

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Κοινωνιολογίας

Διδακτορική Διατριβή

Χρήστος Στεφανόπουλος

Ερμηνείες θανάτου, αφηγήσεις ζωής.

Η κοινωνική πρακτική της αυτοκτονίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα

1949-1967

Επιβλέπων : Νίκος Κοταρίδης

Αθήνα 2020

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	6
Εισαγωγή.....	8
Μέρος Α. Στατιστικές καταγραφές, πολιτισμικά συμφραζόμενα και πολιτικό πλαίσιο της αυτοκτονίας	
Κεφάλαιο 1^ο. Εντοπίζοντας τους αυτόχειρες.....	32
1.1. Η αποτύπωση των στοιχείων.....	34
1.1.1. Το διεθνές περιβάλλον.....	41
1.2. Αυτοκτονία, δυστύχημα ή δολοφονία ;.....	45
1.3. Ποινικοί και πολιτισμικοί περιορισμοί.....	54
1.3.1. «Η συμμετοχή σε αυτοκτονία».....	56
1.3.2. Απαγορεύσεις στη μετάδοση της είδησης.....	57
1.3.3. Θρησκευτικά και ηθικά προσκόμματα.....	61
1.4. Απόπειρες αυτοκτονίας : έμφυλες διαφοροποιήσεις και κοινωνικά μηνύματα.....	66
1.4.1. Η πρόθεση του θανάτου.....	75
1.4.2. Η «φαρμακευτική δηλητηρίαση».....	79
Κεφάλαιο 2^ο . Αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων 1947-1960.....	86
2.1. Ηρωικός θάνατος στους μαχητές του ΔΣΕ, λιποψυχία στους πολιτικούς κρατούμενους. Μια αντίφαση ;.....	91
2.2. Οι «εκπαρθρώσεις» στην Ασφάλεια.....	102

2.2.1. Η «αυτοκτονία» του Μήτσου Παπαρήγα.....	119
2.3. Σώματα που βασανίζονται, σώματα που αντιστέκονται στη Μακρόνησο;.....	128
2.4. Από την «άσκοπη θυσία» στη «ψυχοπάθεια».....	139
Μέρος 2^ο. Η κατασκευή των «λόγων» αυτοκτονίας και οι πολλαπλές κοινωνικές ταυτότητες του αυτόχειρα	
Κεφάλαιο 3^ο . Η ψυχιατρική διαχείριση της αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς.....	149
3.1. «Νευρασθένεια» : μια κοινωνική ασθένεια;.....	160
3.2. Δομές ψυχικής υγείας.....	172
3.3. Η περίθαλψη.....	183
Κεφάλαιο 4^ο. Η πολιτική οικονομία της αυτοκτονίας.....	194
4.1. «...δια λόγους οικονομικούς».....	202
4.1.1. Η υλιστική προσέγγιση.....	211
4.1.2. Τα «ελευθέρια» επαγγέλματα.....	214
4.2. Η ανεργία.....	218
4.2.1. Ως βίωμα.....	225
4.2.2. «...διότι απελύθη».....	235
4.2.3. Η εξάντληση του κοινωνικού χρόνου.....	237
4.2.4. Μόνο ανδρική υπόθεση;.....	242
4.3. «...διότι δεν μπορούσε να διαθρέψη τα τέκνα της».....	249
4.4. Χρέος τιμής και η τιμή του χρέους.....	254
4.4.1. Το πολιτικό υπόβαθρο του χρέους.....	258

Κεφάλαιο 5^ο . Κοινωνικές διαστάσεις και πολιτικές συνισταμένες της ασθένειας.....	265
5.1. Η κοινωνική ποιητική της φυματίωσης.....	270
5.1.1. Κινήματα με αίτημα τη θεραπεία.....	283
5.1.2. Στα σανατόρια.....	297
5.2. Το «ανιάτο νόσημα».....	303
5.3. Ο «αντικαρκινικός αγώνας».....	316
Κεφάλαιο 6^ο . Η πειθάρχηση στη σεξουαλικότητα.....	327
6.1. «...δια λόγους αισθηματικούς».....	334
6.1.1. « <i>Η με παίρνεις ή αυτοκτονώ</i> ».....	340
6.1.2. Οι «οπηρέτριες».....	345
6.1.3. Οι εργάτριες.....	351
6.1.4. Το « <i>εκ κλεψιγαμίας τέκνο</i> ».....	356
6.2. Η συγκίνηση.....	360
6.3. Η ρευστότητα των κωδικοποιημένων λόγων.....	362
6.3.1. « <i>Η με παίρνεις ή σε σκοτώνω</i> ».....	366
Κεφάλαιο 7^ο . Η οικογένεια ως πεδίο συγκρούσεων.....	371
7.1. Αντί-κανονικότητες ανηλίκων.....	376
7.1.1. Πολλαπλές παράμετροι της σχολικής αποτυχίας.....	387
7.2. Η συζυγική ρήξη.....	395
7.2.1. Επιλογή διαφυγής.....	395
7.2.2. Ανδρικές ανεπάρκειες.....	401

7.2.3. Τα «οικογενειακά δράματα».....	403
7.3. Διενέξεις για την οικογενειακή περιουσία.....	411
7.3.1. Για τον «οικίσκον» και όχι μόνο.....	413
Επίλογος.....	417
Πηγές-Βιβλιογραφία.....	423

Ευχαριστίες

Στο σύντομο αυτό σημείωμα, θα επιχειρήσω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της έρευνας και την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής. Αρχικά, θα ήθελα ιδιαιτέρως να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή Νίκο Κοταρίδη για την αποδοχή της ανάληψης της ευθύνης της επίβλεψης της διδακτορικής διατριβής και την απαραίτητη καθοδήγησή του για τη διεκπεραίωση όλων των βημάτων που απαιτούνταν για την ολοκλήρωση της διατριβής. Επιπλέον, ευχαριστώ και τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής Αλεξάνδρα Χαλκιά και Πολυμέρη Βόγλη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους. Στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, που εκπονήθηκε η παρούσα διατριβή, εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες τόσο για την αποδοχή της μελέτης μου, όσο και για τα αναλυτικά εργαλεία που με εφοδίασε ήδη από τα προπτυχιακά μου χρόνια. Επιπλέον, τις ευχαριστίες μου θα ήθελα να εκφράσω στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, διότι διεύρυνε τους ερευνητικούς μου ορίζοντες.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας συγκέντρωσα πολλές οφειλές. Ευχαριστώ τον Διευθυντή και τους υπαλλήλους του Ληξιαρχείου του Δήμου Πειραιά, όπως επίσης και την επιστημονική επιτροπή του Τζανείου Νοσοκομείου Πειραιά, για την έγκριση, τη διευκόλυνση, την ανοχή και την αμέριστη συμπαράστασή τους να ερευνήσω τα αρχεία τους, ενώ βρίσκονταν σε πλήρη λειτουργία και δεν είναι προορισμένα για αρχειακή έρευνα. Επίσης, ευχαριστώ τους συναδέλφους και υπαλλήλους των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.), της Βιβλιοθήκης της Βουλής και του Ιστορικού Αρχείου του Δήμου Πειραιά για τις ουσιαστικές διευκολύνσεις που μου παρείχαν.

Οι ευχαριστίες προς τον προσφιλή μου κοινωνικό μου περίγυρο, προς τα άτομα που συνέβαλαν –άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο- στην ολοκλήρωση της διατριβής, είναι δύσκολο να αποτυπωθούν. Ο κατάλογος θα ήταν πολύ μακρύς. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στους γονείς μου για την ηθική και υλική συμπαράσταση. Ιδιαίτερη μνεία χρήζει ο αδερφός μου Κυριάκος, ο οποίος με στήριξε σε πολλαπλά επίπεδα, ως μη όφειλε. Ιδιαιτέρως, ευχαριστώ τους φίλους μου, Θανάση Μπέτα,

Ειρήνη Ντυμένου και Λάζαρο Κουμάση για την αδιάλειπτη παρουσία τους στη ζωή μου όλα αυτά τα χρόνια, για τις ανεξάντλητες συζητήσεις μας, για τις ξεχωριστές μοναδικές εμπειρίες που αποκομίσαμε και δημιουργούμε, για αυτά που περάσαμε και για αυτά που έπονται.

Εισαγωγή

*Ιδανικοί Αυτόχειρες*¹

Γυρίζουν το κλειδί στην πόρτα, παίρνουν
τα παλιά, φυλαγμένα γράμματά τους,
διαβάζουν ήσυχα, κι έπειτα σέρνουν
για τελευταία φορά τα βήματά τους.

Ήταν η ζωή τους, λένε, τραγωδία.
Θεέ μου, το φριχτό γέλιο των ανθρώπων,
τα δάκρυα, ο ιδρώς, η νοσταλγία
των ουρανών, η ερημία των τόπων.

Στέκονται στο παράθυρο, κοιτάνε
τα δέντρα, τα παιδιά, πέρα τη φύση,
τους μαρμαράδες που σφυροκοπάνε,
τον ήλιο που για πάντα θέλει δύσει.

Όλα τελείωσαν. Το σημείωμα να το,
σύντομο, απλό, βαθύ, καθώς ταιριάζει,
αδιαφορία, συγχώρεση γεμάτο
για κείνον που θα κλαίει και θα διαβάζει.

Βλέπουν τον καθρέφτη, βλέπουν την ώρα,
ρωτούν αν είναι τρέλα τάχα ή λάθος,
«όλα τελείωσαν» ψιθυρίζουν «τώρα»
πως θα αναβάλουν βέβαιοι κατά βάθος.

¹ Κώστας Καρυωτάκης, *Ιδανικοί Αυτόχειρες*, 1927 στο Καρυωτάκη, *Άπαντα*, Αλμώπας, Αθήνα χ.χ., σ.σ. 96-97.

Στο παραπάνω ποίημα του Κώστα Καρυωτάκη αντικατοπτρίζεται η εναγώνια, βαθειά προσωπική, συναισθηματική κατάσταση, η αργόσυρτη διαδικασία και προετοιμασία, το μετέωρο βήμα στην πορεία προς τον εκούσιο θάνατο. Συνάμα όμως, αναδύονται ορισμένες από τις πολιτισμικές αντιλήψεις και τις κοινωνικές διαστάσεις της αυτοκτονίας, τα μηνύματα που εκπέμπει στους ζωντανούς, τους «λόγους» που ωθούν στην πράξη του, η αμφιβολία, ο δισταγμός, το ανάθεμα, η εξιλέωση, η μεγαλοψυχία. Βασικό ερώτημα στην τελευταία στροφή αποτελεί αν η αυτοκτονία συνιστά τρέλα, μία ευρέως διαδεδομένη κοινωνική και πολιτισμική συνεπαγωγή και στο τέλος αναδεικνύεται η διστακτικότητα και η δυσκολία στην πραγματοποίηση του σχεδίου της αυτοκτονίας.

Πράγματι, στις περισσότερες περιπτώσεις, ο αυτόχειρας χαρακτηρίζεται ως ψυχικά διαταραγμένο, ως «παθολογικό» άτομο στην ουσία του και η αυτοκτονία λογίζεται ως ουσιαστικά «παθολογικό και ατομικό φαινόμενο». Η αυτοκτονία κατασκευάζεται σε ένα πλαίσιο λόγου, σε ένα καθεστώς αλήθειας, ένα καθεστώς γνώσης- εξουσίας που ταυτίζει το «αυτοκτονικό υποκείμενο» με την ψυχιατρική διαταραχή.² Με βάση τον κυρίαρχο λόγο, οι «ασθενείς» από ψυχιατρική διαταραχή, θεωρούνται ως «παθητικά θύματα» που εξαιτίας της αρρώστιας οδηγούνται σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.³ Συνεπώς, ο αυτόχειρας δεν εκφράζει με την πράξη του αυτόνομη ατομική βούληση, δεν απηχεί και διαβάλλει ηθικές κατασκευές, πολιτικές παρεμβάσεις, πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις. Η αυτοκτονία του λοιπόν, απαξιώνεται και η πράξη του λογίζεται ως ψυχιατρική παρέκκλιση, χωρίς κοινωνικές προεκτάσεις και κριτικές από τη μεριά του.

Βασικό σημείο για την ιατρική θεώρηση της αυτοκτονίας αποτελεί η πεποίθηση ότι ενέργειες που στρέφονται κατά «του βασικού ενστίκτου επιβίωσης πρέπει να προέρχονται από κάποια διαταραχή ψυχικού οργάνου».⁴ Ωστόσο, η υπέρβαση του ενστίκτου της ζωής θεωρείται επίπονη διαδικασία και αποτελεί ένα επιπλέον

² Ian Marsh, *Suicide. Foucault, history and truth*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, σ.σ. 40-43.

³ Ο.π., 57.

⁴ Ευάγγελος Παππάς, *Συμβολή στη διερεύνηση της αυτοκτονικής πρόθεσης και φονικότητας στις απόπειρες αυτοκτονίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998, σ. 16.

επιχείρημα που αντικρούει τον «μύθο» ότι η αυτοκτονία είναι εύκολη, πράξη «δειλίας», αφού χρειάζεται μεγάλη τόλμη να αφαιρέσει κάποιος τη ζωή του.⁵ Η παραπάνω τοποθέτηση αντικρούει ως ένα βαθμό τη διαδεδομένη πεποίθηση στους ψυχιάτρους ότι η αυτοκτονία αποτελεί «παρόρμηση»⁶, καθώς η πορεία προς την αυτοκτονία έχει διάρκεια, είναι εξελικτική, αλληλεπιδρά με το κοινωνικό συγκείμενο. Ο δρόμος για την αυτοκτονία είναι μακρύς και επίπονος.

Άλλωστε, κάθε δρόμος για την αυτοκτονία είναι «εξαιρετικά ιδιωτικός, άγνωστος και τρομερός». Τα σημειώματα είναι σπάνια και υπολογίζονται στο ένα τέταρτο αυτών που αυτοκτονούν και δεν καλύπτουν απαραίτητα τις φιλοδοξίες μας για να καθορίσουμε τα αίτια. Άλλωστε, οι προσδοκίες μας να αντιληφθούμε τι οδήγησε τους αυτόχειρες στην πράξη τους είναι πάντα διαφορετικές από την πραγματικότητα των συνθηκών και συναισθημάτων που ένιωθαν στον δρόμο για την αυτοκτονία. Τα σημειώματα δεν μπορεί να αποκαλύψουν τους λόγους στην ολότητά τους, να μεταδώσουν την ιδιαίτερη συναισθηματική κατάσταση και κοινωνική αποτίμηση της πορείας προς τον εκούσιο θάνατο.⁷ Καθώς δε γνωρίζουμε λοιπόν, τι πραγματικά σκέφτεται κάποιος όταν αυτοκτονεί και ποιο είναι το πραγματικό αίτιο από όσα προβάλλονται⁸, οι ερμηνείες για τις αυτοκτονίες συστήνουν και αντλούν από κοινωνικά νοήματα, πεποιθήσεις και στερεότυπα, αρθρώνουν λόγους που υποσκάπτουν κοινωνικές πρακτικές και περιχαρακώνουν τη δράση των υποκειμένων.

Επιπλέον, ψυχιατρικές έρευνες υποστηρίζουν ότι το συναίσθημα της έλλειψης ελπίδας για το μέλλον, της αρνητικότητας, της αδυναμίας διαχείρισης μιας κατάστασης, αποτελούν τα πιο δυνατά και «συνεπή σημεία για μια επερχόμενη

⁵ Thomas Joiner, *Myths about suicide*, Harvard University Press, Massachusetts-London 2010, σ.σ. 5-6, όπου αναφέρεται ως παράδειγμα ότι ο Βολταίρος, αναφερόμενος στην αυτοκτονία του Κάτωνα, υποστήριξε ότι «μόνο ένας δυνατός άντρας μπορεί να υπερβεί το πιο δυνατό ένστικτο της φύσης».

⁶ Ian Marsh, *Suicide. Foucault, History and Truth*, ό.π., σ. 70.

⁷ Kay Redfield Jamison, *Night falls fast*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 2000, σ.σ. 73-75.

⁸ Albert Camus, *Ο μύθος του Σισύφου*, μετ. Νίκη Καρακίτσου-Ντουζέ, Μαρία Κασαμπάλογλου-Ρομπλέν, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ. 19. Παρομοίως, ο Durkheim υποστήριξε ότι «οι λόγοι που αποδίδονται στην αυτοκτονία δεν είναι παρά φαινομενικές αιτίες», που «υποδηλώνουν τα αδύνατα σημεία του ατόμου», βλ. Emile Durkheim, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, μετ. Μανώλης Μαρκάκης, Γερ. Αναγνωστίδης, Αθήνα χ.χ., σ. 155.

αυτοκτονία».⁹ Ωστόσο, τα παραπάνω «συναισθήματα» προέρχονται από το κοινωνικό περιβάλλον. Μακριά δηλαδή από αμφίβολες και αμφίσημες ψυχολογικές και ουσιοκρατικές ερμηνείες, τα συναισθήματα εκπορεύονται και αναφέρονται στο κοινωνικό περιβάλλον στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Όπως υποστηρίζει η ιστορικός Έφη Αβδελά, τα συναισθήματα αποτελούν «κοινωνιοπολιτισμικά φαινόμενα» και οι λόγοι για τα συναισθήματα συνιστούν «κοινωνικές πρακτικές που αποκτούν νόημα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα». Το συναίσθημα τελικά, αποτελεί «νοητική κατασκευή που γεννιέται στο πεδίο της κοινωνικής διαντίδρασης», είναι «ιστορικά και πολιτισμικά προσδιορισμένο», συνιστά «μορφή κοινωνικής δράσης που εννοιολογείται με πολιτισμικά προσδιορισμένους τρόπους».¹⁰ Συνεπώς, το συναίσθημα οριοθετείται, αναφέρεται σε και απορρέει από κοινωνικές διεργασίες, σχέσεις και ταυτότητες. Σε συνάφεια με τα παραπάνω, τα «συναισθήματα» που ωθούν σε αυτοκτονικές συμπεριφορές δεν αποτελούν ατομική παρέκκλιση, αλλά επηρεάζονται από το κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον εντός του οποίου εκδηλώνονται.

Η αυτοκτονία λοιπόν, αντιμετωπίζεται συνηθέστερα ως η κατάληξη του υποκειμένου σε καθεστώς ψυχιατρικής διαταραχής. Αναδρομικά και κατόπιν ανασύστασης του «ψυχισμού» του αυτόχειρα και του περιβάλλοντός του, εκτιμάται ότι τουλάχιστον το «90% των θυμάτων αυτοκτονίας» διαγνώστηκαν ότι υπέφεραν από «ψυχιατρική διαταραχή» τη στιγμή της πράξης.¹¹ Η εξαντλητική επεξεργασία στατιστικών δεδομένων, δημογραφικών χαρακτηριστικών, ακόμα και βιολογικών αναλύσεων (όπως οι βιοχημικές προδιαθέσεις, ο φλοιός του εγκεφάλου, τα εγκεφαλικά δίκτυα¹²), κατασκευάζουν το υποκείμενο «αυτόχειρας» και τον

⁹ Kay Redfield Jamison, *Night falls fast*, ό.π., σ. 94.

¹⁰ Έφη Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 31.

¹¹ Μπεάτα Ι. Χαβάκη-Κονταξάκη, «Αυτοκτονία», στο Αθανάσιος Δουζένης, Λευτέρης Λύκουρας, *Ψυχιατροδικαστική*, Πασχαλίδης, Αθήνα 2008, σ.σ. 111-118.

¹² Lianne Schmaal κ.α., «Imaging suicidal thoughts and behaviors : a comprehensive review of 2 decades of neuroimaging studies», *Molecular Psychiatry*, τχ. 25, 2020, σ.σ. 408-427.

μετατρέπουν σε μία περίπτωση μέσα στον συνολικό πίνακα της γνώσης¹³, της αυτοκτονίας στην προκειμένη περίπτωση. Ωστόσο, εναλλακτικά -ή έστω ενισχυτικά- η ανάλυση οφείλει να στραφεί προς τις βιωμένες εμπειρίες του, τις κοινωνικές του σχέσεις, το κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον, που συντελούν καθοριστικά-αν όχι αποφασιστικά- στην επιλογή του εκούσιου θανάτου. Άλλωστε, οι περισσότεροι αυτόχειρες κρίνονται αναδρομικά -από την ψυχολογική αυτοψία- ως παθολογικά υποκείμενα με τουλάχιστον μία σοβαρή ψυχιατρική διαταραχή. Η ψυχολογική αυτοψία που έπεται της αυτοκτονίας -αν και αμφίβουλης αξιοπιστίας- υποτίθεται ότι αποτελεί σημαντικό στοιχείο που «αποδεικνύει» τη συσχέτιση ψυχικής ασθένειας και αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς σε «παγκόσμιο επίπεδο»¹⁴, μιας και εμπίπτει στο καθεστώς γνώσης που συγκροτεί και παράγει αλήθειες για τον αυτόχειρα. Η πράξη λοιπόν, σηματοδοτεί στο καθεστώς αλήθειας την ψυχιατρική παρέκκλιση. Αν δεν είχαν αυτοκτονήσει, δηλαδή, ενδεχομένως να μην είχαν καταταχτεί στον χώρο της ψυχιατρικής ανισορροπίας. Συνεπώς, ψυχιατρικοποιείται η αυτοκτονία και κατόπιν ο αυτόχειρας.

Τουναντίον, στα πλαίσια της αντιψυχιατρικής τάσης, αμφισβητήθηκε η διάκριση φυσιολογικού - παθολογικού και θεωρήθηκε ότι τα συμπτώματα των ψυχικών διαταραχών συνιστούν τρόπους αντίδρασης έναντι απάνθρωπων ή αλλοτριωτικών κοινωνικών σχέσεων¹⁵, εντάσσοντας την ψυχιατρική στις πολλαπλές στρατηγικές και τα πολλαπλά επίπεδα λόγου και νοήματος της εξουσίας. Ο αμερικάνος ψυχίατρος Thomas Szasz, διατεινόταν ότι η πλειονότητα των ψυχιάτρων ασχολούνται με προσπάθειες να μεταβάλλουν τη συμπεριφορά και τις αξίες των ατόμων, ομάδων, ιδρυμάτων και κάποιες φορές, ακόμα και εθνών. Η ψυχιατρική κρίνεται στην

¹³ Ο Michel Foucault υποστήριζε ότι μια σωστή ιατρική «πειθαρχία» επιτρέπει την «ενσωμάτωση των ατομικών στοιχείων στα συστήματα σώρευσης» και ότι πρέπει «με βάση τα στοιχεία ενός οποιουδήποτε γενικού κατάστιχου να είναι δυνατή η επισήμανση ενός ατόμου», αλλά και αντιστρόφως ότι «κάθε δεδομένο της ατομικής εξέτασης να αντανακλάται στους γενικούς υπολογισμούς», Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, μετ. Καίτη Χατζηδήμου- Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππα, Αθήνα 1989, σ. 251.

¹⁴ Ian Marsh, *Suicide. Foucault, history and truth*, ό.π., σ. 39.

¹⁵ Μίλτος Λειβαδίτης, *Ψυχιατρική και Δίκαιο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994, σ. 31.

παραπάνω ανάλυση ως μια μορφή «κοινωνικής παρέμβασης»¹⁶ και συμβάλλει στη διαχείριση της διαγωγής των ατόμων και στην κανονικοποίηση συμπεριφορών, αφού παθολογικοποιεί τις παρεκκλίνουσες συμπεριφορές και τα συναισθήματα. Στο πνεύμα αναθεωρητισμού των δεκαετιών 1950-1960 και στο πλαίσιο της αντιψυχιατρικής τάσης, ο Szasz εστίασε στην πολιτική λειτουργία της ψυχιατρικής ως μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου και συνεπώς πολιτικοποίησε και την αυτοκτονία, υποστηρίζοντας τη θέση ότι «σε μια ελεύθερη κοινωνία, ένα πρόσωπο θα έπρεπε να διατηρεί το δικαίωμα να βλάψει ή να σκοτώσει τον εαυτό του». Η αυτοκτονία, συνεχίζει ο Szasz, τείνει να αντιμετωπίζεται ως στοιχείο ύπαρξης μιας ψυχικής αρρώστιας και ως γεγονός που θα μπορούσε να έχει αποτραπεί. Ωστόσο, «το να βλέπει κανείς το πρόβλημα της αυτοκτονίας μόνο από την ιατρική πλευρά του σημαίνει ότι κλείνει τα μάτια απέναντι στα ηθικά και ψυχοκοινωνικά ζητήματα που το συνοδεύουν».¹⁷ Η ταύτιση της αυτοκτονίας με την ψυχιατρική απόκλιση, σταχυολογείται ως ένα βαθμό από την πρόθεση χειραγώγησης του κοινωνικού και πολιτικού απόηχου της αυτοκτονίας. Κανονικοποιεί και απαξιώνει ταυτόχρονα τον λόγο του αυτόχειρα για να τον διαχειριστεί, αποπέμποντας στο κοινωνικό περιθώριο το όποιο κοινωνικό μήνυμα προβάλλει με την αυτοκτονία του, χαρακτηρίζοντάς τον ως «πάσχοντα» από ψυχιατρική διαταραχή, ο οποίος δεν έχει ατομική βούληση και επιλογή, αλλά είναι έρμαιο της ψυχικής ασθένειας που τον συνοδεύει.

Ωστόσο, η αυτοκτονία έχει κοινωνικές αναφορές και απέχει από τον απλουστευτικό χαρακτηρισμό του αυτόχειρα ως ατομική περίπτωση στον χώρο της ψυχικής ανισορροπίας. Όπως υποστήριζε ο E. Durkheim στην κλασική του μελέτη για την αυτοκτονία, που εκδόθηκε στα 1897, «κάθε κοινωνία είναι προδιατεθειμένη να συμβάλει μια ορισμένη μερίδα θεληματικούς θανάτους» και ακριβώς αυτή η «προδιάθεση» καθιστά την αυτοκτονία κοινωνικό γεγονός και συνεπώς «θέμα της κοινωνιολογίας».¹⁸ Προφανώς λοιπόν, η αυτοκτονία εξαρτάται «από τις κοινωνικές

¹⁶ Thomas Szasz *Νόμος, Ελευθερία και Ψυχιατρική*, μετ. Κωνσταντίνος Σπίγγος, Αρχιτέλαγος, Αθήνα 2007, σ. xxvii.

¹⁷ Ο.π., σ. 331.

¹⁸ Emile Durkheim, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, ό.π., σ.σ. 27-28.

συνθήκες»¹⁹, αλλά στα συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα, μία διάσταση κάπως υποτιμημένη στην ανάλυσή του. Η ιστορική διάσταση των αυτοκτονιών αναδύεται μέσα από τις ερμηνείες και τους «λόγους» για την αυτοκτονία και τη διαφορετική διαχείριση του αυτόχειρα και του κοινωνικού αντίκτυπου της πράξης του. Όπως υποστηρίζει η ιστορικός Ρίκα Μπενβενίστε «αν η αυτοκτονία μοιάζει να είναι σταθερά της ανθρώπινης ύπαρξης, οι αντιδράσεις που προκαλεί αλλάζουν».²⁰ Στη μελέτη της για τις αυτοκτονίες στον Μεσαίωνα ανέδειξε την πολλαπλότητα των λόγων-αλλά και των αποσιωπήσεων-που περιβάλλουν την αυτοκτονία εκείνη την εποχή, υποστηρίζοντας ότι ο αυτόχειρας επιδέχεται «πολλαπλές ερμηνείες και διαχειρίσεις».²¹ Συνεπώς, τα νοήματα που περιβάλλουν την αυτοκτονία, το κοινωνικό περιβάλλον, η διαχείριση του αυτόχειρα, οι «λόγοι» της αυτοκτονίας του μετασχηματίζονται στον χρόνο και αντικατοπτρίζουν σημεία από την κοινωνική δραστηριότητα και τις κοινωνικές σχέσεις στην ιστορική της ιδιαιτερότητα.

¹⁹ Ο.π., σ. 117. Να αναφέρουμε συνοπτικά εδώ, ότι ο Durkheim διέκρινε ως βασικά είδη αυτοκτονίας την «εγωιστική» αυτοκτονία, την «άνομη» αυτοκτονία και την «αλτρουιστική» αυτοκτονία. Βασικό σημείο ανάλυσης για την εγωιστική αυτοκτονία, συνιστούσε η χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών, ο άκρατος «ατομικισμός», η μη ένταξη σε κοινωνικές ομάδες. Στην άνομη αυτοκτονία εντάσσονται κοινωνικές, οικονομικές και προσωπικές αναταράξεις που αποδιοργανώνουν κοινωνικές σχέσεις και ενδεχομένως υποβαθμίζουν την κοινωνική θέση των ατόμων. Βασικό στοιχείο της «ανομίας» θεωρούσε τις οικονομικές κρίσεις ή σε προσωπικό επίπεδο τα διαζύγια και τη χηρεία, που διατάρασσαν την όποια κοινωνική και προσωπική ισορροπία είχε το άτομο, το οποίο μην έχοντας τα εφόδια και τις αντοχές να διαχειριστεί τη νέα κατάσταση, ωθούταν στην αυτοκτονία. Και στα δύο παραπάνω είδη, ο Durkheim διακρίνει ότι η ευεργετική επίδραση της κοινωνίας στα άτομα βαίνει μειούμενη και για τον λόγο αυτό ο δείκτης των αυτοκτονιών σημειώνει άνοδο. Η αλτρουιστική αυτοκτονία από την άλλη, που σύμφωνα με την ανάλυσή του φθίνει στις νεωτερικές κοινωνίες όλο και περισσότερο, χαρακτηρίζεται από την υπερβολική πρόσδεση στην ομάδα και τις αξίες της, την «ανυπαρξία εξατομίκευσης», την «αποπροσωποποίηση», την ταύτιση με την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει. Σε αυτό τον τύπο αυτοκτονίας συμπεριλαμβάνει τις «θυσίες» προς όφελος της ομάδας», κοινωνίες που είναι θετικά διακείμενες σε αυτό το είδος θανάτου υπό ορισμένες συνθήκες, την οξυμένη αίσθηση της «τιμής», τις αυτοκτονίες στον στρατό, τις οποίες αναλύει με ιδιαίτερη έμφαση ως βασικό παράδειγμα της αλτρουιστικής αυτοκτονίας στη σύγχρονή του κοινωνία. Το παραπάνω σχήμα ανάλυσης και ταξινόμησης των κοινωνικών αιτιών της αυτοκτονίας έχει δεχθεί πολλαπλές κριτικές και αμφισβητήσεις, σημεία των οποίων επιχειρεί να αναδείξει η παρούσα έρευνα.

²⁰ Ρίκα Μπενβενίστε, «Πίστη και απελπισία: οι αυτοκτονίες στις μεσαιωνικές μαρτυρίες», στο συλλογικό *Άνθρωποι στα άκρα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, σ.σ. 31-48· ειδικά, σ. 33.

²¹ Ο.π., σ. 48.

Επιπροσθέτως, η Olive Anderson επισημαίνει ότι βασικός στόχος και αφετηριακό αντικείμενο της μελέτης της για την αυτοκτονία ήταν να «ρίξει φως» στην κοινωνία που αναφέρεται να αναδείξει πτυχές από την κοινωνική ιστορία της περιόδου που διερευνά, να συζεύξει τη μικροϊστορία με τη μακροϊστορία, αναλύοντας τις συμπεριφορές απέναντι στην αυτοκτονία, τον τρόπο κατασκευής των στοιχείων, τις εμπειρίες των ανθρώπων που αυτοκτονούσαν.²² Άλλωστε, όπως το θέτει πιο συγκεκριμένα, οι άνθρωποι που αποφάσισαν να αυτοκτονήσουν, «τα μονοπάτια» που τους έσυραν στην απόφαση του εκούσιου θανάτου κι η «εμπειρία» αυτού του τρόπου θανάτου «επηρέαστηκαν από συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα».²³ Η αυτοκτονία λοιπόν, προκαλεί πολλαπλούς κοινωνικούς συνειρμούς, μας ωθεί σε σκέψεις για όψεις των κοινωνικών δομών και των κοινωνικών σχέσεων, των στεγανών και στερεοτύπων της κοινωνίας στη δεδομένη ιστορική συγκυρία.

Για να επιστρέψουμε στην ανάλυση του E. Durkheim, μια βασική κριτική που του έχει ασκηθεί είναι η εξαντλητική, μονομερής και θετικιστική αντιμετώπιση των «επίσημων» στατιστικών στοιχείων, τα οποία κρίνονται αμφίβολης αξιοπιστίας και επιλεκτικής χρησιμοποίησης. Μιας και οι αυτοκτονίες δε συμπίπτουν με τις «καταστροφικές συνέπειες της πανούκλας ή της φυματίωσης» -αφού «ο εκούσιος θάνατος δε σηματοδοτεί μια πράξη αμιγώς δημογραφικού περιεχομένου», αλλά μια «πράξη φιλοσοφικού, ηθικού και πολιτισμικού χαρακτήρα» με πολλαπλούς εμπλεκόμενους - καθώς και η «σιωπή και η διάθεση αποσόβησης» που τις περιβάλλουν²⁴, οι καταγραφές απέχουν από το να είναι ακριβείς ή αντικειμενικές, αφού υπακούουν σε πολιτισμικές αξιώσεις και προσκρούουν σε κοινωνικά αναχώματα. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις τα συμπεράσματα που προβάλλει ο Durkheim βασίζονται σε εδραιωμένες πολιτισμικές αντιλήψεις, οι οποίες εμφιλοχωρούν και στα στατιστικά δεδομένα στα οποία στηρίζεται για να εξάγει τα συμπεράσματά του. Βασικό σημείο της ανάλυσής του αφορά την έμφυλη διάσταση του κοινωνικού φαινομένου της αυτοκτονίας. Όπως υποστηρίζει, η αυτοκτονία αφορά κατεξοχήν τους άνδρες, αφού θεωρεί τη γυναίκα «πολύ λιγότερο παιδευμένη» και

²² Olive Anderson, *Suicide in Victorian and Edwardian England*, Clarendon Press, Oxford 1987.

²³ Ο.π., σ. 188.

²⁴ George Minois, *Ιστορία της αυτοκτονίας. Η δυτική κοινωνία αντιμέτωπη με τον εκούσιο θάνατο*, μετ. Ξανθίππη Τσελέντη, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ.σ. 15-16.

μάλιστα ότι ήταν «παραδοσιακή κατά τη φύση», δίχως «μεγάλες πνευματικές ανάγκες».²⁵

Σε αντιδιαστολή με την παραπάνω ανάλυση, ο ιστορικός Howard Kushner υποστηρίζει ότι τα στατιστικά δεδομένα στοιχειοθετούνταν από προηγούμενες έμφυλες αντιλήψεις και αναλύσεις για τις αυτοκτονίες όπως προέκυπταν από το πολιτισμικό περιβάλλον και δεν αποτελούσαν «αντικειμενική» καταγραφή, μιας και σε αρκετές περιπτώσεις απλώς «επιβεβαίωναν» ήδη υπάρχουσες αποτιμήσεις και αποφάνσεις σχετικά με τις αυτοκτονίες, αντανακλούσαν έμφυλα νοήματα και προσδιόριζαν έμφυλους κοινωνικούς ρόλους. Βασικό επιχείρημα των αναλυτών και των λαϊκών αντιλήψεων του 19^{ου} αιώνα -συνεχίζει ο Kushner- ήταν ότι οι γυναίκες είχαν περισσότερους δεσμούς με την οικογένεια και η μικρή συμμετοχή τους στις αυτοκτονίες εκπορευόταν από τον εναγκαλισμό τους με τις παραδοσιακές αξίες και όχι με τη σύγχρονη κοινωνία, τον «πολιτισμό», την αστική ζωή, η οποία είχε καταστεί υπεύθυνη για την αυτοκτονία.²⁶ Στο παραπάνω σχήμα εντάσσει και την ανάλυση του Durkheim, ο οποίος επίσης υποστήριζε την πρωτοκαθεδρία των αντρών στις αυτοκτονίες, εξαιτίας της πρόσδεσης των γυναικών σε παραδοσιακούς ρόλους, καταλήγοντας μάλιστα σε «βιολογισμούς» για τη διαφορά των φύλων. Ωστόσο, ο Durkheim, αν και μπορούσε, δεν αξιοποίησε τα στατιστικά στοιχεία για τις απόπειρες αυτοκτονίας, που έχουν σαφή υπεροχή οι γυναίκες. Αν τα συμπεριλάμβανε στην ανάλυσή του, θα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες διέτρεχαν μεγαλύτερο κίνδυνο εκδήλωσης αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς.²⁷ Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι η έμφυλη διάσταση της αυτοκτονικής συμπεριφοράς καθίσταται αμφίβολη και διαβάλλεται η αντίληψη ότι η πρόσδεση στην παράδοση προστατεύει από αυτοκτονίες, αφού οι έμφυλες ιεραρχίες που εκδηλώνονται στην

²⁵ Emile Durkheim, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, ό.π., σ. 176. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν διαχρονικές και διατοπικές ψυχιατρικές έρευνες που υποστηρίζουν ότι γενικά, σχηματικά και όχι με απόλυτη ακρίβεια, η αναλογία των φύλων είναι 4 άνδρες ανά μία γυναίκα στις αυτοκτονίες, ενώ αντίστροφα 3 γυναίκες ανά άντρα στις απόπειρες αυτοκτονίες, οι οποίες θεωρούνται τουλάχιστον δεκαπλάσιες των αυτοκτονιών, Μπεάτα Ι. Χαβάκη-Κονταξάκη, «Αυτοκτονία», ό.π., σ.σ. 111-112.

²⁶ Howard Kushner, «Suicide, gender and the fear of modernity», στο John Weaver, David Wright, *Histories of suicide*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London 2009, σ.σ. 19-52 'ειδικά, σ.σ. 23-29.

²⁷ Ό.π., σ.σ. 32-34.

οικογένεια, τα πολιτισμικά νοήματα που διατηρούν την υποδεέστερη θέση των γυναικών, η συγκρότηση των έμφυλα διαρθρωμένων κοινωνικών σχέσεων, δεν απαλλάσσουν από την αυτοκτονική πρακτική τις γυναίκες.

Στο ίδιο κλίμα κριτικής των στατιστικών στοιχείων όπως αναλύονται και αξιοποιούνται από τον Durkheim, εντάσσεται η μελέτη του κοινωνιολόγου James Douglas *The Social Meaning of Suicide*, η οποία εκδόθηκε στα 1967. Ο Douglas θεώρησε ότι στην ανάλυση του κοινωνικού νοήματος της αυτοκτονίας, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τα στατιστικά δεδομένα, διότι ήταν αναξιόπιστα. Για να αναλύσει τα «κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα» της αυτοκτονίας, ο Douglas, έστρεψε το βλέμμα του στις «ατομικές περιπτώσεις», αλλά και στην υποδοχή της αυτοκτονίας από τους «σημαντικούς άλλους», όπως τους συγγενείς, τους γιατρούς, τους φίλους.²⁸ Η ανάλυσή του Douglas άνοιξε νέα πεδία ανάλυσης του κοινωνικού και αναδεικνύει τις πολλαπλές κοινωνικές ταυτότητες των ατόμων που αυτοκτόνησαν. Έθεσε νέους προβληματισμούς, στρέφοντας την προσοχή του στην «περίπτωση» στο υποκείμενο, μιας και αντιστρατευόταν την εμμονή του Durkheim με τα στατιστικά στοιχεία, τα οποία άλλωστε ήταν αμφιβόλου αξιοπιστίας και έθεταν περιορισμούς στην ανάλυση της αυτοκτονίας.

Παρόλο όμως τον σχολαστικό θετικισμό του και την αμφίβολη αξιοπιστία των αρχείων στα οποία στηρίχτηκε, ο Durkheim, ανέδειξε κοινωνικές ταυτότητες και κοινωνικές αιτίες που προκαλούν την αυτοκτονία, με σκοπό να συνδέσει το φαινόμενο με κοινωνικές δομές και πρακτικές, αφού σκοπός του ήταν να κάνει κοινωνιολογία διαμέσου της ανάλυσης των αυτοκτονιών.²⁹ Απομάκρυνε ουσιωδώς

²⁸ Riaz Hassan, *Suicide in Australia*, Αυστραλία 1992, διαθέσιμο στο <http://crg.aic.gov.au/reports/23-86.pdf> (τελευταία ανάκτηση 25/11/2019), σ.σ. 13-14 · Olive Anderson, *Suicide in Victorian and Edwardian England*, ό.π., σ. 14.

²⁹ Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι η αυτοκτονία ήταν «πιθανότατα το πιο συζητημένο κοινωνικό πρόβλημα τον 19^ο αιώνα» και ότι ο Durkheim επέλεξε το θέμα αυτό για να εξελίξει την κοινωνιολογική του θεωρία και μέθοδο, διότι υπήρχαν σειρές δεδομένων που είχαν δημοσιοποιηθεί από προηγούμενους ερευνητές. Επίσης, ο Durkheim διαμέσου της μελέτης της αυτοκτονίας, αποσκοπούσε να αναδείξει την κοινωνιολογική του μέθοδο σε ένα θέμα που φαινόταν ως ξεκάθαρα «ατομικό» και να απαντήσει στη θεωρητική διαμάχη που είχε για τη «φύση της κοινωνικής πραγματικότητας», να προωθήσει τη θέση του για τον καθορισμό της κοινωνιολογίας θετικιστικά ως επιστημονική πειθαρχία που ασχολείται με τα «κοινωνικά γεγονότα» ως «πραγματικότητες έξω από τα άτομα», Anthony Giddens, «The suicide problem in French sociology», *The British Journal of Sociology*, τχ. 16(1), Μάρτιος 1965, σ.σ. 3-18 · τα παραθέματα, σ.σ. 4, 10.

την ανάλυση της αυτοκτονίας από τον χώρο της ψυχιατρικής και της «παθολογικής», «παραληρηματικής» έξαρσης του αυτόχειρα. Σε συναφές αναλυτικό πλαίσιο, ο γάλλος κοινωνιολόγος Jean Baechler, υποστήριξε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, ότι όλοι οι τύποι αυτοκτονίας όπως τους είχε καθορίσει αποτελούν «λογικές» αποκρίσεις και λύσεις σε «ιδιαιτέρες καταστάσεις και υπαρκτά προβλήματα».³⁰ Ανεξάρτητα πώς καθορίζει ο γάλλος κοινωνιολόγος το «λογικό», η ανάλυσή του ανοίγει νέα πεδία προβληματισμού για την αυτοκτονία, θεωρώντας την ως πιθανή δράση σε πολλαπλές κοινωνικές καταστάσεις, χωρίς να εμπίπτει απαραίτητα στην παθολογική κατάσταση. Συνεπώς, με βάση την παραπάνω ανάλυση, η αυτοκτονία λογίζεται ως μορφή υποκειμενικότητας σε πολλαπλά πεδία του κοινωνικού στη δεδομένη ιστορική συγκυρία.

Εξάλλου, σε πολλαπλούς κοινωνικούς τόπους την εποχή του Durkheim, εντυπωνόταν το νοσηματοδοτικό πέρασμα «από τη βουβή αυτοκτονία-αμάρτημα» στην «αυτοκτονία- διακήρυξη», την επιθυμία δηλαδή του αυτόχειρα να επικοινωνήσει το γεγονός³¹, να εκπέμψει με την αυτοκτονία του κοινωνικό και ενδεχομένως πολιτικό μήνυμα. Άλλωστε, όπως έχει εκφραστεί από διάφορες πλευρές και οπτικές, η αυτοκτονία ενέχει πολιτικές διαστάσεις. Ο Karl Marx μεταφράζοντας και παρεμβαίνοντας καίρια σε κάποια σημεία στην ανάλυση του Peuchet για την αυτοκτονία, υποστήριξε ότι ο «ετήσιος και επαναλαμβανόμενος αριθμός των αυτοκτονιών» αποτελεί στοιχείο της «ελλιπούς οργάνωσης της κοινωνίας», καθώς και «διαμαρτυρία κατά των δυσανάγνωστων αποφάσεων» της θείας πρόνοιας. Ο περιορισμός-ή ακόμα και η εξάλειψη του φαινομένου- συνεπάγονται, όπως ισχυρίζεται η παραπάνω τοποθέτηση, μια «ολοκληρωτική μεταρρύθμιση της σημερινής κοινωνίας», αφού κυρίαρχο αίτιο των αυτοκτονιών συνιστούν «η κακομεταχείριση, οι αδικίες, οι μυστικές τιμωρίες, στις οποίες σκληροί γονείς και προϊστάμενοι υπέβαλλαν τα εξαρτώμενα από αυτούς πρόσωπα».³² Σε ανάλογο ύφος, ο Jean Baudrillard υποστηρίζει ότι η αυτοκτονία είναι πράξη «υπεξείρευσης του θεσμικού θανάτου» και ότι ο αυτόχειρας «κρίνει την κοινωνία και την

³⁰ Riaz Hassan, *Suicide in Australia*, ό.π., σ. 13.

³¹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Γυναικείες αυτοκτονίες στο γύρισμα του αιώνα», στο συλλογικό *Άνθρωποι στα άκρα*, ό.π., σ.σ. 49-70' ειδικά σ. 55.

³² Karl Marx, *Περί αυτοκτονίας*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα 2003, σ.σ. 10,12, 15.

καταδικάζει»³³, ενώ ο Ηλίας Πετρόπουλος στην έμμετρη ωδή του για την αυτοκτονία διατείνεται ότι «ο αυτοκτόνος απείθαρχος συχνά μας προσβάλλει» και ότι «ο αυτοκτόνος είναι ένας παθητικός αναρχικός, ένας ευαίσθητος και καλός και εκλεκτός που έλειψε».³⁴ Από την ιστοριογραφία, ο Georges Minois, έκρινε την αυτοκτονία ως «μομφή, κατηγορία, μάλλον ύβρι κατά των ζωντανών» και κυρίως κατά των ιθυνόντων.³⁵ Στα παραπάνω παραθέματα η αυτοκτονία νοηματοδοτείται ως πολιτική πράξη που χαράσσει αιχμηρή κριτική προς τους άλλους, αποπνέοντας μια αντιεξουσιαστική διάσταση. Η «προσβολή» προς την κοινωνία, τα σημεία αυτοσυνείδησης που ανακαλεί, η αναστάτωση που προκαλεί, συνιστούν λόγους που αποπέμπεται από τους πολιτικούς και πνευματικούς ιθύνοντες, το οικείο κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον, από θεσμικούς και κοινωνικούς μηχανισμούς και τόπους ελέγχου και διαχείρισης της συμπεριφοράς των κοινωνικών υποκειμένων, από συλλογικότητες, τελικά από τις πολλαπλές εξουσίες που περιβάλλουν το κοινωνικό υποκείμενο.

Επιπλέον, οι μελέτες του Foucault για την εξουσία και το υποκείμενο με τη διττή έννοια³⁶, άνοιξαν νέα πεδία διερεύνησης και για την αυτοκτονία. Διευρύνοντας τα επίπεδα, τις στρατηγικές και τα σημεία άσκησης της εξουσίας, ο Foucault κατέταξε την αυτοκτονία ως μια μορφή «αντίστασης στη νεωτερική διαχείριση της ζωής, στη βιοεξουσία».³⁷ Όπως υποστήριζε, μιας και η νεωτερική εξουσία ασκείται πλέον στη ζωή και «ρίχνει τα πλοκάμια της σε όλη την ανάπτυξή της», την οργανώνει και την

³³ Jean Baudrillard, «Η συμβολική ανταλλαγή και ο θάνατος», στο Δήμητρα Μακρυγιώτη (επιμ.), *Περί θανάτου. Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, μετ.. Κώστας Αθανασίου, νήσος, Αθήνα 2008, σ.σ. 99-129· ειδικά, σ.σ. 121-122. Για τον θάνατο ως «θεσμικό», καθότι «πολιτισμικό, κοινωνικά προσδιορισμένο, ιστορικό γεγονός», βλ. Αντώνης Παπαρίζος, *Η ελευθερία ενώπιον του θανάτου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000· ιδίως, σ.σ. 13-15, 20-21, 36-37.

³⁴ Ηλίας Πετρόπουλος, *Αυτοκτονία*, Δίγαμμα, Αθήνα 1973, σ.σ. 2-3.

³⁵ George Minois, *Ιστορία της Αυτοκτονίας. Η Δυτική Κοινωνία Αντιμέτωπη με τον Εκούσιο Θάνατο*, ό.π., σ.σ. 172-173.

³⁶ «υποκείμενο υποταγμένο στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξάρτησης, και υποκείμενο προσκολλημένο στην ίδια του την ταυτότητα μέσω της συνείδησης και της αυτογνωσίας. Στις δύο αυτές περιπτώσεις, η λέξη υποδηλώνει μια μορφή εξουσίας που καθυποτάσσει και καθιστά κάποιον υποτελή», Michel Foucault, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, μετ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, 1991, σ. 81.

³⁷ Thomas Osborne, «Η Σαγήνη της Αποστέρησης», στο Δήμητρα Μακρυγιώτη (επιμ.), *Περί θανάτου. Ήδη πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, ό.π., σ.σ. 241-266· ειδικά, 247.

τακτοποιεί, ο θάνατος αποτελεί το όριό της, η «στιγμή που της ξεφεύγει».³⁸ Συνεπώς, η αυτοκτονία μπορεί να ειπωθεί και ως μια διέξοδος στις εξουσίες που περισφίγγουν το σώμα, που διαχειρίζονται το σώμα. Στο βάθος του συλλογισμού αυτού, η αυτοκτονία συνιστά πολιτική πράξη αντίστασης και θέτει σαφώς πολιτικά ερωτήματα.

Πέρα από το πολιτικό πρόσημο που επισημαίνει στις παραπάνω αναλύσεις, η αυτοκτονία μπορεί να θεωρηθεί ως κοινωνιολογική και ιστοριογραφική κατηγορία ανάλυσης, αφού διαμέσου των λόγων για τις αυτοκτονίες αναδύονται κοινωνικές αξίες, πρότυπα συμπεριφοράς, κοινωνικές ταυτότητες, πολιτικές σχέσεις και εξουσίες, εικόνες και κοινωνικά στιγμιότυπα της διερευνώμενης περιόδου, στην παρούσα έρευνα της μεταπολεμικής Ελλάδας. Άλλωστε, η μελέτη της αυτοκτονίας χαρτογραφεί βιώματα των «κανονικών ανθρώπων» στη δεδομένη ιστορική συγκυρία, τον τρόπο που νοηματοδότησαν τις εμπειρίες τους, τις δράσεις τους, διαφωτίζοντας όψεις των καταστάσεων, που ώθησαν στην επιλογή της «αυτοκτονίας αντί της ανεκτικότητας».³⁹ Παρά το γεγονός δηλαδή, ότι η αυτοκτονία δεν θεωρείται «φυσιολογική» πράξη, είναι κοινωνικά περιθωριοποιημένη και λογίζεται ως ατομική παρέκκλιση, εντούτοις μπορεί να συμβάλλει στην κοινωνιολογική και ιστοριογραφική ανάλυση, αφού «το ασύνηθες μπορεί συχνά να φωτίσει ευρύτερα πολιτισμικά πρότυπα και στοιχεία» μιας οριοθετημένης ιστορικά περιόδου.⁴⁰ Η επέκταση σε κοινωνιολογικά και ιστοριογραφικά συμφραζόμενα μπορεί να πραγματοποιηθεί και σε αυτοκτονίες, όπου η επινοημένοι λόγοι φαίνεται να έχουν ατομικό κίνητρο, όπως ενδεικτικά είναι αυτές που έχουν ως κίνητρο ερωτικούς λόγους. Η οικογενειακή ιεραρχία και οι έμφυλοι καταμερισμοί οδηγούν, κυρίως άτομα θηλυκού γένους και όχι μόνο, ύστερα από τη διάλυση κάποιας σχέσης ή τη σύναψη μιας ανεπιθύμητης από την οικογένειά τους σχέσης, στην αυτοκτονία. Τα πρότυπα ανδρισμού και θηλυκότητας της συγκεκριμένης περιόδου, ζητήματα που αφορούν την οργάνωση των ερωτικών και οικογενειακών σχέσεων αναφέρονται και

³⁸ Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*. τ. 1, μετ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ράππα 1982, σ. 169.

³⁹ Roisin Healy, "Suicide in Early and Modern Europe", *The Historical Journal*, τχ.49(3), Σεπτέμβριος 2006, σ. 904.

⁴⁰ Suzan Morrissey, «Patriarchy on trial : Suicide, discipline, and governance in imperial Russia», *The Journal of Modern History*, τχ. 75(1), Μάρτιος 2003, σ.σ. 23-58 ` ειδικά σ. 30.

σε αυτή την περίπτωση. Η ανάλυση της είδησης από τον Τύπο, αλλά και αναφορές από τη βιβλιογραφία για την περίοδο από την κοινωνιολογία και την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η παραπάνω αυτοκτονία αποτελεί αντίδραση στο ανεκπλήρωτο κοινωνικό πρότυπο, στην κατασκευή της ταυτότητας της γυναίκας στη συγκεκριμένη περίοδο, στις οικογενειακές και έμφυλες ιεραρχίες και πειθαρχίες, στις εξουσίες σε τελική ανάλυση, που περισφίγγουν το έμφυλο υποκείμενο. Με βάση τη φουκωική ανάλυση της εξουσίας και της διακυβέρνησης στη διευρυμένη της μορφή -δηλαδή ότι η εξουσία «συνίσταται στην καθοδήγηση των διαγωγών» και στη δόμηση «του ενδεχόμενου πεδίου δράσης των άλλων», οι οποίοι λογίζονται ως «ελεύθερα υποκείμενα», ως «ατομικά ή συλλογικά υποκείμενα που έχουν μπροστά τους ένα πεδίο δυνατότητας όπου μπορούν να λάβουν χώρα πολλές διαγωγές, πολλές αντιδράσεις και διάφοροι τρόποι συμπεριφοράς»⁴¹- οι αυτοκτονίες αφενός μπορούν να χαρακτηριστούν ως πολιτικές δράσεις και αντιστάσεις στα πολλαπλά επίπεδα εξουσίας που περιζώνουν το υποκείμενο, αφετέρου ότι αναλύονται σε κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενα.

Οι κριτικές που ασκήθηκαν στον Φουκά, επικεντρώθηκαν στην απάλειψη από το «υποκείμενο» της ικανότητας της «εμπρόθετης δράσης», της αντίδρασης στους πειθαρχικούς μηχανισμούς, της σύστασής του ως αντίπαλο της εξουσίας. Με την έννοια της «υποκειμενικότητας» επιχειρήθηκε να υποσκελιστούν τα ζητήματα αυτά.⁴² Στην ανάλυσή μου η αυτοκτονία αντιμετωπίζεται ακριβώς ως έκφανση και μορφή της υποκειμενικότητας ως αντίδραση από τη μια στους πολλαπλούς μηχανισμούς της εξουσίας και από την άλλη η παρούσα ανάλυση αναδεικνύει την ποικιλότητα των ανθρώπων που αυτοκτονούν, αφού οι τελευταίοι έχουν διαφορές ως προς το φύλο, την ηλικία, τους «λόγους» που προβαίνουν στην πράξη τους. Επιπλέον, στην παρούσα διατριβή, οι αυτόχειρες δεν αντιμετωπίζονται ως «περίπτωση», ως αριθμητικό και στατιστικό δεδομένο, αλλά ως υποκείμενα με διαφορετικές

⁴¹ Michel Foucault, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, ό.π., σ.σ. 92-93.

⁴² Όπως η «υποκειμενικότητα» αναλύεται και χρησιμοποιείται στην ιστοριογραφία, βλ. Λουίζα Πασσερίνη, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα*, μετ. Οντέ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλίνα Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ.σ. 15-19. Έφη Αβδελά, *Νέοι εν Κινδύνω : Επιτήρηση, Αναμόρφωση και Δικαιοσύνη Ανηλίκων Μετά τον Πόλεμο*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ.σ. 35-36. Πολυμέρης Βόγλης, *Η Εμπειρία της Φυλακής και της Εξορίας. Οι Πολιτικοί Κρατούμενοι στον Εμφύλιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, 2004, σ.σ. 24-26.

πολιτισμικές αφετηρίες, κοινωνικές πρακτικές, εσωτερικεύσεις, βιωμένες εμπειρίες, νοηματοδοτήσεις.

Από τα παραπάνω ανακύπτει ότι η αυτοκτονία συνιστά κοινωνική πρακτική, που επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες και διαχειρίσεις, που μετασχηματίζονται στον χρόνο. Εμπίπτει σε ένα καθεστώς γνώσης και γύρω της διακλαδώνονται σχέσεις εξουσίας. Ωστόσο, η «γνώση» δεν αναφέρεται μόνο στις ιδέες, αλλά και στους θεσμούς, τις δομές, τις καθημερινές πρακτικές και τελετουργίες, όλα τα συστατικά που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις. Συνιστά ένα τρόπο οργάνωσης του κόσμου· δεν είναι προγενέστερη της κοινωνικής οργάνωσης, αλλά αδιαχώριστη από αυτή.⁴³ Επιβάλλει ένα σύστημα διαφορών κι ομοιοτήτων, συγκροτεί τα άτομα ως υποκείμενα που επιλέγουν, ως ένα βαθμό, την ταυτότητά τους και τις διαφορές τους με άλλες κοινωνικές ομάδες, γνωρίζοντας κι αναγνωρίζοντας το δοσμένο κάθε φορά ιστορικό περιβάλλον και τον εαυτό τους μέσα σε αυτό. Περισσότερο, η γνώση αναφέρεται σε συστήματα σκέψης, που διαμορφώνουν και σπονδυλώνονται, προκαλούνται και προκαλούν κοινωνικούς λόγους και πρακτικές. Συγκροτεί ένα πεδίο αλήθειας και μια κατανόηση του κόσμου στη δοσμένη ιστορική συγκυρία. «Το ιδιάζων στοιχείο της είναι να ερμηνεύει».⁴⁴ Οι ερμηνείες κι οι νοηματοδοτήσεις του ιστορικά δεδομένου κοινωνικού περιβάλλοντος επιδρούν στις κοινωνικές κατασκευές, δράσεις, σχέσεις και επιδιώξεις. Με την ανάπτυξη τομέων και πεδίων αλήθειας, υποβασιμάζονται στρατηγικές της εξουσίας και συστήνονται πεδία άσκησής της. Άλλωστε, «δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς συσχετισμένη σύσταση ενός πεδίου γνώσης, ούτε γνώση που να μην αποτελεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας».⁴⁵

Από την άλλη, η «εξουσία και η γνώση σπονδυλώνονται μέσα στον λόγο».⁴⁶ Το διαθέσιμο πολιτισμικά φάσμα των λόγων οριοθετεί, αλλά και οριοθετείται από τη δράση των υποκειμένων. Και η γλώσσα, ως ένα από τα πολλαπλά συστατικά του λόγου, «ριζώνει όχι στην πλευρά των πραγμάτων, αλλά του υποκειμένου που

⁴³ Joan Wallach Scott, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York, 1999, σ. 2.

⁴⁴ Michel Foucault, *Οι Λέξεις και τα Πράγματα*, μετ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1993, σ. 76.

⁴⁵ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ.σ. 40- 41.

⁴⁶ Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, ό.π., σ. 125.

ενεργεί».⁴⁷ Η γλώσσα έχει ιστορικότητα, αντικειμενοποιεί σημασίες, προβάλλει σύμβολα, διαχωρίζει και συγκλίνει διαφορετικές τοποθετήσεις, στοχεύσεις και δράσεις των κοινωνικών ομάδων, διαπερνά τις κοινωνικές σχέσεις, προκαλεί ταυτίσεις με μια ταυτότητα και διαφορές με άλλες · αποτελεί πρωταρχική μορφή στοχασμού και κριτικής⁴⁸, παράγει νοήματα και κωδικοποιεί έννοιες και συμπεριφορές. Μέσα από τους λόγους, τις ερμηνείες, τις πολλαπλές τακτικές της εξουσίας οριοθετείται, αναλύεται και κωδικοποιείται και η αυτοκτονία. Μιας εξουσίας που συστήνει και στηρίζεται σε ένα πλαίσιο γνώσης-όπως αναλύθηκε παραπάνω- και σε ένα λόγο που περιορίζει τη δράση των υποκειμένων. Οι «λόγοι» επομένως των αυτοκτονιών-ακόμα και αυτοί που εκφέρει ο ίδιος ο αυτόχειρας στο τελευταίο του αποτύπωμα- εντάσσονται και αναδεικνύουν τακτικές της εξουσίας και μορφές διακυβέρνησης, αποσαρθρώνουν κοινωνικές ταυτότητες και αντανakλούν κοινωνικές σχέσεις.

Στόχοι

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, η παρούσα εργασία αναλύει τις αυτοκτονίες ως πολιτισμικές σημάσεις και αναφορές, ανιχνεύει τις κοινωνικές διαστάσεις και τις πολιτικές συνισταμένες του εκούσιου θανάτου. Επιπλέον, αποσκοπεί –πέρα από την ανάδειξη των λόγων, των ερμηνειών και των πολλαπλών διαχειρίσεων της αυτοκτονικής συμπεριφοράς και του αυτόχειρα- να σκιαγραφήσει πτυχές από το πολιτισμικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι αυτοκτονικές πρακτικές. Εξίσου σημαντικό αντικείμενο της ανάλυσης λοιπόν, αποτελεί το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο, όπου λαμβάνουν χώρα οι αυτοκτονίες που μελετώ, δηλαδή εικόνες και κοινωνικά στιγμιότυπα της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Οι επινοήσεις γύρω από τις αιτίες της αυτοκτονίας και η αντιμετώπιση των αυτοχείρων εμπεριέχουν στοιχεία για την κατασκευή των κοινωνικών υποκειμένων και σχέσεων στην ιστορικά

⁴⁷ Michel Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, ό.π., σ.σ. 400-401.

⁴⁸ Ό.π., σ. 133.

προσδιορισμένη περίοδο. Από αυτές τις επινοημένες αιτίες και τις λογοπρακτικές γύρω από τις αυτοκτονίες, θα διαρθρώσω και το κύριο σώμα της εργασίας μου.

Σε ότι αφορά το ιστοριογραφικό πλαίσιο, συνοπτικά, να αναφερθεί εδώ-καθώς στην πορεία της διατριβής θα σκιαγραφηθούν εκτενώς πλευρές της κοινωνικής, πολιτισμικής, πολιτικής και οικονομικής ιστορίας- ότι εκφέρει έντονα τις διαχωριστικές γραμμές, που κληροδότησε ο Εμφύλιος. Οι αγωνιστές της Αριστεράς και της εθνικής αντίστασης είχαν αποπεμφθεί από τους νικητές του Εμφυλίου από το κοινωνικό και πολιτικό προσκήνιο και υφίσταντο διώξεις, εξορίες, φυλακίσεις. Ωστόσο, η εποχή που διερευνάται διακρίνεται για μετασχηματισμούς και πορεύεται, παρά τις έντονες πολιτικές συγκρούσεις και διώξεις, σε μία «εκσυγχρονιστική» τροχιά, η οποία αφήνει το αποτύπωμά της τη δεκαετία του 1960, κατά την οποία πληθαίνουν οι μεταλλάξεις σε κοινωνικά πρότυπα και αξίες, οι πολιτικές διεκδικήσεις, οι πολιτισμικές αναθεωρήσεις.⁴⁹ Κεντρικό σημείο διερεύνησης αποτελούν οι κοινωνικές διεργασίες και οι μεταβολές στο πολιτισμικό επίπεδο που συμβαίνουν στο πλαίσιο της «καχεκτικής» δημοκρατίας⁵⁰ και του αυταρχικού πολιτικού πλαισίου, αλλά και εναλλακτικές μορφές άσκησης εξουσίας.

Ενδεικτικά, η κυριότερη μελέτη της περιόδου για την αυτοκτονία προέρχεται από τον χώρο της νομικής επιστήμης.⁵¹ Άλλωστε, ο νομικός λόγος είχε πρωτοκαθεδρία

⁴⁹ Ενδεικτικά για τα πολιτικά γεγονότα σε συνδυασμό με όψεις της κοινωνικής ιστορίας της περιόδου, βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Α-Ε, Παπαζήσης, Αθήνα 1977 · Μιχάλης Λυμπεράτος, *Μετά τον εμφύλιο*, Νότιος Άνεμος, Αθήνα 2015 · Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη δεκαετία του '60 : θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008 · Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο : κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008 · Χαραλάμπης Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία : η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985. Ενδεικτικά για την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της περιόδου, βλ. Έφη Αβδελά, *Νέοι εν Κινδύνω : Επιτήρηση, Αναμόρφωση και Δικαιοσύνη Ανηλίκων Μετά τον Πόλεμο*, Πόλις, 2013 και της ίδιας, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002 · Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009 και της ίδιας, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων, 1947-1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

⁵⁰ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία : κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

⁵¹ Μενέλαος Μπακατσούλας, *Τα Αίτια της Αυτοκτονίας. Εγκληματολογική, Κοινωνιολογική και Στατιστική Μελέτη*, Αθήνα 1965. Ο Μπακατσούλας στην παραπάνω μελέτη χρησιμοποίησε κυρίως

στη μετεμφυλιακή Ελλάδα⁵² και καταπιάστηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και με το κοινωνικό φαινόμενο της αυτοκτονίας. Πέρα από τον προβληματισμό που προκαλεί η εκδήλωση ενδιαφέροντος για ενδελεχή μελέτη της αυτοκτονίας-και αποτελεί και έναν από τους λόγους που επιλέχθηκε η ανάλυση της αυτοκτονίας τη συγκεκριμένη περίοδο- ο νομικός Μπακατσούλας για την πρόληψη και την αναχαίτιση του φαινομένου της αυτοκτονίας επιχειρεί να εμπλέξει όλη την κοινωνία, να ενσκήψει πάνω στους ευάλωτους, να δημιουργηθεί μια διαφορετική «κοινωνική συνείδηση» και «ηθική». Αρχικά, προτρέπει οι ειδήσεις για αυτοκτονίες να μην είναι «εγκωμιαστικές», αλλά να περιορίζονται σε στείρες αναφορές. Παρενθετικά, να αναφέρουμε εδώ ότι, όπως θα δούμε και αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο, ενώ τα πρώτα χρόνια της διερευνώμενης περιόδου οι ειδήσεις στον Τύπο είναι καθημερινό φαινόμενο, σταδιακά αποσύρονται από το προσκήνιο και τα τελευταία έτη της περιόδου εντοπίζονται σχετικά ελάχιστες επιλεκτικές αναφορές. Φαίνεται ότι σταδιακά η αυτοκτονία περιβάλλεται από σιωπή και παραδίδεται στους ειδικούς. Για να επιστρέψουμε στην ανάλυση του Μπακατσούλα, ο ερευνητής σαφώς, υποστηρίζει ότι η χριστιανική κατήχηση και η κοινωνικοποίηση στον χώρο της Εκκλησίας, μπορεί να τονώσει την ηθική συγκρότηση και την ένταξη στην ομάδα, στοιχεία που μπορεί να αποτρέψουν την αυτοκτονία, διατηρώντας δεσμούς με την παράδοση. Από την άλλη, οι «εκσυγχρονιστικές» προτάσεις του έγκεινται στην αναγκαιότητα της επέκτασης των υπηρεσιών ψυχικής υγείας και των «σταθμών κοινωνικής βοήθειας»- που ήδη λειτουργούσαν και μάλιστα η αστυνομία το διάστημα 1961-1965 είχε παραπέμψει τουλάχιστον 575 άτομα που «κινδύνευαν» ή «απειλούσαν» ότι θα αυτοκτονήσουν- αφού θεωρεί ότι η αυτοκτονία αποτελεί συνέπεια «μακράς ψυχοπαθολογικής» διεργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, θεωρεί τους «κοινωνικούς αντιλήπτορες» (λειτουργούς) και τους ψυχιάτρους ως «ειδικούς» στην ανακάλυψη του αυτοκτονικού ατόμου, στην αποτροπή του και της «περίθαλψής» του σε περίπτωση αποτυχημένης απόπειρας αυτοκτονίας. Μάλιστα, επισημαίνει ότι, πέρα

τη μέθοδο του Durkheim, τουλάχιστον ως προς τις σειρές των δεδομένων, τη συγκριτική διάσταση των στατιστικών στοιχείων από ποικίλες χώρες και περιόδους, τον χωρισμό της θεματολογίας. Είχε προηγηθεί του ίδιου ένα άρθρο σε πιο νομικό ύψος, όπου έχει κοινωνιολογικά συμφραζόμενα, Μενέλαος Μπακατσούλας, «Η Συμμετοχή εις Αυτοκτονίαν», *Ποινικά Χρονικά*, τχ. ΙΒ, 1962.

⁵² Έφη Αβδελά, *Νέοι εν Κινδύνω : Επιτήρηση, Αναμόρφωση και Δικαιοσύνη Ανηλίκων Μετά τον Πόλεμο*, ό.π., σ. 23.

από την εισαγωγή στο ψυχιατρείο σε περίπτωση αποτυχημένης απόπειρας αυτοκτονίας, πρέπει να εξακολουθήσει η παρακολούθηση του «ασθενούς» και μετά την έξοδό του από αυτό.⁵³ Συνεπώς, η παραπάνω μελέτη για την αυτοκτονία, αναδεικνύει και προτείνει, έστω δειλά, πολλαπλά επίπεδα άσκησης της εξουσίας από συστήματα γνώσης, πιο καινοτόμα, πιο επεξεργασμένα, με περισσότερο κύρος.

Η παρούσα διατριβή αποσκοπεί τόσο στην επεξεργασία, ανάλυση και μελέτη της αυτοκτονίας για τη σύγχρονη Ελλάδα, από κοινωνιολογική και ιστοριογραφική σκοπιά, όσο και να διερευνήσει όψεις της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας της διερευνώμενης περιόδου. Οι κύριες και σαφώς πολυπληθέστερες συστηματικές μελέτες για την αυτοκτονία στην Ελλάδα προέρχονται από την ψυχιατρική και γενικότερα από τις επιστήμες της ψυχικής υγείας.⁵⁴ Ενδεχομένως, η πιο συστηματική κοινωνιολογική μελέτη για την αυτοκτονία, να είναι του νομικού Μενέλαου Μπακατσούλα, που εκδόθηκε στα 1965, ενώ σχετικά πρόσφατα, από κοινωνιολογική σκοπιά μπορεί να θεωρηθεί η μελέτη του Ν. Καμπέρη για τις σύγχρονες αυτοκτονίες αγροτών στην Αιτωλοακαρνανία.⁵⁵ Επιπλέον, λίγες ιστοριογραφικές μελέτες της αυτοκτονίας, που αναφέρονται σε πρωθύστερες χρονικές περιόδους, έχουν εκδοθεί σποραδικά κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες⁵⁶, ενώ καταγράφουμε και μία πρόσφατη αξιολογική μελέτη από την οπτική της φιλοσοφίας⁵⁷. Η παρούσα διατριβή επιδιώκει να προβληματίσει για κωδικοποιημένες αποφάνσεις των «κινήτρων» του αυτόχειρα, να

⁵³ Μενέλαος Μπακατσούλας, *Τα Αίτια της Αυτοκτονίας. Εγκληματολογική, Κοινωνιολογική και Στατιστική Μελέτη*, ό.π., σ.σ. 346-353.

⁵⁴ Ενδεικτικά, Κονταξάκης, Β., Λύκουρας, Λ., Χαβάκη-Κονταξάκη, Μ., Χριστοδούλου, Χ. (επιμ.), *Αυτοκαταστροφική Συμπεριφορά*, Βήτα, Αθήνα 2013 · Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012 · Ευάγγελος Παππάς, *Συμβολή στη διερεύνηση της αυτοκτονικής πρόθεσης και φονικότητας στις απόπειρες αυτοκτονίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998 και από την ψυχολογία,

⁵⁵ Νίκος Καμπέρης, *Αδιέξοδα και απελπισία στην ελληνική ύπαιθρο : οι αυτοκτονίες των αγροτών : έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, 1994-2008*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2016.

⁵⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο εμφύλιος πόλεμος την εποχή του ολοκληρωτικού πολέμου», *Ο Πολίτης*, τχ. 74, 3/2000 · Άνθρωποι στα άκρα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002 · Γιάννης Γονατίδης, «Αυτόχειρες στην Ερμούπολη τον 19^ο αιώνα», *Μνήμων*, τχ. 36, 2017-2018.

⁵⁷ Παναγιώτης Πέρρος, *Αυτοθέλητη έξοδος. Η ηθική της αυτοχειρίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015.

εμπλουτίσει με νέα αναλυτικά εργαλεία και πεδία τη μελέτη της αυτοκτονίας, όχι ως ατομική επιλογή και παρέκκλιση, αλλά ως κοινωνική πρακτική όπως εκδηλώθηκε από ποικίλα κοινωνικά υποκείμενα.

Οι πηγές

Καθώς, ο αυτόχειρας ή ο ενδεχόμενος αυτόχειρας συγκροτείται ως υποκείμενο και διαχειρίζεται μέσα από διάφορες πολιτισμικές κατασκευές, επιστημονικές πειθαρχίες, πεδία γνώσης, ηθικές τακτικές, κοινωνικές αντιλήψεις, νομικούς περιορισμούς, η αρχειακή και βιβλιογραφική τεκμηρίωση κατευθύνεται σε πολλαπλές συγκλίνουσες κατευθύνσεις. Ο Τύπος συνιστά βασική συνιστώσα της διερεύνησης των κοινωνικών στάσεων και των πολιτισμικών αντιλήψεων σχετικά με την αυτοκτονία. Οι ειδήσεις για τις αυτοκτονίες αντιμετωπίζονται και αναλύονται ως «κοινωνικο-πολιτισμικές αφηγήσεις», οι οποίες απορρέουν και συντελούν «στη διαμόρφωση ευρύτερων αντιλήψεων για τον κόσμο».⁵⁸ Ο Τύπος λοιπόν αποτελεί βασική πηγή στην παρούσα διατριβή, διότι συμβάλλει στην ανάλυση ευρύτερων πολιτισμικών αντιλήψεων και κοινωνικών πρακτικών που σχετίζονται, αλλά και ωθούν στην αυτοκτονία.

Επιπλέον, στην παρούσα έρευνα έχουν αξιοποιηθεί επίσημες στατιστικές καταγραφές, νοσοκομειακά αρχεία, ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, σημειώματα αυτοκτονίας, επιστημονικές αναλύσεις, λογοτεχνικά, θεατρικά και κινηματογραφικά έργα, που συνθέτουν το μωσαϊκό του αρχειακού υλικού. Πιο συγκεκριμένα, εκτός από τα επίσημα στατιστικά δεδομένα της στατιστικής υπηρεσίας-τα οποία δημοσιεύονται από το 1956 και έπειτα – διερευνήθηκαν ληξιαρχικές πράξεις θανάτου από τα βιβλία θανάτων του Ληξιαρχείου Πειραιά σε επιλεγμένες χρονιές της διερευνώμενης περιόδου, πειραϊκές εφημερίδες από το ιστορικό Αρχείο του Δήμου Πειραιά όλη την περίοδο της έρευνας, τα βιβλία ασθενών του Τζανείου νοσοκομείου Πειραιά της περιόδου 1960-1970. Τα αρχεία αναλύονται σε συγκριτική διάσταση και επιχειρείται η ανάδειξη των λόγων που υποβαστάζουν τις ταξινομήσεις τους. Ο Πειραιάς επιλέχθηκε, εξαιτίας της κοινωνικής δομής του, καθώς είναι ένα από τα

⁵⁸ Έφη Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., σ. 24.

μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας εκείνη την περίοδο, όπως επίσης διότι αντικατοπτρίζει πολλά από τα βιώματα και τους εγκλωβισμούς των λαϊκών στρωμάτων που τα ώθησαν στον εκούσιο θάνατο. Επιπροσθέτως, έρευνα πραγματοποιήθηκε στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.) με σκοπό μέσα από τον λόγο της Αριστεράς να εντοπιστούν συγκλίσεις και αποκλίσεις των δύο αντιπάλων στρατοπέδων του εμφυλίου σε σχέση με την αυτοκτονία.

Θα σταθώ λίγο στην αξιοποίηση των κινηματογραφικών ταινιών ως πηγή. Το φιλμ μπορεί να μελετηθεί ως «πολιτισμικό προϊόν» με ευρεία κοινωνική ανταπόκριση και λαϊκή αποδοχή και να «αποτελέσει μέσο διερεύνησης της κοινωνικής πραγματικότητας». Ο λόγος του δημιουργού «ριζώνει» στο συγκεκριμένο κοινωνικό και ιστορικό συγκείμενο όπου αναφέρεται και αντικατοπτρίζει «αξίες, στάσεις, πεποιθήσεις και συμπεριφορές», παρά -ή σε συνδυασμό- με τις όποιες ιδιαίτερες ιδεολογικές αναφορές του.⁵⁹ Βασικό σημείο του «φιλμικού κειμένου» -όπως εκφράζεται και από τη φεμινιστική κοινωνιολογική οπτική- αποτελεί το γεγονός ότι ο κινηματογράφος πέρα από την ανάδειξη, «συμβάλλει στην κατασκευή του κοινωνικού φύλου και στη διαίωση κανόνων και συμπεριφορών».⁶⁰ Στην εποχή που αναφέρεται η έρευνα, ο ελληνικός κινηματογράφος, που βρίσκεται σε άνθηση και είναι δημοφιλής σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα προβάλλει με την ιδιαίτερα ματιά και προσέγγιση του δημιουργού κοινωνικά πρότυπα, έμφυλες αναπαραστάσεις, πολιτισμικές αντιλήψεις. Παράλληλα συμμετέχει στους μετασχηματισμούς των νοημάτων που συνέχουν την ελληνική κοινωνία, στον ιδιότυπο «εκσυγχρονισμό» της, αφού παρά την τυποποίηση που επιβάλλουν τα είδη και η ανακύκλωση των σεναριακών ιδεών», τις κοινωνικές εξελίξεις όπως εμφανίζονται στην ταινία και τις αλλαγές που συμβαίνουν στο κοινωνικό σώμα.⁶¹ Συνεπώς, ο κινηματογράφος κρίνεται και αξιοποιείται ως χρήσιμη εναλλακτική πηγή πληροφόρησης κοινωνικών ταυτοτήτων και πολιτισμικών προτύπων της διερευνώμενης περιόδου.

⁵⁹ Άννα Λυδάκη, *Μέσα από την κάμερα. Κινηματογράφος και κοινωνική πραγματικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σ.σ. 21, 24-25.

⁶⁰ Ο.π., σ.σ. 61-62.

⁶¹ Ελίζα- Άννα Δελβερούδη «Ελληνικός κινηματογράφος 1955-1965 : κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη» , στο συλλογικό τόμο *Επιστημονικό Συμπόσιο 1949-1967. Η Εκρηκτική Εικοσαετία* , Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ.σ. 163-176 ` ειδικά σ. 163.

Η διάρθρωση της μελέτης

Υπό το πρίσμα των παραπάνω, η εργασία έχει διαρθρωθεί σε δύο μέρη, αποτελούμενα από επτά κεφάλαια. Στο πρώτο μέρος αναφέρονται οι περιορισμοί της ταξινόμησης των θανάτων από αυτοκτονία που επιδρούν και στα στατιστικά δεδομένα, το ποινικό, θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο της αυτοκτονίας, ενώ στο δεύτερο μέρος θα εμβαθύνουμε στους «λόγους» που αρθρώνονται και αιτιολογούν την αυτοκτονία και την πολλαπλότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων των υποκειμένων που επιχείρησαν να αυτοκτονήσουν. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο, θα αποτυπωθούν τα «επίσημα» στατιστικά, όπως προέρχονται από τη στατιστική υπηρεσία, ιατροδικαστικές εκθέσεις, αρχεία νεκροτομείων. Βασικός προβληματισμός που τίθεται είναι οι περιορισμοί, πολιτισμικοί, κοινωνικοί, θεσμικοί, «τεχνικοί» που συνιστούν εμπόδια στην καταγραφή των αυτοκτονιών. Αν προβούμε σε σύγκριση των αρχείων, εντοπίζονται περιπτώσεις αυτοκτονικών συμπεριφορών, οι οποίες δεν καταγράφονται ως τέτοιες. Σε αυτό το πλαίσιο και για αυτό τον σκοπό, θα γίνει αντιπαραβολή των νοσοκομειακών αρχείων, ληξιαρχικών πράξεων θανάτου με ειδήσεις για αυτοκτονίες από τον Τύπο. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την ανάλυση του κοινωνικού νοήματος της απόπειρας αυτοκτονίας, η οποία αντιμετωπίζεται ως μέρος της αυτοκτονικής συμπεριφοράς.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα αναλυθούν οι λόγοι που περιβάλλουν τις αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων. Σε συνθήκες κολασμού και εγκλεισμού, εκφράζονται για τις αυτοκτονίες πολλαπλοί, συχνά συγκρουσιακοί λόγοι, που διατυπώνονται στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης των δύο πλευρών του εμφυλίου. Παρά ταύτα, υπάρχουν και νοήματα, σημασιοδοτήσεις και επεξηγηματικά σχήματα στα οποία συγκλίνουν οι αναφορές, κυρίως στο επίπεδο της σύνδεσης της αυτοκτονίας με την ψυχοπαθολογία, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές αιτίες που προβάλλει η Αριστερά για την εκδήλωσή της. Βασικό σημείο ανάλυσης του κεφαλαίου, αποτελούν τα βιώματα του πολιτικού εγκλεισμού, οι συνισταμένες της ταυτότητας τόσο των μαχητών του ΔΣΕ, όσο και των πολιτικών κρατουμένων, η υποδοχή των αυτοκτονιών από τους αγωνιστές της Αριστεράς και οι όποιες μεταβολές τους στον χρόνο.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα εξειδικευτεί η ανάλυση, που υπάρχει διάσπαρτα σε όλη τη διατριβή, της ψυχιατρικής διαχείρισης της αυτοκτονικής συμπεριφοράς. Καθώς ο

αυτόχειρας κατατάσσεται στον χώρο της ψυχιατρικής παρέκκλισης, θα ανιχνευτούν πτυχές των δομών και βιωμάτων των ψυχιατρικών ασθενών, αφού στα ψυχιατρεία για λόγους συχνά αμφίσημους, έχουν εντοπιστεί αυτοκτονίες. Ο προβληματισμός που τίθεται είναι αν οι αυτοκτονίες στα ψυχιατρικά ιδρύματα οφείλονται στη μεγάλη συγκέντρωση ατόμων που «νοσούν» πνευματικά ή απορρέουν και οφείλονται στις συνθήκες διαβίωσης και τα νοήματα που περιβάλλουν τον ψυχιατρικό εγκλεισμό.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αναλύονται τα συστατικά των αυτοκτονιών για «οικονομικούς λόγους» στην έμφυλη διάστασή τους. Οι οικονομικοί εγκλωβισμοί συνιστούν λόγους αυτοκτονικών συμπεριφορών. Σε αυτό το πλαίσιο, το κεφάλαιο ανιχνεύει τις αυτοκτονίες των ανέργων, των ατόμων που δεν μπορούν να αποπληρώσουν το χρέος τους ` αυτοκτονίες που επηρεάζονται από τη γενικότερη οικονομική πολιτική. Επίσης, το κεφάλαιο επιχειρεί να αμφισβητήσει την αντίληψη ότι οι γυναίκες δεν οδηγούνται σε αυτοκτονικές συμπεριφορές, εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών. Αιχμή του κεφαλαίου αποτελεί η ανίχνευση της αλληλοδιαπλοκής των οικονομικών παραμέτρων και δυσανεξιών με ευρύτερες κοινωνικές αξίες και πολιτισμικές αντιλήψεις.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, διερευνάται η σχέση της αυτοκτονικής συμπεριφοράς με τη φυσική ασθένεια. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αναλύονται οι αυτοκτονίες ασθενών από φυματίωση, η οποία είχε καταστεί κοινωνικό γεγονός με διεκδικήσεις και πολιτικές αναφορές. Κατόπιν, αναλύονται οι λόγοι που καθορίζουν την ασθένεια -και ιδιαίτερα την «ανίατη»- ως αυτόνομο λόγο αυτοκτονίας, παραμερίζοντας τα όποια άλλα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ταυτότητας του ασθενή και του κοινωνικού, πολιτισμικού, πολιτικού και οικονομικού πλέγματος που τον περιβάλλουν. Σαφέστατα, ο καρκίνος αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες αιτίες αυτοκτονίας και εξαιτίας αυτού αναλύεται σε ιδιαίτερο κεφάλαιο. Εκτός των άλλων, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο εξετάζονται οι υγειονομικές δομές, η ιατρική αντιμετώπιση της ασθένειας, οι πολλαπλές μεταβαλλόμενες διακηρύξεις της ιατρικής πρακτικής. Σε συνδυασμό με το τρίτο κεφάλαιο, δίνονται όψεις της ιστορίας της ψυχικής και ιατρικής περίθαλψης και πρακτικής στη διερευνώμενη περίοδο.

Στο έκτο κεφάλαιο, αναλύονται οι αυτοκτονικές συμπεριφορές στο έδαφος της σεξουαλικότητας. Ανιχνεύονται τα έμφυλα νοήματα, οι έμφυλες ταυτότητες και η

διάρθρωση των ερωτικών σχέσεων που ενδεχομένως να ωθούν σε αυτοκτονικές πρακτικές. Βασικό σημείο του κεφαλαίου αποτελεί η ανάδειξη των προτύπων θηλυκότητας και ανδρισμού, οι έμφυλες ιεραρχίες, οι αποδοχές και οι αντιστάσεις, οι συμφωνίες και ασυμφωνίες που διατρέχουν τη συγκρότηση του υποκειμένου στο σύστημα της σεξουαλικότητας.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, το έβδομο, αναλύονται οι αυτοκτονίες ως απόρροια οικογενειακών διενέξεων. Στο πρώτο μέρος, ανιχνεύονται πτυχές του οικογενειακού περιβάλλοντος, των οικογενειακών σχέσεων και των κοινωνικών ταυτοτήτων που «ωθούν», είτε «πραγματικά» είτε ως επινοημένοι λόγοι, τους ανήλικους στην αυτοκτονική πρακτική. Καθώς, διερευνούνται οι «λόγοι» που ωθούν όλα τα μέλη της οικογένειας στην απόφαση του εκούσιου θανάτου, κατόπιν διερευνάται η αυτοκαταστροφική συμπεριφορά εξαιτίας συζυγικής ρήξης. Αιχμή του κεφαλαίου, αποτελεί η επεξήγηση των αυτοκτονιών στο έδαφος των κατασκευών της έμφυλης ταυτότητας στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων.

Τέλος, στον επίλογο, επιχειρείται η αποκωδικοποίηση και σύνοψη των νοημάτων, των παραμέτρων και των πτυχών που συνέχουν τις ερμηνείες του θανάτου και συνιστούν αφηγήσεις ζωής.

Κεφάλαιο 1^ο. Εντοπίζοντας τους αυτόχειρες

Μελέτες του εικοστού αιώνα σε ποικίλα χωροχρονικά πλαίσια έχουν αναδείξει την υποτίμηση των αυτοκτονιών στα επίσημα στατιστικά στοιχεία, που κάνει το φαινόμενο να μοιάζει τακτικό, συστηματικό και γεωγραφικά διεσπαρμένο.¹ Πέρα από τις τεχνικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αρμόδιοι για την ταξινόμηση του θανάτου ως αυτοκτονία, η απόκρυψη των αυτοκτονιών, προκύπτει κατά κύριο λόγο από το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον που διαβάλλει την αντικειμενικότητα των στοιχείων. Για παράδειγμα, ένας από τους κυριότερους λόγους που διατυπώνεται για τα αυξημένα ποσοστά αυτοκτονιών σε εφήβους και νεαρούς ενήλικες στις ΗΠΑ από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά, είναι η πιο ακριβής εξακρίβωση των αυτοκτονιών από τους αστυνομικούς επιθεωρητές, τους ιατροδικαστές και τους γιατρούς. Αλλά και γενικότερα, σε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες αυτοχείρων, παρατηρείται η υποτίμηση των αυτοκτονιών, που ανάλογα και με το επίπεδο στατιστικής ικανότητας της κάθε χώρας, κυμαινόταν μεταξύ του 25% με 50%(ακόμη και στη σύγχρονη εποχή υπολογίζεται μία υποτίμηση μεσοσταθμικά γύρω στο 10%), που οφείλεται στις αναφορές των αστυνομικών και των γιατρών.²

Αν και αρκετοί ερευνητές από το διεθνές περιβάλλον που συμφωνούν με την υπό-αναφορά των αυτοκτονιών, υποστηρίζουν ότι δεν είναι τέτοιας έκτασης ώστε να αλλοιώνουν τις γενικές τάσεις³, το ζήτημα δεν είναι η εξαντλητική ποσοτική αποτίμηση, αλλά οι πολιτισμικές σηματοδοτήσεις και τα κοινωνικά συμφραζόμενα που αποτρέπουν την ταξινόμηση ενός θανάτου ως αυτοκτονία. Ενδεικτικά, σύμφωνα με τον Keith Hawton⁴, σε μία ιδιαίτερη και «ευαίσθητη» κατηγορία όπως είναι τα παιδιά και οι ανήλικοι, στην οποία παρατηρείται «μεγαλύτερη» απόκρυψη και υποτίμηση των αυτοκτονιών από ότι στους ενήλικους, μπορούν να προταθούν τα

¹ Cynthia Claassen, Paul Yip, Paul Corcoran, Robert Bossart, Bruce Lauren, Glenn Currier, «National suicide rates a century after Durkheim : Do we know enough to estimate error?» , *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 40, 2010, σ.σ. 193-223 `ειδικά σ. 194.

² Kay Redfield Jamison, *Night falls fast*, ό.π., σ. 24, 28, 50.

³ Riaz Hassan, *Suicide in Australia*, ό.π., σ.σ. 15-16.

⁴ Keith Hawton, *Suicide and attempted suicide among children and adolescents*, Sage Publications, California, 1986, σ.σ. 17-18.

ακόλουθα επιχειρήματα για την αποτροπή του χαρακτηρισμού θανάτων ανηλίκων ως αυτοκτονία :

- Η «σχετική σπανιότητα» του συμβάντος σε αυτή την ηλικιακή ομάδα, μπορεί να αποτρέψει τους αρμοδίους για κατάταξη του θανάτου ως αυτοκτονία.
- Ακόμα και αν «θεωρηθεί ως πιθανότητα» η αυτοκτονία, η ισχυρή πεποίθηση ότι τα παιδιά σπάνια αυτοκτονούν, σημαίνει ότι υπάρχει «μεγαλύτερη ροπή» να καταγράφονται οι θάνατοι αυτοί ως «ατυχήματα» και επομένως τα στατιστικά έρχονται να επιβεβαιώσουν την αντίληψη ότι η αυτοκτονία είναι εντελώς ασυνήθιστη στα παιδιά.
- Οι υπεύθυνοι για την ταξινόμηση των θανάτων ως αυτοκτονία, είναι πιθανό «συνειδητά ή ασυνειδήτα», προστατεύουν από μία ταξινόμηση του θανάτου ως αυτοκτονία τα υπόλοιπα άτομα και κυρίως τους γονείς, οι οποίοι ίσως να αισθανθούν εκτός από έντονη συναισθηματική δυσφορία και, ενοχές για την αυτοκτονία του υιού ή της κόρης τους.
- Οι κυρίαρχες θρησκευτικές αντιλήψεις της κάθε χώρας στην ιστορική τους διάσταση, επηρεάζουν τις καταγραφές των αυτοκτονιών των ανηλίκων.

Εξάλλου, καθοριστικό στοιχείο της ιατροδικαστικής ανάλυσης στην κατηγοριοποίηση ενός θανάτου ως δυστύχημα, δολοφονία ή αυτοκτονία είναι αρχικά να μην εντοπίζονται μώλωπες και κακώσεις, έτσι ώστε να αποκλειστεί το έγκλημα. Σε ιατροδικαστική μελέτη της δεκαετίας του 1950 για τις αυτοκτονίες αναφέρεται ότι τα «προς αποδοχή παρακινούνται μετά πιθανότητας γεγονότα είναι : α) το επιβαρυνόμενο δι' αυτοκτονιών κληρονομικόν του θανόντος, β) Η γνώσις της προτέρας ανωμάλου ψυχικής καταστάσεως του θανόντος και τυχόν προηγηθείσα απόπειρα προς αυτοκτονίαν, γ) Η τυχόν επί του πτώματος επιστολών διαδηλουσών την προς αυτοκτονίαν θέλησιν, δ) Η εφαρμογή προς πρόκλησιν του θανάτου πλείστων, ιδιότροπων ενίοτε μέσων προς πρόκλησιν του θανάτου». Όμως, όπως υποστηρίζει ο ιατροδικαστής Γ. Κάτσας, τα παραπάνω «δηλωτικά» της αυτοκτονίας δεν αποτελούν από μόνα τους ούτε τα μόνα ούτε τα κύρια στοιχεία που οδηγούν τον ιατροδικαστή στην ταξινόμηση του θανάτου ως αυτοκτονία, αφού κυρίαρχη πρακτική αποτελεί η «λεπτομερής εξέταση» δια νεκροψίας και νεκροτομίας και η εξέταση του χώρου που

συνέβη ο θάνατος.⁵ Ωστόσο, τα παραπάνω «δηλωτικά» της αυτοκτονίας -που απορρέουν από το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον- ανασύρουν στην επιφάνεια τις επιστημονικές και πολιτισμικές αντιλήψεις που περιβάλλουν την αυτοκτονική πρακτική και οδηγούν σε ταξινομήσεις τους θανάτους.

Στο παρόν κεφάλαιο θα αποτυπωθούν επίσημες στατιστικές καταγραφές. Θα αναζητηθούν και θα προβληθούν δυσκολίες στην ταξινόμηση του θανάτου ως αυτοκτονία, τόσο από ιατροδικαστικές έρευνες, όσο και από το πολιτισμικό περιβάλλον του ατόχου. Το κεφάλαιο θα ολοκληρωθεί με την ανάλυση της «απόπειρας αυτοκτονίας», εφόσον εμπίπτει στην αυτοκτονική συμπεριφορά, ποια ζητήματα θέτει και πώς αντιμετωπίζεται από διάφορους πολιτισμικούς, κοινωνικούς και αναλυτικούς τόπους.

1.1. Η αποτύπωση των στοιχείων

Τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, πέρα από αμφίβολης αξιοπιστίας, εμπίπτουν σε ένα καθεστώς λόγου και καταρτίζονται με γνώμονα τις εκάστοτε πολιτισμικές αντιλήψεις. Πιο συγκεκριμένα, οι στατιστικές καταγραφές των αυτοκτονιών συνιστούν «κοινωνικές επινοήσεις», που εκφράζουν τη γνώμη των επιφορτισμένων ειδικών επιστημόνων για να τα συλλέξουν. Αυτός είναι ένας επιπλέον επεξηγηματικός παράγοντας που το ποσοστό των αυτοκτονιών είναι υποτιμημένο ακόμη και σε χώρες με αναπτυγμένους στατιστικούς μηχανισμούς, όπως οι Η.Π.Α. όπου μελέτη της δεκαετίας του 1960 υποστήριξε ότι ο αριθμός των αυτοκτονιών είναι μεγαλύτερος «κατά ένα τρίτο ή ένα τέταρτο» από αυτόν που αποτυπώνεται στα επίσημα στατιστικά δεδομένα. Στην Ελλάδα, εξαιτίας του κοινωνικού περιβάλλοντος, πολιτισμικών στερεοτύπων και θρησκευτικών προκαταλήψεων η καταγραφή των αυτοκτονιών συναντά πρόσθετα εμπόδια.⁶ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι καταγραφές από τις κρατικές υπηρεσίες.

⁵ Γρηγόριος Κάτσας, «Περί αυτοκτονιών», *Αστυνομικά Χρονικά*, τχ. 21, σ. 1014-1019 · ειδικά, σ. 1019.

⁶ Ιωάννα Γαβριήλ, *Η αυτοκτονία στην Πελοπόννησο: επιδημιολογία, ψυχοπαθολογία, κοινωνικοί παράγοντες*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πάτρας, 1986, σ.σ. 18-19.

Αν αντιπαραβάλλουμε ορισμένα στοιχεία του ληξιαρχείου Πειραιά και του Τύπου, θα εντοπίσουμε αυτοκτονίες που στα βιβλία θανάτων του ληξιαρχείου ουδετεροποιούνται. Για παράδειγμα, η τοπική εφημερίδα του Πειραιά είναι ξεκάθαρη ότι ο αυτοπυροβολισμός του 62χρονου καθηγητή της αγγλικής γλώσσας στο σπίτι του στον Πειραιά οφείλεται σε αυτοκτονία, μιας και ο αυτόχειρας έπασχε «εξ ανιάτου καρδιακού νοσήματος».⁷ Ωστόσο, η δήλωση του θανάτου στο ληξιαρχείο του Πειραιά, κατόπιν γνωμάτευσης του γιατρού, αναφέρει ως αιτία θανάτου τον γενικό και ουδέτερο όρο «τραύματος δια πυροβόλου όπλου στην καρδιά», που έχει πολλαπλά σημαινόμενα και εκφάνσεις, χωρίς να αποσαφηνίζεται ότι πρόκειται για αυτοκτονία.⁸ Αυτό μπορεί να είναι ένα παράδειγμα για την ανασύσταση, την απόκρυψη και την αλλοίωση των στοιχείων. Παρόμοια είναι η περίπτωση του 60χρονου εργάτη, ο οποίος πνίγηκε στον Πειραιά και πληροφορούμαστε από τον τύπο ότι αυτοκτόνησε, καθώς «έπασχε από νευρασθένεια», ενώ στο ληξιαρχείο του Πειραιά ως αιτία θανάτου δηλώθηκε αδιάφορα ο πνιγμός⁹, που κάποιος θα μπορούσε να υποθέσει ότι είναι ατύχημα.

Με γνώμονα τις παραπάνω κριτικές που έχουν ασκηθεί για τη συλλογή των στατιστικών, παρακάτω αποτυπώνονται τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, με σκοπό να αναδειχθούν κάποιες τάσεις. Να επισημάνουμε ότι οι αιτίες θανάτου μεταπολεμικά ξεκίνησαν να δημοσιεύονται στη Στατιστική Υπηρεσία από το 1956 και μετά.

Πίνακας 1.1. Οι αυτοκτονίες σε απόλυτους αριθμούς

Έτος	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Αυτοκτονίες	295	305	263	361	318	364	286	322	271	276	272	297
Άνδρες	197	185	169	238	202	238	179	206	193	184	170	200
Γυναίκες	98	120	94	123	116	126	107	116	78	92	102	97

Πηγή : Επεξεργασία στοιχείων από Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος*, 1956-1967.

⁷ Φωνή του Πειραιώς, 26/8/1949, σ. 2.

⁸ Βιβλία θανάτων 1949, ημερομηνία ληξιαρχικής πράξης θανάτου 27/8/1949, Ληξιαρχείο Πειραιά.

⁹ Καθημερινή, 19/4/1952 σε σύγκριση με Βιβλία θανάτων 1952, ημερομηνία ληξιαρχικής πράξης θανάτου 19/4/1952, Ληξιαρχείο Πειραιά.

Πέρα από αμφίβολης αξίας εκτιμήσεις για τον παραπάνω πίνακα, είναι σαφές ότι τα «αντικειμενικά» στοιχεία αποτυπώνουν τη σαφή υπεροχή των ανδρών στις αυτοκτονίες. Άλλωστε, ότι η αυτοκτονία αφορά κυρίως άντρες προβάλλεται από διάφορες στατιστικές καταγραφές. Στο νεκροτομείο Αθηνών από τη σύστασή του στα 1914 μέχρι το 1953 διακομίστηκαν 17.000 πτώματα άνω των 12 ετών και «βεβαιώθηκαν» 1.735 αυτοκτονίες. Από αυτά ήταν 1.260 άνδρες και 475 γυναίκες.¹⁰ Αξίζει να επισημάνουμε εδώ ότι η μειωμένη παρουσία των γυναικών στον δημόσιο χώρο, συνιστούσε ανάχωμα στην καταγραφή και ταξινόμηση των θανάτων τους ως αυτοκτονία, αφού η οικογένεια λόγω της επιθυμίας αποφυγής της κοινωνικής κριτικής απέκρυπτε πιο εύκολα την πραγματική αιτία θανάτου των γυναικών.

Σε σύγκριση με τα παραπάνω, ποικίλες ερμηνείες δόθηκαν για το ανώτατο σημείο ποσοστού γυναικείων αυτοκτονιών που παρατηρείται στα μέσα της δεκαετίας του 1960, στην Αυστραλία.¹¹ Βασικό σημείο στην ανάλυση, αποτέλεσε η διαπίστωση ότι την εποχή εκείνη υπήρχε μεγαλύτερη προσβασιμότητα σε υπνωτικά, καταπραϊντικά και άλλου τύπου φαρμακευτικά σκευάσματα, με τα οποία οι γυναίκες αυτοκτονούν συνήθως. Στο κοινωνιολογικό και πολιτισμικό επίπεδο ανάλυσης, προκρίθηκε η άποψη ότι η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και συνεπώς η πιο έντονη παρουσία των γυναικών στον δημόσιο τομέα, καθιστούσε δυσκολότερη την απόκρυψη των στοιχείων, σε συνδυασμό με την υποψία ότι οι γυναίκες άρχισαν να αντιμετωπίζουν κάποια από τα προβλήματα των αντρών. Ωστόσο, ένα επιχείρημα για το ανώτατο του ποσοστού των αυτοκτονιών των γυναικών, θα μπορούσε να προέλθει από την αναντιστοιχία των προτύπων θηλυκότητας με τις νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονταν, από τις αναθεωρήσεις στους έμφυλους ρόλους. Στον παραπάνω μεθοδολογικό συλλογισμό, η αυτοκτονία των γυναικών αντανακλά τη δυσφορία από τις αναταράξεις και την απώλεια της ισορροπίας ανάμεσα στην πρόσδεση στην οικογένεια και τη διεκδίκηση εξισωτικών πολιτικών παρεμβάσεων, τόσο στο θεσμικό, όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, που αποσυντόνισαν και ενδεχομένως

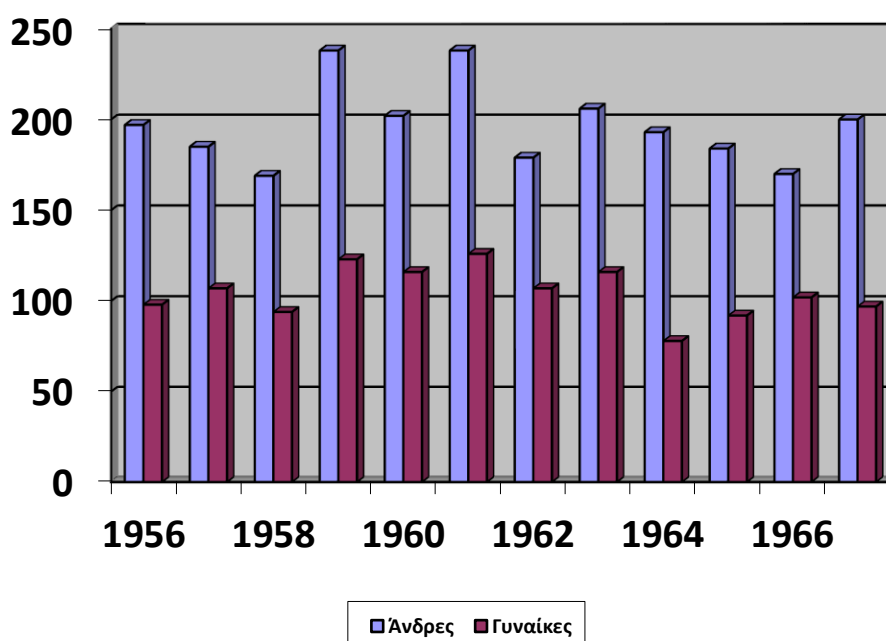
¹⁰ Να αναφέρουμε εδώ ότι ο μ.ο. των αυτοκτονιών είναι 43,2 αυτοκτονίες κατά έτος και αποτελούν το 10,2% των πτωμάτων άνω των δώδεκα ετών που εξετάστηκαν στο Νεκροτομείο Αθηνών, Γρηγόριος Κάτσας, «Περί αυτοκτονιών», *Αστυνομικά Χρονικά*, τχ. 19, σ.σ. 910-917· ειδικά, σ. 917.

¹¹ Συγκεκριμένα αναλογούσαν 10,8 ανά 100.000 κατοίκους στα 1965, όταν η τιμή του 1960 ήταν 6,2 και η αμέσως μεγαλύτερη ήταν 7,6 ανά 100.000 κατοίκους στα 1970, Riaz Hassan, *Suicide in Australia*, ό.π., σ.σ. 46-49.

εγκλώβισαν τις γυναίκες, με συνέπεια ορισμένες από αυτές να οδηγηθούν στην αυτοκτονία. Επομένως, εκτός από την πρότερη μικρότερη αναφορά των γυναικείων αυτοκτονιών, ένα επεξηγηματικό σχήμα για τα αυξημένα ποσοστά αυτοκτονιών των γυναικών, θα μπορούσε να απορρέει από κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές παραμέτρους.

Μετά από τις παραπάνω επισημάνσεις, στο παρακάτω γράφημα αποτυπώνεται η έμφυλη διάσταση των αυτοκτονιών σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία :

Γράφημα 1.1. Αυτοκτονίες ανά φύλο

Πηγή : Επεξεργασία στοιχείων από Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, 1956-1967*.

Εξάλλου, η άποψη του Durkheim ότι η αποξένωση, η χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών και η «υπερβολική εξατομίκευση που συνοδεύει τον πολιτισμό» προκαλούν αυτοκτονίες¹² συνεπαγόταν την αντίληψη ότι στις πόλεις εντοπίζονται περισσότερες αυτοκτονίες από ότι στην επαρχία. Πόσο μάλλον που θεωρούσε ότι οι «βιομηχανικές και εμπορικές λειτουργίες», οι αστικές δηλαδή οικονομικές δραστηριότητες, «προσφέρουν αισθητά μεγαλύτερο αριθμό αυτοκτονιών από τη γεωργία».¹³

¹² Emile Durkheim, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, ό.π., σ. 262.

¹³ Ό.π., σ. 291.

Παρομοίως, σύμφωνος με το συντηρητικό πνεύμα της εκκλησίας, αλλά και της δικτατορίας, ο Χαράλαμπος Χατζόπουλος υποστήριξε -στη διδακτορική του διατριβή την οποία εκπόνησε στα 1969- ότι με την ανάλυση της αυτοκτονίας «αποδεικνύεται η χαλάρωση των δεσμών της παραδόσεως και η ανατροπή πατροπαράδοτων αντιλήψεων και πεποιθήσεων, που καθιστούν «περίπλοκο τον κοινωνικόν βίον» και συνεπώς προκαλούν αυτοκτονίες. Επιπλέον, επισημαίνει τη μεγάλη αξία της συμβολής της Εκκλησίας-«σε συνεργασία μετά των οργανώσεων της κοινωνικής πολιτικής και της ψυχικής υγιεινής»- στην καταπολέμηση της αυτοκτονίας.¹⁴ Είναι σαφές λοιπόν η αντίληψη ότι ο «πολιτισμός» -ο οποίος είναι στο ανώτερο επίπεδο του στις πόλεις- επιφέρει πολλαπλά δεινά, ανάμεσα στα οποία και την αυτοκτονία. Όμως, στις παραπάνω αντιλήψεις οφείλουμε να συνυπολογίσουμε ότι η εξέταση των αιτιών θανάτου και οι στατιστικοί μηχανισμοί είναι πιο αναπτυγμένοι στις πόλεις¹⁵, γεγονός που σημαίνει ότι στα επίσημα στατιστικά αναδεικνύονται περισσότερο οι αυτοκτονίες στις πόλεις. Η ιστορικός Olive Anderson επιχείρησε να διερευνήσει αν η επιταχυνόμενη εκβιομηχάνιση της βικτωριανής Αγγλίας προκαλεί άνοδο του ποσοστού των αυτοκτονιών. Πράγματι, αξιοποιώντας διάφορες πηγές, διαπίστωσε ότι η βιομηχανία και τα υψηλά ποσοστά αυτοκτονιών «δεν πήγαιναν χέρι-χέρι» και ότι στις βιομηχανικές περιοχές οι αυτοκτονίες ήταν σαφώς λιγότερες από ότι στις αγροτικές.¹⁶ Μάλιστα, υποστηρίζει η Anderson, όσο μεγαλύτερη ήταν η πόλη, τόσο λιγότερες αυτοκτονίες νεαρών γυναικών διαπιστώνονταν¹⁷, διαβάλλοντας την πεποίθηση ότι η πρόσδεση σε παραδοσιακούς ρόλους και την οικογένεια θεωρούνταν προστατευτικός παράγοντας της αυτοκτονίας. Τελικά, μια πιο προσεκτική ανάλυση των στοιχείων αποδομεί τη διαδεδομένη αντίληψη- που περισσότερο επιχειρήθηκε να απεικονιστεί και όχι να βασιστεί στα στατιστικά στοιχεία- ότι η εκβιομηχάνιση και η αστική ζωή συνεπαγόταν αυξημένα ποσοστά αυτοκτονιών σε όλες τις κοινωνικές

¹⁴ Χαράλαμπος Χατζόπουλος, *Το πρόβλημα της αυτοχειρίας*, Διδακτορική Διατριβή, Θεολογική Σχολή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1969, σ. 4.

¹⁵ Olive Anderson, «Did suicide increase with industrialization in Victorian England ? », *Past & Present*, 86, Φεβρουάριος 1980, σ.σ. 149-173 ` ειδικά, σ.σ. 149, 164.

¹⁶ Ο.π., σ.σ. 151-152. Να αναφέρουμε εδώ ότι εξαιρεί το Λονδίνο ως «μοναδική» περίπτωση.

¹⁷ Ο.π., σ. 158.

κατηγορίες του πληθυσμού.¹⁸ Παρόμοια, είναι τα ευρήματα και της ελληνικής στατιστικής υπηρεσίας, που παρά τη διευρυμένη απόκρυψη στην επαρχία, τα εμπόδια στον καθορισμό των στοιχείων, τη μειωμένη παρουσία των ιατροδικαστών και των κρατικών υπηρεσιών, δεν υπολείπονται σε αυτοκτονίες. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται οι αυτοκτονίες σε αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας :

Πίνακας 1.2. Αυτοκτονίες ανά περιοχή

Έτος	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Αστικές	106	123	100	131	101	122	96	138	98	103	94	118
Ημιαστικές	39	137	36	55	43	50	36	40	42	40	34	29
Αγροτικές	150	145	127	175	174	191	152	144	131	133	143	149
Σύνολο	295	305	263	361	318	364	286	322	271	276	272	297

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, 1956-1967*.

Σε ότι αφορά την πρωτεύουσα, δε διαπιστώνεται κάποια μεγαλύτερη αναλογία στις αυτοκτονίες και μάλιστα έχουν και φθίνουσα πορεία. Ο καθηγητής ιατροδικαστικής Κάτσας δίνει στοιχεία αυτοκτονιών σε σχέση με τους θανάτους στο νεκροτομείο του ιατροδικαστικού εργαστηρίου, στο οποίο παραπέμπονται πτώματα από την Αθήνα και τα περίχωρά της όπου εργαζόταν και τα οποία αποτυπώνονται στον παρακάτω πίνακα :

¹⁸ Ο.π., σ.σ. 167-173.

Πίνακας 1.3. Θάνατοι Νεκροτομείο Ιατροδικαστικού Εργαστηρίου

Έτος	Αριθμός Πτώματων	Αυτοκτονίες
1949	698	51
1950	682	70
1951	702	70
1952	714	77
1953	706	83

Πηγή : Γρηγόριος Κάτσας, «Περί αυτοκτονιών», *Αστυνομικά Χρονικά*, τχ. 19, 1/3/1954, σ. 913.

Στο νεκροτομείο Πειραιά από την άλλη, στα 1957, εξετάστηκαν 200 πτώματα και μόλις 12 από αυτά ταξινομήθηκαν ως αυτοκτονίες¹⁹, αν και αρκετοί από τους αναφερόμενους θανάτους είναι αμφίβολοι ως προς την αιτία που τους αποδίδεται και ενδεχομένως να προήλθαν από εκούσια πρόθεση του θανόντα. Στον παρακάτω πίνακα παρατίθενται τα στοιχεία της ελληνικής στατιστικής υπηρεσίας για τις αυτοκτονίες στην «περιφέρεια πρωτεύουσας» :

Πίνακας 1.4. Αυτοκτονίες ανά φύλο στην «περιφέρεια πρωτεύουσας»

Έτος	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ανδρες	43	39	36	41	20	31	33	50	38	27	30	40
Γυναίκες	19	22	12	17	12	12	12	29	12	9	12	10
Σύνολο	62	61	48	58	32	43	45	79	50	36	46	50

Πηγή : Επεξεργασία στοιχείων από Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος*, 1956-1967.

Από τον παραπάνω πίνακα αναδεικνύεται η τάση μείωσης των αυτοκτονιών στην περιφέρεια της πρωτεύουσας σε σχέση με το νεκροτομείο Αθήνας για το 1949-1953, αν αναλογιστούμε και την αυξανόμενη εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα και

¹⁹ Φωνή του Πειραιώς, 8/1/1958, σ. 1. Να επισημάνω εδώ ότι καμία από αυτές τις αυτοκτονίες δεν εγγράφηκε στα «Βιβλία Θανάτων» του Ληξιαρχείου Πειραιά, γεγονός που προκαλεί προβληματισμούς για την πιστότητα των στοιχείων των αυτοκτονιών.

τα περίχωρά της.²⁰ Ωστόσο, είναι αμφίβολο αν κατά πόσο τα έτσι και αλλιώς αμφίσημα και υποτιμημένα στοιχεία των νεκροτομείων αποτυπώνονται ακριβώς στα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας, καθώς η υποτίμηση των αυτοκτονιών πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Παρόλα αυτά, ο αριθμός των αυτοκτονιών στην πρωτεύουσα παρουσιάζεται μικρός σε σύγκριση με την επαρχία. Με τις παραπάνω επιφυλάξεις, θα ήταν δυνατό να προταθούν κάποια επιχειρήματα που απορρέουν από το κοινωνικό περιβάλλον. Στην Αθήνα –ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1960- παρατηρείται μεγαλύτερη οικονομική και κοινωνική ευελιξία, που επέτρεπε ευρύτερα περιθώρια εκδήλωσης συμπεριφορών και διαμόρφωσης πιο εύκαμπτων και λιγότερο μονολιθικών κοινωνικών ταυτοτήτων, εξαιτίας του διευρυμένου-σε σχέση με την επαρχία- πολιτισμικού περιβάλλοντος. Επομένως, προτιμότερο είναι να στρέψουμε την ανάλυσή μας στο κοινωνικό πλαίσιο, τις πολιτισμικές αξίες και τα νοήματα που συνέχουν κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές στη δεδομένη ιστορική συγκυρία, έτσι ώστε να ανιχνεύσουμε και τον τρόπο συγκρότησης και ανάλυσης των στατιστικών καταγραφών.

1.1.1. Το διεθνές περιβάλλον

Η αντίληψη ότι η αυτοκτονία αποτελεί «σοβαρό ψυχικό πρόβλημα» προκρίθηκε από έρευνα που έγινε στις ΗΠΑ στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Μάλιστα, την ίδια εποχή συστήθηκε το «Κέντρο Προλήψεως της Αυτοκτονίας» στο Λος Άντζελες με βασικό σκοπό να παραπέμπει «άτομα ρέποντα προς την αυτοκτονία» για να λάβουν ψυχιατρική αγωγή. Η αυτοκτονία είχε καταστεί «κοινωνική ασθένεια», αφού σύμφωνα με τα στοιχεία «κάθε λεπτό κάποιος αποπειράται να αυτοκτονήσει» και μόνο στις ΗΠΑ οι θάνατοι από αυτοκτονία είχαν αγγίξει τις 20.000 σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, ενώ πολλαπλάσιος αριθμός θανάτων δεν καταγραφόταν ως αυτοκτονία (αναφέρεται ότι άλλοι 100.000 αυτόχειρες αφαιρούν τη ζωή τους

²⁰ Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι στα 1960 το 56% των κατοίκων της Αθήνας ήταν εσωτερικοί μετανάστες, ενώ η Αθήνα τη διερευνώμενη περίοδο μεταμορφώνεται από «πόλη σε αστική περιφέρεια» με αλματώδη αύξηση του πληθυσμού της, αφού από το 1951 ως το 1961 «κερδίζει περίπου μισό εκατομμύριο κατοίκους(από 1.379.000 το 1951 σε 1.853.000 το 1961), ενώ στα 1971 φτάνει τους 2.540.000 κατοίκους», Βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.σ. 20-21, 89.

«χωρίς να είναι δυνατόν να αποδειχθεί η αυτοκτονία»). Επίσης, η παραπάνω έρευνα υποστήριξε ότι για κάθε ένα θάνατο από αυτοκτονία εντοπίζονται εννέα απόπειρες αυτοκτονίας που δεν καταλήγουν στον θάνατο.²¹

Σε μεταγενέστερη έρευνα από τις ΗΠΑ και πάλι, στα 1965, οριοθετήθηκε η κατάθλιψη ως μία εκ των πλέον θανατηφόρων ασθενειών, εξαιτίας της πρόσδεσής της στις αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Εκτιμήθηκε ότι προκαλεί 20.000 «φανερές» και 40.000 αποκαλυπτόμενες από τους γιατρούς, την αστυνομία και τις οικογένειες αυτοκτονίες. Παράλληλα, στην παραπάνω έρευνα αναφέρεται ότι πλέον των δύο εκατομμυρίων αμερικανών έχουν αποπειραθεί να αυτοκτονήσουν. Για την «καταπολέμηση» των «ψυχικών ασθενειών», σύμπτωμα των οποίων όπως αναφέρεται είναι η αυτοκτονία, δημιουργήθηκε στις ΗΠΑ στα 1965 «ειδικό κέντρο». Ο ανταποκριτής αφού πρώτα χαρακτηρίζει την αυτοκτονία «ασθένεια του πολιτισμού», στην οποία οφείλονται μισό εκατομμύριο θάνατοι παγκοσμίως, αναφέρει ότι ακόμα και στις ΗΠΑ –«εξαιτίας κοινωνικών ή θρησκευτικών προλήψεων»- διαπιστώνεται η τάση να υποκρύπτονται αυτοκτονίες, χαρακτηριζόμενες ως «τυχαίοι θάνατοι», κοινωνικά πιο αποδεκτή αιτία θανάτου.²²

Εξάλλου, στα 1962 ο Π.Ο.Υ. στα πορίσματά του για τις αυτοκτονίες στα 1961 ανέφερε ότι το υψηλότερο ποσοστό αυτοκτονιών παρουσιάζεται στους «πολιορκημένους κατοίκους» του Δυτικού Βερολίνου και ακολουθούν οι κάτοικοι της Ανατολικής Γερμανίας. Από τα στοιχεία που δίνει ο Π.Ο.Υ. μπορούμε να υποθέσουμε δύο εκδοχές που ανάγονται στο πολιτικό πλαίσιο σε συνθήκες ψυχρού πολέμου. Είτε όντως η κατασκευή του τείχους και ο αποκλεισμός οικογενειών και η διαίρεση του Βερολίνου επέδρασε στην αύξηση των αυτοκτονιών στη Γερμανία είτε όμως οι πολιτικές αντιπαραθέσεις των δύο ανταγωνιστικών μπλοκ σε συνθήκες ψυχρού πολέμου επηρέασαν και ίσως καθόρισαν την κατασκευή των στοιχείων. Σύμφωνα με την έρευνα, η οποία αναφέρεται στην περίοδο 1951-1959, η Δανία που

²¹ *Ανεξάρτητος Τύπος*, 6/11/1959.

²² *Καθημερινή*, 28/10/1965, σ. 5. Επίσης στην ανταπόκριση αναφέρεται ότι λειτουργεί στην πρωτεύουσα 24ωρη τηλεφωνική γραμμή αυτοκτονίας, που πρόθεση είναι να επεκταθεί σε όλες τις πολιτείες της χώρας και το μέτρο αυτό θα δώσει τη δυνατότητα να ανταποκριθεί η αμερικανική κοινωνία στις «εκκλήσεις των απελπισμένων» και να έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των αυτοκτονιών στη χώρα, που υποβαθμισμένες από το πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον όπως συνάγεται ξεκάθαρα από την ανταπόκριση.

ήταν πρώτη κατέπεσε στην όγδοη θέση.²³ Σε αυτό το πλαίσιο «τραγωδία της εποχής» χαρακτηρίστηκε η αυτοκτονία του γερμανού σπουδαστή στη Ρώμη. Ο λόγος που προβλήθηκε ήταν ότι ήθελε να επιστρέψει στην Ανατολική Γερμανία όπου ήταν η οικογενειακή εστία, αλλά δεν κατόρθωσε να λάβει την ειδική άδεια που απαιτούνταν και έτσι αποφάσισε να πέσει από το παράθυρο του τέταρτου ορόφου του δωματίου όπου διέμενε.²⁴ Όμως, μία άλλη παράμετρος που πρέπει να εξεταστεί είναι ότι αρκετοί Γερμανοί αυτοκτονούσαν εξαιτίας του ναζιστικού παρελθόντος τους και των θέσεων που κατείχαν κατά τη διάρκεια του Β Παγκοσμίου Πολέμου για αρκετά χρόνια μετά τη λήξη του. Χαρακτηριστικός είναι ο εκούσιος απαγχονισμός του 48χρονου Γερμανού τουρίστα στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος ήταν «υπαξιωματικός του χιτλερικού στρατού» και είχε υπηρετήσει στη Θεσσαλονίκη, συνηγορεί στην παραπάνω άποψη.²⁵ Συνεπώς, η αυτοκριτική και η πολιτική καταδίωξη του ναζιστικού παρελθόντος μετά τον πόλεμο και οι ενδεχόμενες κυρώσεις, αποτελούσαν επιπρόσθετους παράγοντες για τα υψηλά ποσοστά αυτοκτονιών γερμανών.

Ο παρακάτω πίνακας αποτυπώνει τα στοιχεία που δημοσίευσε η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας στα 1968 για τις αυτοκτονίες συγκρίνοντας τις αυτοκτονίες στα μέσα της δεκαετίας του 1950 κι αυτές στα μέσα της δεκαετίας του 1960 :

²³ Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας το ποσοστό των αυτοκτονιών ήταν 33,9 ανά 100.000 κατοίκους στο δυτικό Βερολίνο, 28,9 ανά 100.000 στην Ανατολική Γερμανία, 25,7 ανά 100.000 κατοίκους στην Ιαπωνία και την Ουγγαρία και η Αυστρία 24,8 ανά 100.000 κατοίκους, ενώ ο λευκοί αμερικάνοι στις ΗΠΑ 11,5 ανά 100.000 κατοίκους. Στη χαμηλότερη θέση κατατάχθηκε η Ιρλανδία με μόλις 2,5 αυτοκτονίες ανά 100.000 κατοίκους και γενικά οι «ρωμαιοκαθολικές χώρες» όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Κολομβία έχουν μικρό δείκτη αυτοκτονιών, *Καθημερινή*, 17/1/1962, σ. 1.

²⁴ *Καθημερινή*, 10/4/1962, σ. 7. Βέβαια, η αστική εφημερίδα - εξαιτίας της σαφούς δεξιάς πολιτικής της τοποθέτησης- δεν αναφέρεται στις «τραγωδίες» των διασπασμένων οικογενειών των ελλήνων πολιτικών εξόριστων οι οποίοι από το τέλος του εμφυλίου ζούσαν σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης και αδυνατούσαν να λάβουν άδεια για να επισκεφθούν τις οικογένειές τους.

²⁵ *Καθημερινή*, 20/1/1962, σ. 8.

Πίνακας 1.5. Θάνατοι από αυτοκτονία ανά 100.000 κατοίκους

Έτη	1955	1965
Χώρα		
Αγγλία και Ουαλία	11,3	10,8
Αυστρία	23,4	22,8
Γαλλία	15,9	15
Δανία	23,3	19,5
Δ. Γερμανία	19,2	20
Δ. Βερολίνο	34,3	41,3
Λ.Δ. Γερμανίας	27,2	-
Η.Π.Α	10,2	11,1
Ιαπωνία	25,2	14,7
Ιταλία	6,5	5,4
Ιρλανδία	2,3	1,8
Νορβηγία	7,4	7,7
Ουγγαρία	20,8	29,8
Σουηδία	17,8	18,9
Τσεχοσλοβακία	-	21,5
Φιλανδία	19,9	19,8

Πηγή : Ιωάννα Γαβριήλ, *Η αυτοκτονία στην Πελοπόννησο :Επιδημιολογία, ψυχοπαθολογία, κοινωνικοί παράγοντες*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα 1986, σ.σ. 18-19.

Σε ότι αφορά το αυξημένο ενδιαφέρον για τις αυτοκτονίες σε Σκανδιναβικές χώρες, αυτό πήγαζε από τη θεωρούμενη αντίφαση ανάμεσα στο υψηλό βιοτικό επίπεδο και την αυξημένη κρατική αρωγή που απολάμβαναν οι πολίτες τους και τον υψηλό δείκτη των αυτοκτονιών σε αυτές τις χώρες. Τη δεκαετία του 1960 τα υψηλά ποσοστά αυτοκτονιών στις Σκανδιναβικές χώρες αποτέλεσαν έναυσμα για πολιτική κριτική στο σοσιαλδημοκρατικό κράτος. Οι επικριτές από τη συντηρητική πολιτική παράταξη επέμεναν ότι οι αυτοκτονίες οφείλονταν στο υψηλό επίπεδο κοινωνικής προστασίας

που προσέφερε το κράτος και την «ηθική παράλυση» που συνεπαγόταν.²⁶ Συνεπώς, οι αυτοκτονίες –εκτός των άλλων- αναλύονταν και σε πολιτικά συμφραζόμενα.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τακτικά και συστηματικά η μελέτη των αυτοκτονιών έχαιρε ιδιαίτερης μνείας και ανάλυσης και στο εξωτερικό κατά τη διερευνώμενη περίοδο, αποσκοπώντας στην ελάττωση και πρόληψη του φαινομένου, με οδηγό κυρίως τις επιστήμες της ψυχικής υγείας. Επιπλέον, εμπεριείχε αναλύσεις που άπτονταν και χαρακτήριζαν το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Η ασάφεια των στατιστικών στοιχείων, παρατηρείται και σε χώρες με μεγαλύτερη επιστημονική επάρκεια των αρμοδίων για την ταξινόμηση των θανάτων και των στατιστικών μηχανισμών. Το πρόβλημα επομένως καθορισμού και η κατάταξης ενός θανάτου ως αυτοκτονία εντοπίζεται και από αναφορές στο διεθνές περιβάλλον.

1.2. Αυτοκτονία, ατύχημα ή δολοφονία ;

Η πτώση από την ταρατσα της 17χρονης Σπυριδούλας αρχικά είχε καταχωρηθεί ως ατύχημα. Ωστόσο, «εκ των ανακρίσεων εξηκριβώθη» ότι ο θάνατός της οφείλεται σε αυτοκτονία. Η ιατροδικαστική αυτοψία διαπίστωσε ότι η σωρός της κοπέλας βρισκόταν στη μέση του δρόμου και όχι στο πεζοδρόμιο, όπου κανονικά θα βρισκόταν αν η ρίψη προερχόταν από «ίλιγγον», όπως αρχικά είχε υποθεθεί. Εξίσου δηλωτικό της αυτοκτονίας ήταν η πλαισίωση της κοπέλας με κάποιες από τις

²⁶ Tony Judth, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μετ. Νικηφόρος Σταματάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ.σ. 367-368. Ο βρετανός ιστορικός αναφέρει ότι το ποσοστό των αυτοκτονιών ήταν υψηλό στις σκανδιναβικές και γενικά τις ανεπτυγμένες χώρες, αναφέροντας ότι η σχέση ανάμεσα στην ευημερία, στο κλίμα, στη γεωγραφία, στη διατροφή, στη θρησκεία, στις οικογενειακές δομές ή στο κράτος πρόνοιας από τη μια και στην κατάθλιψη από την άλλη παραμένει μέχρι σήμερα ασαφής». Η πηγή με βάση την οποία κατέληξε σε αυτό το συμπέρασμα ο Tony Judth ήταν ότι η Δανία παρουσίαζε αναλογικά δεκατετραπλάσιο ποσοστό αυτοκτονιών από τη «φτωχή» Ιρλανδία. Ωστόσο, άλλες έρευνες έχουν δείξει ότι εξαιτίας ικανότητας των στατιστικών μηχανισμών εντοπισμού αυτοκτονιών και πολιτισμικού περιβάλλοντος τα στοιχεία για τις αυτοκτονίες είναι μονίμως υποβαθμισμένα, γεγονός που μας προκαλεί να αναρωτηθούμε για τη σαφήνεια των παραπάνω συμπερασμάτων, βλ. Cynthia Claassen, Paul Yip, Paul Corcoran, Robert Bossart, Bruce Lauren, Glenn Currier «National Suicide Rates a century after Durkheim : Do we Know enough to estimate error?» , *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 40, 2010, σ.σ. 193-223 ειδικά σ. 194. Επίσης, ένα στοιχείο που μας προβληματίζει αν παραμείνουμε στην παραπάνω ανάλυση είναι το χαμηλό ποσοστό αυτοκτονιών που εντοπίζεται στη Νορβηγία, το οποίο είναι το χαμηλότερο μεταξύ των «εκβιομηχανισμένων χωρών», *Καθημερινή*, 10/3/1964, σ. 7.

πολιτισμικές πτυχές της αυτοκτονίας. Όπως «παραδέχθησαν» οι θείοι της -οι οποίοι την φιλοξενούσαν- ήταν κόρη «αλκοολικού πατέρα» και αναδρομικά παρατηρούσαν ότι περιστασιακά εκδήλωνε νευρικές κρίσεις και «παρουσίαζεν έντονον και ανεξήγητον μελαγχολίαν»²⁷, οι οποίοι ήταν λόγοι που τελικά ενίσχυαν την εκδοχή της αυτοκτονίας. Η παραπάνω περίπτωση αναδεικνύει και τα αστυνομικά επακόλουθα της αυτοκτονίας, την ανάγκη «παραδοχής» από τους οικείους για να κλείσει η υπόθεση, οι οποίοι ανακαλύπτουν σημάδια αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς μετά το γεγονός.

Η ισχυρότερη ιατροδικαστική ένδειξη για να αμφισβητηθεί μία αυτοκτονία είναι οι κακώσεις ή η ένδειξη πάλης. Κατόπιν, η τεχνική αποτίμηση του θανάτου προσαρμόζεται στο κοινωνικό περιβάλλον. Όταν, σε χωριό του Πηλίου στα 1956 μία 23χρονη βρέθηκε νεκρή, το οικογενειακό της περιβάλλον -δηλαδή, η μητέρα της και ο 26χρονος αδερφός της- ισχυρίζονταν ότι αυτοκτόνησε κατόπιν λήψεως παραθείου. Ωστόσο, η νεκροψία έδειξε σημεία πάλης και απόπειρας στραγγαλισμού με συνέπεια να αμφισβητηθούν τα λεγόμενα των συγγενών της. Η ανακριτική διαδικασία εμφάνισε «τους γείτονες» να καταθέτουν ότι «καθημερινώς σχεδόν εσημειούντο επεισόδια και πολλάκις η Μαρία είχε ξυλοκοπηθεί αγρίως υπό του αδελφού της» εξαιτίας του ερωτικού δεσμού που είχε η νεαρή γυναίκα με συγχωριανό της, στον οποίον εναντιώνονταν η οικογένειά της. Σε συνέχεια του συλλογισμού που έχει αφετηρία στην εύρεση κακώσεων κατά τη νεκροψία οι αρχές υποπτεύθηκαν ότι ο αδερφός «σκηνοθέτησε» την αυτοκτονία και η μητέρα του τον καλύπτει και για το λόγο αυτό τους συνέλαβαν. Παράλληλα, στάλθηκαν στην Αθήνα τα «σπλάγχνα» της Μαρίας «προς τοξικολογικήν εξέταση».²⁸

Η παραπάνω είδηση αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο καθορίζεται ένας θάνατος ως αυτοκτονία. Οι λόγοι που υποβαστάζουν το κίνητρο του εγκλήματος θα μπορούσαν κάλλιστα να αξιοποιηθούν ως επιχειρήματα για την αυτοκτονία της γυναίκας, όπως θα δούμε αναλυτικά στο έκτο κεφάλαιο. Η αμφισβήτηση που γεννά η ιατροδικαστική αυτοψία και η ανακριτική διαδικασία οδηγεί στην περαιτέρω ανάλυση των αιτιών του θανάτου. Ωστόσο, αν και έχουν παρατηρηθεί και άλλες

²⁷ Καθημερινή, 26/8/1951, σ. 5.

²⁸ Καθημερινή, 28/8/1956, σ. 6.

ανάλογες περιπτώσεις όπου ο δολοφόνος προσπαθεί να σκεπάσει το έγκλημα με σκηνοθετημένη αυτοκτονία, αυτές δε φαίνεται να είναι ικανές να αλλοιώνουν τα στοιχεία των αυτοκτονιών προς τα κάτω, αφού το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον συνηγορεί στην απόκρυψη της αυτοκτονίας και συνάμα η αυτοψία δεν είναι τόσο αναλυτική την περίοδο της έρευνας.

Στα 1953, ένα συμβάν ανέδειξε την αμφισημία που χαρακτηρίζει τις ιατροδικαστικές κατηγοριοποιήσεις και τις «τεχνικές» δυσκολίες στην ταξινόμηση ενός θανάτου ως αυτοκτονία.. Μια 55χρονη γυναίκα βρέθηκε απαγχονισμένη στο «παράπηγμα» όπου διέμενε στην προσφυγική συνοικία της Θήβας. Η αστυνομία – όπως και η δημοσιογραφική αφήγηση- θεώρησε αρχικά ότι η γυναίκα στραγγαλίστηκε από τον 55χρονο σύζυγό της, μιας και είχε προηγηθεί έντονη διένεξη μεταξύ τους. Πιο συγκεκριμένα, ο σύζυγος νοσηλευόταν στο σανατόριο «Σωτηρία» της Αθήνας «προσβληθείς» από φυματίωση. Όταν έλαβε εξιτήριο, επιχείρησε να συνδεθεί με τη σύζυγό του και μετέβη στο σπίτι τους. Όμως, η γυναίκα «είτε επειδή εφοβείτο μήπως προσβληθή και αυτή από φυματίωσιν, είτε διότι ο σύζυγός της εφέρετο βαναύσως προς αυτήν και την εξυλοκόπει», αρνήθηκε να τον δεχτεί σπίτι. Πράγματι, η φυματίωση εκείνη την εποχή, εξαιτίας και της μολυσματικής φύσης της, αλλά και της μεγάλης της θνησιμότητας δημιουργούσε αποκλεισμούς, αφού είχε πολλούς φαντασιακούς συνειρμούς οδύνης και με προοπτική στο τέλος του δρόμου τον θάνατο. Ωστόσο, ο σύζυγος επέμεινε και για αυτό ανά τακτά χρονικά διαστήματα προσπαθούσε να γίνει δεκτός στη συζυγική στέγη. Μέχρι την ημέρα του θανάτου της γυναίκας, όταν διαπληκτίστηκαν έντονα, αλλά ο άνδρας επέστρεψε στην Αθήνα όπου διέμενε. Το επόμενο πρωί που βρέθηκε απαγχονισμένη στον «οικίσκον» της, αμέσως έγινε αυτοψία και προκρίθηκε η εκδοχή του εγκλήματος και για τον λόγο αυτό αναζητήθηκε ο σύζυγος, ο οποίος παραδέχτηκε ότι βιαιοπράγησε εναντίον της συζύγου του, αφού όπως διατεινόταν «με εφώναζε χτικιάρη, ενώ ήμουν καλά και με έδιωχνε από το σπίτι». Παρόλα αυτά ισχυριζόταν σθεναρά ότι δε διέπραξε το έγκλημα και ότι αμέσως μετά τον διαπληκτισμό επέστρεψε στην Αθήνα.

Ο λόγος που θεωρήθηκε ο θάνατος της 55χρονης γυναίκας έγκλημα ήταν ότι οι τρεις γιατροί της πόλης που διενήργησαν την ιατροδικαστική εξέταση, αποφάνθηκαν ότι πέρα «από τις κακώσεις» σε ολόκληρο το σώμα-τις οποίες γνώριζαν από τους περίοικους και την ομολογία του φερόμενου ως δράστη συζύγου της- διέκριναν και

«ίχνη στραγγαλισμού» στον λαιμό. Σαφέστατα, στην κατάταξη του θανάτου ως δολοφονία επηρέασαν και τα πολιτισμικά νοήματα που προσδιόριζαν τις έμφυλες ανισότητες στον γάμο, καθώς και η σύνδεση της σωματικής οδύνης με ψυχικές διαταραχές. Συνεπώς, ο 55χρονος συνελήφθηκε για τον φόνο της συζύγου, παραπέμφθηκε στον εισαγγελέα, παρά το γεγονός ότι είχε αποδειχθεί ότι την ημέρα του θανάτου είχε επιστρέψει στην Αθήνα και ο ίδιος ισχυριζόταν ότι η σύζυγός του αυτοκτόνησε, «διότι πιθανόν να μεταμελήθη» που τον απέπεμψε, μια εκδοχή διόλου απίθανη. Ωστόσο, από τη συλλογή των στοιχείων και παρά την επιμονή για στοιχειοθέτηση του εγκλήματος και βαρείς χαρακτηρισμούς εναντίον του φερόμενου δράστη, διαγνώσθηκε ότι η γυναίκα αυτοκτόνησε ως συνέπεια «του αγρίου ξυλοκοπήματος» του συζύγου της, σύμφωνα με τις εισαγγελικές αρχές. Η μόνη δίωξη που ασκήθηκε στον 55χρονο άνδρα ήταν για «ηθική αυτουργία», δηλαδή ότι με τη συμπεριφορά του προκάλεσε την αυτοκτονία της συζύγου του.²⁹ Η παραπάνω περίπτωση αναδεικνύει τις δυσκολίες, τις πολλαπλές αναγνώσεις, καθώς και τα νοήματα που προκύπτουν από το θεσμικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, στη διαδικασία ταξινόμησης ενός θανάτου ως αυτοκτονία.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, άγνωστα παρέμεναν τα αίτια του θανάτου 17χρονης «καθυστερημένης διανοητικώς και ανάπηρης σωματικώς», η οποία έπεσε σε φρεάτιο κοντά στη Νέα Φιλαδέλφεια στα 1956 και αρχικά είχε υποτεθεί ότι ο θάνατός της οφειλόταν σε επιληπτική κρίση, δηλαδή παρέπεμπε σε δυστύχημα. Μιας και έπειτα από την ιατροδικαστική έκθεση δεν βρέθηκε ίχνος υγρού στον πνεύμονα-και άρα ο θάνατος δεν προήλθε από πνιγμό- αναλύονταν εξίσου οι εκδοχές «της αυτοκτονίας, του εγκλήματος ή του δυστυχήματος». Όσον αφορά τα γεγονότα, την ημέρα του θανάτου της η 17χρονη είχε πάει για ψώνια σε σημείο όπου καθόταν ο πατέρας της με φίλους του και ο οποίος αναγκάστηκε να τη «ραπίση» για να την εκδιώξει βίαια, παρά τη θέλησή της. Η εκδοχή της αυτοκτονίας εκπορευόταν από την πεποίθηση ότι για λόγους «ευθιξίας»- «βαρέως φέρουσα ότι εδάρη ενώπιον γνωστών της»- η νεαρή οδηγήθηκε στην απόφαση να αυτοκτονήσει και πριν έρθει σε επαφή με το νερό ήταν ήδη νεκρή από ανακοπή καρδιάς, με αποτέλεσμα να μη βρεθεί υγρό στους πνεύμονες. Σε ότι αφορά την εκδοχή του εγκλήματος, υποτίθεται ότι δέχτηκε επίθεση κατά την επιστροφή της από άνδρα με «ανήθικους σκοπούς» και αφού «ελακτίσθη,

²⁹ Καθημερινή, 8/5/1953, σ. 4 · 9/5/1953, σ. 4 · 10/5/1953, σ. 6.

εγρονθοκοπήθη» και κατόπιν ρίχτηκε νεκρή στο φρεάτιο. Τέλος, η εκδοχή του «δυστυχήματος» υφαινόταν από την πεποίθηση ότι –σύμφωνα πάντα με την ιατροδικαστική έκθεση- η νεαρή γυναίκα είχε δεχθεί «δύο γρονθοκοπήματα εις το πρόσωπον και λάκτισμα εις την κοιλίαν» με συνέπεια να βρει τον θάνατο από ανακοπή καρδιάς και ο «ακούσιος φονεύς» να τη σύρει και να τη ρίξει νεκρή στο φρεάτιο -χτυπήματα που ίσως να προήλθαν από το οικογενειακό περιβάλλον, αφού ανάλογο περιστατικό συνέβη λίγο πριν τον θάνατό της. Να σημειωθεί ότι η Θεοδώρα βρέθηκε νεκρή οκτώ ημέρες μετά την εξαφάνισή της.³⁰ Η παραπάνω αναλυτική της ιατροδικαστικής έκθεσης απεικονίζει τις δυσκολίες καθορισμού των αιτιών θανάτου και ότι ο χαρακτηρισμός του θανάτου ως αυτοκτονία επηρεάζεται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Στον παραπάνω θάνατο πάντως το κρίσιμο στοιχείο που αναδύεται είναι η συμπεριφορά του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος απέναντι σε μία «διανοητικώς και σωματικώς ανάπηρη», την οποία δε γνωρίζουμε με πόσο ζέση αναζητούσαν τις οκτώ ημέρες που είχε εξαφανιστεί, ο θάνατος της οποίας ίσως για ορισμένους να αποτέλεσε αδιάφορο γεγονός ή ακόμα και ανακούφιση.

Από την άλλη, το «ατύχημα» μπορεί να υποκρύπτει αυτοκτονίες και στην περίπτωση εκδήλωσης πυρκαγιάς. Η αστυνομική αυτοψία κατέληξε ότι ο θάνατος του 42χρονου «αλκοολικού εργάτη», ο οποίος βρέθηκε απανθρακωμένος στο κρεβάτι εντός της «τρώγλης» όπου διέμενε, οφειλόταν σε αμέλειά του να αφήσει αναμμένο το τσιγάρο ενώ αποκοιμήθηκε.³¹ Λίγες ημέρες νωρίτερα είχε βρεθεί απανθρακωμένος ένας «άνεργος ναυτεργάτης», ο οποίος δεν είχε τις ηθικές κηλίδες του παραπάνω εργάτη. Ο «τραγικός θάνατος» του 58χρονου ναυτικού από τη Χίο συνέβη στον χώρο των ναυπηγείων Σκαραμαγκά όπου είχε καταφύγει για να καταλύσει «σε παρακείμενο σπήλαιον όπου καταφεύγουν αλήται», εξαιτίας των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε, καθώς το ύφος της είδησης δεν παραπέμπει σε ηθική απομείωση του ναυτικού. Η αυτοψία «απέδειξε» ότι ο άνεργος ναυτικός είχε ανάψει μαγκάλι για να ζεσταθεί από το οποίο προήλθε η φωτιά, η οποία «μετεδώθη στα ενδύματά του», τα οποία προσπάθησε να αφαιρέσει, ενώ έβγαινε από τη σπηλιά

³⁰ Καθημερινή, 29/4/1956, σ. 8.

³¹ Καθημερινή, 4/3/1964, σ. 5.

«ζητών βοήθεια». Αξιοσημείωτο είναι ότι η ιατροδικαστική έκθεση έδειξε ότι ήταν τουλάχιστον τέσσερις ημέρες νεκρός³² σε έρημη τοποθεσία και επομένως η ανασύσταση του συμβάντος ενέχει προφανή διανοητικά άλματα. Πόσο μάλλον που τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ναυτικού δεν είναι προφανώς αντίθετα σε ένα ενδεχόμενο αυτοκτονίας.

Επιπλέον, στην περίπτωση της πυρκαγιάς που εκδηλώθηκε σε δωμάτιο στην ταράτσα οικήματος στα Πετράλωνα, οι ανακρίσεις «απέδειξαν» ότι η φωτιά εκδηλώθηκε από απροσεξία του 50χρονου συνταξιούχου του ΙΚΑ, ο οποίος βρέθηκε νεκρός και το πτώμα του «ημιαπνηθρακωμένον». Συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε ότι ο «δυστυχής» συνταξιούχος κάπνιζε στο κρεβάτι του και αποκοιμήθηκε με αποτέλεσμα να εκδηλωθεί η φωτιά που μεταδόθηκε από τα «κλινοσκεπάσματα» σε όλο το δωμάτιο. «Εν πάση περιπτώσει, εξετάζεται» και το σενάριο της αυτοκτονίας, χωρίς όμως να υποστηρίζεται ενεργά από τους αστυνομικούς και τους πυροσβέστες που έκαναν την αυτοψία, πιθανότατα εξαιτίας των δηλώσεων των περιοίκων, μιας και υποστηρίχθηκε ότι ο 50χρονος άντρας που διέμενε μόνος του- δεν είχε εκδηλώσει προθέσεις αυτοκτονίας.³³ Η απόρριψη ή αποδοχή του θανάτου ως αυτοκτονία κατασκευάζεται από τις ανακρίσεις, αντλεί από πολιτισμικά νοήματα και συνυπολογίζει τις κοινωνικές συνισταμένες του νεκρού. Οι παραπάνω θάνατοι από «πυρκαγιά» ενδέχεται να οφείλονται σε αυτοκτονία, που δεν προσμετρήθηκαν στις στατιστικές.

Εξάλλου, σε χωριό της Κέρκυρας αυτοκτόνησε «υπό δραματικής συνθήκας» ένας 58χρονος άντρας, ο οποίος ήταν «εκ των πλέον φιλήσυχων και ήρεμων» κατοίκων του χωριού, αλλά οι «οικογενειακά υποθέσεις τον έφεραν εις μίαν κατάστασιν διαρκώς εντεινόμενης απογνώσεως». Ο τρόπος που επέλεξε να δώσει τέλος στη ζωή του ήταν ιδιαίτερος, καθώς συγκέντρωσε αιχμηρούς λίθους κάτω από ένα δέντρο στο οποίο θα ανέβαινε και θα έπεφτε για να αυτοκτονήσει. Στο μεταξύ τον αντιλήφθηκαν συγχωριανοί και προσπαθούσαν να τον μεταπείσουν να κατέβει από το δέντρο και να τον αποτρέψουν από την αυτοκτονία. Ωστόσο, ο 58χρονος άντρας αφού εξέθεσε τους λόγους της αυτοκτονίας του, «ερρίφθη εκ του δέντρου και εύρε τραγικόν θάνατον»

³² Καθημερινή, 21/2/1964, σ. 5.

³³ Καθημερινή, 27/3/1963, σ. 7.

προσκρούοντας στους αιχμηρούς λίθους που είχε συγκεντρώσει.³⁴ Στην παραπάνω περίπτωση η δημοσιοποίηση του γεγονότος και των λόγων, απέβησαν καθοριστικά για τον εντοπισμό της αυτοκτονίας, αφού τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και η δημόσια εικόνα του 58χρονου άντρα δε μαρτυρούσαν την πρόθεσή του να αυτοκτονήσει. Οι λόγοι επίσης που επικαλέστηκε σε δημόσια θέα, μάλλον δεν ήταν γνωστοί στη μικρή κοινωνία του χωριού. Και σαφώς, αν και θα υποπτεύονταν ότι η συγκέντρωση των λίθων ήταν εκούσια, το πιθανότερο είναι ο παραπάνω θάνατος να κατατασσόταν ως ατύχημα, τόσο για τη διαφύλαξη της υστεροφημίας του άντρα, όσο και για την προστασία της δημοσίας εικόνας της οικογένειάς του.

Αντιστρόφως, η ταξινόμηση ενός θανάτου ως αυτοκτονία, ενώ δεν υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις, επηρεάζεται από τον χώρο που συμβαίνει και την ταυτότητα του ατόχου. Τα στρατόπεδα αποτελούν κατεξοχήν χώρο που αμφισβητούνται θάνατοι που μπορεί να οφείλονται σε έγκλημα για την απόσχιση ευθυνών και ερευνών στο «μυστικοπαθές», «ευαίσθητο» και εν πολλοίς απροσπέλαστο πεδίο του στρατού εκείνη την εποχή. Έτσι, ο θάνατος του 22χρονου στρατιώτη, το πτώμα του οποίου βρέθηκε «εντός βαρελιού» σε στρατόπεδο της Γλυφάδας, ανακοινώθηκε -κατόπιν και της έρευνας του ιατροδικαστή- ότι οφείλεται σε «αυτοστραγγαλισμό». Η «επισταμένη έρευνα» του ιατροδικαστή «απέδειξε» -αν και αρχικά «ηγέρθησαν υπόνοιες περί εγκλήματος»- ότι ο στρατιώτης «περιετύλιξε τρις» το λαιμό του με το «σχοινοκαθαρήρα» του όπλου του μπήκε στο βαρέλι κρατώντας το με το δεξί του χέρι και κατά αυτό τον τρόπο αυτοκτόνησε.³⁵ Πολλές περιπτώσεις αυτού του είδους αναφέρονται σε πολιτικά κίνητρα και εγείρουν κριτικές κυρίως από την πλευρά της Αριστεράς. Ο θάνατος του στρατιώτη Κερκινιώτη επέδρασε στην όξυνση των πολιτικών αντιθέσεων του μετεμφυλιακού κράτους. Συγκεκριμένα, βουλευτές της ΕΔΑ διαμαρτυρήθηκαν ότι το πόρισμα των στρατιωτικών αρχών στο οποίο αναφερόταν ως αιτία θανάτου η αυτοκτονία, ήταν αναληθές και προσπαθούσε να καλύψει τις πραγματικές αιτίες του θανάτου, υπονοώντας ότι πρόκειται περί εγκλήματος. Η νεκροψία γιατρού της οικογενείας έδωσε το επιχείρημα στον φιλοκυβερνητικό τύπο να αντικρούσει τα επιχειρήματα της «άκρας Αριστεράς» ως

³⁴ *Απογευματινή*, 12/3/1954, σ. 6.

³⁵ *Καθημερινή*, 23/2/1954, σ. 5.

συκοφαντικά, αφού η νεκροψία απέδειξε ότι «δεν υπήρχαν κακώσεις», το σημαντικότερο στοιχείο που καθόριζε ένα θάνατο ως αυτοκτονία.³⁶ Εξίσου, ο θάνατος ενός ανθυπολοχαγού στα 1961, ο οποίος είχε ανακαλύψει «σωρεία διαχειριστικών ανωμαλιών», είχε αποδοθεί κατά τη λακωνική ανακοίνωση των στρατιωτικών αρχών σε αυτοκτονία. Στα 1964, η διαλεύκανση της υπόθεσης παρέμενε μετέωρη, με την Αριστερά να καταγγέλλει τις μεθοδεύσεις συγκάλυψης των υπευθύνων και προέτρεπε την κυβέρνηση να λάβει μέτρα ώστε να αποδοθούν ευθύνες, αφήνοντας σαφή υπονοούμενα ότι πρόκειται για δολοφονία από στρατιωτικούς κύκλους εμπλεκόμενους σε έκνομες ενέργειες.³⁷ Το ζήτημα για την Αριστερά ήταν πολιτικό, καθώς αναρωτιόταν κατά πόσο και η νεοσύστατη «δημοκρατική» κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου διατίθεται να ελέγξει το «βαθύ κράτος», τον στρατό που ήταν βασικός πυλώνας της εξουσίας του μετεμφυλιακού κράτους.

Η πολιτική μεταβολή και η κοινωνική αίσθηση που επικρατούσε στα 1964 για εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής, πυροδοτούσαν τον εντονότερο έλεγχο από την Αριστερά στις αμφίσημες αυτοκτονίες στο στράτευμα. Στα 1964, βουλευτές της ΕΔΑ κατέθεταν ερωτήματα στη βουλή και στους αρμόδιους υπουργούς με σκοπό να εξιχνιαστούν οι θάνατοι στρατιωτών που είχαν ταξινομηθεί ως αυτοκτονίες. Μάλιστα, ένας πατέρας κατέθεσε μήνυση για τον θάνατο κατά τη διάρκεια της θητείας του υιού του, ο οποίος είχε επέλθει και χαρακτηριστεί ως αυτοκτονία στα 1953.³⁸ Το πολιτικό κλίμα ευνοούσε το άνοιγμα αυτών των υποθέσεων και υποδείκνυε ότι για πολιτικούς και πολιτισμικούς λόγους η Αριστερά και οι οικείοι των στρατιωτών δυσπιστούσαν στις εκδοχές της αυτοκτονίας και παράλληλα, μέσω των αυτοκτονιών, προέτρεπαν σε μία συνολικότερη αναδιάταξη, αναδιαμόρφωση και έλεγχο του στρατεύματος.

³⁶ *Καθημερινή*, 2/11/1961, σ. 1.

³⁷ *Αυγή*, 1/3/1964, σ. 11.

³⁸ *Αυγή*, 8/4/1964, σ.σ. 1, 5, όπου καταθέτουν επίσης επιστολή πατέρα με την οποία αμφισβητεί έντονα την πιθανότητα να ήταν αυτοκτονία ο θάνατος το υιού του, ο οποίος είχε επισυμβεί το προηγούμενο έτος, και *Αυγή*, 24/4/1964, σ.σ. 1, 5 με τον χαρακτηριστικό τίτλο «οι «αυτοκτονίες» στο στράτευμα και στο άρθρο δημοσιεύεται και η μήνυση του πατέρα.

Συνάμα, υπάρχουν περιπτώσεις και από το διεθνές περιβάλλον που η ταξινόμηση ενός θανάτου ως δολοφονία ή αυτοκτονία καθίστατο δυσχερής και φαίνεται να επηρεαζόταν από το γενικότερο πολιτικό περιβάλλον και να υπάκουγε στις διεθνείς σχέσεις. Ενδεικτικά, στην Κωνσταντινούπολη βρέθηκε νεκρός στην παραλία της Προποντίδας ένας αμερικανός πολίτης με φυτεμένη μια σφαίρα στον κρόταφο. Ο «μυστηριώδης» θάνατος «εξιχνιάστηκε» από τις αστυνομικές αρχές, οι οποίες ανέφεραν ότι ο αμερικάνος τουρίστας εισήλθε στο νερό και αυτοπυροβολήθηκε, κλείνοντας το φάκελο της υπόθεσης ύστερα από την ανακοίνωση της αστυνομίας.³⁹ Είναι πιθανόν η βιαστική «διαλεύκανση» της υπόθεσης να επηρεάζεται από το γεγονός ότι σε περίπτωση εγκλήματος θα προκαλούσε την αντίδραση των αμερικανών μέσω της πρεσβείας τους εκεί και θα αποθάρρυνε αμερικανούς τουρίστες να επισκεφθούν την Κωνσταντινούπολη, επηρεάζοντας ως ένα βαθμό και τις σχέσεις των δύο χωρών, αλλά και την οικονομία της χώρας που σε μεγάλο βαθμό εξαρτιόταν από τα αμερικανικά κεφάλαια και τον τουρισμό.

Από τις παραπάνω περιπτώσεις προκύπτει ότι η ταξινόμηση ενός θανάτου ως αυτοκτονία, εμπίπτει σε διάφορων τύπου «τεχνικούς», κοινωνικούς, πολιτισμικούς και πολιτικούς περιορισμούς. Η καταγραφή ενός θανάτου ως αυτοκτονία περνά από πολλά στάδια. Αποκλείονται τα παθολογικά αίτια, το δυστύχημα, η εγκληματική ενέργεια και ακολούθως εξετάζεται η περίπτωση της αυτοκτονίας. Τα σημειώματα σπανιότερα ακολουθούν μια αυτοκτονία που θα μπορούσε να την καταστήσει σαφές γεγονός και ακόμα πιο δύσκολη είναι η ανακάλυψη της αυτοκτονικής πρόθεσης, γεγονός που σημαίνει ότι σε αρκετές περιπτώσεις πιθανολογείται ένας θάνατος ως αυτοκτονία.⁴⁰ Λιγότερες περιπτώσεις θανάτων που χαρακτηρίστηκαν αυτοκτονίες μπορούν να υποκρύπτουν δολοφονίες. Όπως και να έχει, η αμφισημία των στοιχείων είναι δεδομένη και η εξαντλητική καταγραφή τους δεν έχει και τόση σημασία, όσο οι λόγοι που κατασκευάζονται για να αποτυπώσουν ένα θάνατο ως αυτοκτονία, το κοινωνικό περιβάλλον του θανόντα και οι πολιτισμικές αντιλήψεις που εμφιλοχωρούν στη διαδικασία κατάταξης ενός θανάτου ως αυτοκτονία.

³⁹ Καθημερινή, 1/2/1962, σ. 7.

⁴⁰ Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 17.

1.3. Ποινικοί και πολιτισμικοί περιορισμοί

Η αυτοκτονία ουσιαστικά στις περισσότερες δυτικές χώρες αποποινικοποιήθηκε μετά από τα «διδάγματα του Διαφωτισμού»- από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και κυρίως τον 19^ο αιώνα. Το αξιόποιο της πράξης πρωθύστερα αποσκοπούσε είτε στην «προστασία της πολιτείας, έχοντας έτσι μια υπερατομική, αλλά κοσμική διάσταση» είτε τιμωρούνταν ως πράξη «θρησκευτικού αμαρτήματος». ⁴¹ Ωστόσο, μιας και η αυτοκτονία μπορούσε να θεωρηθεί ως μομφή ενάντια σε πολιτικούς και θρησκευτικούς ιθύνοντες⁴², η επιβολή των ποινών-όπως δήμευση περιουσίας, βασανισμός του σώματος του αυτόχειρα, απαγόρευση χριστιανικής θρησκείας- αποσκοπούσε στη συνοχή του κοινωνικού σώματος διατηρώντας τις ίδιες εξουσιαστικές δομές, καθώς η αυτοκτονία πρόβαλε αμφισβητήσεις, έκρινε τους κυβερνήτες και ενδεχομένως σε κάποιες περιπτώσεις να διασάλυε την κοινωνική ευταξία.

Εξαίρεση στην ποινικοποίηση της αυτοκτονίας στον δυτικό κόσμο αποτέλεσε η Αγγλία. Ωστόσο, στα 1959, ήταν ήδη ώριμες οι συνθήκες για να απενοχοποιηθεί η αυτοκτονική πρακτική και στην Αγγλία. Επιτροπή που είχε συσταθεί από αρχιεπίσκοπο της αγγλικανικής εκκλησίας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι απόπειρες αυτοκτονίας δεν πρέπει να θεωρούνται έγκλημα, καθώς και ότι σε ορισμένες περιπτώσεις πρέπει να πραγματοποιούνται «δεήσεις δια την ανάπαυσιν της ψυχής των αυτοχείρων». Βασική αιτία της αλλαγής στάσης, μιας και «εις όλους τους αιώνας οι χριστιανοί» θεωρούσαν την αυτοκτονία ως έγκλημα, ήταν η πεποίθηση ότι «όσοι σκέπτονται να θέσουν τέρμα εις την ζωήν των είναι κυρίως άρρωστοι και έχουν ανάγκην φροντίδων και πνευματικής συμπαράστασεως». ⁴³ Η ψυχιατρική αναπαράσταση, κωδικοποίηση και διαχείριση της αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς βασίζεται και διαπερνά παραδοχές αιώνων και εντέλλεται στον χαρακτηρισμό του αυτόχειρα ως ασθενή που επιδέχεται «θεραπεία».

⁴¹ Χάρης Παπαχαράλαμπος, *Η συμμετοχή σε αυτοκτονία*, Σάκκουλας, Αθήνα 1997, σ. 1.

⁴² George Minois, *Ιστορία της αυτοκτονίας. Η δυτική κοινωνία αντιμέτωπη με τον εκούσιο θάνατο*, ό.π., σ. 18.

⁴³ *Ανεξάρτητος Τύπος*, 23/10/1959.

Εκτός των άλλων, στην αποποινικοποίηση της αυτοκτονίας στην Αγγλία στα 1961, συνέβαλε και η καπιταλιστική οικονομία, εξαιτίας της πρόθεσης να διαφυλαχθούν τα κέρδη των ασφαλιστικών εταιρειών. Πράγματι, η «Βουλή των Λόρδων» κατήργησε τον νόμο περίπου 1.000 ετών (από 967 μ.χ.) που θεωρούσε την αυτοκτονία ως έγκλημα. Αφορμή και επίκεντρο της συζήτησης ήταν μία αυτοκτονία που είχε συμβεί προ 26 ετών. Ένας ταγματάρχης είχε αυτοκτονήσει αυτοπυροβολούμενος σε ταξί λίγο πριν εκπνεύσει η διορία για να καταβάλει τα ασφάλιστρα ως όφειλε, εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών. Η ασφαλιστική εταιρεία αρνήθηκε να πληρώσει τους κληρονόμους, υποστηρίζοντας ότι δεν τη δικαιούνταν. «Λόρδοι» από όλες τις πλευρές του πολιτικού φάσματος και κορυφαίοι νομικοί, υποστήριξαν ότι η αυτοκτονία δεν μπορούσε να θεωρηθεί έγκλημα-και συνεπώς να καταβάλλονται οι ασφάλειες- «ότι δεν είναι υπόθεση του κράτους», αφού τουλάχιστον 5.000 άτομα ετησίως στην Αγγλία επέλεγαν τον ηθελημένο θάνατο. «Οι ασφαλιστικές εταιρείες» υποστήριξαν στο δικαστήριο ότι δεν έχουν την υποχρέωση «να καταβάλλουν ασφάλειαν εις άτομον το οποίον έθεσε τέρμα εις την ζωήν του οικειοθελώς».⁴⁴ Η αυτοκτονία του ταγματάρχη, ο οποίος είχε περιέλθει σε οικονομικό εγκλωβισμό και προτίμησε με τον θάνατό του να προσφέρει τις ασφαλιστικές αποταμιεύσεις στην οικογένεια του, δε βρήκε ανταπόκριση και επέτεινε το ήδη διαμορφούμενο κλίμα για την αποποινικοποίηση της αυτοκτονίας.

Στην Ελλάδα οι αυτοκτονική πρακτική δε συνιστούσε έγκλημα και δεν επέφερε κάποια ποινή. Η συμπεριφορά που κολαζόταν ήταν η υποβοήθηση και προτροπή στην αυτοκτονία. Παράλληλα, υπήρχαν περιορισμοί και νομικές απαγορεύσεις στη μετάδοση της είδησης μέσω του Τύπου. Επιπλέον, η θρησκεία αποκλείει και κατακρίνει τον αυτόχειρα, γεγονός που επηρεάζει την υποδοχή της αυτοκτονίας ως φαινόμενο, συντελεί στην περεταίρω απόκρυψη των αυτοκτονιών, εξαιτίας της κοινωνικής κριτικής που επιφέρει και της υποβάθμισης της κοινωνικής φυσιογνωμίας του αυτόχειρα και της οικογένειάς του.

⁴⁴ Καθημερινή, 4/3/1961, σ. 1.

1.3.1. «Η συμμετοχή σε αυτοκτονία»

Το άρθρο 301 ΠΚ «περί συμμετοχής σε αυτοκτονία» αποτελεί ιδιώνυμο έγκλημα και επιφέρει φυλάκιση από δέκα ημέρες μέχρι πέντε έτη⁴⁵, είχε ισχύ από 1/1/1951 και αφορά και τις απόπειρες αυτοκτονίας, δηλαδή και να μην επέλθει ο θάνατος. Βασικό στοιχείο για την ποινικοποίηση, συνιστά ο αυτόχειρας να «έχει προσωπικά υπεύθυνη συμπεριφορά», διότι διαφορετικά αν άγεται και επηρεάζεται από τον άλλον, εξαιτίας μειωμένης πνευματικής κατάστασης, δηλαδή διαπιστώνεται «άρση του καταλογισμού του αυτόχειρα συνεπεία ψυχικής διαταραχής ή διατάραξης της συνείδησης», εμπίπτει στην κατηγορία της ηθικής αυτουργίας για ανθρωποκτονία⁴⁶. Παράλληλα, η ποινή ενεργοποιείται «εκ της κακοβούλου προθέσεως» του συμμετέχοντα, ο οποίος με την πειθώ προτρέπει σε αυτοκτονία⁴⁷, αφού η μορφή της συμμετοχής στην αυτοκτονία οφείλει να έχει «προσωπικό χαρακτήρα» και δεν εμπίπτει σε περιπτώσεις που μεταφέρονται «πεισιθανάτιες απόψεις», για τις οποίες παρεμβαίνουν άλλες νομοθετικές διατάξεις.⁴⁸ Για να κριθεί λοιπόν κάποιος συμμετοχος σε αυτοκτονία πρέπει «η βούλησις αυτού να κατευθύνηται εις παραγωγήν τοιούτου αποτελέσματος δια προτροπής ή παροχής βοήθειας».⁴⁹ Αν και η αυτοκτονική πρακτική παρέμενε χωρίς ποινικό κολασμό, η ενδεχόμενη επιβουλή στη ζωή τρίτου, ποινικοποιούνταν.

Συναφώς με τα παραπάνω, στα 1954, ένας «40χρονος σωφέρ» από το Ναύπλιο συνελήφθη στην Αθήνα, καθώς είχε καταδικασθεί ερήμην σε ένα έτος φυλάκιση ως συμμετοχος σε αυτοκτονία. Πιο συγκεκριμένα, «είχε συνδεθή με μία νεανίδα» στο Ναύπλιο, αλλά οι γονείς της αρνούσαν να δώσουν τη συγκαταθέση τους για να επιτευχθεί ο γάμος. Τότε, ο 40χρονος άντρας «έπεισε» τη νεαρή γυναίκα να αποπειραθεί να αυτοκτονήσει, έτσι ώστε να «εξαναγάση τους γονείς της» να συγκατατεθούν στον γάμο. Πράγματι, η «νεάνις» πείστηκε να κάνει απόπειρα αυτοκτονίας με δηλητήριο, από τη λήψη του οποίου βρήκε τον θάνατο μετά

⁴⁵ Μενέλαος Μπακατσούλας, «Η συμμετοχή εις αυτοκτονίαν», *Ποινικά Χρονικά*, τόμος ΙΒ, σ. 204.

⁴⁶ Χάρης Παπαχαραλάμπος, *Η συμμετοχή σε αυτοκτονία*, ό.π., σ.σ. 15-16.

⁴⁷ Μενέλαος Μπακατσούλας, «Η συμμετοχή εις αυτοκτονίαν», ό.π., σ.σ. 140,142.

⁴⁸ Χάρης Παπαχαραλάμπος, *Η συμμετοχή σε αυτοκτονία*, ό.π., σ. 69.

⁴⁹ Μενέλαος Μπακατσούλας, «Η συμμετοχή εις αυτοκτονίαν», ό.π., σ. 196.

δεκαπενθημέρου.⁵⁰ Στην παραπάνω περίπτωση έχουμε την προτροπή και το όφελος στα οποία στεκόταν ο νόμος. Η «νεάνις» από την άλλη, φαίνεται ότι βρέθηκε ανάμεσα στην επιθυμία σύναψης του γάμου με τον συγκεκριμένο άντρα και την άρνηση των γονέων της, δίχως να της αναγνωρίζεται αυτόνομη κρίση και βούληση – αναδεικνύοντας παράλληλα έμφυλες αναπαραστάσεις, διακρίσεις, ιεραρχήσεις και εξουσίες- που άγεται και φέρεται και η στάση της καθορίζεται τόσο από τους γονείς της, όσο και από τον επιθυμητό μελλοντικό σύζυγο.

1.3.2. Απαγορεύσεις στη μετάδοση της είδησης

Στον Α.Ν. 1092/1938 «περί τύπου», ο οποίος ίσχυε τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, στο άρθρο 41, αναφέρεται ρητά ότι η μετάδοση ειδήσεων αυτοκτονιών οφείλουν να περιορίζονται στην «ξηρά ανακοίνωση». Οι «παραβάτες» τιμωρούνταν «δια φυλακίσεως μέχρι ενός έτους και χρηματικής ποινής μέχρι 10.000 δραχμών». Η απαγόρευση δημοσίευσης λεπτομερειών των αυτοκτονιών στον Α.Ν. 1092/1938 συνέπιπτε με την προβολή κατορθωμάτων «ληστών, κλεπτών ή άλλων εγκληματιών, είτε πραγματικών είτε φανταστικών, κατά τρόπον αμέσως ή εμμέσως επιβλαβή δια της ηθικής αντιλήψεις του κοινού». Η απαγόρευση επομένως εμπίπτει στην «ανήθικη» πράξη, η οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να καταστεί μιμητική. Αφορίζεται δηλαδή τόσο η αυτοκτονική πρακτική, όσο και το υποκείμενο αυτής, ασκώντας λογοκρισία στις συνθήκες και τα αιτήματα που προβάλλει με το «απονενοημένο» του, αλλά «διάβημα» ο αυτόχειρας.

Εξάλλου, η απαγόρευση δημοσίευσης λεπτομερειών των αυτοκτονικών πρακτικών ανανεώθηκε και στο ΝΔ 2493/1953, το οποίο εκτός των άλλων περιείχε και διατάξεις περί Τύπου. Πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 27 αναφερόταν ότι «επί αυτοκτονιών και αποπείρας αυτοκτονιών απαγορεύεται η δημοσίευσις λεπτομερειών περί των αιτίων και του τρόπου τελέσεως των ποινών». Η ποινή που επιφέρει θεωρείται μετριασμένη –«φυλάκισιν μέχρις εξ μηνών ή και χρηματικήν ποινήν 2.000-500.000 μεταλλικών δραχμών»- και η απάλειψη της φράσης «ων επιτρέπεται μόνον η ξηράς ανακοίνωσις»

⁵⁰ Καθημερινή, 8/9/1954, σ. 6.

θεωρείται από τον νομικό Μπακατσούλα ότι «εξασθένησαν ούτω μάλλον ή επίρρωσαν την νομοθετικήν ταύτην απειλήν».⁵¹ Ωστόσο, τη διερευνώμενη περίοδο, αναφέρονται καταδίκες εφημερίδων, οι συντάκτες των οποίων παράβλεψαν την απαγόρευση. Στα 1954 ασκήθηκε δίωξη κατά των υπευθύνων και συντακτών αντίστοιχων άρθρων των εφημερίδων *Απογευματινή*, *Αθηναϊκή* και *Ακρόπολις*, οι οποίες «κατά παράβασιν του σχετικού νόμου εδημοσίευσαν εκτενείς πληροφορίες μετά φωτογραφιών ατόμων τα οποία ηθέλησαν να τερματίσουν τον βίον των»⁵², ενώ ποινική δίωξη ασκήθηκε στους υπευθύνους και αρμόδιους συντάκτες της εφημερίδας *Ανεξάρτητος Τύπος*, διότι «κατά παράβασιν του σχετικού νόμου» έδωσαν «λεπτομέρειες» για την αυτοκτονία πολιτικού μηχανικού που είχε συμβεί λίγες ημέρες πριν.⁵³

Ο ιατροδικαστής Κάτσας συνηγορούσε στην αντίληψη ότι η «δια του τύπου διαφήμισης» των αυτοκτονιών «κατά τρόπον συνταρακτικών», η παράθεση φωτογραφιών, η «αναγραφή πλείστων λεπτομερειών» και η «ηρωποίησης πολλάκις» του ατόμου που αυτοκτόνησε, τελικά μπορεί να «παρασύρει πολλούς άνδρες και γυναίκες εις αυτοκτονίαν». Η παραπάνω επίδραση της «διαφήμισης» των αυτοκτονιών από τον τύπο, τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, προϋπέθετε τα άτομα να μην είναι «υγιείς το πνεύμα».⁵⁴ Εξίσου, την επόμενη δεκαετία η νομική προτροπή προς τον Τύπο ήταν «αντί να θηρεύη εντυπωσιακάς ειδήσεις, τονίζων τας μακαβρίους ή συγκινησιακάς πλευράς» αυτοκτονικών πρακτικών «θα ώφειλε, περιοριζόμενος εις

⁵¹ Μενέλαος Μπακατσούλας, «Η συμμετοχή εις αυτοκτονίαν», *ό.π.*, σ.σ. 205-206.

⁵² *Καθημερινή*, 24/9/1954, σ. 5. Συγκεκριμένα, η *Αθηναϊκή*, 20/4/1954, δημοσίευσε φωτογραφίες από διάσωση νεαρής γυναίκας μετά από πτώση από την Ακρόπολη, την οποία αρχικά συνέδραμαν περαστικοί, αναδεικνύοντας την ισχυρή παρουσία των αυτοκτονικών πρακτικών στη δεκαετία του 1950 στο κοινωνικό προσκήνιο, ενώ η *Απογευματινή*, 22/9/1954, είχε εκτενή συνέντευξη-ιδιαίτερα αιχμηρή σε μερικά σημεία της- και φωτογραφίες από το νοσοκομείο στο οποίο νοσηλευόταν έπειτα από την απόπειρα αυτοκτονίας της, η γνωστή καλλιτέχνιδα Σωτηρία Μπέλλου.

⁵³ *Καθημερινή*, 10/4/1960, σ. 11.

⁵⁴ Γρηγόριος Κάτσας, «Περί αυτοκτονιών», *Αστυνομικά Χρονικά*, τχ. 19, 1/3/1954, σ.σ. 910-917· ειδικά, σ. 914.

λακωνικήν αναγραφήν τούτων ειδήσεων, να προπαγανδίζη υπέρ του καθήκοντος προς την ζωήν και υπέρ της ψυχικής υγιεινής του λαού».⁵⁵

Η μετάδοση των αυτοκτονικών πρακτικών στον Τύπο, υπόκειται σε ιστορικούς μετασχηματισμούς κατά τη διερευνώμενη περίοδο, σε σύμπλευση με τις παραπάνω απαγορεύσεις και αποφάνσεις των «ειδικών». Το φαινόμενο των αυτοκτονικών πρακτικών είχε καταστεί κοινωνικό γεγονός τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, με ισχυρή παρουσία στον δημόσιο λόγο. Ενδεικτικά, στα 1952, σε δύο αστικές εφημερίδες με τακτικές αναφορές στις αυτοκτονίες, μία της Αθήνας και μία του Πειραιά, εντόπισα 480 αυτοκτονικές πρακτικές. Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται περιπτώσεις αυτοκτονιών και «αποπειρών αυτοκτονίας» κατά φύλο στα 1952 όπως προβάλλεται σε μερίδα του αστικού τύπου :

Πίνακας 1.6. Αυτοκτονικές πρακτικές 1952

	Αυτοκτονίες	Απόπειρες αυτοκτονίας
Άνδρες	88	122
Γυναίκες	41	229
Σύνολο	129	341

Πηγή : *Καθημερινή, Φωνή του Πειραιώς*, 1952.

Οι αναφορές στις αυτοκτονίες συνεχίζονταν αμείωτες, αλλά προς τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1950 η αναφορά σε αίτια υπολείπονται κατά πολύ-εκτός περιπτώσεων που προκαλούν αίσθηση, παρόλο που η κοινωνική ατμόσφαιρα και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του αυτόχειρα όπως αποτυπώνονται στις ειδήσεις για αυτοκτονίες, παραμένουν σημαντικά, ιδίως αν τις αντιπαραβάλλουμε με τις κωδικοποιήσεις από τις εκτενείς αναφορές των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1950. Στα 1961 εντόπισα από στις ίδιες εφημερίδες 334 αυτοκτονικές πρακτικές (122

⁵⁵ Μενέλαος Μπακατσούλας, *Τα Αίτια της Αυτοκτονίας. Εγκληματολογική, Κοινωνιολογική και Στατιστική Μελέτη*, ό.π., σ. 347.

αυτοκτονίες και 212 απόπειρες αυτοκτονίας), όμως σε σύγκριση με το 1952 η ξεκάθαρη αναφορά στα «αίτια» των αυτοκτονικών πρακτικών και η έκταση της είδησης στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι πολύ μικρότερη, ιδίως στις απόπειρες αυτοκτονίας. Στον παρακάτω πίνακα αποτυπώνεται η παραπάνω διάσταση :

Πίνακας 1.7. Αυτοκτονικές πρακτικές δίχως αναφερόμενο «λόγο»

Έτος	1952	1961
Αυτοκτονίες	26	74
Απόπειρες	137	206
Αυτοκτονίας		
Σύνολο	163	280
Σύνολο	480	334
αυτοκτονικών		
πρακτικών		

Πηγή : Καθημερινή, Φωνή του Πειραιώς, 1961.

Επομένως, όσο εκτυλίσσεται η περίοδος, με τις καταδίκες και τις παραινέσεις από το νομικό περιβάλλον και το επιστημονικό πεδίο, οι εφημερίδες συμμορφώνονται στις απαγορεύσεις μετάδοσης αναλυτικών ειδήσεων αυτοκτονίας. Στα 1966 οι αναφορές σε αυτοκτονικές πρακτικές έχουν περιοριστεί σημαντικά, αφού στις ίδιες εφημερίδες εντοπίστηκαν μόλις 28 αυτοκτονικές πρακτικές (22 αυτοκτονίες και 6 απόπειρες), εκ των οποίων μάλιστα οι 6 αφορούσαν περιστατικά του εξωτερικού. Συνεπώς, παρατηρείται η σταδιακή απόσυρση των αυτοκτονιών από τον δημόσιο λόγο, εκτός κάποιων ιδιαίτερων, «δημοφιλών» περιπτώσεων που προκάλεσαν αίσθηση στην «κοινή γνώμη». Η παλαιότερη καθημερινή αναφορά σε αυτοκτονίες και απόπειρες αυτοκτονίας ανατράπηκε και πλέον –οι αυτοκτονίες- διαχειρίζονταν από «ειδικούς» επιστημονικούς, κοινωνικούς και θεσμικούς φορείς.

1.3.3. Θρησκευτικά και ηθικά προσκόμματα

Σύγχρονες μελέτες για τις αυτοκτονίες στην Ελλάδα συσχετίζουν τον χαμηλό δείκτη των αυτοκτονιών- έναν από τους χαμηλότερους εκείνες τις χρονικές περιόδους στον κόσμο- με κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Πιο συγκεκριμένα θεωρούν τον προστατευτικό ρόλο της οικογένειας σημαντικό-τόσο για περιόδους ανεργίας, όσο και για συναισθηματική ασφάλεια- όπως επίσης και τη σημαντική επίδραση της ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία θεωρεί την αυτοκτονία αμάρτημα.⁵⁶ Πράγματι, η ορθόδοξη εκκλησία απαγορεύει την «εξόδιο ακολουθία» για τις αυτοκτονίες. Αν και είναι αμφίβολο αν έχει αντίκτυπο στην απόφαση κάποιου να αυτοκτονήσει, επιδρά στα αριθμητικά δεδομένα των αυτοκτονιών. Η εκκλησιαστική αυτή πρακτική είχε επιτείνει την ανάγκη της οικογένειας να μην ταξινομηθεί ο θάνατος του προσφιλούς προσώπου ως αυτοκτονία - αγωνία που συμερίζεται σε μεγάλο βαθμό και η κοινότητα.⁵⁷

Περιπτώσεις από τον 4^ο αιώνα αναφέρουν τη ρητή απαγόρευση της νεκρώσιμης ακολουθίας στους αυτόχειρες, αλλά και την άρση της απαγόρευσης για όσους προέβησαν στην πράξη, δίχως να «έχουν σώας τας φρένας». Η εξαίρεση «ανάγεται στον κατεξοχήν χριστιανικό χώρο, όπου κρίνονται οι πράξεις των ανθρώπων, δηλαδή στη λεγόμενη «προαίρεση» ή «πρόθεση»⁵⁸. Επομένως, στον ψυχιατρικά διαταραγμένο δεν υπάρχει καταλογισμός ευθύνης και αυτός είναι ο λόγος που εξαιρείται. Η απαγόρευση της ταφής με χριστιανικές τιμές του αυτόχειρα δικαιολογείται κατά κύριο λόγο επειδή-όπως υποστήριζε και ο Θωμάς ο Ακινάτης τον 13^ο αιώνα- η αυτοκτονία θεωρείται «θανάσιμο αμάρτημα», μιας και αυτός που το

⁵⁶ Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 67.

⁵⁷ Οι γηραιότεροι κάτοικοι χωριού της Μεσσηνίας ακόμη διηγούνται μια ιστορία που πλέον εντάσσεται στις κοινές νοσηματοδοτικές εμπειρίες του χωριού. Πρόκειται για την αυτοκτονία μιας γυναίκας μέσης ηλικίας στα 1962, η οποία πνίγηκε στο ποτάμι του χωριού όταν «χάλασαν οι αρραβώνες της κόρης της» όπως έχει κωδικοποιηθεί η αιτία της πράξης της από τότε μέχρι σήμερα. Σε ερώτησή μου αν ο ιερέας τέλεσε κανονικά τη νεκρώσιμο ακολουθία, η απάντηση ήταν θετική, αλλά αφού «του είπαμε ότι γλίστρησε και έπεσε στο ποτάμι», δηλαδή ότι ήταν ατύχημα.

⁵⁸ Η κανονιστική διάταξη που εξέδωσε ο Τιμόθεος Αλεξανδρείας στα 385 μ.χ. προτρέπει στην εξέταση των προϋποθέσεων της «φρενοβλάβειας» από τον κληρικό. Στο σημείο ανακύπτει η πίεση χριστιανών συγγενών αυτοχείρων να εξαιρεθεί ο «φρενοβλαβής» από την απαγόρευση της εκκλησίας, Βλ. Ηλίας Βουλγαράκης, *Αυτοκτονία και εκκλησιαστική ταφή*, Αρμός, Αθήνα 1992, σ.σ. 35-40, 104 - το παράθεμα, σ. 40.

πράττει δεν μπορεί να μετανοήσει για αυτό.⁵⁹ Σε αυτό το σχήμα, η απαγόρευση της νεκρώσιμης ακολουθίας, που έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τους χριστιανούς, λειτουργεί ως μέσο αποτροπής της αυτοκτονίας και διακήρυξης της εκκλησιαστικής αντίθεσης στο «δώρο» του θεού. Σε συναφές πλαίσιο, η πρώτη εγκύκλιος που εξέδωσε η Ιερά Σύνοδος στα 1888 - η οποία είχε αφορμή την παρατηρούμενη αύξηση των αυτοκτονιών, η οποία θεωρούνταν ότι είχε λάβει «ενδημικόν χαρακτήρα»- για την απαγόρευση της χριστιανικής κηδείας στον αυτόχειρα, αιτιολογούταν από την παραδοχή ότι ο τελευταίος καθίσταται «βλαβερός» για τη «χριστιανική κοινωνία, ως παρέχων αυτή παράδειγμα κάκιστον».⁶⁰ Η απαγόρευση εμπίπτει στην καταδίκη της αυτοκτονίας ως απειλής προς το σώμα της εκκλησίας και της έλλειψης εγκαρτέρησης, ίδιον των διδαγμάτων της χριστιανικής θρησκείας. Η αυτοκτονία και σε αυτή την περίπτωση, καθώς αποτελεί μομφή προς τους ζωντανούς, απαξιώνεται και καταδικάζεται.

Εξάλλου, στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, η θρησκεία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές σχέσεις και την κοινωνική φυσιογνωμία τόσο των ατόμων, όσο και των οικογενειών. Συνιστούσε μία επιπλέον σημαντική αιτία για την απόκρυψη της αυτοκτονικής πρακτικής, η οποία άλλωστε από πολλαπλούς πολιτισμικούς τόπους και κοινωνικά συμφραζόμενα, επιδρούσε αρνητικά στην κοινωνική ταυτότητα της οικογένειας του αυτόχειρα. Σε χωριό της Κρήτης βρέθηκε σε φρεάτιο το πτώμα μιας 17χρονης και ο θάνατός της θεωρήθηκε αυτοκτονία. Ωστόσο, η γνώση του πατέρα της για τις «αθέμιτες» σχέσεις της με τον σύζυγο της μεγαλύτερης αδερφής της, τον οδήγησε στη μήνυση για «ηθική αυτουργία» στην αυτοκτονία της για να μην έρθει «εις φως ο καρπός των σχέσεών τους» όπως αποδείχτηκε από τη νεκροψία. Η προγραμματισμένη δίκη που θα ξεκινούσε σχεδόν ένα έτος μετά, αναβλήθηκε καθώς μεταβλήθηκε η δικογραφία σε «ανθρωποκτονία εκ προθέσεως» και κατηγορήθηκε ο 26χρονος άντρας ότι είχε σπρώξει ο ίδιος την κοπέλα στο φρεάτιο και είχε επιτεθεί και στη μικρότερη 14χρονη αδερφή για να μην αποκαλυφθεί το «σκάνδαλο».⁶¹ Από την παραπάνω είδηση διαπιστώνεται ακόμη μία φορά η ποινική δίωξη που επιφέρει η

⁵⁹ Ιωάννα Γαβριήλ, *Η αυτοκτονία στην Πελοπόννησο :Επιδημιολογία, ψυχοπαθολογία, κοινωνικοί παράγοντες*, ό.π., σ. 5.

⁶⁰ Ηλίας Βουλγαράκης, *Αυτοκτονία και εκκλησιαστική ταφή*, ό.π., σ. 106.

⁶¹ *Καθημερινή*, 16/3/1963, σ. 8.

«ηθική αυτουργία» στην αυτοκτονία. Η μεταβολή της ποινικής διαδικασίας της υπόθεσης είναι δύσκολο να αποδειχτεί-αν δεν υπάρξει ομολογία- και μάλιστα ένα έτος μετά. Φαίνεται ότι διαπνέεται από πολιτισμικά σενάρια και κοινωνικές κατασκευές για τον καθορισμό της, καθώς είναι σχεδόν αδύνατη η διαπίστωση ότι η συγκεκριμένη νεαρή γυναίκα δεν είχε πέσει μόνη της στο φρεάτιο, όπως αρχικά είχε υποτεθεί.

Σε παρόμοια κοινωνική ατμόσφαιρα, «ολόκληρο το Αγρίνιο χωρίς υπερβολή» συγκλονίστηκε στα 1960 με τον πνιγμό της 18χρονης «νεόνυμφης» στο πηγάδι, καθώς ήταν «σκοτεινός» και δημιούργησε διχογνωμίες στην οικογένειά της, την πλειονότητα των γειτόνων και τα πορίσματα των αρχών. Η εκδοχή των αρχών έτεινε προς την εκδοχή της αυτοκτονίας- καθώς «ούτε αμυχάς ή μάλωπας ή άλλας κακώσεις ενεφάνισε το πτώμα»- ενώ η οικογένειά της και οι γείτονες ήταν πεπεισμένοι ότι πρόκειται περί δολοφονίας από την οικογένεια του γαμπρού, εξαιτίας των προστριβών και της συμπεριφοράς τους απέναντί της. Πιο συγκεκριμένα, από την ανταπόκριση προκύπτει ότι τα «πεθερικά» είχαν έντονες αντιρρήσεις για τον γάμο με κύριο επιχείρημα την ένδεια της κοπέλας και τη διάσταση απόψεων με την οικογένειά της για την προίκα. Αυτό ανάγκασε άλλωστε, τους δύο νέους να «κλεφτούν» και να παντρευτούν χωρίς τη συγκατάθεση των γονιών. Όταν τους δέχτηκαν πίσω, επί τρεις μήνες η Μαρία ζούσε ζωή «μαρτυρική», παρά το γεγονός ότι ήταν τριών μηνών έγκυος και ο λόγος ήταν ότι ο πεθερός της είχε κανονίσει προξενιό για τον υιό του με «πολλάς λίρας» και επεδίωκε διακαώς να διαλύσει τον γάμο. Επομένως, οι δύο εκδοχές που προβλήθηκαν ήταν ότι η Μαρία είτε αυτοκτόνησε -εξαιτίας των τακτικών διενέξεων- είτε βρήκαν τρόπο να την δολοφονήσουν και στη συνέχεια επιχείρησαν να καλύψουν τα ίχνη τους και την πράξη τους με τη θεωρούμενη αυτοκτονία της.⁶² Η παραπάνω είναι μία από τις αρκετές περιπτώσεις όπου δίστανται η επίσημη εκδοχή θανάτου και η πεποίθηση της «κοινής γνώμης». Η «αυτοκτονία» με όλους τους συνειρμούς που επιφέρει, αποπέμπεται και προκρίνεται η «εγκληματική ενέργεια» για τη δικαίωση του θανόντα και του οικογενειακού του περιβάλλοντος. Στην παραπάνω περίπτωση, διακρίνουμε κοινωνικές αξίες και σημεία

⁶² Η εκδοχή της δολοφονίας δεν φαίνεται να ευσταθεί εγκληματολογικά, καθώς οι υποστηρικτές της πρότειναν ότι όταν κοιμήθηκε η νεαρή γυναίκα, «την περιετύλιξαν εντός κλινοσκεπάσματος, την μετέφεραν πλησίον της στέρνας και την έρριψαν εντός αυτής όπου επνίγη», *Ανεξάρτητος Τύπος*, 5/1/1960, σ.σ. 1,5.

του πολιτισμικού περιβάλλοντος της μετεμφυλιακής Ελλάδας, ηθικούς αυτουργούς σε αυτοκτονίες ή ανθρωποκτονίες, έμφυλες ανισότητες που το πιθανότερο σενάριο είναι να οδήγησαν τη Μαρία στην εθελούσια έξοδο από τη ζωή.

Στις παραπάνω αφηγήσεις, αναδεικνύεται ο τρόπος διαχείρισης του θανάτου του αυτόχειρα. Η οικογένεια επιμένει στην απόρριψη της εκδοχής της αυτοκτονίας για να μην υποστεί στιγματισμό και αλλοίωση του κοινωνικού προφίλ της. Για τον λόγο αυτό, κατόπιν της ιατροδικαστικής εκθέσεως, δημοσιεύτηκε επιστολή από την οικογένεια του 23χρονου πλασιέ προς τον τύπο ότι αυτός δεν αυτοκτόνησε, όπως είχε δημοσιοποιηθεί, αλλά ότι ο θάνατος προήλθε από «ηλεκτροπληξία»⁶³, δηλαδή ότι οφειλόταν σε ατύχημα. Η ανάγκη διάψευσης της οικογένειας αντανακλά τα πολιτισμικά νοήματα που περιβάλλουν την αυτοκτονική πρακτική. Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσονται και οι πιέσεις της οικογένειας του 61χρονου άντρα να θεωρηθεί «δυστύχημα» η ρίψη του από την ταρατσα ύψους δώδεκα μέτρων και όχι αυτοκτονία όπως υποπτεύονταν οι αρχές, οι οποίες εξακολουθούσαν τις ανακρίσεις.⁶⁴ Η πρόθεση αποπομπής ενός θανάτου ως αυτοκτονία από την οικογένεια, προκαλείται και από την προσπάθεια απόκρυψης των οικογενειακών συγκρούσεων, οι οποίες είναι πιθανό να αποτελούν το υπόστρωμα της αυτοκτονικής πρακτικής. Στα 1950, απεστάλη στο νεκροτομείο της Αθήνας το πτώμα μιας 50χρονης γυναίκας, της οποίας ο θάνατος προήλθε από εκτεταμένα εγκαύματα. Ενώ οι συγγενείς υποστήριζαν ότι ο θάνατός της προήλθε από έκρηξη «γκαζιέρας», δηλαδή ατύχημα, η «αλήθεια» ήταν ότι εξαιτίας του φόβου της «δυσφημήσεως», η οικογένειά της απέκρυψε τις συχνές οικογενειακές διενέξεις, που ώθησαν στον εκούσιο αυτοπυρπολισμό -δηλαδή στην αυτοκτονία- την 50χρονη γυναίκα.⁶⁵ Άλλωστε, η οικογένεια του ενδεχόμενου αυτόχειρα αισθάνεται και ενοχικά συναισθήματα, διότι δεν απέτρεψε ή ακόμα και προκάλεσε τον εκούσιο θάνατο του μέλους της.

⁶³ *Καθημερινή*, 21/6/1955, σ. 5. Να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι λίγες ημέρες αργότερα δημοσιεύτηκε η αυτοκτονία μιας 43χρονης, η οποία έθεσε στο στόμα της «ηλεκτρικόν σύρμα» και το άλλο άκρο το έβαλε στην πρίζα με αποτέλεσμα να βρει τον εκούσιο θάνατο που επιζητούσε ως συνέπεια της «ηλεκτροπληξίας» που υπέστη, *Καθημερινή*, 3/7/1955, σ. 7.

⁶⁴ *Καθημερινή*, 1/8/1956, σ. 5.

⁶⁵ Γρηγόριος Κάτσας, «Περί αυτοκτονιών», στα *Αστυνομικά Χρονικά*, τχ. 19, ό.π., σ. 916.

Σε συναφές πλαίσιο, η οικογένεια του 53χρονου που βρέθηκε νεκρός «βληθείς δια σφαίρας περιστρόφου» στον κρόταφο επέμενε ότι δεν πρόκειται για αυτοκτονία, αλλά για έγκλημα. Ωστόσο, η αυτοψία που διενεργήθηκε –που αναγορεύεται σε αντικειμενική γνώση εξουσία- κατέδειξε την αυτοκτονία ως αιτία θανάτου του 53χρονου άντρα, δυσαρεστώντας τους συγγενείς του νεκρού.⁶⁶ Στο ίδιο κλίμα, «οι οικείοι της θανούσης αφινιδίως το Σάββατο του Πάσχα», έστειλαν παράκληση στην εφημερίδα, έτσι ώστε να διευκρινιστεί ότι –παρόλο που «απεδείχθη ήδη εκ της νεκροψίας και της τοξικολογικής εξετάσεως»- δεν αυτοκτόνησε, αλλά ότι «απεβίωσεν εκ πνευμονικού οιδήματος».⁶⁷ Παρομοίως, ο πατέρας της 16χρονης, που είχε αναγραφεί ότι είχε εκούσια δηλητηριαστεί από «χλωρίνη», αισθάνθηκε την ανάγκη να αποστείλει επιστολή στην εφημερίδα, ότι επρόκειτο για τυχαίο γεγονός, αφού πρόθεσή τους ήταν-όπως ισχυρίστηκε- να «προσφέρουν οίνο» στην κόρη τους.⁶⁸ Την ανάγκη διάψευσης αισθάνθηκε και ο κάτοικος Υμηττού για την κόρη του ότι επρόκειτο για συνωνυμία με την νεαρή γυναίκα που είχε αποπειραθεί να αυτοκτονήσει.⁶⁹

Συνεπώς, από το πολιτισμικό περιβάλλον και εξαιτίας των περιορισμών που ορίζονται από την εκκλησία, οι αυτοκτονίες αποπέμπονται όσο είναι δυνατό από την οικογένεια του αυτόχειρα, καθώς επιδρά στην κοινωνική της ταυτότητα. Σε ανάλογο πλαίσιο και ύφος αποπομπής, εντάσσονται και οι απόπειρες αυτοκτονίας, οι οποίες έτσι και αλλιώς σε πολλές περιπτώσεις εκδηλώνονται στο έδαφος συγκρούσεων με το οικείο κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον και σαφώς, όπως θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε παρακάτω, εμπίπτουν στην αυτοκτονική συμπεριφορά.

⁶⁶ *Καθημερινή*, 30/5/1962, σ. 8.

⁶⁷ *Καθημερινή*, 8/5/1953, σ. 3.

⁶⁸ *Καθημερινή*, 19/3/1957, σ. 5. Βέβαια, απορία προκαλεί το γεγονός ότι οι γονείς είχαν πρόθεση να προσφέρουν κρασί στη μόλις 16χρονη κόρη τους, αν αναλογιστούμε πέρα από το νεαρό της ηλικίας και τους έμφυλους προσδιορισμούς και διακρίσεις της δεκαετίας του 1950.

⁶⁹ *Καθημερινή*, 11/7/1957, σ. 5. Την ανάγκη δήλωσης συνωνυμίας έκανε μια γυναίκα στην εφημερίδα για να αποστασιοποιηθεί από την απόπειρα αυτοκτονίας συνονόματης γυναίκας λίγους μήνες αργότερα, *Καθημερινή*, 5/11/1957, σ. 5.

1.4. Απόπειρες αυτοκτονίας : έμφυλες διαφοροποιήσεις και κοινωνικά μηνύματα

Οι απόπειρες αυτοκτονίας είναι πολλαπλάσιες των αυτοκτονιών. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία στον Πειραιά στα 1953 συνέβησαν πέντε αυτοκτονίες και περίπου 75 απόπειρες.⁷⁰ Επιπλέον, μια μεταγενέστερη έρευνα του 1963 υπολόγισε τις απόπειρες αυτοκτονίας στη Νίκαια σε 67 ανά 100.000 κατοίκους.⁷¹ Εξάλλου, έρευνα από το «Ίδρυμα Ερευνών για την Ψυχική Υγεία» της Αγγλίας στις αρχές της δεκαετίας του 1960 εντόπιζε την αύξηση των αυτοκτονιών σε Αγγλία και Ουαλία ανεβάζοντας τον αριθμό στις 5.000. Στην ίδια έρευνα αναφερόταν ότι οι απόπειρες αυτοκτονίας ανέρχονταν στις 40.000.⁷² Στις παραπάνω αναφορές, διαπιστώνεται η υπεροχή των απόπειρων αυτοκτονίας σε σχέση με τις «ολοκληρωμένες» αυτοκτονίες.

Ψυχιατρικές έρευνες –σε ποικίλα χωροχρονικά πλαίσια- εκτιμούν ότι οι απόπειρες αυτοκτονίες κυμαίνονται σε περίπου είκοσι φορές περισσότερες από τις «ολοκληρωμένες» αυτοκτονίες. Σημαντικό «εύρημα» αποτελεί η εκτίμηση ότι ένα περίπου 20-30% των αυτοχειρών έχει πραγματοποιήσει απόπειρα αυτοκτονίας. Άλλωστε, για την ψυχιατρική ένας εκ των σοβαρότερων παραγόντων «κινδύνου» αυτοκτονίας αποτελούν οι προηγούμενες απόπειρες ή απόπειρα αυτοκτονίας.⁷³ Επομένως, η απόπειρα αυτοκτονίας εμπεριέχεται στην αυτοκαταστροφική συμπεριφορά, αν και σε αρκετές περιπτώσεις θεωρείται ότι δεν υπάρχει η πρόθεση του θανάτου, αλλά ότι το υποκείμενο δρα με αυτό τον τρόπο για να προβάλει ένα αίτημα στο άμεσο κοινωνικό του περιβάλλον με εκβιαστικό τρόπο.

⁷⁰ *Φωνή του Πειραιώς*, 30/12/1953, σ. 1.

⁷¹ Στο Ευάγγελος Παππάς, *Συμβολή στη διερεύνηση της αυτοκτονικής πρόθεσης και φονικότητας στις απόπειρες αυτοκτονίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998 σ. 128. Να αντιπαραβάλλουμε ότι οι αυτοκτονίες πανελλαδικά ήταν 3,8 ανά 100.000, ΕΛΣΤΑΤ, «Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος», «Πίνακας θανάτων», 1963, σ. xxxvii, χωρίς για εκείνη τη χρονιά να εντοπίζονται κάποια ιδιαίτερη μνεία σε έξαρση των αυτοκτονιών στην περιοχή της πρωτεύουσας γενικά ή της Νίκαιας ειδικά, αποκαλύπτοντας έτσι το ευρύ φάσμα μεταξύ αυτοκτονιών και απόπειρων αυτοκτονίας.

⁷² *Καθημερινή*, 10/5/1962, σ. 6.

⁷³ Βασίλης Κονταξάκης, Μπεάτα Χαβάκη-Κονταξάκη, Λευτέρης Λύκουρας, «Αυτοκτονικότητα : Εισαγωγή, ορισμοί, επιδημιολογικά δεδομένα», στο Β. Κονταξάκης, Λ. Λύκουρας, Μ. Χαβάκη-Κονταξάκη, Χ. Χριστοδούλου (επιμ.), *Αυτοκαταστροφική Συμπεριφορά*, Βήτα, Αθήνα 2013, σ.σ. 3-18' ειδικά, σ. 9.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, ελληνική ψυχιατρική μελέτη της δεκαετίας του 1970, υποστήριξε ότι στην «υποκρινόμενη αυτοκτονία» εμπίπτουν κυρίως, απόπειρες αυτοκτονίες γυναικών. Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, οι «σκηνοθετημένες» απόπειρες δεν έχουν ως κίνητρο τον θάνατο -αν και σε σπάνιες περιπτώσεις ο θάνατος μπορεί να επέλθει «συνεπεία κακής εκτιμήσεως ή αδυναμίας αντιμετώπισης των επιπτώσεων»- και προσβλέπουν στον «εκβιασμό» του περιβάλλοντος έτσι ώστε να επιτύχουν «ηθικά ή υλικά ανταλλάγματα». Το φαινόμενο, σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη, είναι συχνότερο στις γυναίκες και η κύρια νεύρωση στην «υποκρινόμενη» αυτοκτονία θεωρείται η υστερία.⁷⁴ Η σαφής υπεροχή των γυναικών στις απόπειρες αυτοκτονίας στον δημόσιο λόγο ανατακλάται στις ειδήσεις για απόπειρες αυτοκτονίας σε μερίδα του αστικού τύπου, όπως αποτυπώνονται στον παρακάτω πίνακα :

Πίνακας 1.8. Απόπειρες αυτοκτονία ανά φύλο

Έτος	1950	1951	1952	1953	1961
Γυναίκες	103	77	229	182	147
Άνδρες	60	56	122	103	65
Σύνολο	163	133	351	285	212

Πηγές : *Καθημερινή, Φωνή του Πειραιώς*, 1950, 1951, 1952, 1953, 1961.

⁷⁴ Ιωάννης Καλοφωλιάς, *Η Αυτοκτονία εν τω Κρατικό Θεραπευτήριο Ψυχικών Παθήσεων Αθηνών κατά τα έτη 1945 μέχρι 1972*, Αθήνα 1977, σ.σ. 21-22. Το αντιφατικό συμπέρασμα στην κατάληξη του παραπάνω συλλογισμού είναι ότι σε αρκετές περιπτώσεις η «υποκρινόμενη» απόπειρα αυτοκτονίας μπορεί να αποτελέσει προοίμιο και «δοκιμή» για την τέλεση μιας θανατηφόρας αυτοκτονικής πρακτικής. Μάλιστα, οι θεατρinίστικου τύπου αυτοκτονίες των υστερικών μπορεί να έχουν ως συνέπεια τον θάνατο, αλλά «παρά την θέλησίν των» αποφαινεται ο ψυχίατρος, *Ό.π.* , σ. 27. Μάλιστα, ο Μενέλαος Μπακατσούλας, *Τα Αίτια της Αυτοκτονίας. Εγκληματολογική, Κοινωνιολογική και Στατιστική Μελέτη*, ό.π., σ. 165, υποστήριξε ότι οι «υστερικά κρίσεις» των γυναικών αποτελούν τρόπο εκδήλωσης στους «ατομικούς περισπασμούς και τας επιρροάς του περιβάλλοντος» και συχνά «απειλεί», αλλά δεν αυτοκτονεί στην ίδια συχνότητα με τους άντρες.

Προς επίρρωση της παραπάνω υπεροχής των γυναικών στις απόπειρες αυτοκτονίας, την περίοδο 1950-1957 «κατέφυγον ή διεκομίσθησαν» στον Σταθμό Α Βοηθειών του ΕΕΣ 6906 άτομα που είχαν αποπειραθεί να αυτοκτονήσουν, εκ των οποίων το 28,93% (1998) ήταν άνδρες, ενώ το 70,61% (4876) ήταν γυναίκες άνω των 15 ετών. Οι «διασωθέντες» ήταν 100 άνδρες για 244 γυναίκες, ενώ την τριετία 1954-1957 επιβεβαιώθηκαν στον Σταθμό οι αυτοκτονίες 91 ατόμων, από τα οποία 61 άνδρες και μόλις 30 γυναίκες.⁷⁵

Παρόμοια είναι τα ευρήματα και από το διεθνές περιβάλλον. Στην έρευνά του στο αστυνομικό τμήμα του Χιούστον στις ΗΠΑ ο ψυχίατρος Alex Pokorny για την περίοδο 1958-1961 εντόπισε 400 απόπειρες αυτοκτονίας και 320 «ολοκληρωμένες» αυτοκτονίες. Από αυτές, ενώ στις αυτοκτονίες 73% ήταν άντρες, στις απόπειρες αυτοκτονίας οι τελευταίοι αντιπροσώπευαν μόλις το 23%. Ως προς την ηλικία, η παραπάνω έρευνα εντόπισε ότι οι νεαρότερες ηλικίες αντιπροσώπευαν στο δείγμα την πλειονότητα στις απόπειρες αυτοκτονίας, ενώ οι «ολοκληρωμένες» αυτοκτονίες ήταν σπάνιες πριν την ηλικία των τριάντα ετών και αυξάνονταν προοδευτικά στις μεγαλύτερες ηλικίες.⁷⁶ Επομένως, τα άτομα που προβαίνουν σε απόπειρες αυτοκτονίας χωρίς να επέλθει ο θάνατος, διαφοροποιούνται ως προς τα δημογραφικά χαρακτηριστικά από τα άτομα που τελικά αυτοκτονούν. Συνάμα, θεωρείται ότι οι απόπειρες αυτοκτονίες δεν απολήγουν στον θάνατο, εξαιτίας του κινήτρου του υποκειμένου. Στην παραπάνω ανάλυση συνηγορούν έρευνες από τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας στη δεκαετία του 1950 για τη δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ που υποστηρίζουν ότι τα άτομα και οι προθέσεις στις απόπειρες αυτοκτονίας είναι διαφορετικές από αυτούς που αυτοκτονούν, ισχυριζόμενοι ότι όσοι αποπειράθηκαν να αυτοκτονήσουν, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, αποσκοπούσαν «στη βελτίωση της ζωής τους». Η απόπειρα αυτοκτονίας, σε αυτό το σχήμα ανάλυσης, αποτελεί επικοινωνία, απευθύνεται στο άμεσο κοινωνικό περιβάλλον.⁷⁷

⁷⁵ Μενέλαος Μπακατσούλας, *Τα Αίτια της Αυτοκτονίας. Εγκληματολογική, Κοινωνιολογική και Στατιστική Μελέτη*, ό.π., σ.σ. 167-168.

⁷⁶ Alex Pokorny, «Human Violence : A comparison of homicide, aggravated assault, suicide and attempted suicide», *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Political Science*, τχ 56, Δεκέμβριος 1965, σ.σ. 488-497.

⁷⁷ Ό.π., σ. 489.

Επιπλέον, ο ψυχίατρος E. Stengel τη δεκαετία του 1950 υποστήριζε ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα άτομα που πραγματοποιούν απόπειρα αυτοκτονίας και σε αυτά που τελικά αυτοκτονούν. Σημαντική διαφοροποίηση διέκρινε ως προς το φύλο των ατόμων, μιας και οι απόπειρες αφορούσαν κυρίως γυναίκες, αλλά και ως προς την πρόθεση, η οποία, όπως θεωρεί, μπορεί να είναι και «ασυνείδητη». Η απόπειρα αυτοκτονίας –υποστηρίζει ο Stengel- είναι προορισμένη να προσβλέπει στην παρέμβαση των άλλων. Βασιζόμενος σε έρευνες που παρακολουθούσαν διασωθέντες από απόπειρες αυτοκτονίας, ισχυρίζεται ότι περίπου ένας στους δέκα αυτοκτονεί, ποσοστό το οποίο ο Stengel χαρακτηρίζει μεγάλο σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό, αλλά μικρό σε σχέση με τη φονική πρόθεση αυτών που αποπειρώνται αυτοκτονία. Επιπροσθέτως, θεωρεί ότι οι περισσότερες απόπειρες αυτοκτονίας προσδοκούν προσοχή- «συνειδητά ή ασυνείδητα»- και με την πράξη τους επιτίθενται στους άλλους, αναζητώντας βοήθεια από την κοινωνία. Επίσης, η απόπειρα αυτοκτονίας, σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, επιδρά στις σχέσεις με τα άτομα του άμεσου περιβάλλοντός του, λειτουργώντας ευεργετικά, ενισχύοντας τους δεσμούς. Σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις –απολήγει ο Stengel- η απόπειρα αυτοκτονίας αφήνει τα πράγματα ως έχουν.⁷⁸ Αν και στην παραπάνω ανάλυση η ταξινόμηση των υποκειμένων που αποπειρώνται αυτοκτονία είναι αμφίσημη και περιοριστική, τουλάχιστον ως προς τη φονική πρόθεση, το κρίσιμο στοιχείο που αναδεικνύεται είναι η εκπομπή του μηνύματος και η διάσταση της διεκδίκησης μετασχηματισμού των σχέσεων με τους «σημαντικούς άλλους». Το ενδεχόμενο του θανάτου μεταβάλλει συμπεριφορές, σχέσεις, προοπτικές.

Στην παραπάνω άποψη, συνέτειναν έρευνες «αυτοκτονιολόγων» των δεκαετιών 1960 και 1970 που πραγματοποιήθηκαν στις ΗΠΑ και οι οποίες υποστήριζαν ότι οι απόπειρες αυτοκτονίας είναι πράξεις επικοινωνίας απέναντι στο πρόσωπο που είναι σημαντικό για το άτομο. Η πρόθεση του θανάτου δεν είχε και τόση σημασία, αφού «αν η απόπειρα είναι θανάσιμη, τότε είναι το τελευταίο μήνυμα · αν δεν είναι θανάσιμη αποτελεί μέρος του διαλόγου». Η απόπειρα αυτοκτονίας, συνειδητά ή όχι να αποτύχει, αποτελεί μία ένδειξη ότι η σχέση με τον «σημαντικό άλλο» είναι προβληματική και η αυτοκτονική πρακτική παρεμβαίνει, αντιδρά και προσπαθεί να

⁷⁸ E. Stengel, «The reactions of society to attempted suicide», *The Howard Journal of Crime and Justice*, τχ. 9(3), Ιούλιος 1956, σ.σ. 199-202.

επιηρεάσει τη συμπεριφορά του. Έτσι, το ερώτημα που τίθεται δεν είναι «αν επήλθε ο θάνατος», αλλά «αν το μήνυμα ελήφθη». Σε αυτό το πλαίσιο, οι απόπειρες αυτοκτονίας παντρεμένων γυναικών αντιμετωπίζεται ως αντίδραση στην ύπαρξη προβλημάτων στον γάμο και –διαμέσου της απόπειρας αυτοκτονίας-απευθύνονται προς τον σύζυγο για τη βελτίωση των μεταξύ τους σχέσεων. Ειδικά, σε έρευνα της δεκαετίας του 1970 οι άντρες αναγνώριζαν ότι η αυτοκτονική πρακτική ήταν άμεσο μήνυμα για τη συμπεριφορά τους και ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι η απόπειρα αυτοκτονίας ενέχει και στην περίπτωση παντρεμένων ζευγαριών ένα είδος επικοινωνίας -επιθετικό στη μορφή του, αλλά σαφές στο περιεχόμενο του- που συνιστά διεκδίκηση καλύτερης προσωπικής σχέσης και κοινωνικού περιβάλλοντος.⁷⁹

Σε ψυχιατρικό πλαίσιο ανάλυσης εξίσου, η απόπειρα αυτοκτονίας -σε σύγκριση με την αυτοκτονία- παρατηρείται συχνότερα «σε γυναίκες, σε νεότερες ηλικίες, σε άτομα με λιγότερο σοβαρά κλινικά σύνδρομα»⁸⁰, δηλαδή ευάλωτα κοινωνικά υποκείμενα διακυβέρνησης, που χειραγωγούνται πολλαπλά και εντατικά και συνεπώς-διαμέσου της αυτοκτονικής πρακτικής- αντιδρούν και διεκδικούν. Άλλωστε, «όπως η αυτοκτονία είναι πρώτα από όλα ένα κοινωνικό φαινόμενο, έτσι και η απόπειρα αυτοκτονίας είναι μία ανώμαλη επικοινωνία και υποδηλώνει την παθολογία της σχέσεως».⁸¹ Η απόπειρα αυτοκτονίας εμπεριέχει τη διάσταση μιας «εξωλεκτικής επικοινωνίας», στο μέτρο που στοχεύει να τροποποιήσει τις στάσεις του άμεσου περιβάλλοντος ` έρχεται να αντικαταστήσει τη λεκτική επικοινωνία και αποκαλύπτει την αδυναμία εκφράσεως, γιατί είναι ακατέργαστη, αδιαμόρφωτη ή απαγορευμένη. Η αυτοκτονική πρακτική -συγκεκριμένα του εφήβου, όπως προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση- αποτελεί αμυντική αντίδραση στην «απώλεια του ελέγχου του περιβάλλοντος κι είναι μια απεγνωσμένη προσπάθεια να μεταβληθεί η λειτουργία του οικογενειακού συστήματος».⁸² Η απόπειρα αυτοκτονίας στο παραπάνω πλαίσιο

⁷⁹ Joan Bonnar, Richard McGee, «Suicidal behavior as a form of communication in married couples», *Suicide and Life-Tretening Behavior*, 7(1), 1977, 7-16 ` τα παραθέματα σ.σ. 7, 8 αντίστοιχα.

⁸⁰ Μίλτος Λειβαδίτης, *Ψυχιατρική και Δίκαιο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994, σ. 299.

⁸¹ Henri Chabrol, *Οι Τάσεις Αυτοκτονίας του Εφήβου*, μετ. Αικατερίνη Τερζόγλου, Χατζηνικολή, Αθήνα 1987, σ.σ. 5-6.

⁸² Ο.π., σ. 47.

ανάλυσης αποτελεί ρηξικέλευθο μέσο για την προβολή προσωπικών και κοινωνικών αιτημάτων, στο έδαφος διαταραγμένων κοινωνικών και οικογενειακών σχέσεων.

Από την άλλη, στη μελέτη τους της δεκαετίας του 1950 στις ΗΠΑ, οι Shneidman και Farberow ανακάλυψαν ότι τα τρία τέταρτα των ατόμων της έρευνάς τους που τελικά αυτοκτόνησαν, είχαν προηγουμένως απειλήσει ή επιχειρήσει να αυτοκτονήσουν. Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν, το δείγμα τους αποτελούνταν από ψυχιατρικούς ασθενείς-δηλαδή «αυτοκτονικούς» ανθρώπους όπως τους ορίζει η ψυχιατρική ανάλυση- και αυτό σημαίνει ότι η γενίκευση στον γενικό πληθυσμό δεν μπορεί να γίνει αυτόματα, αν και μας αποκαλύπτει κάποιες τάσεις. Ενδιαφέρον εύρημα στη μελέτη τους αποτελεί η διάκριση ανάμεσα σε αυτούς που απειλούσαν με αυτούς που τελικά επιχείρησαν να αυτοκτονήσουν. Ως κλινικοί ψυχολόγοι, στα τεστ που εφάρμοσαν ανακάλυψαν ότι αυτοί που απειλούσαν αυτοκτονία έδειχναν περισσότερο ενοχικά συναισθήματα, επιθετικότητα, ερεθιστικότητα, ψυχική αναταραχή από τους αποπειραθέντες να αυτοκτονήσουν. Οι τελευταίοι έμοιαζαν περισσότερο με «μη αυτοκτονικούς ψυχιατρικούς ασθενείς», σαν η απόπειρα να λειτούργησε ως κάθαρση και να απάλυνε την έντονη ψυχική αποδιοργάνωση, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει-όπως υποστηρίζουν οι παραπάνω ερευνητές- ότι μελλοντικά δε θα παρουσιάσουν αυτοκτονικές τάσεις.⁸³

Εξάλλου, μία από τις αντιλήψεις που περιβάλλουν την αυτοκτονία είναι ότι αυτός που το λέει δεν το πράττει κιόλας, αντίθετα με αυτόν που δεν το λέει αλλά το κάνει. Η απειλή της αυτοκτονίας συνηθέστερα, εκλαμβάνεται ως «εκβιασμός» στο κοινωνικό φαντασιακό. Οι «τύψεις» που μπορεί να κατακλύσουν τα άτομα - σύντομες ή χρόνιες ανάλογα με το επίπεδο ενσυναίσθησης και συνείδησης του καθενός- γίνονται πολύ μεγαλύτερες στην περίπτωση που έχει προειδοποιηθεί και δεν έχει αντιδράσει. Η 32χρονη έγγαμη γυναίκα στην Πάτρα πάντως, η οποία είχε

⁸³ Edwin Shneidman, Norman Farberow, «Clues to suicide», *Public Health Reports*, τχ 71(2), Φεβ. 1956, σ.σ. 109-114. Ένα σημαντικό επίσης εύρημα της μελέτης τους, συγκρινόμενο και με άλλες ψυχιατρικές μελέτες για την αυτοκτονία, ήταν ότι τουλάχιστον οι μισοί ασθενείς αυτοκτόνησαν εντός τριών μηνών μετά την έξοδό τους από το νοσοκομείο, δίνοντας ερεθίσματα για προβληματισμό για τη μορφή και την αποτελεσματικότητα της ιατρικής περίθαλψης και της δυνατότητας «ίασης» των «αυτοκτονικών» ασθενών.

εξαφανιστεί από το σπίτι της και είχε αφήσει σημείωμα αυτοκτονίας, το έπραξε τελικά «ριφθείσα εντός φρέατος», από το οποίο ανασύρθηκε νεκρή.⁸⁴ Πράγματι, από μελετητές της αυτοκτονικότητας έχει επισημανθεί ότι από συγγενείς και το οικείο κοινωνικό περιβάλλον του ατόχαιρα υποτιμάται η «απειλή» της αυτοκτονίας, πρόθεση που είχε επικοινωνήσει ο μετέπειτα ατόχαιρας. Η αδιαφορία στις «απειλές» εκπορεύεται από τη διάχυτη κοινωνική αντίληψη που υποστηρίζει ότι «όποιος το λέει δεν το κάνει»⁸⁵, το οποίο αποτελεί κοινωνικό στερεότυπο, απέχει όμως συχνά από την πραγματικότητα. Σε ανάλογο ύφος ήταν τα πορίσματα έρευνας στην Αγγλία, στην οποία επισημάνθηκε το γεγονός και αναθεωρήθηκε η διάχυτη εντύπωση ότι όσοι μιλούν για αυτοκτονία συνήθως δεν το πράττουν, αφού τουλάχιστον το 70% των ατοχείρων είχε επικοινωνήσει την πρόθεσή του στο στενό οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον ή σε γιατρό που είχε επισκεφθεί πριν αυτοκτονήσει.⁸⁶

Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι η απαξιωτική αντίληψη ότι η απόπειρα αυτοκτονίας είναι «χειριστική», μπορεί να επιφέρει εντελώς αρνητικά, θανάσιμα αποτελέσματα. Άλλωστε, ψυχιατρικές μελέτες της αυτοκτονίας και της αυτοκτονικής συμπεριφοράς τείνουν να συμπεριλάβουν τις απόπειρες αυτοκτονίας ως σημαντικό τμήμα ενός συνεχούς της «αυτοκτονικότητας», το οποίο «κυμαίνεται από τον αυτοκτονικό ιδεασμό, στη χειριστική απόπειρα, στην απόπειρα μέτριας σοβαρότητας και τέλος στην αυτοκτονία». Επιπλέον, οι απόπειρες αυτοκτονίας θεωρούνται πλέον ο βασικότερος προγνωστικός παράγοντας για μια μελλοντική αυτοκτονία.⁸⁷ Επομένως, ο σημαντικότερος προδιαθεσικός παράγοντας για την αυτοκτονία είναι οι προηγούμενες απόπειρες. Σύγχρονες ψυχιατρικές μελέτες σχηματικά ανεβάζουν τον κίνδυνο αυτό μέχρι και σε σαράντα φορές μεγαλύτερο από τα άτομα που δεν έχουν στο ιστορικό τους προηγούμενες απόπειρες αυτοκτονίας.⁸⁸ Με δεδομένη λοιπόν, τη στενή συνάφεια της απόπειρας αυτοκτονίας με την αυτοκτονία, αν αναλύσουμε τις

⁸⁴ Καθημερινή, 1/6/1958, σ. 12.

⁸⁵ Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 133.

⁸⁶ Καθημερινή, 10/5/1962, σ. 6.

⁸⁷ Γ. Μουσσάς, Κ. Τουρνικιώτη, Α. Τσελεμπής, Ε. Ρίζος, Δ. Μπράτης, Κ. Βασιλά-Δέμη, «Απόπειρες αυτοκαταστροφής στο Γενικό Νοσοκομείο και προειδοποιητικά σημεία επαγρύπνησης», *Ψυχιατρική*, τχ 20(2), 2009, σ.σ. 153-161 ` ειδικά σ. 154.

⁸⁸ Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 36.

απόπειρες σε συνδυασμό με τις αυτοκτονίες, ανατρέπεται το δεδομένο ότι η αυτοκτονία είναι κυρίως «ανδρική συμπεριφορά».⁸⁹ Μάλιστα, όπως υποστηρίζει ο H. Kushner, αν εξακολουθήσουμε να αναλύουμε την αυτοκτονία ως «ανδρική υπόθεση», όχι μόνο θα γνωρίσουμε λιγότερα για τις αιτίες που ωθούν σε αυτοκτονικές συμπεριφορές.⁹⁰

Συναφώς, μελέτη επαγγελματιών ψυχικής υγείας υποστήριξε ότι τα στοιχεία που δείχνουν κυριαρχία των αυτοκτονιών των αντρών όπως υποβάλλονται στον Π.Ο.Υ. είναι πραγματικά, αλλά όχι αυτής της έκτασης, μιας και σε δική τους μελέτη ανακάλυψαν ότι στον Καναδά την περίοδο 1969-1973, υπήρχαν περιπτώσεις θανάτων γυναικών, οι οποίες είχαν ταξινομηθεί ως «τυχαίες δηλητηριάσεις» ή «ακαθόριστοι τραυματισμοί», οι οποίες είναι πιθανό να υποκρύπτουν περιπτώσεις αυτοκτονιών.⁹¹ Οι παραπάνω ερευνητές συμφωνούν με άλλες μελέτες ότι η μέθοδος δεν αποτελεί ένδειξη της αυτοκτονικής πρόθεσης. Από την άλλη, θεωρούν ότι οι άντρες μπορεί να εκδηλώσουν αντικοινωνικές συμπεριφορές, όπως η κατάχρηση ως μέρος της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, που όμως εμπίπτουν στα πρότυπα του αντρισμού, ενώ η «παρεκκλίνουσα» συμπεριφορά στις γυναίκες συμπεριλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό τις «μη θανατηφόρες» αυτοκτονικές πρακτικές. Επίσης, οι παραπάνω ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες θεωρούνται πιο ευάλωτες και συνεπώς είναι αποδεκτή η απόπειρα αυτοκτονίας τους από το πολιτισμικό περιβάλλον, όπως και η αναζήτηση ψυχολογικής και ψυχιατρικής βοήθειας σε περιόδους κατάθλιψης -σε αντίθεση με τους άντρες- γεγονός που προλαμβάνει ως ένα βαθμό και τους θανάτους από αυτοκτονία. Οι παραπάνω μελετητές της αυτοκτονίας, καταλήγουν ότι οι πολιτισμικές συνισταμένες προσφέρουν στην ανάλυση της αυτοκτονικής συμπεριφοράς με βάση το φύλο, καθώς και ότι τα έμφυλα νοήματα αντικατοπτρίζονται και στην αυτοκτονική πρακτική, υπονοώντας στο μεθοδολογικό επίπεδο την κοινωνική διάσταση και τα πολιτισμικά συμφραζόμενα των αυτοκτονιών στη δεδομένη ιστορική συγκυρία.

⁸⁹ Howard Kushner, «Women and suicide in historical perspective», *Signs*, τχ 10, 1985, σ.σ. 537-552
΄ειδικά, σ. 546.

⁹⁰ Ο.π., σ. 552.

⁹¹ Silvia Sara Caneto, Isaak Sakinofski, «The gender paradox in suicide», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 28(1), 1998, σ.σ. 1-23.

Η αίσθηση λοιπόν, που κυριαρχεί σε ψυχιατρικές μελέτες για τη μεγαλύτερη παρουσία των γυναικών στις απόπειρες αυτοκτονίας είναι ότι επικοινωνούν τα συναισθήματα δυσφορίας που συχνά αισθάνονται με «τη μορφή λιγότερο επικίνδυνης χειριστικής απόπειρας αυτοκτονίας και εκδηλώνουν με τον τρόπο αυτό εντονότερη αυτοκτονική πρόθεση, χωρίς όμως να κάνουν φονικές απόπειρες».⁹² Ωστόσο, φαίνεται ότι οι απόπειρες αυτοκτονίας ανάγονται περισσότερο σε πολιτισμικά συμφραζόμενα και κοινωνικές πρακτικές. Μία έρευνα για τις απόπειρες αυτοκτονίας στις ΗΠΑ, έδειξε ότι τις δύο πρώτες δεκαετίες η σχέση ανάμεσα στις απόπειρες αυτοκτονίας ανάμεσα σε γυναίκες και άντρες ήταν υψηλή τις δύο πρώτες δεκαετίες, με το ανώτερο σημείο να εντοπίζεται στο 1960, ενώ αργότερα άρχισε να αμβλύνεται, κυρίως όμως εξαιτίας μεγάλης αύξησης στις απόπειρες αυτοκτονίας των αρρένων. Η εξήγηση που δίνεται αφορά στην επίτευξη των έμφυλα προσδιορισμένων ρόλων που όφειλαν να εκπληρώσουν. Όταν οι διαφορές στην κοινωνική δραστηριότητα ανάμεσα στα φύλα άρχισαν να αμβλύνονται, τότε και η αναλογία μειώθηκε, αυξάνοντας τις αυτοκτονικές πρακτικές των αντρών. Όπως και να έχει, οι εξηγήσεις παραπέμπουν στο κοινωνικό περιβάλλον και τα πολιτισμικά νοήματα που ακολουθούν την κοινωνική δραστηριότητα των έμφυλων υποκειμένων.⁹³ Επομένως, οι «απόπειρες αυτοκτονίας» ανάγονται σε κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα και απορρέουν από κοινωνικές σχέσεις και συνθήκες, προβάλλοντας κοινωνικά αιτήματα. Η εκ των προτέρων απαξίωση των απόπειρων αυτοκτονίας για κάποιες κοινωνικές κατηγορίες δεν συμβάλει στην ανάλυση της αυτοκτονικής συμπεριφοράς. Άλλωστε, η συνειδητή πρόθεση του θανάτου είναι δύσκολο να εκτιμηθεί και να αποδειχθεί, όπως θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε παρακάτω.

⁹² Ευάγγελος Παππάς, *Συμβολή στη διερεύνηση της αυτοκτονικής πρόθεσης και φονικότητας στις απόπειρες αυτοκτονίας*, ό.π., σ. 161.

⁹³ Παράδειγμα σε αυτό είναι ότι ενώ ο αριθμός των διαζυγίων αυξήθηκε σημαντικά τη δεκαετία του 1970, οι γυναίκες, μιας και πολλές εργάζονταν ήδη και είχαν οικονομική ανεξαρτησία και από την άλλη η μεγάλη αύξηση στις απόπειρες αυτοκτονίας των αντρών είναι από την απομάκρυνση από τους παραδοσιακούς ρόλους-ο ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας ίσως είναι ένας από αυτούς- «αυξάνοντας τα άγχη της ζωής» και ωθώντας σε απόπειρες αυτοκτονίας, Ronald C. Kessler, James A. McRae, «Trends in the relationship between sex and attempted suicide», *Journal of Health and Social Behavior*, τχ 24, Ιούνιος 1983, σ.σ. 98-110 παράθεμα σ. 106.

1.4.1. Η πρόθεση του θανάτου

Αρκετές έρευνες έχουν υποστηρίξει ότι η χρησιμοποίηση λιγότερο θανάσιμων μέσων αυτοκτονίας ανάμεσα στις γυναίκες και τους άντρες δεν οφείλονται στη φονική πρόθεση, αλλά η επιλογή τους εκπορεύεται από τα συνθετικά της έμφυλης ταυτότητας, τους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνουν και τους κοινωνικούς τόπους που δραστηριοποιούνται. Η φονική πρόθεση οριοθετείται κυρίως από τον τρόπο αυτοκτονίας. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις αυτοκτονίες δεν ταξινομούνται ως τέτοιες. Ενδεικτικά, η χρησιμοποίηση φαρμάκων για απόπειρες αυτοκτονίας γυναικών, συχνά ταξινομούνται ως «δυστύχημα». Πιθανές εξηγήσεις στη διαφοροποίηση των μέσων ανάγονται στα συστατικά έμφυλης κοινωνικής ταυτότητας και τις διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές και εκδηλώσεις των δύο φύλων.⁹⁴ Εξάλλου, κοινωνιολογική μελέτη υποστήριξε ότι τα ίδια μέσα αυτοκτονίας χρησιμοποιούνται και από τα δύο φύλα, αλλά σε διαφορετικό ποσοστό και η επιλογή περιορίζεται από πολιτισμικούς και κοινωνικούς παράγοντες, που κάνουν αποδεκτά αυτά τα μέσα.⁹⁵ Από την άλλη, οι A. Marks και T. Abernathy ισχυρίζονταν ότι η πρόθεση του θανάτου αποτελεί ανεπαρκή εξήγηση και τόνισαν ότι οι γυναίκες που αποπειρώνται να αυτοκτονήσουν χρησιμοποιούν τον ίδιο τρόπο και στις

⁹⁴ Diane Denning, Yeates Conwell, Debora King, Chris Cox, «Method choice, intent and gender in completed suicide», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 30(3), 2000, σ.σ. 282-288. Οι διαφορές ανάγονται στη διαφορετική κοινωνικότητα και χαρακτηριστικά ανάμεσα στα φύλα. Για παράδειγμα η πρόσβαση στα όπλα είναι περιορισμένη κάποιες φορές στις γυναίκες και ότι η επιλογή της μεθόδου διατηρεί «έμφυλες συνεκδοχές», αφού μέσα που θεωρούνται κοινά χρησιμοποιούνται εξίσου και από τα δύο φύλα ως αυτοκτονίες. Κάποιες άλλες εξηγήσεις, αφορούν τη γυναικεία αυταρέσκεια και ότι το σώμα δεν αλλοιώνεται σημαντικά από τη χρήση χαπιών ή δηλητηρίου. Σε συνάφεια με το παραπάνω υπάρχει και η εξήγηση ότι οι γυναίκες είναι «σχεσιακά» όντα και δεν επιθυμούν ο θάνατός τους να τραυματίσει τους άλλους, δίνοντας μια εντελώς αποκρουστική εικόνα. Τέλος, υπάρχει και η «βιολογική» προσέγγιση της χαμηλότερης συγκέντρωσης του μεταβολιτή της σεροτονίνης 5-HIAA άντρες, γεγονός που μπορεί να εξηγήσει τις πιο «επιθετικές» ορμές και επιλογές των αντρών, ενώ οι γυναίκες έχοντας μεγαλύτερη συγκέντρωση του μεταβολιτή ελέγχουν την «επιθετικότητα» των μέσων, μέσω αυτής της νευροβιολογικής ανάλυσης και καθορισμού. Ωστόσο, οι συντάκτες του άρθρου αναγνωρίζουν ότι πρέπει να γίνουν περισσότερα βήματα για την εξήγηση του φαινομένου και το μόνο αποδεκτό πλήρως είναι ότι δεν υπάρχει απαραίτητα μειωμένη αυτοκτονική πρόθεση για την επιλογή των μέσων, ό.π., σ.σ. 287-288.

⁹⁵ Alan Marks, Thomas Abernathy, «Towards a sociocultural perspective on means of self-destruction», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 4(1), 1974, σ.σ. 3-17.

ολοκληρωμένες αυτοκτονίες.⁹⁶ Από την άλλη, οι παραπάνω ερευνητές εξηγούσαν ότι η εξοικείωση από την παιδική ηλικία των αντρών με τα όπλα, επιφέρει και την προτίμησή τους σε αυτά όταν προβαίνουν σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Καταλήγουν ότι για το μέσο επιλογής της αυτοκτονίας, οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες διαδραματίζουν τον σημαντικότερο ρόλο και εξηγούν καλύτερα το φαινόμενο. Σε αυτό το σχήμα, η 17χρονη στους Αγίους Αναργύρους που αυτοκτόνησε «βληθείσα δια σφαίρας περιστρόφου εις την καρδιακήν χώραν»⁹⁷, απέδειξε ότι η διαθεσιμότητα σε πιο θανατηφόρα μέσα αυτοκτονίας μπορεί να ωθήσει έφηβες να τα χρησιμοποιήσουν για να επιτύχουν «ολοκληρωμένες» αυτοκτονίες.

Εξάλλου, μελέτες για τις αυτοκτονίες εφήβων από τις ΗΠΑ έχουν υποστηρίξει ότι μεγαλύτερο ποσοστό κατέχουν τα κορίτσια στις προηγούμενες απόπειρες αυτοκτονίας, αλλά και στην «ολοκληρωμένη»⁹⁸, αντανακλώντας αφενός την έμφυλη διάσταση των απόπειρων αυτοκτονίας και στις νεαρές ηλικίες, αφετέρου διαβάλλοντας την πεποίθηση ότι η αυτοκτονία είναι «αντρική» υπόθεση σε κάθε περίπτωση και συνθήκη. Ωστόσο, αυτό που έχει σημασία στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι είναι δύσκολο να ανιχνευτεί η πρόθεση του θανάτου και η απαξίωση της απόπειρας αυτοκτονίας ως «χειριστικής» μπορεί να αποβεί μοιραία, αφού η απόπειρα μπορεί να επαναληφθεί με οξύτερο τρόπο και να οδηγήσει στον θάνατο, αν δεν «εισακουσθούν» τα επιχειρήματα των ανηλίκων στην προκειμένη περίπτωση.

Άλλωστε, σε αρκετές περιπτώσεις ο θάνατος δεν επέρχεται από τύχη. Αυτό τουλάχιστον αναδεικνύει η απόπειρα αυτοκτονίας της 19χρονης γυναίκας, η οποία «ερρίφθη εξ ύψους» τριάντα μέτρων στο χώρο των λατομείων στο Αιγάλεω και «εσώθη, διότι τα ενδύματά της» αγκιστρώθηκαν σε αιχμηρό βράχο.⁹⁹ Το ύψος, ο χώρος και ο λόγος διάσωσης υποδεικνύουν ότι η νεαρή γυναίκα είχε σαφώς

⁹⁶ Άλλωστε, και στη στατιστική του νεκροτομείου Αθηνών από τις 1.735 αυτοκτονίες της περιόδου 1914-1953, η κατάποση δηλητηρίου αποτελούσε δεύτερη αιτία θανάτου πίσω από τα πυροβόλα όπλα και πλησίαζαν συγκεκριμένα περίπου το 20% των αυτοκτονιών, Γρηγόριος Κάτσας, «Περί αυτοκτονιών», στα *Αστυνομικά Χρονικά*, τχ. 20, 1954, σ.σ. 948-952 ` ειδικά, σ. 950.

⁹⁷ *Καθημερινή*, 13/5/1962, σ. 11.

⁹⁸ Keith Hawton, *Suicide and attempted suicide among children and adolescents*, ό.π., σ. 41.

⁹⁹ *Καθημερινή*, 27/5/1950, σ. 5.

αυτοκτονική πρόθεση. Συναφώς, η 24χρονη εργάτρια έπεσε στις ρόδες λεωφορείου με σκοπό να αυτοκτονήσει, αλλά δεν επήλθε ο θάνατος, εξαιτίας καλού χειρισμού του οδηγού.¹⁰⁰ Εξάλλου, ο πνιγμός συχνά αποσοβείται, εξαιτίας και της ακτογραμμής της Αττικής με διοικητικές υπηρεσίες σε πολλά σημεία της, καθώς και της κοινωνικής παρουσίας. Η 22χρονη στον Πειραιά που επιπλήχθηκε από τους γονείς της για τον «έκλυτο βίο» της είχε κάνει γνωστή την πρόθεση της να αυτοκτονήσει πέφτοντας στη θάλασσα. Η κινητοποίηση των αστυνομικών ύστερα από την καταγγελία απέτρεψε την απόπειρα αυτοκτονίας της νεαρής γυναίκας¹⁰¹, ενώ η 52χρονη γαλλίδα παιδαγωγός, η οποία «έπασχεν από μανιάν καταδιώξεως» διεσώθη όταν έπεσε στη θάλασσα στο Π. Φάληρο «υπό προσδραμόνων πολιτών». Η ίδια γυναίκα, την επομένη, έπεσε από το παράθυρο του ξενοδοχείου όπου διέμενε και πλέον αποκαλύφθηκε ότι «πάσχει από οξύτατην νευρασθένειαν», αφού έχει τρεις φορές αποπειραθεί να αυτοκτονήσει.¹⁰² Πρακτικές σαν την παραπάνω αναδεικνύουν την πρόθεση θανάτου και τα πολλαπλά μέσα που χρησιμοποιούνται για να επιτευχθεί. Η 21χρονη ιδιωτική υπάλληλος ανήλθε σε γέφυρα ύψους πέντε μέτρων και έπεσε στις γραμμές του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, κατά την ώρα διέλευσης αμαξοστοιχίας. Η νεαρή γυναίκα δεν πέθανε, αλλά έχασε τα πόδια και «διεσώθη»¹⁰³, δίχως να πειθόμαστε ότι δεν είχε φονική πρόθεση ή ευελπιστούσε στη «διάσωση», ιδίως με το πρόσθετο άλγος της αναπηρίας ως συνέπεια της απόπειρας αυτοκτονίας.

Επομένως, η αποφυγή του θανάτου συχνά οφείλεται σε τυχαίο γεγονός ή σε κακό υπολογισμό του ατόχειρα. Η παραπάνω διαπίστωση αφορά και άντρες, αναδεικνύοντας ότι το φονικό κίνητρο δεν αποτελεί δείκτη της αυτοκτονικής πρόθεσης, ούτε ότι οι γυναίκες και οι έφηβοι έχουν αυτονότητα την πρόθεση της «χειριστικής» ή «υποκρινόμενης» αυτοκτονίας. Ο 51χρονος ιχθυοπώλης στην Καλλιθέα προσπάθησε να απαγχονιστεί-εξαιτίας χρέους- από το φωταγωγό «της κουζίνας», αλλά το σχοινί που χρησιμοποίησε για το σκοπό αυτό ήταν φθαρμένο και

¹⁰⁰ Καθημερινή, 15/2/1957, σ. 3.

¹⁰¹ Καθημερινή, 14/9/1954, σ. 7.

¹⁰² Καθημερινή, 19/12/1950, σ. 5· Καθημερινή, 20/12/1950, σ. 5.

¹⁰³ Καθημερινή, 26/4/1960, σ. 7.

«έσπασε».¹⁰⁴ Σχέδιο πάντως φαίνεται να υπήρχε και να μην είναι παρορμητική αντίδραση ή ακόμα περισσότερο απόπειρα αυτοκτονίας προορισμένη να αποτύχει. Η απόπειρα απαγχονισμού της 31χρονης στη Νίκαια απέτυχε, διότι παρενέβη ο σύζυγός της «αποκόψας το σχοινίον του απαγχονισμού».¹⁰⁵ Συνεπώς, από τις παραπάνω απόπειρες αυτοκτονίας, αναδεικνύεται ότι σε αρκετές περιπτώσεις, η εξωτερική παρέμβαση αποτρέπει τον θάνατο και όχι ο βαθμός φονικότητας της αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς. Το πόσο πραγματικά ήθελε να πεθάνει δηλαδή, το υποκείμενο της αυτοκτονικής πρακτικής. Ο 43χρονος άνεργος πάντως «κατάφερε» τη δεύτερη φορά να αυτοκτονήσει «δια απαγχονισμού», μιας και στην απόπειρα που είχε λίγους μήνες πριν- μάλιστα τα Χριστούγεννα του 1954- «απεκόπη το σχοινίον» με το οποίο είχε φτιάξει βρόγχο για να αυτοκτονήσει απαγχονιζόμενος.¹⁰⁶ Η θέληση βελτίωσε την τακτική και επέφερε το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Σε αντίθεση με τις «ολοκληρωμένες» αυτοκτονίες λοιπόν, οι απόπειρες αυτοκτονίας –για τις οποίες δεν υπήρχε υποχρέωση τήρησης στατιστικών στοιχείων- αφορούσαν περισσότερο τις γυναίκες. Αν όμως επιχειρήσει κάποιος να δει την αυτοκαταστροφική συμπεριφορά των γυναικών, θα διαπιστώσει ότι δεν υπάρχει σημαντική διαφορά στο κίνητρο και η «αποτυχημένη» απόπειρα αυτοκτονίας οφείλεται στη μικρότερη πρόσβαση των γυναικών σε «θανάσιμα» μέσα. Συνάμα,

¹⁰⁴ *Καθημερινή*, 5/9/1951, σ. 3. Παρόμοια είναι η περίπτωση του 47χρονου υδραυλικού στον Πειραιά, ο οποίος αποπειράθηκε να απαγχονιστεί από σχοινί στερεωμένο στην οροφή του σπιτιού του, αλλά «το σχοινίον εθραύσθη» και η απόπειρα απέτυχε, *Καθημερινή*, 2/12/1951, σ. 3, αλλά και του 61χρονου λογιστή που σε ξενοδοχείο στο Λουτράκι που ο βρόγχος που είχε φτιάξει με το κορδόνι της πιτζάμας του δεν άντεξε το βάρος *Καθημερινή*, 2/5/1953, σ. 6. Ψυχιατρικές μελέτες έχουν δείξει ότι βίαιοι τρόποι απόπειρας αυτοκτονίας, όπως είναι ο απαγχονισμός και η πτώση από ύψος, έχουν αυξημένη πιθανότητα να επαναληφθούν «βελτιώνοντας» την ίδια μέθοδο (χρησιμοποιώντας ανθεκτικότερο σχοινί ή πέφτοντας από μεγαλύτερο ύψος), Αντώνιος Παρασάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 126.

¹⁰⁵ *Φωνή του Πειραιώς*, 1/7/1952, σ. 2. Επειδή αρκετές απόπειρες αυτοκτονίας συμβαίνουν σπίτι, οι «οικείοι» κάποιες φορές προλαβαίνουν και αποτρέπουν την αυτοχειρία. Αυτό συνέβη στην προσπάθεια απαγχονισμού του 55χρονου ιδιωτικού υπαλλήλου στην Αθήνα, τον οποίο αντιλήφθηκαν εγκαίρως οι δικοί του «και αποκόψαντες τον βρόγχο» μετέφεραν σε λιπόθυμη κατάσταση, αλλά ζωντανό τον άντρα στο νοσοκομείο *Καθημερινή*, 2/3/1958, σ. 9. Η παρέμβαση των γειτόνων επίσης μπορεί να αποτρέψει το θάνατο, όπως στην αυτοπυρπόληση της 48χρονης γυναίκας που «οι σύνοικοι προστρέξαντες κατέσβεσαν τας φλόγας» και τη μετέφεραν σε αφασία στο Λαϊκό νοσοκομείο *Καθημερινή*, 12/5/53, σ. 6.

¹⁰⁶ *Καθημερινή*, 6/4/1955, σ. 5.

κάποιες απόπειρες αποτυγχάνουν από τύχη ή εξωτερική παρέμβαση, διαβάλλοντας την κατεστημένη αντίληψη της μειωμένης πρόθεσης θανάτου- η οποία έτσι και αλλιώς, είναι δύσκολο να εκτιμηθεί- στις γυναικείες απόπειρες αυτοκτονίας.

1.4.2. Η «φαρμακευτική δηλητηρίαση»

Οι απόπειρες αυτοκτονίας είναι δύσκολο να εντοπιστούν καθώς δεν αναφέρονται ως τέτοιες στα αρχεία των νοσοκομείων.¹⁰⁷ Στη δική μου έρευνα στα «βιβλία εισαγωγής» του Τζανείου Νοσοκομείου της δεκαετίας του 1960, τουλάχιστον στις εισαγωγές ασθενών εξαιτίας «φαρμακευτικών δηλητηριάσεων», υποκρύπτονταν απόπειρες αυτοκτονίας, όπως ξεκάθαρα ορίζονται ως τέτοιες στον Τύπο. Αν και η διασταύρωση περιπτώσεων με αναφορές στον Τύπο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αφορά απόπειρες αυτοκτονίας κυρίως νεαρών γυναικών, στα βιβλία του νοσοκομείου αποφεύγεται η αναφορά στην αυτοκτονική πρακτική και αναφέρεται ως «φαρμακευτική δηλητηρίαση», η οποία συνεπάγεται ολιγοήμερη νοσηλεία.¹⁰⁸ Η «φαρμακευτική δηλητηρίαση» ως όρος ουδετεροποιεί την πράξη, προσδοκώντας να

¹⁰⁷ Keith Hawton, *Suicide and attempted suicide among children and adolescents*, ό.π., σ. 57, όπου αναφέρεται σε περιστατικά των δεκαετιών 1960 και 1970 σε νοσοκομεία της Μεγάλης Βρετανίας.

¹⁰⁸ Ενδεικτικά αναφέρω την 20χρονη στη Νίκαια, η οποία «απεπειράθη να αυτοκτονήσει, λαβούσα άγνωστον αριθμόν αλγκόν», *Καθημερινή*, 19/10/1961, σ. 7, εισήχθη για τετραήμερη νοσηλεία στο Τζάνειο Νοσοκομείο Πειραιά με αιτία εισαγωγής «φαρμακευτική δηλητηρίαση», Γενικό Μητρώον Ασθενών Τζανείου, Βιβλίο Ασθενών 9/7/1961-19/4/1962, εγγραφή 17-21/10/1961. Επίσης, η 18χρονη «μοδίστα» που αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει στην Αμφιάλη, «λαβούσα 20 δισκία Αλγκόν», *Φωνή του Πειραιώς*, 2/3/1962, σ. 2, είχε αιτία εισαγωγής «φαρμακευτική δηλητηρίαση δια αλγκόν», Γενικό Μητρώον Ασθενών Τζανείου, Βιβλίο Ασθενών 9/7/1961-19/4/1962, εγγραφή 1-5/3/1962. Η «φαρμακευτική δηλητηρίαση» ως αιτία εισαγωγής προς νοσηλεία, που υποκρύπτει απόπειρα αυτοκτονίας, φαίνεται να συνεχίζεται μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960, όπως αναδεικνύει η «φαρμακευτική δηλητηρίαση» με «15 ασπιρίνες και 15 κινίνα» της 18χρονης άγαμης εργάτριας και η «δια σαράντα ασπιρινών» φαρμακευτική δηλητηρίαση της επίσης 18χρονης άγαμης εργάτριας από τα Καμίνια του Πειραιά, Γενικό Μητρώον Ασθενών Τζανείου, Βιβλίο Ασθενών από 8^{ος} 1970, εγγραφές 18-21/9/1970 και 16-18/11/1970, αντίστοιχα, αφού είναι κάπως δύσκολο και με βάση τα προηγούμενα αντιπαραθετικά στοιχεία να έλαβαν από «ατύχημα» τόσα δισκία. Από τα παραπάνω, μπορούμε με σχετική ασφάλεια να συμπεράνουμε ότι η «φαρμακευτική δηλητηρίαση» στις πλείστες των περιπτώσεων παραπέμπει σε απόπειρα αυτοκτονίας και αφορά γυναίκες, συνήθως νεαρής ηλικίας.

αφαιρέσει το δικαίωμα λόγου και παρέμβασης που διεκδικούν οι νεαρές γυναίκες με την αυτοκτονική πρακτική τους.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που ανακοίνωσε ο σταθμός πρώτων βοηθειών του ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ο τελευταίος συνέδραμε τον Δεκέμβριο του 1957 3.022 τραυματίες και 2.052 ασθενείς. Σε διακριτή κατηγορία διακρίνουμε ότι οι «απόπειρες αυτοκτονίας» που περιέθαλψε μόνο κατά τον Δεκέμβριο του 1957 είναι 76, εκ των οποίων οι 71 χαρακτηρίστηκαν ως «φαρμακευτική δηλητηρίαση». Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι δεν υπάρχουν και άλλοι τραυματισμοί, που ίσως μπορούν να ανιχνευθούν αυτοκτονικές προθέσεις. Τέτοιες περιπτώσεις μπορούν να θεωρηθούν οι «πτώσεις από ύψος» (808 άτομα) ή τραυματισμοί «εκ τεμνόνων οργάνων» (968 άτομα)¹⁰⁹. Ο σταθμός πρώτων βοηθειών του Ε.Ε.Σ. τον Φεβρουάριο του 1967 περιέθαλψε 7.763 ασθενείς, εκ των οποίων τα μισά περίπου ήταν κατάγματα, τραύματα γενικά. Οι φαρμακευτικές και τροφικές δηλητηριάσεις ήταν 188, χωρίς να αναφέρονται σε διακριτή κατηγορία οι απόπειρες αυτοκτονίας.¹¹⁰ Η «φαρμακευτική δηλητηρίαση» αφαιρεί από τον επίδοξο -συνειδητά ή ασυνείδητα- αυτόχειρα τη δυνατότητα εκπομπής του κοινωνικού μηνύματος που με την αυτοκτονική πρακτική του ήθελε να προβάλλει. Ως κωδικοποιημένος λόγος η «φαρμακευτική δηλητηρίαση» αποσκοπεί στη διαχείριση της υποκειμενικότητας του αυτόχειρα και των αντιστάσεών του στα πολλαπλά επίπεδα της εξουσίας που βιώνει και με την απόπειρα αυτοκτονίας του δημοσιοποιεί. Επιπλέον, η διάγνωση και η καταγραφή των ιατρών ως «φαρμακευτική δηλητηρίαση» επιδρά στον καθορισμό των αυτοκτονιών προς τα κάτω.¹¹¹ Η «φαρμακευτική δηλητηρίαση» μοιάζει με «ατύχημα», απαξιώνοντας την αυτοκτονική πρακτική, το υποκείμενο αυτής και τη διακήρυξη του ατόμου-στη συντριπτική τους πλειονότητα γυναικών - που επιχειρεί να αυτοκτονήσει.

Σε κάποιες περιπτώσεις είναι τόση έκδηλη η υπόκρυψη απόπειρας αυτοκτονίας με το ρητορικό σχήμα «φαρμακευτική δηλητηρίαση», που προκαλεί διχογνωμία ανάμεσα στην κρατική εξουσία και την ιατρική πρακτική παρά το γεγονός ότι είναι αγαστοί συνεργάτες γενικά. Όταν η 24χρονη ένοικος ξενοδοχείου στο κέντρο της

¹⁰⁹ Βήμα, 8/1/1958, σ. 6.

¹¹⁰ Καθημερινή, 5/3/1967, σ. 11.

¹¹¹ Riaz Hassan, *Suicide in Australia*, ό.π., σ. 39.

Αθήνας βρέθηκε αναίσθητη στο δωμάτιο στο οποίο διέμενε και διακομίστηκε σε ιδιωτική κλινική -όπου μετά από λίγο κατέληξε- διαπιστώθηκε από τους γιατρούς είχε λάβει μεγάλη ποσότητα του δηλητηρίου και για αυτό αιτία θανάτου οι γιατροί κατέγραψαν «φαρμακευτική δηλητηρίαση». Όμως, οι αστυνομικοί του τμήματος που είχε επιληφθεί της εξιχνίασης της υπόθεσης «φρονεί ότι πρόκειται περί αυτοκτονίας» και για τον λόγο αυτό εξακολούθησε τις ανακρίσεις για να διαπιστώσει τα αίτια.¹¹²

Ωστόσο, η κινίνη-που αποτελεί το συνηθέστερο και πιο εύκολα προσβάσιμο σκεύασμα της «φαρμακευτικής δηλητηρίασης»- μπορεί να είναι θανατηφόρα σε μεγάλες δόσεις. Παράδειγμα στην παραπάνω διαπίστωση αποτελεί η 26χρονη υπηρέτρια από την Ηλεία, η οποία έλαβε εντός της οικίας που εργαζόταν πενήντα δισκία κινίνης με αποτέλεσμα να βρει το θάνατο.¹¹³ Να επισημάνουμε εδώ την αποφασιστικότητα της νεαρής γυναίκας να καταπιεί τόσα χάπια, κάτι που είναι πολύ δύσκολο. Οι αυτοκτονίες με χρήση φαρμακευτικών σκευασμάτων είναι πιθανό να είναι «αποτυχημένες», διότι η συνειδητοποίηση του θανάτου επέρχεται σταδιακά και ενδεχομένως να ενεργοποιηθεί το ένστικτο επιβίωσης, η υπέρβαση του οποίου σαφώς δεν έχει ξεπεραστεί τελείως, αλλά δε σημαίνει ότι αρχικά το προσδοκώμενο αποτέλεσμα της απόπειρας αυτοκτονίας δεν ήταν ο θάνατος. Άλλωστε, ακόμα και εκείνοι που είναι «πολύ αποφασισμένοι να αφαιρέσουν τη ζωή τους», είναι πιθανό να βιώσουν «φόβο τη στιγμή» της πράξης.¹¹⁴ Η «φαρμακευτική δηλητηρίαση» είναι ακόμα πιο επιρρεπής, διότι με την κατάποση μεγάλης ποσότητας φαρμάκων, αποβαίνει ακόμα πιο δύσκολο να ξεπεραστεί η αυτοπροστασία.

Πέρα από την αποφασιστικότητα και την εξοικείωση, για να επέλθει ο θάνατος μετά από απόπειρα αυτοκτονίας με φαρμακευτικά σκευάσματα, είναι αναγκαία η γνώση της ποσότητας, έτσι ώστε να επέλθει ο θάνατος. Ενισχυτική της παραπάνω άποψης, αποτελεί μία έρευνα κατά τη δεκαετία του 1960 που παρουσιάστηκε στη βρετανική ιατρική επιθεώρηση και προκάλεσε εντύπωση για το γεγονός ότι υποστήριζε ότι στην Αγγλία αυτοκτονεί ένας ιατρός τον μήνα κατά μέσο όρο, δίχως να δίνει στοιχεία για ενδεχόμενες αυτοκτονίες γυναικών ιατρών. Ιδιαίτερα την περίοδο 1949-53 στην

¹¹² *Ελευθερία*, 31/1/1961, σ. 8.

¹¹³ *Καθημερινή*, 28/5/1958, σ. 5.

¹¹⁴ Thomas Joiner, *Myths about Suicide*, ό.π., σ. 62.

Αγγλία και Ουαλία αυτοκτόνησαν εβδομήντα τρεις ιατροί, ποσοστό που αναλογικά ήταν δυόμιση φορές πάνω από κάθε άλλη επαγγελματική κατηγορία μεταξύ του άρρενα πληθυσμού. Κατά μέσο όρο η στατιστική τεκμαιρόταν ότι αυτοκτονεί «ένας άρρενας ιατρός» στους 50 και ότι το 6% των θανάτων των ιατρών κάτω των 65 ετών, οφειλόταν σε αυτοκτονία. Η συντριπτική πλειονότητα των ιατρών που αυτοκτόνησαν χρησιμοποίησε φαρμακευτικά σκευάσματα, σε «ισχυρότερη δόση από άλλους αυτόχειρες».¹¹⁵ Η γνώση ευνοούσε τις ολοκληρωμένες αυτοκτονικές πρακτικές των ιατρών. Άλλα άτομα που προέβαιναν σε αυτοκτονικές πρακτικές με φάρμακα δεν είχαν την ίδια γνώση και πρόσβαση με τους γιατρούς σε θανατηφόρες ουσίες, αλλά και δε γνώριζαν την επαρκή δοσολογία που επιφέρει τον θάνατο, ίσως κρίσιμη παράμετρος στην επίτευξη του θανάτου.

Εκτός των παραπάνω, οι απόπειρες αυτοκτονίας είναι αμφίβολο –αλλά επικίνδυνο– να επιφέρουν τον θάνατο, αφού πολλές γίνονται με όποιο φαρμακευτικό σκεύασμα είναι άμεσα διαθέσιμο στα λαϊκά νοικοκυριά. Στην Ευγένεια του Πειραιά μία 23χρονη γυναίκα αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει για ερωτικούς λόγους «λαβούσα το περιεχόμενο 5 ενέσεων καλτσιβρομίνης»¹¹⁶, ενώ στη Ρόδο η 23χρονη έλαβε μεγάλη ποσότητα αλοιφής για δερματικές παθήσεις, εξαιτίας «οικογενειακών λόγων» και κατέληξε στο νοσοκομείο.¹¹⁷ Επιπλέον, η 22χρονη έλαβε φάρμακο για την «αναφυλαξία» κατόπιν οικογενειακής σύγκρουσης.¹¹⁸ Σε απόλυτη αρμονία με τα «επαγγελματικά» της εργαλεία, η 17χρονη κομμώτρια στη Δραπετσώνα αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «λαβούσα ισχυράν δόσιν φαρμάκου δια περμανάντ».¹¹⁹ Αντιθέτως, η 38χρονη Μαρία σύζυγος Δ. σε στιγμή οικογενειακών εντάσεων έλαβε ισχυρή δόση νιτρικού οξέως, το οποίο «κατέκαυσε και διέτρησε τα σπλάχνα της», με συνέπεια να βρει το θάνατο¹²⁰, όπως επίσης με τη λήψη «καυστικού οξέως» αυτοκτόνησε και η 33χρονη που βρέθηκε νεκρή σε διασταύρωση στην

¹¹⁵ Καθημερινή, 27/3/1964, σ. 3.

¹¹⁶ Φωνή του Πειραιώς, 4/8/1952, σ. 2.

¹¹⁷ Καθημερινή, 14/9/1954, σ. 7.

¹¹⁸ Καθημερινή, 17/6/1953, σ. 3.

¹¹⁹ Καθημερινή, 22/1/1957, σ. 5

¹²⁰ Καθημερινή, 13/6/1957, σ. 5.

Αθήνα, όπου κατέπεσε αναίσθητη.¹²¹ Εκτός από τις άμεσες συνέπειες της κατάποσης, οι οποίες είναι ικανές να αποβούν θανατηφόρες, η καθυστέρηση περίθαλψης μπορούσε να αποβεί μοιραία. Η 25χρονη ράπτρια στο Μ. Πεύκο έλαβε κινίνη, αλλά έγινε αμέσως αντιληπτή από τη μητέρα της. Ωστόσο, η διακομιδή της στο σταθμό Α βοηθειών και από εκεί η μεταφορά της στο νοσοκομείο της Νέας Ιωνίας προκάλεσαν τον θάνατο της νεαρής γυναίκας, εξαιτίας της μεγάλης καθυστέρησης περίθαλψης της.¹²² Εξαιτίας «μη εγκαίρου περιθάλψεως» κατέληξε και η 23χρονη που είχε λάβει στον Πειραιά σαράντα δισκία κινίνης και στην προσπάθεια διακομιδής της από το σταθμό Α βοηθειών, όπου έλαβε της «δέουσας πρώτης περιθάλψεως» διακομίστηκε στο Ιπποκράτειο νοσοκομείο στην Αθήνα, αντί για το «κρατικό νοσοκομείο Πειραιά» που εφημέρευε και αφού εξαιτίας της απόστασης έμεινε χωρίς περίθαλψη για τόσο χρόνο, ώστε να επέλθει τελικά ο θάνατος.¹²³

Εναλλακτικά, ο θάνατος από τη λήψη φαρμάκου είναι πιθανό να επέλθει σε μεταγενέστερο χρόνο. Ενδεικτική είναι η απόπειρα αυτοκτονίας της 24χρονης στον Βόλο. Η νεαρή γυναίκα έλαβε βιτριόλι μετά από διένεξη με τον άντρα που συζούσε, μία από τις πολλές των τελευταίων ημερών πριν την απόπειρα αυτοκτονίας της. Το ζευγάρι συζούσε και είχε μάλιστα αποκτήσει δύο παιδιά. Επειδή ο άντρας ήταν για κάποιο διάστημα μοναχός, αλλά είχε παύσει να είναι εδώ και οκτώ χρόνια, στα επανειλημμένα αιτήματά του για να νυμφευθεί, οι φορείς της Εκκλησίας-μέχρι και η Ιερά Σύνοδος στην οποία απευθύνθηκε- δε συγκατανεύονταν στον γάμο και επομένως δεν ήταν δυνατό να λάβει άδεια για τον θρησκευτικό γάμο που επιθυμούσε να συνάψει. Η νεαρή γυναίκα θεωρούσε ότι οι συνεχείς αναβολές εκπορεύονταν και από τον ίδιο και η «τραγική κατάσταση» που είχε δημιουργηθεί «ώθησαν» τη νεαρή γυναίκα στην αυτοκτονία. Μετά την απόπειρα «ίσως η Ιερά Σύνοδος να συγκινηθή από το δράμα της οικογενείας αυτής και να χορηγήσει την άδειαν γάμου».¹²⁴ Ένα εμπόλιμο σχόλιο στο παραπάνω αφήγημα, είναι ότι η αυτοκτονική πρακτική δημοσιοποιεί και μπορεί να αποφέρει αλλαγή στάσης των υπευθύνων. Ωστόσο, η

¹²¹ *Καθημερινή*, 2/2/1963, σ. 7.

¹²² *Ελευθερία*, 24/8/1961, σ. 5.

¹²³ *Καθημερινή*, 6/2/1960, σ. 6.

¹²⁴ *Απογευματινή*, 15/6/1954, σ. 6.

ευαισθητοποίηση ή όχι της εκκλησίας ήταν πλέον άνευ σημασίας, αφού τελικά η νεαρή γυναίκα κατέληξε έπειτα από παραπάνω από δύο μήνες.¹²⁵ Η παραπάνω περίπτωση έλαβε δημοσιότητα και για αυτό έγινε αντιληπτό ότι ο θάνατος της 24χρονης γυναίκας οφείλεται σε απόπειρα αυτοκτονίας έπειτα από εκούσια κατάποση βιτριόλης. Σε άλλες περιπτώσεις «φαρμακευτικής δηλητηρίασης» αν επέλθει θάνατος μετά από κάποιους μήνες δεν ταξινομούνται ως αυτοκτονίες, μιας και ο θάνατος δεν προέρχεται άμεσα από την απόπειρα, αλλά από κατοπινές επιπλοκές στην υγεία.

Εξάλλου, ψυχιατρική μελέτη υποστήριξε ότι όσοι αποπειράθηκαν να αυτοκτονήσουν, κατόπιν οικογενειακών διενέξεων με τους γονείς τους είχαν χαμηλή αυτοκτονική πρόθεση, μιας και έπραξαν «είτε παρορμητικά είτε με στόχο τον χειρισμό του περιβάλλοντος, τη διαφυγή από μια δύσκολη συναισθηματική κατάσταση», χωρίς να επιδιώκουν πραγματικά τον θάνατο.¹²⁶ Άλλες μελέτες εστιασμένες στις απόπειρες αυτοκτονίας έχουν αναδείξει ότι τουλάχιστον το 75% των αποπειραθέντων χρειάστηκε λιγότερο από μία ώρα για να προβεί στην απόπειρα, τονίζοντας το στοιχείο της παρορμητικότητας που συνοδεύει απόπειρες αυτοκτονίας, η σοβαρότητα των οποίων κρίνεται και από το επίπεδο σχεδιασμού τους.¹²⁷ Από τις περιπτώσεις απόπειρας αυτοκτονίας που παρουσιάστηκαν παραπάνω δεν τεκμαίρεται απαραίτητα αυτός ο ισχυρισμός. Ως αντιμετώπιση δυσχερών συνθηκών και κοινωνική πρακτική, η εναλλακτική της αυτοκτονίας, μπορεί να υπέβασκε και να επεξεργαζόταν από πολύ καιρό και η στιγμή της έντασης να πυροδότησε την απόπειρα αυτοκτονίας ` η διατάραξη δηλαδή των κοινωνικών σχέσεων να συνδεόταν με ένα νήμα που οι αρχικές σκέψεις για την απόπειρα αυτοκτονίας να αποτελούσαν αντίδραση όταν η κατάσταση φτάσει στον εγκλωβισμό ή ξεπεραστεί το όριο ανοχής. Όπως και να έχει, η «παρορμητική» διάσταση μοιάζει περισσότερο με ουσιοκρατική αποτίμηση της αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς, η οποία δύσκολα αποδεικνύεται, σε συνειδητό ή ασυνείδητο επίπεδο. Μάλιστα, αντιβαίνει και στο ψυχιατρικό συνεχές

¹²⁵ Απογευματινή, 23/9/1954, σ. 5.

¹²⁶ Ευάγγελος Παππάς, *Συμβολή στη διερεύνηση της αυτοκτονικής πρόθεσης και φονικότητας στις απόπειρες αυτοκτονίας*, ό.π., σ. 147.

¹²⁷ Γ. Μουσσάς, Κ. Τουρνικιώτη, Α. Τσελεμπής, Ε. Ρίζος, Δ. Μπράτης, Κ. Βασιλά-Δέμη, «Απόπειρες αυτοκαταστροφής στο Γενικό Νοσοκομείο και προειδοποιητικά σημεία επαγρύπνησης», *Ψυχιατρική*, τχ 20(2), 2009, σ.σ. 153-161 ` ειδικά σ.σ. 157-158.

της πορείας προς την αυτοκτονία. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται η «παρορμητικότητα» να ισχύει, εξαιτίας της χρησιμοποίησης οποιουδήποτε διαθέσιμου μέσου αυτοκτονίας. Το κρίσιμο ερώτημα είναι η «στιγμή», η αφορμή που πυροδοτεί την αυθόρμητη -κατά την παραπάνω αντίληψη- προσχηματική ή όχι απόπειρα αυτοκτονίας. Δηλαδή, το κοινωνικό περιβάλλον, οι κοινωνικές σχέσεις, οι συγκρούσεις με τον εαυτό και τους άλλους, η διαδεδομένη κοινωνική πρακτική της αυτοκτονίας ως απάντηση σε καταστάσεις εγκλωβισμού. Τα αιτήματα που προβάλλει ο «υποψήφιος» αυτόχειρας, τα ζητήματα που θέτει με την αυτοκτονική πρακτική του, η ατμόσφαιρα της «στιγμής» στην ιστορική της διάσταση, η «παρορμητικότητα» ως κοινωνικό και ιστορικό γεγονός που τον ωθεί στον ενδεχόμενο εκούσιο θάνατο.

Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι ο καθορισμός ενός θανάτου ως αυτοκτονία συναντά δυσκολίες που προέρχονται από το κοινωνικό, πολιτισμικό και θεσμικό πλαίσιο. Βασικό σημείο της ανάλυσης αποτελεί ότι όπως η αυτοκτονία, έτσι και η απόπειρα αυτοκτονίας εκπέμπει κοινωνικό μήνυμα, αναφέρεται σε κοινωνικές σχέσεις και μας προτρέπει να συλλογιστούμε ότι αποτελεί ενέργεια που ανθίσταται σε πολλαπλά σημεία άσκησης των πολλαπλών μορφών εξουσίας. Συλλογισμός που θα επιχειρηθεί να αναλυθεί στο παρακάτω κεφάλαιο, διαμέσου των αυτοκτονιών των πολιτικών κρατουμένων που διαβιούν σε συνθήκες περιορισμού και καταστολής.

Κεφάλαιο 2^ο. Αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων 1947-1960.

Στο παρόν κεφάλαιο θα διερευνηθούν οι πολλαπλοί αντιτιθέμενοι λόγοι που εκτυλίσσονται σχετικά με την αυτοκτονία των πολιτικών κρατουμένων και τους μετασχηματισμούς τους στο χρονικό διάστημα της έρευνας. Για τους αγωνιστές της Αριστεράς, η αυτοκτονία των πολιτικών κρατουμένων, ιδίως στη διάρκεια της σύλληψης και της παραμονής στην Ασφάλεια, θεωρούνταν συνηθέστερα ως προκάλυμμα στη σκόπιμη δολοφονία των αρχών, είτε ως κάλυψη του θανάτου που προήλθε από βασανιστήρια, στα οποία υπέκυψε ο πολιτικός κρατούμενος.¹ Η παραπάνω πεποίθηση εκπορευόταν από τις πολιτικές, ιδεολογικές και ηθικές συνισταμένες που εμφυσούσε η Αριστερά στους αγωνιστές. Ωστόσο, τα βιώματα και τα διλήμματα των πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές και τους τόπους εξορίας, καθώς και μαρτυρίες αγωνιστών, συνέτειναν στο ενδεχόμενο της απόπειρας αυτοκτονίας πολιτικών κρατουμένων. Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να διερευνήσει τα πολλαπλά νοήματα -πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά- που εμφολίζουν στις ερμηνείες για τις «αυτοκτονίες» πολιτικών κρατουμένων.

Τα κατώτερα χρονικά όρια του κεφαλαίου καθορίστηκαν από τη γενίκευση του εμφυλίου στα 1947 και από την πρώτη «αυτοκτονία» που αμφισβητήθηκε έντονα και η οποία έλαβε σχετικά μεγάλη δημοσιότητα, του στρατηγού Ευριπίδη Μπακιρτζή στην Ικαρία στα 1947.² Η εμπειρία όμως από τους τόπους εξορίας και η διαφοροποίηση της πολιτικής κατεύθυνσης της Αριστεράς μετά την ήττα στον εμφύλιο διαμόρφωσε άλλες αντιλήψεις της για την πιστότητα του γεγονότος, καθώς θεωρούσε την αυτοκτονία έμμεση δολοφονία, η οποία προήλθε από τις βίαιες συνθήκες κράτησης ή τα διλήμματα που έθετε το κράτος του εμφυλίου στους αγωνιστές της Αριστεράς. Σε αυτό το επεξηγηματικό σχήμα η αυτοκτονία του Σπύρου Ζωχιού στην Κέρκυρα στα 1960, επειδή μοίραζε μηνύματα υποστήριξης για

¹ Λαμβάνοντας υπόψη τις ιστορικές ιδιαιτερότητες, ομοιότητες διακρίνουμε με τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης πριν τον πόλεμο, όπου εντοπίστηκαν «αυτοκτονίες» πολιτικών κρατουμένων, διότι το καθεστώς ακόμα διατηρούσε κάποια επίφαση νομιμότητας για την εδραίωσή του στο εσωτερικό και την εικόνα του στο εξωτερικό ` αυτό όμως δε σήμαινε ότι εξέλειπαν οι «πραγματικές» αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων, Christian Goeschel, «Suicide in nazi concentration camps 1933-39» , *Journal of contemporary history*, τχ 45, Ιούλιος 2010, σ.σ. 628-648 ` ειδικά σ. 628.

² *Ριζοσπάστης*, 10/5/1947, σ.σ. 1, 4 ` *Ριζοσπάστης*, 11/5/1947, σ. 1 ` *Ριζοσπάστης*, 14/5/1947, σ. 4.

την αποφυλάκιση του Μανώλη Γλέζου, κλείνει τις αναφορές σε αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων. Σύμφωνα με τους συγκρουσιακούς λόγους που εκφράστηκαν από τις δύο αντίπαλες παρατάξεις του εμφυλίου, το γεγονός καθεαυτό δεν αμφισβητείται, αφού πραγματοποιήθηκε έρευνα σε υψηλό επίπεδο. Από την κυβερνητική πλευρά προβάλλεται ως αιτία η κατακραυγή και η καταγγελία για προδοσία από τους οπαδούς της ΕΔΑ, ενώ αντιθέτως, η ΕΔΑ υποστήριζε ότι οι πιέσεις για υπογραφή «δήλωσης» ήταν υπεύθυνες για την ψυχική αποδιοργάνωση που προκάλεσε την αυτοκτονία.³ Εντοπίζουμε μία διαφοροποίηση των λόγων που περιβάλλουν την αυτοκτονία για πολιτικούς λόγους, τουλάχιστον στο επίπεδο της κεντρικής πολιτικής σκηνής.

Ωστόσο, στους μαχητές του ΔΣΕ η πρακτική της αυτοκτονίας ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη προς το τέλος του εμφυλίου πολέμου και ερμηνευόταν με διαφορετικό τρόπο και από την Αριστερά. Προκειμένου να μην αιχμαλωτιστούν από τον εχθρό και να κινδυνεύσουν από άμεση δολοφονία ή θεσμική εκτέλεση κατόπιν βασανισμών και εγκλεισμών, η επιλογή ήταν η αυτοκτονία. Με αυτό τον τρόπο έδωσαν συλλογικό χαρακτήρα «σε μια πρακτική που είχε επιλεγεί από μεμονωμένους αντάρτες και αντάρτισσες», ιδιαίτερα προς το τέλος του πολέμου, όταν καταδιωκόμενες μικρές ομάδες και απομονωμένοι αντάρτες αντιμετώπιζαν με οξυτήτα το ενδεχόμενο αυτό.⁴ Συνάμα, αναδεικνύει και την ηθική συγκρότηση του αντάρτη και της αντάρτισσας, που προτιμούσαν να αυτοκτονήσουν παρά να πέσουν στα χέρια του εχθρού, την αυτοθυσία του αλλά και τη νοσηματοδότηση της αυτοκτονίας ως ηρωικού θανάτου. Σε αυτό το σημείο, εντοπίζεται καινοτομία της άποψης για την αυτοκτονία, αφού και πριν και μετά τον εμφύλιο ήταν απαξιωμένη από την κομματική ηγεσία ως πράξη «δειλίας» για τους αγωνιστές. Αυτή η θεώρηση -ότι η αυτοκτονία του μαχητή ισοδυναμεί με ηρωικό θάνατο- υποδηλώνει ένα νέο συστατικό της ταυτότητας του αντάρτη και μας προβληματίζει και για άλλα «κρυμμένα» στοιχεία της ταυτότητάς του στις ιδιαίτερες συνθήκες που γέννησε η ένοπλη σύγκρουση.

³ *Αυγή*, 11/11/1960, σ.σ. 1,5 · *Αυγή*, 12/11/1960, σ.σ. 1,5 · *Καθημερινή*, 13/11/1960, σ.σ. 12· *Ελευθερία*, 13/11/1960, σ. 12.

⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σ.σ. 325-326, όπου αναφέρονται οι πολλές αυτοκτονίες μαχητών στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια των εκκαθαρίσεων του κυβερνητικού στρατού.

Αντίθετα, για τους πολιτικούς κρατούμενους, η αυτοκτονία σμαινόταν από την Αριστερά στα χρόνια του εμφυλίου, ως δραπέτευση από τις βίαιες συνθήκες εγκλεισμού, ως ατομική επιλογή διαφυγής από τις κακουχίες. Η απαξίωση της αυτοκτονίας από την Αριστερά, συνδεόταν με τα χαρακτηριστικά που ήθελε να εμφυσήσει και να προσδώσει στα μέλη και τους υποστηρικτές του κόμματος. Άλλωστε, από πολύ νωρίς στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα αναδύθηκε μία νέα κοινωνική και πολιτική ταυτότητα, κύρια συστατικά της οποίας της αποτελούσαν η ανιδιοτέλεια, η ζωή με βάσανα και στερήσεις, το ενδεχόμενο του θανάτου ως αποδεκτή πραγματικότητα.⁵ Μία ταυτότητα που αναδεικνύει τον ηρωισμό του αγωνιστή της Αριστεράς, ο οποίος ανάλογα με τη θέση του στον αγώνα και στην προοπτική επίτευξης του τελικού σκοπού, της νίκης, είτε αυτός-ο αγωνιστής-εντάσσεται στο πεδίο της ένοπλης σύγκρουσης όσο διαρκούσε αυτή είτε υφίσταται τις διώξεις και τους βασανισμούς στο πεδίο του εγκλεισμού, οφείλει να προβάλλει με τη στάση του, τη θυσία και τον ενδεχόμενο θάνατό του, αρετές που προσιδιάζουν στη συλλογική ταυτότητα της Αριστεράς.

Σε ότι αφορά το πολιτικό περιβάλλον, πολλοί αγωνιστές μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας και, κυρίως, μετά την «εφαρμογή» της και τη λευκή τρομοκρατία που απλώθηκε στην ύπαιθρο της ηπειρωτικής Ελλάδας, δυσπιστούσαν με τις αποφάσεις της ηγεσίας και την επαμφοτερίζουσα στάση της. Η μία όψη της κριτικής -από τη «ρεφορμιστική» τάση- αφορούσε την απόφαση για αποχή από τις εκλογές, την οποία θεωρούσε λανθασμένη. Από την άλλη, η «επαναστατική» τάση υποστήριζε ότι η προσφυγή στην ένοπλη πάλη έπρεπε να είχε προετοιμαστεί πολύ νωρίτερα, εξαιτίας της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί μετά τη Βάρκιζα στην ύπαιθρο χώρα κυρίως, αλλά και της ολιγωρίας που έδωσε τη δυνατότητα να στηθεί το κράτος που θα διεξήγαγε τον εμφύλιο. Και οι δύο τάσεις όπως εκφράστηκαν τα κατοπινά χρόνια από στελέχη συμφωνούν ότι η απόφαση της ηγεσίας δεν ήταν σαφής και δεν προετοίμαζε την ένοπλη πάλη.⁶ Τον καιρό που συνέβαιναν τα γεγονότα η κριτική στη συμφωνία

⁵ Φίλιππος Ηλιού, «Οι βιωμένες ιστορίες και η ιστοριογραφική προσέγγιση», στο συλλογικό *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ.σ. 159-168' ειδικά σ.σ. 163-164.

⁶ *Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Ριζοσπάστης - Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998, σ.σ. 161-165.

της Βάρκιζας δεν ήταν ανοιχτή, αφού κάτι τέτοιο θα σήμαινε διαγραφή από το κόμμα, που εκείνη την εποχή ισοδυναμούσε «με κάτι πιο πάνω και από το θάνατο», όπως αναφέρει ένας αγωνιστής που υποστήριζε την ένοπλη πάλη για να τονίσει πόσο ισχυρό ήταν το συναίσθημα της τήρησης της κομματικής πειθαρχίας.⁷ Η αντιφατική πολιτική της ηγεσίας του κόμματος, συνέτεινε στον εγκλωβισμό αγωνιστών στους τόπους κολασμού του αντιπάλου.

Από την άλλη πλευρά, βασικό διακύβευμα της «αναμορφωτικής» εξουσίας στα στρατόπεδα συγκέντρωσης- αλλά και του πολιτικού κρατούμενου- ήταν η υπογραφή ή όχι «δήλωσης μετανοίας». Αυτή η πολιτική και ηθική υποταγή του αγωνιστή ο οποίος στην περίπτωση υπογραφής «δήλωσης» θα προσποριζόταν τη νέα ταυτότητα του «ανανήψαντα», αντί για του αγωνιστή που είχε παλαιότερα, επηρέασε και τη μετέπειτα πολιτική συμπεριφορά του. Η πολιτική μεταστροφή από τους ίδιους τους κρατούμενους βιωνόταν ως μια διαδικασία εξευτελισμού, που οδηγούσε στην αποκήρυξη του εαυτού τους και τη διάλυση της προσωπικότητά τους, την υπονόμηση της αξιοπρέπειας τους που έφερε πλέον το στίγμα του «δηλωσία». Οι δηλώσεις μετανοίας ήταν ένα σοβαρό πλήγμα για την αξιοπρέπεια και την προσωπικότητα των κρατουμένων. Όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο ιστορικός Πολυμέρης Βόγλης «η βία έγκειτο στη ριζική ανασηματοδότηση ιδεών, αξιών, κοινωνικών σχέσεων και πολιτικών δεσμών μέσα από την αναπαραγωγή της γλώσσας του αντιπάλου. Η υποκειμενικότητα του κρατουμένου θρυμματιζόταν, καθώς αποκήρυσσε το παρελθόν, τους συντρόφους του, τους συγκρατούμενους του, αποκήρυσσε τον ίδιο του τον εαυτό».⁸ Επομένως, ο «ανανήψας» αποδομούσε την εικόνα που έχει για τον εαυτό του, αφού -έστω και σε αυτές τις έντονα καταπιεστικές συνθήκες- υπέγραψε δήλωση και δεν κράτησε την τιμή του. Η προηγούμενη ταυτότητα των πολιτικών κρατουμένων αποσαθρωνόταν στο βαθμό που το παρελθόν ήταν συστατικό της προσωπικότητάς τους. Το παρελθόν αυτό αποκήρυσσε ο πολιτικός κρατούμενος με τη δήλωση μετανοίας, το οποίο είχε συνολικές κοινωνικές και συναισθηματικές επιπτώσεις.

⁷ Γιάννης Μανούσκακας, *Εμφύλιος στη σκιά της Ακροναυπλίας*, Δωδώνη, Αθήνα 1986, σ. 141.

⁸ Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, μετ. Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 119.

Αυτή η αντίληψη φαίνεται να απορρέει από μια κεντρική κοινωνική αξία, την αξία της τιμής και τη διαφύλαξή της, αφού «συνιστά ιδιότητα που εξαρτάται τόσο από την αυτεκτίμηση του ατόμου, όσο και από τη δημόσια αναγνώριση της αξίας του».⁹ Κεντρική αξία και για τον πολιτικό κρατούμενο, του οποίου η προσδοκία είναι να τηρήσει τη σωστή στάση, να υπομείνει δηλαδή τα βασανιστήρια και να μην προδώσει τους συντρόφους του. Αντίθετα, η «μεταμέλεια» αλλοιώνει την εικόνα για τον εαυτό του, πλήττει βαθιά την προσωπικότητά του, αποδομεί στοιχεία της ταυτότητάς του. Αυτό το ενοχικό συναίσθημα, σύμφωνα με το κοινωνικό στερεότυπο, είναι ευεπίφορο σε αυτοκτονικές πρακτικές. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως για τους πολιτικούς κρατούμενους, που ως συλλογική οντότητα διαπνεόταν από την αλληλεγγύη και την πίστη στον δίκαιο αγώνα -ανάλογα και με το επίπεδο πολιτικής στράτευσης του καθενός- η προδοσία αποκτούσε πολλαπλάσια ρήγματα στο συναισθηματικό σύμπαν του κρατουμένου.

Η φυσική βία για την απόσπαση της δήλωσης ήταν μόνο ένα σημείο της κατασταλτικής πρακτικής. Η συγκρουσιακή κατάσταση που προκαλούσαν στον ψυχισμό του κρατουμένου ήταν ιδιαίτερα έντονη κατά την εξελικτική διαδικασία νοσηματοδότησης της στάσης του. Η «δήλωση» είχε διαβαθμίσεις και οι πιέσεις ήταν έντονες από την πλευρά της διοίκησης για όλο και μεγαλύτερες υποχωρήσεις. Έχουμε περιπτώσεις που μετά από το γράψιμο των επιστολών ύστερα από υποχωρήσεις έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στο ύφος της διοίκησης, μετάνιωσαν, «γίνονταν ανθρώπινα ράκη, έπεφταν σε μελαγχολία, πολλοί μετάνιωσαν και έπεφταν στη θάλασσα, έκοβαν τις φλέβες τους ή έπεφταν στην παραφροσύνη».¹⁰ Σε ενδεχόμενη υπογραφή δήλωσης μετανοίας ή απόφασης υπογραφής λόγω εξασθενήσεως του σώματος και ψυχικής εξαντλήσεως, κατασκευάζεται το συναισθηματικό υπόβαθρο έτσι ώστε ο

⁹ Έφη Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., *passim* και σ. 14, όπου και το παράθεμα.

¹⁰ Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τ. Α, Αθήνα 1966., σ. 261. Στο σημείο αυτό ο Ν. Μάργαρης αναφέρεται και σε ένα στρατιώτη από την Κατερίνη, ο οποίος είχε υπογράψει και έπρεπε να ετοιμάσει μια δημόσια ομιλία στο στρατόπεδο. Ενώ την έγραψε, «τρελλάθηκε κυριολεκτικά και κρατώντας στα χέρια του τα χειρόγραφα φώναζε διαρκώς ιδού τα τριάκοντα αργύρια της προδοσίας μου». Σε μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων είναι σταθερή η συσχέτιση των βασανιστηρίων και γενικά των μεθόδων «αναμόρφωσης» με την πρόκληση ψυχοπαθολογίας, σύμπτωμα της οποίας είναι και η πρακτική της αυτοκτονίας, συντηρώντας έτσι και γενικότερες αντιλήψεις που περιβάλλουν τον αυτόχειρα ως ψυχικά άρρωστο.

κρατούμενος να προβεί σε αυτοκτονία για να ξεφύγει από μία κατάσταση που δεν μπορεί να διαχειριστεί και να εσωτερικεύσει. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν απαντά αρνητικά στο περιβάλλον που πάει να τον ταξινομήσει η εξουσία, καθώς η διαφυγή του θα μπορούσε να συμβεί αν δεχόταν την «ανάληψη». Συνάμα, η αυτοκτονία του εφορμά και από τις πολιτισμικές αντιλήψεις που έχουν καθοριστικά συμβάλλει στη συγκρότησή του ως κοινωνικό υποκείμενο. Το ερευνητικό ερώτημα λοιπόν που προκύπτει είναι αν η πρακτική της αυτοκτονίας συνιστά παρέμβαση του ατόμου στις διαδικασίες μετασχηματισμού του σε υποκείμενο και αν χαρακτηρίζεται η αυτοκτονία ως πολιτική δράση, που αναδεικνύει εξουσίες που συγκροτούν και αναδύονται από το άτομο που με την αυτοκτονία του τις καταγγέλλει και δραπετεύει από αυτές, έστω και μέσα από την εξολόθρευση του εαυτού του.

2.1. Ηρωικός θάνατος στους μαχητές του ΔΣΕ , λιποψυχία στους πολιτικούς κρατούμενους. Μια αντίφαση ;

Ο εμφύλιος ανήκει στους ολοκληρωτικούς πολέμους, που διατρέχει όλη την κοινωνία. Το άτομο υποτάσσεται στην ομάδα και είναι διατεθειμένο να δώσει τη ζωή του για να επιτευχθούν οι σκοποί της. Η αφοσίωση και η πειθαρχία ήταν αρετές που ο μαχητής του ΔΣΕ όφειλε να έχει ιδιαίτερα αναπτυγμένες. Για την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία του ΔΣΕ, καθώς και για τα χαμηλότερα στην ιεραρχία στελέχη και τους μαχητές, που έγραψαν κατόπιν τις εμπειρίες τους, όταν προέκυπτε κατάσταση εγκλωβισμού και κίνδυνος αιχμαλωσίας από τον αντίπαλο, το προτιμότερο ήταν να αυτοκτονήσει ή τουλάχιστο να πολεμήσει ώσπου να εξαντληθούν τα πυρομαχικά του, δηλαδή μέχρι θανάτου. Βέβαια, όπως έχει υποστηριχθεί και από την ιστοριογραφία και στην περίπτωση της μάχης μέχρι εξαντλήσεως των πυρομαχικών, διαπράττουν έμμεση αυτοκτονία, δανειζόμενοι το χέρι κάποιου άλλου, «αφού η διαφορά με την άμεση αυτοκτονία δεν είναι παρά τυπική : ταυτόσημη πρόθεση, ίδιο αποτέλεσμα».¹¹ Οι αυτοκτονίες κατά τη διάρκεια

¹¹ Georges Minois, *Ιστορία της αυτοκτονίας. Η δυτική κοινωνία αντιμέτωπη με τον εκούσιο θάνατο*, ό.π., σ. 33.

μάχης, όπως προβάλλονταν σε κατοπινές αποτιμήσεις ανταρτών, θεωρούνταν αυτοθυσία και ηρωισμός.

Οι αυτοκτονίες προ του κινδύνου της αιχμαλωσίας λοιπόν, σταχυολογούν θετικές εικόνες για τον μαχητή, ο οποίος με την πράξη του χαρακτηρίζει και τους συντρόφους του. «Στις 3/3/1949 ο ήρωας Μανώλης Σταθάκης αυτοκτόνησε με την τελευταία σφαίρα του περιστρόφου του στην περιοχή Καρυά Κορινθίας, όταν το τμήμα του που είχε εξαντλήσει τα πυρομαχικά του, κυκλώθηκε από κυβερνητικές δυνάμεις, ενώ μαινόταν χιονοθύελλα». Η αυτοκτονία γίνεται σύμβολο της ομάδας, κωδικοποιεί αξίες και αναδεικνύει πρακτικές, που το βασικό στοιχείο είναι η διαφυγή όχι από τον θάνατο, αλλά από την αιχμαλωσία υπό την εξουσία του αντίπαλου. Για τον λόγο αυτό, ο μαχητής, «πριν αυτοκτονήσει σκότωσε την αντάρτισσα Γιαννούλα Γιαννακούρα, που ήταν βαριά τραυματισμένη και εξάντλησε τα πυρομαχικά της. Έτσι ικέτευε η ίδια για να μην πέσει στα χέρια των χωροφυλάκων», αναφέρει ένας αντάρτης.¹²

Για την ηγεσία –η αυτοκτονία- ενείχε το πλεονέκτημα στο στρατιωτικό επίπεδο να μην υπάρξει ο κίνδυνος αποκαλύψεων θέσεων και τακτικών του ΔΣΕ. Άλλωστε, προς το τέλος του εμφυλίου, στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του κυβερνητικού στρατού, οι λιποταξίες έγιναν συνηθισμένο φαινόμενο, παρέχοντας όλο και περισσότερες πληροφορίες για τις κινήσεις των ανταρτών, και μάλιστα διασταυρωμένες.¹³ Πέρα όμως από τη διαφύλαξη των απορρήτων του ΔΣΕ, η αυτοκτονία των μαχητών αντί της σύλληψής τους, είχε προεκτάσεις και στο πολιτικό επίπεδο, στη συγκρότηση της ταυτότητας του μαχητή του ΔΣΕ, ο οποίος όφειλε να εξοικειωθεί με τον θάνατο και να θυσιαστεί για τα ιδανικά της ομάδας, συστατικό της ταυτότητάς του που κρινόταν ως ηθικό πλεονέκτημα απέναντι στον αντίπαλο. Η ηγεσία, παρόλα αυτά, δεν αναφέρεται ρητά στην αυτοκτονία, αλλά προτρέπει τον μαχητή να εξαντλήσει μέχρι και την τελευταία σφαίρα του στη μάχη με τον αντίπαλο. Και στις επίσημες αναφορές

¹² Ο Μανώλης Σταθάκης ήταν διοικητής του Αρχηγείου Αργολιδοκορονθίας του ΔΣΕ και η αντάρτισσα Γιαννούλα Γιαννακούρα αδερφή του Πέρδικα (Δημήτρη Γιαννακούρα), διοικητή Αρχηγείου Μαινάλου Στην περίπτωση τους ο θάνατος είτε επί τόπου συνηθέστερα είτε κατόπιν ποινικών διαδικασιών ήταν βέβαιος. Αρίστος Καμαρινός, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2000, σ.σ. 397-398, 565.

¹³ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 2, ό.π., σ. 313.

σε θανάτους, που έτσι και αλλιώς ήταν ιδιαίτερα φειδωλές, δεν αναφέρονται σε αυτοκτονίες. Ωστόσο, κάποιες πληροφορίες από την εκπαίδευση στο Μπούλκες, για αποστολή μαχητών στο μέτωπο, επισημαίνουν ότι οι καθοδηγητές από το ενδεχόμενο αιχμαλωσίας, πρόκριναν ως προτιμότερη στάση ήταν η αυτοκτονία. Ένας αγωνιστής αναφέρει ότι όταν ετοιμαζόταν μια αποστολή 60 μαχητών στο Μπούλκες με σκοπό να ενταχθούν στα τμήματα του ΔΣΕ, οι κύριοι ομιλητές -πολιτικοί και στρατιωτικοί εκπρόσωποι του κόμματος- τόνιζαν ότι όταν βρεθούν σε κίνδυνο σύλληψης από τον αντίπαλο, να προτιμήσουν να αυτοκτονήσουν. Ήταν μάλιστα τόσο τακτικές οι επισημάνσεις, ώστε προκάλεσε δυσφορία σε κάποιους από τους μαχητές, αφού τη χαρακτήρισαν ηττοπαθή. Ένας μάλιστα ρώτησε εκνευρισμένος : «Εμείς πάμε να πολεμήσουμε και όχι να σκοτωθούμε. Εσείς μας δίνετε από τώρα τη χαριστική βολή;»¹⁴. Η παραπάνω άποψη αποκλίνει από τη νοοτροπία του πολέμου, όταν μάλιστα ο πόλεμος περιβάλλεται από πολιτικό πρόταγμα και ιδεολογικές δεσμεύσεις. Ο μαχητής, στο ιδεολογικό πλαίσιο της Αριστεράς, όφειλε να υποτάξει το σώμα του στους σκοπούς της ομάδας, να συνειδητοποιήσει ότι υπάρχει, και μάλιστα οικειοθελώς, ισχυρό το ενδεχόμενο του θανάτου του, πόσο μάλιστα αν με αυτό τον τρόπο θα επιτευχθεί η συνοχή της ομάδας, η συνέχιση του αγώνα και η ενδεχόμενη νίκη.

Ιδίως προς το τέλος της δράσης του ΔΣΕ, τότε που έμοιαζε για έναν αντάρτη της Ρούμελης «να αγωνίζεται πλέον όχι για τη νίκη, αλλά για έναν αξιοπρεπή θάνατο», οι λιποταξίες «έγιναν αγιάτρευτη πληγή», αφού κάθε πληροφορία θεωρούνταν καταστροφική.¹⁵ Παρομοίως, στις αρχές του 1949 οι δυνάμεις του κυβερνητικού στρατού ουσιαστικά είχαν διαλύσει τον Δημοκρατικό Στρατό στην Πελοπόννησο και απομονωμένες ομάδες του τελευταίου είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στο θάνατο αυτών, αλλά και των συντρόφων τους. Η επιχείρηση «Περιστέρα» που είχε εξαπολύσει ο κυβερνητικός στρατός είχε στεφθεί από επιτυχία. Η διάλυση του ΔΣΕ Πελοποννήσου απομόνωνε μικρές καταδιωκόμενες ομάδες και για τους μαχητές η

¹⁴ Αλέκος Κουτσούκαλης, *Το χρονικό μιας τραγωδίας*, Ιωλκός, Αθήνα 1998, σ. 240.

¹⁵ Σε αυτό συνετέλεσε και το γεγονός επιστρατευμένων νεαρών κυρίως κοριτσιών, αλλά και αγοριών που στρατολογούσε ο ΔΣΕ προς το τέλος του εμφυλίου, καθώς η στρατολογική του βάση είχε αφαιρεθεί από τον αντίπαλο, Βασίλης Αποστολόπουλος, *Το χρονικό μιας εποποιίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998, σ.σ. 222-223 και 102 αντίστοιχα.

αιχμαλωσία από τον αντίπαλο ετίθετο με επιτακτικό τρόπο. Στον παραπάνω εγκλωβισμό, αρκετοί μαχητές «διέφυγαν», αυτοκτονώντας.¹⁶ Στην Πελοπόννησο ιδιαίτερα έχουμε αρκετές αναφορές, που έπειτα από καταδίωξη από τον κυβερνητικό στρατό, μαχητές, κατόπιν εγκλωβισμού ή προδοσίας του κρησφύγετου τους, προτιμούσαν να αυτοκτονήσουν.¹⁷ Άλλωστε, η διαφυγή από την Πελοπόννησο ήταν οριακά αδύνατη, καθώς όλα τα περάσματα ελέγχονταν από τον κυβερνητικό στρατό.¹⁸ Σε αυτές τις συνθήκες, η αυτοκτονία είχε κωδικοποιηθεί ως θετική ενέργεια τόσο από την ηγεσία, όσο και από τους «απλούς» μαχητές και μαχήτριες, που ήταν απομακρυσμένοι από το κέντρο των αποφάσεων. Ενδεικτικά, η μαχήτρια του ΔΣΕ στην Πελοπόννησο Ιουλία Σπηλιοπούλου βρέθηκε με άλλους συντρόφους της, κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του κυβερνητικού στρατού, κυκλωμένη στην Ανδρίτσαινα, τον Ιανουάριο του 1949, όταν ουσιαστικά είχαν μείνει υπολείμματα του ΔΣΕ. Ενώ οι σύντροφοί της, όπλα και εξασθενημένοι αιχμαλωτίστηκαν, η Ιουλία έτρεξε στους βράχους, κρατώντας μάλιστα τον χαρτοφύλακα με τα έγγραφα της ομάδας, και έπεσε στο κενό, αφού είχε «αποφασίσει

¹⁶ Για τη διάλυση ουσιαστικά του ΔΣΕ στην Πελοπόννησο και την επιτυχία της επιχείρησης του κυβερνητικού στρατού με την κωδική ονομασία «Περιστέρα», που αποσκοπούσε στην εκκαθάριση της Πελοποννήσου από τους αντάρτες- αφού πριν είχαν «εκκαθαριστεί» και συλληφθεί περίπου 4500 πολίτες- οι οποίοι ξεκομμένοι ή σε μικρές ομάδες εγκλωβίζονταν, με αρκετούς από αυτούς να επιλέγουν την αυτοκτονία Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 2 , ό.π., σ.σ. 295-338.

¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρω το λοχαγό του ΔΣΕ και στέλεχος του ΚΚΕ Πάνο Γεωργόπουλο που τον Μάιο του 1949 κυκλώθηκε σε κυβερνητικές δυνάμεις σε σπίτι όπου κρυβόταν, ενώ ήταν άρρωστος, και για να μην συλληφθεί αιχμάλωτος, αυτοκτόνησε. Στο Αρίστος Καμαρινός, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο*, ό.π., σ. 396. Επίσης, ο καπετάν Αλλοίμονος το Μάρτη του 1949 βρέθηκε περικυκλωμένος και «για να μην πέσει στα χέρια των μανιασμένων διωκτών του, προτίμησε να τερματίσει τη ζωή του με τα ίδια του τα χέρια». Ο Γιάννης Κατσικόπουλος από την άλλη όταν κυκλώθηκε τον Απρίλη του 1949 από ομάδες ακροδεξιών, που ο βασανισμός και ο θάνατος ήταν σχεδόν βέβαιος, έθεσε τέρμα στη ζωή του «δια της αυτοκτονίας», Βλ. Γιάννης Λέφας, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου*, τ. Β, Αλφειός, Αθήνα 1998, σ. 271 και σ. 173 αντίστοιχα.

¹⁸ Το ίδιο συνέβη για παράδειγμα στη Σάμο, που ο κίνδυνος εγκλωβισμού ήταν μεγαλύτερος και λόγω του μεγέθους του νησιού, που όταν είχαν εκκαθαριστεί οι περιοχές που έλεγχαν ή συνεργάζονταν με τους αντάρτες, οι οποίοι είχαν ελλείψεις σε τρόφιμα, υπόδηση, ένδυση. Τον Μάρτη του 1949 έφτασαν τρία τάγματα με «ανανήψαντες» από τη Μακρόνησο και εντάθηκαν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Στις 21/7/1949 ο αρχηγός του τοπικού Δημοκρατικού Στρατού Γιάννης Μαλαγάρης και οι καπετάνιοι Κώστας Γρυδάκης, Θεμιστοκλής Θεοδωρής και Σίμος Γεράκης αυτοκτόνησαν για να μην πέσουν ζωντανόι στα χέρια του εχθρού, *Η τριχρόνη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, ό.π., σ.σ. 503-504.

να πεθάνει ηρωικά, παρά να παραδοθεί και να αυτοκτονήσει».¹⁹ Τέτοιες πράξεις, όπως υποστηρίζεται σε μετέπειτα αποτιμήσεις, αντικατοπτρίζουν την ηθική συγκρότηση και τη γενναιότητα των μαχητριών του ΔΣΕ και ως εκ τούτου μνημονεύονται διθυραμβικά. Προβάλλουν το μεγαλείο της ψυχής και τη γενναιότητα της αντάρτισσας που πολεμά και θυσιάζεται «σαν άντρας» -αναπαράγοντας πλαγίως και τις έμφυλες ιεραρχήσεις. Κωδικοποιούν την αυτοκτονία ως ηρωικό θάνατο, που αντανakλά συνολικά την ιδιοσυγκρασία και τη μαχητικότητα των ανταρτισσών.²⁰

Επομένως, αρκετοί μαχητές του ΔΣΕ φαίνεται ότι είχαν την πρόθεση να απαντήσουν στο ενδεχόμενο αυτό με τον ίδιο τρόπο. Σε αυτό συνετέλεσε η εμπειρία από την αντίσταση και τον ΕΛΑΣ και το πνεύμα του.²¹ Εξάλλου, πολλοί μαχητές κατέφυγαν στο βουνό για να γλιτώσουν από τις ακροδεξιές συμμορίες που λυμαίνονταν την ύπαιθρο, αλλά και τις τακτικές των διωκτικών αρχών μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας. Προφανώς, αφού αποφάσισαν ένοπλα να αντισταθούν σε αυτή την κατάσταση, το ενδεχόμενο της σύλληψης, με όλα τα φαντασιακά ή βιωματικά επακόλουθά της, το απέφευγαν αυτοκτονώντας. Άλλωστε, η πιθανότητα θανάτου από τον αντίπαλο ήταν ισχυρή και για αρκετούς δεδομένη, είτε άμεσα είτε μετά από ανακρίσεις, εγκλεισμούς, βασανισμούς και με τη θανατική καταδίκη από το στρατοδικείο ως τελικό σημείο της επίπονης αυτής διαδρομής. Για αυτό άλλωστε μια εύλογη αιτία για το μικρό ποσοστό αιχμαλώτων ήταν η μεταχείριση που θα υφίσταντο από τους αντιπάλους του.²² Σε αυτό το κλίμα ο ηρωικός θάνατος

¹⁹ Γιάννης Λέφας, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου*, τ. Β, ό.π., σ.σ. 21-24.

²⁰ Ο Κώστας Γκριτζώνας, πολιτικός επίτροπος του ΔΣΕ, σε κατοπινή γραπτή μαρτυρία του αναφέρει περιπτώσεις αυτοκτονιών μαχητριών του ΔΣΕ, μεταφέροντας και εμπειρίες συναγωνιστών του, οι οποίες προβάλλουν την εικόνα των μαχητριών ως ισάξια με αυτή των αντρών. Σε μία εκδοχή αφήγησης αναφέρει μία ομαδική αυτοκτονία ανταρτισσών στα 1947, που αγγίζει μυθικές διαστάσεις, οι οποίες προκειμένου να αποφύγουν τη σύλληψη από τον εχθρό, παρομοιάζονται με τις «Σουλιώτισσες», κάνοντας και μια πολιτική αποτίμηση για τη συνέχεια των εθνικών αγώνων μέσω του ΕΛΑΣ κυρίως, αλλά και του ΔΣΕ, βλ. Κώστας Γκριτζώνας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2001, σ.σ. 118-123.

²¹ Η περίπτωση του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ Άρη Βελουχιώτη είναι ενδεικτική, που ύστερα από τη δυσμένεια και διαγραφή του από το κόμμα εγκλωβίστηκε στη Μεσούντα, αυτοκτόνησε με τον πιστό ως την τελευταία στιγμή σύντροφό του Τζαβέλα για να μην πέσουν ζωντανοί στα χέρια των διωκτών τους.

²² Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 2, ό.π., σ. 93.

ταυτιζόταν με την αυτοκτονία και η αξιοπρεπής στάση του μαχητή ήταν η αποφυγή της σύλληψης από τους διώκτες του.

Ο Νίκος Γκότσης, στέλεχος του ΚΚΕ, δικηγόρος, συνταγματάρχης και μέλος στη δικαστική επιτροπή του ΔΣΕ, άφησε σημείωμα με ημερομηνία 5/5/1949 στα αδέρφια του για να εξηγήσει την αυτοκτονία ως τη μόνη λύση που ταιριάζει σε έναν αγωνιστή, αξιωματικό του ΔΣΕ, στην κατάσταση που είχε περιέλθει. Γράφει λοιπόν απευθυνόμενος στα αδέρφια του : «Μη νομίσετε ότι η αυτοκτονία μου είναι πράξη δειλίας ή ηττοπάθειας. Με εγκατέλειψαν οι σωματικές δυνάμεις και δεν μπορούσα να συνεχίσω την προσπάθεια. Κάθε άλλη λύση είναι απαράδεκτη στη συνείδησή μου. Με την τελευταία μου πράξη αυτή βαστάω τον αγώνα στο ίδιο ύψος όπως τον άρχισα και όπως τον συνέχισα ως εδώ».²³ Στο παραπάνω σημείωμα εντοπίζεται η βαθιά ριζωμένη στο κοινωνικό σώμα αντίληψη που χαρακτηρίζει τον αυτόχειρα δειλό. Εδώ βλέπουμε τα ρήγματα στον χαρακτήρισμό του αυτόχειρα και την ανακωδικοποίηση της πρακτικής της αυτοκτονίας που επέφερε ο εμφύλιος. Μεταβλήθηκε το νόημα του ηρωικού θανάτου από τα «κάτω» κυρίως, αλλά και ως ένα βαθμό από τα «πάνω». Η διαβίωση του μαχητή, η εγγύτητα με τον θάνατο εμπλούτισε την ταυτότητα του αυτόχειρα μαχητή, δικαιώνοντας τον θάνατό του ως τελευταίο αποτύπωμα μιας ζωής ανυπόταχτης και αγωνιστικής. Η αυτοκτονία του μαχητή του ΔΣΕ προβλήθηκε ως ένδειξη γενναιότητας και αυτοθυσίας. Η εξάντληση που επέφερε η καταδίωξη από τον αντίπαλο και η αποφυγή με την αυτοκτονία των δεινών της αιχμαλωσίας προβάλλεται ως λόγος από τον Γκότση για να αποφασίσει να δώσει τέλος στη ζωή του. Σε αυτή την αναθεώρηση κατέφυγαν στελέχη και μαχητές του ΔΣΕ ώστε να μην κατηγορηθούν ότι με την αυτοκτονία τους προβαίνουν σε «ατομική» επίλυση διαφυγής, η οποία θα χαρακτηριζόταν ως «μικροαστική» ουσιαστικά παρέκκλιση κάτι που θα απαξίωνε τον αγωνιστή της εθνικής αντίστασης. Εδώ αναδεικνύεται ένα νέο συστατικό της ταυτότητας του μαχητή του ΔΣΕ, μια τομή. Ενώ για όλη την προηγούμενη κοινωνική ζωή του απαξίωνε την αυτοκτονία, οι ιδιαίτερες συνθήκες της πολεμικής σύγκρουσης ανέτρεψαν την προηγούμενη θεώρηση. Ο Νίκος Γκότσης βρίσκεται μπροστά στην ενόραση του θανάτου-βαθεία προσωπική στιγμή και απροσπέλαστη σε πολλά σημεία της- και με την πρόθεση αυτοκτονίας του, εντυπώνει τη ζωή του ως ταγμένη στον αγώνα και στην προώθηση των συμφερόντων του λαού,

²³ Στο Γιάννης Λέφας, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου*, τ. Β, ό.π., σ.σ. 355-356.

ανιδιοτελώς. Ο λόγος που διατυπώνεται στο σημείωμα αντανακλά τομές και συνέχειες στη συγκρότηση της ταυτότητας του μαχητή του ΔΣΕ. Καθοριστικό στοιχείο όλων αυτών των περιπτώσεων, το οποίο αναφαίνεται και στις εκτελέσεις, είναι η πίστη στη «Νίκη», στην απελευθέρωση, σε μία καλύτερη κοινωνία για τον λαό, καθώς και ότι ο θάνατος -όπως και η ζωή- συμβάλλει στην επίτευξη της νέας κοινωνίας που θα επέλθει με τη νικηφόρα έκβαση του αγώνα. Στις ιδιαίτερες συνθήκες που γεννά ο πόλεμος και ο κίνδυνος εξόντωσης από τον εχθρό, η αυτοκτονία μεταβάλλεται από πράξη δειλίας σε πράξη γενναιοφροσύνης. Η ιδιαιτερότητα των ερεθισμάτων που μεταφέρονται εξαιτίας της πολεμικής συνθήκης προβάλλει νέα συστατικά της ταυτότητας του μαχητή του ΔΣΕ που εντοπίζονται στα νοήματα που περιβάλλουν την αυτοκτονία και προκαλεί ερωτήματα για περαιτέρω διερεύνηση αν υπάρχουν και άλλες ανάλογες αναθεωρήσεις.

Οι περιπτώσεις αυτοκτονίας στους μαχητές του ΔΣΕ λοιπόν, μνημονεύονται διθυραμβικά, αναδεικνύοντας την αξία τους ως ηρωικός θάνατος. Οι αυτοκτονίες μαχητών μπορεί να ήταν περισσότερες, καθώς πέρα από τις τεχνικές δυσκολίες εκτέλεσης, υπήρχε και η παράμετρος της αποφασιστικότητας.²⁴ Το ένστικτο της επιβίωσης είναι ιδιαίτερα ισχυρό και για να κατανικηθεί χρειάζεται και ψυχολογική προετοιμασία, να εσωτερικευτεί το ενδεχόμενο. Το «εύκολο» στην προκειμένη περίπτωση ήταν ότι αφενός είχε επιλεγεί το μέσο, δηλαδή το όπλο, που ιδεατά θα το χρησιμοποιούσε ο μαχητής μέχρι την τελευταία σφαίρα την οποία θα κρατούσε για τον εαυτό του και αφετέρου η συνθήκη, δηλαδή ότι υπήρχε άμεσος κίνδυνος αιχμαλωσίας από τον εχθρό. Οι μαχητές του ΔΣΕ, ανάλογα με τα βιώματα και τον αξιακό τους κώδικα, είχαν θέσει το ερώτημα και το είχαν απαντήσει κατά αυτό τον τρόπο. Οι περιπτώσεις όμως, που τελικά το έπραξαν προβάλλονται ως σύμβολα ήθους. Λόγω των εξαιρετικών συνθηκών του εμφυλίου, η αυτοκτονία νοηματοδοτείται ως δείγμα συνοχής και στράτευσης του υποκειμένου στον αγώνα και

²⁴ Στο προηγούμενο παράδειγμα του Νίκου Γκότση δε γνωρίζουμε αν ήταν οι αντικειμενικές ή υποκειμενικές συνθήκες που δεν το έπραξε τελικά, αφού ύστερα από «προδοσία» ανακαλύφθηκε το κρησφύγετό του και συνελήφθη. Ωστόσο, μέχρι και στο τόσο αυταρχικό δικαστικό περιβάλλον, οι διώκτες έκαναν δικανικές ενέργειες ώστε να πετύχουν την καταδίκη του και την εκτέλεσή του στην Τρίπολη. Το ΚΚΕ τιμάει ακόμα και τώρα το Νίκο Γκότση όπως μαρτυρά και η εκδήλωση 23/10/2016 στη Ζαχάρω, όπου μιλούσε και η κόρη του. Δεν γνωρίζουμε αν είχε όντως αυτοκτονήσει αν θα είχε την ίδια απήχηση η δράση του στην ηγεσία του κόμματος, αν και στα χαμηλότερα στην ιεραρχία στελέχη η αυτοκτονική πρακτική χαρακτηριζόταν ως «ηρωικός θάνατος».

η εκτέλεσή της είναι δείγμα «πειθαρχίας». Είναι η μόνη φορά που ουσιαστικά «επιτρέπει» ή ακόμα και προκρίνει το «κόμμα» την αυτοκτονία. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, και κυρίως όσον αφορά τους πολιτικούς κρατούμενους την κατακρίνει. Είναι πολιτική απόφαση για τη συγκρότηση της ταυτότητας συνολικά του μαχητή του ΔΣΕ.

Άλλωστε, στις συνθήκες που γεννά η εμφύλια πολεμική σύγκρουση η διακυβέρνηση του σώματος είναι απόλυτη και η πειθαρχία προβάλλεται ως η μεγαλύτερη αρετή. Ο Δημήτρης Βλαντάς, συνταγματάρχης και πολιτικός επίτροπος του ΔΣΕ, σε μια περιοδεία του στα έμπεδα του ΔΣΕ έλεγε ότι «καθήκον του ηγέτη πριν τη μάχη και μέσα σ' αυτήν είναι να δείξει στο μαχητή ότι η ζωή περνάει μέσα από την εκπλήρωση του καθήκοντος, πως αυτή η εκπλήρωση πρέπει να φθάνει στα όρια της αυτοθυσίας». Και καταλήγει ότι ο ηρωικός θάνατος, ο δοξασμένος θάνατος «είναι καλύτερος από μια άτιμη ζωή».²⁵ Ο μαχητής του «λαϊκού επαναστατικού στρατού» συγκροτείται στη βάση μιας ηθικής αξίας και πολιτικής προοπτικής, και οφείλει να είναι αποφασισμένος να πεθάνει όταν του ζητηθεί, αφού έτσι κι αλλιώς δεν ορίζει το σώμα του. Η αυτοβιογραφική αναφορά του Θανάση Σβώλου - που όταν τού τέθηκε το δίλλημα, απέρριψε την αυτοκτονία και προτίμησε να παραδοθεί- αποτελεί άλλη μια περίπτωση που αντικατοπτρίζει αυτή την πρακτική. Όταν έμεινε μόνος του και αποκομμένος σε κάποιο βουνό της Πελοποννήσου, με βάση τις εμπειρίες και την αντίληψη της ομάδας, αποφάσισε να αυτοκτονήσει, όταν και ο τελευταίος σύντροφός του υπέκυψε στα τραύματά του. Έτσι, όπως ανασυνθέτει ο ίδιος την εμπειρία του, «πήρα την αραβίδα, την όπλισα και έβαλα το στόμιο της κάνης της κάτω από το σαγόνι μου. Να αυτοκτονήσω. Όταν όμως έβαλα το δάκτυλό μου στη σκανδάλη πήγε το μυαλό μου στον άλλο κόσμο. Ίσως δειλίασα. Θυμήθηκα ότι οι παπάδες δεν ευλογούν την αυτοκτονία, τους αυτόχειρες. Υπολόγισα και την αμαρτία. Τον άλλο κόσμο. Σκέφτηκα: γιατί να αυτοκτονήσω και να μην παρουσιαστώ στο στρατό για να με σκοτώσουν εκείνοι. Φοβόμουνα όμως και τα πιθανά βασανιστήρια. Αυτά, βέβαια, θα τα είχα σίγουρα αν έπεφτα σε χέρια χωροφυλάκων ή Μάηδων. Και πήρα την απόφαση. Να παρουσιαστώ σε στρατιωτική μονάδα».²⁶ Η παραπάνω περίπτωση

²⁵ *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ 2, χρόνος Α, Φλεβάρης 1948, ανατύπωση από Ριζοσπάστη, Αθήνα 1996, τ.1, σ.σ. 45-49 ` το παράθεμα σ. 48.

²⁶ Θανάσης Σβώλος, *Αντάρτης στα βουνά του Μοριά*, Αθήνα 1990, σ.σ. 155-156.

παρουσιάζει ανάγλυφα το ερώτημα που ετίθεντο στους μαχητές του ΔΣΕ. Η ανασύνθεση του συναισθηματικού καθεστώτος μπροστά στην απόφαση του θανάτου είναι εμφατικά παραστατική. Απόφαση όμως που έχει κωδικοποιηθεί και ανασυσταθεί από το υποκείμενο που καταθέτει το βίωμά του χρόνια μετά, αφού ο λόγος που δεν το έπραξε, ήταν ότι «δείλιασε». Το γεγονός αυτό τον παρέσυρε εκτός της συλλογικότητας, διότι πλέον η στρατηγική επιβίωσης που επέλεξε διαπνεόταν από τον υποτακτικό συμβιβασμό με τον αντίπαλο.²⁷

Αντίθετα, για τους πολιτικούς κρατούμενους ο ηρωικός θάνατος σημειούνταν διαφορετικά. Η αυτοκτονία των πολιτικών κρατουμένων επικρινόταν ως πράξη δειλίας που δεν ανταποκρίνεται στις ιδιότητες του αγωνιστή. Η κυρίαρχη άποψη για τη συμπεριφορά του πολιτικού κρατούμενου ήταν να αντέξει στις διαδικασίες κολασμού να υπομείνει αξιοπρεπώς τα βασανιστήρια, να μην προβεί σε αποκαλύψεις, να μην υποκύψει στις πιέσεις του αντιπάλου και υπογράψει «δήλωση μετανοίας», να αντιμετωπίσει με θάρρος το εκτελεστικό απόσπασμα αν χρειαστεί, έτσι ώστε ο θάνατός του να γίνει σημείο αναφοράς για τη νίκη στον ένοπλο αγώνα. Η αυτοκτονία του πολιτικού κρατούμενου χαρακτηριζόταν ως δειλία και ότι δεν ταίριαζε στην ηθική του αγωνιστή.²⁸ Οι αγωνιστές της εθνικής αντίστασης έδιναν ιδιαίτερο νόημα στον θάνατό τους, την εκτέλεσή τους. Θεωρούσαν ότι ο θάνατός τους, όπως και η ζωή τους, αποτελούν παράδειγμα για να απελευθερωθεί ο λαός από τα δεινά που τον περιβάλλουν και ότι με την αυτοθυσία του θα γίνει πηγή έμπνευσης. Η «θυσία» εμφανιζόταν ως επιβεβαίωση των ιδανικών που συσπειρώνουν τη συλλογικότητα και, ταυτόχρονα ως δέσμευση για τη συνέχισή τους.²⁹ Επομένως, ενώ για τους μαχητές του ΔΣΕ, η αυτοκτονία συνιστούσε ένδειξη αυτοθυσίας και ηθικής

²⁷ Ο Θανάσης Σβώλος παραδόθηκε όντως σε στρατιωτική μονάδα. Αφήνει να εννοηθεί ότι συνεργάστηκε με τις κυβερνητικές δυνάμεις, αφού επανέκτησε έστω στοιχειώδη δικαιώματα πολίτη, μιας και σπούδασε και προσλήφθηκε στη ΔΕΗ. Επίσης, αναφέρει ότι ψήφισε ΕΡΕ φανερά για να μην απολυθεί από την εργασία του. Η μαρτυρία του μετά από χρόνια είναι μια αποκωδικοποίηση της μνήμης από εκείνη την περίοδο και της υποταγής στον αντίπαλο. Είναι η μόνη αναφορά, που εντόπισα, σε περιστατικό αυτοκτονίας που δεν έγινε στον εμφύλιο από την πλευρά των ανταρτών. Επίσης, είναι από τις λίγες μαρτυρίες «δηλωσιών» με την ευρύτερη έννοια.

²⁸ Χρόνης Μίσσιος, *...καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, Γράμματα, Αθήνα 1985, σ. 23. Ο Χρόνης Μίσσιος μετά το πολυετές βίωμα του εγκλεισμού και με το καυστικό ύφος του, αναφέρει ότι δεν αποδέχεται ότι η αυτοκτονία είναι δειλία, άσχετα αν αυτό προβαλλόταν από την ηγεσία.

²⁹ Δημήτρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 80.

ανωτερότητας, αφού όπως έλεγε και ένας αντάρτης «οι αντάρτες και τα στελέχη του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ απέδειξαν με την αυτοθυσία τους, ότι δεν έχουν καμία σχέση με τον ατομικισμό, ήταν και είναι πραγματικοί κομμουνιστές- αλτρουϊστές»³⁰, για τους πολιτικούς κρατούμενους η συνεπής στάση ήταν η αξιοπρεπής αντοχή στις σκληρές συνθήκες της φυλακής και της εξορίας και η ενατένιση με γενναιότητα του εκτελεστικού αποσπάσματος. Συνεπώς, η αυτοκτονία πριν την εκτέλεση ήταν εντελώς απορριπτέα.

Από την άλλη, για την εξουσία η εκτέλεση ήταν εκδήλωση του θεσμικού θανάτου και προφανώς η αυτοκτονία αποτρεπόταν με κάθε τρόπο. Ένας από τους ελάχιστους κρατούμενους που βγήκε ζωντανός από τον «Γολγοθά» - το κελί που περνούσε την τελευταία νύχτα πριν την εκτέλεση ο κρατούμενος- θυμάται ότι κατάλαβε ότι πρόκειται να εκτελεστούν όταν πριν μπου στο κελί τους ζήτησαν να βγάλουν τα κορδόνια των παπουτσιών τους. Τότε, αφηγείται ο παραπάνω κρατούμενος, «ήταν κάπως σαν να με ξεγύμνωσαν τελείως. Σαν να γινόταν τελεσίδικο το γεγονός ότι θα μας εκτελούσαν». Ένας σύντροφός τους που κοίταζε προς το κελί τους έβλεπε ότι ο φύλακας όλο το βράδυ τους παρακολουθούσε «μήπως κάνουν καμία βλακεία, μήπως αυτοκτονήσουν. Βλέπεις δεν φτάνει κανείς να πεθάνει. Πρέπει να πεθάνει και όπως θέλουν αυτοί».³¹ Η εκτέλεση περιβαλλόταν από λαμπρότητα και από τους πολιτικούς κρατούμενους, αλλά και από τους μηχανισμούς εξουσίας. Η αυτοκτονία ήταν απορριπτέα και από τους δύο και βίωναν την εκτέλεση –επενδύοντας σε διαφορετικά νοήματα βεβαίως - με τον ίδιο τρόπο. Σε αυτό το σημείο εντοπίζουμε μία διαφορά στη στάση των κρατουμένων απέναντι στην εκτέλεση και την αυτοκτονία ως αποφυγή του θεσμικού θανάτου σε σχέση με τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης κατά τη διάρκεια του β παγκοσμίου πολέμου.³² Η διαφορετική σημασιολογία της

³⁰ Αρίστος Καμαρινός, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο*, ό.π., σ. 143.

³¹ Βαρδής Βαρδινογιάννης, Παναγιώτης Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1995, αφήγηση Θεοδωρή Βώκου σ.σ. 366-367.

³² Ο Primo Levi αναφέρει ένα περιστατικό -από την περίοδο που βρισκόταν κρατούμενος στο Άουσβιτς - που αφορούσε μία εβραία κρατούμενη καταδικασμένη σε θάνατο δια απαγχονισμού, εξαιτίας της σύλληψής της ύστερα από την αποτυχημένη απόπειρα απόδρασης που έκανε με τον σύντροφό της, ο οποίος είχε ήδη εκτελεστεί. Η Μάλα ήξερε πολλές γλώσσες, οποία, σύμφωνα με τον Λέβι, ήταν ιδιαίτερα γενναιόδωρη, «είχε αποφασίσει να πεθάνει με το δικό της τρόπο». Η Μάλα «είχε καταφέρει να κρύψει πάνω της ένα ξυράφι. Στη βάση της αγχόνης έκοψε την αρτηρία του καρπού της. Ο Ες Ες που εκτελούσε χρέη δημίου προσπάθησε να της αποσπάσει το ξυράφι, και η

αυτοκτονίας απηχεί τη διαφορετική κουλτούρα και τις ιδεολογικές δεσμεύσεις των πολιτικών κρατουμένων στις ιδιαιτερότητες της εμφύλιας σύγκρουσης.

Η νοηματοδότηση της πρακτικής της αυτοκτονίας φαντάζει αντιφατική, αλλά δεν είναι, καθώς εκπορεύεται από το ίδιο σύστημα σκέψης : την αυταπάρνηση προς όφελος της ομάδας. Η διαχείριση του σώματος δεν εναπόκειται στο άτομο, αλλά στη συλλογικότητα με βάση τους κώδικες και τις σημασίες που τη συνέχουν. Το σώμα δεν ελέγχεται από τον μαχητή ή τον πολιτικό κρατούμενο, αλλά από τη θέση στην αναμέτρηση που θα βρεθεί. Η διακυβέρνηση των σωμάτων είχε φορείς και ιεραρχικά δομημένους τόπους κατά την άσκησή της, οι οποίοι «επιβάλλονταν» στο σώμα του αγωνιστή. Σε σχέση με την αυτοκτονία, το άτομο έπρεπε να πράξει ανάλογα με τη συνθήκη που θα βρεθεί ανάλογα με την κατάσταση. Στο πεδίο των μαχών, που ήταν ιδιαίτερα αναβαθμισμένο, για να επιτευχθούν οι στρατιωτικές τακτικές και να εξοικειωθεί ο μαχητής με την ιδέα του θανάτου, η αυτοκτονία κρινόταν ως ενδεδειγμένη λύση. Το ίδιο ίσχυε και για τον μαχητή που θα αντιμετώπιζε με βεβαιότητα τα δεινά της αιχμαλωσίας στα χέρια των αντιπάλων του και προτιμούσε να αυτοκτονήσει είχε δηλαδή αυτό το «πλεονέκτημα» της επιλογής. Αντίθετα, στη συγκρότηση της ταυτότητας του πολιτικού κρατουμένου, ο οποίος βίωνε ήδη τη διαδικασία κολασμού με όλες τις διαβαθμίσεις σωματικών και ψυχικών οδυνών, θα ήταν «δειλός» και «ατομιστής» αν αντιδρούσε αυτοκτονώντας σε μια έντονα εξουσιαστική συνθήκη, που ο αντάρτης, θεωρητικά, φαντασιακά υποψιαζόταν. Ο αντάρτης φαίνεται να διεκδικεί και να επιτυγχάνει να έχει έστω αυτή τη δυνατότητα διαφυγής από την εξουσιαστική δράση του αντιπάλου. Απεναντίας, ο πολιτικός κρατούμενος έχει τη διάσταση του μαρτυρίου και εξαιτίας της εξέλιξης της ένοπλης σύγκρουσης ο αντάρτης είχε πιο αναβαθμισμένη ιδιότητα από ότι ο πολιτικός κρατούμενος. Εννοείται ότι αν ο αντάρτης αιχμαλωτιζόταν, γιατί δεν είχε την τεχνική

Μάλα ,μπροστά σε όλες τις γυναίκες του στρατοπέδου τον χαστούκισε με το ματωμένο χέρι της». Κατόπιν δημιουργήθηκε αναταραχή ανάμεσα στους φρουρούς και κάποιες γυναίκες που αντέδρασαν εκ των οποίων μία ποδοπατήθηκε μέχρι θανάτου, Primo Levi, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, μετ. Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 2000, σ. 162. Στο παραπάνω παράδειγμα η εβραία κρατούμενη προσπάθησε να απαξιώσει μέσα από την αυτοκτονία της την εξουσία που εκτελεί και σε συνάφεια με το ήθος της, προκάλεσε αντιδράσεις από άλλες κρατούμενες στις εξαιρετικά βίαιες συνθήκες των στρατοπέδων του Άουσβιτς, γεγονός που αντανάκλα τη θετική ανταπόκριση της αυτοκτονίας σε αυτά. Σε αυτό το σχήμα λόγου αναδεικνύεται η αυτοκτονία να νοηματοδοτείται ως αντίσταση στη ναζιστική στην προκειμένη περίπτωση εξουσία.

δυνατότητα να αυτοκτονήσει, έπρεπε να κρατήσει την ίδια στάση, αφού θα ήταν πλέον πολιτικός κρατούμενος. Ανάλογα επομένως με τη συνθήκη, ενσαρκώνει το υποκείμενο τις κοινές πεποιθήσεις και τα στοιχεία ηθικής συγκρότησης της ομάδας.

2.2. Οι «εκπαραθυρώσεις» στην Ασφάλεια

Η σύλληψη και η κράτηση στην Ασφάλεια, ήταν η αρχή μιας σειράς δοκιμασιών που θα υφίστατο ο πολιτικός κρατούμενος, η αφετηρία μιας ιδιαίτερα επίπονης διαδικασίας. Η αποφυγή της σύλληψης ήταν φυσικά το πρώτο μέλημα των παράνομων σε εκείνες τις συνθήκες αγωνιστών της Αριστεράς. Για στελέχη και μέλη του κόμματος, η αποτροπή της σύλληψης ισοδυναμούσε με την αυστηρή τήρηση των συνωμοτικών κανόνων, αφού σε αρκετές περιπτώσεις, όσο δύσκολες και αν ήταν οι αντικειμενικές συνθήκες, το στέλεχος του κόμματος θεωρούνταν ικανό και υποχρεωμένο να τα καταφέρει. Συχνά, η προδοσία προβαλλόταν ως αιτία για τη σύλληψη αγωνιστών, αφού το «σπάσιμο» κάποιων συντρόφων, οδηγούσε στη σύλληψη άλλων. Ο φόβος για την απόσπαση πληροφοριών, η σκληρότητα των συνθηκών κράτησης, τα ψυχικά και σωματικά βασανιστήρια που θεωρούνταν βέβαια, ώθησε αγωνιστές της Αριστεράς να προτιμήσουν την αυτοκτονία παρά να συλληφθούν.

Ενδεικτικά, ένας αγωνιστής προτίμησε, ενώ καταδιωκόταν, να πέσει στις ρόδες διερχόμενου αυτοκινήτου³³, παρά να συλληφθεί. Παρομοίως, ο Αντώνης Ρούσος γραμματέας του ΕΑΜ Αθήνας, όταν πήγαν να τον πιάσουν έπεσε από την ταράτσα του σπιτιού όπου κρυβόταν. «Ποτέ δεν διευκρινίστηκε αν έπεσε με τη θέλησή του ή αλλιώς», ενθυμείται για το περιστατικό η Έλλη Παππά.³⁴ Το βασικό πρόταγμα ήταν η αποφυγή της σύλληψης με κάθε μέσο, λόγω του φαντασιακού που περιέβαλε την Ασφάλεια. Τα νοήματα που περιβάλλουν τον αυτόχειρα και τον χαρακτηρίζουν από την πράξη του είναι διφορούμενα, αλλά προβάλλουν και τις πολιτικές αντιθέσεις,

³³ Καθημερινή, 24/2/1949, σ. 5.

³⁴ Έλλη Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010, σ. 55.

κοινωνικές αξίες και πρότυπα ηθικής συγκρότησης που συνέχουν την ελληνική κοινωνία στην περίοδο του εμφυλίου και των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων, μιας και η «προδοσία» συνιστούσε καταφρόνια του εαυτού και από το ίδιο το υποκείμενο. Η παραπάνω αυτοκτονία παρουσιάστηκε και στον αστικό δεξιό τύπο της περιόδου, αφήνοντας διάφορα ερωτηματικά. Η βασική συνισταμένη της «είδησης» ήταν ότι βρέθηκε εγκλωβισμένος και δεν έβρισκε άλλο καταφύγιο. Μάλιστα, η ταρατσα του σπιτιού από όπου έπεσε ήταν του ανθρώπου που πλέον δεν του έδινε κρησφύγετο. Ο αστικός δεξιός τύπος της εποχής αναφέρει ότι «εις το διάβημά του προέβη διότι δεν εύρισκεν πια άσυλον» μετά την άρνηση του συντρόφου του να τον συνδράμει και «διότι ως είπεν εις αυτόν, ησθάνετο μεταμέλειαν δια τας υπηρεσίας τας οποίας προσέφερεν εις το Κ.Κ.Ε. το οποίον τελικώς απεδείχθη προδοτικόν αποδεχθέν την απόσπασιν της ελληνικής Μακεδονίας».³⁵ Ο εγκλωβισμός φαίνεται να είναι ο λόγος της πτώσης, καθώς το δεύτερο σκέλος της δημοσιογραφικής αφήγησης, φαίνεται να είναι εγγύηση της ειλικρινούς «μεταμέλειας» του συντρόφου και υπενθύμισης της πολιτικής κατηγορίας ενάντια στο Κ.Κ.Ε., να επισημάνει δηλαδή τον «αντεθνικό» προσανατολισμό του κόμματος.

Από την αντίπαλη πλευρά, οι αυτοκτονίες προ του κινδύνου της σύλληψης χαρακτηρίστηκαν ως συνήθης τακτική των κομμουνιστών, οι οποίοι προτιμούσαν να αυτοκτονήσουν παρά να προβούν σε αποκαλύψεις. Ο υπουργός δημοσίας τάξης Ρέντης, σε απάντηση στα αλληπάλληλα κρούσματα αυτοκτονιών, όπως του αγωνιστή που κατηγορούνταν για τον φόνο αστυφύλακα και καταδιωκόμενος έπεσε στις ρόδες ενός λεωφορείου, ενώ και άλλος αγωνιστής είχε ριφθεί από το παράθυρο κατά τη διάρκεια της ανάκρισης- η κλασική «εκπαραθύρωση» για τους αγωνιστές της Αριστεράς- στα 1949, υποστήριζε ότι οι κομμουνιστές αυτοκτονούν από τον φόβο να μην προβούν σε αποκαλύψεις, και μάλιστα ότι έχουν λάβει και σχετικές οδηγίες και εντολές από το κόμμα. Αντίθετα, όπως υποστήριζε ο υπουργός, οι διωκτικοί κυβερνητικοί μηχανισμοί δεν έχουν λόγο να επιζητούν τον φυσικό θάνατο των

³⁵ Ο Αντώνης Ρούσος είχε αποδράσει το 1947 από την Ικαρία όπου είχε εξοριστεί και ήταν συντάκτης της «Ελεύθερης Ελλάδας». Σύμφωνα με τη «μαρτυρία» του συντρόφου του, όπως αναπαράγεται στον αστικό τύπο, όταν του αρνήθηκε άσυλο, ο Ρούσος του ζήτησε ένα ξυραφάκι, μαντεύοντας όμως τις προθέσεις του ο σύντροφός του δεν του έδωσε. Ο Ρούσος προφασίστηκε τότε σωματική του ανάγκη, ανέβηκε στην ταρατσα, από όπου πήδηξε, *Καθημερινή*, 19/3/1949, σ. 4.

κρατουμένων, αφού οι αποκαλύψεις τους θα είναι χρήσιμες στην εξάρθρωση του δικτύου των κομμουνιστών.³⁶

Η περίπτωση του Νίκου Βαβούδη είναι χαρακτηριστική του παραπάνω κλίματος. Στην έφοδο της αστυνομίας στο σπίτι του Νίκου Καλούμενο στην Καλλιθέα όπου βρισκόταν ο δεύτερος ασύρματος του ΚΚΕ και χειριστής του οποίου ήταν ο Βαβούδης, ο οποίος εκείνη την ώρα βρισκόταν στην ειδικά διαμορφωμένη κρύπτη και έστελνε σήματα στην εξόριστη ηγεσία του κόμματος, η κόρη του Καλούμενου, Μαργαρίτα, αφηγείται ότι όταν ο Βαβούδης αντιλήφθηκε την παρουσία των αστυνομικών άρχισε να καίει χαρτιά και φώναζε «εμένα ζωντανό δε θα με βάλουνε στο χέρι. Δε θα με πιάσουνε». Όσο προσπαθούσαν οι αστυνομικοί να κατέλθουν στην κρύπτη, ο Βαβούδης είχε αρχίσει να καίει χαρτιά. Τότε –αφηγείται η Μαργαρίτα Καλούμενου- «άκουσα μια πιστολιά. Μάλιστα μου φάνηκε ότι άκουσα δύο πιστολιές. Μήπως τράβηξε μια και δεν πέτυχε και μετά το ξανατράβηξε ; Ήταν σκληρός, ήταν σκληραγωγημένος. Το λέγε η ψυχή του δεν φοβότανε. Τόσο σκληραγωγημένο άνθρωπο δεν έχω ξαναδεί. Δεν το έκανε έτσι για να δείξει ηρωισμό, να γίνει ήρωας. Σα να άκουσα δύο πιστολιές».³⁷ Από την παραπάνω μαρτυρία απορρέει η πεποίθηση ότι η αυτοκτονία του Βαβούδη αποτελεί σύμβολο ήθους, αγωνιστικότητας και γενναιότητας, πόσο μάλλον που η αυτοκτονία του συνοδεύεται με καταστροφή εγγράφων εξαιρετικά χρήσιμων για αξιοποίηση από τον εχθρό. Άλλωστε, ο Νίκος Βαβούδης κατηγορήθηκε από τον Ζαχαριάδη ως «χαφιάς» όχι γιατί αυτοκτόνησε, αλλά διότι δεν έκαψε όλο τον κώδικα. Μία διστακτική αποκατάσταση έγινε από το κόμμα στα 1958, αλλά ολοκληρωτική επανένταξη και δικαίωση της μνήμης του, αποκατάστασή του ως μέλους και στελέχους του κόμματος σημειώθηκε στις 16/7/2011, καθώς κρίθηκαν αβάσιμες οι κατηγορίες και ο Βαβούδης αναδείχθηκε ως σύμβολο ήθους και αγωνιστικότητας με τη ζωή του ταγμένη στο κομμουνιστικό κίνημα και με τον «γενναίο θάνατό του».³⁸ Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η αυτοκτονία του όχι μόνο δε διαδραματίζει ρόλο στην καταδίκη του από το κόμμα, αλλά είναι επιπλέον λόγος για την αποκατάστασή του αργότερα. Κωδικοποιείται ως

³⁶ Καθημερινή, 24/2/1949, σ. 6.

³⁷ Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Μαργαρίτας Καλούμενου 24/4/2010 στο Αρχείο του ΚΚΕ , Βλ. Δοκίμιο Ιστορίας ΚΚΕ , τ. Β, 1949-1968 , Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011 , σ. 274, παρ. 595.

³⁸ Δοκίμιο Ιστορίας ΚΚΕ , τ. Β, 1949-1968 , ό.π., σ.σ. 606-608.

ένδειξη θάρρους, αγωνιστικού φρονήματος και αφοσίωσης στο κομμουνιστικό κίνημα.

Αντιθέτως, η Αριστερά υποστήριζε ότι δεν υπήρχε περιθώριο αμφιβολίας ότι η «αυτοκτονία» κατά τη διάρκεια της ανακριτικής διαδικασίας και φυλάκισης στην Ασφάλεια αποτελούσε πρακτική των διωκτικών αρχών που στόχευαν στη φυσική εξόντωση των πολιτικών κρατουμένων, ήταν δηλαδή συγκαλυμμένη δολοφονία. Δύο «αυτοκτονίες» στην Ασφάλεια Θεσσαλονίκης που αναφέρονται στον *Ριζοσπάστη* το 1947, υποδηλώνουν –σύμφωνα με τον αρθρογράφο- τη σκληρότητα του «μοναρχοφασιστικού κράτους» και των αμερικάνων ιμπεριαλιστών που το στηρίζουν. Πρόκειται για την «αυτοκτονία» ή όπως διατείνεται ο αρθρογράφος για την «εξόντωση δια της αυτοκτονίας» του Γραμματέα της Κ.Ο. Κιλκίς και στελέχους της Κ.Ο. Θεσσαλονίκης, Γεώργιου Κεσίδη.³⁹ Το άλλο περιστατικό «αυτοκτονίας» που συνέβη στην Ασφάλεια Θεσσαλονίκης ήταν λίγες ημέρες μετά στις 24/6/1947 του εικοσιεξάχρονου εργάτη Βαλάσιου Βαλασιάδη, ο οποίος συνελήφθη και σύμφωνα με το αστυνομικό δελτίο «διαλαθών την προσοχήν, ερρίφθη εκ του παραθύρου του αστυνομικού γραφείου ύψους 4 μέτρων και ετραυματίσθη βαρέως. Μεταφερθείς εις το Δημ. Νοσοκομείον εξέπνευσεν. Εναντίον τούτου υπήρχον συντριπτικά στοιχεία, ετύγχανον δε επικίνδυνος κομμουνιστής».⁴⁰ Η παραπάνω περίπτωση χαρακτηρίζεται από τους αγωνιστές ως κλασική «εκπαραθύρωση», την οποία θεωρούσαν συνηθισμένη τακτική της Ασφάλειας κατά τη διάρκεια της ανάκρισης.

Επιπλέον, στα 1948, ύστερα από τη δολοφονία του υπουργού δικαιοσύνης Λαδά και τη σύλληψη του Στρατή Μουτσογιάννη, ως φυσικού αυτουργού και τις αποκαλύψεις στις οποίες αυτός προέβη, εξαρθρώθηκε σε μεγάλο βαθμό η κομματική οργάνωση της Αθήνας.⁴¹ Ανάμεσα στους συλληφθέντες ήταν και ο Βύρων Σοβατζόγλου, παλιός

³⁹ Σύμφωνα με το άρθρο ο Κεσίδης είχε συλληφθεί στις 11/6/1947 και κρατούνταν ανακρινόμενος στην Ασφάλεια Θεσσαλονίκης, όπου υπέστη βασανιστήρια. κατόπιν ήταν στα απομονωτήρια, όπου έκανε εμετούς και αιμοπτώσεις. Καθώς δεν του πρόσφεραν ιατρική φροντίδα, σύμφωνα με τη μαρτυρία συκρατουμένου του, επόμενο ήταν να υποκύψει στα τραύματά του και να πουν μετά από δύο τρεις ημέρες ότι «αυτοκτόνησε», *Ριζοσπάστης*, 1/7/1947, σ. 1.

⁴⁰ *Ριζοσπάστης*, 25/6/1947, σ. 1.

⁴¹ Η καινοτόμα απόφαση του κόμματος για μια πράξη ατομικής «τρομοκρατίας» στην ουσία της - παρά την κορύφωση της εμφύλιας σύρραξης- και κυρίως η ανάθεση στον συγκεκριμένο άνθρωπο

Ακροναυπλιώτης και με δράση στο συνδικάτο μαγείρων, στέλεχος του ΚΚΕ. Ο Βύρων Σοβατζόγλου, 50 ετών κατά τη σύλληψή του, άνεργος, σύμφωνα με το ανακοινωθέν των αρχών, προέβη σε σημαντικές αποκαλύψεις τις οποίες και προσυπέγραψε. Την Κυριακή δέχτηκε επισκεπτήριο από τη γυναίκα του, στην οποία εμφανίζεται να μην μαρτυρά τίποτα για τις προθέσεις του. Το επόμενο πρωί «ερρίφθη» από ένα παράθυρο του τρίτου ορόφου. Σύμφωνα με τον αστικό Τύπο, που αντανακλά το σκεπτικό των αρχών, ο Σοβατζόγλου μετά τις αποκαλύψεις στις οποίες προέβη, είχε τύψεις και «μεταμεληθείς», αυτοκτόνησε.⁴² Αυτή ήταν άλλωστε η κυρίαρχη εξήγηση των αρχών για τις «αυτοκτονίες» στην Ασφάλεια.

Ωστόσο, αν ενσκήψουμε στο ζοφερό περιβάλλον της αυτοκτονίας του Βύρωνα Σοβατζόγλου, ανακύπτουν διαφορετικές ερμηνείες και προκαλούνται πολλαπλοί συνειρμοί. Μία πιθανή εκδοχή είναι να δέχτηκε απειλές για τη διαβίωση των υπόλοιπων μελών της οικογένειάς του, στην περίπτωση του της γυναίκας και του μικρού παιδιού του. Όπως έχει καταγραφεί στην Ελλάδα και διεθνώς, η πίεση που ασκούν οι διωκτικές αρχές προκειμένου να αποσπάσουν την ομολογία από τον κρατούμενο ή πληροφορίες για συντρόφους του, εδράζεται και σε απειλές κατά της ζωής μελών των οικογενειών τους ` ότι θα υποστούν τις ίδιες διώξεις μέλη της οικογένειάς τους, τα οποία μπορεί να μην είχαν και άμεση σχέση.⁴³ Οι απειλές κατά

της ενέργειας προκαλεί ερωτηματικά για την αποτελεσματικότητά της. Στο *Δελτίο Ειδήσεων ΔΣΕ* της 2/5/1948, σ.1 έχει ως τίτλο ότι «ένας λαϊκός αγωνιστής σκότωσε τον προδότη υπουργό δικαιοσύνης Λαδά» δίνοντας πολιτική κάλυψη και χαρακτηρίζοντας θετικά τον Μουτσογιάννη. Ως ενέργεια θεωρείται επιτυχημένη, αφού «τρομοκρατημένοι οι μοναρχοφασίστες στην Αθήνα εφάρμοσαν τον στρατιωτικό νόμο και τη λογοκρισία», *Δελτίο Ειδήσεων ΔΣΕ* της 2/5/1948, σ.1 και παρά τα αντίποινα που ήταν η άμεση εκτέλεση 109 πολιτικών κρατουμένων σε διάστημα μίας εβδομάδας ,Πολυμήρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό.π., σ. 123 εξακολουθεί να το θεωρεί θετικό γεγονός, αφού «οι τρομοκρατημένοι μοναρχοφασίστες» προέβησαν στις εκτελέσεις «για να τονώσουν το ηθικό των οπαδών τους» », *Δελτίο Ειδήσεων ΔΣΕ* της 5/5/1948. Οι αποκαλύψεις του Στρατή Μουτσογιάννη οδήγησαν στην εξάρθρωση του ήδη λαβωμένου παράνομου κομματικού δικτύου στην Αθήνα και έδωσε το πρόσχημα για ένταση της καταστολής . Για τη διαλεύκανση της υπόθεσης, τη σύλληψη, τις αποκαλύψεις Μουτσογιάννη και το κύμα συλλήψεων που ακολούθησε, βλ. *Καθημερινή*, 19/5/1948, σ.σ. 2-3, *Καθημερινή*, 16/6/1948, σ. 5, *Καθημερινή*, 18/6/1948, σ. 5 και για τη δίκη *Καθημερινή*, 19/6/1948, σ.σ. 3,5 και *Καθημερινή*, 22/6/1948, σ.σ. 3,6.

⁴² *Καθημερινή*, 18/7/1948 , σ. 3.

⁴³ Παναγιώτης Σακελλαρόπουλος, «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος : Ενδοψυχικές συγκρούσεις, διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας» στο συλλογικό *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρόνησου*, ό.π., σ.σ. 303-312 ` ειδικά σ. 305. Παράδειγμα αυτή της τακτικής για την πίεση να προβεί σε αποκαλύψεις ή να δεχτεί την

των προσφιλών προσώπων οδήγησε αγωνιστές να προβούν σε αποκαλύψεις, παρά το γεγονός ότι εκτελέστηκαν και μνημονεύονται αρνητικά από τους συντρόφους τους.⁴⁴ Η πρακτική αυτή των διωκτικών αρχών φαίνεται να εφαρμόστηκε και στην περίπτωση του Σοβατζόγλου, ο οποίος «εκπαραθυρώθηκε» στην ασφάλεια.

Στον παραπάνω συλλογισμό συνηγορεί, η μαρτυρία της γυναίκας του Αντώνη Φλούντζη, κρατούμενου στην Ασφάλεια εκείνη την εποχή -η οποία κατά την προσφιλή τακτική της Ασφάλειας περί οικογενειακής ευθύνης είχε συλληφθεί λίγο αργότερα- που αναφέρει ότι την πλησίασε κάποιος και της είπε και «τώρα η σειρά του άντρα σου». Λίγες μέρες αργότερα βεβαιώθηκε για τον θάνατο βλέποντας τη γυναίκα του Σοβατζόγλου να κλαίει με το μωρό στην αγκαλιά, κρατούμενη και αυτή. Ήταν τόση διαδεδομένη η πεποίθηση ότι συμβαίνουν εκπαραθυρώσεις, που έστειλε γράμμα στον Σοφούλη, ο οποίος ήταν πρωθυπουργός εκείνη την εποχή και παλιός γνώριμος του Φλούντζη, με σκοπό να αποτρέψει ένα τέτοιο ενδεχόμενο για τον σύζυγό της.⁴⁵ Η πιθανότητα της «εκπαραθύρωσης» επιβεβαιώνει την απόλυτη εξουσία στο σώμα του κρατουμένου, αν και δεν ήταν καθόλου θεσμικά συμβατό, για αυτό άλλωστε και σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ασφάλεια, δικαιοσύνη, κυβέρνηση και επιστήμη προκρίνουν με πολλαπλές «αντικειμενικότητες» την αυτοκτονία, αντί της δολοφονίας.

κατασκευασμένη από τις αρχές ομολογία του έχουμε και από το διεθνές περιβάλλον και από «δημοκρατικότερες» αστυνομίες. Η βρετανική αστυνομία ύστερα από τις βόμβες που τοποθέτησε ο IRA στο Guilford συνέλαβε τρεις νέους άνδρες και μια νεαρή γυναίκα, που έμειναν στην ιστορία ως υπόθεση Guilford Four. Προσδοκία της αστυνομίας ήταν να απεμπολήσει το φόβο και να εμπεδώσει το αίσθημα ασφαλείας, για αυτό κατασκεύασε ενόχους. Μαζί με όλα τα βασανιστήρια τελικά ο Gerry Conlon ενέδωσε και υπέγραψε την κατάθεση όταν απείλησαν τη ζωή του πατέρα του. Οι τέσσερις καταδικασμένοι αθωώθηκαν όταν προέκυψαν νέα στοιχεία αφού πέρασαν δεκαπέντε χρόνια στις αγγλικές φυλακές. Την εμπειρία του αυτή την κατέγραψε ο Gerry Conlon στο βιβλίο του *Proved Innocent* (1991) και μεταφέρθηκε στον κινηματογράφο στα 1993 με τον ελληνικό τίτλο *Εις το όνομα του πατρός*, σε σκηνοθεσία Jim Sheridan και τον Daniel Day – Lewis στον πρωταγωνιστικό ρόλο του Gerry Conlon.

⁴⁴ Ενδεικτική είναι η περίπτωση της εκτέλεσης του Νίκου Μπελογιάννη και των τριών συντρόφων του στις 30/3/1952. Ο Μπελογιάννης έγινε, δικαιολογημένα, σύμβολο αγωνιστικότητας και ήθους, ενώ οι Ηλίας Αργυριάδης, Νίκος Καλούμενος και Δημήτρης Μπάτσης δεν αναφέρονται παρά μόνο αρνητικά, αν και όλα δείχνουν ότι το δίλημμα που τους ετέθη, τουλάχιστον για τους δύο πρώτους, δεν ήταν αν θα σώσουν τη δική τους ζωή, αλλά να ανακουφίσουν με κάποιο τρόπο τα άτομα του οικογενειακού τους περιβάλλοντος.

⁴⁵ Αντώνης Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σ.σ. 83-84.

Εξάλλου, μία μικρή είδηση την ίδια χρονιά μας πληροφορεί για τον θάνατο της εργατριάς Γεωργίας, «συζύγου Κ. Γκρατσιώτου», η οποία αυτοκτόνησε λαμβάνοντας μεγάλο αριθμό αντεμπρινών εντός των φυλακών στο Χαλάνδρι, όπου κρατούνταν για «κομμουνιστική» δράση. Ο λόγος που προβλήθηκε από τις ανακριτικές αρχές ήταν ότι λόγω καταπτώσεως των δυνάμεών της, αυτοκτόνησε για να μην καταδώσει τους συντρόφους της.⁴⁶ Η αυτοκτονία των πολιτικών κρατουμένων κωδικοποιούταν από τους διώκτες τους είτε ως απόρροια των «τύψεων» που κατακλύζουν τον κρατούμενο που «έσπασε» είτε ως πράξη που αποτρέπει την κατάδοση κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων. Όμως, κάποιες «αυτοκτονίες» είναι εξόχως αμφισβητήσιμες. Όταν ο «επικίνδυνος κομμουνιστής» Ν. Ράπτης, σύντροφος του Διαμαντή, 42 ετών, οδηγούνταν στην Ασφάλεια, προσπάθησε να δραπετεύσει -σύμφωνα με τις αρχές- και βρέθηκε νεκρός στον δρόμο, αφού έπεσε από το παράθυρο του τρίτου ορόφου⁴⁷, φαίνεται να μην τηρούνται καν τα προσχήματα. Γιατί και δύσκολο ήταν να αποφασίσει να φύγει και ο τρόπος με τον οποίο προσπάθησε να «δραπετεύσει» από το παράθυρο του τρίτου ορόφου.

Σε αυτό το κλίμα, στις αρχές του 1949 οι κρατούμενοι στην Ασφάλεια Αθηνών, άκουσαν ένα βαρύ, τρομερό «γδούπο». Όπως έμαθαν τις επόμενες ημέρες- γιατί προφανώς δεν είχαν οπτική επαφή με το συμβάν- επρόκειτο για την «εκπαραθύρωση» κατά την κοινή τους αντίληψη, της Τσούχλου, η οποία ήταν ανώτερο στέλεχος της «Εθνικής Αλληλεγγύης», οργάνωσης που συνδεόταν άμεσα με το ΕΑΜ, και είχε προσβάσεις μέχρι και στην αστική τάξη, αφού ήταν μοδίστρα υψηλού επιπέδου και κύρους.⁴⁸ Η Τσούχλου, έπειτα από πολύμηνη κράτηση στην απομόνωση και έντονα βασανιστήρια, έπεσε στον φωταγωγό. Οι «αυτοκτονίες» στην ασφάλεια εσωτερικεύονταν από τους πολιτικούς κρατουμένους ως κάλυψη, θεσμική και πολιτική, της δολοφονίας των διωκτικών αρχών. Η εκδοχή των πολιτικών κρατουμένων εκπορευόταν από την πεποίθηση ότι πρόθεση των διωκτικών αρχών ήταν να εξοντώσουν φυσικά τον αγωνιστή που δεν υποκύπτει ή ότι κατά τη διάρκεια

⁴⁶ Καθημερινή, 1/7/1948.

⁴⁷ Καθημερινή, 16/7/1948, σ. 3.

⁴⁸ Παντελής Καραγκίτσος, Ριζοσπάστης, 16/12/1979, σ. 13.

των βασανιστηρίων ο αγωνιστής πέθανε και κατόπιν, ανακοινώθηκε ότι «αυτοκτόνησε».

Συνεπώς, η εκδοχή της συγκάλυψης του θανάτου κατά τη διάρκεια βασανιστηρίων με τον χαρακτηρισμό ως «αυτοκτονία», είναι αρκετά διαδεδομένη στους πολιτικούς κρατούμενους. Σε διαφορετικά ιστορικά πλαίσια και με το ιδιαίτερο πολιτικό και σατιρικό ύφος του, αναφέρεται σε αυτές τις μεθόδους «εκπαραθυρώσεων» και «αυτοκτονιών» στην Ασφάλεια, ο Ντάριο Φο στο θεατρικό έργο του «ο τυχαίος θάνατος ενός αναρχικού». Συγκεκριμένα, αναφέρεται στην «αυτοκτονία» του «αναρχικού» σιδηροδρομικού Τζουζέπε Πινέλι τη νύχτα της 15/12/1969, ο οποίος έπεσε από παράθυρο της αστυνομίας του Μιλάνο, όπου ανακρινόταν.⁴⁹ Πέρα από τις πάγια βίαιες πρακτικές που αποδίδουν οι αγωνιστές στους διωκτικούς μηχανισμούς και τους φορείς τους, στην προκειμένη περίπτωση – την «αυτοκτονία» του Πινέλι – από την έρευνα και τους αυτόπτες μάρτυρες, στην πλειονότητά τους δημοσιογράφοι, προκύπτουν «αντικειμενικά» στοιχεία, τα οποία αμφισβητούν την ανακοίνωση της αστυνομίας.⁵⁰ Οι ενέργειες αυτές, που συνέβαιναν τακτικά εκείνη την περίοδο, σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, σκοπό είχαν να δικαιολογήσουν την όξυνση της καταστολής με το πρόσχημα της «τρομοκρατίας» και να αποσυσπειρώσουν το λαϊκό

⁴⁹ Το έργο του Ντάριο Φο, *Ο τυχαίος θάνατος ενός αναρχικού (και μερικών άλλων ανατρεπτικών)*, μετ. -εισαγωγή Βασίλης Τομανάς, προβάλλει τη διευρυμένη πεποίθηση όχι μόνο μέρους του αντιεξουσιαστικού χώρου στην Ιταλία, αλλά γενικά μεγάλου μέρους του εργατικού και λαϊκού κινήματος ότι οι «τρομοκρατικές» αυτές ενέργειες εκπορεύονται από τις μυστικές υπηρεσίες ή ακροδεξιές ομάδες, κυρίως όταν ήταν «τυφλές» και είχαν τόσα θύματα, που τα χαρακτήριζαν «αθώα». Ύστερα από τη βόμβα που εκρήγνυται στις 12/12/1969 στην πλατεία Φοντάνα στο Μιλάνο, που είχε ως συνέπεια εννέα νεκρούς και εκατό τραυματίες, οι αρχές συλλαμβάνουν το σιδηροδρομικό και πατέρα δύο παιδιών Τζουζέπε Πινέλι ή Πίνο όπως τον έλεγαν οι φίλοι του.

⁵⁰ Να σημειωθεί εδώ ότι ο Πινέλι είχε άλλοθι, το οποίο δεν έγινε αποδεκτό. Σύμφωνα με το πόρισμα, τουλάχιστον όπως αναπαράγεται από πλευρά του αναρχικού χώρου, προέκυψε ένα τηλεφώνημα στις δώδεκα παρά τέταρτο τη νύχτα της 15/12/1969 έγινε ένα τηλεφώνημα από το κτίριο όπου ανακρινόταν ο Πινέλι για να έρθει ασθενοφόρο. Αυτόπτες μάρτυρες είδαν να πέφτει ο σιδηροδρομικός στις δώδεκα και δύο. Σύμφωνα με την παραπάνω άποψη εκτιμά ότι τα στοιχεία δείχνουν ότι στη διάρκεια της ανάκρισης και κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων έτσι ώστε να «ομολογήσει» πέθανε και το νεκρό σώμα του πετάχτηκε από το παράθυρο. Έτσι, σκηνοθέτησαν την αυτοκτονία του και υποστήριξαν ότι κατόπιν αποκαλύψεων αισθάνθηκε τύψεις και έπεσε από το παράθυρο στο Ντάριο Φο, *Ό.π.*, εισαγωγή, σ.σ. 5-10. Τηρουμένων των ιστορικών ιδιαιτεροτήτων η άποψη αυτή συναντάται να εκφέρεται από την αστυνομία και στην ελληνική περίπτωση την περίοδο που μελετάμε.

κίνημα.⁵¹ Το έργο του Ντάριο Φο ανέβηκε για πρώτη φορά στο Μιλάνο το 1970 και πριν αρχίσει η παράσταση υπενθύμιζε στους θεατές την «αυτοκτονία» του Σαλσέντο, ιταλού εργάτη μετανάστη, αναρχικού και αγωνιστή του εργατικού κινήματος, ο οποίος στα 1921 έπεσε από στο κενό από το παράθυρο του δέκατου τέταρτου ορόφου του υπουργείου δικαιοσύνης της Νέας Υόρκης όπου κρατούνταν, σημειώνοντας με αυτό τον τρόπο τη διαχρονικότητα των βίαιων συμπεριφορών και τακτικών των διωκτικών μηχανισμών των δυτικών κρατών απέναντι στους αγωνιστές του εργατικού κινήματος.⁵² Ο Αντρέα Σαλσέντο, τυπογράφος, είχε συλληφθεί και κρατούνταν παρανόμως για οκτώ εβδομάδες ανακρινόμενος να προβεί σε αποκαλύψεις και «ομολογίες». Ο θάνατός του προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και την αγανάκτηση των πολιτικοποιημένων εργατών που οργάνωναν διαμαρτυρίες καταγγέλλοντας την αστυνομία για τη δολοφονία του.⁵³ Οι πολιτικές διώξεις, που είχαν παρουσιαστεί με ιδιαίτερη ένταση από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, είχαν οξυνθεί εκείνη την περίοδο στις ΗΠΑ, στοιχεία των οποίων ήταν οι μαζικές συλλήψεις, οι «ομολογίες», οι αποκαλύψεις, δηλαδή οι καταδόσεις, τα ψυχικά και σωματικά βασανιστήρια, οι ανακρίσεις, το «ξεδιάλεγμα», οι αυτοκτονίες είτε ως απόρροια των πιέσεων κατά τον εγκλεισμό είτε ως προκάλυμμα δολοφονίας.⁵⁴ Οι αναλογίες των παραπάνω περιπτώσεων με τις διώξεις κατά των αγωνιστών της Αριστεράς της

⁵¹ Χαρακτηριστικό είναι ότι λόγω του πολιτικού κλίματος που δημιουργήθηκε και του αισθήματος καταστολής που δημιουργήθηκε, ματαιώθηκε η μεγάλη απεργία των εργατών μετάλλου, από τα μεγαλύτερα συνδικάτα του ιδιωτικού τομέα. Στην κάμψη του κινήματος συνετέλεσαν οι φωνές περί «φασιστικού κινδύνου», αλλά και η πολιτική κατευνασμού, συμβιβασμού και ταξικής συνεργασίας σε μεγάλο βαθμό που ακολουθούσε το ΙΚΚ, το οποίο έλεγχε σε μεγάλο βαθμό τα συνδικάτα. Δες Τζανφράνκο Σανγκουινέτι, *Περί της τρομοκρατίας και του κράτους*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Ύψιλον, Αθήνα 1980.

⁵² Ντάριο Φο, *Ο.π.*, σ. 13.

⁵³ *Ριζοσπάστης*, 19/8/2007. Το σχετικά πρόσφατο άρθρο αναφέρεται στην υπόθεση Σάκο και Βαντσέτι, συντρόφων του Σαλσέντο, που ανάμεσα στα άλλα κατηγορήθηκαν για τις διαμαρτυρίες και τις «συκοφαντίες» που εξαπέλυαν εναντίον των διωκτικών μηχανισμών. Οι Σάκο και Βαντσέτι, αντανακλώντας και την ένταση του πολιτικού διωγμού στις ΗΠΑ εκείνη την εποχή, καταδικάστηκαν σε θάνατο με τη χαλκευμένη κατηγορία- πρόσχημα ουσιαστικά- μιας ληστείας μετά φόνου που αρνούσαν ότι είχαν διαπράξει και τον Αύγουστο του 1927 οδηγήθηκαν στην ηλεκτρική καρέκλα και εκτελέστηκαν. Από τότε σταχυολογήθηκαν ως σύμβολα μαχητικότητας και αυτοθυσίας για το εργατικό κίνημα.

⁵⁴ Ρίτσαρντ Μπόγερ – Χέρμπερτ Μορέ, *Η άγνωστη ιστορία του εργατικού κινήματος των ΗΠΑ*, μετ. Αθηνά Παναγουλοπούλου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1993, σ.σ. 352-354.

περιόδου που μελετάμε είναι εμφανείς. Τουλάχιστον όσον αφορά τους λόγους που περιβάλλουν τις αυτοκτονίες των πολιτικών κρατουμένων από τους αγωνιστές, οι οποίοι αποδομούν τις ανακοινώσεις των αρχών για «αυτοκτονία» και προβάλλουν ότι τακτική των αρχών είναι η φυσική και ψυχολογική εξόντωση των αγωνιστών.

Εξάλλου, μία μετεμφυλιακή περίπτωση «εκπαραθύρωσης», που αναφορές του έχουμε μόνο από τον αστικό τύπο, είναι του συλληφθέντα ως κομμουνιστή Α. Λακκά, ο οποίος «ηυτοκτόνησε χθες την πρωίαν ριφθείς εκ τινός παραθύρου τη Γενικής Ασφαλείας Αθηνών», οποίος και ετραυματίσθη σοβαρότατα. Ο αυτόχειρ μετεφέρθη αμέσως εις τον σταθμόν πρώτων βοηθειών και εκείθεν εις το Δημοτικόν νοσοκομείον, όπου και εξέπνευσε». ⁵⁵ Στη δημοσιογραφική αφήγηση αναφέρεται ότι ενώ ο κρατούμενος «υπαγόρευε» την κατάθεσή του, διέφυγε της προσοχής, όρμησε και έπεσε από τον τρίτο όροφο, όπου βρισκόταν το ανακριτικό γραφείο, του «μεγάρου της Γενικής Ασφαλείας». ⁵⁶ Από το αστυνομικού ύφους ρεπορτάζ, προκύπτει ότι ο Λακκάς ανακρινόταν όλο το βράδυ, με τους συνειρμούς που φέρνουν οι ανακριτικές μέθοδοι των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων, αφού το περιστατικό συνέβη πρωί, όταν έδινε την κατάθεσή του, όταν υπέβαλε την «ομολογία» του. ⁵⁷ Ο λόγος που προβλήθηκε από τις αρχές ως αιτία του θανάτου του, ήταν η «μεταμέλεια» για τις αποκαλύψεις σύμφωνα με την επαναλαμβανόμενη επεξήγηση, γεγονός που ανεξάρτητα από την πραγματικότητά του, αναδεικνύει μία κοινωνική αξία, αρνητικά φορτισμένη, την προδοσία, η οποία προσβάλλει την αξιοπρέπεια του κρατουμένου και μέσω απαξιωτικών συνειρμών για τον εαυτό, παρωθείται στην αυτοκτονία.

⁵⁵ *Καθημερινή*, 6/4/1950, σ. 4. Σύμφωνα με το αστυνομικό δελτίο που δημοσιεύτηκε στον τύπο, ο 38χρονος κομμουνιστής από την Πρέβεζα, ήταν παλιός κομμουνιστής και είχε δράσει μάλιστα στο «συμμοριτοπόλεμο ως μέλος συμμορίας». Ο Λακκάς δούλευε σε περίπτερο σε κεντρικό σημείο της Αθήνας και συνελήφθη «επ' αυτοφώρω» τον παράνομο *Ριζοσπάστη*. Κατά τη διάρκεια της ανάκρισης «προέβη εις ενδιαφέρουσας αποκαλύψεις» και «παρέσχε διάφορα στοιχεία δια πολλούς καταζητούμενους κομμουνιστάς», Βλ. και *Βήμα*, 6/4/1950.

⁵⁶ *Βήμα* 6/4/1950, σ. 6.

⁵⁷ Ο Χρόνης Μίσσιος συγκρίνοντας την εμπειρία από τις ανακριτικές «μεθόδους» αναφέρει ότι ενώ η Ασφάλεια Πειραιά βασάνιζε άγρια, το μόνο της καλό ήταν ότι το έκανε συνήθως μέρα. Η Ασφάλεια Αθήνας βασάνιζε από το σούρουπο ως το πρωί και τη νύχτα όταν σε βασανίζουν νιώθεις διπλά μόνος, Χρόνης Μίσσιος ...καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς, ό.π., σ. 113.

Άλλωστε, η στάση που θα κρατήσει ο ανακρινόμενος, τον χαρακτηρίζει. Κοινωνικές αξίες στις οποίες βασίζεται επηρεάζουν καθοριστικά την εικόνα του για τον εαυτό και τους άλλους. Οι κατηγορίες και οι μομφές που του αποδίδονται φαντασιακά και αποτιμά ο ίδιος δεν είναι πολιτικές, αλλά ηθικές,⁵⁸ που εφορμούν από τη συνολικότερη θεώρηση του εαυτού και τη συγκρότηση του υποκειμένου, με τις ενσωματώσεις και τις συγκρούσεις του με το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Η αυτοκτονία του επομένως, είναι συνέπεια της κοινωνικής αξίας, της τιμής, με την πολλαπλότητα θεωρήσεων και κοινωνικών πρακτικών, που τη συνοδεύουν. Και παράλληλα, εγείρει συναισθήματα όταν προσβάλλεται, ενδεχόμενη συνέπεια των οποίων είναι και η αυτοκτονία.

Αντιθέτως, στις περιπτώσεις θανάτων κρατουμένων στην Ασφάλεια οι αρχές αποποιούνται οποιαδήποτε ευθύνη, προβάλλοντας τις ενέργειες και εκδοχές τους ως συμβατές με τον θεσμικό κανόνα. Και με τη συνδρομή και των συγγενών του θύματος, με όποιες εικόνες πίεσης και καταναγκασμού απορρέουν από αυτή, που επιβεβαίωσαν ότι «από της πρώτης στιγμής έλαβεν γνώσιν ο αδελφός του, ο οποίος είχε προσέλθει στην ασφάλειαν με τρόφιμα εις την ασφάλειαν με τρόφιμα και είδη ματισμού».⁵⁹ Η αγωνία της ασφάλειας να αποσεισει θεσμικά τις ευθύνες της κατευθύνεται από ασάφειες. Προφανώς, η άμεση ενημέρωση αναφέρεται μετά την πτώση, αφού εκείνη την εποχή όταν συλλαμβανόταν κάποιος εκτός σπιτιού περνούσε αρκετό διάστημα μέχρι την πληροφόρηση της οικογένειας. Ότι βέβαια ο αδελφός πήγε με τρόφιμα και ρούχα ήταν κοινωνική πρακτική, μιας και αυτά ήταν τα δέματα που πρόσφεραν στον κρατούμενο οι συγγενείς του. Όπως και να έχει οι λόγοι που προβάλλονται για την αυτοκτονία του κρατούμενου, επισημημένοι ή «πραγματικοί», αναδεικνύουν κοινωνικές αξίες και πρότυπα που συνθέτουν την ταυτότητα του πολιτικού κρατουμένου. Πολιτικές διαχείρισης του σώματος και διαμόρφωσης του κρατουμένου. Αλλά, και πολιτικές αντίστασης του ίδιου του υποκειμένου στις εξουσίες που τον περιβάλλουν.

⁵⁸ Πολυμέρης Βόγλης, «Ανάμεσα στην άρνηση και την αυτοάρνηση : πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα, 1945-1950», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ.σ. 87 -105 ` ειδικά σ.σ. 90-91.

⁵⁹ *Καθημερινή*, 8/4/1950, σ. 3.

Η παραπάνω «αυτοκτονία» στην Ασφάλεια, δεν είχε άλλη αναφορά στον δημόσιο λόγο. Ήταν ένας από τους «ανώνυμους αγωνιστές», που έμειναν στην αφάνεια. Μία άλλη αυτοκτονία «κομμουνιστή», πήρε ακόμα μικρότερη δημοσιότητα και τότε και κατόπιν. Ένα μικρό μονόστηλο στην *Καθημερινή* έφτανε για να πληροφορήσει τους αναγνώστες της ότι συνέβη «αυτοκτονία κομμουνιστού εν Πειραιεί». Στη σύντομη γεγονοτολογική ανάλυση όμως, αναφέρεται ότι «η αυτοκτόνησε ριφθείς εκ της ταράτσας του τριώροφου κτιρίου της υποδιευθύνσεως Πειραιώς, ο δια κομμουνιστική δράσιν κατηγορούμενος Σοφ. Βουτσινάς, ετών 33».⁶⁰ Φαίνεται ότι και μόνο ο χαρακτηρισμός «κομμουνιστής» είναι αρκετός για να παρουσιαστεί ως φυσικός του χώρος την Ασφάλεια όταν αναφέρεται στον Πειραιά. Και αυτό είναι από την πλευρά της εξουσίας η επιβεβαίωση του κομμουνιστή ως του απόλυτου «άλλου», της αποπομπής του από την κοινότητα, ανεξάρτητα από τις πράξεις του. Το ότι είναι κομμουνιστής υποβαθμίζει και παραγκωνίζει τα υπόλοιπα στοιχεία της προσωπικότητάς του. Κατά τον εγκλεισμό του, το ενδεχόμενο του θανάτου του πολιτικού κρατούμενου έπρεπε να θεωρείται πιθανό. Η περίπτωση στην ταράτσα ο 33χρονος κατηγορούμενος για κομμουνιστική δράση, να υποβαλλόταν σε ψυχικά και σωματικά βασανιστήρια, δεν φαίνεται σε καμία περίπτωση απίθανη. Όπως επίσης και το ενδεχόμενο να μην άντεξε κατά τη διαδικασία. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για τον θάνατο ενός ακόμη αγωνιστή, επώδυνο και αξιοπρεπή, που ξεφεύγει από τις επίσημες στατιστικές και αναφορές και των δύο πλευρών του εμφυλίου .

Μια άλλη περίπτωση αυτοκτονίας κατά τη διάρκεια της ανάκρισης - που προβλήθηκε από τον αστικό τύπο, αναπαράγοντας το αστυνομικό δελτίο- ως απόρροια των «τύψεων», κατόπιν αποκαλύψεων, ήταν της Λίας Φλωριάς.⁶¹ Στη νοσοκόμο από την Πάτρα, αναφέρεται και η Έλλη Παππά, χαρακτηρίζοντάς της «γενναία και αξιοπρεπή αγωνίστρια», που δεν υπέκυψε στα βασανιστήρια στην Ασφάλεια, αφού είχε διαπιστώσει ότι δεν είχε προβεί σε αποκαλύψεις, δεν είχε «σπάσει». Με τους παραπάνω συνειρμούς, η Έλλη Παππά κατέληγε στο συμπέρασμα ότι την «εκπαραθύρωσαν».⁶² Το αστυνομικό ρεπορτάζ αναφέρει ότι το περιστατικό

⁶⁰ *Καθημερινή*, 11/9/1951, σ. 3.

⁶¹ *Ελευθερία*, 4/1/1951, σ. 4.

⁶² Έλλη Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, ό.π., σ.σ. 40, 256-257.

συνέβη στις 4.45 το πρωί, κατά την όγδοη μέρα της κρατήσεώς της, όταν από ένα μικρό παράθυρο έπεσε από τον τρίτο όροφο, από ύψος περίπου δώδεκα μέτρων, μια γυναίκα. Διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για τη νοσοκόμα από την Πάτρα, που είχε συλληφθεί ως συμμετέχων στη «γιάφκα» του Ριζοσπάστη και γενικότερα για «κομμουνιστική δράση». Η Λία Φλωριά είχε συμμετάσχει στα Δεκεμβριανά ως νοσοκόμα και κατόπιν ήταν στην παρανομία, δούλευε ως νυχτερινή νοσοκόμα και προετοιμαζόταν να πάει στο ΔΣΕ στο Μοριά, αλλά δεν τα κατάφερε, αφού διαλύθηκε το κίνημα. Όπως αναφέρει η Έλλη Παππά «άντεξε στις ανακρίσεις, δεν μίλησε, δεν πρόδωσε-μια άξια αγωνίστρια θαμμένη στην ανωνυμία».⁶³ Οι αρχές από την άλλη, αναφέρουν ότι προέβη σε αποκαλύψεις και για τον λόγο αυτό της είχε δοθεί μια κάποια ελευθερία, η οποία ήταν να ζητήσει να πάει στο αποχωρητήριο συνοδευόμενη από ένα αστυφύλακα, όπου σύμφωνα με το επίσημο ανακοινωθέν έπεσε από το στενό παράθυρο, από ύψος δώδεκα μέτρα, και ο συνοδός αστυφύλακας, το κατάλαβε όταν άκουσε τον «γδούπο». Η διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν παρόμοια όπως και στις άλλες περιπτώσεις, για να στοιχειοθετηθεί θεσμικά η εκδοχή της αυτοκτονίας, με τη συμμετοχή των αστυνομικών και εισαγγελικών αρχών, αλλά και της επιστήμης.⁶⁴ Η ιατροδικαστική έκθεση αποτελεί τη θεσμική κατοχύρωση της «αυτοκτονίας», αλλά λειτουργεί και ως πολιτικό προκάλυμμα για τις κυβερνητικές αρχές, ώστε να απορριφθεί η εκδοχή της δολοφονίας, αν και οι αποφάνσεις της προκαλούν ερωτήματα «αστυνομικού» τύπου θα τα χαρακτηρίζαμε.⁶⁵ Παρά τα ερωτήματα που

⁶³ Ο.π., σ. 48.

⁶⁴ Η ιατροδικαστική εξέταση και αυτοψία αναπαρέστησε το γεγονός, λέγοντας ότι «ανήλθεν εις την λεκάνην, από της οποίας και εστηρίχθη και ερρίφθη εις το μικρόν παράθυρον με την δεξιάν πλευράν. Τούτο συνάγεται εκ του ότι το σώμα της κατά την πτώσιν προσέκρουσε και εσύρθη επί του τοίχου του φωταγωγού με την δεξιάν πλευράν, επί της οποίας παρετηρήθησαν εκδοραί με ανάλογα ίχνη επί του τοίχου. Η αυτόχειρ προσέκρουσε επί του πλακοστρώτου δαπέδου με την κεφαλήν, ενώ προσεπάθη να στηριχθή και διότι το κρανίον της είχε συντριπτικόν κάταγμα εις την δεξιάν κροταφικήν χώραν, μετά συντριβής του δεξιού ακώνος εκ της πτώσεως. Επίσης, από την πτώσιν υπέστη ρήξιν του ήπατος. Άλλαι κακώσεις ή μώλωπες, εν ζωή προξενηθέντες, δεν υπήρχον. Και οι δύο ιατροδικασταί συνεφώνησαν απολύτως ότι επρόκειτο περί αυτοκτονίας δια πτώσεως εξ ύψους» *Ελευθερία*, 4/1/1951, σ. 4.

⁶⁵ Το γεγονός για παράδειγμα ότι ήταν στην όγδοη ημέρα της σύλληψής και συνέβη πρωί το περιστατικό, να μην έχει άλλες εκδορές, γνωρίζοντας τις «ανακριτικές μεθόδους» της Ασφάλειας, είναι απορίας άξιο. Όπως, επίσης και η δικαιολογία ότι είχε προβεί σε αποκαλύψεις προ ημερών και για αυτό έμεινε στο γραφείο και όχι στο κρατητήριο, είναι επίσης ένα ερώτημα, αναλογιζόμενοι τις τακτικές της αστυνομίας.

μπορούν να τεθούν, τα οποία είναι πολλά και δόκιμα, γεγονός είναι ότι η ισχύς του νόμου και το κύρος της επιστήμης συναλλάσσονται αρμονικά για να κατατάξουν καθοριστικά τον θάνατο της αγωνίστριας, ως την «αντικειμενική» εκδοχή.

Στην αυτοκτονία της Κατίνας Δάλα, συντρόφου του συλληφθέντα κατά την εξάρθρωση του «κατασκοπευτικού δικτύου» του ΚΚΕ και κατόπιν εκτελεσθέντα μαζί με τον Νίκο Μπελογιάννη, Ηλία Αργυριάδη, η έμφαση δίνεται στην ψυχική αποδιοργάνωση, καθώς είχε αφεθεί ελεύθερη μετά από τη «συνεργασία» της με τις αρχές, αλλά και στην έμφυλα προσδιορισμένη ηθική της συγκρότηση, η οποία κατακρίνεται για να αποπροσανατολίσει και να αποσεισει από άλλα ερωτήματα που τίθενται για τον θάνατό της.⁶⁶ Μέσω του λόγου αυτού επιδιώκεται η κωδικοποίηση ηθικών κατασκευών γύρω από τη θηλυκότητα και τον γάμο, οικείες στο πολιτισμικό περιβάλλον των πρώτων χρόνων μετά τον εμφύλιο. Παράλληλα, επιχειρεί να διαβάσει την ηθική των κομμουνιστών. Ωστόσο, ουσιαστικά αφού σύμφωνα με το ανακοινωθέν η Δάλα γνώριζε την ύπαρξη των ασυρμάτων, αλλά δεν συμμετείχε και δεν ομολογούσε διότι «εφοβείτο ότι θα την εφόνευαν αι κομμουνισταί», συνελήφθη ακριβώς επειδή ήταν «ερωμένη» του Αργυριάδη.⁶⁷ Η «ανηθικότητά» της Δάλα, σύμφωνα με τους διώκτες της, εντοπίζεται και στον ρόλο της ως μητέρας, καθώς δεν είχε βαφτίσει καν τα παιδιά της και με την αυτοκτονία της έδειξε την αδιαφορία της για το δικό τους μέλλον, όπως κατακρίνεται από τους αντιπάλους της.

Η σύλληψη της Κατίνας Δάλα προέκυψε εξαιτίας αυτών των «αθέμιτων» οικογενειακών σχέσεων, όπως και όσων σχετίζονταν με τον Αργυριάδη, αφού έγιναν πάνω από είκοσι συλλήψεις, με την πρώτη του γυναίκα και τους αδελφούς της συμπεριλαμβανομένων. Οι οικογενειακές σχέσεις ήταν ποινικοποιημένες έτσι και αλλιώς. Η Κατίνα Δάλα έκανε απόπειρα αυτοκτονίας και μέσα στο τμήμα, παρά τις

⁶⁶ *Βήμα*, 28/11/51, σ. 4. *Ελευθερία* 28/11/1951, σ. 4. Οι αναφορές στις μεταξύ τους σχέσεις είναι εντελώς επιτιμητικές και μόνο με την προσφώνηση «ερωμένη» ή «ερωμένος» όταν αναφέρεται στον Ηλία Αργυριάδη επιδιώκοντας την ολοκληρωτική αποδόμηση και την ενίσχυση της δικαιολόγησης της σύλληψής του. Ο λόγος είναι ότι ο Αργυριάδης «εγκατέλειψε» την πρώτη του γυναίκα με την οποία είχε αποκτήσει δύο κόρες και με την Κατίνα, που ήταν σύντροφος της ζωής του απλώς δεν ήταν δυνατό να έχουν πολλές επαφές με το κράτος. Οι «παράνομες» σχέσεις τους αποτυπώνονται στο «ερωμένος», «ερωμένη» που χρησιμοποιούν οι αρθρογράφοι και το εκτενές ρεπορτάζ στο πώς «συνδέθηκαν».

⁶⁷ *Βήμα*, 28/11/51, σ. 4.

διαβεβαιώσεις των αρχών ότι όταν απελύθη έδειχνε «χαρούμενη» και τίποτα δεν προμήνυε μια τέτοια εξέλιξη. Διαφορετική είναι η αφήγηση της Έφης Αργυριάδη. Η κόρη του Αργυριάδη, δεκαοκτώ ετών τότε, αναφέρει κατοπινά ότι την κάλεσαν στην Ασφάλεια από τη βίλα «Αύρα» όπου βρισκόταν και φρόντιζε τα μικρά ετεροθαλή αδέρφια της, όπου την ενημέρωσαν ότι η Δάλα «τρελάθηκε» και άρχισε να χτυπάει το κεφάλι της στον τοίχο, όπως αναφέρει και το αστυνομικό ρεπορτάζ. Όμως, η Έφη Αργυριάδη αναφέρει ότι η Δάλα της εκμυστηρεύτηκε ότι την κτυπούσαν και της πέρασαν και ένα σιδερένιο στεφάνι στο κεφάλι για να μιλήσει. Από την παραπάνω αφήγηση προκύπτει ότι η Κατίνα Δάλα το επόμενο πρωί θα μοίραζε τα λίγα χρήματά της στα παιδιά της και κατόπιν θα άρχιζε να καταπίνει βιαστικά αντεμπρίνες, όπου τη συγκράτησε, αλλά όταν βγήκε να καλέσει βοήθεια και επέστρεψε για να περιμένει το ασθενοφόρο την είδε να πέφτει από το μπαλκόνι, χωρίς να πλησιάζει κανείς πέρα από τους αστυνομικούς που είχαν κυκλώσει το σπίτι μετά τις συλλήψεις και μάλιστα ο ένας εξ αυτών είπε δείχνοντας και τον «ανθρωπισμό» του «αφήστε την παλιοκομμουνίστρια να πεθάνει».⁶⁸ Η Δάλα φέρεται να είπε πριν αυτοκτονήσει ότι πρέπει να πεθάνει, αφού πρόδωσε την πατρίδα της.⁶⁹ Η νοηματοδότηση της Δάλα στην «προδοσία» είναι μάλλον διαφορετική από τους διώκτες της και το πιθανότερο είναι να αναφέρεται στη στάση της κατά την ανάκριση, αφού πρόδωσε τους συντρόφους της που αγωνίζονταν για την «πατρίδα».

Από την άλλη, υπάρχουν αναφορές πολιτικών κρατουμένων για συγκρατούμενους τους ότι εμφάνισαν σημεία ψυχοπαθολογίας, ως απόρροια των βασανιστηρίων, της ανακριτικής διαδικασίας, της απομόνωσης, της έντονης αναμέτρησης με τον εαυτό. Ένας από τους 92 κατηγορούμενους με επικεφαλής τον Νίκο Μπελογιάννη οι οποίοι δικάζονταν με τον α.ν. 509/1947 και ο οποίος συλλήφθηκε στις 2/1/1951 και οδηγήθηκε στα απομονωτήρια της Ασφάλειας, μεταφέρει το δικό του βίωμα και άλλων συγκρατουμένων του. Κρατήθηκε συνολικά επτά μήνες, με τον περισσότερο καιρό να είναι απομονωμένος και μάλιστα χωρίς να γνωρίζει τον ακριβή λόγο για τον οποίο βρισκόταν εκεί ως κατηγορούμενος. Την επομένη της σύλληψής του

⁶⁸ Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Έφης Αργυριάδη στις 2/5/2010, Αρχείο ΚΚΕ στο *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τ. 2 1949-1968, ό.π., σ. 273-274. Να αναφέρουμε ότι στην Έφη Αργυριάδη ο Λάμπρου, ο γνωστός Ασφαλίτης της Χούντας έκανε εικονική εκτέλεση.

⁶⁹ *Ελευθερία*, 28/11/1951, σ. 4.

αυτοκτόνησε η Λία Φλωριά, περίπτωση στην οποία αναφερθήκαμε εκτενώς παραπάνω. Αργότερα, συνάντησε περιπτώσεις πλήρους ψυχικής αποδιοργάνωσης, όπως τις χαρακτήρισε. Αναφερόμενος στην αρχιτεκτονική του κτιρίου, θεωρεί ότι ήταν στην ίδια λογική του βασανισμού του σώματος. Αφόρητο κρύο το καλοκαίρι και ανυπόφορη ζέστη το καλοκαίρι. Στην ακουστική επίσης-εξακολουθεί την ανασύνθεση της εμπειρίας του ο κρατούμενος- είχε δοθεί ειδική μέριμνα, έτσι ώστε να ακούγονται οι φωνές και τα βογγητά των βασανιζόμενων, απερίγραπτα ανατριχιαστικά. Άλλωστε, τα βασανιστήρια λειτουργούσαν παραδειγματικά και για άλλους κρατουμένους, ως βέβαιο ενδεχόμενο σε περιπτώσεις μη συμμόρφωσης και υποταγής. Όπως ο ίδιος θυμάται «έξισα ώρα με την ώρα το μαρτύριο κρατουμένων που ύστερα από ολόκληρα εικοσιτετράωρα βογγητών και ασυνάρτητων κραυγών έφθασαν στην παραφροσύνη ή στην απόπειρα αυτοκτονίας». ⁷⁰ Στα μέσα Ιανουαρίου «στο διπλανό μου απομονωτήριο στις πρώτες μεταμεσονύκτιες ώρες ξύπνησα από άγριες φρικιαστικές φωνές : «Είμαι αθώος, δεν γίνομαι εφιάλτης, μανούλα μου δεν αντέχω άλλο. 22 μέρες απομόνωση». Ήταν ο καθηγητής μαθηματικών Τσάμης που από τότε τρελάθηκε». ⁷¹ Αργότερα-συνεχίζει την αφήγησή του ο παραπάνω κρατούμενος- «στο απέναντί μου απομονωτήριο ο Κώστας Ζόγκας ξαφνικά άρχισε να βγάζει ακατανόητες κραυγές για ολόκληρες ώρες. Στο τέλος αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει και οδηγήθηκε σε κακά χάλια στο σταθμό Πρώτων Βοηθειών. Τον ίδιο καιρό ο κρατούμενος Σ. Πιτακάς έπαθε νευρική κρίση και έχασε τα λογικά του. Ολόκληρα εικοσιτετράωρα ωρυόταν ότι τον σκοτώνουν». ⁷² Η απομόνωση, μετά τον σωματικό βασανισμό, ως τεχνική της εξουσίας στοχεύει στην πλήρη αποδόμηση της ταυτότητας του κρατουμένου. Το σώμα του δεν του φαίνεται οικείο, έχει στιγμές «συλλογισμού» για να συνειδητοποιήσει την πρώτη επαφή με το χώρο του εγκλεισμού, που είναι από την αρχή σοκαριστική. Πέρα από το φαντασιακό της σύλληψης, το ίδιο το βίωμα. Παράλληλα, διακρίνουμε ένα σημείο ασκητικής. Από τις αρχές μετά τη σωματική τιμωρία, οι συνθήκες «περισυλλογής» και αφομοίωσης,

⁷⁰ *Φρουροί της Ειρήνης*, τχ 9, 28/2/1951, στο Ντούνια Κουσίδου, Σταύρος Σταυρόπουλος, *Αριστερή Νεολαία Ελλάδα 1950-1953*, Φιλιππότης, Αθήνα 1993, σ. 331.

⁷¹ Ο Γιώργος Τσάμης «τρελάθηκε από τα βασανιστήρια και δεν βρισκόταν στο δικαστήριο», *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ 1949-1968*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011, σ. 271.

⁷² *Φρουροί της Ειρήνης*, τχ 9, 28/2/1951, στο Ντούνια Κουσίδου, Σταύρος Σταυρόπουλος, *Αριστερή Νεολαία Ελλάδα 1950-1953*, ό.π. 331-332.

αντίληψη εμπνεόμενη ως ένα σημείο με τις χριστιανικές αντιλήψεις της εκκλησίας περί εξαγνισμού. Και από την άλλη η ίδια η αναμέτρηση του καταδίκου με το σώμα και το πνεύμα, σε αυτή τη διαβάθμιση της έντασης των οδυνών και κάποιας αυτοκριτικής για τη συμπεριφορά στην κατάσταση που του έχει τόσο βίαια τεθεί.

«Πρόσεχε την απομόνωση, είναι το χειρότερο βασανιστήριο», θυμάται η Έλλη Παππά, να της λέει στο πρώτο γράμμα του στις φυλακές ο Νίκος Μπελογιάννης. Μάλιστα, συνεχίζει, «μετρήσαμε οκτώ περιστατικά νευρικού και ψυχικού κλονισμού- από άναρθρες κραυγές μέχρι απόπειρες αυτοκτονίας».⁷³ Η στέρηση της επικοινωνίας με τους άλλους, η αίσθηση της μοναξιάς, της πλήρους αδυναμίας παρέμβασης. Στις συνθήκες που περιβάλλουν τον πολιτικό κρατούμενο, συνιστά ιδιαίτερα επίπονη διεργασία. Στα χρόνια του εμφυλίου η απομόνωση εφαρμοζόταν σε ειδικές κατηγορίες κρατουμένων, στελεχών περισσότερο, αφού επικρατούσε συμφόρηση και στα κελιά της απομόνωσης έμπαιναν όσοι χωρούσαν.⁷⁴ Παρόλο που στην ουσία δεν ήταν απομόνωση, δείχνει τη διάθεση, έστω και σε ένα βαθμό να το χρησιμοποιήσει ως εργαλείο άσκησης εξουσίας πάνω στον κρατούμενο. Σαν επινόηση εμπίπτει στη λογική της εξατομίκευσης της γνώσης του κρατουμένου και της κατάταξης με βάση τον κώδικα και της διάσπασης των ομαδοποιήσεων.⁷⁵ Παράλληλα, επιχειρεί τη διαβάθμιση των οδυνών και την αποσάρθρωση της ταυτότητας του κρατουμένου. Οι τεχνικές της πειθαρχίας συμπληρώνουν τον εγκλεισμό.

Οι αυτοκτονίες στην Ασφάλεια λοιπόν, είχαν πολλαπλούς συγκρουσιακούς λόγους ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα του εμφυλίου. Η Αριστερά αμφισβητούσε το ίδιο το γεγονός, αντιπαραβάλλοντας την εκδοχή της δολοφονίας των δικωτικών αρχών. Από την άλλη, η «επίσημη» εξουσία, αξιοποιώντας και τα πορίσματα των αρχών,

⁷³ Έλλη Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, ό.π., σ. 97. Ο Νίκος Μπελογιάννης και η Έλλη Παππά είχαν συλληφθεί το Δεκέμβριο του 1950 και μέχρι το Μάρτη του 1952 που εφαρμόστηκε η θανατική καταδίκη του Νίκου Μπελογιάννη ήταν στην ασφάλεια και σε κελιά απομόνωσης αρκετό διάστημα.

⁷⁴ Ο Αντώνης Φλούντζης όταν πιάστηκε τον Ιούλιο του 1948 και οδηγήθηκε στην Ασφάλεια διαπίστωσε ότι έπιαναν τόσους πολλούς που επικρατούσε το αδιαχώρητο στην Ασφάλεια και όταν πήγε στο κελί της απομόνωσης, συνάντησε άλλους 4-5 ήδη κρατουμένους, Αντώνης Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, ό.π., σ.σ. 80-81.

⁷⁵ Michel Foucault *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 190.

επιχειρούσε να οριοθετήσει την εκδοχή της αυτοκτονίας ως «αντικειμενική» ταξινόμηση του θανάτου, ως απόρροια ηθικών συστατικών. Και στις δύο περιπτώσεις εντοπίζονται κατασκευασμένοι λόγοι που εμπίπτουν στην αντιπαράθεση των αντιμαχόμενων του εμφυλίου, προβάλλοντας και μέσα από την αυτοκτονία τις διαφορές τους. Η αυτοκτονία του Μήτσου Παπαρήγα είναι από τις πιο χαρακτηριστικές που αναπτύχθηκαν οι αντιτιθέμενοι λόγοι με πλήρη ανάπτυξη των επιχειρημάτων τους.

2.2.1. Η «αυτοκτονία» του Μήτσου Παπαρήγα

Μία από τις πιο γνωστές «αυτοκτονίες» στην Ασφάλεια ήταν του Μήτσου Παπαρήγα, η οποία από τότε μέχρι τις μέρες μας αντιμετωπίζεται από την Αριστερά ως ξεκάθαρη δολοφονία. Ο Μήτσος Παπαρήγας, με ενεργή παρουσία ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 στο εργατικό και από το 1922 ενεργός και στο κομμουνιστικό κίνημα, είχε εκλεγεί το Μάρτη του 1946, που ο ΕΡΓΑΣ -η συνδικαλιστική παράταξη του ΕΑΜ- πήρε το 71% των ψήφων, πρόεδρος της ΓΣΕΕ.⁷⁶

⁷⁶ Ο Μήτσος Παπαρήγας γεννήθηκε στον Βόλο το 1896. Ήταν από φτωχή εργατική οικογένεια του Βόλου και αυτό τον ανάγκασε να αφήσει το σχολείο και να γίνει μηχανουργός από την ηλικία των δεκατεσσάρων ετών. Συμμετέχει στις εργατικές και λαϊκές κινητοποιήσεις στο Βόλο, μέλος του Σωματείου Μεταλλεργατών Βόλου. Εναντιώνεται στη μικρασιατική εκστρατεία, καθώς όταν υπηρετούσε την ίδια περίοδο στο Ναυτικό διένεμε αντιπολεμικά φυλλάδια και αργότερα συμμετείχε ως γραμματέας στο Σύνδεσμο Παλαιών Πολεμιστών Βόλου, δραστηριότητα που επέφερε και διώξεις από το κράτος στα 1923. Στο Κ.Κ.Ε. εντάχθηκε το 1922 και κατόπιν έχει ανοδική πορεία στην ιεραρχία του κόμματος, καθώς εκλέγεται μέλος της Κεντρικής Επιτροπής το 1926 και στα 1928 μέλος του Πολιτικού Γραφείου, στο 4^ο συνέδριο που εκλέγονται μέλη της «επίσημης άποψης». Την περίοδο της λεγόμενης «εσωκομματικής φραξιονιστικής πάλης χωρίς αρχές», που ταλάνισε το ΚΚΕ στα 1928-31, αναδεικνύοντας συγκρούσεις και έντονες αντιθέσεις για την πολιτική κατεύθυνση του κόμματος,, έληξε δε με καθοριστική παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς, είχε συνταχθεί με την «εσωκομματική τάση», που επικράτησε και εξέλεξε το Νίκο Ζαχαριάδη μόνο Γραμματέα του κόμματος στα 1934 . Παράλληλα, είναι ενεργό μέλος στο εργατικό κίνημα και στον εργατικό συνδικαλισμό και εκλέγεται στα 1927 γραμματέας του Πανεργατικού Κέντρου Βόλου, γεγονός που αναδεικνύει το γεγονός ότι ο Παπαρήγας έχαιρε εκτίμησης για την αγωνιστικότητα και την προσωπικότητά του από ευρύτερα εργατικά στρώματα. Οι διώξεις του κράτους αρχίζουν από νωρίς. Στα 1925 συλλαμβάνεται και φυλακίζεται για διανομή προκηρύξεων ενάντια στη δικτατορία του Παγκάλου και «αντεθνική δράση». Με βάση το «ιδιώνυμο», που ψήφισε η κυβέρνηση Βενιζέλου στα 1929, φυλακίζεται στο Ιτζεδίν στην Κρήτη και τον Ιανουάριο του 1931 συλλαμβάνεται και φυλακίζεται με άλλα κομματικά συνδικαλιστικά στελέχη του ΚΚΕ στις φυλακές Συγγρού, από όπου

Ήταν ένα από τα στελέχη που ήταν αποδεχτός από ευρύτερα της άμεσης επιρροής του κόμματος εργατικά και λαϊκά στρώματα. Ίσως για αυτό να στάλθηκε στην Αθήνα, όπου οι οργανώσεις ήταν κατεστραμμένες, όταν με εντολή του κόμματος απέδρασε από την Ικαρία, όπου βρισκόταν εξορία. Στις συλλήψεις του Φλεβάρη-Μάρτη του 1948, οι οργανώσεις της Αριστεράς αποδεκατίστηκαν, ο Παπαρήγας κρυβόταν από σπίτι σε σπίτι με όλους τους συνωμοτικούς κανόνες και τελικά συνελήφθη τον Ιούνιο του 1948, όπου πέρασε στην απομόνωση σε κτίρια στην ασφάλεια Αθηνών μέχρι την «αυτοκτονία» του στις 20/2/1949. Ο αστικός τύπος αναφέρει ότι στην ασφάλεια όταν μετά από καιρό συναντήθηκε για λίγο με τον Σπύρο Μαρκεζίνη, που είχε επαφή κατά τη διάρκεια της παρανομίας του, τον κατηγόρησε ευθέως και με έντονο ύφος ως «προδότη» και υπεύθυνο για τη σύλληψή του.⁷⁷ Ήταν η εποχή όπου η διάβρωση του κόμματος ήταν σημαντική και η «χαφιεδομανία», δικαιολογημένη ή όχι, στην ημερήσια διάταξη.

Ο θάνατος του Παπαρήγα θεωρήθηκε -και εξακολουθεί ακόμα να χαρακτηρίζεται- από την Αριστερά ως στυγνή κρατική δολοφονία. Το μέλος του ΠΓ Γιάννης Ιωαννίδης, χρόνια γνώριμος και σύντροφος με τον Μήτσο Παπαρήγα, στην είδηση του θανάτου του αντικρούει την εκδοχή της «αυτοκτονίας», λόγω κυρίως του ήθους,

δραπετεύει με άλλα στελέχη και με τη συνδρομή του κόμματος διαφεύγει στη Σοβιετική Ένωση του επιβάλλεται ποινή φυλάκισης κι εξορία, αλλά ενώ βρισκόταν στις φυλακές Συγγρού, κατορθώνει να αποδράσει και διαφεύγει με τη βοήθεια του κόμματος στη Σοβιετική Ένωση, όπου παρακολουθεί και μαθήματα στη σχολή κομματικών στελεχών ΚΥΤΥ, στην οποία είχαν φοιτήσει αρκετά στελέχη του κόμματος με σκοπό να αποκτήσουν στοιχεία θεωρητικών και οργανωτικών γνώσεων για την καθοδήγηση του κινήματος. Ο Παπαρήγας επιστρέφοντας στα 1934 συμμετέχει ως μέλος του κόμματος στο εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα και συλλαμβάνεται από τη μεταξική δικτατορία στα 1936. Στα 1939 βρίσκεται φυλακισμένος στην Ακροναυπλία και παραδίδεται όπως και οι άλλοι κομμουνιστές στις δυνάμεις Κατοχής. Στα 1944 ενώ βρίσκεται κρατούμενος στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, με εντολή και συνδρομή του κόμματος δραπετεύει, και αμέσως εργάζεται παράνομα στην Αθήνα στα πλαίσια του ΕΑΜ. Με την απελευθέρωση συνεχίζει και εντείνει την παρουσία του στο εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα, συμμετέχει ως εκπρόσωπος στο 8^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ των εργατικών σωματείων του Βόλου, όπου εκλέγεται γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ. Για σημεία, συνοπτικά, από την κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα του Μήτσου Παπαρήγα, βλ. *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ 3, Μάρτης 1949, ανατύπωση από Ριζοσπάστη, Αθήνα 1996, σ.σ. 171-173 *Ριζοσπάστης*, 15-2-2004, σ. 11 , Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Θεμέλιο., Αθήνα 1999, σ.σ. 113-122, 137-138, 158-160 , αλλά και ο αστικός τύπος στην είδηση της «αυτοκτονίας» του, με διάθεση κατασκευής και αποδόμησης της προσωπικότητάς του και της ενίσχυσης της κυβερνητικής άποψης, δίνει κάποια κοινά στοιχεία *Ελευθερία*, 22/2/1949, σ.5 , *Καθημερινή*, 22/2/1949, σ. 5.

⁷⁷ *Βήμα*, 22/2/1949, *Ελευθερία*, 22/2/1949, σ. 5, *Καθημερινή*, 22/2/1949, σ. 5.

της αγωνιστικότητας και της δράσης του Παπαρήγα στο κίνημα και κυρίως στο κόμμα. Όπως λέει ο ίδιος λίγες ημέρες μετά τον θάνατο του Παπαρήγα «οι οργανωτές και εκτελεστές της δολοφονίας του Παπαρήγα δεν πήραν υπόψη τους κάτι που οι ίδιοι δεν είναι σε θέση να το καταλάβουν και να το νιώσουν. Κι αυτό το κάτι είναι ότι οι πραγματικοί κομμουνιστές δεν αυτοκτονούν ποτέ, μα παλεύουν σε οποιαδήποτε αντιξοότητα, κίνδυνο μέχρι το τέλος και προτιμούν να πέσουν μαχόμενοι παρά να παραδοθούν στον ταξικό εχθρό είτε να αυτοκτονήσουν. Και ο Παπαρήγας ήταν πραγματικός κομμουνιστής, μπολσεβίκος, άφοβος και αλύγιστος μαχητής, πιστός και αφοσιωμένος αγωνιστής στην υπόθεση της εργατικής τάξης και του λαού. Και δεν ήταν ποτέ δυνατό ούτε να σκεφτεί να αυτοκτονήσει».⁷⁸ Άρα, πέρα από το μήνυμα του κόμματος που είναι η αντοχή στις όποιες συνθήκες καταστολής επιβάλλει ο εχθρός, στην παραπάνω αναφορά εκθειάζεται το πρότυπο της στάσης του αγωνιστή και το παράδειγμα του Παπαρήγα που θυσιάστηκε για έναν ανώτερο αγώνα και σκοπό, για τις λαϊκές ανάγκες και τη βελτίωση της θέσης των λαϊκών στρωμάτων. Η προηγούμενη πορεία του Μήτσου Παπαρήγα και η στάση του σε επίσης δύσκολες συνθήκες απομόνωσης και βιώματος των κατασταλτικών μηχανισμών, απέκλειε - σύμφωνα με τους συντρόφους του- το ενδεχόμενο της αυτοκτονίας.

Εξάλλου, ο τρόπος αυτοκτονίας του Μήτσου Παπαρήγα ελάχιστα έγινε πιστευτός, καθώς ήταν πολύ περίεργος, παρόλο που προβλήθηκε ως θεσμικά κατοχυρωμένος, ύστερα από τη γρήγορη νεκροψία και ταφή. Αυτοκτόνησε -σύμφωνα με το αστυνομικό δελτίο- με βρόγχο που έφτιαξε με το κορδόνι της πιτζάμας του και τοποθέτησε στη μία άκρη του παραθύρου του κελιού, «κατόπιν άφησε το σώμα του να λάβη ημιοριζόντια στάση και απηγχονήσθη».⁷⁹ Ενισχυτικό επιχείρημα της εκδοχής των αρχών ότι ο θάνατος του Παπαρήγα οφειλόταν σε αυτοκτονία, αποτέλεσε η ιατροδικαστική απόφαση ότι δεν βρέθηκαν μώλωπες και σημεία αντίδρασης, αλλά και ότι ο θάνατος προήλθε από ασφυξία. Η εκδοχή αυτή από όσους τη θεώρησαν κατασκευασμένη, είχε σκηνοθετική λεπτομέρεια πολύ μεγάλη και ιδιότυπη εφαρμογή. Πέρα από αυτό, και ο χώρος δεν εξυπηρετούσε τέτοια ενέργεια. Παρόλο που έχουν γίνει αυτοκτονίες με εντελώς ιδιαίτερο, πρωτότυπο και εντυπωσιακό

⁷⁸ *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ 3, Μάρτης 1949, ανατύπωση από Ριζοσπάστη, Αθήνα 1996, τ.2, σ. 171-173, ειδικά σ. 171.

⁷⁹ *Ελευθερία*, 22/2/1949, σ. 5.

τρόπο, δεν φαίνεται να ταιριάζει στην ιδιοσυγκρασία του Παπαρήγα και στην εικόνα του.

Ο θάνατος του Παπαρήγα θεωρήθηκε δολοφονία, εξαιτίας της κοινωνικής και πολιτικής του δραστηριότητας. Πολιτικοί κρατούμενοι σε άλλα κελιά της ασφάλειας - ο Παπαρήγας ήταν σε αυστηρή απομόνωση από τους συγκρατούμενους του - πρόβαλλαν την εκδοχή της δολοφονίας, διότι συμφωνούσαν ότι οι αγωνιστές δεν αυτοκτονούν, αλλά και εξαιτίας της πεποίθησης τους για τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι δυνάμεις καταστολής για την εξόντωση των λαϊκών αγωνιστών.⁸⁰ Άλλωστε, το κόμμα είχε «πληροφορίες» από στενό κύκλο των οργανωτών της δολοφονίας ότι αυτή σχεδιάζοταν από τον Αύγουστο του 1948.⁸¹ Η εκδοχή της δολοφονίας ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Παπαρήγας ήταν εκλεγμένος πρόεδρος της ΓΣΕΕ, είχε κάνει επίσημη ομιλία στον ΟΗΕ το Φλεβάρη του 1947, στην οποία κατήγγειλε την κυβέρνηση για την κατάλυση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, τα βασανιστήρια αγωνιστών της αντίστασης και τον περιορισμό των εργασιακών δικαιωμάτων σε όλα τα επίπεδα.⁸² Η βέβαιη καταδίκη του σε θάνατο από το στρατοδικείο ίσως να επέφερε ρήγματα στην εικόνα της κυβέρνησης στο εξωτερικό, αφού λογιζόταν μέλος του «ελεύθερου κόσμου» και είχε τη συνδρομή των ΗΠΑ.⁸³ Ο Παπαρήγας, όπως αναφέρει ο αστικός τύπος της εποχής, είχε επικηρυχθεί

⁸⁰ Κλεόβουλος Δενδρινός, *Άγνωστες σελίδες από τη Μακρόνησο (1948-1950)*, Αθήνα 1998, σ.σ. 21-22. Αντώνης Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρόνησου*, ό.π., σ.σ. 92-94.

⁸¹ *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ 3, Μάρτης 1949, ό.π., σ.σ. 171-172.

⁸² Για την ομιλία του Μήτσου Παπαρήγα στον ΟΗΕ στις 18/2/1947 δες και Γιώργος Μαυρίκος, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα 1918-1948*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2004, σ.σ. 205-222.

⁸³ Ο Christian Goeschel αναφερόμενος στις «αυτοκτονίες» πολιτικών κρατουμένων στα πρώτα χρόνια του ναζιστικού καθεστώτος, αλλά και ως την κήρυξη του Β Παγκοσμίου πολέμου στα 1939, αναφέρει ότι το καθεστώς συγκάλυπτε δολοφονίες ηγετών της αντιπολίτευσης με σκοπό να καθυστερήσει την κοινή γνώμη στο εσωτερικό και στο εξωτερικό για τη σκληρότητα του ναζιστικού καθεστώτος, αλλά και για να παραπλανεί τις δικαστικές αρχές μέχρι να εδραιώσει την εξουσία του Christian Goeschel, «Suicide in nazi concentration camps 1933-39», *Journal of Contemporary History*, τχ 45, 7/2010, σ.σ. 628-648. ειδικά σ.σ. 635-636. Στην Ελλάδα αντίθετα στη δίνη του εμφυλίου, με τα στρατοδικεία να μη φείδονται θανατικών καταδικών και εξόντωσης των κομμουνιστών και των αγωνιστών της εθνικής αντίστασης, το εμφυλιακό κράτος και οι συνοδοιπόροι του είχαν κατακτήσει τους δικαστικούς θεσμούς και δε φαίνεται να ενδιαφέρονταν για την κοινή γνώμη στο εσωτερικό, αφού μια λάθος τοποθέτηση μπορούσε να αποβεί μοιραία. Όμως, η ανάμειξη των αμερικανών, οι οποίοι προβάλλονταν ως προστάτες του «ελεύθερου κόσμου» ενάντια στον «ολοκληρωτισμό», παρέπεμπε

με 20 εκ. δρχ. μετά την απόδρασή του από την Ικαρία και στο στρατοδικείο η καταδίκη του ήταν σίγουρη, αφού κατηγορούνταν με αρκετά άλλα στελέχη ως ηθικός αυτουργός για διάφορες «τρομοκρατικές πράξεις», ανάμεσα τις οποίες και τη δολοφονία του υπουργού δικαιοσύνης Χρήστου Λαδά. Ο αστικός τύπος αναμετάδωσε το αστυνομικό δελτίο και, άλλη εφημερίδα περισσότερο και άλλη λιγότερο ανάλογα και με την ακριβή πολιτική τοποθέτησή της, παρέλειψε, ανασκεύασε και κατασκεύασε περιστατικά από την προηγούμενη δράση του. Όταν έγινε η «αυτοκτονία» του, πήγε ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως Ρέντης, ο αρχηγός της αστυνομίας Έβερτ, ο αρχηγός της Γενικής Ασφαλείας, εκπρόσωποι της εισαγγελίας και κυρίως οι δύο ιατροδικαστές, καθηγητές, Γεωργιάδης και Κάτσας, οι οποίοι «απεφάνθησαν αδιστακτως ότι πρόκειται περί κλασσικής μορφής αυτοκτονίας δι' απαγχονισμού σε κλειστό χώρο».⁸⁴ Απάντησαν και στις ερωτήσεις ξένων δημοσιογράφων και η επιστημονική και θεσμική τους ιδιότητα καθόρισε την εκδοχή του θανάτου.

Στην παραπάνω αστυνομική ανακοίνωση για άλλη μια φορά αναδεικνύεται η στενή σχέση της επιστημονικής πρακτικής με πολιτικού στην ουσία περιεχομένου ζητήματα. Το αστυνομικό δελτίο αποκαλύπτει ότι ο Μήτσος Παπαρήγας δεν είχε συνεργαστεί με τις αρχές στο διάστημα κράτησής του, ούτε είχε προβεί σε οποιοδήποτε είδους αποκαλύψεις. Συγκυριακά, ύστερα από αιφνιδιαστική επίθεση του υπουργού Ρέντη την ημέρα του θανάτου του, ο Παπαρήγας είχε σύντομη συνομιλία μαζί του και υποτίθεται ότι δήλωσε πως δεν αντιμετώπιζε κανένα πρόβλημα. Όμως, η γυναίκα του που τον επισκέφτηκε εκείνη την ημέρα, όπως σχεδόν κάθε ημέρα, τον χαρακτήρισε μελαγχολικό. Στον αστικό τύπο αναφέρεται ότι η σύζυγός του «γνωστή κομμουνίστρια Βασιλική το γένος Καραντώνη, είχε υπογράψει δήλωση μετανοίας και είναι ελεύθερα. Διαμένει δε με τον πενταετή υιό της».⁸⁵ Κατά αυτόν τον τρόπο ο Παπαρήγας δεχόταν επισκέψεις από τη σύζυγό του διότι, κατά τα άλλα, ήταν πλήρως απομονωμένος.

στη διατήρηση των δικαστικών διαδικασιών και των προσχημάτων για να μην υπάρχει αντίδραση από την κοινή γνώμη στο εξωτερικό.

⁸⁴ *Καθημερινή*, 22/2/1949, σ. 5.

⁸⁵ *Ελευθερία* 22/2/1949, σ. 5 · *Καθημερινή* 22/2/1949, σ. 5.

Η εκδοχή των αρχών αναφέρει ως λόγο της αυτοκτονίας του τις συνέπειες που θα αντιμετώπιζε με την παρουσία του στο δικαστήριο, δηλαδή τη βέβαιη καταδίκη του σε θάνατο. Η άποψη ότι η «αυτοκτονία» του συνέβη για αυτό τον λόγο δεν έγινε εύκολα πιστευτή, αφού η δράση του Παπαρήγα μαρτυρούσε ότι δεν θα είχε κανέναν ενδοιασμό με την παρουσία του στο στρατοδικείο. Αντίθετα, σύμφωνα με την άποψη του ΚΚΕ, μεγαλύτερο πρόβλημα θα είχαν οι κυβερνητικές αρχές λόγω των αποκαλύψεων, της παρουσίας και της καταδίκης του, γεγονός που τους οδήγησε στη «δολοφονία» του, την οποία έτσι κι αλλιώς, σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη, προετοίμαζαν ήδη από τη σύλληψή του.⁸⁶ Και λόγω του παρελθόντος, της προσωπικότητας και της εμπειρίας από διώξεις του Μήτσου Παπαρήγα, αυτή η εκδοχή της αυτοκτονίας χαρακτηρίστηκε απίθανη. Βέβαια, η παραπάνω αποτίμηση, δεν αποτελεί θέσφατο, καθώς και οι ιστορικές συνθήκες ήταν διαφορετικές, όπως επίσης και το υποκείμενο, που δρα μέσα στις κοινωνικές συνθήκες που τον περιβάλλουν. Από την άλλη, και οι συνθήκες κράτησης, τα βασανιστήρια σε συνθήκες εμφυλίου, αλλά και η «επιστημονική» συνεισφορά των αμερικανών ειδικών ίσως να είχαν διαφορετικές συνέπειες.

Η «αυτοκτονία» του Μήτσου Παπαρήγα ήταν από τις λίγες, αν όχι η κύρια, που πήρε τέτοια έκταση. Ο αστικός τύπος αναφέρει ότι στάθηκε αφορμή για την «προπαγάνδα των κομμουνιστών». Το θέμα πήρε και διεθνείς προεκτάσεις, μιας και «ως ήτο αναμενόμενον, οι σταθμοί των δορυφόρων κρατών της Μόσχας εύρον την ευκαιρίαν δια να επιτεθούν κατά του... μοναρχοφασισμού και των Άγγλων και Αμερικάνων τους οποίους θεωρούν εμπνευστάς του... εγκλήματος!». Και καταλήγει ότι ήταν απάντηση κατόπιν της καταγγελίας του άγγλου υφυπουργού εξωτερικών προς «τας απανθρώπους μεθόδους των λαοκρατιών και δια τούτο το σχόλιον τούτο θα έδει μάλλον να εκληφθή ως έμμεσος απάντησις εις το συντριπτικόν εκείνο βρετανικόν κατηγορητήριον».⁸⁷ Ίσχυε ότι η Σοβιετική Ένωση ανακινούσε με μεγαλύτερη ένταση την κατάσταση στην Ελλάδα ως ισορροπία στο διεθνές περιβάλλον του ψυχρού πολέμου για την εμπέδωση της επιρροής στις νεοσυσταθείσες λαϊκές δημοκρατίες. Το ένα γεγονός δεν αποκλείει το άλλο. Κρίνεται

⁸⁶ *Δημοκρατικός Στρατός* τχ 3, Μάρτης 1949, ό.π., σ. 172.

⁸⁷ *Καθημερινή* 22/2/1949, σ. 6.

εν προκειμένω ο εκφραστής του λόγου και όχι το περιεχόμενό του. Για το γεγονός δεν γίνεται λόγος, αφού είναι εκ διαμέτρου αντίθετες εκδοχές, που αποτυπώνουν και σε αυτό το σημείο την καίρια αντίθεση των δύο πολιτικών στρατοπέδων, αλλά παρόμοιες τακτικές της εξουσίας σε σχέση με τον πολιτικό αντίπαλο.

Ωστόσο, οι σχέσεις του Μήτσου Παπαρήγα με το κόμμα εκείνη την εποχή δεν γνωρίζουμε ποιες ήταν. Έχουμε αναφορές κατά το 1948 ότι οι οργανώσεις στις πόλεις δέχτηκαν αιχμηρή κριτική από την ηγεσία, αφού είχαν αποτύχει να δημιουργήσουν εστίες αντιπερισπασμού από τα κύρια μέτωπα του πολέμου και κυρίως διότι δεν κατόρθωσαν να στρατολογήσουν σημαντικά κομμάτια των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων στον ΔΣΕ και να γίνει οργανωμένη -και όσο το δυνατό μαζικότερη- έξοδος τους στο βουνό. Σε γράμμα του ΠΓ του ΚΚΕ προς τα στελέχη των πόλεων και την ΚΟΑ κατακρίνονται οι «καθοδηγήσεις» για το γεγονός ότι η πολιτική τους διαπνέεται από ένα πνεύμα αυταπατών συμβιβασμού με τον εχθρό, εμφορούμενοι από τον φόβο – τα κομματικά μέλη των πόλεων- να μην χάσουν τη ζωή τους.⁸⁸ Αυτή η βαριά κατηγορία για αγωνιστές, δηλαδή ότι δεν είναι πρόθυμοι να δώσουν τη ζωή τους για τον σκοπό της ομάδας, και μάλιστα σε συνθήκες εμφυλίου πολέμου, απέρρευε από την αποτυχία επίτευξης των για εκείνες τις συνθήκες μαξιμαλιστικών στόχων που έθετε η ηγεσία, όπως ήταν η μαζική έξοδος στο βουνό, τα σαμποτάζ στις δομές των χώρων που ελέγχει ο εχθρός και ένοπλες δράσεις στις πόλεις.

Στα τέλη του 1947, όταν με εντολή του Κόμματος ο Παπαρήγας δραπέτευσε για να συμβάλει στην επίτευξη του σχεδίου «Λίμνες»⁸⁹ το ελεύθερο έδαφος που θα έλεγχε ο ΔΣΕ βρισκόταν στη Βόρεια Ελλάδα- ιδεατά και άκρως αισιόδοξα επίκεντρο θα είχε τη Θεσσαλονίκη- και είχε κάπως γίνει συνείδηση στο ΚΚΕ ότι η Αθήνα είχε χαθεί. Η εμβέλεια του Παπαρήγα, όσο μεγάλη και αν ήταν δεν έφτανε σε σημείο να ανασυγκροτήσει ή να συγκρατήσει τις οργανώσεις. Κατόπιν όμως, όταν ίσως διαπιστώθηκε η αδυναμία -εξαιτίας των αντικειμενικών συνθηκών- να εκτελέσει τις

⁸⁸ *Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, ό.π., σ. 335.

⁸⁹ Για την εκπόνηση του σχεδίου «Λίμνες» από την 3^η Ολομέλεια του ΚΚΕ στις 11-12/9/1947, η οποία ουσιαστικά αποσαφήνισε ως κεντρική «γραμμή» τη διεξαγωγή με όλα τα μέσα της ένοπλης σύγκρουσης, καθόριζε τακτικές και οπλισμό και προέτρεπε τους κομμουνιστές των μεγάλων πόλεων να «βγουν στο βουνό», βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, τ. 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σ.σ. 334-343.

εντολές του κόμματος, δεν υπήρχε η δυνατότητα για να δραπετεύσει από την Αθήνα, που είχε μεταβληθεί σε απόρθητο φρούριο. Η προσέγγιση στους αντάρτες ήταν ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση. Αλλά δεν γνωρίζουμε και την πρόθεση που υπήρχε. Από την άλλη, υπήρχε και η υπόθεση της φερόμενης υπογραφής «δήλωσης» της συζύγου του. Όσο κι αν τα παραδείγματα που έχουμε αποκήρυξης συζύγου είναι κυρίως γυναίκες, η συχνή επαφή και η συντροφικότητά του μαζί της δεν θα περνούσε απαρατήρητη από την ηγεσία του κόμματος.⁹⁰ Για το ΚΚΕ η υπογραφή «δήλωσης» συνιστούσε παραβίαση των αρχών του κόμματος και αυτόματα έθετε το άτομο έξω από το κόμμα. Και αυτό συνέβαινε ανεξάρτητα αν ήταν αποτέλεσμα σωματικών βασανιστηρίων ή έντονα ψυχολογικών δοκιμασιών, όπως ήταν για τις γυναίκες η επιτακτική ανάγκη της ανατροφής του μικρού παιδιού τους. Στην περίπτωση που το μέλος ήταν σύζυγος «δηλωσία» όφειλε να τον αποκηρύξει, διαφορετικά διαγράφονταν και οι δύο.⁹¹ Οι παραπάνω πτυχές των σχέσεων του Παπαρήγα με την ηγεσία του κόμματος, δημιουργούν προβληματισμούς για την «αυτοκτονία» του. Εξάλλου, ένας πολιτικός κρατούμενος εκείνης της εποχής, που είχε οπτική επαφή με τον Παπαρήγα στον γιατρό, του φάνηκε κάτωχρος και πολύ ταλαιπωρημένος από τα βασανιστήρια. Η δική του ελέγξιμη εκδοχή είναι ότι του χορηγούσαν ναρκωτικά στο φαγητό που του έφερνε η γυναίκα του. Παρόλο, που δεν αμφισβητεί το γεγονός της δολοφονίας και μεταφέρει ότι ήταν κοινή πεποίθηση όλων των πολιτικών

⁹⁰ Στη φυλακή για παράδειγμα απομόνωσαν τη σύζυγο του Νίκου Πλουμπίδη, και η Αύρα Παρτσαλίδου και Ρούλα Ζαχαριάδη πήραν το πατρικό τους όνομα αποκηρύσσοντας τους συζύγους τους όταν αυτοί έπεσαν σε δυσμένεια στο κόμμα σε διαφορετικές περιόδους ο καθένας.

⁹¹ Η Μαρίκα, καπνεργάτρια από την Καβάλα, γυναίκα του Βασίλη Μπαρτζιώτα ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, αφού άντεξε τα βασανιστήρια στην Ασφάλεια, υπέγραψε «δήλωση» ενώ βρισκόταν στην απομόνωση των φυλακών Αβέρωφ μαζί με το δεκαοκτώ μηνών παιδί της, όταν αυτό αρρώστησε βαριά και ήθελαν να της το πάρουν και να το στείλουν στο αναμορφωτήριο, υπέγραψε «δήλωση» για να είναι μαζί του. Αυτό όμως σήμαινε ότι έχασε τον άντρα της. Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη «Μακρονήσι : Μαρτύρια και μαρτυρίες γυναικών», στο συλλογικό *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 106 και παραπομπή 10. Σε αγωνίστριες το δίλημμα -που φαίνεται να απασχόλησε και τη Βασιλική Παπαρήγα- ανάμεσα στην τήρηση της σωστής κομματικής στάσης στην περίπτωση της σύλληψης και την ανατροφή του παιδιού ετίθεντο με επιτακτικό τρόπο, αντανακλώντας και τις συγκρούσεις μεταξύ των πολλαπλών ταυτοτήτων του υποκειμένου.

κρατουμένων στην είδηση του θανάτου του Παπαρήγα⁹², μας δίνει μια εικόνα από τη φυσική παρουσία και τον συναισθηματισμό του Παπαρήγα, λίγο πριν τον θάνατό του.

Επομένως, οι θεσμικές αναπαραστάσεις και ο αστικός τύπος με χυδαίο δεοντολογικά λόγο προβάλλουν επιχειρήματα, προφέροντας ανακρίβειες σε κάποιες περιπτώσεις, που στηρίζουν το δίκαιο της κράτησης, την αποποίηση οποιαδήποτε ευθύνης για τον θάνατό του και τη στήριξη των επινοημένων λόγων για την «αυτοκτονία» του. Από την άλλη, η Αριστερά και τότε και στις μεταγενέστερες της αναφορές της στον Μήτσο Παπαρήγα ενώ σε πολλά σημεία δικαιολογημένα υπερτονίζει κάποια στοιχεία από τη δράση του, παραγνωρίζει κάποια άλλα, κατασκευάζοντας την εκδοχή με βάση τις ιδιότητες που του αποδίδει. Οι αναφορές στον Παπαρήγα είναι διθυραμβικές, λόγω της συνεπούς στάσης του ως αγωνιστή και της οικείας συμπεριφοράς του, χωρίς έπαρση, παρόλη τη σημαντική ανέλιξη του στα καθοδηγητικά όργανα του κόμματος. Όπως διαβάζουμε σε ένα σύγχρονο σχετικά αφιέρωμα στον *Ριζοσπάστη* «όσοι γνώριζαν τον Παπαρήγα και ήξεραν την ακατάβλητη αγωνιστική του στάση, είχαν καθαρό πως επρόκειτο για σκηνοθετημένη αυτοκτονία, προκειμένου αφ' ενός να συγκαλυφθεί η δολοφονία του, αφ' ετέρου να περάσει στις συνειδήσεις των εργατών ότι δεν άντεξε». Πέρα από αυτό προσιδιάζει και στην τακτική των διωκτικών αρχών, σύμφωνα με τη νοσηματοδότηση της Αριστεράς, κοινή αντίληψη της οποίας ήταν ότι «οι σκηνοθετημένες αυτοκτονίες ήταν κλασική μέθοδος της Ασφάλειας για την εξόντωση των λαϊκών αγωνιστών, ιδιαίτερα σε εκείνες τις βάρβαρες συνθήκες του εμφυλίου πολέμου».⁹³ Ήδη, από την πρώτη αναφορά για την «αυτοκτονία» του Μήτσου Παπαρήγα άρχισε η κατασκευή του συμβόλου από το ΚΚΕ, και διαχρονικά εξακολούθησε στις όποιες τακτικές αναφορές του κόμματος στον Μήτσο Παπαρήγα, που τον θεωρεί παράδειγμα για τον ηρωισμό του και τη συγκρότησή του ως κομματικό στέλεχος, ως αγωνιστή, πρότυπο για την πολιτική διαπαιδαγώγηση.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο θάνατος του Παπαρήγα προκάλεσε ποικίλες ερμηνείες και πολλαπλούς πολιτικούς αντιτιθέμενους λόγους. Η κρατική πλευρά το επιλύει με μια γρήγορη αναφορά ότι δεν αποτελούν λόγο αυτοκτονίας οι συνθήκες

⁹² Παντελής Καραγκίτσος, *Ριζοσπάστης*, 16/12/1979, σ. 13.

⁹³ *Ριζοσπάστης*, 15/2/2004, ένθετο «7 μέρες μαζί», σ. 11.

κράτησης. Το επιχείρημά τους εδράζεται στην ευθύνη των κομμουνιστών, οι οποίοι διαπλάθουν το γεγονός για να ενισχύσουν την «προπαγάνδα» τους. Από την άλλη, η Αριστερά στέκεται στην προσωπικότητα του Μήτσου Παπαρήγα. Διαδηλώνει και κατακρίνει τα βασανιστήρια στην Ασφάλεια και τις συνθήκες κράτησης ως απάνθρωπες, αλλά ότι ο Παπαρήγας ως αγωνιστής και υψηλόβαθμο στέλεχος του κόμματος, δεν ήταν δυνατό να αυτοκτονήσει, γεγονός που τον καθιστά σύμβολο συσπείρωσης και παραδείγματος για τους αγωνιστές. Ωστόσο, το γεγονός περιπλέκεται αν αναλογιστούμε σημεία της σχέσης του Μήτσου Παπαρήγα με την ηγεσία του ΚΚΕ εκείνη την περίοδο, που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

Οι «αυτοκτονίες» στην Ασφάλεια λοιπόν, υποδαύλισαν ποικίλες διατυπώσεις και αποτέλεσαν το έδαφος έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών του εμφυλίου. Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσονται και οι αυτοκτονικές πρακτικές που εκδηλώθηκαν στη Μακρόνησο και στους άλλους τόπους πολιτικής εξορίας και πολιτικού κολασμού. Παρά τις απόψεις της Αριστεράς ότι η αυτοκτονία αποτελεί συγκαλυμμένη δολοφονία, τα βιώματα και οι οδύνες των πολιτικών εξοριστών και κρατουμένων, η επίπονη αναμέτρηση με τον εαυτό, ενδεχομένως να παρωθούσε σε αυτοκτονικές συμπεριφορές.

2.3 Σώματα που βασανίζονται, σώματα που αντιστέκονται στη Μακρόνησο ;

«Η Μακρόνησος κυβερνάται από ένα καθεστώς πόνου, το οποίο συμπεριλαμβάνει και υπερβαίνει τις μέχρι τότε γνωστές συντεταγμένες του αντικομμουνιστικού στρατοπεδικού εγκλεισμού και βασανισμού. Και μάλιστα ο πόνος στη Μακρόνησο είχε την ιδιότητα ότι δεν είχε διαφυγή».⁹⁴ Τουλάχιστον με τους απόλυτα αποδεκτούς κοινωνικά και πολιτικά τρόπους. Γιατί κάποιοι κρατούμενοι χρησιμοποίησαν το σώμα τους για να διαφύγουν από το καθεστώς πόνου και της εξαντλητικής καταναγκαστικής εργασίας προβαίνοντας σε απόπειρες αυτοκτονίας ή σε

⁹⁴ Παναγής Παναγιωτόπουλος «Η αμετροέπεια της βίας, ο πόνος και η αναίρεση της «αναμόρφωσης» στη Μακρόνησο», στο συλλογικό *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό.π., σ.σ. 285-302' ειδικά σ.σ. 291, 296 αντίστοιχα.

αυτοτραυματισμούς. Η υπέρβαση του ορίου σωματικής και ψυχικής αντοχής φαίνεται ότι οδηγούσε τους κρατούμενους σε τέτοιου είδους πράξεις, που σκοπό είχαν την παύση, την ανάπαυλα αυτού του ρυθμού ζωής. Το προσδοκώμενο αποτέλεσμα στην περίπτωση απόπειρας αυτοκτονίας ίσως να μην ήταν ο θάνατος, αλλά η ανάπαυλα στον βίαιο καταναγκασμό. Όμως από την άλλη είναι τόσο μεγάλης έντασης οι οδύνες που βιώνει ο κρατούμενος, ώστε η όποια διέξοδος μπορεί να εκληφθεί από τον κρατούμενο ως προτιμότερη, ακόμα και ο εκούσιος θάνατος.

Τα βασανιστήρια ξεκινούσαν από την πρώτη στιγμή που έφταναν οι κρατούμενοι στη Μακρόνησο.⁹⁵ Η «υποδοχή» ήταν ιδιαίτερα βίαιη και εκδηλωτική, μιας και αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση του αιφνιδιασμού του κρατουμένου και ενός αρχικού «ξεδιαλέγματος». Κατόπιν, είχε διαβαθμίσεις έτσι ώστε να επιτευχθεί η «ανάνηψη». Όπως είχε επισημάνει ο Μ. Φουκώ το βασανιστήριο είναι μια διαφοροποιημένη παραγωγή από οδύνες, μια τελετουργία οργανωμένη για να στιγματίζει τα θύματα και να εκδηλώνει την εξουσία που τιμωρεί. Και δεν είναι «εκτράχυνση» αλλά σε αυτές τις «υπερβολές» που απεκδύονταν οι φιλελεύθεροι αστοί, «επενδύεται μια ολόκληρη οικονομία της εξουσίας».⁹⁶ Το κράτος δεν αποτελούνταν σε αυτή τη φάση κυρίως από φιλελεύθερους αστούς μόνο, αφού ήταν ιδιαίτερα ισχυροί οι άλλοι δύο πυλώνες της κεντρικής εξουσίας-ο στρατός και το παλάτι- σαφώς αναβαθμισμένοι στην περίοδο του εμφυλίου και μέχρι το 1950 που λειτούργησαν σε τέτοια ένταση τα στρατόπεδα της Μακρονήσου. Ωστόσο, οι ξένες δυνάμεις που υποστήριζαν την κυβέρνηση, οι ΗΠΑ και ο δυτικός συνασπισμός

⁹⁵ Για τα βασανιστήρια, την καταναγκαστική εξαντλητική εργασία, τις συνθήκες διαβίωσης, για τη διάταξη των στρατοπέδων συγκέντρωσης πολιτικών κρατουμένων, το θεσμικό και πολιτικό περιβάλλον έχουν αναλυθεί από την ιστοριογραφία κυρίως, αλλά όχι μόνο, και αποτυπωθεί από μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων. Ο όγκος είναι πολύ μεγάλος. Ενδεικτικά αναφέρω, Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, μετ. Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004 · *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000 · Νίκος Μάργαρης *Ιστορία της Μακρονήσου*, τ. Α-Β., Αθήνα 1966 · Γιώργης Πικρός, *Το χρονικό της Μακρονήσου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989 · Βαρδής Βαρδινογιάννης, Παναγιώτης Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1995.

⁹⁶ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 50. Ο Φουκώ δεν αναφέρεται στους πολιτικούς κρατούμενους ειδικά, ούτε στο είδος της δικαιοσύνης, στρατιωτικής σε μεγάλο βαθμό, που εφαρμόστηκε στα στρατόπεδα πολιτικών κρατουμένων. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες αναλογίες στη σκέψη των φορέων άσκησης εξουσίας και στη χρήση των βασανιστηρίων, όχι κατά παρέκκλιση, αλλά ως τακτική της επιδεικνυόμενης πλέον εξουσίας.

δηλαδή, είχαν να αντιμετωπίσουν κριτική από τη δική τους κοινή γνώμη, γεγονός που λάμβαναν σοβαρά υπόψη και δεν ήθελαν να φαίνεται ότι στηρίζουν μια κυβέρνηση που όχι μόνο έχει κρατούμενους για πολιτικούς λόγους, αλλά και ότι εξασκεί πάνω τους διαφόρων τύπων σωματικών και ψυχολογικών βασανιστηρίων.

Κατά τη διάρκεια βασανιστηρίων, συνήθως στη μικρή ανάπαυλα αυτών, έχουν σημειωθεί απόπειρες αυτοκτονίας. Ένας κρατούμενος θυμάται ότι τον Μάιο του 1949 όταν ως ανήλικος μεταφέρθηκε στη Μακρόνησο τους οδήγησαν σε μια σπηλιά στην οποία βασάνιζαν κρατούμενους. «Μας σαπίσανε στο ξύλο, μας κρεμούσαν, μας φορτώναν πέτρες, μας απειλούσαν πως θα μας ατιμάσουν. Μια μέρα βρέθηκα γδυτός μαζί με το Σταύρο και ήμουν απελπισμένος. «Σταύρο το βλέπεις αυτό;» - ένα μεγάλο καρφί σκουριασμένο, πήρα και το έμπηξα στην κοιλιά μου. Αμέσως με πήραν στο νοσοκομείο, μου κάνανε μια ένεση, σταμάτησαν το αίμα και με ράψανε».⁹⁷ Οι αυτοτραυματισμοί αυτοί συμβαίνουν στη διάρκεια τακτικών πολυήμερων βασανιστηρίων και ο κρατούμενος, αγνοώντας τη διάρκεια και τη διαβάθμιση των οδυνών προβαίνει σε πράξεις με σκοπό την απαλλαγή του από το καθεστώς πόνου, προβαίνει σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.

Εξάλλου, βασικό κριτήριο για την κατάταξη και αντιμετώπιση των κρατουμένων ήταν η απάντηση στο ερώτημα της υπογραφής «δήλωσης». Οι αρχικές απαντήσεις των κρατουμένων- πριν αρχίσει η συστηματική διαδικασία σωματικής κακοποίησης- ήταν αρνητικές στη μεγάλη τους πλειονότητα. Η Μακρόνησος γινόταν όλο και περισσότερο φόβητρο για τους αριστερούς και ήδη από τη γνώση της μεταγωγής τους, οι κρατούμενοι άρχισαν να οικοδομούν, έστω και φαντασιακά ως ένα βαθμό, τη στάση που θα κρατήσουν.⁹⁸ Η πρώτη αυτή αναμέτρηση και γνωριμία με τις μεθόδους

⁹⁷ Βαρδής Βαρδινογιάννης, Παναγιώτης Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα*, ό.π., αφήγηση Μόσχος Αρμπατζάνης, σ.σ. 167-168.

⁹⁸ Ο Μιχάλης Κύρκος κατά τη μεταγωγή του στη Μακρόνησο συμφώνησε με το φίλο και συναγωνιστή του Αλκιβιάδη Λούλη να μην υπογράψουν «δήλωση» ότι κι αν συμβεί και «φιληθήκαμε πιστεύοντας ότι είναι οι τελευταίες ώρες που περνούσαμε μαζί. Ήταν ο μυστικός όρκος που δώσαμε ο ένας στον άλλο πριν αρχίσει το καινούργιο μαρτύριο προς το οποίο προχωρούσαμε». Για τον Μιχάλη Κύρκο η τήρηση της δέσμευσης αποδείχτηκε «εύκολη», καθώς δεν υπέστη πρόσθετες βιαιότητες, πέρα δηλαδή από τις έτσι και αλλιώς σκληρές διαβίωσης στη Μακρόνησο, μιας και αντιμετωπίστηκε ως ειδική κατηγορία κρατούμενου, σε αντίθεση με τον Αλκιβιάδη Λούλη, ο οποίος όχι μόνο βασανίστηκε άγρια παρά το σχετικά προχωρημένο της ηλικίας του, αλλά χτυπούσαν

που επικρατούσαν στη Μακρόνησο είχε ως συνέπεια και στόχευε στην ψυχική και κοινωνική αποδιοργάνωση των κρατουμένων, ταξινομώντας μάλιστα και στον χώρο τα αποτελέσματα της εξουσίας.⁹⁹ Σε αυτές τις εμφανώς ακραίες καταστάσεις μερικοί κρατούμενοι αποπειράθηκαν να αυτοκτονήσουν, είτε μέσα στη δίνη των βασανιστηρίων είτε, συνηθέστερα, στην ανάπαυλα αυτών.

Επομένως, το κύριο διακύβευμα της αναμέτρησης με τον εαυτό και τους μηχανισμούς καταστολής ήταν η υπογραφή ή όχι «δήλωσης μετανοίας», η οποία είχε επιπτώσεις στην ηθική, κοινωνική και πολιτική ταυτότητα του κρατούμενου. Ο Άγγελος Ελεφάντης υποστήριζε ότι οι «δηλώσεις μετανοίας», περισσότερο από τις διώξεις, τις εκτελέσεις, τις εκτοπίσεις, τις χαμένες στο στρατιωτικό πεδίο μάχης ήταν κορυφαίος δείκτης της ήττας.¹⁰⁰ Και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι καθιστώντας «μάρτυρες και μαρτυρήσαντες με τη διττή έννοια του όρου, χιλιάδες αγωνιστές της Αριστεράς, που υπέγραψαν άμεσα ή έμμεσα «δήλωση», επειδή τους έριξαν ή φαντάστηκαν ότι θα τους ρίξουν σε μαρτύρια, βυθίζοντάς τους στην ταπείνωση, δημιουργώντας «μια απέραντη αλυσίδα ενοχής και συνενοχής που έδεσε ασφυκτικά τον κόσμο, τον έπνιξε στη ντροπή, πάνω στην οποία χτίστηκε το κράτος των νικητών».¹⁰¹ Η «δήλωση» είχε ως συνέπεια την έντονη αυτοκριτική τα κατοπινά χρόνια για τη στάση που κράτησε ο αγωνιστής κατά την πολιτική δίωξη. Οι «ανανήψαντες» εξέφραζαν, όπως εντοπίζει και η ψυχιατρική ανάλυση, μια βαθύτατη αυτοϋποτίμηση και αυτομομφή, μια κατάθλιψη μόνιμη σε πολλούς αυτούς επειδή αναρωτιούνταν «πώς δεν μπόρεσα να αντέξω;»¹⁰². Άλλωστε, βασική πτυχή της

μπροστά του και το γιο του, Μιχάλης Κύρκος, *Πίσω από τα κάγκελα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, σ.σ. 132 και 141-142 αντίστοιχα.

⁹⁹ Για παράδειγμα, όπως αφηγείται το βίωμά του ένας κρατούμενος, σε μια αποστολή σε μια αποστολή 650 ιδιωτών κρατουμένων τον Οκτώβρη του 1949 ο απολογισμός ήταν μια νίκη της «αναμόρφωσης», αφού «πριν αρχίσει το ξύλο υπέγραψαν 4-5. Μετά το ξύλο 525». Ένας από αυτούς την επομένη έκανε απόπειρα αυτοκτονίας. Από τους 120 που δεν υπέγραψαν, οι 60 χαρακτηρίστηκαν τρελοί και οι υπόλοιποι «αμετανόητοι», οι οποίοι μεταφέρθηκαν στην απομόνωση, σε ειδικούς ανάλογα με τη στάση τους περιχαρακωμένους χώρους, *Μάχη*, 19/3/1950, σ.σ. 1,7.

¹⁰⁰ Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα...*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 115.

¹⁰¹ Ο.π., σ.σ. 117-118.

¹⁰² Παναγιώτης Σακελλαρόπουλος, «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος : Ενδοψυχικές συγκρούσεις, διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας», στο συλλογικό

δήλωσης ήταν το έντονο αίσθημα ταπείνωσης που αισθανόταν ο πολιτικός κρατούμενος. Ήταν μια εξαιρετικά επώδυνη διαδικασία στην εσωτερική της. Όπως το έθετε μία κρατούμενη που υπέγραψε τελικά «δήλωση» φοβόταν για καιρό μη συναντήσει κάποιον από τους συντρόφους της και τη «διαπεράσει» με το ενδεχόμενο επιτιμητικό ύφος του.¹⁰³ Οι δηλώσεις βασικό στόχο είχαν τη διάλυση της προσωπικότητας του κρατούμενου και όχι να κερδηθεί απαραίτητα ιδεολογικά. Ήταν μια τεχνική της εξουσίας για να μην επιδείξει το ίδιο πνεύμα αντίστασης όπως είχε στο παρελθόν.

Ο Πρίμο Λέβι υποστήριζε ότι οι περισσότερες αυτοκτονίες είναι αυτοτιμωρία σε ένα αίσθημα ενοχής -πραγματικό ή φανταστικό – που βιώνει ο αυτόχειρας. Η απουσία αυτού του αισθήματος - αναλύει ο Πρίμο Λέβι - κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας στα ναζιστικά στρατόπεδα του Άουσβιτς ήταν ένας από τους λόγους που είχε εντοπίσει λίγες περιπτώσεις αυτοκτονιών κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας, ενώ πολλοί περισσότερες μετά την απελευθέρωση, στην εξέλιξη αφομοίωσης και διαχείρισης της μνήμης της ζωής του στρατοπέδου και της αυτοκριτικής που κάνει ο πρώην κρατούμενος για τη στάση του μέσα σε αυτό. Τότε αναπτυσσόταν το πλέγμα ενοχής, αιτία -όπως υποστηρίζει ο Πρίμο Λέβι- για το γεγονός ότι εκδηλώθηκαν περισσότερες αυτοκτονίες μετά την απελευθέρωση παρά κατά τη διάρκεια της κράτησης στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς.¹⁰⁴ Αντίθετα, στους έλληνας πολιτικούς κρατούμενους που οι κώδικες της συλλογικότητας ήταν ισχυροί, η υπογραφή «δήλωσης» δημιουργούσε αυτό το έντονο αίσθημα ενοχής που οδηγούσε σε αυτοκτονίες ήδη από τους χώρους πολιτικού εγκλεισμού. Η αποδιοργάνωση, συναισθηματική και κοινωνική, γινόταν ήδη από τον καιρό της κράτησης. Για τον

Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου, ό.π., σ.σ. 303-312' ειδικά σ. 311.

¹⁰³ Τασούλα Βερβενιώτη «Μακρονήσι : Μαρτύρια και μαρτυρίες γυναικών» , στο συλλογικό *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό.π., σ. 103-114 ' ειδικά για την Καλή Καλό στην οποία αναφέρθηκα και αποτελεί μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες αγωνιστών και αγωνιστριών που υπέγραψαν «δήλωση», Βλ. σ. 105 την παραπομπή 8.

¹⁰⁴ Primo Levi, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, ό.π., σ. 80. Ωστόσο, με την εκτίμηση του Levi για τις αυτοκτονίες στα ναζιστικά στρατόπεδα, σε μελέτη που έχει γίνει όπως την αξιολογεί ο κλινικός ψυχολόγος Thomas Joiner, *Myths about suicide*, ό.π., σ. 21 αναφέρεται ότι το ποσοστό αυτοκτονιών στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης ήταν αστρονομικό και ίσως το μεγαλύτερο που έχει καταγραφεί στην παγκόσμια ιστορία.

λόγο αυτό η απάντηση του υποκειμένου στην περίπτωση των ελλήνων πολιτικών κρατουμένων ήταν άμεση και η κρίση για τον εαυτό και η αναμέτρηση με το σώμα για τη διαφύλαξη της ταυτότητάς του γινόταν από τη σύλληψη ακόμα, καθώς η «δήλωση» αποτελούσε βασικό συστατικό της «αναμορφωτικής» εξουσίας. Σε αυτό το πλαίσιο, εκδηλώθηκαν απόπειρες αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων είτε για να μην υπογράψουν δήλωση είτε μόλις υπέγραψαν. Στις περιπτώσεις αυτές, μιας και η αποδοχή της υπογραφής σήμαινε έστω την παύση των σκληρών βασανιστηρίων, το υποκείμενο μπορούσε να σκεφτεί βαθύτερα τις συνισταμένες της νέας του ταυτότητας, του «ανανήψαντος».¹⁰⁵ Οι αυτοκτονίες γύρω από την υπογραφή ή μη δήλωσης είναι παρεμβάσεις στις πολλαπλές εξουσίες που περισφίγγουν και αναδύονται από το υποκείμενο.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, τον Μάιο του 1949 μια αποστολή εξήντα ανηλίκων από τη Γυάρο έφτασε στη Μακρόνησο. Η υποδοχή που έγινε στους ανηλίκους ενέπιπτε στη συνηθισμένη «μακρονησιώτικη» συμπεριφορά. Με την άφιξή τους στις 19/5/1949 οι άνδρες της ΑΜ τους υποδέχτηκαν με ρόπαλα και κραυγές και κατόπιν διαχώριζαν σε ομάδες ανάλογα με την απάντηση αν θα υπογράψουν «δήλωση» ή όχι.¹⁰⁶ Τα βασανιστήρια στους ανηλίκους που έδωσαν αρνητική απάντηση ήταν συνεχή και φρικτά. Στο τέλος έμεινε μόνος του ο Θανάσης Τσουκνίδα από τις Σοφάδες Θεσσαλίας. Όπως ανασυνθέτει και νοσηματοδοτεί την εμπειρία του ένας συγκρατούμενός του στο αναρρωτήριο των φυλακών Αβέρωφ όπου μεταφέρθηκε, αξιολογώντας με θετικό τρόπο τη συμπεριφορά του, όταν οι υπόλοιποι ανήλικοι

¹⁰⁵ Ο Primo Levi θεωρούσε ότι οι περισσότερες αυτοκτονίες έχουν, εκτός από το πλέγμα ενοχής άλλες δυο προϋποθέσεις. Αρχικά αξιολογούσε ότι η αυτοκτονία προϋπόθετε τη σκέψη, αφού «δεν είναι μια ενστικτώδης αντίδραση», μιας και είναι πράξη «ανθρώπων και όχι ζώων». Στην περίπτωση των εβραίων κρατουμένων θεωρούσε ότι ο αγώνας για την αποφυγή του θανάτου ήταν τόσο ισχυρός που δε χωρούσε σκέψη για αυτοκτονία, μιας και το ενδεχόμενο του θανάτου ήταν ιδιαίτερα ισχυρό Primo Levi, *Ό.π.*, σ.σ. 79-80. Οι κρατούμενοι στα ναζιστικά στρατόπεδα λόγω της έντονης πολυπολιτισμικότητάς τους ανέπτυξαν περισσότερο αυτόνομες και ατομιστικές τακτικές επιβίωσης και αυτό ήταν αποδεκτό σε μεγάλο βαθμό από τους κώδικες των κρατουμένων. Εδώ έγκειται η διαφοροποίηση με τους πολιτικούς κρατούμενους στη Μακρόνησο, καθώς οι δεσμοί της συλλογικότητας, της οικογένειας και του πολιτισμικού περιβάλλοντος ήταν σαφώς ισχυρότερα. Το δεδομένο της δήλωσης, ανύπαρκτο προφανώς στους εβραίους κρατούμενους, ως τακτική επιβίωσης ασκούσε πολλαπλές πιέσεις στο συναισθηματικό σύμπαν του υποκειμένου ευνοϊκές για την αυτοκτονία του.

¹⁰⁶ *Μάχη*, 4/4/1950, σ. 1.

κρατούμενοι είχαν μεταφερθεί στο στρατόπεδο για να εγκατασταθούν σε σκηνές, αφού «λύγισαν» και είπαν ότι θα υπογράψουν «δήλωση», ο Τσουκνίδας παρέμεινε μόνος του στον τόπο του μαρτυρίου και των βασανισμών. Σε μια ανάπαυλα των συνεχών ημερονύχτιων βασανιστηρίων, μιας και η αντοχή του άρχισε να σημειώνει κάμψη, αναρωτήθηκε «σοβαρά να αυτοκτονήσει σπάζοντας σε κομμάτια το κουτάλι το οποίο ανακάλυψε πως είχε στη τσέπη του και καταπίνοντάς τα. Για την ώρα την έδιωξε τη σκέψη αυτή. Μέχρι όμως να δεχτεί νέα επίθεση στο πονεμένο του σώμα από τους βασανιστές του». Τότε, όταν έμεινε μόνος του, άρχισε να σπάει και να καταπίνει τα κομμάτια του κουταλιού. «Έτσι που πήγαιναν τα πράγματα, όλη τη νύχτα να τον δέρνουν οι αλφαμίτες και την ημέρα να τον κοπανάνε οι σκοποί, δεν υπήρχε άλλη λύση παρά να αυτοκτονήσει ... για να πεθάνει, να ησυχάσει μια για πάντα».¹⁰⁷ Από την παραπάνω αφήγηση αναδύεται η αγωνία που νιώθει το βασανιζόμενο υποκείμενο για την άγνωστη ένταση και διάρκεια του μαρτυρίου. Από την αγωνία αυτή δραπετεύει μετατρέποντας το σώμα του από μέσο βασανισμού και ενδεχόμενης υποταγής, σε μέσο αντίστασης και διαφυγής. Καθώς, «η συνήθεια να ζεις είναι πολύ ισχυρή»¹⁰⁸, έστω και σε αυτές τις συνθήκες, η απόφαση για την αυτοκτονία χρειάζεται κάποια προετοιμασία για την εκτέλεσή της, την οποία έκανε ο κρατούμενος στην παραπάνω περίπτωση, επιβεβαιώνοντας και αντιλήψεις γύρω από την αυτοκτονία που προβάλλουν τη δυσκολία υπέρβασης του ενστίκτου της ζωής.¹⁰⁹ Παρόλα αυτά, όταν αντιλήφθηκε ότι το μαρτύριό του θα συνεχιζόταν άγνωστο στην ένταση και διάρκειά του, παράλληλα με την ολοένα εντεινόμενη εξάντλησή του, αποφάσισε να εκτελέσει τη μόνη πράξη που φάνταζε ως μοναδική διέξοδος. Η παραπάνω αυτοκτονία είναι αντίδραση στην εξουσία που ασκείται πάνω στον κρατούμενο, καταδεικνύοντας τη σκληρότητα των βασανιστηρίων, αλλά και τη μέχρι θανάτου αποφυγή της «ταπείνωσης» από τον αντίπαλο, της «κηλίδωσης» της τιμής.¹¹⁰

¹⁰⁷ Θόδωρος Υδραίος, *Γράμματα από τη φυλακή*, Αθήνα 1984, σ.σ. 76-77.

¹⁰⁸ Albert Camus, *Ο μύθος του Σισύφου*, ό.π., σ. 20.

¹⁰⁹ Thomas Joiner, *Myths about suicide*, ό.π., σ. 6.

¹¹⁰ Θόδωρος Υδραίος, *Γράμματα από τη φυλακή*, ό.π., σ. 78.

Η απόπειρα αυτοκτονίας του Θανάση Τσουκνίδα δεν είχε σαν αποτέλεσμα τον θάνατο, αλλά μία πρόσκαιρη ανάπαυλα από τα βασανιστήρια. Λίγο μετά, αφότου είχε καταπιεί τα κομμάτια του κουταλιού, τον πήραν και τον ανέβασαν στον λόχο με τους υπόλοιπους ανηλίκους, πολλοί από τους οποίους είχαν υπογράψει, αλλά αντιμετώπιζαν πιέσεις για συνεχώς νέες παραχωρήσεις. Όταν εκμυστηρεύθηκε –ο Θανάσης Τσουκνίδα- σε συγκρατούμενό του ότι είχε καταπιεί το κουτάλι πήγε στο αναρρωτήριο από όπου μεταφέρθηκε στην Αθήνα¹¹¹ και η πράξη του αυτή λειτούργησε ως παράδειγμα για συγκρατούμενους του, συμπεριλαμβανομένου ίσως του γεγονότος ότι δεν επήλθε ο θάνατος, οδηγώντας σε ομαδική απόπειρα αυτοκτονίας, η οποία αντανakλά και μία από τις λίγες μιμητικές αφομοιώσεις της αυτοκτονίας, ως διάβημα πλέον. Έτσι, στις αρχές Αυγούστου 1949 «24 παιδιά αποφάσισαν ομαδικά να αυτοκτονήσουν. Άλλα κατάπιαν κουτάλια, άλλα αναπτήρες και διάφορα αντικείμενα για να τερματίσουν τη δυστυχισμένη ζωή τους και να γλυτώσουν από τη φριχτή αυτή «αναμόρφωση» και τους εξευτελισμούς».¹¹² Οι παραπάνω περιπτώσεις συνειδητών αυτοτραυματισμών στόχευαν όχι απαραίτητα στον θάνατο, αν και υπήρχε προφανώς ως ενδεχόμενο, αλλά στην προσωρινή ανάπαυλα από το βασανισμό, την εξαντλητική εργασία και τις έντονες πιέσεις που ασκούνταν στον κρατούμενο.

¹¹¹ Ό.π., σ.σ. 78-79. Ο Θεωδωρής υδραίος ανασυσταίνει το διάλογο με τον ταγματάρχη Σούλη, όταν στην παρατήρησή του ότι αν δεν υπογράψει δήλωση δε θα μεταφερθεί στην Αθήνα για νοσηλεία, του απάντησε ότι «αυτοκτόνησα για την τιμή μου». Η παραπάνω περιγραφή είναι μέσα στο πλαίσιο νοσηματοδότησης από τους πολιτικούς κρατούμενους, άσχετα αν απεικονίζει πιστά ή όχι την αλήθεια του γεγονότος. Επίσης, διακρίνουμε μία κατανόηση και συμπόνια για την απόπειρα αυτοκτονίας των κρατουμένων, κάτι που δεν ίσχυε για τα πιο άκαμπτα στελέχη του κόμματος, μολονότι αναγνώριζαν την ιδιαιτερότητα και τη βιαιότητα των βασανιστηρίων στη Μακρόνησο.

¹¹² *Μάχη*, 4/4/1950, σ. 1. Χρόνια μετά ένας 23χρονος κρατούμενος στα κρατητήρια αθηναϊκού αστυνομικού τμήματος για «παράνομη οπλοφορία» χρησιμοποίησε τα δόντια να θραύσει το κουτάλι του συσσιτίου του και κατόπιν κατάπιε τα κομμάτια του με αποτέλεσμα να μεταφερθεί στο νοσοκομείο, *Καθημερινή*, 4/6/1963, σ. 10. Είναι δύσκολο να είχε επίγνωση του γεγονότος, αλλά οι έγκλειστοι του κοινού ποινικού δικαίου, αν και ο διαχωρισμός από τη μεριά των κομμουνιστών ήταν απόλυτος, είχαν οπτική και έστω διαχωρισμένη χωρική επαφή με τους πολιτικούς κρατούμενους και μπορεί κάποιες από τις ιστορίες να κυκλοφορούσαν σε αυτούς τους χώρους. Από την άλλη διακρίνουμε ότι σε συνθήκες περιορισμού η πρόθεση αυτοτραυματισμού συμβαίνει με οποιοδήποτε διαθέσιμο μέσο και εκδηλώνεται από κρατούμενους με διαφορετικές ιδεολογικές αναφορές και κοινωνικές αφετηρίες.

Άλλωστε, η έγκριση για μεταγωγή στο νοσοκομείο ήταν εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση. Το να χαρακτηριστείς άρρωστος σήμαινε πρόσκαιρη ανακούφιση και ανάπαυλα από το βίωμα των στρατοπέδων. Για τον λόγο αυτό οι κρατούμενοι επεδίωκαν να βρεθούν στην κατάσταση να χαρακτηριστούν άρρωστοι, το οποίο για να το επιτύχουν προϋπέθετε έναν «πλούτο γνώσεων και εμπειριών».¹¹³ Ο αυτοτραυματισμός εξυπηρετούσε αυτό τον στόχο και ήταν προτιμότερος από την καθημερινότητα του εγκλεισμού. Ο Χρόνης Μίσσιος περιγράφει παραστατικά την καθημερινότητα της οξυμένης κατασταλτικής τιμωρητικής πρακτικής - εξαιτίας της αποτυχημένης απόπειρας απόδρασης που είχε επιχειρήσει με δυο συντρόφους του από τις αγροτικές φυλακές Βίδου, μικρού νησιού πολύ κοντά στην Κέρκυρα- ως «πόνος, δουλειά, πείνα, νερό, πόνος, δουλειά...». Είναι τέτοια η εξάντληση και «ώρες ώρες τέτοια η απελπισία, ώστε αν είχαμε ξυράφι, θα κόβαμε τις φλέβες μας να τελειώνουμε, κι ας ήταν κόντρα στη γραμμή του κόμματος». Προφανώς για δήλωση δε μιλούσε κανείς, παρά την ένταση της οδύνης. Τελικά ο Παύλος «φούνταρε στο γκρεμό : ένα σπασμένο πόδι και ψιλοτραύματα». Και αφού μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο «γλίτωσε για την ώρα».¹¹⁴ Βέβαια η αποφυγή του θανάτου σε αυτές τις περιπτώσεις είναι τυχαίο γεγονός πέρα από την πρόθεση του κρατουμένου. Όμως, η διέξοδος από το βασανιστήριο είναι προτιμότερη έστω και αν υπάρχει -και μάλιστα ισχυρό- το ενδεχόμενο του θανάτου.

Ωστόσο, εκφράζονταν και διαφορετικές απόψεις, οι οποίες επηρεάζονταν από το επίπεδο πολιτικής στράτευσης του κρατουμένου που τις εξέφραζε. Στο «σύρμα» -τον λόχο των αμετανόητων στη Μακρόνησο- η ομάδα συζητούσε για τα περιστατικά των τελευταίων ημερών στην αγγαρεία. Κατά την καταναγκαστική εργασία όπου έσπαγαν πέτρες στον ίδιο εξαντλητικό ρυθμό, ο Πέτρος κοιτάζει το Ζήνωνα να αφήνει τη βαριά να πέσει στο χέρι του, το οποίο πολτοποίησε. Έτερος κρατούμενος, όταν είδε ότι αυτός ο ρυθμός θα συνεχιστεί επ' αόριστον, έφτασε στα όριά του και την επομένη βρήκε την ευκαιρία και πήδηξε από τον γκρεμό. Αποτέλεσμα ήταν να σπάσει τα πόδια του, αλλά «τουλάχιστον ανακουφίστηκε για την ώρα να πάρει δυνάμεις», συμπλήρωσε ο άλλος κρατούμενος. Η εξάντληση ήταν τέτοια, που οι

¹¹³ Primo Levi, *Εάν αυτό είναι άνθρωπος*, μετ. Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρας, Αθήνα 1997, σ. 41.

¹¹⁴ Χρόνης Μίσσιος, *...καλά εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, ό. π., σ.σ. 63-66.

αυτοτραυματισμοί και η μεταφορά στο αναρρωτήριο ήταν σαφώς προτιμότερη. Το σώμα στις παραπάνω περιπτώσεις χρησιμοποιείται ως μέσο διαφυγής από την εξουσία του βασανιστή, από τις πρακτικές του εγκλεισμού, από την άρνηση να υποκύψει το πνεύμα στην εξάντληση του σώματος. Η παραπάνω ομάδα στο «σύρμα» αναφέρθηκε και στον Τάκη που αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει. Η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το θέμα της αυτοκτονίας και ο αρχικός οίκτος για τα θύματα, μεταβάλλεται σε απόρριψη του αυτόχειρα. Ο πιο άκαμπτος, ο Μιχάλης «σαν αφηνιασμένο άλογο» αναφέρει ότι δεν είναι «σωστές αυτές οι δουλειές». Δεν ταιριάζει στην ιδιότητα του αγωνιστή, ο οποίος δεν αυτοκτονεί μπροστά στις δυσκολίες που του παρουσιάζονται, αλλά τις υπομένει. «Δε διαπαιδαγωγούμε σωστά το λαό. Φαντάζεστε αν όλοι αυτοκτονούσαμε, ποιος θα καθοδηγούσε το λαό;» αναρωτιόταν κατακρίνοντας.¹¹⁵ Ο παραπάνω συλλογισμός αποτιμά την αυτοκτονία ως σοβαρό πολιτικό λάθος, μιας και ως πράξη δεν μπορεί να είναι μιμητική και δεν προσφέρει κανένα πλεονέκτημα στο κίνημα. Όμως, η αυτοκτονική πρακτική του πολιτικού κρατουμένου είναι στην ουσία της πολιτική, αφού ο λόγος της αυτοκτονίας είναι να μην υποκύψει στην εξουσία των εχθρών και υπογράψει δήλωση μετανοίας, όπως υπέγραψε η μεγάλη πλειονότητα των συγκρατουμένων του.

Από την άλλη, η επίσημη εξουσία του στρατοπέδου επίσης καταδίκασε την αυτοκτονία, αφού βασική επιδίωξή της συνιστούσε η κυριαρχία στο σώμα του πολιτικού κρατουμένου. Ο διοικητής του Α.Ε.Τ.Ο. στη Μακρόνησο ταγματάρχης Βασιλόπουλος σε επίσημη έκθεσή του χαρακτηρίζει ως «θεατρικά τα κρούσματα αυτοκτονίας, σύμφωνα με τη γραμμή του ΚΚΕ, εις τε τους αρνηθέντας να υπογράψουν δηλώσεις, ως και τους υπογράψοντας μετά πάροδο ημερών(κατάποσις κοχλιαρίων, αποκοπή αρτηριών χειρών και καρωτίδος δια ξυριστικών λεπίδων, κατάποσις τεθραυσμένης υάλου, εις απαγχονισμό).¹¹⁶ Η δήλωση αυτή φαίνεται ειρωνική αναλογιζόμενοι τις εξοντωτικές συνθήκες και τα βασανιστήρια στη Μακρόνησο, αλλά μέσω της απαξίωσης της αυτοκτονίας επισημαίνεται ότι το σώμα του εγκλείστου ανήκει στην απόλυτη δικαιοδοσία των μηχανισμών εξουσίας, εκπρόσωπος των οποίων ήταν και ο ίδιος. Πόσο μάλλον που ο παραπάνω φορέας της

¹¹⁵ Γιώργης Πικρός, *Το χρονικό της Μακρονήσου*, ό.π., σ.σ. 200-201.

¹¹⁶ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Α, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 45.

εξουσίας του στρατοπέδου θεωρούσε ότι είναι υποκριτικές και με εντολή του κόμματος. Για τον λόγο αυτό δεκαοκτώ κρατούμενοι παραπέμφθηκαν στο Διαρκές Στρατοδικείο «επί στάσει» μόνο και μόνο επειδή αποπειράθηκαν να αυτοκτονήσουν.¹¹⁷ Η απόπειρα αυτοκτονίας, σκόπιμα ή όχι να αποτύχει -δεν έχει τόση σημασία σε αυτή τη φάση- έχει πολιτικές συνισταμένες, τόσο μέσω της καταγγελίας των πρακτικών κολασμού, όσο και ενάντια στις άμεσες διαταγές των μηχανισμών εξουσίας.

Σε ότι αφορά τη στάση του ΚΚΕ απέναντι στις αυτοκτονίες, αυτή είχε μετατοπίσεις και ανασηματοδοτήσεις, που επηρεαζόταν από την πολιτική συγκυρία και τις εσωκομματικές ζυμώσεις. Το ΚΚΕ το διάστημα 1950-1953 εξέφραζε αντιφατικές απόψεις στην πολιτική του, κυρίως για να αποφευχθεί ως ένα βαθμό η κριτική στην ηγεσία για την ήττα. Η πολιτική ξεκαθάρισε το 1954, με την απόφαση της Κ.Ε. του ΚΚΕ που προσανατολιζόταν σε ευρύ δημοκρατικό μέτωπο και σφραγίστηκε με την 5^η Ολομέλεια του 1955, που λαμβάνοντας υπόψη και τις εξελίξεις στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα ύστερα από τον θάνατο του Στάλιν στα 1953, υιοθέτησε και προσδιόρισε τον όρο «δημοκρατική αλλαγή», μία μεταρρυθμιστική τακτική στο αυταρχικό κράτος που είχαν δημιουργήσει οι νικητές του εμφυλίου. Ουσιαστικά δηλαδή, αφαιρούσε από το πρόγραμμά της ΕΔΑ τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας και προφανώς την ένοπλη πάλη, προσδοκώντας να μη μειώσει το ακροατήριό της, αλλά και λόγω του μικροαστικού χαρακτήρα της πλειονότητας των στελεχών που δεν έθεταν ως κύριο πρόταγμα το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, αλλά τη μεταρρυθμιστική δημοκρατική βελτίωση του μετεμφυλιακού κράτους.¹¹⁸ Αυτή η τακτική για τα στελέχη της Αριστεράς είχε διαφανεί ήδη μετά τον εμφύλιο. Οι πολιτικοί κρατούμενοι «αναβαθμίστηκαν» σε σχέση με τους μαχητές του ΔΣΕ, που πλέον η Αριστερά εντός της χώρας απέφευγε να θυμάται και προσδοκούσε πλέον τον κόσμο της να τον διαχειρίζεται σε πολιτικά πλαίσια. Όπως υποστήριζε ο Χρόνης Μίσσιος για την πολιτική της Αριστεράς και την ένταξη των Αριστερών στο μετεμφυλιακό κράτος : «Μέσα από διπλές διαδικασίες κομματικής πειθαρχίας και ταξικής βίας από επαναστάτες γίναμε πολιτικοί, όπου οι μόνες αρετές που μας

¹¹⁷ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Μετά τον Εμφύλιο*, Νότιος Άνεμος, Αθήνα 2015, σ.σ. 59-60.

¹¹⁸ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Στοχαστής, Αθήνα 2011, σ.σ. 332-334.

απόμειναν ήταν η σύνεση και η προσαρμογή».¹¹⁹ Σε αυτό το πολιτικό κλίμα, παρουσιάζονται και οι διαφοροποιήσεις στα νοήματα που αρθρώνονται για τις αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων.

Στον εμφύλιο η στράτευση έπρεπε να είναι ολοκληρωτική. Ήταν άκαμπτη η εντολή του κόμματος για τη στάση του σωστού αγωνιστή, ο οποίος πρέπει να έχει «ατσαλένια νεύρα», να αντιπαρέλθει τον σωματικό πόνο, αντλώντας δύναμη από την ιδεολογία του. Αντίθετα, μετά τον εμφύλιο - εξαιτίας των βιωμάτων στους τόπους κολασμού και της ανάδυσης της πολλαπλότητας των δράσεων και αντοχών των αγωνιστών που βίωναν την τρομοκρατία των νικητών του εμφυλίου- οι αυτοκτονικές πρακτικές λειτουργούσαν για να καταδείξουν τη σκληρότητα των συνθηκών της «άδικης» κράτησης ` χρησίμευαν ως αντιπολιτευτικό επιχείρημα στην κεντρική πολιτική σκηνή. Ο Γιάννης Πασαλίδης, ως αρχηγός της ΕΔΑ σε αγόρευση του στη Βουλή στις 19/3/1952 όταν συζητούνταν οι συνθήκες κράτησης των πολιτικών κρατουμένων, επισημαίνει ότι ο αστυνομικός μηχανισμός που είχε στηθεί αφορούσε σχεδόν όλους τους έλληνες πολίτες, διατηρώντας το δικαίωμά του «να χρωματίζει και να αποχρωματίζει ανάλογα με τις περιστάσεις» και ότι είναι ανεξάρτητος από την κυβέρνηση του Κέντρου, ότι αυθαιρετεί, μη ελεγχόμενος από κανένα. Και καταλήγει λέγοντας ότι «και όσοι στα κρατητήρια δεν μπορούν να ανθέξουν στις βιαιοπραγίες αυτοκτονούν. Θα μπορούσαν να δια φωτίσουν την Εθνική Αντιπροσωπεία εκείνοι που πέρασαν εις την αιώνια νύκτα».¹²⁰ Η διαφοροποίηση στην αντιμετώπιση των αυτοκτονιών πολιτικών κρατουμένων, την οποία θα εξειδικεύσουμε αμέσως παρακάτω, έγκειται στο νέο πρόταγμα της πολιτικής διαχείρισης μέσα στα υφιστάμενα πλαίσια που δημιούργησε η ήττα στην ένοπλη σύγκρουση.

2.4. Από την «άσκοπη θυσία» στην «ψυχοπάθεια»

Στη Μακρόνησο, στις 29/2/1948 σημειώθηκαν αντεγκλήσεις μεταξύ στρατιωτών και ανδρών της Α.Μ. που ξαφνικά άρχισαν να τους πυροβολούν με αποτέλεσμα να σκοτωθούν πέντε και να τραυματιστούν δέκα στρατιώτες. Το επόμενο πρωί

¹¹⁹ Χρόνης Μίσσιος, *Ο.π.*, σ. 186.

¹²⁰ Ντούνια Κουσίδου, Σταύρος Σταυρόπουλος, *Αριστερή Νεολαία Ελλάδας 1950-1953*, ό.π., σ. 171.

1/3/1948, 200-250 ένοπλοι «ανανήψαντες» στρατιώτες περιέβαλλαν περιμετρικά τον χώρο εγκλωβίζοντας τους στρατιώτες, οι οποίοι αρνήθηκαν να υπακούσουν στη διαταγή του διοικητή Μπαϊρακτάρη να παραδώσουν τους υπαίτιους της «στάσης» της προηγούμενης ημέρας. Τότε δέχτηκαν επίθεση λυσσαλέα με όπλα και ρόπαλα με αποτέλεσμα να έχουμε πενήντα με εξήντα πολιτικούς κρατούμενους νεκρούς και τραυματίες.¹²¹ Η εξουσία εκδήλωσε τη δύναμή της εκκωφαντικά, επισημαίνοντας το δικαίωμα ζωής και θανάτου στους κρατούμενους. Ο αστικός τύπος όπως αποτύπωσε την εκδοχή των αρχών ήταν ότι τα γεγονότα έγιναν κατόπιν εκτέλεσης εντολών της ηγεσίας του ΚΚΕ.¹²² Τα αιματηρά γεγονότα, μέσα στην κορύφωση του εμφυλίου, αποτέλεσαν τομή τόσο στο επίπεδο της εξέλιξης των τακτικών της εξουσίας «μεταστροφής», η οποία διακήρυξε πλέον εμφαντικά ότι έχει δικαίωμα ζωής και άμεσου θανάτου στους κρατούμενους, όσο και από την πλευρά των πολιτικών κρατουμένων, διότι όφειλαν να καθορίσουν, επιτακτικά και άμεσα πλέον, τη στάση που θα κρατήσουν, με το ενδεχόμενο του θανάτου ακόμη πιο πιθανό.¹²³ Με αυτό τον τρόπο έδειχνε η εξουσία μέχρι που ήταν διατεθειμένη να φτάσει έτσι ώστε να επιτύχει την «αναμόρφωση» των κρατουμένων, χαρακτηρίζοντας μάλιστα τα γεγονότα ως «εξέγερση» των στρατιωτών σε καιρό πολέμου με ότι αυτό συνεπαγόταν.¹²⁴

¹²¹ Πολυμέρης Βόγλης, Στρατής Μπουρνάζος «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, τ. Δ2, σ.σ. 51-81 ειδικά σ. 57. Ο ακριβής αριθμός ποικίλλει. Ο αστικός τύπος αναφέρει 17 νεκρούς και 61 τραυματίες *Καθημερινή*, 2/3/1948, σ. 6 ενώ κάποιο κρατούμενο κάνουν λόγο για 300 νεκρούς και τραυματίες *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό.π., σ. 57, αριθμός μάλλον υπερβολικός και διογκωμένος. Ωστόσο, η ακριβής αριθμητική αποτύπωση δεν έχει τόση σημασία όσο η τομή που επέφερε στις ήδη ιδιαίτερα βίαιες τακτικές των αρχών του στρατοπέδου.

¹²² *Καθημερινή*, 2/3/1948, σ. 6.

¹²³ Όπως το κωδικοποιεί ένας κρατούμενος από την ημέρα εκείνη το αναμορφωτικό έργο της Μακρονήσου, ενώ μέχρι τότε είχε βασιστεί στην τρομοκρατία, στο ξύλο, στα βασανιστήρια, τώρα βασίζεται στις ριπές των αυτομάτων όπλων». Συνέπεια αυτού- συνεχίζει ο ίδιος κρατούμενος- ήταν «από την ημέρα εκείνη, κάτω από τις κάννες των όπλων που κάπνιζαν ακόμα, αναγκάστηκαν να «ανανήψουν» κεραυνοβόλα χιλιάδες στρατιώτες σε όλα τα τάγματα. Από την ημέρα εκείνη για όσους δεν «ανένηψαν» έγιναν τα περίφημα «σύρματα». Από εκεί και πέρα η προσπάθεια ήταν πώς θα διατηρείται ο μακρονησιώτικος τρόμος που συντηρούσε την «αναμόρφωση» και τους «αναμορφωτές», *Μάχη*, 18/7/1950, σ. 1.

¹²⁴ Αλέξανδρος Αργυρίου, «Η πεζογραφία περί Μακρονήσου και μερικά παρεπόμενα», στο συλλογικό *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό.π., σ.σ. 245-258' ειδικά σ. 249.

Η νέα κατάσταση που συντελέστηκε αμέσως μετά τα αιματηρά γεγονότα ώθησε πολιτικούς κρατούμενους σε αυτοκτονικές συμπεριφορές. Η όποια ισορροπία είχε βρεθεί στο πρώτο διάστημα της εξορίας στο Α Τάγμα- όπου έλαβαν χώρα τα γεγονότα- το χαρακτηριζόμενο και ως «κόκκινο» τάγμα, εξαιτίας της άρνησης των στρατιωτών του να υπογράψουν «δήλωση», χανόταν οριστικά. Η διαταγή ανέφερε ότι το Α τάγμα θα μεταστραφεί πλήρως και σε αυτό θα έμεναν μόνο όσοι υπέγραφαν. Οι υπόλοιποι καλούνταν να ανταπεξέλθουν σε νέο κύκλο εξαντλητικών σωματικών και ψυχικών βασανιστηρίων, αλλάζοντας τάγμα. Σε αυτή την οριακή κατάσταση, όπως το περιγράφει παραστατικά ένας κρατούμενος, «εκατοντάδες ξυραφάκια και σουγιάδες βγαίνουν από τις τσέπες και μπαίνουν σε ενέργεια. Κόβονται αρτηρίες και καυτό αίμα πηδά ψηλά, κόβονται λαιμοί, τρυπιούνται καρδιές, ανοίγονται κοιλίες. Ο θολός νους προτάσσει θάνατο και τα χέρια εκτελούν. Πολλοί δεν έχουν μαζί τους το σουγιά και ορμούν πάνω στους άλλους για να τους πάρουν και να τους χρησιμοποιήσουν για τον εαυτό τους. Το αίμα πετιέται σφυριχτό και ποτίζει τη γη. Καινούργιοι τραυματίες σπαρταράνε και βογγάνε. Καινούργια πτώματα. Πολλοί τρέχουν να βρουν το θάνατο στη θάλασσα. Ρίχνονται ορμητικά με τα κεφάλια στα βράχια».¹²⁵ Η αφήγηση αυτή, όσο υπερβολική κι αν φαντάζει, αποτυπώνει τις οριακές και συγκρουσιακές καταστάσεις του ψυχισμού των κρατουμένων. Τη νέα αναμέτρηση με τον εαυτό εμπρός στις ακόμη πιο βίαιες συμπεριφορές των μηχανισμών και φορέων καταστολής του στρατοπέδου, για την αποφυγή της υποταγής μέσω της υπογραφής «δήλωσης». Όπως θυμάται ένας άλλος μακρονησιώτης αμέσως μετά τα αιματηρά γεγονότα «άρχισαν αυτοκτονίες, εκείνοι που υπέγραψαν και δεν μπορούσαν να το αντέξουν, εκείνοι που προτίμησαν να πεθάνουν παρά να υπογράψουν».¹²⁶ Και σε αυτή την περίπτωση το σώμα χρησιμοποιείται ως μέσο διαφυγής από τον κολασμό. Ο αριθμός των θανάτων από αυτές τις ανώνυμες αυτοκτονίες στις περισσότερες μαρτυρίες δεν αναφέρεται ή είναι στρογγυλοποιημένος. Ωστόσο, φαίνεται να αφορούσε ως πρακτική μεγάλο αριθμό κρατουμένων.

¹²⁵ Γιώργης Πικρός, *Το χρονικό της Μακρονήσου*, ό.π., σ.σ. 63-64.

¹²⁶ Γιώργος Γιαννόπουλος, *Μακρόνησος. Μαρτυρίες ενός φοιτητή 1947-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σ. 28.

Στο *Δελτίο του Δημοκρατικού Στρατού* της 12^{ης}/5/1948 διαβάζουμε ως τίτλο «Μπροστά σε κτηνώδη βασανιστήρια αυτοκτόνησαν 100 στο Μακρονήσι».¹²⁷ Κατόπιν, έχει τη φράση του Νίκου Ζαχαριάδη ότι «το καλό το παλληκάρι είναι εκείνο, που ξέρει να νικά με το μυαλό και την πολεμική τέχνη και όχι εκείνος που θυσιάζει άσκοπα τη ζωή του».¹²⁸ Ο χαρακτηρισμός του Ζαχαριάδη αντλεί από τις πολιτικές ιδιότητες του αυτόχειρα. Η δομή του ΚΚΕ και οι αρετές του κομμουνιστή- με εξέχουσα την πειθαρχία- δεν αφήνουν χώρο για αυτοκτονικές πρακτικές. Πόσο μάλλον στις συνθήκες κορύφωσης της ένοπλης σύγκρουσης που η πειθαρχία αποκτούσε ακόμα μεγαλύτερη σημασία. Επομένως, η ηγεσία όπως εκφράστηκε από τον Ζαχαριάδη περιφρονεί την αυτοκτονία και κατακρίνει τον αυτόχειρα.

Ωστόσο, η ηγεσία δεν αναστοχαζόταν κάποιες επιλογές της που οδήγησαν σε αυτή την κατάσταση χιλιάδες αγωνιστές. Από διάφορες πλευρές του κομμουνιστικού κινήματος έχει εκφραστεί η έντονη δυσαρέσκεια για τη λεγκαλιστική πολιτική που ακολούθησε το ΚΚΕ στην πρώτη περίοδο μετά τη Βάρκιζα και την επαμφοτερίζουσα στάση της ηγεσίας του μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1947 όταν πάρθηκε η απόφαση για το ριζισμό όλου του βάρους στην ένοπλη πάλη, πολλοί από τους κρατούμενους, είχαν καταταχθεί στον κυβερνητικό στρατό και αρκετοί που είχαν οι ίδιοι ή το οικογενειακό τους περιβάλλον σχέση με την εθνική αντίσταση βρέθηκαν στη Μακρόνησο να υφίστανται τόσα μαρτύρια, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να αντιδράσουν διαφορετικά, μιας και λόγω της απόφασης της ηγεσίας βρέθηκαν ανήμποροι να διαβιώνουν σε φρικτές και άθλιες συνθήκες, ορισμένοι από τους οποίους τελικά αυτοκτόνησαν. Αν μιλάμε πολιτικά για την αυτοκτονία των πολιτικών κρατουμένων, έχει ευθύνη η ηγεσία του ΚΚΕ για την ολέθρια καθυστέρηση ή τα όποια λάθη στη διακυβέρνηση των ζωνών των άλλων.¹²⁹

¹²⁷ Σύμφωνα με το άρθρο «κάθε μέρα και πιο πολύ εντείνεται η τρομοκρατία των μοναρχοφασιστών σε βάρος των ελλήνων πατριωτών που είναι κλεισμένοι στις φυλακές και στα νησιά. Στο στρατόπεδο του Μακρονησιού, όπου κρατούνται 17500 στρατιώτες και αξιωματικοί του μοναρχοφασιστικού στρατού, που αρνήθηκαν να πολεμήσουν το Δημοκρατικό Στρατό, ύστερα από απάνθρωπα βασανιστήρια που τους επέβαλαν οι μοναρχοφασίστες δήμιοι, τις τελευταίες ημέρες αυτοκτόνησαν 100 κρατούμενοι».

¹²⁸ *Δελτίο του ΔΣΕ*, 12/5/1948, σ. 2, έκδοση Μνήμη, χ.χ.

¹²⁹ Είναι από πολλές πλευρές οι κριτικές για τον τρόπο που λειτουργούσε η εσωκομματική δημοκρατία. Ενδεικτικά, ο Γιάννης Μανούσας, *Ό.π.*, σ.σ. 25, 33 αναφέρει ότι η βάση του κόμματος

Συνεπώς, η τακτική του κόμματος, όπως αυτή καθορίστηκε από την ηγεσία, εγκλώβισε αρκετούς αγωνιστές στους τόπους του εχθρού. Όπως λέει κατοπινά ένας αντάρτης από τη Ρούμελη κατά τη διάρκεια του 1946 υπήρχε η θέληση από μεγάλο μέρος των ελασιτών να «ξαναβγούν στο βουνό», καθώς και η εαμική εποχή - χαρακτηριστική για την αγωνιστική διάθεση- δεν απείχε πολύ και οι επιθέσεις των ένοπλων ακροδεξιών ομάδων είχαν πολλαπλασιαστεί. Η ασαφής απόφαση για ένοπλη πάλη είχε καθοριστικές συνέπειες και στην έκβαση του εμφυλίου, αφού μετά τον συμβιβασμό με το υπό συγκρότηση κράτος, δόθηκε ο απαιτούμενος χρόνος σε αυτό για να συγκροτηθεί ώστε να διεξαγάγει με καλύτερους όρους τον πόλεμο που είχε διστακτικά, αλλά σαφώς από την πλευρά του αρχίσει.¹³⁰ Και οι αγωνιστές δεν είχαν τη δυνατότητα τουλάχιστον να πολεμήσουν, να αντισταθούν πριν καταλήξουν στη Μακρόνησο. Άλλωστε, έχει ασκηθεί κριτική προς τους καθοδηγητές του κόμματος, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι άνθρωποι που στέλνονταν στη Μακρόνησο δεν ήταν προετοιμασμένοι, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την αθρόα «υπογραφή δηλώσεων», ακόμα και από στελέχη.¹³¹ Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η κριτική της ηγεσίας του κόμματος στις αυτοκτονικές πρακτικές των πολιτικών κρατουμένων θα όφειλε ίσως να είναι πιο φειδωλή. Όπως υποστήριζε και ο Κ. Marx μεταφράζοντας στο σημείο αυτό τον Peuchet : «ο άνθρωπος δείχνει μυστήριο για τον άνθρωπο · ξέρουμε μόνο να τον ψέγουμε και δεν τον γνωρίζουμε».¹³² Κάποιοι από τους πολιτικούς κρατουμένους πραγματοποίησαν την «άσκοπη θυσία» για να σώσουν την ταυτότητά τους και να παραμείνουν έστω φαντασιακά στη συλλογικότητα, αφού είχαν περιέλθει σε οριακές καταστάσεις και διαλυτικά διλήμματα, μιας και βρέθηκαν στον τόπο του μαρτυρίου να γίνουν από υπερήφανοι αγωνιστές της εθνικής αντίστασης, μάρτυρες της «αναμορφωτικής» εξουσίας.

ήταν κατά πλειοψηφία αντίθετη με την ηγεσία ήδη από τον καιρό της Κατοχής και με τον καιρό ενάντια στη συμφωνία της Βάρκιζας, η οποία μεριμνούσε κυρίως για τα υψηλόβαθμα στελέχη και όσο εκτυλισσόταν η λευκή τρομοκρατία σε συνδυασμό με τη διστακτική απόφαση της ηγεσίας του 1946 για ένοπλη αντιπαράθεση και άμυνα, το κίνημα ήταν μοιραίο να απομαζικοποιηθεί.

¹³⁰ Βασίλης Αποστολόπουλος, *Το χρονικό μιας εποποιίας*, ό.π., σ. 18.

¹³¹ Αντώνης Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, ό.π., σ. 108.

¹³² Καρλ Μαρξ, *Περί αυτοκτονίας*, ό.π., σ. 12.

Ένας τέτοιος «μάρτυρας», ο κρατούμενος Ιορδάνης Βλάχος, μια μέρα του Αυγούστου 1949 βασανιζόταν στη θάλασσα. Σε κάποια στιγμή διέφυγε από τα χέρια των φυλάκων και ανέβηκε σε ένα ψηλό βράχο, από τον οποίο απειλούσε ότι θα πέσει στη θάλασσα κάθε φορά που προσπαθούσαν να τον προσεγγίσουν οι αλφαμίτες. Τελικά, ο κρατούμενος, αφού είχε σχεδόν «τρελλαθεί από το μαρτύριο και δεν εννοούσε να πέσει στα χέρια τους» πήδηξε από το βράχο στην τελευταία απόπειρα σύλληψής του και «γκρεμίστηκε στη θάλασσα. Τα κύματα τον παρέσυραν προς τα βαθειά και σε λίγο χάθηκε».¹³³ Η παραπάνω συντελεσμένη αυτοκτονία είναι από τις σπάνιες στην οποία αναφέρεται ονομαστικά ο συγκρατούμενος, αφού σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις που η εκδοχή της διοίκησης ήταν ότι ο θάνατος κρατουμένου οφείλεται σε αυτοκτονία, πολλοί σύντροφοί του δυσπιστούσαν.¹³⁴ Η αντίληψη αυτή απορρέει από τα νοήματα που περιβάλλουν την αυτοκτονία, καθώς παρόλη τη γνώση της ιδιαίτερης βίας, η αυτοκαταστροφή εξακολουθεί να προκαλεί ερωτηματικά και αμφισβητήσεις. Η προβολή ως αιτία θανάτου της δολοφονίας από τις αρχές, αποκαθιστούσε τη μνήμη του αγωνιστή και υποδήλωνε τα ηθικά χαρακτηριστικά των πολιτικών κρατουμένων ως συλλογικότητα. Στην παραπάνω περίπτωση – του Ιορδάνη Βλάχου- μεταγενέστερες αναφορές από την Αριστερά στον θάνατό του

¹³³ *Μάχη*, 4/4/1950, σ. 5. Το περιστατικό συνέβη στη «γλαροφωλιά», περιβόητο τόπο ειδικών μαρτυριών, που ανάμεσα στα άλλα γίνονταν και οι «καταδύσεις» στους κρατούμενους, δηλαδή βούτηγμα στη θάλασσα. Από εκεί «για να δώσει τέρμα στα βασανιστήριά του», έπεσε από το βράχο ο Ιορδάνης Βλάχος, Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τ. Α, ό.π., σ. 14. Έχουμε αναφορές σε αυτό το σχήμα σκέψης της Αριστεράς, δηλαδή ότι τα βασανιστήρια προκαλούν την ψυχική αποδιοργάνωση του πολιτικού κρατουμένου κατάσταση που οδηγεί στην αυτοκτονία. Πρόκειται για τον Σταύρο Κτενά 35 ετών από τον Αλμυρό Βόλου στα 1949 η άλλη περίπτωση που δείχνει ότι ο πόνος στη Μακρόνησο δεν έχει ηλικία και οι κρατούμενοι έχουν πολλαπλές πολιτισμικές αφετηρίες είναι του αγρότη Ιωάννη Τσακίρη, ο οποίος σε ηλικία 64 ετών «έπαθε ψυχοπάθεια από τα βασανιστήρια στη Μακρόνησο και αυτοκτόνησε», Βλ. Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 144, «βιογραφικά νεκρών πολιτικών κρατουμένων», ΑΣΚΙ.

¹³⁴ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Πέτρου Πασπαλάκη, ο οποίος σύμφωνα με τις αρχές του στρατοπέδου έπεσε στη θάλασσα από βράχο και με αυτό τον τρόπο «τερμάτισε μόνος του τη ζωή του» και πρόβαλλαν ως λόγο –οι αρχές του στρατοπέδου το πλέγμα ενοχής που ένιωθε «γιατί είχε κάνει πολλά εγκλήματα», δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο και το έργο μεταμέλειας που συντελούνταν στη Μακρόνησο Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τ. Α, ό.π., σ.σ. 324-325. Μία άλλη περίπτωση μεταγενέστερη είναι του Αλέκου Νικητίδη, αγρότη από το Κιλκίς, 55 ετών που «τον πέταξαν στη θάλασσα» και είπαν ότι «αυτοκτόνησε» Κλεόβουλου Α. Δενδρινού, *Άγνωστες σελίδες από τη Μακρόνησο (1948-1950)*, ό.π., σ. 71.

αναφέρουν ότι πυροβολήθηκε από τους διώκτες του και δεν αυτοκτόνησε.¹³⁵ Τα χαρακτηριστικά του αγωνιστή όπως ανασυσταίνονται και αναθεωρούνται τα κατοπινά χρόνια αποφεύγουν να συμπεράνουν ότι ο σύντροφός τους αυτοκτόνησε. Το αποτύπωμα που άφησε στη ζωή του συσχετίζεται και με τον θάνατό του. Η δολοφονία του εντάσσεται στην κριτική για τους τόπους κολασμού και συνάδει με τις ιδιότητες του αγωνιστή.

Εξάλλου, στην πεποίθηση ότι η αυτοκτονία είναι σύμπτωμα ψυχοπαθολογίας εντασσόταν και η συλλογιστική των αρχών -χωρίς φυσικά να αποδέχεται ότι είναι απόρροια των βασανιστηρίων- αφού σε περιπτώσεις απόπειρας αυτοκτονίας, οι κρατούμενοι έπρεπε τουλάχιστον τυπικά να σταλούν σε ψυχιατρικό νοσοκομείο. Όταν μάλιστα αυτό δεν γινόταν προκαλούσε και τις διαμαρτυρίες των κρατουμένων, επιβεβαιώνοντας τα νοήματα που περιβάλλουν τον αυτόχειρα, δηλαδή ότι είναι ψυχικά ασθενής και η μεταφορά του στο ψυχιατρείο είναι η μόνη που θα του έσωζε τη ζωή. Χαρακτηριστική αυτής της αντίληψης είναι η περίπτωση του 35χρονου δημοδιδασκάλου από την Πυλία, ο οποίος είχε μεταχθεί από τη Γυάρο στις φυλακές Αβέρωφ. Ο Δημήτρης Κανδής είχε κατηγορηθεί για παράνομη κατοχή όπλων με συνέπεια να καταδικαστεί από το έκτακτο στρατοδικείο Ναυπλίου σε πεντέμισι έτη κάθειρξη. Κατόπιν, «μετεφέρθη εις τα Γιούρα», τον άλλο ιδιαίτερα βάνουσο τόπο μαρτυρίου των αγωνιστών της εθνικής αντίστασης, «αλλ' εις τας εκεί φυλακάς προσεβλήθη από νευρασθένειαν και μετά γνωμοδότησιν των ιατρών μετεφέρθη προχθές εις τας φυλακάς Αβέρωφ δια να εγκλεισθή εις το ψυχιατρείον. Χθες την πρωίαν ενώ διενέμετο εις τους κρατουμένους το τσαΐ ο Κανδής έφυγεν τρέχων από την γραμμήν και επήδησεν από την ταράτσαν τραυματισθείς σοβαρώς».¹³⁶ Για το συμβάν αναφορά και άρθρο, το οποίο αναφέρεται γενικότερα στις άθλιες συνθήκες κράτησης, έχει και η εφημερίδα της «δημοκρατικής» Αριστεράς, που ζητά την

¹³⁵ Αν και η αναφορά στη *Μάχη* είναι από κρατούμενο λίγους μήνες μετά το συμβάν που είχε και αυτόπτες μάρτυρες, όπως επίσης και σε κατοπινές μαρτυρίες αναφέρεται το συμβάν στις καταστάσεις που συνέτασε η ΕΔΑ κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κατά τη δεκαετία του 1960 στις αναφορές στον Ιορδάνη Βλάχο προβάλλεται ως αιτία θανάτου η δολοφονία και όχι η αυτοκτονία του στη Μακρόνησο, Βλ. Αρχείο ΕΔΑ, «καταστάσεις νεκρών πολιτικών κρατουμένων», κουτί 144, ΑΣΚΙ ` επίσης σε μεταγενέστερη μαρτυρία κρατουμένου υποστηρίζεται η εκδοχή της δολοφονίας του, Βλ. Αντώνης Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, ό.π., σ. 62.

¹³⁶ *Ελευθερία*, 19/4/1950, σ. 4.

κατάργηση των τόπων εξορίας και κυρίως της Γυάρου και Μακρονήσου ως τους φρικτότερους αυτών. Ο κρατούμενος μετά την πτώση του διακομίσθηκε στο νοσοκομείο, όπου κατέληξε. Ωστόσο, αναφέρεται ότι είχε κάνει ήδη απόπειρα αυτοκτονίας στη Γυάρο πέφτοντας σε φρεάτιο, και κατακρίνει τις αρχές, διότι πριν δυο μέρες που μεταφέρθηκε στις φυλακές Αβέρωφ «δεν ενεκλείσθη ως έπρεπεν εις τον ειδικόν θάλαμον, όπου κρατούνται οι ψυχοπαθείς».¹³⁷ Η παραπάνω περίπτωση αναδεικνύει πόσο ισχυροί είναι οι λόγοι που περιπλέκονται γύρω από τον αυτόχειρα, οι οποίοι τον ταξινομούν στον χώρο της ψυχικής ασθένειας, μιας και συναινούν στο σημείο αυτό-παρά τις κατά τα άλλα οξείες πολιτικές αντιπαραθέσεις- οι δύο αντίπαλες παρατάξεις του εμφυλίου.

Οι λόγοι που διαμορφώνονται σχετικά με την παραπάνω αυτοκτονία, ανάγονται στις πολιτικές διαμάχες της περιόδου και η διαφοροποίηση έγκειται στα αίτια που εξέθεσαν τον κρατούμενο στη «νευρασθένεια» και συνεπώς στην αυτοκτονία. Η αυτοκτονία ως σύμπτωμα ψυχικής διαταραχής δεν αμφισβητείται. Ο αρθρογράφος της αριστερής εφημερίδας διαπιστώνοντας ότι όλο και περισσότεροι κρατούμενοι δείχνουν «συμπτώματα ψυχοπάθειας» αναρωτιέται ρητορικά και ειρωνικά «μήπως φταίει το κλίμα των νησιών ή μήπως το «κλίμα» των περιβόητων αυτών φυλακών και στρατοπέδων που εφοδιάζουν από πολύ τώρα καιρό το αθηναϊκό ψυχιατρείο;». Η αυτοκτονία των πολιτικών κρατουμένων, ως σύμπτωμα ψυχοπάθειας, ενέχει πολιτική χρήση. Μέσα από τις αυτοκτονίες καταγγέλλονται και επισημαίνονται στη δημοκρατική κυβέρνηση που είχε πριν λίγο σχηματιστεί να κάνει πράξη τα συνθήματα «λήθης» που προέβαλλε και να καταργήσει αυτούς τους τόπους μαρτυρίου.¹³⁸ Σύμφωνα με το παραπάνω άρθρο τα βασανιστήρια και οι συνθήκες της άδικης κράτησης είναι υπεύθυνα για την αποδιοργάνωση της προσωπικότητας, σύμπτωμα της οποίας είναι η αυτοκτονία, πράξη που θα είχε αποφευχθεί αν το κράτος και οι φορείς του εκδημοκρατίζονταν. Συνεπώς, ότι η αυτοκτονία ως πράξη αποτελεί εκδήλωση ψυχοπαθολογίας διαπερνά και τις απόψεις της Αριστεράς και των πολιτικών κρατουμένων δείχνοντας την ισχύ των νοημάτων και των ταξινομήσεων που περιβάλλουν τον αυτόχειρα.

¹³⁷ *Μάχη*, 19/4/1950, σ. 3.

¹³⁸ *Μάχη*, 19/4/1950, σ. 3.

Άλλωστε, σε καταστάσεις νεκρών πολιτικών κρατουμένων που συνέτασσε η ΕΔΑ, όταν αναφέρονταν σε αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων ως αιτία προσδιόριζαν την «ψυχοπάθεια».¹³⁹ Σε μία περίπτωση μάλιστα, που είναι η μόνη που αφορά γυναίκα, ως αιτία θανάτου προσδιορίζει την ψυχοπάθεια χωρίς προσδιορισμό, καθώς δυσπιστεί με την αναφορά των Αρχών ότι η κρατούμενη αυτοκτόνησε. Πρόκειται για την 30χρονη Παναγιώτα Κουράση, «οικοκυρά εκ Χαλανδρίου Αττικής», η οποία ήταν εξόριστη στο Τρίκερι όπου και «αρρώστησε». «Οι αρχές ισχυρίστηκαν ότι ηυτοκτόνησε στο Μεταγωγών Βόλου στα 1949». Πάντως δέχεται ότι ήταν «ψυχοπαθής», ως συνέπεια, προφανώς από τα παραπάνω, της εξορίας της στο Τρίκερι.¹⁴⁰ Η πεποίθηση που προβάλλεται είναι ότι οι τόποι φυλακής και εξορίας είναι υπεύθυνοι για την αυτοκτονία των κρατουμένων. Η αυτοκτονία διαφεύγει από το υποκείμενο της πράξης και θεωρείται ότι αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη για την ορθότητα των διεκδικήσεων της Αριστεράς και την άδικη και εξοντωτική δίωξή της.

Επομένως, σύμφωνα με την Αριστερά, πλέον η εξόντωση των πολιτικών κρατουμένων δεν είναι άμεση, αλλά μέσω των βασανισμών του σώματος του κρατουμένου που επιδρά «στα νεύρα» του. Η αδυναμία του υποκειμένου να εσωτερικεύσει το περιβάλλον προκαλεί την «ψυχοπάθεια», που οδηγεί στην αυτοκτονία. Σε αυτό σχήμα ανάλυσης, στα τέλη Ιουλίου 1950 στη Μακρόνησο, και μάλιστα στη ΣΦΑ, δέκα ανήλικοι ανακάλεσαν τις δηλώσεις τους. Η ανάκληση της δήλωσης συνεπαγόταν μία εξίσου -αν όχι περισσότερο- επίπονη διαδικασία όσο και η άρνηση υπογραφής. Η ένταση των οδυνών και η όξυνση του πειθαρχικού ελέγχου ως απόρροια της τιμωρίας της διοίκησης, ήταν εξασφαλισμένα. Συνέπεια αυτής της κίνησης των ανήλικων κρατουμένων ήταν η καθημερινή εξαντλητική εργασία, ο βασανισμός, ο υποσιτισμός και η δίψα, γνώριμα στοιχεία της «αναμορφωτικής» εξουσίας στη Μακρόνησο. «Η κολασμένη αυτή ατμόσφαιρα των ΣΦΑ» - αναφέρεται σε άρθρο της αριστερής εφημερίδας που προβάλλει το γεγονός- «έχει σπάσει τα νεύρα πολλών κρατουμένων. Στις 16 Αυγούστου ένας στρατιώτης επεχείρησε να

¹³⁹ Στο κουτί 144 του Αρχείου της ΕΔΑ που αναφέρεται σε θανάτους πολιτικών κρατουμένων, εντόπισα επτά περιπτώσεις αυτοκτονιών, ανάμεσα στα έτη 1949-1956, όλες με τον προσδιορισμό της ψυχοπάθειας. Η ΕΔΑ εντόπισε 500 περίπου θανάτους πολιτικών κρατουμένων, τους οποίους θεωρούσε μικρό μέρος όσων είχαν συμβεί στους τόπους εξορίας κι εγκλεισμού.

¹⁴⁰ Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 144, «βιογραφικά νεκρών πολιτικών κρατουμένων», ΑΣΚΙ.

αυτοκτονήση κόβοντας τις φλέβες του. Στις 18 ένας άλλος πήρε 90 αντεμπρίνες».¹⁴¹ Από το άρθρο αναδύεται η άποψη της Αριστεράς για τις αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων, ήδη από τα πρώτα χρόνια μετά τον εμφύλιο. Στο επεξηγηματικό σχήμα της Αριστεράς για τις αυτοκτονίες των πολιτικών κρατουμένων, το άτομο ορίζεται από το κοινωνικό περιβάλλον και ο αυτόχειρας ταξινομείται στον χώρο της ψυχικής υγείας, μόνο από την πράξη του.

Συμπερασματικά, οι απόψεις της Αριστεράς για τη στάση που κράτησαν οι πολιτικοί κρατούμενοι μετά την ήττα στον εμφύλιο είναι πιο ανεκτικές και διαλλακτικές. Η πολιτική κατεύθυνση προσανατολιζόταν στην ανάπτυξη των όποιων περιθωρίων νόμιμης παρουσίας στην κοινωνική και πολιτική ζωή με κύριες πολιτικές αιχμές την αμνηστία, τον εκδημοκρατισμό των θεσμών, την αποποινικοποίηση της συμμετοχής στην εθνική αντίσταση, την επιβίωση όποιου κόσμου έχει μείνει. Στα βασανιστήρια κυρίως στη Μακρόνησο, αρκετοί όντως μεταφέρθηκαν στο ψυχιατρείο κάνοντας απόπειρα αυτοκτονίας για να ξεφύγουν από τα βασανιστήρια, που στις συνθήκες του εμφυλίου, με την απόλυτη στράτευση, ήταν παρεκκλίνοσες. Οι «τρελοί» από τα βασανιστήρια, αλλά ως ένα βαθμό ανάλογα την περίπτωση και οι «δηλωσίες», αντιμετωπίστηκαν με διαφορετικό τρόπο, ως συμμετοχοί στο δημοκρατικό κίνημα. Η κωδικοποίηση από την Αριστερά ότι η αυτοκτονία είναι απόρροια ψυχοπαθολογίας, εξαιτίας των συνθηκών διαβίωσης των πολιτικών κρατουμένων, που είναι σαφώς σε πρωτόγνωρα επίπεδα σωματικής και ψυχολογικής βίας, συμβάλλει στην κανονικοποίηση του αυτόχειρα και στην αποπολιτικοποίηση της αυτοκτονίας. Η απόσυρση του αυτόχειρα στον χώρο της ψυχικής υγείας, λαμβάνει χώρα ήδη σε ένα πολιτισμικό και θεσμικό περιβάλλον που ταιριάζει με αυτή την άποψη, όπως θα αναλύσουμε πιο διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁴¹ Δημοκρατικός, 7/9/1950, σ. 3.

Κεφάλαιο 3^ο. Η ψυχιατρική διαχείριση της αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς

Ένα ιδιότυπο περιστατικό σε χωριό της Αχαΐας στα 1954, αναδεικνύει την ισχυρή κοινωνική πεποίθηση ότι η αυτοκτονία αποτελεί συνέπεια ψυχικής αποδιοργάνωσης. Συγκεκριμένα, στην περιοχή βρέθηκε ένα «ημιαπανθρακωμένο» πτώμα γυναίκας, το οποίο αρχικά αποδόθηκε στην 55χρονη χήρα και «ψυχοπαθή», η οποία είχε εξαφανιστεί εδώ και τέσσερις ημέρες από την οικία της και θεωρήθηκε δεδομένο ότι είχε αυτοκτονήσει. Το πτώμα μάλιστα, ταυτοποίησε και ο γιος της. Ωστόσο, αφότου έγινε η κηδεία, η «νεκρή» παρουσιάστηκε συνοδευόμενη από τον ανιψιό της, ο οποίος δήλωσε ότι τη φιλοξενούσε σε κοντινό χωριό και όταν έμαθε από την τοπική εφημερίδα για τον υποτιθέμενο θάνατό της, ξεκίνησε να ενημερώσει τους συγγενείς της. Η 55χρονη γυναίκα απορημένη για την αναστάτωση, όντας «ψυχοπαθής», αποκρίθηκε ότι είχε επιστρέψει απλώς για να περάσουν ευχάριστα και οικογενειακά τις απόκριες.¹

Το παραπάνω συμβάν υπονοεί τα πολιτισμικά νοήματα που κωδικοποιούν την αυτοκτονική συμπεριφορά ως απόρροια ψυχικής διαταραχής. Από τον 17^ο αιώνα που ο αυτόχειρας αποτέλεσε μία από τις γνώριμες κοινωνικές φιγούρες που επιβιβάστηκαν βιαίως στο «πλοίο των τρελών»², η αυτοκτονία ως σύμπτωμα τελικά ψυχικής διαταραχής διατυπώνεται σε πολλαπλούς λόγους, διαπερνά το κοινωνικό σώμα και συναντάται σε ποικίλους κοινωνικούς, πολιτισμικούς και θεσμικούς τόπους. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο ψυχίατρος Jean-Etienne Esquirol, μαθητής του Pinel, θεωρεί ότι η αυτοκτονία οφείλεται σε ψυχική διαταραχή.³ Ιατρική αντίληψη που γινόταν αποδεκτή –εκτός από φορείς και θεσμούς της κεντρικής εξουσίας- και από τα λαϊκά στρώματα. Από την ιστοριογραφία έχει αναδειχθεί ότι όταν η αυτοκτονία χαρακτηριζόταν ως εγκληματική πράξη, η διάγνωση *compos nos mentis*, δηλαδή ότι «δεν είχε σώας τας φρένας του», λειτουργούσε αποτρεπτικά στις κυρώσεις έναντι του πτώματος του αυτόχειρα και κυρίως της κατάσχεσης της όποιας

¹ Καθημερινή, 11/3/1962, σ. 8 και Καθημερινή, 13/3/1962, σ. 8.

² Ο Michel Foucault είχε κατατάξει στις γνώριμες κοινωνικές φιγούρες τον αυτόχειρα που εξορίστηκε στο χώρο της τρέλας, Michel Foucault, *Η Ιστορία της Τρέλας*, μετ. Φραγκίσκη Αμπατζόγλου, Ηριδανός, Αθήνα 1978, σ. 80.

³ Ιωάννα Γαβριήλ, *Η αυτοκτονία στην Πελοπόννησο: επιδημιολογία, ψυχοπαθολογία, κοινωνικοί παράγοντες*, ό.π., σ. 8.

περιουσίας του, διάγνωση που την εφάρμοζαν οι τοπικοί κυβερνήτες για την αποφυγή κοινωνικών αναταράξεων.⁴ Επιπλέον, στο άμεσο ιστορικό συγκείμενο της διατριβής, η επιβεβαίωση από γιατρό της ψυχιατρικής διαταραχής του αυτόχειρα, έδινε τη δυνατότητα τέλεσης χριστιανικής θρησκείας, αφού δεν υπήρχε καταλογισμός στον αυτόχειρα για την πράξη του. Εκτός των παραπάνω, τα λαϊκά στρώματα συνηγορούσαν στην ψυχιατρική θεώρηση της αυτοκτονίας για να απεμπολήσουν ενδεχόμενες ενοχές και κοινωνικές αιτιάσεις, εξαιτίας της αυτοκτονίας του προσφιλούς τους προσώπου. Η ψυχιατρική ερμηνεία και διαχείριση της αυτοκτονίας είχε ευρείες πολιτισμικές αναφορές και συνδηλώσεις.

Αν και η ψυχιατρική αποφαίνεται ότι η αυτοκτονία «δεν αποτελεί ψυχική νόσο, αλλά διαταραγμένη συμπεριφορά» και ότι «αναφέρεται ως κλινικό χαρακτηριστικό πολλών ψυχιατρικών διαταραχών»⁵, η αυτοκτονική πρακτική σηματοδοτεί ένδειξη ψυχικής διαταραχής · αναδρομικά και μέσω «αυτοψίας» η ψυχιατρική έρευνα ταξινομεί στον χώρο της ψυχικής υγείας την αυτοκτονική πρακτική. Η ψυχιατρική προσέγγιση της αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς έχει ως βασικό της άξονα την άποψη ότι η αυτοκτονία είναι «επακόλουθο ή σύνοδο χαρακτηριστικό υποκείμενης ψυχοπαθολογικής κατάστασης του ατόμου (συνήθως της κατάθλιψης)». Από μελέτες «ψυχολογικής αυτοψίας» μετά την αυτοκτονία εκτιμάται ότι κατά τη στιγμή της

⁴ Michael MacDonald, «The secularization of suicide in England 1660-1800», *Past and Present*, τχ. 111, Μάιος 1986, σ.σ. 50-100.

⁵ Ian Marsh, *Suicide. Foucault, History and Truth*, ό.π., σ. 68 · Μπεάτα Ι. Χαβάκη-Κονταξάκη, «Αυτοκτονία», ό.π., σ. 112. Η συζήτηση που διεξαγόταν ανάμεσα σε ιατρούς τον 19^ο αιώνα αφορούσε στον προβληματισμό αν η αυτοκτονία αποτελούσε «ένα ιδιαίτερο είδος φρενοβλάβειας *sui generis*» ή αν αποτελούσε ένα «επεισόδιο που εμπεριέχεται σε ένα ή περισσότερα είδη φρενοβλάβειας». Τελικά επικράτησε η δεύτερη άποψη που εκφράστηκε κυρίως από τον Esquirol. Ωστόσο, και οι δύο απόψεις συμφωνούσαν ότι η αυτοκτονία είναι σύμπτωμα «πνευματικής αποξένωσης» και ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποπειραθεί να αυτοκτονήσει μόνο εφόσον βρίσκεται σε κατάσταση «παραληρήματος» και ότι η αυτοκτονία δεν απαντάται σε «υγιείς ανθρώπους», Βλ. Emile Durkheim, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, ό.π., σ.σ. 33-34. Ο Esquirol στην κλασική μελέτη του *Maladies mentales* (1838) αποφάνθηκε ότι η αυτοκτονία αποτελεί «σύμπτωμα ψυχιατρικών διαταραχών», Anthony Giddens, «The suicide problem in French sociology», *The British Journal of Sociology*, τχ. 16(1), Μάρτιος 1965, σ.σ. 3-18 · ειδικά, σ. 4.

πράξης το 90% τουλάχιστον των αυτοχειρών είχαν «διαγνωσμένη ψυχιατρική διαταραχή», με το 60% από αυτούς να έχουν διαγνωστεί με κατάθλιψη.⁶

Η κατάθλιψη λοιπόν, θεωρείται ως η σημαντικότερη ασθένεια που σχετίζεται με την αυτοκτονική συμπεριφορά. Οργανισμοί με εμπειρία δεκαετιών στη μελέτη και πρόληψη της αυτοκτονίας, όπως η *Αμερικάνικη Ένωση Αυτοκτονιολογίας*, επισημαίνουν το γεγονός και αναφέρουν ότι αποτελεί την πιο συχνή ψυχιατρική διάγνωση σχετιζόμενη με την αυτοκτονία, ότι συνιστά το υπόβαθρο για τουλάχιστον τις μισές αυτοκτονίες και ότι οι ασθενείς με κατάθλιψη έχουν τουλάχιστον 25 φορές μεγαλύτερο «κίνδυνο αυτοκτονίας».⁷ Σύμφωνα με ψυχιατρικές μελέτες, όταν ένα άτομο «πάσχει» από κατάθλιψη τα κυριότερα συμπτώματα που μπορούν να ωθήσουν στην αυτοκτονία είναι η «απελπισία» και «έπονται τα αισθήματα ενοχής, έλλειψης ενδιαφερόντων και «χαμηλής αυτοεκτίμησης».⁸ Από τα παραπάνω συνάγεται, η παθολογικοποίηση του συναισθήματος και ιδιαίτερα της «θλίψης», η επιδίωξη σκιαγράφησης των ορίων του «φυσιολογικού» ανάλογα με την ένταση του «συναισθήματος», της διερεύνησης της δυνατότητας ενσωμάτωσης στις αποδεκτές κοινωνικές συμπεριφορές και της «λειτουργικότητας» του υποκειμένου.

Στα καθ' ημάς, ο επιστήμονας ψυχικής υγείας Λυμπερόπουλος ισχυριζόταν-μέ κάπως εκλαϊκευτικό λόγο- ότι ο αυτόχειρας είναι πράγματι «άρρωστος», αφού πάσχει από «έντονη θλίψη, ανία, απελπισία, το να τα βλέπει κανείς όλα μαύρα».⁹ «Εις τον σπλινικόν προσβάλλεται ολόκληρος ο ψυχικός του κόσμος και όταν προσβληθή και το αίσθημα της αυτοσυντηρήσεως, τότε ο ασθενής καταλήγει στην αυτοκτονία», αποφαινόταν στα 1954 ο παραπάνω επαγγελματίας ψυχικής υγείας. Με αυτό τον

⁶ Βασίλης Κονταξάκης, Μπεάτα Χαβάκη-Κονταξάκη, Λευτέρης Λύκουρας «Αυτοκτονικότητα: Εισαγωγή, Ορισμοί, Επιδημιολογικά Δεδομένα» στο Β. Κονταξάκης, Λ. Λύκουρας, Μ.Χαβάκη-Κονταξάκη, Χ. Χριστοδούλου (Επιμ.), *Αυτοκαταστροφική Συμπεριφορά*, ό.π., σ.σ. 3-18, ειδικά σ. 4.

⁷ Διαθέσιμο στο <http://www.suicidology.org/Portals/14/docs/Resources/FactSheets/2011/DepressionSuicide2014.pdf> (τελευταία ανάκτηση 14/4/2019). Να αναφέρουμε εδώ, ότι οργανισμός δημιουργήθηκε στα 1968 από τον γνωστό κλινικό ψυχολόγο, «αυτοκτονιολόγο» και «θανατολόγο» Edwin Shneidman και από το 1971 μέχρι σήμερα εκδίδει το περιοδικό *Suicide and Life-Threatening Behavior*.

⁸ Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., Αθήνα 2012, σ. 38.

⁹ *Αθηναϊκή*, 12/3/1954, σ.σ. 3-4.

τρόπο αναλύοταν ο όρος σπλινισμός, κάπως παρωχημένος ακόμα και για την εποχή. Ωστόσο, αξιοσημείωτες είναι οι συνισταμένες του όρου, όπως και η διευρυμένη συμπερίληψη κοινωνικών συμπεριφορών. Ο «σπλινικός» -όπως τον οριοθετούσε ο επαγγελματίας ψυχικής υγείας- «ενώ φαίνεται ότι χαίρει άκρας υγείας και είναι απόλυτα κύριος του εαυτού του, ενώ σκέπτεται και ενεργεί ενσυνειδήτως και ουχί αυτομάτως, εντούτοις είναι βαριά άρρωστος στην ψυχή, δεν χαίρεται, αποφεύγει τις διασκεδάσεις και τις συγκεντρώσεις, ζει ως επί το πλείστον κατά μόνας με τον εαυτό του. Πολλοί από τους σπλινικούς, οι πλέον στωικοί, αποθνήσκουν από φυσικό θάνατο παίρνοντας μαζί τους και την μελαγχολία τους. Άλλοι ζητούν να βρουν ανακούφισιν και σωτηρίαν εις την μορφίνη, την κοκαΐνη κλπ. Κατά κανόνα όμως οι άνθρωποι αυτοί καταλήγουν εις προμελετημένην αυτοκτονίαν». Στην παραπάνω αφήγηση διακρίνεται ο καθορισμός της παθολογικής θλίψης, η παθολογικοποίηση του συναισθήματος, η «ποσοτική» αποτίμησή του. Τα χαρακτηριστικά για την κοινωνική φυσιγνωμία του αυτόχειρα, όπως αναλύονται παραπάνω, αποδείχνουν ψήγματα «αντικοινωνικής συμπεριφοράς», αλλά σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνουν αυτομάτως κάποια «ασθένεια». Ωστόσο, η αποφυγή κριτικής στις έντονα συγκρουσιακές κοινωνικές σχέσεις, στα πολλαπλά επίπεδα της εξουσίας, στην κατασκευή του πλαισίου δράσης των ανθρώπων, στην οριοθέτηση του χρόνου και του χώρου τους, απαλείφουν από την ανάλυση εξίσου σημαντικές παραμέτρους της εκδήλωσης «αντικοινωνικής» συμπεριφοράς και ενδεχομένως ψυχικής «ασθένειας» και συνεπώς, σύμφωνα με την παραπάνω ερμηνεία, και πιθανότητα εκδήλωσης αυτοκτονικών συμπεριφορών.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, στο πρώτο πανελλήνιο συνέδριο ψυχιατρικής που έλαβε χώρα στα 1962 και διοργάνωσε η «ελληνική νευρολογική εταιρεία» επισημάνθηκε η αύξηση μετά τον πόλεμο των ατόμων που πάσχουν από ψυχικές παθήσεις. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε στη μελαγχολία και την κατάθλιψη, η οποία θεωρούνταν ότι παρουσιάζει σημαντική αύξηση. Ο καθηγητής Κωνσταντινίδης ανέφερε ότι η «θλίψις» μπορεί να είναι παθολογική και ότι η κοινωνική ψυχοπαθολογία της εποχής έχει επιδράσει αρνητικά στην αύξηση των κρουσμάτων κατάθλιψης, και μάλιστα ότι οι γυναίκες «προσβάλλονται» σε μεγαλύτερο ποσοστό. Βασική αρνητική εκδήλωση της κατάθλιψης θεωρούσε «την τάσιν προς αυτοκτονίαν και προς τον θάνατόν». Στη συνέχεια έλαβε τον λόγο ο πρόεδρος του Πανεπιστημίου

Θεσσαλονίκης, ο οποίος ανέφερε ότι σε πενταετή έρευνα 135 καταθλιπτικών ασθενών στην ψυχιατρική κλινική του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης οι ιδέες της «αυτοτιμωρίας και της αυτοκτονίας» παρατηρήθηκαν σε μεγάλη συχνότητα και ότι οι ιδέες «ενοχής» των ατόμων που έπασχαν «εξ ενδογενών μελαγχολιών» προσέγγιζε το 75% του δείγματος. Κατέληξε επισημαίνοντας τις μεγάλες πιθανότητες «υποτροπιάσεως» σε αυτούς τους ασθενείς.¹⁰ Σημαντικό στοιχείο της παραπάνω ανταπόκρισης αποτελεί το γεγονός της «ενοχής» που αισθάνεται ο «καταθλιπτικός» και ότι η θλίψη όταν καταστεί «παθολογική» μπορεί να προκαλέσει αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Η σύνδεση της αυτοκτονίας με την παθολογικοποίηση του συναισθήματος -το οποίο όμως, έχει κοινωνικές και πολιτισμικές αναφορές και διαστάσεις- είναι ισχυρή και στην παραπάνω ανάλυση. Εξίσου σημαντικό σημείο που συνάγεται από το παραπάνω άρθρο αποτελεί ο πολλαπλασιασμός των ατόμων που κατηγοριοποιούνται ως ψυχικά «ασθενείς».

Η μεταπολεμική «αύξηση» των ψυχιατρικών διαταραχών, που παρατηρείται τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό, συμπίπτει-αν το δει κανείς αντίστροφα-με την εξάπλωση και διάχυση του ψυχιατρικού λόγου στο κοινωνικό σώμα. Αποτελεί μια «συστηματική απόπειρα» της ψυχιατρικής ως επιστήμης, ως εξουσία γνώση, να «ψυχιατρικοποιήσει μία σειρά ήδη γνωστών συμπεριφορών και συμπτωμάτων · με άλλα λόγια να ερμηνεύσει και να αντιμετωπίσει μία σειρά μέχρι πρότινος μη παθολογικών καταστάσεων ως κατ' εξοχήν ψυχιατρικά προβλήματα που χρήζουν επιτήρησης και ιδρυματικού εγκλεισμού».¹¹ Έκθεση από αμερικανική επιτροπή ανέφερε ότι στα 1955 οι μισές εισαγωγές σε νοσοκομείο, οφείλονταν σε «διαταράξεις διανοητικών λειτουργιών». Στην έκθεση μελών της «επιτροπής Χούβερ» αναφέρεται ότι 9 εκ. άνθρωποι, δηλαδή το 6% του πληθυσμού των ΗΠΑ υποφέρει από ψυχικές διαταραχές και ότι από αυτούς τουλάχιστον το 10% χρήζει εισαγωγής σε κλινική. Η έκθεση προέβλεπε ότι σε κάθε δώδεκα παιδιά που γεννιούνται, το ένα θα εισαχθεί τουλάχιστον μία ημέρα σε ψυχιατρικό ίδρυμα και εκτιμά ότι εντός του 1955 θα γίνουν 250.000 εισαγωγές και για τον λόγο αυτό συνιστά «εσπευσμένη εκπαίδευση» ψυχιάτρων για να αντιμετωπιστούν οι αυξημένες ανάγκες και καταλήγει ότι η

¹⁰ Καθημερινή, 10/2/1962, σ. 5.

¹¹ Βάσια Λέκκα, *Ιστορία και θεωρία της ψυχιατρικής*, Futura, Αθήνα 2012, σ. 99.

απώλεια από την «ανθρώπινη ενέργεια» είναι ανυπολόγιστη, σε αντίθεση με την άμεση ψυχιατρική περίθαλψη, που στοιχίζει περίπου ένα δις δολάρια κάθε χρόνο.¹² Η «ψυχιατρικοποίηση» της κοινωνίας έβαινε αυξανόμενη και η περίθαλψη των «ψυχοπαθών» κρινόταν ως μεγάλης σπουδαιότητας.

Μιας και έρευνες από το πεδίο της συμβατικής ψυχιατρικής εκτιμούν –αν και επισημαίνουν ότι για να εκδηλωθεί αυτοκαταστροφική συμπεριφορά πρέπει να υπάρχει κάποιος περιβαλλοντικός «ψυχοπιεστικός «παράγοντας, που το «ευάλωτο» άτομο δε θα μπορεί να αντιδράσει αλλιώς παρά αυτοκτονώντας - το ποσοστό της γενετικής προδιάθεσης στις αυτοκτονίες κυμαίνεται μεταξύ 35-50%¹³, επικεντρώνουν, σε αυτό το σχήμα ανάλυσης της αυτοκτονίας, σε διαστάσεις της «φύσης» του ανθρώπου, της φυσιολογίας, της βιολογίας, Ωστόσο, όπως υποστήριζε ο David Cooper, «υπάρχουν βιοχημικές αντιστοιχίες σε κάθε ανθρώπινο σύνολο εμπειρίας και συμπεριφοράς αλλά οι αντιστοιχίες δεν είναι αιτίες». Ο καθορισμός ως ασθένειας κάποιας κοινής βιοχημικής συμπτωματολογίας, ενέχει ασάφεια και επηρεάζεται από το κοινωνικό υπόβαθρο στο οποίο εκδηλώνεται. Άλλωστε, στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, στις αλλαγές του «περιεχομένου της εμπειρίας», συναφώς διαφοροποιείται και η «χημεία του σώματός μας».¹⁴ Συνεπώς, οι ταξινομήσεις της ψυχιατρικής για κοινά βιοχημικά χαρακτηριστικά του αυτόχειρα, πέρα από τη δυσκολία καθορισμού τους, υποβαθμίζουν τις βιωμένες εμπειρίες των ατόμων και τις κοινωνικές συνισταμένες της αυτοκτονίας.

Από την άλλη, κομβικό σημείο για την εξέλιξη της ψυχιατρικής αποτέλεσε η ανακάλυψη και χρήση των νευροληπτικών το 1952 και η συνεχής ανάπτυξη κι

¹² *Φωνή του Πειραιώς*, 9/3/1955, σ. 2.

¹³ Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 27. Για την βιοψυχολογική προσέγγιση της αυτοκτονικής συμπεριφοράς Βλ. Αθανάσιος Δουζένης, Μπεάτα Χαβάκη-Κονταξάκη, Λευτέρης Λύκουρας, «Αυτοκτονικότητα : Ψυχοβιολογική προσέγγιση», στο Β. Κονταξάκης, Λ. Λύκουρας, Μ.Χαβάκη-Κονταξάκη, Χ. Χριστοδούλου (Επιμέλεια) *Αυτοκαταστροφική Συμπεριφορά*, ό.π., σ.σ. 63-71. Ωστόσο, στην παραπάνω μελέτη σ. 64, υποστηρίζεται ότι οι έρευνες σε οικογένειες για την ανάδειξη συσχέτισης μεταξύ γενετικών παραγόντων και αυτοκτονικής συμπεριφοράς, «δεν μπορούν να διαχωρίσουν μεταξύ γενετικών παραγόντων που μεταβιβάζονται και των περιβαλλοντικών παραγόντων που μοιράζονται τα μέλη των οικογενειών», αναδεικνύοντας την αμφισημία του καθορισμού της γενετικής προδιάθεσης της αυτοκτονίας.

¹⁴ David Cooper, *Η γλώσσα της τρέλας*, μετ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, Ελεύθερος Τύπος, χ.χ., σ.σ. 162-163.

εξελιξή τους από τότε, καθώς και η εφεύρεση των αντικαταθλιπτικών από το 1957, που πρόσφεραν «θεραπεία» σε ποικίλες παθήσεις που ήταν στις παρυφές της ψυχιατρικής, και επέτρεψε την ομαδοποίηση των διαταραχών αυτών υπό το γενικό όρο «κατάθλιψη», με διαφορετική κλίμακα έντασης μάλιστα. Η αρχική επιδίωξη ήταν να συνδυάζονται τα θεραπευτικά σκευάσματα με την ψυχοθεραπεία, που πρόσφερε πιο μόνιμες λύσεις.¹⁵ Σύμφωνα με «διαπρεπή» ψυχίατρο είχε αρχίσει η σταδιακή εγκατάλειψη της «ηλεκτροθεραπείας», του «ηλεκτροσόκ» -το οποίο εφαρμόστηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1930¹⁶ - εξαιτίας των μόνιμων βλαβών που επέφερε και εξαιτίας αυτού, άρχισαν να δοκιμάζονται «αποτελεσματικά» τα νέα αντικαταθλιπτικά φάρμακα. Είναι μάλιστα τέτοια η διάδοση των φαρμάκων στις ΗΠΑ, ώστε τέσσερα εκατομμύρια ασθενείς λάμβαναν αγωγή με αντικαταθλιπτικά φάρμακα και άλλα έξι εκατομμύρια «καταπραϋντικά» φάρμακα για τα «ταραγμένα νεύρα», δηλαδή το 5% του συνολικού πληθυσμού των ΗΠΑ.¹⁷ Η διάρθρωση της ψυχιατρικής ως εμπέδωσης στερεοτύπων «φυσιολογικής» συμπεριφοράς επεκτείνεται και σε παρεμβάσεις στο επίπεδο της βιοχημείας. Η διάχυση της ψυχοφαρμακολογίας στο κοινωνικό σώμα, επέκτεινε τις δυνατότητες καταστολής «στο σώμα των ανθρώπων» και «ο σωματικός περιορισμός του μανδύα καταστολής αντικαταστάθηκε από τον «χημικό ζουρλομανδύα» -όπως επισήμανε ο Thomas Szasz- των ηρεμιστικών χαπιών»¹⁸. Επιπλέον, η φαρμακολογία οδήγησε στην ψευδαίσθηση μιας επιστημονικής ψυχιατρικής, καθότι βιολογική.¹⁹ Προσέδωσε το κύρος της ιατρικής στην ψυχιατρική και έθεσε στόχους για καλύτερα «θεραπευτικά» αποτελέσματα. Συνάμα, ευνόησε τη διάχυση του ψυχιατρικού λόγου και της ψυχιατρικής πρακτικής στο κοινωνικό σώμα.

Αντιθέτως, στην Ελλάδα οι νέες εξελίξεις δεν ενσωματώθηκαν αμέσως ούτε αυτόματα. Το ηλεκτροσόκ και οι μέθοδοι της ασυλιακής ψυχιατρικής

¹⁵ Alain Ehrenberg, *Η κούραση να είσαι ο εαυτός σου. Κατάθλιψη και Κοινωνία*, μετ. Βασιλική Δημουλά, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013, σ.σ. 32-33, 94-95. Να αναφέρουμε εδώ ότι ειδικά για την καταστολή των αυτοκτονικών σκέψεων και πρακτικών, χρησιμοποιείται το λίθιο από το 1949, Kay Redfield Jamison, *Night falls fast*, ό.π., σ.σ.239-240.

¹⁶ Γρηγόρης Αμπατζόγλου *Ψυχιατρική και Ιατρική*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1991, σ.σ. 80,81.

¹⁷ *Καθημερινή*, 18/2/1965, σ. 4.

¹⁸ Βάσια Λέκκα, *Ιστορία και θεωρία της ψυχιατρικής*, ό.π., σ. 145.

¹⁹ Γρηγόρης Αμπατζόγλου, *Ψυχιατρική και Ιατρική*, ό.π., σ. 82.

εξακολουθούσαν με αμείωτη ένταση την περίοδο της έρευνας. Στη διαφήμισή του στον Τύπο τη δεκαετία του 1950, ο ιδιώτης πλέον νευρολόγος-ψυχίατρος στην προμετωπίδα της διαφήμισης των υπηρεσιών που προσέφερε, ανέφερε την «εφαρμογή ηλεκτροσόκ κατ' οίκον».²⁰ Επίσης, δημοσιογραφική έρευνα εξαίρει το δημόσιο ψυχιατρείο ως το καλύτερο των Βαλκανίων και επαινεί τη χρησιμοποίηση των νέων «θεραπευτικών μεθόδων» από το 1948, δηλαδή τις νευροχειρουργικές επεμβάσεις επί του εγκεφάλου, όπως οι λοβοτομές και τοπεκτομές, οι οποίες μάλιστα έχουν μόνο 3% θνησιμότητα, αφού το διεθνώς αναγνωρισμένο είναι 4,5%.²¹ Για να αποσειεί την οποιαδήποτε ευθύνη ο γιατρός, επιβάλλει στον πιο κοντινό συγγενή του αρρώστου να δώσει με υπεύθυνη δήλωση τη συγκατάθεσή του για την παροχή της «κατάλληλης» θεραπείας.²² Με αυτό τον τρόπο εμπλέκει και καθιστά «συνένοχα» άτομα από την οικογένεια, η οποία, έτσι και αλλιώς, είναι συνυπεύθυνη σε πλείστες περιπτώσεις για τον εγκλεισμό και τη νοσηλεία.

Σε ότι αφορά τη «θεραπεία» της αυτοκτονικότητας, σε έρευνα αμερικανού καθηγητή επαγγελματία ψυχικής υγείας για τις αυτοκτονίες στα σκανδιναβικά κράτη στη χρονική περίοδο της διατριβής, υποστηρίχθηκε -με μία δόση κυνικότητας, αλλά και απογοήτευσης- ότι παρά την κομπορημοσύνη των ψυχιάτρων πως απέτρεψαν αυτοκτονίες, «ουδείς εξ ημών είναι ικανοποιημένος με την ικανότητά μας να προλέγουμε την αυτοκτονία εις ασθενείς».²³ Η ψυχιατρική διαχείριση της αυτοκτονίας δεν έχει πάντα θετικά αποτελέσματα. Άλλωστε, αυτοκτονίες-και σε ιδιαίτερα υψηλότερα ποσοστά από τον μέσο πληθυσμό- έχουν εντοπιστεί και σε ψυχιατρικά ιδρύματα, όπου περιθάλπεται και ελέγχεται ο ασθενής. Συμβάντα τέτοιου τύπου αμφισβητούν την ψυχιατρική θεώρηση της αυτοκτονίας, τη θετικιστική και εν

²⁰ *Νέοι Σκοποί*, 20/7/1954, σ. 2.

²¹ *Καθημερινή*, 20/9/1953, σ. 8.

²² «Ο υπογεγραμμένος Δηλώ υπευθύνως ότι δέχομαι όπως εν τη Κλινική του Γενικού Νευροψυχιατρικού Νοσοκομείου Αθηνών ο νοσηλευόμενος αδερφός μου να υποβληθή εις θεραπείαν δι' ELECTROSHOC, CARDIAZOLSHOCK, ACETYLCHOLINE-SHOCK, την δι' ινσουλίνης κωματώδη ή υποκωματώδη θεραπείαν, πυρετοθεραπείαν ή υπνοθεραπείαν, εν γνώσει των εκ τούτων δυνατών κινδύνων ως και του κινδύνου το θανάτου. *Εν Δαφνίω*, 15/1/1963», στο Μαρία Μητροσύλη κ.α., *Μελέτη της νομικής και κοινωνικής θέσης των ασθενών στο κρατικό θεραπευτήριο Λέρου*, Αίβαλη, Αθήνα 1995, σ. 263.

²³ *Καθημερινή*, 10/3/1964, σ. 7.

πολλούς βιοχημική ανάλυση των αυτοκτονικών πρακτικών, τη δυνατότητα των ψυχιάτρων να αποτρέπουν αυτοκτονίες.

Όπως υποστηρίζει ο κοινωνιολόγος Donald Light, ο οποίος πραγματοποίησε διετή έρευνα σε ψυχιατρικό ίδρυμα των ΗΠΑ (1967-1969) ²⁴, η αυτοκτονία ενός ασθενούς αποτελεί για το επάγγελμα του ψυχιάτρου την πιο ολέθρια επείγουσα ανάγκη του. Ο Light διατείνεται ότι όταν ένας ψυχίατρος «χάσει» έναν ασθενή από αυτοκτονία μπορεί να αισθανθεί- όπως και οι κοντινοί άνθρωποι του αυτόχειρα ασθενή- «ενοχή, αυξανόμενη αγάπη, απώλεια και θυμό, προδοσία» και ως ένα βαθμό την αποδόμηση της επαγγελματικής τους ταυτότητας. Ο ψυχίατρος –εξακολουθεί ο Light- υποθέτει ότι ο νοσηλεύόμενος αποδέχεται τον ρόλο του «ασθενούς», δηλαδή αισθάνεται και αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως άρρωστο και συμμετέχει ενεργά στη θεραπεία. Οι ψυχίατροι θεωρούν την αυτοκτονία ως παρόρμηση και όχι ότι εναντιώνεται στη «θεραπεία» και τον εκπρόσωπό της, ενώ τις περισσότερες φορές τις απόπειρες αυτοκτονιών τις βλέπουν ως μία προσπάθεια επανασύνδεσης του ασθενή με τον «επαγγελματία», ένα σημάδι για να ζητήσουν βοήθεια. Οι αυτοκτονίες δεν θεωρούνται ποτέ εσκεμμένες και ότι επιδιώκουν το θάνατο, αλλά ότι αποτελούν προσπάθεια χειραγώγησης των γύρω ή προσπάθεια για επικοινωνία και αναζήτηση βοήθειας. Μετά τον θάνατο του ασθενούς, καταλήγει ο Light, επισημαίνεται από το ιατρικό προσωπικό ότι η αυτοκτονία συμβολίζει το παράλογο και τίποτα δε θα μπορούσε να είχε γίνει» για να το αποτρέψει.

Εξάλλου, στο νοσηματοδοτικό πλαίσιο συσχέτισης της αυτοκτονίας με την ψυχιατρική διαταραχή, αυτόχειρες δηλώνουν οι ίδιοι ότι πάσχουν από ψυχική διαταραχή, από «νευρασθένεια», αντιπαραβάλλοντας όμως -συνοπτικά, αλλά καθοριστικά- τις κοινωνικές αιτίες της ψυχιατρικής παρέκκλισης Σε αυτό το πλαίσιο, ο 56χρονος άντρας που έπεσε από γέφυρα στις γραμμές του Ηλεκτρικού σιδηροδρόμου στο σημείωμα που άφησε έγραφε : «Αυτοκτονώ και ζητώ συγχώρησιν από την σύζυγόν μου και τον αδελφόν μου, διότι από τον πόλεμον και εντεύθεν έπασχον τας φρένας μου και δεν ήξευρα τι έκαμνα, διότι δεν ευρήκα βοήθειαν και

²⁴ Donald W. Light, « Psychiatry and suicide : the management of a mistake», *American Journal of Sociology*, τχ 77, Μάρτιος 1972, σ.σ. 821-838.

απογοητεύθην».²⁵ Ενώ το σημείωμα αρχίζει με διάθεση απολογητική και αποχαιρετισμού στα οικεία πρόσωπα, απολήγει με έμμεση αιχμή για την ανυπαρξία αισθήματος αλληλεγγύης και αρωγής -από τα οικεία πρόσωπα και από το κοινωνικό περιβάλλον- που θα μπορούσαν να τον βοηθήσουν να αποβάλει τα βιώματα του πολέμου και να τον συνδράμουν σε στιγμές λανθασμένων επιλογών του, συνθήκες που ενδεχομένως να ήταν υπεύθυνες και για τη θεωρούμενη από τον ίδιο ψυχική του αποδιοργάνωση.

Ωστόσο, η θεώρηση της αυτοκτονίας ως παθολογικό φαινόμενο, ως μορφή τρέλας, που προξενεί μία «αθέλητη παρόρμηση», η οποία ξεπερνά το ένστικτο της επιβίωσης, υπακούει σε τακτικές της εξουσίας.²⁶ Η αυτοκτονία-παλαιότερα έγκλημα και αμαρτία- «εκκοσμικεύθηκε» ταυτόχρονα με τη μετάβαση σε άλλες μορφές εξουσίας, πιο επεξεργασμένες, που βασίζονταν σε ένα επιστημονικό καθεστώς γνώσης, απηχώντας το πέρασμα στην εποχή του διαφωτισμού. Καθώς, η ψυχιατρική προσδοκά να προφυλάξει τα άτομα και το κοινό από τις επιπτώσεις της τρέλας, η νοσηματοδότηση της αυτοκτονίας ως πράξη τρέλας, εδραιώνει, επεκτείνει και διαχέει τον ψυχιατρικό λόγο στο κοινωνικό σώμα, διατρέχει «καθεστώτα αλήθειας» και γνώσης, αποκαλύπτει στρατηγικές και σχέσεις εξουσίας.²⁷ Η μονοσήμαντη και αυτόματη ψυχιατρικοποίηση της αυτοκτονικής πρακτικής, περιορίζει την ανάλυση και τους επεξηγηματικούς ορίζοντες της αυτοκτονίας. Ο ψυχιατρικός λόγος-με το κύρος και την εξουσία του- αποπολιτικοποιεί την πράξη του αυτόχειρα, αποπροσανατολίζει από το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον του, διαλύει τις όποιες αμφισβητήσεις σε τακτικές και πεδία εξουσίας που περιζώνουν τον αυτόχειρα, κρίνοντας την αυτοκτονία ως ατομική παρέκκλιση και όχι ως ένα πολύπλοκο κοινωνικό φαινόμενο στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Ο E. Shneidman, παρότι κλινικός ψυχολόγος, μετά τις πολυετείς έρευνές του, θεωρούσε την αυτοκτονία «πολυπαραγοντικό» φαινόμενο, μία πράξη σύνθετη μια «προσωπική κατασκευή του εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου του κάθε ανθρώπου, μια απάντηση στα

²⁵ Βήμα, 11/4/1950, σ. 5.

²⁶ Ian Marsh, *Suicide. Foucault, history and truth*, ό.π., σ.σ. 124-126.

²⁷ Ό.π., σ.σ. 224-225.

εσωτερικευμένα άλγη και αδιέξοδα που βιώνει αυτόχειρας.²⁸ Ωστόσο, μελέτες σαν τις παραπάνω υποβαθμίζουν καθοριστικές όψεις της υποκειμενικότητας, τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνισταμένες της αυτοκτονίας, σημεία των οποίων θα επιχειρησούμε να δια φωτίσουμε στο παρόν κεφάλαιο.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, θα αναλύσουμε τη σύνδεση ψυχικής διαταραχής και αυτοκτονίας την περίοδο της έρευνας. Ιδιαίτερα, μέχρι τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1950, η «νευρασθένεια»²⁹ αποτελούσε κοινό επικοινωνιακό κώδικα που υποδήλωνε την ύπαρξη ψυχικής διαταραχής, που συντρέχει και τις αυτοκτονίες. Από την επόμενη δεκαετία, η «νευρασθένεια» χρησιμοποιείται στον Τύπο όλο και λιγότερο και αντικαθίσταται από τους πιο «επιστημονικούς» όρους, όπως η «σχιζοφρένεια», έστω και στην εκλαϊκευμένη εκδοχή της. Σημαντικό σημείο της ανάλυσης αποτελεί η σύνδεση της «νευρασθένειας» - και συνεπώς της αυτοκτονίας- με κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Στο δεύτερο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, σκιαγραφείται η κατάσταση που επικρατούσε στα ψυχιατρικά ιδρύματα στην Ελλάδα κατά τη διερευνώμενη περίοδο. Αναδεικνύονται οι ανεπάρκειες, τα προβλήματα, οι πολιτικές παρεμβάσεις για τη βελτίωση της λειτουργίας τους.

²⁸ Ευγενία Πορίχη, *Νοηματοδότηση της αυτοκτονικής πράξης : Μια ιδιογραφική προσέγγιση μέσω της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης*, ό.π., σ. 13 · Σ. Μπελεγρίνος, Θ. Ζάχαρης, Ε. Φραδέλος, «Η αυτοκτονία ως κοινωνικό και ψυχολογικό φαινόμενο», *Επιστημονικά Χρονικά*, τχ. 19(4), 2014, σ.σ. 370-379 · ειδικά, σ. 377.

²⁹ Αυτός που καθιέρωσε ως διακριτή νόσο τη «νευρασθένεια» ήταν ο αμερικάνος «ηλεκτροθεραπευτής» George Millar Beard στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ο Beard απέδιδε την εμφάνισή της «στον πολιτισμό και τον σύγχρονο τρόπο ζωής» και η διαταραχή εκδηλωνόταν από πλήθος συμπτωμάτων. Όπως υπογράμμιζε «αν ένας ασθενής παραπονείται για γενική αδιαθεσία, ατονία όλων των κινήσεων, μειωμένη όρεξη, σταθερή αδυναμία στην πλάτη και τη σπονδυλική στήλη, νευραλγικούς πόνους, υστερία, αϋπνία, υποχονδρία, απροθυμία για συνεχή εργασία, έντονες και αποδυναμωμένες ημικρανίες, έχουμε κάθε λόγο να υποπτευόμαστε ότι έχουμε να κάνουμε με μία τυπική περίπτωση νευρασθένειας». Η νευρασθένεια ως διάγνωση «είχε γίνει εξαιρετικά δημοφιλής και γνώριζε μεγάλη απήχηση» ήδη στα 1880, βλ. Βάσια Λέκκα, *Ιστορία και θεωρία της ψυχιατρικής*, ό.π., σ.σ. 96-97. Εξάλλου, ο Durkheim που ανέλυσε τις κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας, υποστήριζε ότι η «οργανικο-ψυχική ιδιοσυγκρασία που προδιαθέτει τον άνθρωπο περισσότερο να αυτοκαταστραφεί είναι η νευρασθένεια σε όλες της τις μορφές», βλ. Emile Durkheim, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, ό.π., σ. 195.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, αναλύονται τα βιώματα της «περίθαλψης» και κυρίως οι αντιδράσεις στη «θεραπευτική» διαδικασία των νοσηλευομένων. Αιχμή του τρίτου μέρους του κεφαλαίου, αποτελούν οι αυτοκτονίες των «τροφίμων» -όπως σε αρκετές αφηγήσεις αποκαλούνται- των ψυχιατρικών ιδρυμάτων.

3.1. «Νευρασθένεια» : μια κοινωνική ασθένεια;

Ο γάλλος κοινωνιολόγος Alain Ehrenberg υποστηρίζει ότι η κατάθλιψη επιβλήθηκε ως βασική εσωτερική πληγή των σύγχρονων κοινωνιών στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Κι ενώ η κατάθλιψη κατέχει κομβική θέση στην ψυχιατρική, οι ψυχίατροι δεν μπορούν να την ορίσουν ακριβώς. Η κατάθλιψη -συνεχίζει ο Ehrenberg- είναι ένα πεδίο νοσηρότητας που προσφέρεται ιδιαίτερα για να κατανοήσουμε τη σύγχρονη ατομικότητα, αφού είναι η άλλη όψη της κοινωνικής πραγματικότητας. Η κατάθλιψη που άρχισε να απασχολεί τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας με ιδιαίτερη έμφαση από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, θεωρήθηκε σύμπτωμα του σύγχρονου τρόπου ζωής. Στο επίπεδο του λόγου, αντικατέστησε ως ένα βαθμό δύο άλλες πολύ δημοφιλείς στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ασθένειες, τη «νευρασθένεια» και την υστερία.³⁰ Στην παραπάνω ανάλυση, διακρίνουμε την ασάφεια και ρευστότητα στον ορισμό της «νευρασθένειας» - μέσω της ανάλυσης της κατάθλιψης που την αντικατέστησε- και τις κοινωνικές διαστάσεις της. Η «νευρασθένεια» αφενός, αποτελούσε ένα κοινό κώδικα επικοινωνίας για να εκφραστεί η ψυχιατρική διαταραχή, είχε «αυτονόητη πολιτισμική» νοηματοδότηση, συνιστούσε «πολιτισμικό σύμβολο»³¹, αφετέρου η εκδήλωση και επιδείνωσή της εκπορευόταν από δυσχέρειες στις άμεσες κοινωνικές σχέσεις, στις υλικές συνθήκες ύπαρξης, στο πολιτικό περιβάλλον.

Μέχρι τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1950, μέσω του Τύπου, η «νευρασθένεια» - σύμπτωμα της οποίας θεωρούνταν ότι αποτελεί και η αυτοκτονία-

³⁰ Alain Ehrenberg, *Η κούραση να είσαι ο εαυτός σου. Κατάθλιψη και Κοινωνία*, ό.π., σ.σ. 14-15.

³¹ Για την έννοια και το περιεχόμενο του «πολιτισμικού συμβόλου», Βλ. Έφη Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., σ.σ. 40-41.

ήταν ο κυρίαρχος όρος που επικοινωνούσε την ψυχική διαταραχή στο κοινωνικό σώμα. Στη «νευρασθένεια» οφειλόταν και το μεγαλύτερο μέρος των αυτοκτονιών. Ωστόσο, η κοινωνική ατμόσφαιρα και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του αυτόχειρα νευρασθενή, παραπέμπουν σε κοινωνικές αξίες, πολιτισμικά νοήματα, τακτικές διακυβέρνησης. Ως λεκτικό σύμβολο και επειδή αλληλεπιδρά με κοινωνικά συμφραζόμενα, η «νευρασθένεια» μπορεί να ειπωθεί και να αναλυθεί στις ιστορικές και κοινωνικές διαστάσεις της. Την επόμενη δεκαετία έχουμε λιγότερες αναφορές στη «νευρασθένεια» και περισσότερες στη «σχιζοφρένεια» και την «ψυχοπάθεια». Μολονότι, η «σχιζοφρένεια» δεν χρησιμοποιείται για να περιγράψει το επιστημονικό περιεχόμενο των όρων διαβλέπουμε τη χρήση πιο ψυχιατρικών όρων, γεγονός που σημαίνει ότι ο ψυχιατρικός λόγος είχε περισσότερες αναφορές και κατανοήσεις στο κοινωνικό σώμα. Ανεξάρτητα όμως, από τον όρο που χρησιμοποιείται, γεγονός είναι ότι η συνάφεια ψυχιατρικής διαταραχής και αυτοκτονίας αποτελούσε ευρεία διαδεδομένη πολιτισμική συνεπαγωγή και είχε από πολλαπλά σημεία εκφορές.

Η «νευρασθένεια» έχει διαβαθμίσεις και αντλεί από κοινωνικά ή οικογενειακά προβλήματα που εντείνονται με τον καιρό, όσο παραμένουν ανεπίλυτα. Σε αυτό το αναλυτικό πλέγμα μπορεί να ενταχθεί η αυτοκτονία μοδίστρας στα 1954 στην Κόρινθο, η οποία βρέθηκε κρεμασμένη στο φρεάτιο του σπιτιού της ύψους περίπου επτά μέτρων και επεξηγήθηκε ότι έπραξε με αυτόν τον τρόπο, διότι είχε προσβληθεί από «νευρασθένεια».³² Ωστόσο, η κοινωνική ατμόσφαιρα της αυτοκτονίας, προκαλεί πολλαπλούς συνειρμούς. Συγκεκριμένα, η νεαρή μοδίστρα έμενε με την ανάπηρη μητέρα της και ήταν ορφανή πατρός από μικρή ηλικία. Ζούσε «βίον πλήρη στερήσεων» και προσπάθησε να βελτιώσει την εισοδηματική της κατάσταση, καθώς και να συνδράμει και τη μητέρα της, «εκμαθούσα την τέχνη της μοδίστρας». Οι στερήσεις όμως «κλόνισαν» την υγεία της και «η μελαγχολία που την προσέλαβε κατ' αρχάς» με τον χρόνο «μετεβλήθη εις νευρασθένειαν», εξαιτίας της οποίας νοσηλεύτηκε για τέσσερις μήνες στο Αιγινήτειο. Όταν επέστρεψε, εξαιτίας της στασιμότητας της οικονομικής της κατάστασης και της επιδείνωσης της υγείας της

³² Στην αρχή υποστηρίχθηκε η εκδοχή του δυστυχήματος, αλλά μετά την αστυνομική έρευνα διαπιστώθηκε ότι η νεαρή μοδίστρα προμηθεύτηκε από το συνοικιακό παντοπωλείο σχοινί ύψους έντεκα μέτρων, προσέδεσε τη μία άκρη στο μαγγανοπήγαδο και με την άλλη σχημάτισε βρόγχο, πήδηξε εντός του φρεατίου και «εύρεν οικτρόν θάνατον» αιωρούμενη σε βάθος περίπου τεσσάρων μέτρων.

μητέρας της, «κατελήφθη υπό μεγάλης μελαγχολίας» και κατόπιν «υπό το κράτος παροξυσμού της νευρασθενείας» προέβη στην αυτοκτονία.³³ Τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της νεαρής μοδίστρας, ο εγκλωβισμός της στον αδιέξοδο αγώνα επιβίωσης, οι έστω μικρές φιλοδοξίες της που παρέμειναν ανεκπλήρωτες, υποσκάπτονται από το τελικό επεξηγηματικό σχήμα της «νευρασθένειας», η οποία αποτελεί και επεξηγηματικό σχήμα της αυτοκτονίας της. Συνεπώς, η «νευρασθένεια» λειτουργεί ως αποπροσανατολιστικός κατασκευασμένος λόγος, μιας και η ψυχική ανισορροπία που περιγράφει πηγάζει σημαντικά από το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον.

Εξάλλου, το ιστορικό νοσηλείας του αυτόχειρα, παρέπεμπε αυτομάτως σε «νευρασθενή». Η 40χρονη γυναίκα που αυτοκτόνησε παραμονή Χριστουγέννων «λαβούσα ισχυράν δόσιν ακουαφόρτε» ήτο νευρασθενής, μιας και είχε νοσηλευθεί σε «νευρολογική» κλινική.³⁴ Επιπλέον, όταν πιστοποιήθηκε ότι το πτώμα που βρέθηκε στην Πεντέλη ήταν του 28χρονου φοιτητή της νομικής, ο πατέρας που έκανε την αναγνώριση παραδέχτηκε ότι «προφανώς» ο γιος του αυτοκτόνησε, αφού ήταν «νευρασθενής» και είχε νοσηλευτεί στο Δρομοκαΐτειο. Μάλιστα, η αυτοκτονία του προήλθε, σύμφωνα με τη νεκροψία, από υπερβολική δόση «ναμποτάλ σόντιουμ», το οποίο χρησιμοποιούνταν ως καταπραϋντικό των νευρών και ισχυρό υπνωτικό ³⁵. Άλλωστε, και η ψυχιατρική υποστηρίζει ότι η αυτοκτονία αποτελεί την κατάληξη πολλαπλών ψυχιατρικών διαταραχών.³⁶ Επομένως, η προηγούμενη ψυχιατρική νοσηλεία προδιαθέτει για τους λόγους αυτοκτονίας, αφού ο αυτόχειρας έχει ήδη ταξινομηθεί στον χώρο της ψυχικής ανισορροπίας.

Όπως και οι προηγούμενες νοσηλείες σε «νευρολογικές» κλινικές, οι επαναλαμβανόμενες απόπειρες αυτοκτονίες συνιστούσαν «προφανώς» ένδειξη «νευρασθένειας». Ο 38χρονος συνταξιούχος του ΙΚΑ «έπασχε» δηλωμένα από «νευρασθένεια». Προ τριμήνου είχε πει «ακουαφόρτε». Κατόπιν προσπάθησε ανεπιτυχώς να απαγχονιστεί, αλλά με την έγκαιρη παρέμβαση της συζύγου του, δεν

³³ *Απογευματινή*, 21/8/1954, σ. 6.

³⁴ *Καθημερινή*, 25/12/1951, σ. 5.

³⁵ *Καθημερινή*, 2/6/1962, σ. 8.

³⁶ Kay Redfield Jamison, *Night falls fast*, όπ., σ. 100.

το πέτυχε. Παρόλο που «είχε πολλάκις εισέλθει εις νευρολογικά κλινικάς προς θεραπείαν»³⁷, η αυτοκτονική πρόθεση δεν είχε κατασταλεί, διαβάλλοντας την πεποίθηση της αποτελεσματικότητας της ψυχιατρικής περίθαλψης στην αποτροπή της αυτοκτονίας. Σε ανάλογο ύφος, ο 21χρονος στιλβωτής στον Πειραιά έλαβε «οξυλικό οξύ» με συνέπεια να υποστεί σοβαρά εγκαύματα στο λάρυγγα. Ο νεαρός άντρας ήταν «νευρασθενής», αφού είχε αποπειραθεί πριν λίγους μήνες να αυτοκτονήσει λαμβάνοντας μεγάλη ποσότητα «καλμόλ» και έκτοτε είχε υποβληθεί «εις θεραπείαν, χωρίς όμως να επιτευχθή βελτίωσις της υγείας του»³⁸, όπως απέδειξε η νέα απόπειρα αυτοκτονίας στην οποία προέβη. Επιπλέον, ο 26χρονος ναυτικός, ο οποίος αυτοτραυματίστηκε με «ξυριστική λεπίδα» χαρακτηρίζεται «νευρασθενής», μιας και είχε «πλειστάκις» αποπειραθεί να αυτοκτονήσει.³⁹ Η παραπάνω άποψη αντλεί επιχειρήματα και από τον ψυχιατρικό λόγο, ο οποίος θεωρεί την απόπειρα αυτοκτονίας ως έναν από τους σημαντικότερους προβλεπτικούς παράγοντες για την αυτοκτονία. Άλλωστε, μετά από απόπειρα αυτοκτονίας, οι ψυχίατροι οφείλουν να προτείνουν την αναγκαστική νοσηλεία, αφού ο παρολίγον αυτόχειρας θεωρείται έκδηλα επικίνδυνος για τον εαυτό του.⁴⁰

Από την άλλη, ορισμένες φορές τα σημειώματα αυτοκτονίας προδικάζουν την ύπαρξη «νευρασθένειας», υποδηλώνοντας τη δύναμη του λόγου. Σε εργοστάσιο εριουργίας στο Δαφνί αυτοκτόνησε «βληθείς δια σφαίρας του όπλου του» ο «νυχτοφύλαξ» αυτού, έγγαμος και πατέρας πέντε παιδιών, ο οποίος έπασχε «εκ νευρασθενείας», μιας και άφησε «σχετικό» σημείωμα όπου αναφέρει ότι «εβαρύνθη την ζωήν του».⁴¹ Όμως, ο παραπάνω αυτόχειρας «βαρέθηκε» τη συγκεκριμένη ζωή, την εναγώνια προσπάθεια ανταπόκρισης στις ανάγκες των εργατικών στρωμάτων στη

³⁷ *Φωνή του Πειραιώς*, 22/5/1952, σ. 2.

³⁸ *Απογευματινή*, 27/1/1954, σ. 6.

³⁹ *Καθημερινή*, 8/11/1956, σ. 5.

⁴⁰ Ιδεοτυπικά, η νοσηλεία κρίνεται «επιβεβλημένη» σε περίπτωση απόπειρας αυτοκτονίας, σύμφωνα με τον ψυχιατρικό λόγο. Πιο συγκεκριμένα, ψυχίατροι προκρίνουν την αναγκαστική νοσηλεία-«ως μέσο προφύλαξης και θεραπείας»-αφού συνυπολογιστούν ως παράγοντες «επικινδυνότητας»: «α) οι προηγούμενες απόπειρες αυτοκτονίας, β) η ύπαρξη σχεδίου για αυτοκαταστροφή, γ) η παρουσία παραληρήματος ή ψευδαισθήσεων που προτρέπουν σε αυτοκαταστροφή», Γ.Ν. Χριστοδούλου και συνεργάτες, *Ψυχιατρική*, Βήτα, Αθήνα 2000, σ.σ. 589-590.

⁴¹ *Καθημερινή*, 7/10/1950, σ. 3.

ζοφερή πραγματικότητα των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων. Παρομοίως, το σημείωμα του 60χρονου στα Χανιά, ο οποίος αυτοκτόνησε «βληθείς δια σφαίρας περιστρόφου», ήταν αρκετό να τον κατατάξει στη «νευρασθένεια», μιας και έγραφε ότι βαρέθηκε τα βάσανα της ζωής.⁴² Η αυτοκτονία έρχεται ως επιστέγασμα του άλγους της ζωής και την υπέρβαση του ορίου αντοχής σε κοινωνικούς εγκλωβισμούς. Η ανοχή στις δυσχέρειες που ταλανίζουν τον βίο του αυτόχειρα, ποικίλλει από τη σφοδρότητά τους, την κοινωνική υποστήριξη για την αντιμετώπισή τους, τις «συναισθηματικές» εκχυμώσεις του υποκειμένου. Στην ουσία, παθολογικοποιείται η αδυναμία ή η άρνηση της ενσωμάτωσης του υποκειμένου στις εξουσιαστικές δομές του καπιταλιστικού συστήματος. Η ψυχιατρική διαχείριση της αυτοκτονικής πρακτικής και ο λόγος που την υποβαστάζει, αποπολιτικοποιεί την πράξη, αποπροσανατολίζει από το μήνυμα που εκπέμπει με την αυτοκτονία του το υποκείμενο, επιχειρώντας να διαχειριστεί τον όποιο κοινωνικό ή πολιτικό αντίκτυπο ενδεχομένως να έχει η πράξη του.

Η πανσπερμία των κοινωνικών υποκειμένων που χαρακτηρίζονται «νευρασθενείς» υποδηλώνει ότι η ψυχική διαταραχή μπορούσε να προσβάλλει οποιοδήποτε και ιδίως, ότι αποτελεί ευρέως διαδεδομένη πολιτισμική αντίληψη ότι η αυτοκτονία αποτελεί ένδειξη και σύμπτωμα ψυχιατρικών διαταραχών. Ο 45χρονος στην Τρίπολη, ο οποίος αυτοκτόνησε «βληθείς με κουμπούραν» έπασχε «εκ νευρασθενείας», ενώ και ο 24χρονος ασυρματιστής, ο οποίος αυτοπυροβολήθηκε με κυνηγετικό όπλο μέσα στο σπίτι του στην Αθήνα, χαρακτηρίστηκε νευρασθενής, όταν από τις ανακρίσεις διαπιστώθηκε ότι είχε αυτοκτονήσει.⁴³ «Νευρασθενής» χαρακτηρίστηκε κατά το επαναλαμβανόμενο σενάριο η 35χρονη και μητέρα δύο παιδιών δασκάλα στην Κρήτη, η οποία απαγχονίστηκε «δια σύρματος», όπως και η 54χρονη που βρέθηκε πνιγμένη στην ακτή του Νέου Φαλήρου υποστηρίχτηκε ότι αυτοκτόνησε, αφού «κατετρύχετο υπό νευρασθενείας».⁴⁴ Σε συναφές επεξηγηματικό σχήμα. «εκ νευρασθενείας» έπασχε ο 66χρονος εργάτης που πρώτα έκοψε τις αρτηρίες των χεριών του «δια ξυριστικής λεπίδας» και εν συνέχεια «ερρίφθη» από την ταρατσα του

⁴² Καθημερινή, 16/7/1953, σ. 3.

⁴³ Αθηναϊκή, 22/7/1954, σ. 6 · Καθημερινή, 12/10/1957, σ. 5.

⁴⁴ Καθημερινή, 8/12/1957, σ. 12 · Καθημερινή, 19/6/1953, σ. 3.

σπιτιού του, όπως και ο 50χρονος σοφέρ πατέρας πέντε παιδιών που αυτοκτόνησε «ριφθείς» από τον εξώστη από ύψος δώδεκα μέτρων χαρακτηρίστηκε «νευρασθενής».⁴⁵ Σε αυτό το σχήμα αντίληψης ήταν πολύ πιθανό να χαρακτηριστεί ως «νευρασθενής» η μόλις 15χρονη που αυτοκτόνησε «ριφθείσα» στον Πηνειό⁴⁶, η οποία και λόγω ηλικίας και εξαιτίας της αποφασιστικότητας, αλλά και για αποπομπή των ευθυνών από την οικογένειά της, αποσύρθηκε στον χώρο της ψυχικής αποδιοργάνωσης. Οι κοινωνικές φυσιγνωμίες από τις παραπάνω περιπτώσεις επισύρουν πολλαπλούς κοινωνικούς συνειρμούς για τα αίτια της αυτοκτονίας και αποδομούν το στερεότυπο της συσχέτισης της αυτοκτονίας με την –έστω, σε τελική ανάλυση- ψυχιατρική διαταραχή.

Αντιστρόφως, αν είχε χαρακτηριστεί «νευρασθενής» πριν την αυτοκτονία του, το επεξηγηματικό σχήμα της αυτοκτονίας συνυφαίνεται με την ήδη υπάρχουσα ψυχιατρική διαταραχή, η οποία εκδηλώθηκε με την αυτοκτονία. Ο 59χρονος κλητήρας που βρέθηκε νεκρός σε αποθήκη στην Αλεξανδρούπολη, έγγαμος και πατέρας τριών κοριτσιών, «εικάζεται ότι αυτοκτόνησε», αφού είχε χαρακτηριστεί «νευρασθενής».⁴⁷ Το ίδιο και ο δικηγόρος στο κέντρο της Αθήνας που έπεσε από τον 6^ο όροφο πολυκατοικίας της Θεσσαλονίκης, επειδή «έπασχε από νευρασθένεια, πιθανώς αυτοκτόνησε».⁴⁸ Στις παραπάνω περιπτώσεις αναδύεται η δύναμη του κανόνα και της κωδικοποίησης της αυτοκτονίας ως απόρροια ψυχικής αποδιοργάνωσης, αναφερόμενες στην κοινωνική διασπορά του φαινομένου και τη συμπερίληψη ατόμων με εντελώς διαφορετικά βιώματα, κοινωνικές και πολιτισμικές αφετηρίες, μορφωτικό και εισοδηματικό επίπεδο.

Άλλωστε, ορισμένες αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές προέρχονται από την αυτοσυνείδηση του ατόχου ότι είναι «νευρασθενής». Αυτό εξηγούσε σε σημείωμα που βρέθηκε «στα θυλάκια» του άντρα που έπεσε λιπόθυμος σε κεντρικό σημείο της Αθήνας έπειτα από κατάποση δηλητηρίου.⁴⁹ Το ίδιο συνέβη και με τον 50χρονο

⁴⁵ *Φωνή του Πειραιώς*, 10/3/1952, σ. 2. *Φωνή του Πειραιώς*, 14/2/1951, σ. 2.

⁴⁶ *Καθημερινή*, 7/9/1955, σ. 5.

⁴⁷ *Αυγή*, 2/2/1967, σ. 5.

⁴⁸ *Αυγή*, 3/2/1967, σ. 6.

⁴⁹ *Καθημερινή*, 17/5/1953, σ. 5.

διευθυντή τράπεζας, ο οποίος αυτοπυροβολήθηκε στον κρόταφο και σε επιστολή προς την αστυνομία ανέφερε ότι «οι λόγοι της αυτοκτονίας μου οφείλονται εις επίτασιν της νευρασθένειάς μου».⁵⁰ Τα σημειώματα προς την αστυνομία συχνά αποτελούν αποδεικτικό στοιχείο της αυτοκτονίας. Η «νευρασθένεια» ενισχύει το επιχείρημα. Επομένως, ως λόγος αυτοκτονίας η «νευρασθένεια» εντοπίζεται και στα σημειώματα των αυτοχειρών, γεγονός που πέρα από τη δήλωση για την αστυνομία, αντικατοπτρίζει πώς το κοινωνικό στερεότυπο συγκροτεί και την υποκειμενικότητα του αυτόχειρα. Ο 30χρονος χωρικός από τα Ψαχνά Ευβοίας έπεσε στις γραμμές του ηλεκτρικού σταθμού στο Μοναστηράκι και «διεμελίσθη οικτρώς» από τη διερχόμενη αμαξοστοιχία, αφού «έσπασαν τα νεύρα του» όπως ανέφερε σε σημείωμα που είχε συντάξει.⁵¹

Η αυτοκτονία της Μαρίας συζύγου Α., «πάσχουσας εκ νευρασθενείας», είναι χαρακτηριστική της κωδικοποίησης της αυτοκτονίας ως σύμπτωμα ψυχικής αποδιοργάνωσης και κατάπτωσης. Η ατμόσφαιρα της αυτοκτονίας και τα τελευταία γραπτά σημεία, μας μεταφέρουν εικόνες από τη μετεμφυλιακή Ελλάδα, τη μετάδοση της είδησης, την κωδικοποίηση των λόγων που περιβάλλουν την αυτοκτονία, τον χαρακτηρισμό του αυτόχειρα. Από την άλλη στο λιγόλογο σημείωμα αυτοκτονίας της γυναίκας αποκαλύπτεται μέρος του συναισθηματικού καθεστώτος της πριν εκτελέσει την απόφασή της για να αυτοκτονήσει, μεταδίδοντας μέσα από το τελευταίο της γραπτό αποτύπωμα, τη συγκινησιακή αύρα που συνοδεύει την απόφασή της. Η αναφορά της στην αστυνομία ότι δεν πρέπει να διωχθεί κανείς για την πράξη της, καθώς ήταν δική της επιλογή, δεν υποδεικνύει και τόσο διαταραγμένο ψυχικά άτομο, το οποίο χαρακτηρίστηκε με αυτό τον τρόπο, εξαιτίας της επιλογής της να αυτοκτονήσει. Συγκεκριμένα, από ένα δέντρο της αυλής του σπιτιού της στον Πειραιά απαγχονίστηκε η παραπάνω γυναίκα ένα βράδυ του 1954. Στην επιστολή που βρέθηκε στα θυλάκιά της έγραφε : «Παρακαλώ να μην ενοχοποιηθεί κανένας. Μόνη

⁵⁰ Ο αυτόχειρας άφησε και δύο άλλες επιστολές προς την πρώην σύζυγο την οποία παρακινεί να φροντίσει για τον γιο τους, *Καθημερινή*, 24/5/1953, σ. 6.

⁵¹ *Καθημερινή*, 13/6/1953, σ. 3. Παρόμοιος ήταν και ο λόγος που επικαλέστηκε στο σημείωμά του και ο συνταξιούχος δικηγόρος-ότι «πάσχει από «νευρασθένεια»- που τον οδήγησε τον πνιγμό στη θαλάσσια περιοχή της Ραφήνας *Καθημερινή*, 28/4/1962, σ. 5.

μου αφήρεσα την ζωήν μου. Αυτήν την ώραν όλοι κοιμούνται».⁵² Κατόπιν το πτώμα της μεταφέρθηκε στο νεκροτομείο, όπου διαπιστώθηκε και επίσημα η αυτοκτονία της δια απαγχονισμού.

Η «νευρασθένεια» επομένως, ενέχει κοινωνικές αφετηρίες στην εκδήλωση της ασθενείας. Από την άλλη, σε πλείστες περιπτώσεις, χαρακτηρίζεται ως νευρασθενής μόνο και μόνο επειδή προέβη σε αυτοκτονία. Πιο λεπτομερειακά, η σχιζοφρένεια περιέχει περισσότερα ψήγματα του ψυχιατρικού λόγου και λιγότερα κοινωνικά χαρακτηριστικά και βιώματα σε σχέση με τον νευρασθενή. Η σχιζοφρένεια αποτελεί τη διαγνωστική κατηγορία που υποχρεώνει σε αναγκαστική νοσηλεία, εξαιτίας της «επικινδυνότητας» για τη «δημόσια τάξη».⁵³ Η «σχιζοφρένεια» έχει έτσι και αλλιώς πολλαπλές ψυχιατρικές διατυπώσεις και αναφέρεται σε ρευστές κανονικοποιήσεις. Μιας και από τη δεκαετία του 1960 οι ειδήσεις στον τύπο περιορίζονται ως προς τη συχνότητά τους, η αναφορά σε ιδιαίτερες περιπτώσεις υπονοεί και την ύπαρξη μεγαλύτερης ψυχιατρικής διαταραχής. Ανεξάρτητα όμως από το περιεχόμενο, η χρήση του όρου -έστω εκλαϊκευμένα- δείχνει την ευρύτερη κοινωνικοποίηση της ψυχιατρικής και την απομάκρυνση από τον πιο κοινωνικά οικείο όρο «νευρασθένεια» σε αυτόν της «σχιζοφρένειας» ή ακόμα και της ασαφούς «ψυχοπάθειας». Μετατοπίσεις του λόγου από τα «νεύρα» στην «ψυχή», στην τρέλα.

Με το υπόστρωμα της πολιτισμικής αντίληψης που συσχετίζει την αυτοκτονία με την ψυχική διαταραχή, εντοπίζονται ειδήσεις και για αυτοκτονίες «σχιζοφρενών». Από σχιζοφρένεια έπασχε και η 60χρονη γυναίκα που απαγχονίστηκε στον Υμηττό⁵⁴, ενώ «σχιζοφρενής» χαρακτηρίστηκε επίσης ο 35χρονος δικηγόρος, ο οποίος «ερρίφθη» από το παράθυρο του έκτου ορόφου πολυκατοικίας στην Αθήνα με σκοπό

⁵² *Απογευματινή*, 15/6/1954, σ. 6.

⁵³ Με ημερομηνία 13/6/1951 έχουμε επιστολή προς το δημόσιο ψυχιατρείο Χανίων για την αναγκαστική νοσηλεία ασθενούς «πάσχοντος εκ σχιζοφρενείας μετά σοβαρών ψυχιατρικών αντιδράσεων» και ο οποίος «τυγχάνει επικίνδυνος εις την δημόσιαν ασφάλειαν», ενώ και άλλη πράξη με ημερομηνία 14/10/1961, που έχει την έγκριση του νομάρχη, επιβάλλει σε «πάσχοντα εκ σχιζοφρενείας» τον αναγκαστικό εγκλεισμό στην «αποικία ψυχοπαθών Λέρου», αφού αποτιμήθηκε ως «τυγχάνοντος επικινδύνου εις την δημόσιαν ασφάλειαν», στο Μαρία Μητροσύλη κ.α. , *Μελέτη της νομικής και κοινωνικής θέσης των ασθενών στο κρατικό θεραπευτήριο Λέρου* , ό.π., σ.σ. 269 και 272, αντίστοιχα.

⁵⁴ *Καθημερινή*, 14/4/1960, σ. 11.

να αυτοκτονήσει.⁵⁵ Άλλα στοιχεία δε δίνονται, ούτε αναφέρεται κάποια προηγούμενη νοσηλεία. Συναφώς, «ψυχασθενής» χαρακτηρίστηκε ο 60χρονος εργάτης που απαγχονίστηκε «εντός του κοιτώνος του» στην Αθήνα, όπως επίσης «ψυχοπαθής» χαρακτηρίστηκε ο 36χρονος στην Κομοτηνή, ο οποίος απαγχονίστηκε λίγες ημέρες αργότερα εντός της οικίας του. Επίσης, «ψυχοπαθής» ήταν η 28χρονη που αυτοκτόνησε «ριφθείσα προ διερχόμενης αμαξοστοιχίας» σε χωριό κοντά στην Πάργα⁵⁶, ενώ βέβαιο θεωρείται ότι ο θάνατος 35χρονης γυναίκας, η οποία διαμελίστηκε από διερχόμενη σιδηροδρομική αμαξοστοιχία, αφού ήταν «ψυχοπαθής».⁵⁷

Από την άλλη, εκτός από τις αυτοκτονίες, η «σχιζοφρένεια» και η «ψυχοπάθεια» επεξηγούν εγκλήματα, τα οποία όμως, μπορούσαν να έχουν προσωπικό κίνητρο και ευρείες κοινωνικές αναφορές. Αυτό συνέβη στην περίπτωση του 33χρονου στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος «εφόνευσε δια πελέκεως» την 56χρονη μητέρα του όταν αυτή κοιμόταν.⁵⁸ Αν και ο 33χρονος ισχυρίστηκε ότι ο λόγος που προέβη στη δολοφονία ήταν η άρνηση της μητέρας του να του δώσει μέρος από την περιουσία που δικαιούνταν και μάλιστα σχεδίασε τη δολοφονία της για να μην έχει αντίσταση, εντούτοις χαρακτηρίστηκε «σχιζοφρενής». Επίσης, ο 32χρονος «προφανώς ψυχοπαθής» σε στιγμή κρίσεως τραυμάτισε με «αλλεπάλληλες μαχαριές» τον 75χρονο πατέρα του και τη «γριά» μητέρα του, έπειτα από έντονη διένεξη. Όταν έφτασαν οι αστυνομικοί της άμεσης δράσης, ο «σχιζοφρενής» κρατούσε ακόμη το ματωμένο μαχαίρι.⁵⁹ Διαπιστώνουμε από την παραπάνω αναφορά την εκλαϊκευση

⁵⁵ *Καθημερινή*, 3/2/1967, σ. 7.

⁵⁶ *Καθημερινή*, 15/4/1960, σ. 7 · *Καθημερινή*, 20/4/1960, σ. 5 · *Καθημερινή*, 4/5/1960, σ. 5 · *Καθημερινή*, 21/4/1960, σ. 6.

⁵⁷ *Καθημερινή*, 12/4/1962, σ. 7.

⁵⁸ *Καθημερινή*, 12/12/1963, σ. 8.

⁵⁹ *Καθημερινή*, 15/2/1964, σ. 10. Στην περίπτωση του 32χρονου που την επομένη επίσης στην Αθήνα δολοφόνησε τον πατέρα του και τραυμάτισε τη «μητριά» του εντός της οικίας όπου διέμεναν η διάγνωση είναι ξεκάθαρη. Ο 32χρονος επιτέθηκε με μαχαίρι, αλλά είχε νοσηλευτεί στο παρελθόν «εις νευρολογικές κλινικάς», καθώς είχε αποπειραθεί να αυτοκτονήσει. Εδώ και ένα χρόνο είχε λάβει εξιτήριο και εργαζόταν μάλιστα ως ιδιωτικός υπάλληλος. Μέχρι τη στιγμή που «καταλήφθηκε από κρίση» και προέβη στο έγκλημα. Μετά το συμβάν παρέμεινε σιωπηλός και για αυτό θεωρήθηκε ότι είχε «καταπέσει σε μελαγχολία», *Καθημερινή*, 16/2/1964, σ. 14.

του όρου «σχιζοφρένεια», μιας και δεν περιμένουν ούτε την ετυμολογία των ψυχιάτρων. Και από την άλλη τη σαφή συσχέτισή της με το έγκλημα ως ευρέως κοινωνικά διαδεδομένη αντίληψη.

Η «ψυχοπάθεια» λοιπόν, είναι ικανή συνθήκη για να αποπροσανατολίσει τις έρευνες για δράστες εγκλήματος ή να χρησιμοποιηθεί ως αιτία για ελαφρυντικό δραστών δολοφονίας. Σε χωριό των Τρικάλων «αποκαλύφθηκε» ότι ένας 19χρονος είχε σκοτώσει τον 60χρονο αδερφό της μητέρας του και κατόπιν «έθαψε» το πτώμα του για να νομιστεί η εξαφάνισή του, η οποία θα θεωρούνταν ως πιθανή, μιας και ο 60χρονος μόλις είχε επιστρέψει από το Δρομοκαϊτείο.⁶⁰ Ο 19χρονος δράστης θεωρούνταν επίσης «ημιπαράφρων εκ τυφοειδούς πυρετού». Ωστόσο, όπως αποδείχτηκε τον 60χρονο πρώην νοσηλευόμενο σκότωσαν συγγενείς του με «ρόπαλα, αξίνες και πέλεκυν», οι οποίοι ομολόγησαν και αναπαρέστησαν και το έγκλημα, το οποίο προσπάθησαν να αποδώσουν στον «ημιπαράφρονα» 19χρονο. Όπως ισχυρίστηκαν προέβησαν στην πράξη τους εξαιτίας της συμπεριφοράς του 60χρονου και κυρίως εξαιτίας της «σχιζοφρενείας» του. Όμως, όπως αποκαλύφθηκε εκ των υστέρων, ο πρώην νοσηλευόμενος διεκδίκησε μέρος της περιουσίας του, που εκμεταλλεύονταν οι συγγενείς, οι οποίοι τελικά τον σκότωσαν για να τον κληρονομήσουν.⁶¹ Οι χαρακτηρισμοί ως «σχιζοφρενείς» σε εγκλήματα πληθαίνουν, αναδεικνύοντας ότι ο ψυχιατρικός λόγος έχει διαδοθεί στην κοινωνία, χρησιμοποιώντας πιο εξειδικευμένους όρους από τη «νευρασθένεια» ή την «ψυχοπάθεια».

Στα δικαστήρια επίσης χρησιμοποιούνταν η «σχιζοφρένεια», είτε για την επιβολή της ποινής είτε ως υπερασπιστική γραμμή του κατηγορούμενου. Ο 40χρονος λιθογράφος που σκότωσε με «ηλεκτρικό σίδηρον» την 35χρονη «πρώην ερωμένην»

⁶⁰ Ο 60χρονος «κατελήφθη υπό νευρασθένειας» όταν προ 20 ετών πέθανε η γυναίκα του και σταδιακά- σύμφωνα με την ανταπόκριση- εκδήλωνε συχνά «νευρικές κρίσεις» και διακομίστηκε στο Δρομοκαϊτείο για νοσηλεία. Το αίτιο του εγκλήματος ήταν η μη απόδοση χρηματικού αντιτίμου από το 19χρονο φερόμενο ως δράστη για την πώληση ενός «μόσχου» που κατείχαν από κοινού. Το περιστατικό αποκάλυψε στην αστυνομία η αδερφή του 19χρονου και ανεψιά του θύματος, η οποία εξέφρασε και τη βεβαιότητα ότι δράστης ήταν ο αδερφός της *Καθημερινή*, 19/11/1963, σ. 10.

⁶¹ Συγκεκριμένα στη δολοφονία αναμείχθηκαν άλλος ανεψιός αδερφός και η 60χρονη μητέρα και αδερφή του θύματος, όπως επίσης και ο αδερφός του 60χρονου θύματος με τη σύζυγό του *Καθημερινή*, 20/11/1963, σ. 6.

του, παντρεμένη και μητέρα τριών τέκνων καταδικάστηκε σε κάθειρξη επτά ετών, καθώς διαγνώστηκε από τους ψυχιάτρους που τον εξέτασαν ότι πάσχει «εκ σχιζοφρενείας παρανοϊκής μορφής».⁶² Από την άλλη, σε χωριό της Ηλείας μία γυναίκα ομολόγησε ότι δηλητηρίασε το σύζυγό της, ρίχνοντας γεωργικό φάρμακο στο φαγητό του, καθώς όπως η ίδια ισχυρίστηκε η ζωή της είχε καταστεί αφόρητη, εξαιτίας της «σχιζοφρενείας» του συζύγου της. ωστόσο, αποκαλύφθηκε ότι η γυναίκα διατηρούσε σχέσεις με έναν 26χρονο και από κοινού σχεδίασαν τον φόνο και για αυτό η γυναίκα παραπέμφθηκε για «ανθρωποκτονία εκ προθέσεως» και ο 26χρονος «εραστής» ως συνεργός.⁶³

Την τελευταία σφαίρα την κράτησε για τον εαυτό του ο «σχιζοφρενής» στα 1967 σε χωριό της Μεσσηνίας, ο οποίος πριν αυτοκτονήσει «εις την καιόμενη οικίαν» του, με το δίκαννο κυνηγητικό όπλο είχε σκοτώσει δύο συγχωριανούς του και τραυματίσει άλλους εννέα. Όπως πληροφορούμαστε, ο άνδρας ήταν «κλειστός και ευερέθιστος τύπος» και τελευταία «κατείχετο και εκ μελαγχολίας». Η ψυχική κατάσταση του είχε επιβαρυνθεί όταν ένα εκ των θυμάτων του είχε παρέμβει για να διαλύσει τον αρραβώνα με την κοπέλα που επρόκειτο να παντρευτεί, μιας και είχε λόγο, αφού ήταν συγγενής του. Η κοινωνική απόσυρση τότε του νεαρού άντρα έγινε μεγαλύτερη και αποφάσισε να μεταναστεύσει στη Γερμανία για να εργαστεί. Ωστόσο, μετά από λίγο επέστρεψε στο χωριό του «με την έμμονον ιδέαν ότι οι πάντες πταίουν δια την κατάστασίν του». Συνεπώς, «καταληφθείς υπό σχιζοφρενικής κρίσεως» επιτέθηκε στο πρόσωπο που μεσολάβησε στην ακύρωση του γάμου του και στους υπόλοιπους παρευρισκόμενους. Ωστόσο, ο αρθρογράφος καταλήγει με τη διαπίστωση ότι η συμπεριφορά των συγχωριανών του και η γενική περιφρόνηση «προς ένα νέον ψυχικώς ασθενή», συνετέλεσαν να αντιδράσει με αυτό τον τρόπο στο κοινωνικό του περιβάλλον.⁶⁴ Το περιεχόμενο της παραπάνω είδησης συνδέει την ψυχική

⁶² Σύμφωνα με το 40χρονο, ο οποίος μετά το φόνο παρουσιάστηκε μόνος του σε αστυνομικό τμήμα κρατώντας την Καινή Διαθήκη, η 35χρονη του είχε κάνει «μάγια» όταν αυτός αποφάσισε να «μετανοήσει» και να αφοσιωθεί στην προσευχή και τη νηστεία, διακόπτοντας τις ερωτικές τους σχέσεις *Καθημερινή*, 13/9/1963, σ. 5

⁶³ *Καθημερινή*, 28/9/1963, σ. 8.

⁶⁴ Να αναφέρω στο σημείο αυτό ότι το χωριό βρισκόταν στον Μελιγαλά, ευαίσθητη περιοχή για τον δεξιό Τύπο με την κριτική στην κοινωνική συμπεριφορά να αποκτά μεγαλύτερη αξία και να υπονοεί την αλλαγή στάσης απέναντι σε «σχιζοφρενείς», που πλέον από τα αστικά στρώματα, όλο και

αποδιοργάνωση με τον ιδιόρρυθμο «χαρακτήρα» του ατόμου και την κοινωνική συμπεριφορά του. Επίσης, αξιοπερίεργο είναι ότι από τις αστυνομικές έρευνες προτάθηκε η άποψη ότι είχε προσχεδιάσει το έγκλημα και μετά την αυτοκτονία του, όταν περικυκλώθηκε από τους αστυνομικούς στο σπίτι του, στο οποίο είχε βάλει φωτιά. Ο χαρακτηρισμός του ως «σχιζοφρενής» παράγεται κυρίως από την πράξη του και από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του, αφού η επίθεση στα άτομα που τον περιφρονούσαν και σε αυτούς που έγιναν αιτία να διαλύσει την ερωτική του σχέση, φαντάζουν απολύτως «λογικά» στην αφετηρία τους και κατάληξή τους. Η σύνδεση του εγκλήματος και της αυτοκτονίας-ως φόνο ενάντια στον εαυτό- έχει συνδεθεί με την ψυχιατρική αποδιοργάνωση, με βαθμιαία ένταση όσο εκτυλίσσεται η δεκαετία του 1960 και η διάχυση του ψυχιατρικού λόγου στην κοινωνία διακρίνεται σε πολλά κοινωνικά συστατικά, δρώμενα και πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, η ψυχική διαταραχή συνδέεται, επεξηγεί και εμφιλοχωρεί σε αυτοκτονικές πρακτικές ατόμων με διαφορετικά κοινωνικά βιώματα και χαρακτηριστικά. Ωστόσο, οι βιωμένες εμπειρίες των αυτοχείρων αντίκεινται στη μονοσήμαντη ταξινόμηση στον χώρο της ψυχικής ασθένειας, μιας και με την αυτοκαταστροφή τους εκπέμπουν κοινωνικό μήνυμα και διαφεύγουν από αφόρητους και άκαμπτους κοινωνικούς και συναισθηματικούς εγκλωβισμούς στους οποίους έχουν περιέλθει. Από την άλλη, ιδεοτυπικά σε περίπτωση απόπειρα αυτοκτονίας, ο διασωθείς πρέπει να νοσηλευτεί σε ψυχιατρικό ίδρυμα. Παρακάτω, θα δούμε την κατάσταση των ψυχιατρικών ιδρυμάτων στη διερευνώμενη περίοδο και το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιχειρούνταν -ανεπιτυχώς τις περισσότερες φορές- η «θεραπεία» των ψυχασθενών.

περισσότερο, θεωρούνταν ασθενείς. Η αλλαγή στάσης φαίνεται να εκπορεύεται από την πόλη, όπου συμβαίνουν «νεωτερισμοί» στις αντιλήψεις και αντιδράσεις απέναντι στη «ψυχική ασθένεια», *Καθημερινή*, 14/1/1967, σ. 8.

3.2. Δομές ψυχικής υγείας

Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση στις χώρες της δυτικής Ευρώπης άρχισε να πραγματοποιείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Αντίθετα, στην Ελλάδα το δημόσιο σύστημα ψυχιατρικής φροντίδας έως και τη δεκαετία του 1980 παρέμενε μονόπλευρα ιδρυματικό, βασισμένο στη λειτουργία παραδοσιακών ψυχιατρικών ιδρυμάτων και βρισκόταν σε απαράδεκτα επίπεδα σε σχέση με ότι ήταν ανθρωπιστικά και επιστημονικά αποδεκτό. Η ιδρυματική ψυχιατρική περίθαλψη ήταν η μοναδική λύση για την φροντίδα των ανθρώπων με ψυχική ασθένεια, οι οποίοι στο πλαίσιο αυτό είχαν να αντιμετωπίσουν όχι μόνο τις δυσκολίες της ασθένειας αλλά και το στιγματισμό, την περιθωριοποίηση, τον εγκλεισμό και τις αντιθεραπευτικές ιδρυματικές καταστάσεις της ζωής στο ψυχιατρικό άσυλο.⁶⁵ Η ιδεοτυπική αντιμετώπιση και περίθαλψη των «ψυχικά ασθενών», δεν εφαρμοζόταν πλήρως στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, εξαιτίας ανεπαρκειών και ελλείψεων.

Η κρατική μέριμνα για την ψυχιατρική περίθαλψη υπολείπεται πολύ από τις ανάγκες του πληθυσμού, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950. Σε δημοσιογραφική έρευνα, αναφέρεται ότι σύμφωνα με υπολογισμούς οι χαρακτηρισμένοι ως «ψυχοπαθείς» στα 1953 ξεπερνούσαν τους 17.000 με 20.000 όταν προπολεμικώς έφταναν τις 10.000 με 12.000. Η αύξηση θεωρείται πολύ μεγάλη, όταν συνυπολογίσουμε ότι περίπου 1.500 τρόφιμοι των ψυχιατρείων πέθαναν από πείνα κυρίως κατά τη διάρκεια της κατοχής, δηλαδή το 75% των τότε τροφίμων. Οι κλίνες στο δημόσιο ψυχιατρείο και τις ιδιωτικές κλινικές δεν κάλυπταν ούτε τις μισές από τις ανάγκες. Στο δημόσιο ψυχιατρείο υπήρχαν 1600 κλίνες, αλλά νοσηλεύονταν 2.350 άτομα, ενώ μηνιαίως «αποθεραπεύονταν» κι εξέρχονταν 75 άτομα, αλλά εισάγονταν 150. Είναι χαρακτηριστικό ότι εκκρεμούσαν 2.000 αιτήσεις για εισαγωγή. Το άρθρο τελειώνει εξαίροντας το χαμηλό ποσοστό θνησιμότητας (5,1% σε σχέση με 10,7% το 1939), χαρακτηρίζοντας το ψυχιατρείο ως το καλύτερο των Βαλκανίων και επαινώντας τη χρησιμοποίηση των νέων «θεραπευτικών μεθόδων» από το 1948, δηλαδή τις νευροχειρουργικές επεμβάσεις επί του εγκεφάλου, όπως οι λοβοτομές και τοπεκτομές, οι οποίες μάλιστα έχουν μόνο 3% θνησιμότητα, αφού το διεθνώς

⁶⁵ Χάρης Ασημόπουλος, *Η Καθημερινή Ζωή στο Ψυχιατρείο. Μορφές ιδρυματισμού και ιδρυματικής κακοποίησης*, Καστανιώτης, Αθήνα 2009, σ. 21.

αναγνωρισμένο είναι 4,5%. Η λύση που προτάθηκε για την αντιμετώπιση της κατάστασης, ήταν η χρησιμοποίηση της νησίδας του Αγίου Γεωργίου Σαλαμίνας, που παλαιότερα χρησιμοποιούνταν ως λοιμοκαθακτήριο, το οποίο δεν λειτουργεί έτσι λόγω των «σύγχρονων επιστημονικών αντιλήψεων» έτσι ώστε να φιλοξενήσει περίπου 300 τροφίμους του ψυχιατρείου, οι οποίοι θα επιδίδονται στη λεγόμενη «εργασιοθεραπεία», δηλαδή αγροτικές εργασίες, χειροτεχνία κ.α. επίσης, η ανέγερση νέων κτιρίων στο δημόσιο ψυχιατρείο θεωρείται επιβεβλημένη.⁶⁶

Στο ίδιο κλίμα, σε άλλη δημοσιογραφική έρευνα του 1954, πληροφορούμαστε την κατάσταση που επικρατεί στο δημόσιο ψυχιατρείο στο Δαφνί, και διαπιστώνουμε ότι η καθημερινότητα των τροφίμων δεν προωθεί τη θεραπεία τους, αλλά και ότι υπάρχουν σαφείς ταξικές διακρίσεις. Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνεται ότι «σιγοσβήνουν» 1.300 άντρες και 1.100 γυναίκες που είναι οι νοσηλευόμενοι στο δημόσιο ψυχιατρείο στο Δαφνί. Λόγω του συνωστισμού οι θάλαμοι αποτελούνται συνήθως από τριάντα με σαράντα κρεβάτια. Αυτοί όμως που έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν νοσήλια κατανέμονται σε πρώτη και δεύτερη θέση (750.000 δρχ. η πρώτη, 400.000 δρχ. η δεύτερη). Αυτοί που πληρώνουν είναι λίγοι. Οι άποροι μοιράζονται δύο και τρεις το κάθε κρεβάτι, κάνοντας τις συνθήκες διαβίωσης φρικτές. Η έλλειψη προσωπικού είναι επίσης δεδομένη, παρόλο που χρησιμοποιούνται σύγχρονες επιστημονικές μέθοδοι, και εξάίρεται και στο άρθρο αυτό η λοβοτομή και οι χειρουργικές επεμβάσεις.⁶⁷ Το παραπάνω άρθρο ουσιαστικά ασκεί κριτική στο κράτος, διότι δεν ενισχύει τον εξοπλισμό και το προσωπικό, αλλά δεν προβαίνει σε καμία κριτική στη δομή της λειτουργίας των ψυχιατρικών ιδρυμάτων και στις θεραπευτικές μεθόδους που λαμβάνουν χώρα σε αυτό. Η εξουσία της γνώσης της ιατρικής δεν αμφισβητείται, ούτε όταν πρόκειται για χειρουργικές παρεμβάσεις στον εγκέφαλο και για λοβοτομή. Οι διεκδικήσεις για την παροχή υγείας στα ασθενέστερα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού και η κρατική αναλγησία ή αδιαφορία στο συγκεκριμένο ζήτημα είναι οι αιχμές της κριτικής.

Στο δημόσιο ψυχιατρείο στο Δαφνί λοιπόν, οι ανεπάρκειες θεωρούνταν ευρείες και δεδομένες. Σε επίσκεψη του αρμόδιου υπουργού στα 1954 επισημάνθηκε η ανάγκη

⁶⁶ Καθημερινή, 20/9/1953, σ. 8.

⁶⁷ Απογευματινή, 9/4/1954, σ.σ. 3-4.

αποσυμφόρησης ως η μόνη λύση για να επιτελέσει τον «προορισμό» του. Η συμπολιτευόμενη εφημερίδα προτρέπει τον υπουργό να βρεθούν τα χρηματοδοτικά μέσα, έτσι ώστε να μη «μοιράζονται εκατοντάδες ψυχοπαθών την ιδίαν κλίνη με άλλους ομοιοπαθείς», αλλά και να ενισχυθεί το νοσηλευτικό προσωπικό, αφού όπως μας πληροφορεί ο αρθρογράφος αντιστοιχεί μία νοσοκόμος για κάθε τριάντα ασθενείς, ποσοστό που απέχει πολύ από αυτό που έχει καθοριστεί από τη συνθήκη της Γενεύης με βάση την οποία η αναλογία θα έπρεπε να είναι μία νοσοκόμα για έξι ασθενείς.⁶⁸ Σε παρόμοιο κλίμα, στα 1956 η συζήτηση για την περίθαλψη των «ψυχοπαθών» είχε οξυνθεί, μιας και υπολογιζόταν ότι χρειάζονται τουλάχιστον 10.000 κρατικές κλίνες, ενώ υπήρχαν μόλις 5.600 κρατικές και ιδιωτικές. Δεδομένο ήταν ότι χωρίς κλίνη παρέμεναν 600 ασθενείς στο δημόσιο ψυχιατρείο Αθηνών.⁶⁹ Η εισαγωγή σε ψυχιατρικά ιδρύματα θεωρούνταν «ρουσφέτι» και μάλιστα μεγάλο.⁷⁰ Την επόμενη δεκαετία διαβλέπουμε κάποιες πολιτικές βελτίωσης της κατάστασης-με κυρίαρχη την ίδρυση του ψυχιατρείου της Λέρου στα 1957 και την υποδοχή των πρώτων ασθενών στα 1958 - στο δημόσιο ψυχιατρείο, χωρίς ωστόσο θεαματικά αποτελέσματα.

Στα 1962 ο συνωστισμός στο Δημόσιο ψυχιατρείο εξακολουθεί, αφού σύμφωνα με μαρτυρίες υπάρχουν ασθενείς που συνεχίζουν να κοιμούνται «ανά δύο ή και τρεις στο ίδιο» κρεβάτι και ότι αρκετοί δεν «έχουν ούτε κλινοσκεπάσματα». Όπως αναφέρει ένας γιατρός και η καθημερινή στήλη στην *Καθημερινή* που θεωρεί ότι απηχεί, δέχεται και μεταδίδει τις απόψεις των «υγείων» πολιτικά στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, η αποσυμφόρηση του ψυχιατρείου θα γίνει αν οι «ακίνδυνου» ασθενείς μεταφερθούν σε ειδικές πτέρυγες που θα κατασκευαστούν στα δημόσια νοσοκομεία. Ο γιατρός υποστήριζε ότι η μεταφορά των ασθενών θα συμβάλει και στη «θεραπεία» τους, αφού δε θα συναναστρέφονται «μανιακούς». Και επιπλέον ότι το κοινωνικό στίγμα που χαρακτηρίζει τις οικογένειες των ασθενών αυτών θα απαλειφθεί, αφού οι

⁶⁸ *Καθημερινή*, 28/10/1954, σ. 1.

⁶⁹ *Καθημερινή*, 12/5/1956, σ. 6. Να αναφέρουμε ότι στο παραπάνω άρθρο για την ανακούφιση και όχι οριστική επίλυση του προβλήματος προτείνονται η ίδρυση «αποικίας ψυχοπαθών» 550 κλινών στο Λακκί της Λέρου, η ανέγερση παιδιατρικού «περιπτέρου» 150 κλινών στο δημόσιο ψυχιατρείο της Αθήνας, αύξηση κατά 100 κλίνες στο δημόσιο ψυχιατρείο της Θεσσαλονίκης και η δημιουργία και άλλης «αποικίας ψυχοπαθών δυνάμεως» 400 κλινών στα Κιούρκα.

⁷⁰ *Καθημερινή*, 28/11/1962, σ. 3.

συγγενείς θα είναι διατεθειμένοι να αποκρύπτουν την αιτία της νοσηλείας, αφού θα αναφέρονται σε νοσηλευτικά ιδρύματα κοινωνικά αποδεκτά.⁷¹

Στα 1965, με την «Ένωση Κέντρου» στην κυβέρνηση, ο υπουργός υγιεινής απαντώντας στις επικρίσεις για την αύξηση νοσηλίων των ασθενών, υπεραμύνθηκε προβάλλοντας την επέκταση της ιδρυματικής ψυχιατρικής περίθαλψης. Συγκεκριμένα, ανέφερε την αύξηση της υποδομής του δημοσίου ψυχιατρείου κατά 400 κλίνες, μετέτρεψε σε ψυχιατρικό το νοσοκομείο της Τρίπολης «δύναμης 600 κλινών, «ίδρυσε νέο ψυχιατρείο στα Χανιά με 500 κλίνες. Όσον αφορά στο ψυχιατρείο της Λέρου, επωμίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του χρόνιου αιτήματος της αποσυμφόρησης του δημοσίου ψυχιατρείου, αφού μεταφέρθηκαν χίλιοι εκατό περίπου «ανίατοι» νοσηλευόμενοι και την εγκατάσταση 1850 κλινών.⁷² Από την παραπάνω αναφορά, διαπιστώνουμε ότι το ψυχιατρείο της Λέρου παίρνει τη μορφή φιλοξενίας «αζήτητων» ασθενών με πολυετή νοσηλεία και τον χαρακτηρισμό ως «ανίατους.».

Εξάλλου, πρωθύστερα, στο πλαίσιο της πρόθεσης για αποσυμφόρηση του δημόσιου ψυχιατρείου, δημιουργήθηκε «αποικία ψυχοπαθών» στο νησάκι του Αγίου Γεωργίου Σαλαμίνας του Πειραιά στα 1953, όπου πριν ήταν λοιμοκαθακτήριο. Η προσπάθεια περίθαλψης των «ψυχοπαθών», που εκκρεμούν για εισαγωγή, αλλά και η ανάγκη για αποσυμφόρηση του δημόσιου ψυχιατρείου με τους ήδη υπεράριθμους νοσηλευόμενους, ενεργοποιεί τον παλιό διαχωρισμό της λέπρας, που υπάρχει πίσω από τη λογική του διαχωρισμού των ψυχικά ασθενών, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι και υλικά, αφού θα γίνει στον ίδιο χώρο. Άλλωστε, όπως υποστήριζε ο M. Foucault «εκείνο που σίγουρα θα αντέξει στο χρόνο από τη λέπρα και που θα διατηρηθεί στο χρόνο περισσότερο από τη λέπρα και που θα διατηρηθεί και σε μιαν εποχή όπου, κιόλας από πολλά χρόνια τα λεπροκομεία θα είναι αδειανά, είναι οι αξίες και οι εικόνες που έχουν συνδεθεί με το πρόσωπο του λεπρού».⁷³ Διαχωρισμός καθοριστικός που αποτέλεσε το πολιτισμικό υπόβαθρο για την κοινωνική αποξένωση των ψυχιατρικών ασθενών και τον εγκλεισμό τους σε ειδικά ιδρύματα.

⁷¹ *Καθημερινή*, 26/6/1962, σ. 2 και *Καθημερινή*, 28/6/1962, σ. 2.

⁷² *Αυγή*, 13/6/1965, σ. 12.

⁷³ Michel Foucault, *Η Ιστορία της Τρέλας*, ό.π., σ. 11.

Η πρόθεση του υπουργείου προνοίας, όπως δήλωσε ο γενικός γραμματέας του, ήταν η δημιουργία αποικίας 300 κλινών στον παλιό χώρο του λοιμοκαθαρητηρίου, όπου θα εισαχθούν για νοσηλεία και «επικίνδυνοι ψυχοπαθείς, των οποίων αι αιτήσεις εις το δημόσιον Ψυχιατρείον εκκρεμούν από καιρό». Και αυτό εξυπηρετείται από το γεγονός ότι είναι «αρτίως επιστημονικώς εξωπλισμένον».⁷⁴ Τελικά, σκοπός ήταν να φιλοξενηθούν 300 τρόφιμοι του ψυχιατρείου, οι οποίοι είναι χρόνια πάσχοντες και «ακίνδυνοι».⁷⁵ Σε δημοσιογραφική επιτόπια έρευνα στα 1954 πληροφορούμαστε ότι στο νησάκι του Αγίου Γεωργίου έχει συσταθεί «αποικία ψυχοπαθών» και ότι έχουν μεταφερθεί τετρακόσιοι περίπου άνδρες νοσηλευόμενοι, «διαλεγμένοι μεταξύ των ησυχότερων αυτών». Η γυναίκα που κάνει το ρεπορτάζ εντυπωσιάζεται από την έλλειψη κάγκελων και η πρώτη απορία που της γεννήθηκε είναι αν πλέον «κατηργήθησαν τα σιδερόφρακτα παράθυρα για τους ψυχοπαθείς», υποδηλώνοντας τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλεισμού σε ψυχιατρικά ιδρύματα. Οι ασθενείς επιδίδονταν σε «απασχολιοθεραπεία», ασχολούμενοι κυρίως με αγροτικές εργασίες. Καθώς ήταν «ελαφριά» περιστατικά, θεωρήθηκε ότι το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον θα επέφερε βελτίωση της κατάστασής τους σε σημείο που πολλοί συγγενείς τους «διαπίστωσαν βελτίωσιν της υγείας τους» και οι οποίοι «αρχίζουν να συνηθίζουν στην ιδέα να τους πάρουν πια στα σπίτια τους».⁷⁶

Εξάλλου, την αδυναμία κάλυψης των αναγκών από το κράτος κάλυπτε σε κάποιες περιπτώσεις εκτός από την αστική και η εκκλησιαστική φιλανθρωπία. Στα 1961 έγιναν τα εγκαίνια του «εκκλησιαστικού ψυχιατρείου», το οποίο διέθετε 100 κλίνες,

⁷⁴ *Καθημερινή*, 13/9/1953, σ. 5.

⁷⁵ *Καθημερινή*, 20/9/1953, σ. 8.

⁷⁶ *Αθηναϊκή*, 24/5/1954, σ. 5. Ένας από τους νοσηλευόμενους ήταν και ο «διάσημος πολιτικός» Αρμάνδος Δελαπατρίδης, ο οποίος στη συνέντευξη που έδωσε στη συντάκτρια του άρθρου Βέτα Μυ υποστήριξε ότι δε δεχόταν τη «ρετσινιά του ψυχοπαθή», την οποία του είχαν κολλήσει, καθώς υποστήριξε ότι «οι ψυχίατροι είναι περίεργοι άνθρωποι και βλέπουν παντού ψυχοπάθειες», σε ένα όργανο-τη «ψυχή»- το οποίο δεν είναι σαφώς προσδιορισμένο, όπως τα άλλα του ανθρώπινου οργανισμού. Για παράδειγμα, συνεχίζει ο νοσηλευόμενος πολιτικός, «κάθεσαι άκεφος», οι ψυχίατροι σε χαρακτηρίζουν «μελαγχολικό» αντίθετα, «φλυαρείς λίγο παραπάνω, οι κύριοι αυτοί σε χαρακτηρίζουν μανιακό». Ο νοσηλευόμενος πολιτικός, ο οποίος «δεν παραδεχόταν την Ψυχιατρική σαν επιστήμη», τη θεωρούσε ως μέσο κοινωνικού ελέγχου και στη δική του περίπτωση ως απόρροια της δίωξης από πολιτικούς του αντιπάλους και αρχές. Για τον λόγο αυτό εξακολούθησε και ολοκλήρωσε το βιβλίο με το «πολιτικό πρόγραμμα» του κόμματός του όσο ήταν νοσηλευόμενος.

παρουσία του μητροπολίτη του υπουργού υγιεινής και εκπροσώπων των «τοπικών αρχών», η ίδρυση του οποίου χρηματοδοτήθηκε από την «ιερά μητρόπολη».⁷⁷ Από όλες τις πλευρές δίνονταν ενισχύσεις για το δημόσιο ψυχιατρείο, κατατάσσοντάς το στο χώρο της πολιτικής και κοινωνικής φιλανθρωπίας. Ο βασιλιάς κληροδότησε για την ανέγερση ειδικής πτέρυγας το ποσό των δύο εκατομμυρίων δραχμών περίπου από το λογαριασμό του «ευαγούς ταμείου», το οποίο ήταν αφιερωμένο στη μνήμη του πατέρα του βασιλιά Παύλου.⁷⁸ Η ψυχιατρική περίθαλψη εντυπωνόταν ως ανθρωπιστική υποχρέωση από πολλαπλούς πολιτικούς, θεσμικούς και πολιτισμικούς τόπους και φορείς. Η «περίθαλψη» των «ψυχοπαθών» με τον εγκλεισμό τους σε περιχαρακωμένα ιδρύματα, προσιδίαζε στις πολιτισμικές αντιλήψεις για την τρέλα.

Στο Δρομοκαΐτειο από την άλλη, η εικόνα φαίνεται να είναι λιγότερο θλιβερή για το ίδρυμα και τις θεραπευτικές του δυνατότητες. Το Δρομοκαΐτειο άρχισε να κατασκευάζεται στα 1883 και έκανε εγκαίνια στα 1887 με 85 αρρώστους, κατόπιν αρχικής και κύριας δωρεάς του Τζωρτζ Δρομοκαΐτη στο πνεύμα της αστικής φιλανθρωπίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κατόπιν ακολούθησαν κι άλλοι. Για αυτό ήταν αρκετά προσεγμένο ή τουλάχιστον πιο φροντισμένο από άλλα προνοιακά ιδρύματα. Από τις πληροφορίες του Δημήτρη Πλουμπίδη μαθαίνουμε ότι οι εισαγωγές του 1903 ήταν 185, εκ των οποίων τα δύο τρίτα ήταν εύποροι και το 1/3 άποροι, που τους συντηρήσουν οι αρχές, έτσι ώστε να δούμε την κοινωνική σύνθεση.⁷⁹ Η σύγχρονη μορφή του Δρομοκαΐτειου αρχίζει από το 1948, όταν καταργήθηκαν τα σιδερένια κλουβιά, οι μανδύες και κάθε περιοριστικός δεσμός στην Γ κλινική από τον καθηγητή Γ. Λυκέτσο, ενώ από το 1953 καταργήθηκαν σταδιακά τα κάγκελα των παραθύρων της κλινικής και έγιναν χωροταξικές διευθετήσεις. Εξασφαλίστηκε επίσης ιδιωτικός χώρος για κάθε άρρωστο, οι δε τραπεζαρίες εξοπλίστηκαν με μικρά τραπέζια και καθίσματα αντί πάγκων. Εφαρμόστηκαν, παράλληλα, κάποιες κοινωνιοθεραπευτικές μέθοδοι (ομαδική ψυχοθεραπεία,

⁷⁷ Καθημερινή, 8/1/1961, σ. 8.

⁷⁸ Αυγή, 17/9/1964, σ. 8.

⁷⁹ Δημήτρης Πλουμπίδης, *Ιστορία της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα. Θεσμοί, ιδρύματα και κοινωνικό πλαίσιο, 1850-1920*, Εξάντας, Αθήνα 1989, για Δρομοκαΐτειο σ.σ. 183-204 ` ειδικά σ. 189, όπου επιπλέον είναι πολύ χρήσιμη η περιγραφή και η συσχέτιση της διαμόρφωσης του χώρου, των δραστηριοτήτων, του ιδρυματικού χρόνου όπως αποτυπώνεται και συγχρωτίζεται με την αρχιτεκτονική του ιδρύματος.

κοινωνιοθεραπεία, κοινωνική λέσχη, ποδοσφαιρικές συναντήσεις, ψυχόδραμα, παραστάσεις αρχαίου δράματος). Οι δραστηριότητες της Γ κλινικής συνδέθηκαν με κάποιες πρωτοποριακές για την εποχή του 1960 κινήσεις όπως εκείνη της εβδομάδας Ψυχικής Υγείας στην Αθήνα, που οργανώθηκε από τις 2 ως τις 8 Μαΐου του 1962 από την Πανελλήνια Ένωση Ψυχικής Υγιεινής και απέβλεπε στην εξοικείωση του κοινού σε θέματα ψυχικής υγείας αλλά και με τους ίδιους τους αρρώστους. Οι προοδευτικές αυτές δραστηριότητες παρέμειναν στο επίπεδο προσωπικών επιτευγμάτων μιας μικρής ομάδας ειδικών, αφού οι πολιτιστικές και οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της εποχής δεν επέτρεψαν την εξάπλωσή τους.⁸⁰

Σε δημοσιογραφική ανταπόκριση στο Δρομοκαΐτειο στα 1954 αναδεικνύονται κάποιες πτυχές από τη «θεραπευτική» διαδικασία.⁸¹ Το άρθρο ξεκινά ήπια, με την περιγραφή των «ελαφρών περιστατικών», οι οποίοι απασχολούνται με αγροτικές εργασίες. Η εργασία είχε θεραπευτικό σκοπό και ήταν ενδεδειγμένη για ασθενείς που είχαν την ικανότητα να χρησιμοποιήσουν. Άλλωστε, η εργασία έχει μία ηθική αφετηρία και βάση, κατέχει την πρώτη θέση στην «ηθική θεραπεία», αφού διαθέτει από μόνη της δύναμη πειθαναγκασμού. Η κανονικότητα των ωρών, η απαίτηση προσοχής η υποχρέωση αποτελεσματικότητας και η ένταξη στην κοινωνική παραγωγή έχουν θεραπευτικό αποτέλεσμα, προσφέρουν μία κανονικότητα, και αποσπών την ελευθερία του πνεύματος.⁸² Η διεκπεραίωση εργασίας θεωρείται ότι αποβαίνει χρήσιμη στη θεραπευτική διαδικασία, αφού «δίνει στον ψυχοπαθή το αίσθημα ότι δεν είναι άχρηστος στη ζωή, ότι παράγει, ότι κερδίζει κάτι έστω κι ασήμαντο με τον κόπο του, τον ιδρώτα του». Στο άρθρο για το Δρομοκαΐτειο, ο δημοσιογράφος, ο οποίος είναι επίσης φορέας κοινωνικών αντιλήψεων και πολιτισμικών κατασκευών, αφού μας έχει ενημερώσει για τις ήπιες περιπτώσεις που συνάντησε στην εργασιοθεραπεία, στη βιβλιοθήκη, στο εργαστήριο ζωγραφικής, προχωρά στους θαλάμους ασθενών που δεν τους επιτρέπεται η έξοδος και μένουν στους θαλάμους και τα προαύλιά τους. «Εδώ η ατμόσφαιρα θυμίζει φυλακή. Πόρτες αμπαρωμένες, σιδερόφρακτα παράθυρα, νοσοκόμοι που κάνουν και χρέη φυλάκων,

⁸⁰ Μιχάλης Μαδιανός, *Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση και η ανάπτυξη της από τη θεωρία στην πράξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994, σ.σ. 178-179.

⁸¹ «Στο Δρομοκαΐτειο με τους τρελούς», *Αθηναϊκή*, 22/3/1954, σ.σ. 3-4 και 23/3/1954, σ.σ. 3-4.

⁸² Michel Foucault, *Η Ιστορία της Τρέλας*, ό.π., σ.σ., 240-241.

κουδούνια κινδύνου» και καταλήγει αναμεταδίδοντας και τις κοινές αντιλήψεις ότι «τώρα αρχίζουμε να νιώθουμε πως είμαστε σε ψυχιατρείο, έτσι όπως το έχουμε ακούσει και το έχουμε πλάσει με τη φαντασία μας».⁸³ Οι συνθήκες στο ψυχιατρείο βασίζονται στην καταστολή των ασθενών, αλλά και τη βίαιη ενσωμάτωσή τους στον ιδρυματικό χώρο και χρόνο. Ηθικές επιταγές, πρότυπα συμπεριφοράς, μοντέλα διαχείρισης της ζωής συνυπάρχουν στα ψυχιατρικά ιδρύματα.

Στο παραπάνω άρθρο για το Δρομοκαΐτειο, εμφιλοχωρούν έμφυλες αντιλήψεις, λόγοι για την κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας, πολιτισμικές παραδοχές. Στην πτέρυγα των «μανιακών», αυτών που είναι σε μόνιμη διέγερση, στο γυναικείο τμήμα, οι άρρωστες «δεν είναι πια γυναίκες, αφού βωμολοχούν με τον αισχρότερο τρόπο, έχουν χάσει και αυτό το στοιχειώδες αίσθημα αιδούς. Δεν νιώθουν καμιά ντροπή, όταν φαίνονται και τα πιο απόκρυφα μέρη του κορμιού τους... το παραλήρημά τους περιστρέφεται γύρω από το σεξουαλικό».⁸⁴ Τα κανονιστικά πρότυπα θηλυκότητας σχετίζονται με τη σεξουαλικότητα των γυναικών. Οι βωμολοχίες και οι αναφορές ή εικόνες στο σεξ βρίσκονται εκτός του κοινωνικού προτύπου των γυναικών · η σεξουαλική συμπεριφορά της γυναίκας αποτελεί και δείκτη της ηθικής της συγκρότησης. Μόνο μία *τρελή* θα συμπεριφερόταν έτσι. Άλλωστε, «αυτό που ονομάζουμε ψυχιατρική πρακτική δεν είναι παρά μια ηθική τακτική, σύγχρονη με το τέλος του 18^{ου} αιώνα, που διατηρήθηκε μέσα τις εθιμοτυπίες των ασύλων, έστω και καλυμμένη από τους μύθους του θετικισμού».⁸⁵ Επομένως, οι παραπάνω γυναίκες διέφυγαν από τα όρια της γυναικείας σεξουαλικότητας και από την ηθική της θηλυκότητας στην οποία όφειλαν να ανταπεξέλθουν. Το πλέγμα εξουσιών που τις περιέβαλλε και οι ηθικές τακτικές που τους επιβάλλονταν, τις οδήγησαν-ως μια άλλη ανάγνωση των συμπεριφορών τους που περιγράφονται μέσα στο ίδρυμα- στο ψυχιατρείο και στον χώρο της ψυχιατρικής ανισορροπίας. Το ασφυκτικό πλαίσιο ελέγχου της σεξουαλικότητάς τους, ενδεχομένως να τις ώθησε σε «προκλητικές» συμπεριφορές και στάσεις.

⁸³ *Αθηναϊκή*, 22/3/1954, σ. 3.

⁸⁴ *Αθηναϊκή*, 22/3/1954, σ. 4.

⁸⁵ Michel Foucault, *Η Ιστορία της Τρέλας*, ό.π., σ. 265.

Εξάλλου, η ίδρυση της «αποικίας ψυχοπαθών» Λέρου συνδέθηκε με την αποσυμφόρηση των άλλων ψυχιατρικών ιδρυμάτων και τη βελτίωση της «περίθαλψης» των ψυχικά ασθενών. Τον Ιούνιο του 1957 είχαν περατωθεί οι εργασίες στη νέα μεγάλη «αποικία ψυχοπαθών» στη Λέρο, όπου υπήρχε η πρόθεση να μεταφερθούν εφτακόσιοι νοσηλευόμενοι από το κεντρικό ψυχιατρείο Αθηνών. Το νέο ίδρυμα χαρακτηρίστηκε από τον αστικό τύπο ότι διέθετε «τέλειες εγκαταστάσεις και σύγχρονα μέσα ψυχοθεραπευτικής», αφού τα δωμάτια ήταν άνετα, οι υποδομές πλήρεις, διέθετε πάρκα και μέσα ψυχαγωγίας.⁸⁶ Το ψυχιατρικό νοσοκομείο της Λέρου ιδρύθηκε στα 1957 και δέχθηκε στις αρχές του 1958 τους πρώτους 300 αρρώστους από το νησί του Αγίου Γεωργίου της Σαλαμίνας (Λοιμοκαθακτήριο Αθηνών) που είχαν μεταφερθεί εκεί από το Δαφνί το 1953, όπως είδαμε παραπάνω. Η επιλογή των αρρώστων έγινε με κριτήριο την έλλειψη επισκεπτηρίου για διάστημα μεγαλύτερο των 12 μηνών. Η μεταφορά τους πραγματοποιήθηκε με πλοία του Βασιλικού Ναυτικού. Σταδιακά, ο αριθμός τους πολλαπλασιάστηκε γιατί μεταφέρθηκαν άρρωστοι από τα ψυχιατρεία της Θεσσαλονίκης, της Κέρκυρα και των Χανίων. Η πρώτη ονομασία του Ψυχιατρείου ήταν «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου» με έδρα το Λακκί, με δύναμη 650 κρεβατιών. Το 1965 με βασιλικό διάταγμα, κατελήφθησαν τα τότε εγκαταλειμμένα κτίρια των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών (το πρώτο οίκημα ήταν τα κτίρια του παλιού ιταλικού Ναυαρχείου στη Λέρο) στα Λέπινια και το ίδρυμα μετονομάστηκε και επίσημα πια σε «Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Λέρου» με μία ανάπτυξη 2650 κρεβατιών.⁸⁷

Στο πνεύμα εξορίας και εγκλεισμού που επικράτησε στο ψυχιατρείο της Λέρου συνετέλεσε η αρχιτεκτονική του κτιρίου, αφού ουσιαστικά επρόκειτο για τη μετατροπή των στρατώνων του ιταλικού στρατού, του ψυχιατρικού ιδρύματος της Λέρου. Η δημιουργία «αποικίας ψυχοπαθών» στη Λέρο κυρώθηκε με το βασιλικό διάταγμα της 2/1/1958, στο άρθρο 2 του οποίου αναφέρεται ότι σκοπός της αποικίας είναι πέρα από «την περίθαλψη και την παρακολούθηση των χρόνιων ψυχικά πασχόντων», είναι και η μέριμνα για την «επαγγελματική και κοινωνική

⁸⁶ *Καθημερινή*, 6/6/1957, σ. 5.

⁸⁷ Μιχάλης Μαδιανός, *Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση και η ανάπτυξή της από τη θεωρία στην πράξη*, ό.π., σ.σ. 184-185.

αποκατάστασιν τούτων». Σε αυτό το ψυχιατρείο προσέφερε ελάχιστα, αφού οι περισσότεροι ασθενείς ήταν «χρόνιοι» και «αζήτητοι».

Πιο συγκεκριμένα, στον παρακάτω πίνακα αποτυπώνονται οι εισαγωγές στο ψυχιατρείο της Λέρου :

Πίνακας 3.1. Εισαγωγές στο ψυχιατρικό νοσοκομείο Λέρου

Έτη	Εισαγωγές
1958	311
1959	71
1960-1965	1616
1966-1970	1291
1971-1975	537
1976-1980	248
1981-1985	72
1986-1990	60
1991-1994	57
1995	2

Πηγή : Μαρία Μητροσύλη κ.α., *Μελέτη της νομικής και κοινωνικής θέσης των ασθενών στο κρατικό θεραπευτήριο Λέρου* , Αϊβαλή, Αθήνα 1995, σ. 49.

Το ψυχιατρείο της Λέρου αντικατοπτρίζει ότι η ίδια πολιτική πρακτική εξοστρακισμού των πολιτικών αντιπάλων, εφαρμόζεται και στην περίπτωση των «απροσάρμοστων», των «αλλότριων», των «ψυχικά ασθενών». Με βάση την πρακτική ότι «η τρέλα διώχνεται μακριά» έτσι ώστε «να μη μολύνει ή να μη θέσει σε κίνδυνο το υγιές κοινωνικό σώμα» , η θεραπευτική διαδικασία, επέβαλε την

απομόνωση και τον περαιτέρω εγκλεισμό ως αποτελεσματικής μεθόδου της αντιμετώπισης της ψυχικής ασθένειας.⁸⁸ Από 650 που προέβλεπε ο οργανισμός του 1958, με τις μαζικές μεταφορές της δεκαετίας του '60 και '70 έφτασαν τους 2600 το 1971. Συνολικά 4000 περίπου άτομα μεταφέρθηκαν με τις γνωστές αποστολές με τα αρματαγωγά, με μεγαλύτερη εκείνη του 1965, που μεταφέρθηκαν 900 άτομα, σε μια διαδικασία «αποκαθαισμού, ευταξίας και εύρυθμης λειτουργίας» των υπόλοιπων ψυχιατρικών ιδρυμάτων. Ήταν η χρονιά που μετονομάστηκε σε Ψυχιατρικό νοσοκομείο Λέρου με 2650 κλίνες.⁸⁹ Στο θεραπευτήριο της Λέρου επικράτησε και ενισχύθηκε η ασυλική δομή και η λογική της εξορίας και του στρατοπέδου, που ήταν άλλωστε η προηγούμενη χρήση του, αφού ήταν στρατώνες του ιταλικού στρατού. Οι περισσότεροι ασθενείς ήταν μακροχρόνιοι και με μικρή ως καθόλου επαφή με την οικογένειά τους.

Η ιδρυματική ψυχιατρική λοιπόν, συνιστούσε την κυρίαρχη μορφή περίθαλψης των ασθενών με ψυχιατρικές διαταραχές τη διερευνώμενη περίοδο. Οι ανεπάρκειες σε δομές και προσωπικό ήταν δεδομένες. Οι ελλείψεις, η κοινωνική και προσωπική αποστέρηση, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, συνιστούσαν παράγοντες που συνέβαλαν στην εκδήλωση αυτοκτονικών πρακτικών εντός του ψυχιατρείου. Αυτοκτονίες που αναδεικνύουν και την εσωτερίκευση του βιώματος των χαρακτηρισμένων ως ψυχιατρικών ασθενών στο πλαίσιο της ιδρυματικής, ασυλιακής ψυχιατρικής περίθαλψης και την αντίδρασή τους στο πλέγμα εξουσιών και κοινωνικού αποκλεισμού που ασκούνταν απέναντί τους.

⁸⁸ Θεόδωρος Μεγαλοοικονόμου «Ιστορία των παρεμβάσεων αποϊδρυματοποίησης στο κρατικό θεραπευτήριο Λέρου» στο Μαρία Μητροσύλη κ.α. *Μελέτη της νομικής και κοινωνικής θέσης των ασθενών στο κρατικό θεραπευτήριο Λέρου*, ό.π., σ.σ. 14-40 ` ειδικά, σ. 15.

⁸⁹ Ό.π., σ.16.

3.3. Η περίθαλψη

Τα βιώματα των νοσηλευόμενων ψυχιατρικών ασθενών, μπορεί να οδηγούσαν σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές, οι οποίες μπορεί να αποδίδονταν στην ψυχιατρική τους παρέκκλιση, αλλά ενδεχομένως περισσότερο να εμφορούνταν από τις συνθήκες διαβίωσης και της εμπέδωσης του αισθήματος του κοινωνικού εξοβελισμού τους. Οι αυτοκτονίες των ασθενών πηγάζουν από τα βιώματα του ψυχιατρικού εγκλεισμού και παροτρύνουν σε συνειρμούς για τη διαβίωση στο ψυχιατρικό ίδρυμα. Πόσο μάλλον που ήταν «εξαιρετικά σπάνιες οι περιπτώσεις όπου ο λόγος των ψυχικά νοσούντων όχι μόνο γινόταν ουσιαστικά σεβαστός, αλλά επιτρεπόταν ακόμη και να ακουστεί».⁹⁰ Οι αυτοκτονίες τους πιθανό να θεωρηθούν ως επιστέγασμα των συνθηκών που επικρατούσαν στο ψυχιατρικό ίδρυμα, του υποβιβασμού της προσωπικότητάς τους, της καταδίκης τους στη σιωπή. Άλλωστε, ο «τρόφιμος είναι αποκλεισμένος» από τις αποφάσεις που αφορούν την τύχη του.⁹¹ Η αυτοκτονία των ασθενών λοιπόν-πέρα από διαφυγή και αντίδραση στο κοινωνικό περιβάλλον και τον συναισθηματικό τους εγκλωβισμό- αποσκοπεί στο άκουσμα του λόγου του νοσούντος υποκειμένου.

Εξάλλου, το ψυχιατρείο δεν αποτελεί μόνο πλαίσιο νοσηλείας και θεραπείας της ψυχικής ασθένειας. Στις λειτουργίες του συμπεριλαμβάνονται ο υποχρεωτικός εγκλεισμός του ανθρώπου με την ψυχική ασθένεια, ο περιορισμός των ατομικών του ελευθεριών, η κράτηση και η φύλαξή του. Μετατρέπεται δηλαδή σε ένα θεσμό άσκησης κοινωνικού ελέγχου και περιορισμού ανθρώπων οι οποίοι κρίνονται ως αποκλίνουσας συμπεριφοράς, ικανής να διαταράξει κοινωνικές νόρμες.⁹² Όπως υποστηρίζει και ο Thomas Szasz, θα έπρεπε να είναι πρόδηλο ότι ο ψυχίατρος που συστήνει τον εγκλεισμό ή που αποδέχεται να θεραπεύει ασθενείς ακούσια νοσηλευόμενους δεν λειτουργεί ως επιστήμονας, αλλά και ούτε ως ένας μέσος γιατρός, που θεραπεύει κατόπιν συναινέσεώς τους. Ο ρόλος του ψυχιάτρου είναι να ασκεί κοινωνικό έλεγχο και υπό αυτή την έννοια είναι παρόμοιος με το ρόλο του

⁹⁰ Βάσια Λέκκα, *Ιστορία και θεωρία της ψυχιατρικής*, ό.π., σ.σ. 47-48.

⁹¹ Erving Goffman, *Άσυλα*, μετ.. Ξενοφών Κομνηνός, Ευρυαλός, Αθήνα 1994, σ. 28.

⁹² Χάρης Ασημόπουλος, *Η Καθημερινή Ζωή στο Ψυχιατρείο. Μορφές ιδρυματισμού και ιδρυματικής κακοποίησης*, ό.π., σ.σ. 60-61.

αστυνομικού, του δικαστή και του δεσμοφύλακα.⁹³ Επομένως, ο εγκλεισμός ψυχιατρικών ασθενών μπορεί συχνά να μην δικαιολογείται με βάση την παροχή της θεραπείας, αλλά να διενεργείται λόγω ανάγκης της προστασίας της κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για το ότι οι ψυχιατρικοί ασθενείς αποτελούν μια σημαντικότερη πηγή κινδύνων για την κοινωνία σε σχέση με τους μη ψυχιατρικούς, ο μύθος του «επικίνδυνου ψυχιατρικού ασθενούς» είναι ιδιαίτερα ανθεκτικός.⁹⁴

Όπως υποστηρίζει η ψυχολόγος Φωτεινή Τσαλίκογλου, «το ιδανικό πλαίσιο του «ακίνδυνου» ψυχοπαθούς ταυτίζεται με την εικόνα του «ιδρυματοποιημένου αρρώστου», που περνά τη ζωή του «αφανισμένος, αποτραβηγμένος, σιωπηλός, ακίνητος, χωρίς άλλους ορίζοντες πέρα από τα τείχη του ασύλου που εκτείνονται γύρω του. Κανείς πλέον δεν κινδυνεύει από αυτόν. Η κοινωνία είναι προστατευμένη, το ίδιο και η οικογένεια και οι θεράποντες ιατροί. Τον έχουμε καταστήσει ακίνδυνο επιβάλλοντάς του έναν αργό θάνατο».⁹⁵ Τον αποπέμπουμε λοιπόν, από το κοινωνικό σύνολο και τον αναγκάζουμε σε συνθήκες διαβίωσης που όχι μόνο δεν προωθούν τη «θεραπεία» του, αλλά μπορούν να προκαλέσουν και τον θάνατό του. Εικόνες που μεταφέρονται από τα αμερικανικά ψυχιατρεία αναδύουν την πρόθεση των υπευθύνων να διαχειριστούν και να «θεραπεύσουν» τους ασθενείς σε αρχιτεκτονική δομή ασφυκτικού εγκλεισμού. Σε περίπτωση ατυχήματος η λογική του εγκλεισμού και η αρχιτεκτονική που τον εξυπηρετεί μπορεί να είναι υπεύθυνος για τον θάνατο ασθενών. Το γεγονός αυτό αναδεικνύεται στην περίπτωση της πυρκαγιάς που εκδηλώθηκε σε ψυχιατρική κλινική της Αϊόβα των ΗΠΑ όπου νοσηλεύονταν 64 γυναίκες, από τις οποίες δεκαεννέα ανασύρθηκαν νεκρές. Η κλινική αποτεφρώθηκε πλήρως και οι σωστικές ενέργειες αποκαλύφθηκαν άκαρπες για τις νεκρές νοσηλευόμενες, αφού το κυριότερο εμπόδιο στη διάσωσή τους «ήταν τα σιδηρά κιγκλιδώματα με τα οποία ήσαν φραγμένα τα παράθυρα».⁹⁶

⁹³ Thomas Szasz, *Νόμος, Ελευθερία και Ψυχιατρική*, ό.π., σ. 51.

⁹⁴ Ό.π., σ. 204.

⁹⁵ Φωτεινή Τσαλίκογλου, «Ο Φόβος της Τρέλας», στο συλλογικό τόμο Μίλτος Λειβαδίτης (επιμ.) *Επικινδυνότητα και Κοινωνική Ψυχιατρική*, Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ.σ. 44-58' ειδικά σ. 55.

⁹⁶ *Βήμα*, 8/1/1950, σ. 6.

Επιπλέον, η καθημερινή διαβίωση στο ψυχιατρικό ίδρυμα ενέχει κινδύνους για τη σωματική ακεραιότητα των ασθενών. Ενδεικτικά, με αφορμή τη θανάσιμη επίθεση μιας νοσηλευόμενης σε μία άλλη κατά τη διάρκεια του προαυλισμού τους, τονίστηκαν οι ανεπάρκειες σε προσωπικό στο Δημόσιο Ψυχιατρείο, αλλά και οι καταστάσεις που βίωναν οι νοσηλευόμενοι σε αυτό. Η αδελφή της θανούσας υπέβαλε μήνυση και η εισαγγελία διέταξε ανακρίσεις. Σύμφωνα με τους υπαλλήλους οι νοσηλευόμενοι καθημερινά έβγαιναν κάποιες ώρες από τους θαλάμους στο προαύλιο. Οι υπάλληλοι εκείνες τις ώρες ασχολούνταν με τον καθαρισμό των θαλάμων και οι επιστάτες δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν το συμβάν, διότι η επιτιθέμενη «καταληφθείσα υπό κρίσεως» ενήργησε απρόβλεπτα και δεν ήταν δυνατό να την «αναχαιτίσουν». Σχετική ανακοίνωση για το συμβάν εξέδωσε και το υπουργείο προνοίας που υπογραμμίζει ότι ήταν «απρόβλεπτον» το γεγονός και τονίζει στην ανακοίνωση ότι η διεθνής αναλογία προσωπικού- ασθενών είναι ένα προς έξι, ενώ στο Δημόσιο Ψυχιατρείο ξεπερνά τους ένα προς δεκαπέντε.⁹⁷ Ενώ η ανακοίνωση αναφέρει την αδυναμία αποτροπής του θανάτου της νοσηλευόμενης, εξαιτίας της ταχύτητας που εκτυλίχθηκε η επίθεση, εντούτοις καταδεικνύει και τις ανεπάρκειες στο προσωπικό του ιδρύματος. Όμως, αναρωτιέται κανείς ποιος θα μπορούσε να θεραπεύσει αυτές τις ελλείψεις, αν όχι η ίδια η κυβέρνηση και η πολιτική ηγεσία του υπουργείου; Στο βάθος του παραπάνω συλλογισμού, διακρίνουμε πολιτικές ευθύνες για τον θάνατο της νεαρής νοσηλευόμενης, αφού δεν προσωποποιείται όπως σε άλλες περιπτώσεις, που ανάγονται στην παράτυπη και αρνητική συμπεριφορά του προσωπικού.

⁹⁷ *Καθημερινή*, 31/7/1960, σ. 12. Να αναφέρουμε εδώ ότι την επόμενη χρονιά σημειώθηκε νέος θάνατος 60χρονου «ψυχοπαθή» έπειτα από επίθεση που δέχτηκε στην κλίνη του από έτερο νοσηλευόμενο, *Καθημερινή*, 26/10/1963, σ. 9. Το συμβάν δεν έλαβε δημοσιότητα, αναδεικνύοντας ότι κάποιοι νοσηλευόμενοι στο δημόσιο ψυχιατρείο δεν είχαν οικογενειακές επαφές και ενδιαφέρον κοινωνικό, όπως συνέβη στην παραπάνω περίπτωση, που η αδελφή της ασθενούς κινητοποίησε το θέμα. Όσον αφορά ευθύνη του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού, εντοπίζεται και στην περίπτωση του θανάτου της 58χρονης «μανιακής» νοσηλευόμενης, «εκ Τυρνάβου» προερχόμενη, η οποία κατόπιν δυσκολίας καταπόσεως και εμετών μεταφέρθηκε στην παθολογική κλινική για εξέταση, έτσι ώστε να αποκλειστούν προφανώς τα παθολογικά αίτια και να διαπιστωθεί αν ήταν ψυχοσωματικά. Εκεί για να γίνει η ακτινογραφική εξέταση, αντί να της χορηγηθεί «βάριο» όπως έπρεπε, της χορηγήθηκε μεγάλη ποσότητα «σουλφαμιδών» με αποτέλεσμα η γυναίκα να υποστεί «φαρμακευτική δηλητηρίαση» και να πεθάνει, *Καθημερινή*, 26/1/1964, σ. 12.

Συναφώς, ο θάνατος ενός μόλις δεκατριώνχρονου κοριτσιού έλαβε μεγάλη δημοσιότητα, προκαλώντας και την «αιφνιδιαστική» επίσκεψη του υπουργού υγιεινής. Συγκεκριμένα η νεαρή «τρόφιμος» βρέθηκε –από αμέλεια ή όχι δε διευκρινίζεται- στο «απομονωτήριο όπου κλείνονται οι μανιακοί» και δέχτηκε επίθεση με «οξύ αντικείμενο, πιθανότατα σουγλί», το οποίο ένας από τους «μανιακούς» κάρφωσε στα «γεννητικά της όργανα» με αποτέλεσμα να βρει τον θάνατο.⁹⁸ Ο υπουργός υγιεινής που επισκέφθηκε το ψυχιατρικό νοσοκομείο Αθηνών εντόπισε ανεπάρκειες σε προσωπικό και την ανάγκη έργων υποδομής. Τα προβλήματα τα εντοπίζει στο γεγονός ότι υπάρχουν περίπου 730 «υπεράριθμοι» νοσηλευόμενοι με συνέπεια «δύο και τρεις ασθενείς» να κοιμούνται μαζί. Η ανεπάρκεια «φυλάκων και νοσηλευτικού προσωπικού», που οφείλεται ακριβώς στους «υπεράριθμους», είναι βασικά υπεύθυνη-υποστηρίζει ο υπουργός- για τις βίαιες σκηνές και τις τακτικές αποδράσεις ασθενών. Ο υπουργός θεωρούσε απαραίτητες αυτές τις παρεμβάσεις, καθώς όπως λέει «αν θέλομεν να ονομαζώμεθα πολιτισμένος λαός οφείλομεν να λάβωμεν άμεσα μέτρα δια την βελτίωσιν των συνθηκών διαβιώσεως των ψυχοπαθών ασθενών».⁹⁹

Η προστασία λοιπόν, αφορά τους έξω, αφού οι νοσηλευόμενοι εκτίθενται σε ποικίλους κινδύνους. Εκτός των άλλων, στα ψυχιατρικά ιδρύματα εντοπίστηκαν καταγγελίες για καταχρήσεις και ακατάλληλη συμπεριφορά του υγειονομικού προσωπικού απέναντι στους νοσηλευόμενους. Στα 1955 σε ανακοίνωση του υπουργού προνοίας για το δημόσιο ψυχιατρείο αναφέρθηκε ότι έπειτα από αιφνιδιαστικό έλεγχο, συντάχθηκε πόρισμα που διαβιβάστηκε στον εισαγγελέα και κατηγορεί δέκα γιατρούς και νοσοκόμους. Ο έλεγχος αποκάλυψε τη φριχτή συμπεριφορά των υπαλλήλων του ιδρύματος, μιας και οι ασθενείς σύμφωνα με το πόρισμα «λιθοβολούνται και «δέρονται», καθώς και προέβαιναν σε οικονομικούς εκβιασμούς στους συγγενείς των ασθενών και ήταν υπεύθυνοι για «οικονομικές ατασθαλίες».¹⁰⁰ Στα 1955 συνεχίζονταν οι καταγγελίες για το δημόσιο ψυχιατρείο,

⁹⁸ *Αυγή*, 25/3/1964, σ. 7.

⁹⁹ *Αυγή*, 27/3/1964, σ.σ. 1,5. Να αναφέρουμε εδώ ότι τον ίδιο καιρό άλλη μία 58χρονη γυναίκα, νοσηλευόμενη ως «μανιακή», είχε αποβιώσει εξαιτίας χορήγησης λάθους φαρμάκου για την αντιμετώπιση παθολογικών συμπτωμάτων που είχε εμφανίσει *Καθημερινή*, 26/1/1964, σ. 12.

¹⁰⁰ *Αυγή*, 6/2/1955, σ. 5 και *Αυγή*, 19/2/1955, σ. 4.

που αναφέρονται στη συμπεριφορά του προσωπικού προς τους ασθενείς. Οι εκθέσεις των επιθεωρητών του υπουργείου Προνοίας ήταν καταπέλτης, αφού ανέφεραν ότι οι υπάλληλοι φέρονταν άσχημα στους ασθενείς, «κακοποιούντες βαναύσως» αυτούς, αλλά και εκμεταλλευόμενοι τους συγγενείς τους.¹⁰¹ Η συμπολιτευόμενη *Καθημερινή* το χαρακτηρίζει «ατυχές ίδρυμα» έπειτα από τις συνεχιζόμενες ανακρίσεις για τις καταχρήσεις που παρατηρήθηκαν στην προμήθεια τροφίμων. Ωστόσο, «ατομικοποιεί» την ευθύνη στην ακαταλληλότητα και την ανέντιμη συμπεριφορά των υπευθύνων, απαλλάσσοντας από την πολιτική ευθύνη την ηγεσία του υπουργείου. Το μόνο που της καταλογίζει είναι οι «ατυχείς» επιλογές προσώπων.¹⁰² Στη δομή και την καθημερινότητα της περίθαλψης δεν ασκείται αυτονόητα καμία κριτική για μετάλλαξή της.

Από την άλλη, η καταστολή των ασθενών, γινόταν με θεραπευτικές μεθόδους και ψυχοτρόπα σκευάσματα. «Ο ψυχοπαθής που βρίσκεται σε έντονη διέγερση απομονώνεται σε ειδικά μοναχικά δωμάτια και η κρίσις καταπραΰνεται με διάφορα φάρμακα, βρωμιούχα, χλωρόλ και στις πολύ δύσκολες περιπτώσεις με ενέσεις σκοπελαμίνης».¹⁰³ Παράλληλα, εφαρμόζονταν λοβοτομές και ηλεκτροσόκ, τόσο για τη «θεραπεία» των ασθενών, όσο και για «προσαρμογή» τους στους κανόνες του ψυχιατρικού ιδρύματος. Το ηλεκτροσόκ εφαρμόστηκε πρώτη φορά στο Δρομοκαΐτειο στα 1945-1946 και αποτελούσε ιδιαίτερα επώδυνη διαδικασία για τους ασθενείς, οι

¹⁰¹ *Καθημερινή*, 8/2/1955, σ. 1. Μάλιστα ο προϊστάμενος της εισαγγελίας Αθηνών άσκησε δίωξη για τα «καταγγελθέντα έκτροπα» με ιδιαίτερα οξείες κατηγορίες όπως της ανθρωποκτονίας «εξ αμελείας», σωματικές βλάβες, εκβιασμούς για απόσπαση χρηματικών ποσών, υπεξαιρέσεις *Καθημερινή*, 10/2/1955, σ. 6.

¹⁰² *Καθημερινή*, 15/4/1962, σ. 1. Εκμετάλλευση «τροφίμων» ψυχιατρείου διαπιστώνονται και στο εξωτερικό και μάλιστα στη Σοβιετική Ένωση, όπου ο «σοσιαλιστικός» άνθρωπος έχει απαλλαχθεί υποθετικά από τη «μανία» του πλουτισμού και της επίτευξης του ιδιωτικού κέρδους. Σύμφωνα με αναμετάδοση από ιδιωτική υπηρεσία της *Καθημερινής*, η εφημερίδα «Ισβέστια», επίσημο όργανο της κυβέρνησης, δημοσίευσε την είδηση ότι η υπηρεσία ασφαλείας του σοβιετικού κράτους εξάρθρωσε «σπείρα» 52 συνολικά ατόμων, οι οποίοι υπεξαίρεσαν τρία εκατομμύρια ρούβλια που κανονικά θα ανήκαν στο δημόσιο. Συγκεκριμένα, οικειοποιούνταν την παραγωγή «διανοητικών καθυστερημένων ατόμων» ενός εργαστηρίου παραγωγής πλεκτικών ειδών, το οποίο ανήκε σε «ψυχονευρολογική κλινική της Μόσχας», η οποία χρησιμοποιούσε το εργαστήριο στο πλαίσιο «εργασιοθεραπείας» των νοσηλευόμενων, *Καθημερινή*, 22/10/1963, σ. 3.

¹⁰³ *Αθηναϊκή*, 23/3/1954, σ.σ. 3-4.

οποίοι «το τρέμανε».¹⁰⁴ Ο έλεγχος είναι απόλυτος και η δυνατότητα ιδιωτικότητας του «τροφίμου» έχει αφαιρεθεί. Η ακραία μορφή της συνεχούς επέμβασης, ελέγχου και παρακολούθησης των ψυχιατρικών ασθενών, προκαλείται από την πεποίθηση ότι ο ασθενής μπορεί να προβεί σε αυτοκτονία. Ο E. Goffman, μεταφέροντας και εικόνες από τα ψυχιατρικά ιδρύματα των ΗΠΑ, υποστήριζε ότι «προκειμένου να κρατηθεί ένας τρόφιμος στη ζωή με τάσεις αυτοκτονίας, το προσωπικό μπορεί να κρίνει αναγκαίο να τον υποβάλει σε συνεχή επίβλεψη ή να τον δέσει σε μια καρέκλα μέσα σε ένα κλειδωμένο δωμάτιο».¹⁰⁵

Σε αυτό το πλαίσιο διαβίωσης, ορισμένοι «τρόφιμοι» προέβησαν σε αυτοκτονικές συμπεριφορές. Σύμφωνα με τη διδακτορική διατριβή του ψυχιάτρου Ιωάννη Καλοφωλιά στο χρονικό διάστημα 1945-1972 συνέβησαν 53 ολοκληρωμένες αυτοκτονίες νοσηλευομένων από τους 3.639 θανάτους νοσηλευομένων στο δημόσιο ψυχιατρείο της Αθήνας, δηλαδή 1,4% των θανάτων. Στο ίδιο χρονικό διάστημα- σύμφωνα με την παραπάνω διδακτορική διατριβή- νοσηλεύτηκαν 21.160 άτομα και ο αριθμός των νοσηλευομένων προσέγγιζε τις 2.500 σε ετήσια βάση. Αναλογικά, παρατηρήθηκε μία αυτοκτονία για 399 εισαγωγές ασθενών στο ψυχιατρικό ίδρυμα.¹⁰⁶ Στην παραπάνω μελέτη, αναλύεται ότι η αναλογία του δείκτη αυτοκτονιών νοσηλευομένων στο ψυχιατρείο είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από αυτή του γενικού πληθυσμού της Ελλάδας κατά την ίδια περίοδο, μιας και υπολογίζεται ότι μεσοσταθμικά στο γενικό πληθυσμό αυτοκτονούν 3,75 επί 100.000 κατοίκους, ενώ ο αντίστοιχος δείκτης στο δημόσιο ψυχιατρείο της Αθήνας ήταν 80 επί 100.000 νοσηλευομένους. Ο νευρολόγος-ψυχίατρος Καλοφωλιάς αποδίδει το γεγονός αυτό στη ροπή των «εκ ψυχικής νόσου πασχόντων» προς την αυτοκτονία, αλλά και στο «νοσηρό» περιβάλλον του ψυχιατρείου ενισχυόμενο από το αίσθημα εγκατάλειψης από τους οικείους, την κοινωνική απόσυρση που επιφέρει ο εγκλεισμός-πολλές φορές ακούσιος-και το αισθήματα μειονεξίας και κατωτερότητας που μπορεί να

¹⁰⁴ Βάσια Λέκκα, *Ιστορία και θεωρία της ψυχιατρικής*, ό.π., σ. 177.

¹⁰⁵ Erving Goffman, *Άσυλα*, ό.π., σ. 87.

¹⁰⁶ Ιωάννης Καλοφωλιάς, *Η Αυτοκτονία εν τω Κρατικό Θεραπευτήριο Ψυχικών Παθήσεων Αθηνών κατά τα έτη 1945 μέχρι 1972*, Αθήνα 1977, σ. 53.

αισθάνονται οι νοσηλεύόμενοι.¹⁰⁷ Στην παραπάνω μελέτη ο εγκλεισμός επιφέρει το έντονο συναίσθημα απόρριψης και χαμηλής αυτοεκτίμησης. Ο νοσηλεύόμενος βιώνει την απαξίωση του εαυτού από τους άλλους, αλλά και από τον ίδιο. Τα αισθήματα κατωτερότητας μπορεί να οδηγήσουν στην αυτοκαταστροφή. Στην παραπάνω μελέτη, ένας νεαρός «παρανοϊκός σχιζοφρενής» μονολογούσε στερεότυπα πριν προβεί στην αυτοκτονία του ότι «με θεωρούν εις το χωριό ανίκανο ακόμη και για να οργάσω, δεν με εκτιμά κανείς, πώς μπορώ να ζήσω;»¹⁰⁸. Το βίωμα της μη εκπλήρωσης των κοινωνικών ρόλων αποτελεί συνέπεια του εγκλεισμού, αλλά ίσως και αφετηρία του χαρακτηρισμού κάποιου ως «ψυχοπαθή» και της κοινωνικής περιθωριοποίησής του.

Η διασπορά των ψυχιατρικών ασθενών που προβαίνουν σε αυτοκτονικές συμπεριφορές εντός ψυχιατρικών ιδρυμάτων, απηχούν την πολλαπλότητα των κοινωνικών υποκειμένων που «χρηρίζουν» νοσηλείας και αντανακλούν μορφές υποκειμενικότητας των ασθενών στο βίωμα του ψυχιατρικού εγκλεισμού. Ο 36χροτος έμπορος, ο οποίος νοσηλευόταν στο δημόσιο ψυχιατρείο απαγχονίστηκε εντός του «λουτήρος» με αποτέλεσμα να βρει τραγικό θάνατο.¹⁰⁹ Εντός του δημόσιου ψυχιατρείου, απαγχονίστηκε ο 40χρονος νοσηλεύόμενος παλαιοπάλης. Λίγες ημέρες αργότερα επίσης στο Δημόσιο Ψυχιατρείο αυτοκτόνησε με απαγχονισμό ο 29χρονος νοσηλεύόμενος, με τον χαρακτηρισμό «ψυχοπαθής» να συνιστά το μόνο κοινωνικό χαρακτηριστικό που δίνει η είδηση. Επίσης, με απαγχονισμό αυτοκτόνησε στο Δημόσιο Ψυχιατρείου ο 24χρονος «τρόφιμος» αυτού.¹¹⁰ Τον προηγούμενο χρόνο ο 71χρονος νοσηλεύόμενος είχε απαγχονιστεί με τη λωρίδα της πυτζάμας του και τον επόμενο ο 51χρονος νοσηλεύόμενος βρέθηκε απαγχονισμένος στην αποθήκη του

¹⁰⁷ Χαρακτηριστικά αναφέρεται η περίπτωση ενός 35χρονου «σχιζοφρενή», ο οποίος πριν αυτοκτονήσει, όπως προκύπτει από το ιατρικό ιστορικό του, διατύπωνε την «ανυπόφορη κατάσταση» στην οποία είχε περιέλθει εξαιτίας της πλήρους απόρριψης που βίωνε από τους συγγενείς και της έντονης πίεσης τους να εισαχθεί για ψυχιατρική νοσηλεία, όπως είχε συμβεί και τέσσερις φορές στο παρελθόν Ιωάννης Καλοφωλιάς, *Η Αυτοκτονία εν τω Κρατικώ Θεραπευτήριω Ψυχικών Παθήσεων Αθηνών κατά τα έτη 1945 μέχρι 1972*, ό.π., σ. 65.

¹⁰⁸ Ιωάννης Καλοφωλιάς, *Ό.π.*, σ. 66.

¹⁰⁹ *Καθημερινή*, 1/11/1955, σ. 5.

¹¹⁰ *Καθημερινή*, 7/8/1962, σ. 7 · *Καθημερινή*, 29/8/1962, σ. 5 · *Καθημερινή*, 15/9/1962, σ. 7.

δημόσιου Ψυχιατρείου, όπου είχε καταφέρει να απομονωθεί και ο 41χρονος νοσηλευόμενος καταγόμενος από τη Μεσσηνία επίσης βρέθηκε απαγχονισμένος.¹¹¹

Και σε άλλους χώρους ψυχιατρικής περίθαλψης εντοπίζονται αυτοκτονίες. Με βρόγχο που δημιούργησε από ένα ζευγάρι κάλτσες και «προσέδεσεν ακολούθως εις την κλίνην της» αυτοκτόνησε η 35χρονη υφάντρια νοσηλευόμενη «εις την εν Ν. Φαλήρω νευρολογικήν κλινικήν Μαρκομιχελάκη».¹¹² Επίσης, στη νευρολογική κλινική Μαρκομιχελάκη αυτοκτόνησε η 35χρονη «ψυχοπαθής», η οποία παρασκεύασε «βρόγχον» με τις κάλτσες της, τοποθετώντας το ένα άκρο στον λαιμό και το άλλο «επί της κλίνης της»¹¹³, όπως και ο νοσηλευόμενος «εντός του θεραπευτηρίου Μαρκομιχελάκη» στο Ν. Φάληρο, αυτοκτόνησε πέφτοντας από τον τέταρτο όροφο.¹¹⁴ Επίσης, εις το «Μαρκομιχελάκειον θεραπευτήριον» στο Μοσχάτο αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει, «λαβών δόσιν νιτρικού οξέως» ο 51χρονος νοσηλευόμενος «ψυχοπαθής»¹¹⁵, ενώ σε «νευρολογική κλινική» στο Ελληνικό της Αττικής απαγχονίστηκε η 45χρονη νοσηλευόμενη που καταγόταν από τη Χίο και είχε μεταβεί προς νοσηλεία.¹¹⁶ Στο Δρομοκαϊτειο αυτοκτόνησε ο εκεί «κωφάλαος» νοσηλευόμενος, ο οποίος είχε κάνει απόπειρα αυτοκτονίας και στο παρελθόν, χωρίς να αναφέρεται αν αυτός ήταν και ο λόγος της εισαγωγής του προς νοσηλεία στο ψυχιατρικό ίδρυμα.¹¹⁷ Οι συνθήκες διαβίωσης, οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν, η φαρμακευτική αγωγή, η κοινωνική απόσυρση που βίωναν οι «τρόφιμοι» αποτελούσαν ικανές συνθήκες για την εκδήλωση αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών.

¹¹¹ *Καθημερινή*, 21/1/1961, σ. 7 · *Καθημερινή*, 8/5/1963, σ. 7 και *Καθημερινή*, 20/8/1963, σ. 7. Αντίθετα, ο 56χρονος νοσηλευόμενος που αποφάσισε να αυτοκτονήσει αυτοτραυματιζόμενος με «λεπίδα ξυριστικής μηχανής» στην κοιλιά έγινε εγκαίρως αντιληπτός και επιβίωσε *Καθημερινή*, 27/6/1963, σ. 7.

¹¹² *Καθημερινή*, 6/3/1954, σ. 5.

¹¹³ *Νέοι Σκοποί*, 5/3/1954, σ. 2.

¹¹⁴ *Φωνή του Πειραιώς*, 12/8/1961, σ. 2.

¹¹⁵ *Καθημερινή*, 5/1/1956, σ. 8.

¹¹⁶ *Ελευθερία*, 6/10/1960, σ. 6.

¹¹⁷ *Καθημερινή*, 1/1/1954, σ. 7.

Παρά το γεγονός, ότι στην «αποικία ψυχοπαθών», στο νησάκι του Αγίου Γεωργίου, εγκλείστηκαν 300 «ελαφριά» περιστατικά και σημαντική θεραπευτική μέθοδος αποκατάστασης ήταν η εργασιοθεραπεία, κυρίως με αγροτικές εργασίες. Εντοπίστηκαν περιπτώσεις νοσηλευομένων, που πνίγηκαν είτε στην προσπάθειά τους να δραπετεύσουν είτε με πρόθεση να αυτοκτονήσουν. Σε αυτές τις περιπτώσεις προβαλλόταν και το ενδεχόμενο του δυστυχήματος. Αυτό συνέβη στην περίπτωση του 28χρονου «τροφίμου», που είχε εξαφανιστεί από το θάλαμό του και βρέθηκε πνιγμένος στη θαλάσσια περιοχή του περάματος. Τα ενδεχόμενα που προκρίθηκαν ήταν της αυτοκτονίας ή του δυστυχήματος¹¹⁸, απορρίπτοντας το ενδεχόμενο της δραπετεύσης, που θα μπορούσε να είναι επίσης πιθανό. Όπως και για τον 56χρονο νοσηλευόμενο του Αγίου Γεωργίου, το πτώμα του οποίου «εξεβράσθη» στο Πέραμα δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση ότι αυτοκτόνησε¹¹⁹, μπορεί επίσης να υποκρύπτει προσπάθεια δραπετεύσης, αν και τα ισχυρά νοήματα που συνδέουν την αυτοκτονία με τον αναγνωρισμένο «ψυχοπαθή» απολήγουν στην ταξινόμηση του θανάτου ως αυτοκτονία. Όμως, η 55χρονη γυναίκα, η οποία αυτοκτόνησε πέφτοντας στη θάλασσα στη Βουλιαγμένη και το πτώμα της περισυνέλεξαν αλιείς, είχε δραπετεύσει προ δύο ημερών από την κλινική που νοσηλευόταν «συνεπεία νευρασθένειας»¹²⁰, όπως επίσης και ο άντρας που βρέθηκε νεκρός στην ακτή του Π. Φαλήρου εξακριβώθηκε ότι ήταν «φυγάς» του Δημόσιου Ψυχιατρείου και ότι είχε αποστείλει επιστολές στον αδερφό και την αστυνομία ότι επρόκειτο να αυτοκτονήσει. Πράγματι, το έπραξε αυτό λαμβάνοντας μεγάλη ποσότητα ασπιρινών.¹²¹ Οι παραπάνω αυτοκτονίες ενδεχομένως να σημειώνουν την έντονη αποστροφή τους στην επιστροφή τους στο ψυχιατρικό ίδρυμα μετά τον εντοπισμό τους. Η αυτοκτονία τους

¹¹⁸ Καθημερινή, 16/4/1963, σ. 6.

¹¹⁹ Καθημερινή, 19/5/1963, σ. 11.

¹²⁰ Καθημερινή, 18/4/1963, σ. 7. Παρόμοιες είναι οι συνθήκες θανάτου του 30χρονου εμπόρου, ο οποίος είχε εξαφανιστεί από την κλινική όπου νοσηλευόταν-«πάσχων εκ νευρασθενείας»- και όταν βρέθηκε το πτώμα του στο Διόνυσο «διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για αυτοκτονία», Καθημερινή, 6/7/1963, σ. 7. Η δραπετεύση γινόταν και από φορείς άλλων ασθενειών, επικίνδυνων για τη «δημόσια τάξη και υγεία» και ήταν περιορισμένοι και σε καραντίνα. Λίγες ημέρες αργότερα συνελήφθησαν στον Πειραιά δύο άντρες «χανσενικοί», οι οποίοι είχαν αποδράσει από νοσοκομείο της Ικαρίας όπου νοσηλεύονταν Καθημερινή, 12/7/1963, σ. 6.

¹²¹ Καθημερινή, 4/5/1961, σ. 5.

είναι μια απελευθερωτική πράξη από τον ρυθμό, την καθημερινότητα, το βίωμα του εγκλεισμού με όλους τους συνειρμούς που αυτός επιφέρει.

Άλλωστε, φαίνεται να είναι τέτοια τα νοήματα που περιβάλλουν τον ψυχιατρικό εγκλεισμό, που υποψήφιοι νοσηλεύόμενοι προβαίνουν σε αυτοκτονίες για να τον αποφύγουν. Ο 25χρονος «νευρασθενής», ο οποίος βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη με τη σύζυγό του προκειμένου να «εισαχθή εις νοσηλευτικόν ίδρυμα», πνίγηκε εκουσίως στον Θερμαϊκό.¹²² Η προοπτική νοσηλείας τόσο για το επίπεδο διαβίωσης, όσο και για τα κοινωνικά σημαινόμενα φαντασιακά σχηματίζουν ένα αόρητο πλαίσιο εγκλωβισμού. Η 64χρονη γυναίκα που έπεσε και πνίγηκε «κατά τον πλουν» από τη Σάμο στον Πειραιά ερχόταν με την προοπτική της νοσηλείας, μιας και είχε χαρακτηριστεί «νευρασθενής».¹²³ Η αίσθηση της αποπομπής από την κοινότητα προκαλεί εκούσιους θανάτους. Ο 27χρονος ιδιωτικός υπάλληλος, υιός διευθυντή γνωστού αθηναϊκού κέντρου διασκεδάσεως, αυτοκτόνησε «βληθείς δια σφαίρας περιστρόφου», «ήτο ψυχοπαθής» και επρόκειτο να εισαχθεί «εις νευρολογικήν κλινικήν».¹²⁴ Η αυτοϋποτίμηση, η εξορία, η φαντασιακή σχηματοποίηση και το συμβολικό νόημα του ψυχιατρείου, η συνειδητοποίηση της νέας κατάστασης επιφέρει αυτοκτονίες σε ψυχιατρικούς «ασθενείς» που ενδεχομένως να μην είχαν κανένα δείγμα «αυτοκτονικότητας» πριν την ανακοίνωση για υποχρεωτική περίθαλψη.

Εξάλλου, ψυχιατρικές έρευνες υποστηρίζουν ότι τα άτομα που «πάσχουν» από κατάθλιψη ή μανιοκατάθλιψη προβαίνουν σε «σοβαρές» αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές κυρίως στα πρώτα στάδια της εκδήλωσης της συναισθηματικής διαταραχής ή αμέσως μετά την έξοδό τους από νοσοκομείο στο οποίο ενδεχομένως νοσηλεύονται. Χωρίς να υπάρχει αξιόπιστη απάντηση, μία εκτίμηση για τα περιστατικά αυτά είναι ότι στα πρώτα στάδια της ασθένειας η κοινωνική και συναισθηματική αποδιοργάνωση είναι πιο έντονη, αφού δεν υπάρχει «εξοικείωση» με τη νέα κατάσταση.¹²⁵ Σε παρόμοιο επεξηγηματικό σχήμα μπορούν να ενταχθούν και οι αυτοκτονίες νοσηλευομένων, αφού το βίωμα της κοινωνικής αποπομπής και

¹²² *Καθημερινή*, 28/3/1964, σ. 7.

¹²³ *Καθημερινή*, 20/7/1956, σ. 5.

¹²⁴ *Καθημερινή*, 18/4/1950, σ. 5.

¹²⁵ Kay Redfield Jamison, *Night falls fast*, ό.π., σ. 114.

εξορίας, προκαλεί την αποδιοργάνωση και σε συνδυασμό με τη δύσκολη και βίαιη προσαρμογή στις συνθήκες του ψυχιατρικού ιδρύματος, επιφέρει αυτοκτονικές συμπεριφορές. Μελέτες για τις αυτοκτονίες νοσηλευομένων σε ψυχιατρικά ιδρύματα, στο εξωτερικό και την Ελλάδα, έχουν αναδείξει ότι το φαινόμενο είναι πιο συχνό κατά τις πρώτες ημέρες της εισαγωγής στο νοσοκομείο. Αυτό θεωρείται ότι συμβαίνει εξαιτίας της αντίδρασης στο κλειστό περιβάλλον του ψυχιατρικού ιδρύματος, στη «μη παραδοχή της νόσου» τους και πιθανότατα στο αίσθημα εγκατάλειψης ή ακόμα και τιμωρίας των οικείων προσώπων που προκάλεσαν τον αναγκαστικό εγκλεισμό.¹²⁶

Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι η ψυχιατρική διαχείριση της αυτοκτονικής πρακτικής αποτελεί ευρέως διαδεδομένη κοινωνική συνεπαγωγή και κυρίαρχη πολιτισμική αντίληψη. Αν ενσκήψουμε όμως στις ειδήσεις για αυτόχειρες χαρακτηρισμένους ως ψυχικά διαταραγμένους, στα κοινωνικά χαρακτηριστικά, στα βιώματά τους και στις δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν, εγείρονται ερωτήματα για το κατά πόσο η αυτοκτονία τους είναι απότοκος ψυχιατρικής διαταραχής ή συνέπεια των κοινωνικών συνισταμένων της ύπαρξής τους. Ο ψυχιατρικός λόγος-με το κύρος και την εξουσία του- αποπολιτικοποιεί την πράξη του αυτόχειρα, αποπροσανατολίζει από το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον του, διαλύει τις όποιες αμφισβητήσεις σε τακτικές και πεδία εξουσίας που περιζώνουν τον αυτόχειρα, κρίνοντας την αυτοκτονία ως ατομική παρέκκλιση και όχι ως ένα πολύπλοκο κοινωνικό φαινόμενο στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Παρακάτω, θα εμβαθύνουμε στις επιδράσεις του κοινωνικού πλαισίου και της εσωτερικεύσής του στις αυτοκτονικές πρακτικές, διαμέσου της ανίχνευσης του τρόπου με τον οποίο το οικονομικό περιβάλλον συμπλέει και αλληλεπιδρά με τις κοινωνικές νόρμες, τα πολιτισμικά νοήματα και τα έμφυλα κανονιστικά πρότυπα, προκαλώντας πολλαπλές αντιδράσεις και αντιστάσεις, ανάμεσα στις οποίες εντάσσονται και οι αυτοκτονίες.

¹²⁶ Ιωάννης Καλοφωλιάς, *Η Αυτοκτονία εν τω Κρατικώ Θεραπευτήριω Ψυχικών Παθήσεων Αθηνών κατά τα έτη 1945 μέχρι 1972*, ό.π., σ. 61 για ψυχιατρικά ιδρύματα στο εξωτερικό και σ. 68 για την ερμηνεία του φαινομένου από πλευρές της ψυχιατρικής.

Κεφάλαιο 4°. Η πολιτική οικονομία της αυτοκτονίας

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η διερεύνηση της συσχέτισης των αυτοκτονικών πρακτικών με το οικονομικό περιβάλλον. Θα αναζητηθούν οι επιδράσεις των οικονομικών δυσχερειών στην απόφαση του εκούσιου θανάτου. Θα ανιχνευτεί η αλληλοδιαπλοκή του οικονομικού παράγοντα με πολιτικές δράσεις και αντιθέσεις, πολιτισμικές παραδοχές και αξίες, κοινωνικά πρότυπα και στερεότυπα και οι όποιες μεταλλάξεις τους στο χρόνο. Σκοπό του κεφαλαίου αποτελεί και η διάγνωση των μετατοπίσεων του λόγου, ο οποίος αρθρώνεται στο έδαφος των εξηγήσεων αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών ως απότοκος του οικονομικού αδιεξόδου. Αιχμή του κεφαλαίου συνιστά η ανάλυση των συμφραζομένων, συστατικών, αντιθέσεων και πολλαπλών ερμηνειών που ανακύπτουν στις αφηγήσεις για αυτοκτονικές πρακτικές για «λόγους οικονομικούς» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Η οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα τα πρώτα χρόνια της δεκαετία του 1950 δε βρισκόταν σε καθόλου καλό σημείο. Η σταθεροποίηση της οικονομίας την περίοδο 1950-1953 είχε αναστείλει τους ρυθμούς ανόδου της οικονομίας και είχε προκαλέσει την πρώτη μεταπολεμικά ύφεση στην οικονομία. Αυτό είχε εντείνει τα προβλήματα της απασχόλησης. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής, το ποσοστό υποαπασχόλησης στη γεωργία έφθανε το 40% (850.000) , ενώ η ανεργία στα αστικά κέντρα προσέγγιζε το 13-15% (200.000). Συνολικά πάνω από 1 εκατομμύριο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (27% του συνόλου) δεν είχε ορατές προοπτικές απασχόλησης.¹ Συνοπτικά, ο αριθμός των απόρων ξεπερνούσε τα 3.000.000 την περίοδο 1951-1957, ενώ το εισόδημα του 70% των οικογενειών της χώρας επέτρεπε μόνο τη στοιχειώδη κάλυψη των βασικών αναγκών. Στις πόλεις συγκροτήθηκε μια τεράστια φτωχολογιά, που εμφάνιζε αυξητικές τάσεις, ενώ αντίστοιχα, οι μισές περίπου αγροτικές οικογένειες διαβιούσαν σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας. Με την ανεργία σε εκρηκτικά επίπεδα, (σχεδόν το ¼ του ενεργού

¹ Γιώργος Σταθάκης, « Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες 1950-1960» , στο συλλογικό τόμο *Επιστημονικό Συμπόσιο 1949-1967. Η Εκρηκτική Εικοσαετία* , Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ.σ. 13-65 , ειδικά σ. 49.

εργατικού πληθυσμού στις πόλεις ήταν άνεργοι και υποαπασχολούμενοι) με τους υποαπασχολούμενους αγρότες να υπερβαίνουν τις 600.000.²

Η εξάπλωση της ανεργίας, ατόμων με οικονομικές δυσχέρειες και γυναίκες που «δεν μπορούν να διαθρέψουν τα παιδιά τους» είναι τόσο κοινωνικά εμφανής τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, ώστε αναγνωρίζεται και από τα αστικά στρώματα. Αύξηση των αυτοκτονικών πρακτικών «δια οικονομικούς λόγους» εντοπίζει στα 1952 ο αρθρογράφος της αστικής συντηρητικής πειραϊκής εφημερίδας. Εμπνεόμενος από τις πολιτισμικές και νομικές αντιλήψεις σχετικά με τις αυτοκτονίες, παρατηρεί με κάποια έκπληξη ότι αντίθετα η εγκληματικότητα στον Πειραιά παρουσιάζει κάμψη, σε αντίθεση με «απόπειρες αυτοχειριάσεων». Ενώ επισημαίνεται στο άρθρο, το διαφορετικό πλαίσιο εγκληματικότητας και αυτοκτονιών στην πρωτεύουσα, επιχείρημα το οποίο θα ήταν πιθανό να οδηγούσε στην υπόθεση της διαφορετικής συγκέντρωσης ανθρώπων που αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσχέρειες και την κοινωνική δομή της πόλης, εντούτοις τη διάσταση αυτή την εντοπίζει στην «πειραϊκή» ταυτότητα και στη διαφύλαξη «του ονόματος», της υστεροφημίας του Πειραιά. Η ανάπτυξη του αισθήματος της «συναλληλίας» είναι το συμπέρασμα που καταλήγει ο αρθρογράφος για τον περιορισμό των δικαιολογημένων κοινωνικά, αλλά ωστόσο «απονενοημένων διαβημάτων».³ Πολύ προσεκτικά, όπως προκύπτει από την παραπάνω αναφορά, τα συντηρητικά αστικά στρώματα καθορίζουν την αυτοκτονία ως διαταραγμένη πράξη που απαντά σε κοινωνικά προβλήματα, ταυτίζοντάς τη με το «έγκλημα κατά του εαυτού». Στη ζοφερή πολιτική ατμόσφαιρα των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων, με την όποια οικονομική διεκδίκηση ενδεχομένως να έχει ως συνέπεια το στρατοδικείο, η αυτοκτονία μπορεί να ειδωθεί και ως δημοσιοποίηση των κοινωνικών και πολιτικών αναληθειών. Αφηγήσεις όπως η παραπάνω, αντικατοπτρίζουν τη διαχείριση του αυτόχειρα από τόπους εξουσίας και αποσκοπούν στην απαξίωσή του και την «αποπολιτικοποίηση» της αυτοκτονίας του.

Για να επιστρέψουμε στο οικονομικό περιβάλλον, την επόμενη δεκαετία οι οικονομικοί δείκτες σημείωσαν σημαντική βελτίωση. Την περίοδο 1960-1966, το ΑΕΠ αυξανόταν με μέσο όρο 6,7% περίπου τον χρόνο. Συνάμα, αναδιαρθρώθηκε η

² Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π., σ.σ. 51-52.

³ *Φωνή του Πειραιώς*, 21/6/1952, σ. 1.

οικονομική βάση, αφού η γεωργία από 24,1% συνεισφορά στο ΑΕΠ, περιορίστηκε στο 17,8%. Σημαντική θέση κατέλαβε το ξένο κεφάλαιο, «με πάνω από 30% του επενδυμένου κεφαλαίου στη βιομηχανία και τις μεταφορές», χωρίς όμως να υποτιμάται η «μεγάλη συσσώρευση του ντόπιου κεφαλαίου», η οποία κατέστη εφικτή και εξαιτίας «του μετεμφυλιακού θεσμικού πλαισίου, που έδινε τη δυνατότητα να εκμεταλλεύεται τη φθηνή εργατική δύναμη», να συρρικνώνει τα εργασιακά δικαιώματα και διεκδικήσεις, «να ιδιοποιείται κοινωνικούς πόρους, να φοροδιαφεύγει».⁴ Η οικονομική ανάπτυξη δεν ωφελούσε μονοσήμαντα και αυτονόητα τα λαϊκά στρώματα. Επηρεαζόταν από το πολιτικό υπόβαθρο και τις πολιτικές στοχεύσεις, επιδιώξεις και διαμοιρασμού της οικονομικής μεγέθυνσης. Ωστόσο, βασική ειδοποιός διαφορά στη δεκαετία του 1960 είναι ο πολλαπλασιασμός των διεκδικητικών δράσεων που εκδηλώθηκαν με σκοπό τη μετατροπή του σκληρά αυταρχικού μετεμφυλιακού κράτους, την αποδοχή περισσότερων κοινωνικών σχέσεων, «να τολμήσει να ονειρευτεί ότι μια άλλη ζωή είναι εφικτή», την προσδοκία για «δικαιότερη κατανομή του κοινωνικά παραγόμενου πλούτου», τη στήριξη απέναντι στην «κοινωνική και οικονομικά ανασφάλεια».⁵ Όπως και να έχει, το εισοδηματικό επίπεδο αναβαθμίζεται προς τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μετά. Διακρίνονται κάποιες διεργασίες στο κοινωνικό επίπεδο και δημιουργούνται κοινωνικές σχέσεις με διαφορετικά προτάγματα, αιτήματα και προσανατολισμούς. Δίνεται η αίσθηση της ταξικής κινητικότητας και της πρόθεσης έκφρασης της υποκειμενικότητας, αποδεσμευμένης από παλαιότερες κοινωνικές ταυτότητες, ιεραρχίες αξιών και αναφορές, μία αποδέσμευση από τα παραδοσιακά πρότυπα⁶, στοιχεία που υποδηλώνουν την απομάκρυνση από τις ακαμψίες των δύο παρατάξεων του εμφυλίου και τα στενά πλαίσια αντίληψης και άρθρωσης των λόγων που τα συνέχουν. Κατασκευάζεται σταδιακά μία νέα κοινωνική πραγματικότητα και

⁴ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ιουλιανά. Οι κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της κρίσης», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945-1967*, Αθήνα 1994, σ.σ. 714-733 ` ειδικά σ.σ. 718-719.

⁵ Σεραφείμ Σεφερειάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η «σύντομη» δεκαετία του '60: γνωστικές και ιστοριογραφικές προκλήσεις», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφερειάδης & Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επίμ.) *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ.σ. 12-37 ` ειδικά σ. 19.

⁶ Αλέξανδρος Κύρτσος, «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιακής νεωτερικότητας», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ό.π.*, σ. 399-413 ` ειδικά σ.σ. 403-405.

προωθούνται νέες κοινωνικές ταυτότητες, που αντανακλώνται και στο άμεσο συλλογικό διεκδικητικό πολιτικό επίπεδο.

Το αδιέξοδο όμως, δεν άρθηκε από όλους. Άτομα και οικογένειες εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν εγκλωβισμούς, εξαιτίας οικονομικών δυσανεξιών. Η πολιτική διαμοιρασμού του πλούτου είναι εξίσου σημαντική με την πολιτική διαχείριση της ύφεσης και η οικονομική ανάπτυξη δεν αφορά μονοσήμαντα και αυτόματα τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Αναφορές σε αυτοκτονικές πρακτικές ανέργων και ανθρώπων με οικονομικά προβλήματα εντοπίζονται και τη δεκαετία του 1960 με μικρότερη έμφαση και παρουσία στον δημόσιο λόγο, όπως άλλωστε και οι λεπτομέρειες για όλες τις ειδήσεις αυτοκτονίας. Το προσωπικό βίωμα παραμένει ισχυρό και όταν η επίλυση φαντάζει δύσκολη και ενισχύεται το αίσθημα της προσωπικής μειονεξίας και κοινωνικής απομόνωσης, η αυτοκαταστροφική συμπεριφορά αποβαίνει ενδεχόμενη αντίδραση. Και τη δεκαετία του 1960 λοιπόν, μέσα από ειδήσεις για αυτοκτονίες ανέργων, αναδύονται οι αρνητικές βιωμένες εμπειρίες των φτωχότερων οικονομικών στρωμάτων και η αποδιοργάνωση, κοινωνική, συναισθηματική και ψυχολογική, που επιφέρει το οικονομικό αδιέξοδο. Οι αυτοκτονίες για «οικονομικούς λόγους» εξακολουθούν να υφίστανται και απαντούν σε μία δυσχερέστατη και επώδυνη κατάσταση οικονομικού εγκλωβισμού, πολιτικής αναλγησίας και κοινωνικής αποξένωσης.

Ένα βασικό συστατικό των αυτοκτονιών για «οικονομικούς λόγους» αποτελεί η ανεργία. Ο Karl Marx τοποθέτησε το πρόβλημα της ανεργίας σε νέα βάση. Με την ανάλυση για τον εφεδρικό στρατό εργασίας προσπάθησε να δείξει ότι η ανεργία είναι αναπόφευκτη στο καπιταλιστικό σύστημα, αλλοιώνοντας και κατακρίνοντας τις αντιλήψεις που ταύτιζαν τον άνεργο με τον «τεμπέλη» και διαστρέβλωσε αντιλήψεις παλαιότερων οικονομολόγων που έβλεπαν την ανεργία ως παρέκκλιση. Άλλωστε, η πεποίθηση του Marx –όπως και άλλων ριζοσπαστικών οικονομολόγων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα - εφομούσε και από την αντίληψη για την ανεργία ως αναπόφευκτη συνέπεια της οικονομικής λειτουργίας του καπιταλισμού.⁷ Εκτός, από την απαραίτητη συμβολή του εφεδρικού στρατού εργασίας στη συσσώρευση του κεφαλαίου και την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας, αποτελεί κύριο

⁷ John Garraty, *Unemployment in history*, Harper and Row, New York 1979, σ.σ. 105-107.

παράγοντα για τον καθορισμό του μισθού, μιας και οι «γενικές κινήσεις του μισθού της εργασίας, ρυθμίζονται αποκλειστικά από τη διαστολή και συστολή του εφεδρικού» στρατού εργασίας.⁸ Η παραπάνω μαρξική ανάλυση ενέχει –πέρα από τα οικονομικά οφέλη για τους κατόχους κεφαλαίου- πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις για την κοινωνική ταυτότητα του ανέργου. Κεντρικό επιχείρημα αποτελεί το γεγονός ότι η ανεργία αποτελεί δομικό στοιχείο του καπιταλισμού.

Ωστόσο, παρά την κοινωνική διάδοσή της, σε αρκετές περιπτώσεις η ανεργία εμφανίζεται να οφείλεται στη συμπεριφορά του ανέργου, προσωποποιείται και βιώνεται ως προσωπική αποτυχία. Αυτό το ενοχικό συναίσθημα είναι ευεπίφορο σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Η κοινωνική περιθωριοποίηση που υφίσταται ο άνεργος, επιφέρει κάτι παραπάνω από την οικονομική αποστέρηση. Εκδηλώνεται ως ένα είδος «κοινωνικής αναπηρίας».⁹ Η κατάσταση της ανεργίας υποβάθμιζε την ταυτότητα που το υποκείμενο είχε επίμοχθα οικοδομήσει εντασσόμενο σε ένα επαγγελματικό χώρο. Συνάμα, η κοινωνική ταυτότητα του ανέργου, που χαρακτηρίζεται από την αίσθηση και προσδοκία της παροδικότητας και την προσπάθεια εξάλειψης της ανεργίας, μπορεί να οδηγήσει στην άρνηση στερεοτύπων για το περιεχόμενο μιας εργασίας, συχνά ειδικευμένης, και στη χαλάρωση της διεκδίκησης καλύτερων όρων εργασίας. Οι ανάγκες για την αναπαραγωγή της οικογένειας και των κοινωνικών προτύπων, προβάλλονται ως σημαντικότερα κριτήρια επαγγελματικής ένταξης από την «αξιοπρεπή εργασία». Μέσω δηλαδή της ανάλυσης της ανεργίας εντυπώνονται και νοηματοδοτήσεις για την εργασία.

Εξάλλου, η μαρξιστική ανάλυση της Αριστεράς διέβλεπε ως κύριες συνισταμένες των ψυχικών αρρωστιών –βασικό σύμπτωμα των οποίων θεωρούσε και τις αυτοκτονίες και τις απόπειρες αυτοκτονίας- την «οικονομική καταπίεση», το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και τις πολιτικές διώξεις.¹⁰ Έθετε ως βασικό υπόβαθρο για την εκδήλωση αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών τις υλικές συνθήκες ύπαρξης και το

⁸ Karl Marx, *Το κεφάλαιο*, τ.1, μετ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996, σ.σ. 651-660, όπου και το παράθεμα.

⁹ Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Η οδύνη των ανέργων*, Πολύτροπον, Αθήνα 2005, σ. 162.

¹⁰ Γιάννης Παναγιώτου, «Η ψυχική υγιεινή και οι εφαρμογές της στην Ελλάδα», στο *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ 94-95, Οκτώβριος 1962, σ.σ. 475-481 ` ειδικά σ. 481.

πολιτικό περιβάλλον αυταρχισμού. Οι «οικονομικοί λόγοι» ήταν για την Αριστερά το βασικό επιχείρημα για την αυτοκτονία και περιέβαλλε πολλαπλές αυτοκτονίες με αυτό το εξηγητικό σχήμα. Όμως, η μονοαιτιακή ανάλυση των αυτοκτονιών χωλαίνει, μιας και ποικίλες κοινωνικές σχέσεις, πολιτισμικά νοήματα και πολιτικές αιχμές μπορούν να εμπλουτίσουν την ανάλυση των πολλαπλών επιπέδων λόγων σχετικά με τις αυτοκτονίες. Στον παραπάνω συλλογισμό, αν και η οικονομική καχεξία θεωρείται επιβαρυντικός παράγοντας για την αυτοκτονία και αναγνωρίζεται η πολιτική σημασία της, εντούτοις δε στοιχειοθετείται ως πολιτική πράξη. Επιπλέον, οι άνεργοι, ιδεοτυπικά, συμβάλουν ως εμφανής πληγή του κοινωνικού συστήματος στην επιτυχία της επανάστασης της εργατικής τάξης. Και στην ακραία περίπτωση κατάδειξης του ενόχου-της κυβερνητικής πολιτικής- η ανάλυση εστιάζει στην πρόκληση ψυχοπαθολογίας για την έντονα δυσχερή θέση που είχε περιέλθει ο άνεργος, αδύναμος να ανταπεξέλθει στις βιοποριστικές ανάγκες, τις δικές του ή της οικογένειάς του. Επομένως, η αυτοκτονία κατατάσσεται και σε αυτή την περίπτωση κοινωνικού βιώματος και πολιτικής ανάλυσης ως ψυχική διαταραχή. Και ενώ δικαιολογείται και χρησιμεύει -η αυτοκτονία- για πολιτικές καταγγελίες προς το αυταρχικό κράτος της περιόδου, ο αυτόχειρας δε δικαιώνεται παρά μόνο ως ο «ατυχής» που περιέπεσε στον χώρο της ψυχικής υγείας και δεν άντεξε. Συνεπώς, και μέσα από τον λόγο της Αριστεράς, εντέλει, αποπολιτικοποιείται η κοινωνική φυσιογνωμία και η πράξη του αυτόχειρα και κατά αντιδιαστολή, υπογείως, δικαιώνεται η πολιτική στρατηγική της ως η μόνη ορθή, χωρίς επικρίσεις και αυτοκριτική για την τακτική, την προσέγγιση προς τα λαϊκά στρώματα και τις αποφάσεις του ιεραρχικά δομημένου κόμματος.

Πέρα από τις πολιτικές συνιστώσες, εξαιτίας του πολιτισμικού περιβάλλοντος, οι αυτοκτονίες για «οικονομικούς λόγους», ιδίως όπως διατυπώνεται από τα αστικά στρώματα, συνηθέστερα εναρμονίζονται με την άποψη ότι αφορούν τους άντρες. Όπως έχει υποστηριχθεί και από τη ψυχιατρική οι άνδρες εργάζονται επειδή με αυτό τον τρόπο συνδέονται με την πραγματικότητα. Ακόμη και σε κοινωνίες με περισσότερο «εξισωτικές» έμφυλες αναπαραστάσεις και σχέσεις, με την εργασία τους οι άντρες αποκτούν προσωπικότητα και κοινωνική καταξίωση, μιας και κρίνονται ως «άξιοι πολίτες», εντάσσονται στην εργασιακή κοινότητα, αποκτούν σχέσεις με συναδέλφους, δομούν μία κοινωνική ταυτότητα με κύρος και καταξίωση. Για τους

άντρες η εργασία τους συνιστά το κύριο σημείο αναφοράς τους.¹¹ Η ανεργία επομένως, αποδιοργάνωνε την ανδρική ταυτότητα, αφού δεν επιτυγχάνονταν βασικά συστατικά που συνέχουν τα πρότυπα ανδρισμού. Ενδεικτικά, στον παρακάτω πίνακα δίνονται τα στοιχεία ανά φύλο σε επιλεγμένες χρονιές για τις αυτοκτονίες για «οικονομικούς λόγους», όπως παρουσιάστηκαν σε μερίδα του αστικού τύπου :

Πίνακας 4.1.Αυτοκτονίες ανά φύλο για «οικονομικούς λόγους»

Έτος	1951	1952	1953	1961
Άνδρες	12	16	16	5
Γυναίκες	-	-	-	-
Σύνολο	64	129	121	122

Πηγές: *Καθημερινή και Φωνή του Πειραιώς*, 1951, 1952, 1953, 1961

Όπως διακρίνεται από τα παραπάνω, «ξεκάθαρα» για οικονομικούς λόγους θεωρείται ότι αυτοκτονούν μόνο οι άντρες.¹² Αν και έχουν εντοπιστεί περιπτώσεις, που αν εμβαθύνουμε στο ύφος της είδησης και στο κοινωνικό περιβάλλον της αφήγησης ή ανατρέξουμε στον αριστερό τύπο, αναδύονται αυτοκτονίες γυναικών σαφώς εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών, προβάλλονται άλλοι λόγοι-και κυρίως η

¹¹ Frank Pittman, *Ο άνδρας σε κρίση*, μετ. Αλέξιος Ζώτος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ.σ. 275-277.

¹² Να αναφέρω ότι για τον παραπάνω πίνακα με ενδιαφέρει η έμφυλη κωδικοποίηση των λόγων. Επέλεξα να αναφερθώ στις αυτοκτονίες από τις δύο αστικές συντηρητικές εφημερίδες για να είναι παρεμφερές το γλωσσικό, το πολιτισμικό και το πολιτικό ύφος, που διαπνέουν τις ειδήσεις για αυτοκτονίες. Εντοπίζω ειδήσεις σε αυτοκτονίες για «οικονομικούς λόγους» που προέρχονται είτε από ξεκάθαρη αναφορά της είδησης- ενώ το περιβάλλον και άλλων ειδήσεων αυτοκτονίας παραπέμπει σε αυτό το επεξηγηματικό σχήμα -είτε όπως το χαρακτήρισε ο ίδιος ο αυτόχειρας. Σύγκριση δεν μπορεί να γίνει σε άλλα επίπεδα και αυτό διότι στα 1961 οι ειδήσεις για αυτοκτονίες προσαρμόζονται σε πιο «ξηρές» ανακοινώσεις και σε λιγότερες αυτοκτονίες αναφέρονται «σαφώς» οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτές.

«νευρασθένεια»- αυτοκτονίας. Ωστόσο, οι γυναίκες συμμετείχαν ενεργά στο οικονομικό αδιέξοδο της οικογένειας, είτε ως σύζυγοι είτε ως παιδιά οικογενειών που υπέφεραν από οικονομική καχεξία. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες των εργατικών στρωμάτων, αναγκάζονταν να εργαστούν τόσο πριν τον γάμο, όσο και μετά, έτσι ώστε να συνδράμουν στην αναπαραγωγή της οικογένειας.¹³ Συμμετείχαν στις οικονομικές αγωνίες και δυσκολίες αναπαραγωγής του νοικοκυριού και η εργασία τους, αφού θεωρούνταν συμπληρωματική, ήταν κακοπληρωμένη και σε άσχημες εργασιακές συνθήκες, γεγονός που ίσως αποτελούσε επιπλέον επιβαρυντική συνισταμένη εκδήλωσης αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών.

Καταληκτικά, στο παρόν κεφάλαιο θα διερευνηθούν οι πολλαπλοί λόγοι που υφαίνονται γύρω από τις αυτοκτονίες με πρόσχημα το οικονομικό αδιέξοδο. Θα εξεταστούν οι πολιτικές μετατοπίσεις των αυτοκτονιών για «οικονομικούς λόγους» και οι έμφυλες διακρίσεις που τις συνοδεύουν. Θα ανιχνευτούν κοινωνικές ταυτότητες, πολιτισμικά στερεότυπα, πολιτικές σημάνσεις, κοινωνικές απεικονίσεις και σημεία της κοινωνικής ταυτότητας των αυτοχειρών σε διαδραστική σχέση με το οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον. Η διάταξη του κεφαλαίου αρθρώνεται στο έδαφος αρχικά των γενικών χαρακτηριστικών και κατόπιν των ποικίλων συστατικών, στα οποία αναλύονται οι «οικονομικοί λόγοι» –στην ιστορική τους διάσταση- για τις αυτοκτονίες, όπως η ανεργία, η γυναικεία απασχόληση και οικονομική δυσανεξία των γυναικών, οι έμφυλες διαφοροποιήσεις, το χρέος και «λόγω» αυτών οι παρωθήσεις τους σε αυτοκτονικές πρακτικές.

¹³ «σε αντίθεση με τις γυναίκες της μεσαίας τάξης», στις οποίες ο διαχωρισμός μεταξύ «παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας» ήταν πιο ισχυρός, Janet Lewis (επιμ.), *Labour and love. Women's experience of home and family, 1850-1940*, Basil Blackwell, 1987, introduction, σ.σ. 1-24 τα παραθέματα σ.σ. 3 και 11, αντίστοιχα. Η παραπάνω διαπίστωση αφορά τη Βρετανία, αλλά αναλογίες μπορούμε να εντοπίσουμε και για τις εργάτριες στην Ελλάδα της εξεταζόμενης περιόδου. Για την αναγκαία συνδρομή των εργατριών στην οικονομική αναπαραγωγή του νοικοκυριού στην καπνοβιομηχανία και την ηλικία εισόδου στο εργοστάσιο, Βλ. Θανάσης Μπέτας, «Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω». *Εργασία και Επιβίωση στον Βόλο, 1918-1972*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015 ` ιδίως, σ.σ. 196-205.

4.1. «...δια λόγους οικονομικούς»

Ο Emile Durkheim υποστήριξε ότι η φτώχεια δεν επιδρά καθοριστικά στο ποσοστό της αυτοκτονίας σε μια δεδομένη κοινωνία. Θεωρούσε ότι οι οικονομικές κρίσεις αυξάνουν τις αυτοκτονίες, όχι εξαιτίας της επέκτασης της φτώχειας, αλλά της ανισορροπίας και των αναταραχών της κοινωνικής τάξης. Η «ανομία» όπως χαρακτηρίζεται η παραπάνω συνθήκη από τον Durkheim, αποτελεί το υπόστρωμα για την αύξηση των αυτοκτονιών. Μιας και ο Durkheim θεωρούσε ότι το άτομο αισθάνεται ευτυχισμένο όταν έχει τα μέσα να ανταποκριθεί με επάρκεια στις ανάγκες του, συμπέρανε ότι η πενία προστατεύει τις φτωχές χώρες από αυτοκτονίες, αφού δεν υπάρχει η αντικειμενική δυνατότητα αύξησης των αναγκών.¹⁴ Ωστόσο, κοινωνιολογικές μελέτες από το διεθνές περιβάλλον έχουν αποδείξει το αντίθετο, δηλαδή ότι η φτώχεια σχετίζεται με παραμέτρους- όπως το οικονομικό άγχος, η ανεργία, οικογενειακές συγκρούσεις, φυσικές και ψυχικές ασθένειες, που υποδαυλίζουν την εκδήλωση αυτοκτονικών πρακτικών.¹⁵

Από οικονομολόγους επίσης, έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η επίδραση στον δείκτη των αυτοκτονιών μειώνεται, όταν το εισόδημα αυξάνει.¹⁶ Η παραπάνω μελέτη -η οποία αναφέρεται σε δεδομένα της περιόδου 1947-1967 στις ΗΠΑ για τις αυτοκτονίες ανδρών σε σχέση με το εισόδημά τους- δέχεται τις επισημάνσεις για την υποτίμηση των αναφορών στις αυτοκτονίες, οι οποίες εκπορεύονται από το κοινωνικό περιβάλλον και τους αρμόδιους για την καταγραφή τους, αξιοποιώντας τα στατιστικά δεδομένα με κριτική διάθεση. Οι παραπάνω ερευνητές επισημαίνουν ότι η αύξηση της ανεργίας λειτουργεί αναλογικά με την αύξηση του δείκτη των αυτοκτονιών,

¹⁴ Emile Durkheim, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, ό.π., σ.σ. 195, 275-276, 286.

¹⁵ Για παράδειγμα αναφορά στις ΗΠΑ του 1985, έδειξε ότι για τους εργάτες το ποσοστό αυτοκτονιών ήταν 94,4/100.000 κατοίκους, ποσοστό οκτώ φορές μεγαλύτερο του εθνικού μέσου όρου, όπως και για το San Diego η οικονομική δυσανεξία βρέθηκε δεύτερος παράγοντας αυτοκτονίας. Έρευνα από τη Μεγάλη Βρετανία έδειξε ότι όσο μεγαλύτερο είναι το κοινωνικοοικονομικό στάτους, τόσο μικρότερη είναι η τάση για αυτοκτονία. Στην Αυστραλία από την άλλη σε έρευνα της δεκαετίας του 1990 βρέθηκε ότι τα ποσοστά των χειρωνακτών εργατών ήταν σαφώς υψηλότερα σε σχέση με τα διοικητικούς υπαλλήλους και τους τεχνικά εξειδικευμένους εργάτες, Steven Stack, «Suicide : A 15-year review of the sociological literature. Part I : Cultural and economic factors», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 30(2), 2000, σ.σ. 145-162 ` ειδικά σ.σ. 155-156.

¹⁶ Daniel Hamermesh, Neal Soss, «An economic theory of suicide», *Journal of Political Economy*, τχ 82(1), Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974, σ.σ. 83-98 ` ειδικά σ. 86.

ιδιαίτερα στις μεγαλύτερες ηλικίες του ανδρικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού, διότι η εξεύρεση εργασίας καθίσταται δυσκολότερη υπόθεση. Χωρίς φυσικά να δέχονται μονοδιάστατα ότι οι αυτοκτονίες συμβαίνουν αποκλειστικά στο έδαφος οικονομικών δυσχερειών, αναδεικνύουν ότι η φτώχεια στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες- όπου η κατοχή υλικών αγαθών εμποτίζει τις κοινωνικές αξίες- αυξάνει τις αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές και εντοπίζουν λιγότερες αυτοκτονίες στα υψηλά εισοδηματικά στρώματα του πληθυσμού. Μία υπόθεση της παραπάνω μελέτης είναι ότι η αύξηση της ανεργίας μειώνει τις οικονομικές προσδοκίες και προοπτικές όχι μόνο των ανέργων, αλλά και ατόμων που επεδίωκαν να βελτιώσουν την οικονομική θέση τους από την εργασία τους, επιδρώντας «θετικά» στο δείκτη αυτοκτονιών. Ενισχυτικά, όπως έχει αναδείξει άλλη μελέτη, η συσχέτιση μέσω των και προσδοκιών πρέπει να λαμβάνεται υπόψη.¹⁷ Η αύξηση της ανεργίας επομένως συνεπάγεται τον περιορισμό των μακροοικονομικών προοπτικών στις στρατηγικές επιβίωσης των εργαζομένων και επιφέρει αυξητικές τάσεις στο δείκτη των αυτοκτονιών.

Συνάμα, άλλες αναλύσεις από οικονομολόγους επισημαίνουν την επίδραση των οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων ανάλογα με τις κοινωνικές κατηγορίες του πληθυσμού, όπως για παράδειγμα την ηλικία και το φύλο.¹⁸ Επίσης, μελέτη που

¹⁷ Dennis Ahlburg, Morton Owen Schapiro, «Socioeconomic ramifications of changing cohort size: an analysis of U.S. Postwar suicide rates by age and sex», *Demography*, τχ 21(1), Φεβρουάριος 1984, σ.σ. 97-108' ειδικά σ. 98. Στην παραπάνω μελέτη εξετάζεται το μέγεθος της κοινωνικής ομάδας και των στόχων της στο εισόδημα και την εξεύρεση εργασίας. Οι ερευνητές θεωρούν ότι όσο μεγαλύτερο είναι το μέγεθος της ομάδας, τόσο αυξάνεται ο «ανταγωνισμός» στην αγορά εργασίας, κάτι που έχει ως συνέπεια τη δυσχέρεια στην επίτευξη των οικονομικών προσδοκιών και συνεπώς την αύξηση των αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών. Η κατάσταση μάλιστα επιδεινώνεται αν εξεταστεί η «κοινωνικοποίηση» των παιδιών με βάση τα οικογενειακά πρότυπα και προσδοκίες εισοδήματος, τα οποία έχουν μεγαλύτερο «ανταγωνισμό» να τα επιτύχουν, αφού ανήκουν σε μεγάλες κοινωνικές ομάδες σε σχέση με τους γονείς τους, εξαιτίας του μεταπολεμικού «baby boom», το οποίο σε αυτό το σχήμα ανάλυσης, εν μέρει, εξηγεί και τη μεταπολεμική αυξητική τάση του δείκτη των αυτοκτονιών στις Η.Π.Α.

¹⁸ Antonio Rodriguez Andres, «Income inequality, unemployment, and suicide : a panel data analysis of 15 european countries», *Applied Economics*, 2005, τχ 37, σ.σ. 439-451' ειδικά σ.σ. 440, 449. Στην παραπάνω μελέτη, η οποία χρησιμοποιεί δεδομένα για τις αυτοκτονίες σε δεκαπέντε ευρωπαϊκές χώρες-μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα- για την περίοδο 1970-1998, δεν υπάρχει σημαντική συσχέτιση της ανεργίας, του κατά κεφαλή Α.Ε.Π. και της γυναικείας συμμετοχής στην εργασία με τις αυτοκτονίες. Ωστόσο, εξειδικεύοντας διαπιστώνει θετική συσχέτιση της ανεργίας με τους άντρες ηλικίας 25—44 ετών, υποστηρίζοντας ότι η ανάλυση πρέπει να λαμβάνει υπόψη και άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά.

αναφέρεται στις αυτοκτονίες στις Η.Π.Α. την περίοδο 1940-1980, διαφωνεί με την άποψη του Durkheim για την ανομία, υποστηρίζοντας ότι τα ποσοστά των αυτοκτονιών δεν επηρεάζονται από την απότομη οικονομική μεταβολή (άνοδο ή πτώση) μονοσήμαντα, αλλά διαφοροποιούνται ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές ομάδες τις οποίες διαβάλλουν, εκφράζοντας την άποψη ότι οι αυτοκτονίες καθορίζονται από την αλληλεπίδραση οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων.¹⁹ Αν παρέμβουμε και εξελίξουμε το παραπάνω σχήμα ανάλυσης, υποθέτουμε ότι - εκτός από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και το πολιτισμικό περιβάλλον- στην αυτοκτονία εξαιτίας οικονομικών αναταράξεων, επιδρούν καθοριστικά πολιτικές παρεμβάσεις, είτε με την ανισότητα στο μοίρασμα της οικονομικής ανάπτυξης είτε με την πολιτική διαχείριση των οικονομικών κρίσεων. Το πολιτισμικό περιβάλλον και η υφή των κοινωνικών σχέσεων διαπερνούν τις αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές, με την αλληλεπίδραση των οικονομικών παραμέτρων. Η αυτοκτονία ενός ατόμου δεν απορρέει από μονοσθενείς αναλύσεις που εκπορεύονται αποκλειστικά από τους μεγάλους οικονομικούς δείκτες μιας κοινωνίας.

Συνάμα, οι «οικονομικοί λόγοι» ως επεξήγηση αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών λειτουργούν ως επικοινωνία του ατόμου με την κοινωνία. Για αυτό ο 40χρονος στην Καισαριανή πριν λάβει μεγάλη ποσότητα κινίνης έγραψε σε επιστολές ότι αυτοκτονεί «δια λόγους οικονομικούς».²⁰ Το επικοινωνιακό γεγονός όμως αναλύεται σε πολλαπλά συμφραζόμενα. Διαφοροποιείται τόσο ανάλογα με το ποιος στέλνει το μήνυμα, όσο και ποιος το αποδέχεται. Υπονοεί βιώματα και αδιέξοδα. Διακηρύσσει και καταγγέλλει μοναχικότητα και εγκλωβισμό. Επιφέρει πολλαπλούς κοινωνικούς συνειρμούς και υποδηλώνει πολιτικές ανισότητας. Σηματοδοτεί και εντυπώνει

¹⁹ Bijou Young, «The economy of suicide : A time-series study of USA», *American Journal of Economics and Sociology*, τχ 51(1), Ιανουάριος 1992, σ.σ. 87-99 ειδικά σ.σ. 87- 88. Στην παραπάνω ανάλυση επισημαίνεται ότι η εργασία, η οικογένεια και η θρησκεία στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες παίζουν κάποιο ρόλο. Επίσης, η τεχνολογική εξέλιξη και η οικονομική ανάπτυξη δεν αποφέρει σε όλες τις περιπτώσεις μείωση του δείκτη των αυτοκτονιών και δεν επηρεάζει με τον ίδιο τρόπο τα άτομα, αφού μπορεί να επιδράσει αρνητικά στην κοινωνική συνοχή για παράδειγμα, η οποία είναι παράγοντας για τις αυτοκτονίες. Και σε αυτή τη μελέτη υπάρχει επίδραση της ανεργίας στον δείκτη των αυτοκτονιών, αν και επισημαίνουν μεγαλύτερη επίδραση έχει το διαζύγιο από τους κοινωνικούς παράγοντες.

²⁰ *Καθημερινή*, 3/9/1950, σ. 5.

κοινωνικές αξίες, κυβερνητικές πολιτικές, ταξικές ιεραρχικά διαρθρωμένες σχέσεις και ανισότητες.

Τα τελευταία λόγια που έγραψε ο 27χρονος εργάτης αυτοκινήτων και πατέρας δύο τέκνων στα 1953 ήταν «αυτοκτονώ για οικονομικούς λόγους. Τα κτήματα του μεριδίου μου ανήκουν στη γυναίκα μου». Κατόπιν απαγχονίστηκε στο σπίτι του, στο Περιστέρι. Αναλύοντας –διαμέσου της δημοσιογραφικής αφήγησης- τους «οικονομικούς λόγους», βρισκόμαστε μπροστά στα βιώματα και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα φτωχότερα εισοδηματικά εργατικά στρώματα και την πολλαπλότητα των δράσεών τους. Ο 27χρονος είχε διακόψει την εργασία του- «δουλεύοντας μέρα-νύχτα για να ψευτοαναθρέψει τα παιδιά του» - όταν κλήθηκε να εκπληρώσει στρατιωτική του υποχρέωση. Τότε η γυναίκα του αναγκάστηκε να εργαστεί στη βιομηχανία «Λαναρά» με «εξευτελιστικό μεροκάματο». Όταν ο άντρας απολύθηκε από τον στρατό έψαχνε απεγνωσμένα εργασία, μιας και εκτός από τις ανάγκες επιβίωσης, το νοικοκυριό είχε δημιουργήσει και χρέη, αλλά μάταια. Αντιμετωπίζοντας αυτή την αδιέξοδη, επώδυνη και δυσεπίλυτη κατάσταση, αποφάσισε να φτιάξει τον βρόγχο και με αυτό τον τρόπο να βάλει τέλος στη ζωή του.²¹ Φαίνεται ότι το άγχος έχει ένα όριο αντοχής. Η ιδέα της αυτοκτονίας μάλλον είχε επεξεργαστεί στις εναλλακτικές, ύστερα από τις μάταιες αναζητήσεις επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων. Βασική πτυχή της παραπάνω αυτοκτονίας-εκτός από τις ασφυκτικές υλικές συνθήκες ύπαρξης της εργατικής οικογένειας- αποτελεί και η αποτυχία εκπλήρωσης του βασικού προσδιοριστικού στοιχείου της «ανδρικής ταυτότητας», δηλαδή την αναπαραγωγή της οικογένειας. Προσδοκία που δεν επιτεύχθηκε και επέδρασε στην παραπάνω αυτοκτονία.

Εξάλλου, η οικονομική δυσανεξία μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για την εκδήλωση ασθενειών που ωθούν σε αυτοκαταστροφή. Ο 33χρονος ξυλουργός που ξάπλωσε στις γραμμές για να αυτοκτονήσει δήλωσε-αφού πρόλαβαν τελευταία στιγμή να τον διασώσουν- ότι θέλησε να αυτοκτονήσει διότι πάσχει «εξ επιληψίας και οικονομικών δυσχερειών».²² Σε άλλες αυτοκτονίες η ψυχοπαθολογία προβάλλεται για να αποκρύψει την οικονομική δυσπραγία, στην οποία ενδεχομένως οφείλεται η

²¹ Αυγή, 31/3/1953, σ. 3.

²² Φωνή του Πειραιώς, 16/8/1950, σ. 2.

αυτοκτονία. Το αστυνομικό δελτίο αναφέρει ότι βρέθηκε απαγχονισμένος ένας 60χρονος εργάτης, διότι «έπασχεν από μελαγχολία». Ωστόσο, η έρευνα της αριστερής εφημερίδας στο φιλικό του περιβάλλον αναφέρει ότι «η αυτοκτονία οφείλεται σε οικονομικούς λόγους».²³ Η αυτοκτονία του εργάτη, αναδεικνύει την πολλαπλότητα των σημάνσεων και των λόγων, που περιβάλλουν την αυτοκτονία. Λόγοι αντιτιθέμενοι και πολιτικά συγκρουσιακοί.

Άλλωστε, μοιάζει να είναι κοινωνικά αποδεκτή η νοηματοδότηση ότι η οικονομική καχεξία μπορεί να προκαλέσει «νευρασθένεια» σύμπτωμα της οποίας θεωρείται και η αυτοκτονία. Σε κάποιες περιπτώσεις αντιστρόφως, η «νευρασθένεια» προκαλεί τους «οικονομικούς λόγους» που υποστηρίζουν αυτοκτονικές πρακτικές. Αυτό αναδεικνύει η απόπειρα αυτοκτονίας του 45χρονου «συνταξιούχου υπενωματάρχη», ο οποίος έλαβε «στρυχνίνη», εξαιτίας του γεγονότος ότι είχε προσβληθεί «υπό νευρασθενείας και τελευταίως ευρίσκετο εις δεινάν οικονομικήν θέσιν».²⁴ Ίσως η σπανιότητα της παραπάνω περίπτωσης να επηρεάζεται από το πολιτικό πλαίσιο που περιβάλλει το επάγγελμα του αυτόχειρα, το οποίο αναφέρεται στις κρατικές δαπάνες, για ένα σώμα που είναι από τα στηρίγματα του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Στο βάθος του συλλογισμού αυτού αν ο παραπάνω άντρας δεν είχε προσβληθεί από «νευρασθένεια», η σύνταξη σε νεαρή αναλογικά ηλικία θα ήταν αρκετό εισόδημα για να επιβιώσει και άρα ο «χωροφύλακας» προβάλλεται ως καλή επαγγελματική αποκατάσταση.

²³ *Αυγή*, 17/4/1960, σ. 6. Αυτό δε σημαίνει ότι ταυτίζομαι με τον έτσι και αλλιώς κωδικοποιημένο από άλλες ιδεολογικές αφητηρίες λόγο της Αριστεράς. Επίσης, δεν ταυτίζομαι ούτε με την άποψη του «φιλικού περιβάλλοντος», το οποίο υποτίθεται ότι μετέφερε πιστά τα συναισθήματά του, αφού έχει φιλτραριστεί από αξιολογικές κρίσεις, αν και είναι πιο αναλυτικά σε επίπεδο κοινωνικών λόγων από ότι το «ξερό» αστυνομικό δελτίο. Στην παραπάνω αυτοκτονία του 60χρονου εργάτη το σημείο που εστιάζω είναι πώς κατασκευάζονται οι λόγοι από τις αρχές που κατευθύνουν στη βαθμιαία απαξίωση του αυτόχειρα και «αποπολιτικοποίηση» της αυτοκτονίας. Όπως επίσης και πώς ασκούνται ποικίλες τεχνικές εξουσίας, βασιζόμενες σε επιστημονικές παραδοχές.

²⁴ *Φωνή του Πειραιώς*, 24/9/1952, σ. 2. Βέβαια, ο 52χρονος «υπαρχιφύλαξ εκ Λακωνίας», ο οποίος αυτοκτόνησε «κατασυντριβείς» πέφτοντας από τα βράχια της «Πειραιϊκής χερσονήσου», δεν είναι ξεκάθαρο αν προέβηκε στην πράξη του εξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών ή τα ενδεχόμενα συναισθήματα κατάθλιψης εξαιτίας της απενεργοποίησής του και του περάσματος στην τελευταία βιολογικά ηλικιακή ομάδα, που προέκυψαν έπειτα από την απόλυσή του από την υπηρεσία του, αφού ξεπέρασε το όριο ηλικίας, *Καθημερινή*, 31/1/1957, σ. 5.

Ωστόσο, ειδήσεις για αυτοκτονίες συνταξιούχων με «κοινωνικό κύρος» έχουν εντοπιστεί και από το διεθνές περιβάλλον. «Αφήστε με να πεθάνω. Κανείς δε μπορεί να με βοηθήσει», φώναζε ο 61χρονος «ήρωας του Α παγκοσμίου πολέμου» και ημιπαράλυτος στο συγκεντρωμένο πλήθος 17 ορόφους πιο κάτω σε κτίριο στη Νέα Υόρκη. Ο συνταξιούχος παλαιός πολεμιστής είχε μεταβεί στο κτίριο που στεγαζόταν η υπηρεσία που είχε εκδώσει τη σύνταξη για να διεκδικήσει αύξηση, την οποία ανέμενε εδώ και ένα χρόνο. Η αρνητική απάντηση των υπαλλήλων προς τον συνταξιούχο, ο οποίος ήταν «απελπισμένος και πνιγμένος στα χρέη», οδήγησε τον απόμαχο να ανέλθει στην ταράτσα του κτιρίου και μετά από αρκετή ώρα, μπροστά σε αστυνομικούς και περαστικούς, «κοίταξε για τελευταία φορά τον ουρανό» και «ερρίφθη εις το κενόν» κρατώντας μαζί ακόμη τα δεκανίκια του, προκαλώντας τις κραυγές «χιλιάδων» συγκεντρωμένων. Ο 61χρονος βρήκε άμεσο και τραγικό θάνατο.²⁵ Τα οικονομικά προβλήματα εξαιτίας της ανεπάρκειας της σύνταξης, φαίνεται να καθόρισαν την αυτοκαταστροφική συμπεριφορά των παραπάνω συνταξιούχων.

Από την άλλη, κάποιες κοινωνικές κατηγορίες νοσηματοδοτούνται ως καταδικασμένες σε οικονομικά προβλήματα, που παρωθούν στην αυτοκτονία. Η ερμηνεία της αυτοκτονίας του 48χρονου άντρα, ο οποίος βρέθηκε απαγχονισμένος στο δάσος στο Δαφνί -και όντας «πολύτεκνος»- «προφανώς» αυτοκτόνησε «δια λόγους οικονομικούς»²⁶, εντάσσεται στο παραπάνω σχήμα ανάλυσης. Στο ίδιο ύφος αφήγησης, στο Περιστέρι αυτοκτόνησε ο 50χρονος «φυματικός και προστάτης πολυμελούς οικογενείας» «αποκόψας» το λαιμό του με ξυράφι. Να σημειωθεί ότι

²⁵ *Καθημερινή*, 2/4/1957, σ. 1. Η ανταπόκριση από τη Νέα Υόρκη κλείνει με την «τραγική ειρωνεία της τύχης», διότι πληροφορεί ότι με το απογευματινό κιάλας ταχυδρομείο, έφτασε η επιστολή για την αύξηση της σύνταξής του, γεγονός που υποτίθεται θα τον απέτρεπε από την πράξη του. Ωστόσο, δε γνωρίζουμε την ακρίβεια της πληροφορίας, μιας και η αυτοκτονία δημοσιοποιήθηκε και η ευαισθησία για ανάπηρους πολέμου-είχε τραυματιστεί με οβίδα- ήταν αυξημένη. Επομένως, η είδηση μπορεί να περιελάμβανε και προσδοκία απόσπεισης ευθυνών και χαρακτηρισμών. Από την άλλη, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η αύξηση, την οποία περίμενε ένα έτος, κάλυπτε τις ανάγκες του συνταξιούχου ή αν τη θεωρούσε μικρή και επομένως θα προέβαινε σε παρόμοια πρακτική. Τέλος, αν δεχθούμε την πραγματικότητα της αύξησης, διαπιστώνουμε και πάλι ότι το όριο αντοχής είναι συγκεκριμένο και ο χρόνος δεν είναι ίδιος για τον οικονομικά απελπισμένο και τη γραφειοκρατική διαχείριση του προβλήματός του.

²⁶ *Καθημερινή*, 4/1/1953, σ. 5.

πριν λίγο καιρό είχε προβεί σε απόπειρα αυτοκτονίας «αποκόπτων τας φλέβας του».²⁷ Στην παραπάνω περίπτωση, αναδεικνύεται ότι ο συνδυασμός ασθένειας και επιβίωσης της πολυμελούς οικογένειας ήταν εξ ορισμού αδύνατος. Η ώθηση σε αυτοκαταστροφικές πρακτικές μοιάζουν ως λογική συνέπεια. Από την άλλη όμως, ανακύπτουν και ζητήματα πολιτικής φύσεως, αποκαλύπτοντας την ισχύη κρατική και κοινωνική αρωγή προς τις κοινωνικά ευάλωτες ομάδες. Συνάμα, ούτε ο μισθός ικανοποιούσε απαραίτητα τις οικογενειακές ανάγκες, ακόμα και σε θέσεις θεωρητικά πιο σταθερές και καλύτερα αμειβόμενες. Σε αυτό πλαίσιο, ο 44χρονος υπάλληλος του ΙΚΑ στη Λάρισα, «προστάτης πολυμελούς οικογένειας», αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει, καθώς με τον «γλίσχρο» μισθό του αδυνατούσε να συντηρήσει την οικογένειά του.²⁸ Στις πολυμελείς οικογένειες η αδυναμία εκπλήρωσης των βασικών αναγκών, προκαλείται από τη μικρή αμοιβή και το σχεδόν ανύπαρκτο κράτος πρόνοιας. Παρόλα αυτά, η δικαιολόγηση των παραπάνω αυτοκτονιών εδράζεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες και οικογενειακές συνθέσεις, χωρίς να θίγεται το «φυσικοποιημένο» καπιταλιστικό σύστημα. Η αυτοκτονία κωδικοποιείται ως αρνητική πράξη, αλλά κατανοητή ως συνέπεια των υλικών συνθηκών ύπαρξης, αλλά δίχως ουσιαστική αναζήτηση και ανάλυση των πολιτικών πτυχών της.

Εξάλλου, ούτε οι οικογένειες που με τη λήξη του εμφυλίου ήταν με την πλευρά των νικητών, απαλλάσσονταν απαραίτητα από τα οικονομικά προβλήματα. Αυτό τουλάχιστον αναδεικνύει η αυτοκτονία του αστυφύλακα στον Πειραιά, ο οποίος καταγόμενος από το Διακοφτό, είχε καταστεί προστάτης της χήρας μητέρας του και των επτά νεαρότερων αδερφών του, έπειτα από την εκτέλεση του πατέρα του «υπό των ελασιτών». Ο αστυφύλακας σε μια πρόσφατη επίσκεψη στην οικογένεια, έμεινε έκπληκτος από την «εσχάτην ένεδειαν» μέσα στην οποία διαβιούσε η οικογένειά του και από τότε ήταν μελαγχολικός. Όταν διαπίστωσε ότι δεν μπορούσε να γυρίσει στον τόπο του-μιας και «δεν είχε συμπληρώσει πενταετία» ως όφειλε στην υπηρεσία του-αποφάσισε να αυτοκτονήσει.²⁹ Η οικονομική δυσπραγία ήταν διευρυμένη στα λαϊκά

²⁷ Καθημερινή, 25/4/1956, σ. 5.

²⁸ Καθημερινή, 7/6/1953, σ. 5.

²⁹ Καθημερινή, 2/8/1950, σ. 3. Πολλοί οπλίτες της χωροφυλακής συμπλήρωναν πενταετή εναλλακτική θητεία και κατόπιν απολύονταν. Όταν δε συνέβαινε αυτό εκδηλώνονταν διαμαρτυρίες που αποκαλύπτουν κοινωνικά χαρακτηριστικά των «οπλιτών» της χωροφυλακής. Μία διαμαρτυρία

στρώματα, στην πρωτεύουσα και την επαρχία, εντοπισμένη σε άτομα και οικογένειες με διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις και στρατηγικές επιβίωσης.

Το προφίλ που προβάλλεται συχνά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια στις ειδήσεις για τις αυτοκτονίες αστυφυλάκων-και δεν είναι λίγες οι αυτοκτονίες αυτές- είναι του νέου που διακρινόταν για την «φιλοπονία» του και ενδιαφερόταν για την πατρική του οικογένεια, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις αυτού του είδους είναι ανύπαντρος. Όταν μάλιστα αναφέρεται και σε μέλος της οικογένειας που ασθενεί, η συμπάθεια γίνεται μεγαλύτερη.³⁰ Η αστυνομία λειτουργούσε ως ένα βαθμό και ως εναλλακτική προς τη στρατιωτική θητεία επιλογή, πέρα από μια επαγγελματική προοπτική, η οποία συμφύεται με τον κοινωνικό και πολιτικό «ιδεότυπο» των νικητών του εμφυλίου. Οι νέοι αυτοί είναι συνήθως από μικροαστικές οικογένειες του χωριού και της πόλης, ταυτισμένοι με τη δεξιά παράταξη, ίσως και στις πιο σκληρές εκδοχές της. Η οικογένεια προβάλλεται ως βασικός πυλώνας της ηθικής συγκρότησης των αστυφυλάκων. Όπως επίσης και οι «οικονομικοί λόγοι» για να επωφεληθούν και να εκφράσουν το «συνδικαλιστικό» τους αίτημα. Σε συνάφεια με το παραπάνω αναλυτικό σχήμα, «ως εγνώσθη» από την επιστολή που άφησε ο αστυφύλακας που αυτοπυροβολήθηκε με το όπλο του στην καρδιά οι λόγοι της αυτοκτονίας του «είναι οικονομικοί και οικογενειακοί»³¹, εμφανίζοντας τον κωδικοποιημένο λόγο που στηρίζει πληθώρα των αυτοκτονιών ατόμων των αστυνομικών σωμάτων.

Η «νέα αυτοκτονία αστυφύλακος δια οικονομικούς λόγους» στα 1950 ήρθε ως επιστέγασμα άλλων κοινωνικών στερεοτύπων και συναισθηματικών αδιεξόδων. Ο νεαρός αστυφύλακας, ο οποίος αυτοπυροβολήθηκε στην καρδιά, είχε αποσύρει την

στα 1950 για καθυστέρηση σε απολύσεις οπλιτών που «συμφώνως προς τους υφισταμένους νόμους» υπηρέτησαν επί μία πενταετία στο στράτευμα και έλαβαν μέρος στον «αντισυμμοριακό αγώνα» και επομένως πρέπει να απολυθούν για το επιπλέον επιχείρημα ότι αυτοί είναι «προστάται οικογενειών» και φοιτητές, *Βήμα*, 24/8/1950, σ. 5.

³⁰ Αναφέρομαι στην αυτοκτονία του διακρινόμενου για το «ήθος και την φιλοπονία του» 22χρονου αστυφύλακα από τη Μεσσηνία, ο οποίος «εβλήθη δια σφαίρας περιστρόφου εις τον κρόταφον», εξαιτίας της αδυναμίας του να συνδράμει το «φυματικόν αδελφόν του», *Καθημερινή*, 6/8/1950, σ. 6.

³¹ *Καθημερινή*, 1/4/1950, σ. 3. Να αναφέρουμε εδώ ότι για τους ίδιους λόγους αυτοκτόνησε μέχρι ο «μαθητευόμενος αστυφύλαξ» υποδηλώνοντας τη νοηματοδοτική κατασκευή από την είσοδο στο σώμα, *Φωνή του Πειραιώς*, 2/8/1951, σ. 2.

«άδεια γάμου» προς την υπηρεσία του, αφού λόγω «οικονομικού αδιεξόδου» εξαιτίας του «γλίσχρου μισθού του», διαπίστωσε ότι αδυνατούσε να «αποκαταστήσει» την αδερφή του. Από τις επιστολές του αυτόχειρα ωστόσο, ανακύπτει ότι «απογοητεύθη από την ζώνη και εγκαταλείφθη και από τους φίλους του ακόμη».³² Είναι τέτοια η κωδικοποίηση των αυτοκτονιών χωροφυλάκων με το αιτιολογικό «οικονομικοί λόγοι», ώστε και όταν δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία κατηγοριοποιείται με αυτό τον τρόπο. Αυτό αναδεικνύει η αυτοκτονία του χωροφύλακα στο Δουργούτι, ο οποίος έλαβε «ισχυράν δόσιν αντεμπρίνης» και εξέπνευσε στο νοσοκομείο όπου μεταφέρθηκε. Οι λόγοι για την πράξη του «φαίνεται» να είναι οικονομικοί³³, αποφαίνεται ο συντάκτης της είδησης.

Αντιθέτως, σε άλλες περιπτώσεις η ευθύνη για την οικονομική δυσπραγία οφείλεται- όπως προβάλλεται στον Τύπο- στις πράξεις του αυτόχειρα και στην ηθική του. Σε αυτό το κλίμα, καμία συμπάθεια δεν μπορούσε να δοθεί στον 37χρονο που έλαβε σε ξενοδοχείο εξήντα δισκία κινίνης, «δια οικονομικούς λόγους», μιας και «εσπατάλησε την πατρικήν του περιουσίαν διάγων ασώτως και ευρισκόμενος εν διαστάσει μετά της συζύγου του».³⁴ Στην παραπάνω περίπτωση η απαξίωση του αυτόχειρα ενισχύεται από το γεγονός ότι απείχε από το πρότυπο του σωστού-με βάση τα κοινωνικά κριτήρια- «οικογενειάρχη». Οι προηγούμενες πράξεις του αυτόχειρα καθορίζουν την ηθική του συγκρότηση και κωδικοποιούν και τον ενδεχόμενο θάνατό του. Παρομοίως, ο 43χρονος πλανόδιος ιχθυοπώλης δεν είχε κάποιο συγκεκριμένο λόγο που αυτοκτόνησε, αφού «ως εγνώσθη» αυτός «ετύγχανεν αλκοολικός, ήτο θαμών καταγωγίων, εποιείτο δε και χρήσιν ναρκωτικών, διάγων βίον άσωτον».³⁵ Ενώ δηλαδή η πράξη του ίσως να οφείλεται σε λόγους που ανακύπτουν και σε άτομα προσαρμοσμένα στους κανόνες ηθικής, ο «ανήθικος» αυτόχειρας καθορίζεται από κάποια «αντικοινωνικά» σημεία της συμπεριφοράς του, καλύπτοντας τις άλλες πτυχές που συγκροτούν την ταυτότητά του και συνεπώς δεν έχει «λόγο» η

³² Τα υπόλοιπα σημεία που θίγει το άρθρο από το σημείωμα είναι ο αποχαιρετισμός προς τη μηστή του και η προτροπή στον αδερφό του να πληρώσει τα χρέη του, *Βήμα*, 30/5/1950, σ. 6.

³³ *Καθημερινή*, 7/12/1951, σ. 4.

³⁴ *Φωνή του Πειραιώς*, 24/4/1950, σ. 2.

³⁵ *Φωνή του Πειραιώς*, 25/7/1950, σ. 2.

αυτοκτονία του, ούτε θεωρείται άξια περεταίρω ενασχόλησης. Έτσι, ο 36χρονος «άνεργος και άστεγος», ο οποίος επιχείρησε να αυτοκτονήσει κόβοντας τις φλέβες του, αποδομήθηκε η κοινωνική του ταυτότητα και η όποια κοινωνική του διακήρυξη, μιας και υπό την επηρέα χασίσ βρισκόταν και «σεσημασμένος διαρρήκτης» ήταν.³⁶ Όπως παρουσιάζεται η είδηση, υποβαθμίζονται τα προβλήματα τα οποία αντιμετώπιζε και θα ήταν ικανά ως κίνητρο αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς. Προβλήματα με κοινωνική διάδοση, ανεξάρτητα από την προσωπική ηθική, η οποία κατευθύνει την κοινωνική αποπομπή και απαξίωση, αν και προβάλλει τόπους και συνθήκες έντονου οικονομικού και συναισθηματικού αδιεξόδου, σημεία του κοινωνικού τοπίου εντοπισμένα και σε κοινωνικά υποκείμενα, τα οποία διακρίνονταν για την «ηθική» τους συγκρότηση και την προσαρμογή τους στις κυρίαρχες κοινωνικές νόρμες.

Οι παραπάνω αυτοκτονίες αναλύονται, επεξηγούνται και κωδικοποιούνται ως συνέπεια οικονομικών δυσανεξιών. Οι αναφορές στον αστικό Τύπο περιορίζονται στις άσχημες οικονομικές συνθήκες, δίχως να δίνεται έμφαση στο καπιταλιστικό σύστημα το οποίο είναι υπεύθυνο για τις οικονομικές ανισότητες και τους οικονομικούς εγκλωβισμούς. Μία επίκριση που εμφιλοχωρεί με ιδιαίτερη ένταση και στο επεξηγηματικό σχήμα της Αριστεράς, η οποία, διαμέσου και των σημασιοδοτήσεων των αυτοκτονιών, προωθεί το πολιτικό της αφήγημα και πρόταγμα.

4.1.1. Η υλιστική προσέγγιση

Οι «οικονομικοί λόγοι» αναλύονται σε συμφραζόμενα που εκφράζουν οικείες καταστάσεις για ευρύτερα λαϊκά στρώματα. «Λίγο- πολύ όλοι καταλαβαίνουμε» τι κρύβεται πίσω από το παραπάνω σχήμα λόγου, «πόσες φορές φτάσαμε στην περιοχή της απελπισίας» και σε παρόμοια αδιέξοδα αναφέρει άρθρο της *Αυγής* που σχολιάζει τις τρεις –σε σύντομο χρονικό διάστημα στα 1953- αυτοκτονίες που συνέβησαν όλες για «οικονομικούς λόγους». Για την Αριστερά οι αυτοκτονίες αυτού του τύπου

³⁶ *Καθημερινή*, 15/11/1957, σ. 5.

αποτελούν πολιτικό επιχείρημα ενάντια στην καπιταλιστική οικονομία και τις κοινωνικές ανισότητες που αυτή αναπαράγει. Ωστόσο, η αυτοκτονία ως πράξη περιφρονείται στον λόγο της Αριστεράς, αφού ταυτίζεται με τη θέληση των «ενόχων» και αντιθέτως, προκρίνει την αλληλεγγύη των λαϊκών στρωμάτων, να αγωνιστούν από κοινού για τα κοινά τους προβλήματα και δεινά. Το πρόβλημά του-προτείνει η Αριστερά- είναι πολιτικό, μιας και η καπιταλιστική οικονομία και η κυβερνητική πολιτική είναι υπεύθυνες για την κατάσταση που βιώνει. Άρα και ο ίδιος πρέπει να δράσει πολιτικά και να απαντήσει με αυτό τον τρόπο όταν τα παιδιά του δεν μπορούν να σιτιστούν και η «φτώχεια έχει περάσει σιγά-σιγά στα κόκκαλα».³⁷ Στον παραπάνω συλλογισμό αναδύεται η άποψη ότι η αυτοκτονία είναι πολιτική πράξη επιλογής, δικαιολογημένη αλλά κατακριτέα. Η προτροπή που τίθεται –ρητά ή άρρητα- είναι η συσπείρωση γύρω από το κόμμα και η στήριξη στις πολιτικές επιλογές του.

«Και άλλη απόπειρα αυτοκτονίας για οικονομικούς λόγους» ανέφερε στα 1954 η αριστερή εφημερίδα *Αυγή*. Συγκεκριμένα, επρόκειτο για την 21χρονη ιδιωτική υπάλληλο, η οποία έλαβε εκούσια άγνωστο δηλητήριο και της οποίας το «φιλικό της περιβάλλον» ανέφερε ότι «προέβη στο διάβημά της για οικονομικούς λόγους».³⁸ Στο ίδιο σχήμα ανάλυσης ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η είδηση για την απόπειρα αυτοκτονίας του 22χρονου μηχανικού, ο οποίος έλαβε κινίνη «για οικονομικούς λόγους». Στην ουσία η είδηση αναφέρει ότι ο νεαρός άντρας αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «δια λόγους απογοητεύσεως», αλλά και πάλι από το οικείο κοινωνικό του περιβάλλον έγινε γνωστό ότι «η απογοήτευσίς του οφείλεται σε οικονομικά αίτια».³⁹ Μεγαλύτερη αμφισημία εδράζεται στην ερμηνεία της αυτοκτονίας του γιατρού στην Πτολεμαΐδα, εξαιτίας των κοινωνικών χαρακτηριστικών και εντυπώσεων του αυτόχειρα. Ο χειρουργός γυναικολόγος με την αυτοκτονία του «για λόγους οικονομικούς», μιας και επρόκειτο «περί καλού επιστήμονος και ανθρώπου», «εβύθισε στη θλίψη» την τοπική κοινωνία, μιας και έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης.⁴⁰ Στο υλιστικό σχήμα αντίληψης της Αριστεράς, οι αυτοκτονικές πρακτικές των

³⁷ *Αυγή*, 8/4/1953, σ. 2.

³⁸ *Αυγή*, 29/7/1954, σ. 6.

³⁹ *Αυγή*, 17/8/1954, σ. 4.

⁴⁰ *Αυγή*, 28/5/1964, σ. 8.

πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1950, κωδικοποιούνται ως απόρροια των οικονομικών συνθηκών, εκδηλώνοντας και αιχμές στην κυβέρνηση και γενικότερα στο καπιταλιστικό σύστημα με όχημα την οικονομική δυσανεξία που πράγματι αντιμετώπιζε μεγάλο μέρος των λαϊκών στρωμάτων.

Ωστόσο, ο λόγος, που αρθρώνεται για τις αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτικής ανάλυσης, ανεξάρτητα από τις πραγματικές προθέσεις του υποκειμένου της αυτοκτονικής πρακτικής. Προφανώς, δεν τέθηκε σε αμφισβήτηση από την Αριστερά, ότι η αυτοκτονία του 21χρονου ανέργου «οφειλόταν» στην οικονομική δυσπραγία.⁴¹ Την ίδια χρονιά βρέθηκε στο Ηράκλειο ένας 22χρονος σε κωματώδη κατάσταση και κατά τη μεταφορά του στο νοσοκομείο εξέπνευσε. Όπως διαπιστώθηκε επρόκειτο για 22χρονο «φυματικό», ο οποίος έλαβε θανάσιμη δόση παραθείου, «γιατί δεν είχε λεφτά να θεραπευθεί».⁴² Η φυματίωση διατηρώντας την ταξικότητά της στην προσβολή και στην ιατρική διαχείριση της ασθένειας, δεν ήταν εκείνη την εποχή πλήρως ιάσιμη με τις συμβατικές ιατρικές μεθόδους.⁴³ Παράλληλα, διαπιστώθηκαν αυτοκτονίες ασθενών νεαρής ηλικίας, που δεν είχαν έλλειψη περίθαλψης, αλλά εξαιτίας της ασθένειας, κοινωνικών, πολιτισμικών και κυρίως προσωπικών μη μεταδόσιμων λόγων αυτοκτόνησαν. Στην παραπάνω περίπτωση του νεαρού ασθενούς ίσως να ήταν αυτός ο μοναδικός λόγος της αυτοκτονίας του, αλλά σημασία σε αυτό το σημείο έχει ο τρόπος και οι συνισταμένες στις οποίες βασίζεται η κατασκευή των «λόγων» της αυτοκτονίας, δηλαδή ανάλογα με το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, που αυτοί εκφέρονται.

Σε αυτό το σχήμα ανάλυσης «λόγων» ανάλυσης αυτοκτονίας, η Αριστερά θεωρούσε ότι τα οικονομικά προβλήματα είναι υπεύθυνα και για τις αυτοκτονίες των νέων. «Οι άνεργοι κρεμιούνται από τα δένδρα», όπως παραστατικά αναφέρει άρθρο

⁴¹ *Αυγή*, 7/8/1954, σ. 4.

⁴² *Αυγή*, 16/9/1954, σ. 6.

⁴³ Μόλις στις αρχές του ίδιου έτους σε ιατρικό συνέδριο στην Κοπεγχάγη ανακοινώθηκε ότι άγγλος γιατρός ανακάλυψε εμβόλιο κατά της φυματίωσης- το ιδιαίτερα διαδεδομένο και χορηγούμενο και στην Ελλάδα Β.С.С.- που θεωρήθηκε ως μεγάλη ανακάλυψη που θα δημιουργούσε μεγάλες δυνατότητες στον «παγκόσμιο αγώνα κατά της φυματίωσης», μιας και τα άλλα φαρμακευτικά σκευάσματα δεν είχαν αποδειχτεί τόσο αποτελεσματικά όσο προβλεπόταν *Αθηναϊκή*, 5/1/1954, σ. 5.

της *Αυγής*, μιας και η «απελπισία» τους έχει κυριεύσει και η ανεργία δεν αφήνει να εκδιπλώσουν τις ικανότητές τους και να έχουν προοπτική. Ωστόσο, πέρα από το βασικό οικονομικό αδιέξοδο, η ηθική ατμόσφαιρα που περιβάλλει τους νέους και μεταδίδεται μέσω των «φθοροποιών αναγνωσμάτων και των φιλμ της διαφθοράς».⁴⁴ Η Αριστερά έδινε μεγάλη σημασία στην ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων και ταύτιζε τις κακές επιδράσεις με πολιτιστικά δρώμενα του καπιταλιστικού κόσμου. Άλλωστε, και λόγω του πολιτισμικού περιβάλλοντος επέβαλε στην Αριστερά να επιδεικνύει την ηθική ανωτερότητα και ανιδιοτέλεια ως πλεονέκτημα για την παρουσία της στον κοινωνικό χώρο. Οι αυτοκτονίες έρχονται ως απότοκος των σκληρών συνθηκών διαβίωσης, του πολιτικού αυταρχισμού και της πολιτισμικής στρέβλωσης. Επομένως, ο αυτόχειρας κωδικοποιείται και αποπροσωποποιείται ως απλό υποκειμένο-ενδεχομένως και «αντικείμενο»- των αντικειμενικών συνθηκών ύπαρξης.

4.1.2. Τα «ελευθέρια» επαγγέλματα

Κάποια επαγγέλματα ήταν συνυφασμένα με τους «οικονομικούς λόγους» σε περίπτωση αυτοκτονίας των φορέων τους. Το επάγγελμα μπορεί να θεωρηθεί ως «εναργής κοινωνικός χαρακτηρισμός του κοινωνικού υποκειμένου», να προσδιορίσει την κοινωνική του ταυτότητα και να καταστεί «μονοσθενής ταξινόμηση των υποκειμένων».⁴⁵ Το επάγγελμα θεωρείται βασικό για νοοτροπίες, αξίες, συμπεριφορές. Επιπλέον, εμπλουτίζει τους λόγους που αναλύουν την αυτοκτονία. Ενδεικτικά, ο 38χρονος χρηματομεσίτης, οποίος αυτοκτόνησε εντός ξενοδοχείου λαμβάνοντας ισχυρή δόση «ναρκωτικών» ως «προέκυψεν εκ των ανακρίσεων είχε χάσει μεγάλα ποσά εις το χρηματιστήριο» και αυτός πιστεύεται ότι είναι και ο λόγος αυτοκτονίας, αφού δε βρέθηκε κάποιο σημείωμα, αλλά «μόνο 15.000 δραχμές».⁴⁶ Ο «λόγος» της παραπάνω αυτοκτονίας, όπως δομείται σε μεγάλο βαθμό από τις αστυνομικές ανακρίσεις, ίσως να ήταν οικονομικός, αλλά έτσι και αλλιώς η αυτοκτονία του εξηγείται από την επαγγελματική του ταυτότητα και δραστηριότητα.

⁴⁴ *Αυγή*, 10/1/1953, σ. 3.

⁴⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 178.

⁴⁶ *Καθημερινή*, 24/1/1950, σ. 5.

Βασικά δηλαδή, οι οικονομικές δυσχέρειες συνιστούν αυτόνομο λόγο αυτοκτονίας, έτσι ώστε να κατανοηθεί η πράξη και να αρχειοθετηθεί η υπόθεση. Ο 53χρονος φωτογράφος «διαμελίσθη» από αμαξοστοιχία και ο λόγος που το έπραξε είναι «μάλλον» οικονομικοί, αφού αντιμετώπιζε ανάλογα προβλήματα.⁴⁷ Ακόμη, εντός του ψητοπωλείου που διατηρούσε βρέθηκε απαγχονισμένος ο 60χρονος ιδιοκτήτης του «δι' οικονομικά αίτια».⁴⁸ Επίσης, μέσα στο κατάστημα που διατηρούσε βρέθηκε απαγχονισμένος ο 54χρονος υδραυλικός στη Νέα Φιλαδέλφεια «δια λόγους οικονομικούς».⁴⁹ Και βέβαια, στην περίπτωση του 64χρονου ισραηλίτη εμπόρου οι λόγοι που περιέβαλλαν την εκούσια πτώση του από το παράθυρο του δεύτερου ορόφου της οικίας του δε θα μπορούσαν παρά να «είναι οικονομικοί»⁵⁰, εξαιτίας, εκτός των άλλων, και των κοινωνικών στερεοτύπων και των πολιτισμικών κατασκευών.

Σε αυτό το αναλυτικό σχήμα ταύτισης επαγγελματικής δραστηριότητας και λόγων για την αυτοχειρία, εκπροσωπούνται υπέρογκα οι έμποροι. Ο 62χρονος έμπορος που αυτοκτόνησε στο διαμέρισμά του στο Κολωνάκι οι λόγοι δεν εξιχνιάστηκαν, αλλά «φαίνεται να είναι οικονομικοί».⁵¹ Πιο ξεκάθαρη η αναφορά, αφού προέρχεται και από την Αριστερά, στην αυτοκτονία του 47χρονου εμπόρου, ο οποίος βρέθηκε απαγχονισμένος στο σπίτι του στον Κορυδαλλό, «δια λόγους οικονομικούς».⁵² Επιπροσθέτως, στην περίπτωση του οινέμπορου «εκ Πατρών», ο οποίος βρέθηκε με κομμένες τις αρτηρίες των χεριών του στο δωμάτιο του ξενοδοχείου που είχε καταλύσει οι λόγοι «φαίνεται να είναι οικονομικοί»⁵³, συνειρμικά από το γεγονός ότι είχε έρθει για κάποια δουλειά, η οποία δεν ευδοκίμησε. Συνάμα, «δια λόγους οικονομικούς» αυτοκτόνησε με λήψη δηλητηρίου σε ξενοδοχείο ο 46χρονος έμπορος,

⁴⁷ *Καθημερινή*, 16/6/1953, σ. 3.

⁴⁸ *Ελευθερία*, 3/1/1961, σ. 8.

⁴⁹ *Ελευθερία*, 18/6/1961, σ. 12.

⁵⁰ *Ελευθερία*, 7/4/1961, σ. 8 και *Καθημερινή*, 7/4/1961, σ. 7.

⁵¹ *Καθημερινή*, 12/4/1950, σ. 4.

⁵² *Αυγή*, 9/1/1960, σ. 6.

⁵³ *Καθημερινή*, 10/8/1950, σ. 5.

όπως προκύπτει από την επιστολή του προς την εισαγγελική αρχή.⁵⁴ Είναι τόσο ισχυρά τα νοήματα τα οποία περιβάλλουν τις αυτοκτονίες εμπόρων που όταν ο 65χρονος «παραγγελιοδόχος» έλαβε θανάσιμη δόση δηλητηρίου, παρά το γεγονός ότι άφησε οκτώ επιστολές, η μονοσήμαντη εξήγηση που προβάλλεται για την αυτοκτονία του είναι ότι «οι λόγοι είναι οικονομικοί».⁵⁵ Από την άλλη, ο 50χρονος έμπορος στη Νίκαια άρχισε να καταπίνει όποια χάπια είχε στο κατάστημά του κατά τη διάρκεια κατάσχεσης των εμπορευμάτων του, εξαιτίας χρεών.⁵⁶ Στα «ελευθέρια» επαγγέλματα η αναζήτηση ύπαρξης οικονομικής δυσπραγίας ή χρέους είναι η αιχμή της αστυνομικής έρευνας και της κοινωνικής σημασιοδότησης της αυτοκτονίας. Αν εκλείπουν οι λόγοι αυτοί, τότε ο αυτόχειρας χαρακτηρίζεται ως ψυχικά διαταραγμένος. Αυτό συνέβη με τον 65χρονο ράπτη, ο οποίος απαγχονίστηκε εντός της οικίας του και οι λόγοι της αυτοκτονίας του «οφείλονται εις νευρασθένειαν»⁵⁷, αφού πιθανότατα δεν αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα.

Επιπλέον, μικροί επιχειρηματίες προέβαιναν σε πράξεις αυτοχειρίας «λόγω» οικονομικών προβλημάτων. Ο 30χρονος, «διατηρών βαφείον και καθαριστήριο» στο Π. Φάληρο διακομίσθηκε στον σταθμό πρώτων βοηθειών με αφρούς στο στόμα εξαιτίας κατάποσης μεγάλης ποσότητας «σουμπλιμέ», διότι «δεν εκέρδιζεν από το κατάστημά του».⁵⁸ Σε άλλες περιπτώσεις προβαίνουν σε αυτοκτονίες εντός του καταστήματός που διατηρούν και δεν είναι επικερδές. Όπως, ο 55χρονος έγγαμος που σε κεντρικό δρόμο της Θεσσαλονίκης τραυμάτισε θανάσιμα «δια μαχαίρας την καρωτίδα» του «εντός του καταστήματός του». Ως «διεπιστώθη, ηυτοκτόνησε δια οικονομικούς λόγους».⁵⁹ Εξάλλου, εντός «οινομαγειρείου» στην Αθήνα αυτοκτόνησε κατακλυσμένος και πιεσμένος από οικονομικά προβλήματα ο 52χρονος

⁵⁴ Καθημερινή, 18/6/1953, σ. 6.

⁵⁵ Καθημερινή, 18/2/1958, σ. 5. Λίγο αργότερα ο εστιατορας πατέρας τριών διαμελίστηκε από το τρένο «δια λόγους οικονομικούς» δείχνοντας τη διασπορά του λόγου σε μικροαστικά επαγγέλματα σε διάφορα μέρη της Ελλάδας σε σύντομο χρονικό διάστημα, Καθημερινή, 5/3/1958, σ. 5.

⁵⁶ Καθημερινή, 3/7/1953, σ. 3.

⁵⁷ Αθηναϊκή, 31/5/1954, σ. 8.

⁵⁸ Καθημερινή, 8/3/1950, σ. 5.

⁵⁹ Καθημερινή, 12/2/1958, σ. 5.

«οινομάγειρος» αυτοπυροβολούμενος με περίστροφο στο στήθος.⁶⁰ Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα διογκωμένα μικροαστικά στρώματα ήταν πολλαπλά και αναδεικνύονται από τις αυτοκτονικές πρακτικές τους.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, ο εστιάτορας στη Χαλκίδα αυτοκτόνησε «εντός του καταστήματός» του, λαμβάνοντας «κινίνη αναμεμιγμένη με θραύσματα υάλου», διότι ο ιδιοκτήτης του κτιρίου, που του το είχε υπενουκιάσει εδώ και τριανταπέντε χρόνια του έκανε έξωση, εξαιτίας οφειλής δύο ενοικίων. Στην περίπτωση αυτή ο ανταποκριτής της αθηναϊκής εφημερίδας αναπαράγοντας και την αίσθηση της τοπικής κοινωνίας αναφέρει ότι ο 67χρονος εστιάτορας ήταν «εντιμότατος» και μάλιστα ο γιος του ήταν πιλότος της πολεμικής αεροπορίας, επομένως πολιτικά συμβατός και άμεμπτος.⁶¹ Η ηθική του οφειλέτη διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην παραπάνω περίπτωση, καθώς και η υπερβολική αξίωση του ιδιοκτήτη του κτιρίου, ώστε ο τελευταίως εμμέσως να καταγγέλλεται ως ένοχος της αυτοκτονίας. Όμως, το γεγονός ότι το δικαίωμα της έξωσης του το έδινε προφανώς ο αστικός νόμος, δεν εξετάζεται. Φαίνεται ότι ήταν τέτοια η κατακραυγή προς τον ιδιοκτήτη του κτιρίου που ένιωσε την ανάγκη να δημοσιοποιήσει ότι καμία «αγωγήν εξώσεως δεν ήγειρε εναντίον του εστιάτορος»⁶², συσκοτίζοντας τους λόγους της αυτοκτονίας, με τον τρόπο που είχαν επινοηθεί και κωδικοποιηθεί, υπονοώντας μάλιστα την αναζήτηση άλλων ενόχων και τη διερεύνηση άλλων κοινωνικών και ενδεχομένως πολιτικών επιχειρημάτων.

Οι αυτοκτονίες για «οικονομικούς λόγους» λοιπόν, αναδεικνύουν κοινωνικές ταυτότητες και προβλήματα στις συνθήκες ύπαρξης τόσο των λαϊκών, όσο και των μικροαστικών στρωμάτων. Συνιστούν «λόγους» αυτοκτονίας αυτόνομους και μονοσθενείς. Υποδηλώνουν την αδυναμία εκπλήρωσης των έμφυλα προσδιορισμένων ρόλων, και κυρίως των προτύπων ανδρισμού. Σε αυτό το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον, η ανεργία σημαίνεται ως βασικός λόγος κοινωνικής και προσωπικής αποδιοργάνωσης, που διαμορφώνει το

⁶⁰ Καθημερινή, 5/2/1956, σ. 7.

⁶¹ Καθημερινή, 1/4/1956, σ. 6.

⁶² Καθημερινή, 4/4/1956, σ. 5.

συναισθηματικό καθεστώς που είναι ευεπίφορο σε αυτοκτονίες. Η ανεργία αποτελεί βασικό συστατικό των αυτοκτονιών για «οικονομικούς λόγους».

4.2. Η ανεργία

Σε διάσκεψη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας στα 1950, η ελληνική αντιπροσωπεία -που απαρτιζόταν από πολιτικούς και κρατικούς φορείς και όχι από εργαζομένους- ανέφερε ότι η ανεργία σε 22 αστικά κέντρα ανέρχεται σε 112.000, αλλά η υποαπασχόληση έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις, κυρίως στην ύπαιθρο, μιας και ότι οι μέσες πραγματικές ώρες εργασίας του αγρότη είναι 137 ετησίως. Το πρόβλημα του «υπερπληθυσμού εργατικών χειρών θα ενεταθεί» θεωρούσε η ελληνική αντιπροσωπεία εξαιτίας της φυσικής αύξησης του πληθυσμού και μέχρι την ανασυγκρότηση των δομών της ελληνικής οικονομίας. Η πολιτική λύση που πρότεινε ήταν η μετανάστευση ενός σημαντικού μέρους των άνεργων και υποαπασχολούμενων εργατικών στρωμάτων της πόλης και της υπαίθρου.⁶³ Όμως, αυτό δε σημαίνει ότι από τα αστικά στρώματα, ιδιαίτερα την προοδευτική μερίδα τους, δεν εκφραζόταν η ανάγκη αύξησης της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής, αλλά οι οικονομικοί πόροι για αυτή την ανάπτυξη και η εξωτερική οικονομική βοήθεια θεωρούνταν ανεπαρκείς τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια και απαιτούσε πολιτικές «διαπραγματεύσεις» για τον διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Το βασικό πολιτικό πλαίσιο για την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης δε μεταβάλλεται σημαντικά, εκτός από την προτροπή για πιο μαχητική διεκδικητική στάση στις διαπραγματεύσεις με τον ξένο παράγοντα.

Επιπλέον, σε αυτό το σχήμα αντίληψης των φιλελεύθερων δημοκρατικών στρωμάτων, η μετανάστευση αναγνωριζόταν ότι θα αλλοίωνε την ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού.⁶⁴ Ωστόσο, εφαρμόστηκε σε ευρεία κλίμακα τα επόμενα χρόνια, καθώς επιπλέον πλεονέκτημα για τους κυβερνώντες συνιστούσε η πολιτική

⁶³ Βήμα, 7/1/1950, σ. 6.

⁶⁴ Βήμα, 13/6/1950, σ. 5.

λειτουργία της μετανάστευσης, μιας και ως «δικλείδα ασφαλείας» της αναπτυξιακής διαδικασίας με τη συμβολή της στη μείωση της ανεργίας και στην άμβλυνση κοινωνικών αναταραχών που αυτή επιφέρει», αποτρέπει, ως ένα σημείο, από έντονες κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές αμφισβητήσεις. Επιπλέον, πολιτική πεποίθηση ήταν ότι η οικονομία θα επωφελούνταν από τα μεταναστευτικά εμβάσματα για επενδύσεις και τη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών.⁶⁵ Η μετανάστευση λοιπόν, είχε πολιτικές διαστάσεις, αφού εκτόνωνε κοινωνικές συγκρούσεις, αλλά και θετική επίδραση στην οικονομία. Για να συμβεί όμως αυτό αλλοτριώθηκαν και αποδιοργανώθηκαν άτομα, κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις.⁶⁶ Πέρα από αυτό, η ευρείας κλίμακας μετανάστευση-μέρος των κυβερνητικών πολιτικών- υπογραμμίζει και τον αυταρχικό χαρακτήρα του κράτους στη μετεμφυλιακή περίοδο, αφού η κεντρική εξουσία δεν αποσκοπούσε στη διαχείριση της ζωής του πληθυσμού, αλλά τον απέπεμπε στο εξωτερικό. Η εξόντωση των ενδεχομένως «αντιφρονούντων» δε συνέβαινε πλέον με τα όπλα και τις πολιτικές εξορίες, αλλά με την «αναγκαστική» από τις υλικές συνθήκες ύπαρξης και το πολιτικό περιβάλλον μετανάστευση. Με αυτό τον τρόπο, εφευρισκόταν μια ουσιαστική λειτουργική λύση για την απρόσκοπτη διατήρηση του υφιστάμενου πολιτικού πλαισίου, το οποίο ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνο για την ανάγκη μετανάστευσης.

Εξάλλου, στα 1953, η ανεργία στον Πειραιά, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων αντρών, οι οποίοι είχαν απολυθεί από τον στρατό, ξέφευγε από τα επίσημα στατιστικά και ήταν

⁶⁵ Σάββας Ρομπόλης «Μετανάστευση και αναπτυξιακή πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο συλλογικό τόμο *Επιστημονικό Συμπόσιο 1949-1967. Η Ελληνική Εικοσαετία*, ό.π., σ.σ. 299-310· ιδίως σ.σ. 306-307.

⁶⁶ Ενδεικτικά, η γυναίκα στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών, που αυτοκτόνησε με λήψη παραθείου μπροστά στα δύο ανήλικα παιδιά της, έπραξε με αυτό τον τρόπο διότι είχε καταληφθεί «από μελαγχολία», εξαιτίας της μετανάστευσης του συζύγου της στη Δυτική Γερμανία. Ανέδειξε με αυτό τον τρόπο το «δράμα των μεταναστών», *Αυγή*, 7/2/1965, σ. 12. Πράγματι, η μετανάστευση χώριζε οικογένειες. Σε πρώτη φάση φαίνεται να πήγαινε ο άνδρας. Η όποια οικογενειακή ισορροπία διαταρασσόταν αισθητά. Σε άλλες περιπτώσεις, η μετανάστευση αποτελούσε την αφητηρία εκκίνησης νέας ζωής, διαλύοντας πρότερες συζυγικές σχέσεις. Αυτό κατήγγειλε με την αυτοκτονία της η 35χρονη γυναίκα στη Θεσσαλονίκη, η οποία έπεσε στο κενό από τον τρίτο όροφο οικοδομής, μόλις επέστρεψε από το ταξίδι της στη Γερμανία, όπου είχε πάει να συναντήσει το μετανάστη 30χρονο σύζυγό της, ο οποίος εργαζόταν εκεί. Όταν διαπίστωσε ότι είχε συνάψει ερωτικό δεσμό με μία ισπανίδα και δεν κατόρθωσε να τον επαναφέρει «εις την ευθείαν οδόν», επέστρεψε σε «αλλόφρονα» κατάσταση και αποφάσισε να δώσει τέλος στη ζωή της, *Καθημερινή*, 20/8/1963, σ. 7.

πολύ μεγαλύτερη.⁶⁷ Η παράτασή της ήταν πιθανό να επιφέρει αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές και αύξηση της χαμηλής εγκληματικότητας. Η προσωπική και κοινωνική εικόνα του ανέργου πληγωνόταν και ατομικοποιούνταν ένα κοινωνικό πρόβλημα. Η επιβάρυνση στην οικογένεια του ανέργου και η συνεχιζόμενη οικονομική δυσανεξία που οδηγούσε στην εξαθλίωση, επέφερε «απονενομημένα διαβήματα» και απόπειρες αυτοκτονίας.⁶⁸ Αντιστρόφως, η οικογένεια είναι πιθανό να συμβάλλει στην επίταση του προβλήματος στον άνεργο. Το ενοχικό συναίσθημα του ανέργου εντείνεται από ενδεχόμενες επιτιμήσεις και μομφές της οικογένειας για την ανικανότητα εξεύρεσης εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, το πρόβλημα χάνει τις οικονομικές και κοινωνικές του επεξηγηματικές βάσεις και προσωποποιείται. Ο τοπικός δεξιός συμπολιτευόμενος τύπος στα 1953, διέκρινε την αύξηση της ανεργίας, εξαιτίας των πρόσφατων απολύσεων, αλλά δε θεωρούσε προφανώς ότι η εμποροβιομηχανική κρίση που σοβούσε εκείνη την εποχή στον Πειραιά ήταν αποτέλεσμα «οξύνσεως των σχέσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας», πόσο μάλλον «απότοκος των μέτρων της σημερινής κυβερνήσεως».⁶⁹

Ωστόσο, η ένταση μεταξύ κεφαλαίου εργασίας ήταν έκδηλη στην περίοδο της σταθεροποίησης της οικονομίας στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950. Στα 1950 βασική κατεύθυνση ήταν η απομείωση των στρατιωτικών δαπανών και η πολιτική σταθεροποίησης της οικονομίας. Όμως, ο πόλεμος στην Κορέα, αλλά και οι αντιδράσεις ελληνικών στρατιωτικών κύκλων, οι οποίοι ήταν δημοφιλείς και διεκδικούσαν σημαντικό μερίδιο εξουσίας μετά τον εμφύλιο, παρακάλυσαν τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την περιστολή των πόρων για το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων. Η ενδεχόμενη συρρίκνωση των κερδών στη βιομηχανία αντιμετωπίστηκε από τους βιομηχάνους μέσω του «περιορισμού της απασχόλησης και των μισθών». Συνεπώς, αρνητική εξέλιξη του σταθεροποιητικού προγράμματος την περίοδο 1950-1953 ήταν η «απότομη αύξηση

⁶⁷ Ο αριθμός των εγγεγραμμένων ανέργων στα Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας ήταν πολύ χαμηλότερος του πραγματικού αριθμού ανέργων. Για παράδειγμα, οι εγκατεστημένοι στον Πειραιά μετά το 1949 δεν είχαν δικαίωμα εγγραφής, όπως επίσης και αρκετοί που είχαν ποικίλες στρατηγικές βιοπορισμού δεν εγγράφονταν επίσης, *Φωνή του Πειραιώς*, 30/12/1953, σ. 1.

⁶⁸ *Φωνή του Πειραιώς*, 27/2/1953, σ. 1.

⁶⁹ *Φωνή του Πειραιώς*, 24/4/1953, σ. 1.

της ανεργίας».⁷⁰ Παράλληλα, οι παρεμβάσεις για αναδιανομή του εισοδήματος μέσω πολιτικής παρέμβασης δεν ευνοούνταν, αφού «ο αντικομμουνιστικός καθαγιασμός της ιδιοκτησίας και της ατομικής πρωτοβουλίας», αποτελούσε το υπόβαθρο για την αρνητική κριτική σε οποιοδήποτε πολιτικό είχε την πρόθεση να φορολογήσει ή να «αποσπάσει μέρος του κατοχικού πλουτισμού».⁷¹ Επομένως, η πολιτική που στόχευε στη διαφύλαξη, την επέκταση και τη συσσώρευση των κερδών του ιδιωτικού κεφαλαίου, αντανάκλούσε ευθεία επίθεση στα εργασιακά δικαιώματα και εισοδήματα. Το ιδιαίτερα αυταρχικό με ταξικό πρόσημο σύστημα διακυβέρνησης στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, συνηγορούσε ευρέως προς την παραπάνω κατεύθυνση.

«Ένα από τα μεγαλύτερα μεταπολεμικά προβλήματα είναι η ανεργία» αποφαινόταν και η κεντρικά αντιπολιτευόμενη εφημερίδα στα 1954. Υποστήριζε ότι μόνο ο αριθμός των ανέργων στα ασφαλιστικά ταμεία είναι 127.000, χωρίς να υπολογίζονται αυτοί που ψάχνουν για δουλειά πρώτη φορά, σε ένα εργατικό δυναμικό 600.000, χωρίς δηλαδή να υπολογίζεται η υποαπασχόληση στη γεωργία. Απηχώντας την αντιπολιτευτική κατεύθυνση του «κέντρου» στο συγκεκριμένο ζήτημα, η κριτική δε στρέφεται κατά του καπιταλιστικού συστήματος που εγγενώς και δομικά σύμφωνα με την Αριστερά παράγει την ανεργία, αλλά σε κυβερνητικές επιλογές και παραλείψεις, οι οποίες δε συμβάλλουν στην αποκλιμάκωσή της.⁷² Η «αξιοποίηση» της ανεργίας για αντικυβερνητικές εκδηλώσεις και προσπορισμό πολιτικών οφελών γίνεται και από τους «κεντρώους» πολιτικούς χώρους. Ωστόσο, το πρόβλημα περιοριζόταν στην καλύτερη διαχείριση από μία άλλη κυβέρνηση και όχι προφανώς στην ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος, που γεννούσε το πρόβλημα.

Την επόμενη δεκαετία η ανεργία είχε πολλαπλές αποτιμήσεις. Έτσι, σύμφωνα με το υπουργείο εργασίας οι άνεργοι ανέρχονταν σε 75.000 άτομα. Αντίθετα, η πρεσβεία των ΗΠΑ εκτιμούσε ότι η ανεργία κυμαινόταν στα 500.000 άτομα στα 1961, ενώ για

⁷⁰ Γιώργος Σταθάκης, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα 1949-1953 : Σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ο.π.*, σ.σ. 41-56 και τα παραθέματα 51.

⁷¹ Σταύρος Θωμαδάκης, «Αδιέξοδα της ανασυγκρότησης και οικονομικοί θεσμοί του μεταπολεμικού κράτους», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ο.π.*, σ.σ. 35-40 ` ειδικά σ. 37.

⁷² Μια από τις κυριότερες δράσεις που θα μπορούσε να κάνει-πέρα από παρεμβάσεις στις απολύσεις και στην αγορά εργασίας- θεωρούσε «κεϋνσιανές» πολιτικές, τη δημιουργία θέσεων εργασίας μέσω δημόσιων έργων, *Αθηναϊκή*, 3/7/1954, σ.σ. 1,5.

την ίδια χρονιά η Εμπορική Τράπεζα εκτιμούσε το ποσοστό στο 6,5% του εργατικού δυναμικού (238.900 άτομα σε 3.600.000 εργατικό δυναμικό), αλλά αν υπολόγιζε και τους υποαπασχολούμενους στη γεωργία το ποσοστό εκτοξευόταν στο 26,6% του ενεργού πληθυσμού.⁷³ Ωστόσο, η συμπίεση των μισθών «κάτω από την απειλή της ανεργίας και της μετανάστευσης», ουσιαστικά ενέτεινε τον βαθμό εκμετάλλευσης των εργαζομένων, αφού παρατηρείται αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων την ίδια περίοδο. Το εργατικό κίνημα μόνο από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 άρχισε να αντιδρά σε αυτή την κατάσταση. Η ανεργία πάντως δεν αντιμετωπίστηκε ουσιαστικά ούτε κατά τη δεκαετία του 1960 και το ρεύμα της μετανάστευσης δεν ανακόπηκε.⁷⁴ Αν και τη δεκαετία του 1960, διαπιστώνεται αναβάθμιση των μισθών και των εισοδημάτων των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ουσιαστικές κρατικές παρεμβάσεις και εφαρμογής ευρείας έκτασης συνειδητών κενσυναίων πολιτικών μέχρι το 1974, αν και μετά το 1956 υπήρχαν τέτοιες τάσεις.⁷⁵ Ήδη, στα 1957 η καθεστωτική ΓΣΕΕ εκτιμούσε ότι η ανεργία κυμαινόταν στο 20-25%, ενώ σε άλλες χώρες περιοριζόταν μόλις στο 5-6%. Προτροπή προς την κυβέρνηση ήταν η προοπτική της ανάπτυξης για την απορρόφηση κυρίως των νέων που αναζητούσαν εργασία, αλλά θεωρούσε ότι η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης όφειλε να προσανατολίζεται στην εξασφάλιση απασχόλησης.⁷⁶ Η ανεργία όμως εξακολουθούσε να υφίσταται και να υποδαυλίζει τις επιδιώξεις των εργαζομένων για καλύτερες συνθήκες εργασίας, υψηλότερες απολαβές και συνεπώς άνοδο του βιοτικού τους επιπέδου.

Όπως επισημαίνει και ο κοινωνιολόγος Νίκος Παναγιωτόπουλος «η πραγματικότητα της ανεργίας συντηρεί το φόβο της ανεργίας σε όλους, φόβος που προκαλεί την υποταγή και υπακοή των ίδιων των ανέργων. Αυτές οι μορφές

⁷³ Όλα τα παραπάνω στοιχεία παρατίθενται στο Σ. Ρομπόλης, «Μετανάστευση και αναπτυξιακή πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο συλλογικό τόμο *Επιστημονικό Συμπόσιο 1949-1967. Η Εκρηκτική Εικοσαετία*, ό.π., σ. 305.

⁷⁴ Γιώργος Λιοδάκης, «Κοινωνικο-θεωρητικές βάσεις και πρακτικές οικονομικού προγραμματισμού», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ό.π.*, σ.σ. 77-94 ` ειδικά σ.σ. 87-90.

⁷⁵ Μαρία Καραμεσίνη, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαιτερότητες εφαρμογής του κενσυναισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ό.π.*, σ.σ. 133-147 ` ειδικά σ. 134.

⁷⁶ *Καθημερινή*, 28/2/1957, σ. 5.

κοινωνικής ήττας παρεισδύουν περισσότερο στους πιο αποστερημένους και ενδεείς ανέργους».⁷⁷ Η πολιτική πρόθεση υποβάθμισης των μισθών ήταν σταθερή τη διερευνώμενη περίοδο. Η οικονομική ανάπτυξη είχε αργό-αν και ανοδικό- αντίκτυπο στην αναβάθμιση των μισθών. Στα 1950 που η παραγωγή του ελληνικού κεφαλαίου έφτανε τα προπολεμικά επίπεδα, ο μισθός ήταν κάτω του 50% σε σύγκριση με το 1938. Μόλις στα 1957 άρχισε να το ξεπερνά, αν και ακόμα αντιπροσώπευε μικρό μέρος του κόστους παραγωγής, μόλις το 12-15%.⁷⁸ Η ανεργία συνιστούσε καθοριστικό παράγοντα των χαμηλών απολαβών της μισθωτής εργασίας, αν και η παραγωγικότητα των εργαζομένων αύξανε με ταχύτερους ρυθμούς.

Όμως, η εργασία -έστω και κακοπληρωμένη- παραμένει «αντικειμενική αναγκαιότητα και καθολική αξία» είναι σημείο αυτοσεβασμού και επομένως η ανεργία είναι μια σκληρή αρνητική εμπειρία, που υποβαθμίζει και την κοινωνική φυσιολογία του ανέργου. Η υποβάθμιση της δημόσιας εικόνας επιφέρει ένα είδος στιγματισμού του ανέργου, ο οποίος εσωτερικεύει την ανεργία αισθανόμενος μειονεξία, αδυναμία παρέμβασης στην κατάστασή του και υποβάθμιση «της εικόνας του εγώ».⁷⁹ Ο στιγματισμός αυτός επιφέρει μία μονολιθική κοινωνική αποτίμηση του υποκειμένου. Υποβαθμίζει και αποσιωπά τα υπόλοιπα στοιχεία της προσωπικότητάς του. Προκαλεί μία «αμυντική συρρίκνωση» και οι άνεργοι διακατέχονται από αισθήματα «εξευτελισμού» και αποδόμησης της κοινωνικής τους ταυτότητας.⁸⁰ Η

⁷⁷ Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Η οδύνη των ανεργών*, ό.π., σ. 194.

⁷⁸ Την περίοδο 1954-1965 αυξήθηκαν τα κέρδη δυόμιση φορές, ενώ ο μέσος όρος του ημερομισθίου έφτασε στο 217(100=38) στο Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ό.π.*, σ.σ. 115-132 ` ειδικά σ. 118. Ίσως για αυτό και το επίπεδο μισθωτής σχέσης να παρέμενε σε σχετικά χαμηλά επίπεδα και ήταν κάτω από 40% σε όλη την περίοδο. Οι πολιτισμικές αξίες και τα οικονομικά δεδομένα ωθούσαν στην αναζήτηση μικρών κεφαλαίων για να κάνουν «δική τους δουλειά».

⁷⁹ Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Η οδύνη των ανεργών*, ό.π., σ.σ. 201-205.

⁸⁰ Ένας γερμανός άνεργος από την περίοδο της μεγάλης ύφεσης του μεσοπολέμου αναπαριστούσε το βίωμα της ανεργίας με συναισθήματα ενοχικά, απογοήτευσης, μειονεξίας, κοινωνικής απόρριψης και περιθωριοποίησης : «Πόσο δύσκολο και εξευτελιστικό είναι να φέρεις το χαρακτηρισμό του ανέργου άνδρα! Όταν βγαίνω έξω ρίχνω το βλέμμα μου χαμηλά γιατί νιώθω τον εαυτό μου πολύ κατώτερο. Όταν περπατάω στο δρόμο, μου φαίνεται ότι δε μπορώ να συγκριθώ με το μέσο πολίτη, ότι όλοι με δείχνουν με το δάκτυλό τους, αποφεύγω ενστικτωδώς να συναντήσω οποιονδήποτε. Οι παλιές μου γνωριμίες και οι φίλοι από καλύτερες εποχές δεν είναι πια τόσο εγκάρδιοι. Όταν συναντιόμαστε με χαιρετούν αδιάφορα. Δεν μου προσφέρουν πια τσιγάρο και τα μάτια τους είναι

διαχείριση της ξεθωριασμένης ταυτότητας είναι εξαιρετικά επώδυνη. Όπως και το βίωμα της κοινωνικής «περιθωριοποίησης»⁸¹ Η έλλειψη αυτοπεποίθησης, η απουσία ελπίδας και το ενοχικό συναίσθημα, η αντίληψη ότι η αιτία οφείλεται σε προσωπική ανικανότητα-και όχι σε «αντικειμενικές» καταστάσεις εκπορευόμενες από την πολιτική οικονομία του καπιταλιστικού συστήματος- συμβάλλουν στην εκδήλωση αυτοκαταστροφικών πρακτικών.

Η κοινωνική καταφρόνια και η αυτοϋποτίμηση συντελούν στην «αποθητικοποίηση» των ανέργων, οι οποίοι πλέον πολύ πιο εύκολα αποδέχονται να εργαστούν με οποιουσδήποτε όρους, χωρίς να διεκδικούν καλύτερες θέσεις στην αγορά εργασίας, συμβιβαζόμενοι σε άσχημες συνθήκες εργασίας και αναντίστοιχων χαμηλών οικονομικών απολαβών.⁸² Ενδεχομένως, να θεωρούν ότι ο υποβιβασμός της επαγγελματικής τους ταυτότητας, είναι η φυσική συνέπεια της προσωπικής τους αποτυχίας. Άλλωστε, «η άμεση εμπειρία της οδύνης που επιφέρει η «αβίωτη κατάσταση» στην οποία τους έχει φυλακίσει η ανεργία δεν επαρκεί από μόνη της για να επιτρέψει στους ανέργους να κατανοήσουν τα αίτια της και να συλλάβουν έναν άλλο δυνατό κοινωνικό και οικονομικό κόσμο που θα απαγόρευε την αναπαραγωγή της».⁸³ Στην παραπάνω εξέλιξη συνεπικουρεί η απάθεια ή η έλλειψη πολιτικής αλληλεγγύης. Το βίωμα της ανεργίας είναι βαθύτατα προσωπικό. Η απαξίωση μπορεί να εκπορεύεται και από το «οργανωμένο» εργατικό κίνημα, κυρίως αν ο άνεργος δεν έχει συγκεκριμένη επαγγελματική ταυτότητα και ειδίκευση. Άλλωστε, δεν υπάρχει «οργανωμένο» κίνημα ανέργων παρά μόνο εργαζομένων.

Η εργασία λοιπόν, αποπνέει πολιτικούς συνειρμούς και ηθικές αξίες. Όπως επεσήμανε και ο Michel Foucault : «Τι δουλειά κάνεις; Το ερώτημα αυτό είναι η απλούστερη έκφραση της τάξης που υπάρχει στην κοινωνία ` η κοινωνία απεχθάνεται

σαν να μου λένε : «Δεν το αξίζεις, αφού δεν δουλεύεις», στο Erving Goffman, *Στίγμα*, μετ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ.σ. 81-82.

⁸¹ Όπως το έθετε ο Νίκος Κοταρίδης, η «περιθωριοποίηση σημαίνει κοινωνική έκπτωση, δηλαδή αρνητική θέση στις διαδικασίες αποκλεισμού και καταστολής που ενεργούνται στο πλαίσιο του σύγχρονου αστικού κράτους και της καπιταλιστικής οικονομίας», Νίκος Κοταρίδης (εισαγ.-επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο τραγούδι*, Πλέθρον, Αθήνα 1996, σ. 26.

⁸² Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Η οδύνη των ανέργων*, ό.π., σ. 215.

⁸³ Ο.π., σ. 277.

την αλητεία · η αλητεία την ανησυχεί · πρέπει να έχει κανείς μία μόνιμη δουλειά, σταθερή μακροχρόνια, να νοιάζεται για το αύριο, για την μελλοντική του κατάσταση – έτσι μονάχα η κοινωνία νιώθει εξασφαλισμένη ενάντια σε κάθε επίθεση».⁸⁴ Το επάγγελμα νοηματοδοτεί και συγκροτεί κυρίαρχα την ταυτότητα του ατόμου. Συνιστά σημαντικό στοιχείο κοινωνικής ενσωμάτωσης, θέσης και δραστηριότητας. Αντιθέτως, ο άνεργος φέρει ηθικές απαξιώσεις. Μπορεί να ειπωθεί ως «τεμπέλης» και ανίκανος να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, «ως παραστρατημένα παιδιά που πρέπει να διδαχθούν πώς θα εργάζονται» Το πώς θα ειπωθεί επηρεάζεται από το πολιτισμικό περιβάλλον και τις αντιλήψεις που φέρει κάθε ιστορική κοινωνία, μεταβάλλοντας τις πεποιθήσεις και τις πολιτικές που ασχολούνται με την ανεργία, ως ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα στον δημόσιο διάλογο.⁸⁵ Οι επιτιμήσεις προς τον άνεργο επιδεινώνουν τη συναισθηματική του φόρτιση και διεγείρουν την αυτομομφή του. Αυτή η μονοδιάστατη κοινωνική απεικόνιση του ανέργου, η απάλειψη των υπόλοιπων συστατικών της ταυτότητάς του, η απεμπόλησή του από την κοινωνική ζωή και η δυσκολία στις κοινωνικές του σχέσεις, είναι παράμετροι του αρνητικού βιώματος της ανεργίας και παρώθησης σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.

4.2.1. Ως βίωμα

Σύμφωνα με διαχρονικές και διατοπικές μελέτες από το διεθνές περιβάλλον για τη συσχέτιση ανεργίας και αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών, η εκτίμηση που επικρατεί είναι ότι ο κίνδυνος αυτοκτονίας ανέργων είναι αυξημένος κατά δύο με τέσσερις φορές σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό.⁸⁶ Η αλληλεπίδραση δεν είναι μονόδρομη και είναι δύσκολο να καθοριστεί. Το γεγονός ότι η ανεργία επιφέρει ψυχική αποδιοργάνωση, αποτελεί ένα επιχείρημα το οποίο θα μπορούσε να αυξήσει

⁸⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 382.

⁸⁵ John Garraty, *Unemployment in history*, ό.π., σ. 9.

⁸⁶ Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 135 · Sandra Flynn, «A mixed methods study of homicide followed by suicide», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Manchester, Manchester 2013, σ. 45, η οποία είναι πιο λεπτομερειακή και εκτιμά, με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία, δύο με τρεις φορές αυξημένο τον κίνδυνο της αυτοκτονίας.

τις πιθανότητες εκδήλωσης αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς. Όπως, ο 26χρονος, ο οποίος τοποθέτησε το κεφάλι του στη σιδηροδρομική γραμμή με αποτέλεσμα να του το αποκόψει η διερχόμενη αμαξοστοιχία, ήταν «άνεργος και νευρασθενής και εις τους λόγους αυτούς αποδίδεται η αυτοκτονία του», ενώ και ο 54χρονος άντρας στον Περισσό αυτοτραυματίστηκε με μαχαίρι στην κοιλιά με συνέπεια να βρει το θάνατο ήταν «άνεργος και νευρασθενής».⁸⁷ Η «νευρασθένεια» στις παραπάνω αυτοκτονίες, λειτουργεί επικουρικά για να νομιμοποιήσει την αιτία της αυτοκτονίας και να υποβαθμίσει το βίωμα της ανεργίας, που πιθανό να είναι πιο ισχυρό κίνητρο που ωθεί σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Ο λόγος που πλαισιώνει τις παραπάνω αυτοκτονίες αναδεικνύει την κοινωνική πεποίθηση ότι υπάρχουν πολλοί άνεργοι, αλλά λίγοι είναι τόσο αποφασισμένοι να αυτοκτονήσουν.⁸⁸ Ωστόσο, η ψυχιατρική αποδιοργάνωση που καθορίζει τις αυτοκτονίες ανέργων αποπολιτικοποιεί το βίωμα της ανεργίας, παραπέμποντας στην ατομική ψυχική αποδιοργάνωση αντί στο πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον.

Αντιθέτως, η ανεργία ενέχει πολλαπλές πολιτικές αποτιμήσεις και κοινωνικές διακηρύξεις. Σημαντικότερο είναι το βίωμα της ανεργίας, η οποία μπορεί να είναι κλαδική και η μεταπήδηση σε άλλο τομέα εργασιακής απασχόλησης, να καθίσταται δύσκολη υπόθεση. Σε άρθρο στην *Αυγή* στα 1955 διαβάζουμε ότι ο κλάδος των εργατών «γυαλάδων» στη Δραπετσώνα είχε φτάσει στην έσχατη ένδεια ως συνέπεια της ανεργίας που επέφερε –όπως υποστηρίζουν εργάτες- η είσοδος των μηχανών στο εργοστάσιο των Λιπασμάτων όπου εργάζονταν. Όπως αναφέρεται στο άρθρο η εισαγωγή μηχανημάτων ξεκίνησε στα 1947 και έκτοτε το εργατικό δυναμικό είχε περιοριστεί από 400 άτομα στο 1/3 με την πρόθεση να παραμείνουν μόλις 30 τεχνίτες εξειδικευμένοι για να χειρίζονται τις μηχανές. Παράλληλα, η μηχανοποίηση και καθετοποίηση της παραγωγής επέδρασε στο κλείσιμο μικρότερων εργοστασίων με συνέπεια τη μεγαλύτερη ανεργία του κλάδου, που η οικονομική δομή δεν είχε καμία ευελιξία να απορροφήσει σε διαφορετικούς κλάδους. Τα οικονομικά στοιχεία που

⁸⁷ *Καθημερινή*, 8/6/1954, σ. 5 και *Ελευθερία*, 12/1/1961, σ. 6 αντίστοιχα.

⁸⁸ Για παράδειγμα ο 31χρονος άνεργος από τον Πειραιά που έλαβε στο δρόμο δισκία κίνησης δεν κωδικοποιείται η αυτοκτονία του ως συνέπεια της ανεργίας, αλλά αναφέρεται «διενεργείται ανάκρισις προς εξακρίβωσιν των αιτίων» της αυτοκαταστροφικής πρακτικής του, *Καθημερινή*, 19/9/1954, σ. 7.

περιβάλλουν το φαινόμενο φαίνονται μικρής σημασίας μπροστά στο βίωμα. Δύο εργάτες έχασαν τη ζωή τους από ασитία και ένας άλλος «τρελάθηκε» όπως μεταδίδουν συνάδελφοί τους. Πρόσβαση αυτοί και οι οικογένειές τους στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη δεν είχαν, ούτε λάμβαναν κανένα επίδομα. Έτσι, καταλήγουν ότι η «εταιρία του Μποδοσάκη θησαυρίζει, αλλά εμείς χαροπαλεύουμε» και ότι «διαλύθηκαν οικογένειες» και «ώρες ώρες μιας πιάνει τρέλα». ⁸⁹ Αυτή η απελπισία είναι πιθανό να αποτελέσει το υπόβαθρο για παρώθηση σε αυτοκτονικές πρακτικές. Παράλληλα, από την παραπάνω διακήρυξη αναδύονται πολιτικές αιχμές για τη συμπεριφορά του εργοδότη. Ακόμη πιο ευθεία πολιτική κριτική προκύπτει από την εργατική διαμαρτυρία κλάδου των οικοδόμων. Συγκεκριμένα, διατείνονταν ότι «οι οικοδόμοι πέφτουν από τις σκαλωσιές πάνω στο μεροκάματο και ο υπουργός εργασίας μας χαρακτηρίζει εθελουαυτοκτονούντες. Οι εργάτες λιποθυμούν πάνω στη δουλειά από την πείνα, και άλλοι αυτοκτονούν κόβοντας τις φλέβες τους από την ανεργία και την ανέχεια». ⁹⁰ Ο 28χρονος εργάτης μπετόν, ο οποίος απαγχονίστηκε στο δωμάτιο όπου διέμενε ⁹¹ δε θα συμφωνούσε με τον υπουργό.

Εξάλλου, η ταυτότητα του ανέργου αποτελούσε συχνά στον δημόσιο λόγο, επαρκή αιτία εξήγησης αυτοκτονικών πρακτικών. Το μόνο και πιθανόν αρκετό στοιχείο για την κοινωνική ταυτότητα του 50χρονου που σκόπευε να παρασυρθεί από διερχόμενη αμαξοστοιχία του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου και γλίτωσε με ηλεκτροπληξία, αφού ο οδηγός κατάφερε να αποτρέψει την αυτοκτονία του, ήταν ότι ήταν άνεργος. ⁹² Είναι προφανές ότι ο 47χρονος άνεργος, ο οποίος «ερρίφθη από το ναό της Απτέρου Νίκης της Ακροπόλεως πάνω στους βράχους», διακατεχόταν από έντονα οικονομικά προβλήματα. ⁹³ Σε κάποιες περιπτώσεις η ταυτότητα του αυτόχειρα είναι αρκετή να επεξηγήσει την αυτοκαταστροφική πρακτική. Όπως στην περίπτωση του «άνεργου και άστεγου άντρα», ο οποίος έπεσε από προκυμαία στο κέντρο του Πειραιά και

⁸⁹ *Αυγή*, 27/1/1955, σ.σ. 3-4.

⁹⁰ Διαμαρτυρία της Ενώσεως Τεχνιτών και Εργατών Μπετόν Αρμέ, χ.χ. , στο Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967* , ό.π., σ. 321.

⁹¹ *Καθημερινή*, 7/10/1956, σ. 8.

⁹² *Καθημερινή*, 26/2/1957, σ. 5.

⁹³ *Αυγή*, 12/4/1964, σ. 12.

εξέπνευσε στο Τζάνειο. Ότι είχε «οικονομικά προβλήματα»⁹⁴ προβάλλει μάλλον ως πλεονασμός. Για την «τραγική» αυτοκτονία του 28χρονου, ο οποίος «απεκεφαλίσθη»⁹⁵ από κινούμενη αμαξοστοιχία, αφού είχε τοποθετήσει το κεφάλι του στις γραμμές, η αναφορά των αιτίων ήταν περιττή, μιας και ήταν άνεργος.

Ένα άλλο στοιχείο της ανεργίας ως επεξηγηματικό σχήμα αυτοκτονικών πρακτικών, είναι ότι δεν έχει ηλικία. Ο 64χρονος στον Πειραιά, που έπεσε στη θάλασσα με σκοπό να αυτοκτονήσει ήταν άνεργος και άστεγος.⁹⁶ Ο 68χρονος «άνεργος», ο οποίος έλαβε σκοπίμως ισχυρά δόση «αρσενικού»⁹⁷ δεν είχε καμία προνοιακή αρωγή και συνειρμικά ο λόγος της απόπειρας αυτοκτονίας του, τείνει να είναι οι δυσκολίες επιβίωσης. Όπως επίσης και ο 66χρονος, ο οποίος έλαβε μεγάλη ποσότητα «λουμινάλ», χαρακτηρίστηκε ως άνεργος.⁹⁸ Συνάμα, ο 63χρονος, ο οποίος «ερρίφθη» στη σιδηροδρομική γραμμή των Σ.Ε.Κ. κοντά σε καπνεργοστάσιο στην Παλαιά Κοκκινιά, λίγες αμφιβολίες αφήνει ότι επιχείρησε να δώσει τέλος στη ζωή του, εξαιτίας οικονομικών προβλημάτων, μιας και ήταν άνεργος.⁹⁹ Οι άνεργοι σε τόσο προχωρημένη ηλικία είναι σχεδόν αναπόφευκτο να μην μπορούν πλέον να εργαστούν. Οι αυτοκτονίες τους καταδεικνύουν την πολιτική αναλγησία και αδιαφορία απέναντί τους ` την ανυπαρξία ουσιαστικού κράτους πρόνοιας και αρωγής, που αν υπήρχε ίσως τους απέτρεπε από την προσδοκία του εκούσιου θανάτου.

Αντιστρόφως, σε μελέτη από τον χώρο της ψυχιατρικής, που αποδέχεται τη συσχέτιση ανεργίας και αύξησης του ποσοστού των αυτοκτονιών, επισημαίνεται ότι οι καλύτερες δομές κοινωνικής πρόνοιας και υπηρεσιών ψυχικής υγείας μετριαζουν την επίδραση της ανεργίας στην αύξηση του ποσοστού των αυτοκτονιών.¹⁰⁰ Όμως,

⁹⁴ *Φωνή του Πειραιώς*, 24/3/1951, σ. 2. Στο ίδιο πλαίσιο έπεσε στη θάλασσα στη Γλυφάδα να πνιγεί 28χρονος άνεργος *Φωνή του Πειραιώς*, 9/5/1951, σ. 2

⁹⁵ *Νέοι Σκοποί*, 7/6/1954, σ. 2.

⁹⁶ *Φωνή του Πειραιώς*, 18/2/1955, σ. 1.

⁹⁷ *Καθημερινή*, 17/1/1956, σ. 7.

⁹⁸ *Καθημερινή*, 27/7/1956, σ. 5.

⁹⁹ Η εκτίμηση είναι δική μου, αφού στην είδηση αναφέρεται ότι η απόπειρα αυτοκτονίας συνέβη για «άγνωστους λόγους», *Καθημερινή*, 20/10/1953, σ. 6.

¹⁰⁰ Αντώνιος Παρασάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ.σ. 33-34.

απόψεις σαν την παραπάνω, προτάσσουν την ευκαιριακή ανακούφιση των κοινωνικά ευάλωτων στρωμάτων στο υφιστάμενο πλαίσιο του καπιταλισμού, χωρίς να ασκούν κριτική στη δομική λειτουργία του συστήματος, την επίδρασή του στην ανεργία και την οικονομική καχεξία. Άποψη που εκφραζόταν και από την ψυχολόγο Άννα Ποταμιάνου τη δεκαετία του 1960, όπως αποφαινεται η Αριστερά, η οποία και κατακρίνει την ψυχολόγο, διότι αποφεύγει συνειδητά να ασκήσει κριτική στο οικονομικό σύστημα και τις παραγωγικές σχέσεις που εκπορεύονται από αυτό. Σε απάντηση της *Επιθεώρησης Τέχνης* για παλαιότερο άρθρο της, αναφέρεται ότι η Ποταμιάνου υποστήριζε ότι «είναι ανάγκη να δώσουμε στα άτομα τροφή ασφαλείας όχι εξαφανίζοντας τις οικονομικές, βιοτικές και άλλες δυσχέρειες –τούτο είναι ανέφικτο- αλλά παρέχοντας περισσότερες ικανοποιήσεις στον τομέα των ανθρωπίνων σχέσεων στο εργοστάσιο, στην οικογένεια, στην κοινότητα». Η ίδια άλλωστε υπεραμύνεται των διαφορετικών τρόπων έρευνας που έχει ως ψυχολόγος και αντιδρά στη λογική της Αριστεράς, η οποία διατρανώνει ότι οι αλλαγές-πχ η εκβιομηχάνιση της χώρας- δε θα είχαν αντίκτυπο στις κοινωνικές σχέσεις, αν εξέλειπε το «απάνθρωπο» σύστημα από το οποίο ζουν και εργάζονται.¹⁰¹ Αυτή η ανακούφιση, η οποία εμπεριέχεται διαχρονικά σε αντιλήψεις επαγγελματιών ψυχικής υγείας, αποπολιτικοποιεί και συνεπώς δεν επιλύει ριζικά το πρόβλημα, αν και μπορεί να παρατηρηθεί κάποια μετατόπιση προς τα κάτω συγκυριακά του δείκτη των αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών. Εντούτοις, ο 46χρονος άνεργος που διέμενε στο «άσυλο επαιτών» του Πειραιά δεν «επωφελήθηκε» από την κρατική πρόνοια και έπεσε από το παράθυρο του δωματίου στο οποίο διέμενε, ύψους οκτώ μέτρων, με συνέπεια να βρει «τραγικό» θάνατο.¹⁰² Πέρα από το επιχείρημα ότι θα μπορούσαν να βελτιωθούν οι συνθήκες στις δομές πρόνοιας, οι οποίες είχαν ελλείψεις χαρακτηριστικές, τα αισθήματα μειονεξίας, ιδρυματισμού και αδυναμίας προσωπικής επιλογής είναι διάχυτα στην παραπάνω αυτοκτονία του ανέργου.

Όμως, αυτό δε σημαίνει ότι - εμφαντικά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια- τα επίπεδα κρατικής αρωγής και πρόνοιας δεν ήταν σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα. Ενδεικτικά, τα επίπεδα κρατικής πρόνοιας στον Πειραιά ήταν σε άθλια κατάσταση

¹⁰¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ 92, Αύγουστος 1962, σ.σ. 224 και 222 αντίστοιχα.

¹⁰² *Ελευθερία*, 6/2/1960, σ. 6.

και αποτελούσαν «στίγμα για τον πολιτισμό μας», όπως αναγνώριζαν και από τα αστικά στρώματα της πόλης. Στο «άσυλο αλητοεπαιτών» όπου φιλοξενούνταν πενήντα άτομα η κατάσταση στα 1950 ήταν τραγική, αφού το κτίριο ήταν ετοιμόρροπον και οι παροχές πολύ κατώτερες των αναγκών. Έτσι, ο γέροντας που αυτοκτόνησε με «λουμινάλ» σε αυτό το σχήμα λόγου «εσώθη από το φρικτόν μαρτύριον της προστασίας του υπουργείου προνοίας».¹⁰³

Από την άλλη, η νοσηλεία στα κατώτερα εισοδηματικά λαϊκά στρώματα, άνεργα κιάλας, λειτουργούσε και ως ανάπαυλα από τον εξαντλητικό αγώνα επιβίωσης. Η ακραία διεκδίκηση της νοσηλείας αναπαρίσταται και σε περιπτώσεις αυτοτραυματισμών. Ο 38χρονος άστεγος και άνεργος, «διανυκτερεύων εις διάφορους κήπους» του Πειραιά επισκέφθηκε τα εξωτερικά ιατρεία του κρατικού νοσοκομείου Πειραιά με σκοπό να εισαχθεί σε αυτό, έτσι ώστε «να λύση δι' ολίγον καιρόν το πρόβλημα της στέγης και της τροφής», χωρίς όμως οι γιατροί να δώσουν άδεια για εισαγωγή, καθώς διαπίστωσαν ότι η υγεία του ήταν «άριστη» και δε συνέτρεχαν λόγοι νοσηλείας. Κατόπιν της απορρίψεως του αιτήματός του, ο άνεργος άντρας- «τελών υπό το κράτος της απογνώσεως»- εξήγαγε ξυριστική λεπίδα εντός του ιατρείου όπου είχε προηγουμένως εξεταστεί και άρχισε να αυτοτραυματίζεται σε διάφορα σημεία του σώματός του, πετυχαίνοντας την εισαγωγή του στο νοσοκομείο και οδηγώντας σε ανακρίσεις για τη στάση των ιατρών απέναντί του.¹⁰⁴ Η περίθαλψη είχε και κοινωνικά χαρακτηριστικά λειτουργώντας ως μηχανισμός «ανασυγκρότησης» του εξασθενημένου οργανισμού, δίχως να γνωρίζουμε αν στην παραπάνω περίπτωση ο «ασθενής» αισθανόταν κάποια δυσφορία που δε διαπίστωναν οι γιατροί, των οποίων η γνώμη επικράτησε στηριζόμενη και στις κρατικές οδηγίες για την εισαγωγή προς νοσηλεία. Η διεκδίκηση αυτού του λόγου του «ασθενούς» πραγματοποιήθηκε και επιτεύχθηκε ως ένα βαθμό με την απόπειρα αυτοκτονίας. Επιπλέον, στην παραπάνω απεικόνιση, αντανακλάται η αγωνία κάποιων ανθρώπων στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και ότι παρά την αλματώδη σε σχέση με το παρελθόν οικονομική ανάπτυξη, ο άντρας στην πιο παραγωγική ίσως ηλικία της ζωής

¹⁰³ *Φωνή του Πειραιώς*, 16/1/1950, σ. 1. Καθώς η εφημερίδα εντασσόταν στο συντηρητικό πολιτικό χώρο, οι ευθύνες αποδίδονται στη διαχείριση και όχι στο σύστημα που παράγει «απόκληρους της ζωής και της τύχης».

¹⁰⁴ *Καθημερινή* 29/10/1965, σ. 7.

του μπορεί να είναι άνεργος, άστεγος και η εισαγωγή στο νοσοκομείο η μόνη λύση επιβίωσης στη συγκεκριμένη συγκυρία.

Από την άλλη, μία «αφανής» αιτία της ανεργίας είναι αυτή που οφείλεται σε ατύχημα. Ένας 35χρονος έπειτα από ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα απέκτησε κάποια αναπηρία που δεν του επέτρεπε να εργαστεί, αλλά και δεν είχε άλλους πόρους επιβίωσης, μιας και η κρατική αρωγή ήταν απύσχα και σε αυτή την περίπτωση. Τότε προέβη στο «απονενομημένο διάβημα» να αυτοτραυματιστεί «δια εγχειριδίου εις το λαιμόν»¹⁰⁵, προσπαθώντας να διαφύγει από την άσχημη κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει. Επίσης, ο 46χρονος «άνεργος φυματικός» στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος «απέκοψε την καρωτίδα του δια ξυραφίου»¹⁰⁶ υπονοεί τους λόγους της αυτοκτονίας του, από το συνδυασμό ασθένειας και ανεργίας. Σε αυτό το σχήμα επεξήγησης λόγων αυτοκτονίας, ο 43χρονος ναυτικός νοσηλεύοταν σε κλινική του Πειραιά, έπειτα από εγχείριση «βουβωνοκήλης». Ο φόβος του μήπως εξαιτίας της κατάστασης της υγείας του, δε θα ήταν ικανός να προσληφθεί ξανά, τον ώθησε να πηδήξει από ύψος οκτώ μέτρων και να καταλήξει στον εσωτερικό φωταγωγό, βρίσκοντας τον θάνατο.¹⁰⁷ Η ανεργία συγκροτεί ένα καθεστώς «ομηρίας» και παρασύρει σε συνειρμούς για την κοινωνική ταυτότητα και συνθήκη του βιώματος της ανεργίας, που έστω και φαντασιακά μπορεί να οδηγήσει στην αυτοκτονία. Είναι τέτοιος ο φόβος της ανεργίας, που η ενασχόληση με την υγεία περνά σε δεύτερη μοίρα. Άλλωστε, δεν υπήρχε και η οικονομική δυνατότητα των ανέργων για δαπάνες υγείας, αφού σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο η κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα ήταν μικρής έκτασης και χαμηλής ποιότητας. Λαμβάνοντας υπόψη τις χαμηλού ύψους δαπάνες του δημοσίου, οι ιδιωτικές δαπάνες για την υγεία κυμαίνονταν στο 4%, γεγονός που κατέτασσε τη χώρα σε μια από τις πρώτες θέσεις διεθνώς.¹⁰⁸ Το γεγονός αυτό οδηγούσε σε μεγαλύτερους εγκλωβισμούς, αφού η αντιμετώπιση της ασθένειας

¹⁰⁵ Καθημερινή, 24/11/1950, σ. 5.

¹⁰⁶ Αθηναϊκή, 7/6/1954, σ. 7.

¹⁰⁷ Καθημερινή, 4/7/1956, σ. 5.

¹⁰⁸ Γιώργος Ζυγογιάννης, Νίκος Λέανδρος, «Ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του «κράτους πρόνοιας» στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Ο.π., σ.σ. 171-184 ` ειδικά σ.σ. 178-179.

απαιτούσε χρήματα, που χωρίς εργασία, δεν υπήρχαν ούτε για τη στοιχειώδη αναπαραγωγή και διαβίωση των ασθενών ανέργων.

Πέρα από τους αντιτιθέμενους και συγκρουσιακούς πολιτικούς λόγους που αναδύονται στο έδαφος της ανεργίας, οι αυτοκτονίες των ανέργων αντανακλούν πολιτισμικά συμφραζόμενα και την αίσθηση της προσωπικής αποτυχίας των ατόμων χωρίς εργασία να συγχρωτιστούν με έμφυλα πρότυπα που οφείλουν να εκπληρώσουν. Η κοινωνική ταυτότητα του ανδρισμού υφαινόταν γύρω από τη βασική ικανότητα του άρρενα να σιτίσει την οικογένειά του. Ο 33χρονος εργάτης παρέμενε άνεργος για μακρύ διάστημα και έφτασε σε αδιέξοδο, το οποίο τον οδήγησε να λάβει μεγάλη ποσότητα λουμιβάλ, ασπιρινών και κινίνης, αφού αδυνατούσε να «συντηρήσει την οικογένειά του».¹⁰⁹ Παρομοίως, ο 34χρονος, έγγαμος και πατέρας, που έλαβε βάμμα ιωδίου, καθώς ήταν από μηνών άνεργος¹¹⁰, αντιμετώπιζε τα ίδια στοιχεία προσωπικής και κοινωνικής αποδόμησης. Οι παραπάνω αυτοκτονικές πρακτικές κοινωνικοποιούν το βίωμα της ανεργίας. Τα λιγότερο θανατηφόρα μέσα που χρησιμοποιούν ίσως να αντανακλούν όχι απαραίτητα τη χαμηλή πρόθεση θανάτου, αλλά την ένδειξη ότι αντιδρούν και κοινωνικοποιούν το πρόβλημα, ότι έχουν συναίσθηση της κατάστασής τους και συμπεριφέρονται με «φιλοτιμία», ότι ζητούν κοινωνική, οικογενειακή και πολιτική αλληλεγγύη και βοήθεια. Ενδεχομένως βέβαια, να ήταν και τα μόνα διαθέσιμα υλικά στο σπίτι, που μπορούσαν να επιφέρουν τον θάνατο, σε ένα σενάριο αυτοκτονίας αρχικό και όχι τόσο επεξεργασμένο. Όπως και να έχει, οι παραπάνω αυτοκτονικές πρακτικές αντανακλούν το βίωμα της ανεργίας, η οποία αποτελούσε βίαιο ανασταλτικό παράγοντα στις στρατηγικές επιβίωσης. Διαδηλώνουν με την αυτοκτονική τους πρακτική την ανικανότητα εξεύρεσης διαφυγής από την κατάσταση της ανεργίας, η οποία αν εξέλειπε, είναι αρκετά πιθανό ότι δε θα προσδοκούσαν τη λύτρωση μέσω του θανάτου. Η αυτοκτονία επέρχεται ως διέξοδος από το ενοχικό συναίσθημα και την αυτομομφή της μη εκπλήρωσης της προσδοκώμενης, όπως και επιβαλλόμενης, κοινωνικής ταυτότητας.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, ο 35χρονος εργάτης, άνεργος από καιρό, έλαβε ποσότητα «αγνώστου δηλητηρίου» στο σπίτι του στο Νέο Φάληρο, καθώς

¹⁰⁹ Καθημερινή, 10/6/1953, σ. 3.

¹¹⁰ Καθημερινή, 29/3/1953, σ. 7.

αδυνατούσε να «διαθρέψη τα δύο τέκνα του».¹¹¹ Πέρα από το επίπονο συναισθηματικό καθεστώς της αδυναμίας να προσφέρει στα παιδιά του τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους, αντιμετώπιζε και την αποδόμηση του εαυτού του, αφού δεν εκπλήρωνε τα πρότυπα ανδρισμού που τον περιέβαλαν. Η ανεργία έχει αυτές τις επιπτώσεις και έτσι αντέδρασε ο εργάτης, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό δεν ήταν ικανός να παρέμβει στην εξωτερική κοινωνική και οικονομική κατάσταση που τον περιέβαλλε. Επιπλέον, ίσως να είχε συμπλέγματα ενοχής από τις προσωπικές επιλογές του και την κοινωνική του δραστηριότητα στην εξαιρετικά δυσχερή κατάσταση, που βίωνε. Η αυτοκτονία του μοιάζει με διαφυγή από το ασφυκτικό περιβάλλον της ανεργίας.

Εξάλλου, οι ψυχολογικές συνέπειες της ανεργίας δεν εμφανίζονται με τον ίδιο τρόπο, αλλά διαφέρουν ανάλογα με το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον. Μετά από μήνες αναζήτησης εργασίας, κάποιος μπορεί να εκδηλώσουν απάθεια και να αποδεχτούν την ιδιότητα του «ανέργου» ως δομικό στοιχείο της προσωπικότητάς τους. Όπως έλεγε και ένας βρετανός άνεργος της δεκαετίας του 1930 –και απηχούσε τη ψυχολογία και πολλών άλλων ανέργων όπως έδειξαν μελέτες της περιόδου από άλλες χώρες- «έχω αρχίσει να αναρωτιέμαι τι λάθος κάνω... Ακόμη και η οικογένειά μου έχει αρχίσει να σκέφτεται ότι δεν προσπαθώ αρκετά».¹¹² Η συναίσθηση της επιβάρυνσης σε οικεία πρόσωπα είναι ένα από τα βιώματα ανεργίας που εντυπώνουν αρνητικά συναισθήματα στον άνεργο. Όπως αναφέρεται στο σημείωμα αυτοκτονίας του 25χρονου ανέργου στη Θεσσαλονίκη «δεν μπορούσε να γίνεται βάρος στην οικογένειά του» εξαιτίας της ανεργίας του.¹¹³ Η επιλογή του αυτή δε γνωρίζουμε αν ανακούφισε την οικογένειά του στο βάθος ή την επιβάρυνε ακόμη περισσότερο συναισθηματικά, που είναι το πιο πιθανό, αλλά αποκάλυψε και τα έντονα αισθήματα μειονεξίας που νιώθει ο άνεργος.

Ωστόσο, ο άνεργος ενδέχεται να υφίσταται καυστική κριτική από το οικογενειακό του περιβάλλον, το οποίο είναι πιθανό να του επιρρίπτει προσωπικές ευθύνες για την

¹¹¹ *Απογευματινή*, 15/2/1954, σ. 8.

¹¹² John Garraty, *Unemployment in history*, ό.π., σ.σ. 177- 178.

¹¹³ *Βήμα*, 4/8/1950, σ. 4. Μάλλον σε παρόμοιο πλαίσιο εντάσσεται και ο 32χρονος άνεργος, που έλαβε μεγάλη ποσότητα κίνησης «δ' οικογενειακούς λόγους», *Καθημερινή*, 16/3/1956, σ. 5.

κατάσταση ανεργίας στην οποία έχει περιπέσει. Το άμεσο κοινωνικό και συγγενικό του περιβάλλον είναι πιθανό να τον αποτρέπει από τις όποιες κοινωνικές επιδιώξεις και συναναστροφές συντηρεί και να του καταλογίζει τα όποια χρήματα εξοικονομεί από το περιβάλλον του, να τα δαπανά με ενδεδειγμένο κοινωνικά τρόπο. Η οργή του ανέργου μπορεί να εκδηλωθεί και απέναντι στους «κατηγόρους» του πέρα από τον εαυτό του, ο οποίος συγκροτημένος ως υποκείμενο φέρει και αποδέχεται αρκετούς από τους λόγους που διαρθρώνονται για αυτόν. Κάτι τέτοιο αναδεικνύει η περίπτωση του 20χρονου «άεργου» σε χωριό των Τρικάλων, ο οποίος στα 1963, αφού «εμέθυσε με τσίπουρο», τραυμάτισε σοβαρότατα με «πέλεκυ» την 25χρονη «εξαδέλδη» του, το σύζυγό της, το διετές κορίτσι τους και την 65χρονη θεία του με τους οποίους συστεγαζόταν και όφειλε να μοιράζεται τα έξοδα μαζί τους, στόχο που δεν τον κάλυπτε. Η κριτική προς το πρόσωπό του-όπως την εκφέρει ο αρθρογράφος, εκφράζοντας παράλληλα κοινωνικές αντιλήψεις για τους ανέργους- ήταν ότι «ενώ όλοι ειργάζοντο», ο νεαρός άντρας «ουδέν συνεισέφερε» και επιπλέον ότι χρήματα κατάφερνε να εξοικονομεί τα μοιραζόταν με «μίαν ομοχώριόν του νεανίδα, μετά της οποίας συνεδέετο δια σφοδρού έρωτος».¹¹⁴ Οι διενέξεις ήταν τακτικές και στρέφονταν κατά του 20χρονου ανέργου, ο οποίος εκτέλεσε την επίθεση σε στιγμή έντασης και αφού ήταν «μεθυσμένος». Μετά το συμβάν, ο δράστης εξαφανίστηκε με το ποδήλατο, το οποίο χρησιμοποιούσε για τις μετακινήσεις του. Την επόμενη μέρα, παρουσιάστηκε στην κεντρική πλατεία του χωριού αιμόφυρτος -αφού είχε αυτοτραυματιστεί με σουγιά στην καρωτίδα- όπου και έπεσε νεκρός.

Το βίωμα της ανεργίας λοιπόν, είναι ευεπίφορο σε αυτοκτονικές συμπεριφορές. Το κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον ενδεχομένως εντείνουν την υποτίμηση που αισθάνεται το άτομο για τον εαυτό, την κοινωνική περιθωριοποίηση και τον συναισθηματικό εγκλωβισμό που συνέχουν τις αυτοκτονίες ανέργων. Ατομικοποιούν ένα κοινωνικό πρόβλημα που εκπορεύεται από το οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον. Η διαφυγή από την κατάσταση ανεργίας και η μεταπήδηση σε άλλη εργασία ήταν εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση. Για τον λόγο αυτό, η απόλυση συνιστούσε μία επώδυνη διαδικασία, που αναλόγως με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, ευνοούσε την εκδήλωση αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών.

¹¹⁴ *Καθημερινή*, 25/9/1963, σ. 6.

4.2.2. «...διότι απελύθη»

Στο οικονομικό και εργασιακό πλαίσιο που επικρατούσαν, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1950, η απόλυση συνιστούσε βίαιη αλλαγή στην τακτική επιβίωσης. Η απόλυση εκδήλωνε εμφαντικά τον εγκλωβισμό που θα φέρει η -άγνωστο για πόσο διάστημα- ανεργία. Οι αυτοκαταστροφικές πρακτικές μετά από απόλυση φαίνονται «παρορμητικές», αλλά εκπορεύονται από το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο, που είχε εσωτερικεύσει ο νεοπαγής άνεργος. Σε αυτό το σχήμα εντάσσεται ο 42χρονος μάγειρας, ο οποίος έλαβε κινήνη με συνέπεια να βρεθεί αναίσθητος, «διότι απελύθη» από το κέντρο διασκέδασης που εργαζόταν.¹¹⁵ Η βίαιη διακοπή του μοναδικού εισοδήματος των εργατικών στρωμάτων και η φαντασιακά μάταιη ελπίδα εύρεσης νέας εργασίας φαίνεται να αποτελεί παράγοντα αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών, όπως στην περίπτωση του 42χρονου εισπράκτορα αυτοκινήτων, ο οποίος έλαβε κινήνη μία μέρα μετά την απόλυσή του.¹¹⁶ Είναι τόσο οδυνηρό-συμβολικά, φαντασιακά και βιωματικά- το ενδεχόμενο της ανεργίας, που η απόλυση αφήνει κοινωνικά και προσωπικά άναυδο τον εργαζόμενο. Ο 50χρονος απολυθείς εδώ και έξι μήνες εργάτης του ΟΛΠ έπεσε από ύψος είκοσι μέτρων, μιας και είχε περιέλθει «εις εσχάτην ένδειαν».¹¹⁷ Οι αυτοκτονικές συμπεριφορές μετά από απόλυση μας ωθεί να επεκτείνουμε τον συλλογισμό μας στην πολύ χαμηλή στάθμη των αξιώσεων για την εργασία και την όποια εργατική διεκδίκηση, αν βέβαια συνυπολογίσουμε και το αστυνομικό κράτος των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων. Επίσης, από τις παραπάνω αυτοκτονίες, διαπιστώνουμε τη δυσκολία εξεύρεσης άλλης εργασίας. Ιδιαίτερα μάλιστα στην ηλικία των πενήντα ετών, όπως ο άντρας που αυτοκτόνησε στην παραπάνω είδηση, ο οποίος μάλιστα όπως υποβόσκει από το άρθρο αναζητούσε εργασία κατά τη διάρκεια έξι μηνών.

Συναφώς, η αυτοκτονία του 63χρονου με πνιγμό στη Χαλκίδα, λίγα περιθώρια αφήνει ότι οφείλεται στο συναισθηματικό καθεστώς που του δημιούργησε η πρόσφατη απόλυσή του.¹¹⁸ Η απόλυση συγκροτεί ένα περιβάλλον απογοήτευσης και

¹¹⁵ *Καθημερινή*, 25/11/1950, σ. 3.

¹¹⁶ *Φωνή του Πειραιώς*, 21/10/1952, σ. 2.

¹¹⁷ *Καθημερινή*, 28/5/1953, σ. 3.

¹¹⁸ *Αθηναϊκή*, 2/6/1954, σ. 6.

έλλειψης ελπίδας για πρόσληψη σε άλλη εργασία. Τα αποθέματα των εργαζομένων φαίνεται να ήταν πολύ μικρά και να εξαντλούνταν πολύ γρήγορα. Αυτό αναδεικνύει η πράξη του 33χρονου υπάλληλου μηχανουργείου, ο οποίος αυτοκτόνησε εντός του δωματίου του, «κατά τραγικότατο τρόπο». Μιας και δεν επήλθε ο θάνατος στον αυτοτραυματισμό του με μαχαίρι στο λαιμό του, «ευρισκόμενος επί της κλίνης του, έχυσε πετρέλαιον εις το στρώμα» και έθεσε πυρ, με συνέπεια να τυλιχτεί στις φλόγες και να βρει το θάνατο. Οι περίοικοι που το βρήκαν απανθρακωμένο, όπως επίσης και η αστυνομική έρευνα, κατέληξαν ότι πράγματι αυτοκτόνησε και αυτό το σενάριο «απεδείχθη», όταν έγινε γνωστό ότι ο 33χρονος άντρας «απελύθη προ 15θήμερου από το μηχανουργείον όπου ειργάζετο και έκτοτε δεν εύρισκεν εργασίαν».¹¹⁹ Η αδυναμία εναλλαγής εργασιών, η ανασφάλεια της άγνωστης επικείμενης εργασίας, η αίσθηση της απώλειας της κοινωνικά αποδεκτής συνθήκης του υποκειμένου και η πρακτική αδυναμία ανταπόκρισης στις βιοτικές του ανάγκες, διατρέχουν ως επιχειρήματα την παραπάνω αυτοκτονία.

Αντιστρόφως, η απόλυση είναι πιθανό να επιφέρει βίαιες εκδηλώσεις όχι μόνο προς τον εαυτό, αλλά και προς τον εργοδότη. Στην Καβάλα ο 51χρονος σερβιτόρος φόνευσε με κυνηγετικό όπλο το 42χρονο ιδιοκτήτη του κέντρου στο οποίο εργαζόταν, διότι τον απέλυσε. Η παρέμβαση του επιθεωρητή εργασίας δε μετέπεισε τον ιδιοκτήτη του κέντρου και ο απολυμένος έστησε ενέδρα και προέβη στο φόνο, για τον οποίο μάλιστα δήλωσε ότι δε μετανοεί.¹²⁰ Σε συναφές πλαίσιο, ο 20χρονος εργάτης «ψηκτροποιείου» προκάλεσε εμπρησμό στο εργαστήριο που εργαζόταν από τριετίας για λόγους «αντεκδικήσεως» εξαιτίας της «βάνανυσης» συμπεριφοράς του 60χρονου εργοδότη του.¹²¹ Λίγους μήνες μετά ο εργοδότης κεραμοποιείου επιτέθηκε σε εργάτη του και τον τραυμάτισε «δια μαχαϊριδίου στην καρδιακή χώρα». Τότε οι υπόλοιποι παρευρισκόμενοι εργάτες εξαγριώθηκαν και κινήγησαν με τούβλα και κεραμίδια με συνέπεια να τον τραυματίσουν σοβαρά.¹²² Κάποιοι εργοδότες συμπεριφέρονταν σαν να τους «ανήκει» ο εργαζόμενος, ο οποίος, είχε πολύ μειωμένα εργασιακά

¹¹⁹ Καθημερινή, 5/2/1952, σ. 5.

¹²⁰ Καθημερινή, 11/7/1957, σ. 6.

¹²¹ Καθημερινή, 27/7/1957, σ. 6.

¹²² Καθημερινή, 17/12/1957, σ. 8.

δικαιώματα και δυνατότητες βελτίωσης των συνθηκών του εργασιακού του χώρου. Το οικονομικό, πολιτικό και εργασιακό περιβάλλον συντέινει σημαντικά στην παραπάνω νοοτροπία των εργοδοτών.

4.2.3. Η εξάντληση του κοινωνικού χρόνου

Η μακροχρόνια ανεργία επιδεινώνει τη συναισθηματική κατάσταση των ατόμων. Επιφέρει ένα είδος σταδιακής κοινωνικής απόσυρσης. Αποδιοργανώνει κοινωνικές σχέσεις και προκαλεί οικογενειακές εντάσεις. Διασπά και ανασυνθέτει έμφυλα προσδιορισμένες ταυτότητες. Σε κοινωνίες που διακρίνονται για τις πατριαρχικές δομές τους, τα πρότυπα ανδρισμού αλλοιώνονται εξαιτίας της ανεργίας, αφού το βασικό συστατικό της ταυτότητας του αρσενικού μέλους της οικογένειας προσδιορίζεται από την ικανότητά του να συντηρήσει την οικογένειά του.¹²³ Από την άλλη, μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι ο άνεργος σύζυγος «κινδυνεύει» –στην παραδοσιακή πατριαρχική δομή της οικογένειας- να απολέσει τον σεβασμό και την αυθεντία που έχει πάνω στη σύζυγό του, εξαιτίας της ανεργίας και της έλλειψης εισοδήματος.¹²⁴ Οι ευεργετικές επιδράσεις του γάμου, ο οποίος είναι πιθανό να επιφέρει συναισθηματική ασφάλεια και κοινωνική καταξίωση, υποβαθμίζονται στους

¹²³ Ο 40χρονος άνεργος «εκ Χανίων» απαγχονίστηκε στο Περιστέρι, διότι –όπως γράφει στην επιστολή του προς την αστυνομία- κινδύνευε με έξωση, εξαιτίας χρωστούμενων ενοικίων. Όμως, «εκ των ανακρίσεων» αποδείχτηκε ότι «βαρέως έφερε ότι δεν εύρισκεν εργασία» και αναγκαζόταν να τον συντηρεί η σύζυγός του «εργαζόμενη ως κορδελλιάστρα», αποκαλύπτοντας τα έμφυλα πρότυπα και τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής, *Καθημερινή*, 27/5/1952, σ. 5.

¹²⁴ Mirra Komarovsky, *The unemployed man and his family*, Alta Mira Press, California, 2004, σ. 2. Στο βιβλίο της η Komarovsky, το οποίο εκδόθηκε στα 1940 πρώτη φορά, αναφέρεται στις συνέπειες της κρίσης του Μεσοπολέμου στις ΗΠΑ, την ανεργία και τις επιπτώσεις στην οικογένεια και τους παραδοσιακούς έμυλους ρόλους, βασιζόμενη σε 59 συνεντεύξεις που πήρε από οικογένειες ανέργων. Η υποβάθμιση του ρόλου του άνδρα που συντηρεί την οικογένειά του είχε επιπτώσεις στην ταυτότητά του, αλλά όπως υποστηρίζει οι βαθιές ανισότητες στις έμφυλες σχέσεις που επιαρατούσαν εκείνη την εποχή δεν αλλοιώθηκαν μονοσήμαντα, αλλά σταδιακά με την αυξημένη παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας και τη διαμόρφωση νέων προτύπων στις οικογενειακές σχέσεις, η οποία θα διαμόρφωνε πιο φιλελεύθερες δημοκρατικές αντιλήψεις στην κοινωνική ζωή. Ένα ενδιαφέρον εύρημα είναι ότι σε αρκετές περιπτώσεις, ακόμα εντονότερο ήταν το συναίσθημα της κοινωνικής υποβάθμισης στη σχέση τους με άλλους άντρες, ακόμα περισσότερο από ότι από τις γυναίκες τους, με τις οποίες ίσως ανέπτυσσαν πέρα του ρόλου του «συντηρητή της οικογένειας» και τις ταυτότητες του καλού συζύγου και πατέρα. Ωστόσο, όπως είπε και ένας 40χρονος άνεργος «Ένας άντρας χωρίς δουλειά, δεν είναι άντρας», ό.π., σ. 133.

άνεργους συζύγους-εξαιτίας των «στερεοτυπικών έμφυλων προσδοκιών» - και η ανεργία του άντρα είναι πιθανό να δημιουργήσει εντάσεις στο γάμο και μεγαλύτερη συναισθηματική κατάπτωση και αποδιοργάνωση στον σύζυγο.¹²⁵

Η σύνδεση ανεργίας και οικονομικών δυσχερειών είναι αυτονόητη. Η συνεχής ανεργία επιφέρει την ένδεια και σε νέους ανθρώπους, ορισμένοι από τους οποίους προβαίνουν σε αυτοκτονίες. Ο 21χρονος «άνεργος από μακρού χρόνου» που απαγχονίστηκε στο παράπηγμα που χρησιμοποιούσε για κατοικία είχε «καταλήφθη από βαθύτατη μελαγχολία και απογοήτευση που τον οδήγησε στο τραγικό του διάβημα».¹²⁶ Η ανεργία για μεγάλο χρονικά διάστημα αφορούσε καθοριστικά και τους νέους ανθρώπους, οι οποίοι αισθανόμενοι ως αδιέξοδη την κοινωνική κατάσταση - και στην οποία η διεκδίκηση μεταβολής της με συλλογικούς αγώνες στο κλίμα πολιτικού αυταρχισμού που επικρατούσε ήταν αδύνατη- που τους πλαισίωνε ωθούνταν σε αυτοκτονικές συμπεριφορές. Λίγες αμφιβολίες εκδηλώθηκαν ότι ο πνιγμός του 45χρονου σερβιτόρου ήταν εκούσιος, μιας και ήταν από καιρό άνεργος.¹²⁷ Φαίνεται ότι υπάρχει ένα σημείο, στο οποίο ο εγκλωβισμός γίνεται

¹²⁵ Gokce Basbug. Ofer Sharone, «The emotional toll of long-term unemployment : Examining the interactions effects of gender and marital status», *The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, τχ 3(3), Απρίλιος 2017, σ.σ. 222-244 `ειδικά σ. 226. Η παραπάνω μελέτη αναφέρεται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και τη συνεπαγόμενη αύξηση της μακριά διάρκειας ανεργίας που επέφερε, βασιζόμενη μεταξύ άλλων επίσης σε προσωπικές συνεντεύξεις από πενήντα οικογένειες ανέργων. Σε εντελώς διαφορετικό ιστορικό και πολιτισμικό περιβάλλον, με τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων στο γάμο θεωρητικά να είναι πιο ισορροπημένες από παλαιότερα, η αρνητική διάθεση στους άντρες με μακρόχρονη ανεργία παραμένει ισχυρή και τα οφέλη από την έγγαμη συμβίωση αναιρούνται, αν απαλείψουμε το συντελεστή της αύξησης του οικογενειακού εισοδήματος. Ένα συμπέρασμα της παραπάνω έρευνας –παραλληλίζοντάς το κριτικά με τις κοινωνικές αντιλήψεις και κοινωνικές κατηγορίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα- είναι ότι τα αισθήματα μειονεξίας στους άνεργους συζύγους, είναι ισχυρότερα, όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης, γεγονός που σαφώς δείχνει πόσο ισχυρά είναι τα νοήματα του εργατικού μισθού ως στοιχείο ανδρισμού στα εργατικά και λαϊκά στρώματα. Αυτό δε συμβαίνει στις γυναίκες συζύγους, οι οποίες εξακολουθούν να αποκομίζουν τα οφέλη του γάμου, πέρα από το εισόδημα. Πρόσθετο εύρημα τις μελέτης είναι ότι οι εντάσεις στο γάμο, οι οποίες εκπορεύονται από οικονομικές δυσκολίες, επιδεινώνονται όταν είναι άνεργος ο σύζυγος και όχι η σύζυγος. Η ταυτότητα του «οικογενειάρχη», που κερδίζει με το μισθό του το «ψωμί» της οικογένειας έχει βαθιές, ανεξιτηλες ρίζες, αν και με αποχρώσεις και διαπλοκές, ανάλογα με το ιστορικό πλαίσιο και την κοινωνία που συμβαίνουν.

¹²⁶ Αυγή, 31/3/1953, σ. 3 `Καθημερινή, 31/3/1953, σ. 5.

¹²⁷ Καθημερινή, 30/6/1953, σ. 5.

αφόρητος και η προοπτική βελτίωσης και αλλαγής της οικονομικής, συναισθηματικής και κοινωνικής κατάστασης εξαλείφεται.

Το όριο αντοχής ποικίλει. Η αυτοκτονία μάλλον αναλύεται και προετοιμάζεται ως ενδεχόμενη διέξοδος και επιλογή πριν από την πράξη. Ωστόσο, όταν η ελπίδα χάνεται και το άγχος καθίσταται δυσβάσταχτο, η αυτοχειρία καθίσταται ενδεχόμενη πράξη και απολήγει ως μορφή «λύτρωσης». Ο Steinbeck περιέγραφε παραστατικά και φαντασιακά το βίωμα ενός άνεργου οικογενειάρχη, ο οποίος απελπισμένος μετά από ένα χρόνο αναζήτησης εργασίας και αδυναμίας να συντηρήσει οικονομικά την οικογένειά του, ήπια ποντικοφάρμακο και μέσα στη μέρα έπειτα από φριχτούς πόνους πέθανε. Η μυθιστορηματική ιστορία τελειώνει, λέγοντας-ίσως και για να αποτρέψει ο συγγραφέας από την αυτοκτονία, ίσως και για να δείξει το λεπτό σημείο του ορίου αντοχής-- ότι την επομένη του προσφέρθηκε εργασία.¹²⁸ Η αυτοχειρία λειτουργεί ως απόδραση από το οικονομικό και κοινωνικό αδιέξοδο. Φτάνει το σημείο που το κοινωνικό υποκείμενο δεν μπορεί να «αγοράσει λίγο κοινωνικό χρόνο παραπάνω»¹²⁹ και η επίλυση φαντάζει επιτακτική. Φαίνεται ότι υπάρχει ένα όριο προσωπικής και κοινωνικής ανοχής της κατάστασης, λεπτό και μεταβαλλόμενο, το ξεπέραςμα του οποίου είναι ευεπίφορο σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.

Επιπλέον, μελέτες έχουν αναδείξει ότι αν λάβουμε υπόψη μας και τις απόπειρες αυτοκτονίας, το ποσοστό των ανέργων που επιδίδεται σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές αυξάνεται σημαντικά. Στη μελέτη τους για τις «παρα-αυτοκτονικές»

¹²⁸ John Steinbeck, *Ο δρόμος με τις φάμπρικες*, μετ. Κοσμάς Πολίτης, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2006, σ.σ. 160-161. Αυτό το άδειασμα της κλεψύδρας κοινωνικού και προσωπικού χρόνου συνέβη και στον 40χρονο άνεργο βέλγο, ο οποίος απαγχονίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980, αφού έψαχνε ανεπιτυχώς για δουλειά για πάνω από δέκα μήνες. Στο σημείωμά του έγραψε ότι δεν μπορούσε να συνεχίσει άλλο αυτό τον τρόπο ζωής, δηλαδή μόνο να διαβάσει και να βλέπει τηλεόραση όλη την ημέρα. Την επόμενη μέρα ένα γράμμα έφτασε σπίτι του, το οποίο του πρόσφερε εργασία, στο Richard Smith, « "I couldn't stand it any more" : suicide and unemployment», *British Medical Journal*, τχ. 291, Νοέμβριος 1985, σ.σ. 1563-1566. Για την εποχή στην οποία αναφέρεται η παρούσα εργασία, παρόμοια είναι η περίπτωση από το εξωτερικό του 65χρονου ισραηλίτη, ο οποίος αυτοκτόνησε «αποκόψας την καρωτίδα του, επειδή ευρίσκετο εις εσχάτην ένδεια» -το είχε δηλώσει δε και στους γείτονες- και τέσσερις μέρες μετά κέρδισε σε λαχείο που κληρώθηκε «15.000 λίρες», ποσό μεγάλο για την εποχή. Ωστόσο, η ομολογία του δανείου που κληρώθηκε είχε αγοραστεί πριν από τέσσερα χρόνια, χωρίς να αφήνει φαντασιακά έστω καμία πιθανότητα επίλυσης των οικονομικών του προβλημάτων μέσω της τύχης, *Καθημερινή*, 25/3/1958, σ. 1.

¹²⁹ Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Η οδύνη των ανέργων*, ό.π., σ. 158.

συμπεριφορές ανέργων αντρών στο Εδιμβούργο ανάμεσα στα 1968- 1982 οι Platt και Kreitman υποστήριξαν ότι όσο αυξάνεται η ανεργία, τόσο αυξάνονται οι αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές και μάλιστα ότι οι άνεργοι προβαίνουν σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές μεσοσταθμικά περίπου δέκα φορές παραπάνω από ότι οι εργαζόμενοι. Σημαντικό εύρημα της παραπάνω μελέτης αποτελεί ότι η διάρκεια επηρεάζει καθοριστικά την αυτοκτονική συμπεριφορά των ανέργων, αφού για ανέργους μέχρι έξι μήνες ο «κίνδυνος» εκδήλωσης αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών ήταν έξι φορές μεγαλύτερος, ενώ για άνεργους για διάστημα μεγαλύτερο του ενός έτους ο κίνδυνος εκτοξευόταν στις 19 φορές παραπάνω σε σύγκριση με τους εργαζομένους.¹³⁰ Μεταγενέστερες έρευνες έδειξαν άμεση συσχέτιση ανάμεσα στις απόπειρες αυτοκτονίας και της ανεργίας, της εσκεμμένης βλάβης του εαυτού σε περιοχές όπου υπήρχαν αυξημένα ποσοστά ανεργίας.¹³¹ Ωστόσο, η σχέση μεταξύ αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών και ανεργίας-αν και στις περισσότερες μελέτες έχει διαφανεί, ιδίως για τις απόπειρες αυτοκτονίας-παρουσιάζει διακυμάνσεις και δεν είναι μονόδρομη, ούτε η σχέση μπορεί να καθοριστεί. Πολλαπλοί συντελεστές πρέπει να εμπλουτίσουν την ανάλυση. Ο Platt για παράδειγμα, ενώ έδειξε πολλές μελέτες που διαχρονικά συσχετίζουν την ανεργία με τις αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές, πρότεινε την ανάλυση των συνθηκών σε μακροοικονομικό επίπεδο, ως επιπλέον συντελεστή¹³², ενώ και άλλη μελέτη που αναφέρεται στην παραπάνω εργασία προτείνει επιχειρήματα που εκπορεύονται από το κοινωνικό περιβάλλον και τα πολιτισμικά συμφραζόμενα, τα οποία συστήνουν την

¹³⁰ Μάλιστα, όπως οι ίδιοι οι συγγραφείς, τα στοιχεία είναι υποτιμημένα, αφού η συλλογή τους έγινε από το περιφερειακό κέντρο δηλητηριάσεων, όπου περιέθαλπε τους ασθενείς μετά από απόπειρες αυτοκτονίας και στο οποίο οι άνεργοι φαίνεται να εκπροσωπούσαν πλημμελώς στο δείγμα, Stephen Platt, Norman Kreitman, «Trends in parasuicide and unemployment among men in Edinburg, 1968-1982, *British Medical Journal*, τχ 289, 20-10-1984, σ.σ. 1029-1032.

¹³¹ Αυτό ήταν κυρίαρχο πόρισμα του Π.Ο.Υ. τη δεκαετία του 1990 και στις απόπειρες αυτοκτονίας. Επίσης, έρευνα από το Κορκ της Ιρλανδίας σε στιγμές της δεκαετίας του 1980 απέδειξε την άμεση συσχέτιση της εσκεμμένης «φαρμακευτικής δηλητηρίασης» στις συνοικίες που παρουσιάζονταν αυξημένα ποσοστά ανεργίας και μάλιστα ήταν ο ισχυρότερος από τους συντελεστές κοινωνικής στέρησης, απώλειας και υποβάθμισης που εξετάστηκαν στη συγκεκριμένη έρευνα Michael J. Kelleher, Michael J.A. Kelleher Maura Daly, Frank Daly, Michael Crowley, Helen Keely, «Deliberate self-poisoning, unemployment, and public health», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 26(4), 1996, σ.σ. 365-373.

¹³² Stephen Platt, «Unemployment and suicidal behavior : A review of the literature», *Social Science and Medicine*, τχ 19(2), 1984, σ.σ. 93-115.

ταυτότητα του ανέργου.¹³³ Το πολιτικό πλαίσιο και οι κρατικές παρεμβάσεις- τόσο για τη μείωση της ανεργίας, όσο και για την ανακούφιση των ανέργων- θεωρείται ότι συμβάλλει στην εκτόνωση των αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών των ανέργων.

Εξάλλου, μελέτη από τον χώρο της ψυχικής υγείας της δεκαετίας του 1970 προσδιόρισε ότι για κάθε 10% αύξηση της ανεργίας, επέρχεται 1,7% αύξηση της αυτοκτονικότητας.¹³⁴ Ωστόσο, η μονόδρομη και μονοαιτιακή συσχέτιση ανεργίας και αύξησης των αυτοκτονιών, αμφισβητείται στο παραπάνω άρθρο. Χρησιμοποιώντας τις ταξινομήσεις της ψυχιατρικής για τον αυτόχειρα και άλλες μελέτες, οι οποίες αναφέρουν αύξηση των αυτοκτονιών πριν από την αύξηση της ανεργίας, ο ψυχίατρος Φουντουλάκης υποστηρίζει ότι αν επιδρά το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον και οι συνθήκες εργασίας αυτό συμβαίνει σε «ευάλωτους πληθυσμούς, όπως οι ψυχιατρικοί ασθενείς» και ότι είναι λάθος να αντιμετωπίζονται σαν «υγιείς», οι οποίοι αυτοκτονούν από την ύφεση στην οικονομία.¹³⁵ Ενισχύει επομένως έναν αυτόματο συλλογισμό ότι η αυτοκτονία, είναι απότοκος ψυχικής διαταραχής. Παραγνωρίζει όμως το γεγονός, ότι η πίεση που υφίσταται ο εργαζόμενος στην εργασία του, είναι πιθανό να ενταθεί όταν διαβλέπει λίγες ή μηδαμινές επιλογές εναλλαγής και μεταπήδησης σε εργασία με ευνοϊκότερες συνθήκες και μεγαλύτερες απολαβές. Αυτός ο εγκλωβισμός προκαλεί ή εξάρει το εργασιακό άγχος και μάλιστα, αφαιρεί τη δυνατότητα πολιτικής στράτευσης, διαμαρτυρίας και δημοσιοποίησης του άγχους, αφού κινδυνεύει να απολυθεί, εξαιτίας ακριβώς της αύξησης της ανεργίας και της δυνατότητας των εργοδοτών εναλλαγής του προσωπικού με χειρότερους όρους. Επομένως, η οικονομική κρίση μπορεί να επιφέρει αποδιοργανώσεις και

¹³³ Για παράδειγμα, το εύρημα των Platt και Kreitman ότι σε περιοχές του Εδιμβούργου με υψηλά ποσοστά ανεργίας, διαπιστώθηκαν λιγότερες απόπειρες αυτοκτονίας, μπορεί να δικαιολογηθεί ότι οφείλεται στην άμβλυση του κοινωνικού στίγματος που διαβάλλει τον άνεργο και σημαίνει ίσως ότι όταν σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες η ανεργία αφορά περισσότερα άτομα, τότε «η μιζέρια περιορίζεται» · Richard Smith, « "I couldn't stand it any more" : suicide and unemployment», *British Medical Journal*, τχ 291, 30/11/1985, σ. 1563-1566, ο οποίος δέχεται ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στην ανεργία και τις αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές, η οποία όμως δεν είναι ξεκάθαρη και πρέπει συνεχώς να εμπλουτίζεται και να συσχετίζεται με άλλους παράγοντες που επιδρούν στην αύξηση των αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών.

¹³⁴ Brenner M. Influence of the Social Environment on Psychology: The Historical Perspective. In: Barrett JE (ed) *Stress and Mental Disorder*, Raven Press, New York, 1979, στο K.N. Fountoulakis, «Employment insecurity, mental health and suicide», *Ψυχιατρική*, τχ 3(4), 2017, σ.σ. 259-264 · ειδικά, σ. 260.

¹³⁵ K.N. Fountoulakis, «Employment insecurity, mental health and suicide», ό.π.

συναισθηματικές μεταπτώσεις και είναι πιθανόν η διέξοδος να βρεθεί στην αυτοκαταστροφική πρακτική. Και τελικά, δεν μπορεί να γνωρίζει κανείς, ούτε ο παραπάνω ψυχίατρος, αν οι συγκεκριμένοι άνθρωποι θα παρέμεναν «υγιείς», σύμφωνα με τις δικές του ταξινομήσεις, σε περιόδους προσωπικής -και όχι κοινωνικής ή κρατικής- οικονομικής ευημερίας.

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, η μονοσθενής συσχέτιση της ανεργίας με την αύξηση του δείκτη των αυτοκτονιών είναι προβληματική και πολλαπλοί παράμετροι πρέπει να εμπλουτίσουν την ανάλυση. Το πολιτικό περιβάλλον είναι ένας από αυτούς. Το κοινωνικό, και οικογενειακό περιβάλλον είναι επίσης καθοριστικοί παράγοντες, όπως και τα κοινωνικά στερεότυπα για τον άνεργο επιφέρουν ως ενδεχόμενη συμπεριφορά και την αυτοκτονία. Συνάμα, όπως θα δούμε παρακάτω, η ανεργία διακρινόταν για τις έμφυλες κατασκευές της.

4.2.4. Μόνο ανδρική υπόθεση;

Η ανεργία ενείχε έμφυλους προσδιορισμούς, αφού λόγω πολιτισμικού περιβάλλοντος, η διαδεδομένη πεποίθηση ήταν ότι αφορούσε κυρίως τους άντρες. Σε άρθρο αντιπολιτευόμενης «κεντρώας» εφημερίδας στα 1954 για τους καπνεργάτες κατακρίνεται η κυβερνητική πολιτική ως υπεύθυνη για τη μεγάλη αύξηση της ανεργίας του κλάδου. Σύμφωνα με το περιεχόμενο του άρθρου, με το πρόσχημα του ανταγωνισμού με τις άλλες ανατολικές καπνοπαραγωγικές χώρες, κυρίως της Τουρκίας, κυβέρνηση και καπνέμποροι αποφάσισαν να μειώσουν το κόστος στην καπνεργασία. Για το λόγο αυτό -αναλύει ο αρθρογράφος- σαν πρώτο βήμα επιχείρησαν να μειώσουν τις αμοιβές των καπνεργατών. Και καταλήγοντας αναφέρει ότι «έδωσαν τη χαριστική βολή», καθώς προσλάμβαναν γυναίκες με ημερομίσθιο «23.000-35.000», καταδικάζοντας σε «αναγκαστική ανεργία» τους καπνεργάτες, οι οποίοι δε ξεπερνούσαν πλέον το 25% του εργατικού δυναμικού στην καπνεργασία.¹³⁶ Βλέπουμε δηλαδή ότι η αντικατάσταση με «γυναίκες» προβάλλεται ως βασικός λόγος της ανεργίας των καπνεργατών, αλλά και την απόκλιση του γυναικείου ημερομισθίου σε σχέση με το ήδη μειωμένο και χαμηλό αντρικό.

¹³⁶ Αθηναϊκή, 16/7/1954, σ. 1.

Στο πλαίσιο της έμφυλα προσδιορισμένης ανεργίας και του υποτιμημένου γυναικείου ημερομισθίου δε φαντάζει «παράλογη» η αντίδραση της 24χρονης εργάτριας της καπνοβιομηχανίας Παπαστράτου στον Πειραιά, η οποία έμενε με τους γονείς και τα έξι αδέρφια της στην Παλαιά Κοκκινιά και αποφάσισε να αυτοκτονήσει «ριφθείσα εις την γραμμήν» του τρένου, όταν διαπίστωσε ότι δεν μπορεί να νυμφευθεί τον εργάτη του ΟΛΠ, με τον οποίο ήταν μνηστευμένη, διότι αυτός απολύθηκε από την εργασία του.¹³⁷ Η ενδεχόμενη πίεση της οικογένειάς της, η ανατάραξη των κοινωνικών και συναισθηματικών δεσμών και η βίαιη εξωγενής ανατροπή της επίτευξης των προτύπων συναισθηματικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης, συνιστούν επιπλέον παραμέτρους που παρώθησαν τη νεαρή εργάτρια στην αυτοκτονία. Γεγονός πάντως είναι ότι η εργασία της θεωρούνταν συμπληρωματική, αφού είναι πιθανόν αν είχε μείνει η ίδια άνεργη και όχι ο μέλλοντας σύζυγος, ο γάμος να πραγματοποιούνταν. Και ως πολιτισμικό πρότυπο και ως βασικό εισόδημα, η ανεργία των αντρών ήταν ο λόγος που αποστερούσε την όποια φιλοδοξία σύναψης γάμου και προοπτικής απόκτησης παιδιών.

Ωστόσο, αυτοκτονικές πρακτικές εντοπίζουμε και σε γυναίκες που χαρακτηρίζονται ως άνεργες. Μία 16χρονη κοπέλα αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει λαμβάνοντας κινίνη, διότι όπως αποκαλύφθηκε ήταν από τη Σύμη και από όταν ήρθε στην Αθήνα ήταν «άνεργος» και «άστεγος». Όταν της παρασχέθηκαν οι πρώτες βοήθειες παραδόθηκε στο σταθμό «κοινωνικής βοήθειας».¹³⁸ Και άλλη περίπτωση αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι η εσωτερική μετανάστευση για εξεύρεση εργασίας -σε λιγότερες περιπτώσεις από τους άντρες- αφορούσε και νεαρές γυναίκες. Η 18χρονη που είχε έρθει προ μηνός από την «πατρίδα της Μάκρην» δεν κατάφερε να βρει εργασία σε κατάσταση ή εργοστάσιο και για το λόγο αυτό έλαβε «ισχυράν δόσιν κινίνης» σε ζαχαροπλαστείο στο κέντρο της Αθήνας ¹³⁹. Εξάλλου, στη Δραπετσώνα, εργατική και προσφυγική συνοικία, αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει λαμβάνοντας κινίνη 28χρονη γυναίκα, επειδή «δεν εξεύρισκεν εργασία» ¹⁴⁰, ενώ και η 30χρονη

¹³⁷ *Καθημερινή*, 30/1/1953, σ. 3.

¹³⁸ *Καθημερινή*, 14/10/1955, σ. 5.

¹³⁹ *Καθημερινή*, 15/5/1953, σ. 3.

¹⁴⁰ *Φωνή του Πειραιώς*, 28/5/1951, σ. 2.

«εκ Βιέννης» αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «αποκόψασα δια ψαλίδας τας αρτηρίας» του χεριού της «δια λόγους οικονομικούς».¹⁴¹ Στις παραπάνω ειδησεογραφικές αφηγήσεις δεν αναφέρεται η παρουσία άντρα και οι γυναίκες οφείλουν να φροντίζουν για την επιβίωσή τους και επομένως να δικαιολογούνται οι αυτοκτονικές πρακτικές «τους οικονομικούς λόγους». Αν και ειδήσεις από πλευρές του αστικού τύπου σχετικά με «ολοκληρωμένες» αυτοκτονίες εξαιτίας οικονομικής δυσανεξίας και αδυναμίας εξεύρεσης πόρων επιβίωσης, αφορούν σχεδόν μονοσήμαντα τους άντρες, οι «απόπειρες» για τους παραπάνω λόγους αυτοκτονίας είναι πιο μοιρασμένες ανάμεσα στα φύλα. Καθώς οι απόπειρες αυτοκτονίας που δεν έχουν ως αποτέλεσμα τον θάνατο, εκφράζουν κοινωνικά αιτήματα και θεωρούνται ότι αφορούν κυρίως γυναίκες, καθώς επίσης και το γεγονός ότι ενεργοποιείται η πεποίθηση ότι σε αρκετές περιπτώσεις είναι «χειριστικές», οι γυναίκες δικαιολογούνται να προβούν σε πράξεις αυτοκαταστροφής για πολλαπλούς λόγους, διακηρύσσοντας κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι τους αναγνωρίζεται ότι επιδιώκουν συνειδητά τον θάνατο, εξαιτίας οικονομικής δυσανεξίας.

Επομένως, μέσα από ειδήσεις για απόπειρες αυτοκτονίας γυναικών διαπιστώνουμε ότι η κοινωνική φυσιογνωμία της άνεργης γυναίκας είναι υπαρκτή στον κοινωνικό καμβά. Άλλωστε, η γυναικεία απασχόληση αυξάνει με την εκβιομηχάνιση και την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και η απασχόληση των γυναικών συνεισφέρει σημαντικά στην οικονομική ανάπτυξη. Ιδιαίτερα μετά τον πόλεμο η συμβολή της γυναικείας εργασίας είναι καθοριστική, αφού κάλυψε τα κενά σε εργατικό δυναμικό, που ο πόλεμος δημιούργησε.¹⁴² Πόσο μάλλον που αποτελούσαν φθινό εργατικό δυναμικό εξαιτίας των πολιτισμικών παραδοχών για τη γυναικεία απασχόληση, οι οποίες αποτέλεσαν το υπόβαθρο για ευνοϊκή συσσώρευση πλούτου από πλευράς εργοδοτών. Η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης διεθνώς είναι σημαντική και συστηματική μεταπολεμικά. Για παράδειγμα στις ΗΠΑ μεταξύ 1940 και 1971 το ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών αυξήθηκε από 15% σε 41%, ενώ το 60% το ποσοστό των εγγάμων εργαζόταν το 1973. Ήδη από το 1960 στη Βρετανία, τη Γαλλία και Σουηδία

¹⁴¹ Φωνή του Πειραιώς, 2/8/1951, σ. 2.

¹⁴² Λουκία Μουσούρου, *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια*, Εστία, Αθήνα 1985, σ. 178.

το 50% των εργαζόμενων γυναικών ήταν έγγαμες, ενώ και στη Τσεχοσλοβακία το 61% των μητέρων το 1961 ήταν οικονομικά ενεργές.¹⁴³ Και στην Ελλάδα φαίνεται ότι όσο εκτυλίσσεται η δεκαετία του 1950, η αύξηση της απασχόλησης των γυναικών είναι σημαντική και φαίνεται να υποστηρίζεται από πολλαπλές εκφάνσεις του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού τοπίου.

Στην παραπάνω άποψη συνηγορεί το γεγονός ότι η θεωρούμενη ανεργία των γυναικών φαίνεται να συγκλίνει με αυτή των αντρών κατά τη διάρκεια της χρονικής περιόδου της έρευνας. Ενδεικτικές είναι οι αποτιμήσεις της ανεργίας ανάμεσα στις δύο απογραφές, του 1951 και 1961, όπως φαίνονται στον παρακάτω πίνακα :

Πίνακας 4.2. Ανεργία κατά φύλο

Έτος	1951	1961
Άνδρες	146.604	124.800
Γυναίκες	32.796	114.100
Σύνολο	179.400	238.900

Πηγές: Απογραφή πληθυσμού 1951, τ.ΙΙΙ, «Πίνακας οικονομικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού», σ.2 ` Απογραφή πληθυσμού 1961, τ.ΙΙΙ, «Απασχόλησις», σ. 13.

Επιπλέον, για τις «Ιφιγένειες της εποχής μας» έκανε λόγο ο τακτικός χρονογράφος κεντρίας εφημερίδας στα 1958, ο οποίος ασκούσε κριτική στη μομφή που αποδιδόταν στις γυναίκες που δεν εκπλήρωσαν το πρότυπο του γάμου-«έμειναν στο ράφι» όπως παραστατικά το αποδίδει- εξαιτίας των μετεμφυλιακών συνθηκών «βιοπορισμού». Κάποιες κοπέλες, μεγαλωμένες πολλές από τις οποίες με τα πρότυπα της «μεσαίας τάξης» βρέθηκαν στην ανάγκη-αναλύει ο αρθρογράφος- να εργαστούν από ανάγκη για να συντηρήσουν την οικογένειά τους με όλες τις ανακατατάξεις που επέφερε η πολεμική δεκαετία του 1940. «Δεν επινοώ» υποστηρίζει εμφαντικά, αλλά «αναφέρομαι» σε εικόνες του κοινωνικού περιβάλλοντος. Ο αρθρογράφος εκφράζοντας τη γνώμη και άλλων φιλελεύθερων δημοκρατικών δυνάμεων της εποχής

¹⁴³ Ο.π. , σ. 93.

προτρέπει στην οικονομική ανεξαρτησία του ζευγαριού και τη μαζική είσοδο της γυναίκας στην επαγγελματική δραστηριότητα, αν και αναγνωρίζει ότι οι περισσότερες γυναίκες -αν και αναγκάζονται - δεν επιθυμούν να εργαστούν.¹⁴⁴ Φαίνεται ότι τη δεκαετία του 1960 πολλαπλασιάζονται οι λόγοι από τα αστικά στρώματα που προτρέπουν σε εργασία στις γυναίκες. Γίνεται μία προσπάθεια να εξακολουθήσει να εργάζεται μετά τον γάμο, ενάντια στα έμφυλα κοινωνικά πρότυπα που ιδεοτυπικά κυριαρχούσαν. «Η παντρεμένη που εργάζεται είναι η πιο ευτυχισμένη γυναίκα» είχε τίτλο η ανταπόκριση στην αστική συντηρητική εφημερίδα, υποδηλώνοντας τους μετασχηματισμούς στο πολιτισμικό περιβάλλον.¹⁴⁵ Η εργασία των γυναικών συνιστούσε φτηνότερη εργατική δύναμη, μείωση του κόστους παραγωγής και -αν όχι διαρκές- τουλάχιστον ευνοϊκά διατεθειμένο εργατικό δυναμικό για να συνδεθεί με τη μισθωτή εργασία. Ένα άλλο επιχείρημα είναι και η μετανάστευση μεγάλου μέρους του άρρενος εργατικού δυναμικού. Ίσως το σημαντικότερο στοιχείο ήταν η πολιτική της συμπίεσης των μισθών μέσω του ανταγωνισμού της εργασίας των γυναικών, αφού το μειωμένο ημερομίσθιο βασιζόταν σε στέρεες και βαθιές πολιτισμικές παραδοχές. Κάποιες αμφισβητήσεις αυτών των εργασιακών διακρίσεων εκδηλώνονται από την Αριστερά κυρίως, αλλά και από το ευρωπαϊκό περιβάλλον.

Το αίτημα της Αριστεράς για τις γυναίκες εργαζόμενες να λαμβάνουν «ίση αμοιβή για ίση εργασία» παρέμενε κυρίαρχο και ζωντανό ακόμα και στα 1964, όταν δηλαδή το πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον ευνοούσε απόψεις περιορισμού των έμφυλων διακρίσεων.¹⁴⁶ Και από τη θεωρητικά και ουσιαστικά πιο «φιλελεύθερη» και δημοκρατική Ευρώπη, οι απεργίες εργατριών στο Βέλγιο στα 1966 ανέδειξαν και διεκδίκησαν με σφοδρότητα το αίτημα της «ίσης αμοιβής για ίση εργασία», το οποίο παρόλο που είχε υπογραφεί στην ιδρυτική πράξη των έξι χωρών της «Κοινής Αγοράς», παρέμενε ανεφάρμοστο.¹⁴⁷ Σε όλη επομένως την διερευνώμενη περίοδο, η

¹⁴⁴ *Βήμα*, 4/2/1958, σ. 1.

¹⁴⁵ *Καθημερινή*, 30/4/1964, σ. 3.

¹⁴⁶ Προεκλογικό πρόγραμμα ΕΔΑ για τις εκλογές τις εκλογές της 3/2/1964, στην *Αυγή*, 19/1/1964, σ. 8.

¹⁴⁷ Η απεργία ξεκίνησε σε βελγικό εργοστάσιο όπλων, όπου οι 3.800 εργάτριες του ζητούσαν να εξισωθούν οι αμοιβές τους με αυτές των αντρών. Το παράδειγμά τους ακολούθησαν και άλλες

ανισότητα στους μισθούς παρέμενε και το ύψος του γυναικείου ημερομισθίου βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα. Τη δεκαετία του 1960 όμως, πολλαπλασιάζονται οι διεκδικήσεις για εξίσωση των αμοιβών και μεταβολής στους πολιτισμικούς καθορισμούς των έμφυλων σχέσεων τόσο στην εργασία, όσο και στο κοινωνικό επίπεδο.

Όσον αφορά στην επίδραση της γυναικείας εργασίας στις αυτοκτονίες και των δύο φύλων, κοινωνιολογικές μελέτες επιχείρησαν να αναλύσουν τη σχέση της γυναικείας εργασίας με τις αυτοκτονίες, εμπλουτίζοντας τις θεωρίες του Durkheim με περισσότερες μεταβλητές από το πολιτισμικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον.¹⁴⁸ Οι παραπάνω μελέτες, παρά την υπερτίμηση των στατιστικών στοιχείων, συνδέουν την αυξομείωση των αυτοκτονιών με το πολιτισμικό περιβάλλον και τα μεταβαλλόμενα κοινωνικά πρότυπα ανδρισμού και θηλυκότητας. Θετικό στοιχείο

εργάτριες από τη Λιέγη-κυρίως μεταλλουργίας και καπνοβιομηχανίας, οι οποίες αντιπροσώπευαν τα 2/3 του εργατικού δυναμικού- ακριβώς με το ίδιο αίτημα. Μηνύματα συμπαράστασης έλαβαν από διάφορα μέρη της Ευρώπης, *Καθημερινή*, 2/4/1966, σ. 4.

¹⁴⁸ Steven Stack, «The effect of female participation in the labor force on suicide : A time series analysis, 1948-1980», *Sociological Forum*, τχ 2(2), 1987, σ.σ. 257-277, όπου συσχετίζει τη γυναικεία συμμετοχή στην εργασία σε συνάφεια με τα πολιτισμικά πρότυπα του γάμου και των έμφυλων ρόλων μέσα σε αυτά, υποστηρίζοντας ότι η σύγκρουση των ρόλων των εργαζόμενων παντρεμένων γυναικών και μητέρων ήταν ιδιαίτερα εμφανής μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1960, γεγονός που αύξησε τα ποσοστά των αυτοκτονιών στις γυναίκες, αλλά και στους άνδρες, αφού και αυτοί δεν κάλυπταν τα παραδοσιακά πρότυπα ανδρισμού, τα οποία επέβαλαν τη συντήρηση της οικογένειας από τον άντρα ` Fred C. Pampel, «National context, social change and sex differences in suicide rates», *American Sociological Review*, τχ 63(5), Οκτώβριος 1998, σ.σ. 744-758, όπου αποδέχεται τη σύγκρουση ρόλων την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, προσθέτοντας στην ανάλυσή του θεσμικά αποτυπώματα των κοινωνικών αλλαγών και των εξομοιωτικών έμφυλων ρόλων με τις αυτοκτονίες συγκρίνοντας χώρες με υψηλό εθνικό εισόδημα, καταλήγοντας στην πεποίθηση ότι στα πιο «κοινωνικοποιημένα» κράτη διαπιστώνονται λιγότερες αυτοκτονίες γυναικών από ότι στα πιο «ατομικοποιημένα» με αύξηση της γυναικείας συμμετοχής στην εργασία και διαζύγια να είναι παρόμοια, υποστηρίζοντας ότι η στήριξη στον ρόλο της γυναίκας στην εργασία και τους οικογενειακούς ρόλους, αποδίδει λιγότερες αυτοκτονίες και προωθεί και πολιτικά την κοινωνική ισότητα ανάμεσα στα φύλα ` Frank Trovato, Rita Vos, «Married female labor force participation and suicide in Canada, 1971 and 1981», *Sociological Forum*, τχ 7(4), 1992, σ.σ. 661-677, όπου διαπιστώνει τη μεγάλη διαφοροποίηση στις πολιτισμικές στάσεις και κοινωνικές αντιδράσεις της μαζικής εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας κατά τη δεκαετία του 1960 σε δύο στιγμές στον Καναδά και καταλήγει ότι εξαιτίας της κοινωνικής «αντιπάθειας» στη γυναικεία εργασία παρατηρήθηκε αυξημένος «κίνδυνος» αυτοκτονίας και για τα δύο φύλα, όταν οι αλλαγές δεν είχαν αφομοιωθεί και γίνει αποδεκτές στα 1971, ενώ στα 1981 σημειώθηκε μείωση του αυτοκτονικού «κινδύνου», εξαιτίας της αλλαγής των αντιλήψεων σε σχέση με τη γυναικεία εργασία.

των παραπάνω μελετών λοιπόν, συνιστά η ιστορικοποίηση της σχέσης γυναικείας εργασίας με τις αυτοκτονίες, διατεινόμενες ότι το χάσμα μεταξύ των ανδρικών και γυναικείων αυτοκτονιών, σε συνάρτηση με την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, μειώθηκε στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, τις δεκαετίες 1950 και 1960 και οξύνθηκε την επόμενη περίοδο. Συνδέουν έτσι-αν και με κάπως ανορθόδοξο και ντετερμινιστικό τρόπο- την αύξηση της γυναικείας εργασίας και τη σχέση της με τις αυτοκτονίες, με ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις, πολιτισμικές κατασκευές και πολιτικές παρεμβάσεις. Έρευνες που έγιναν για τη δεκαετία του 1950 στις ΗΠΑ έδειξαν ότι εργαζόμενες παντρεμένες γυναίκες ανησυχούσαν για τη δυνατότητα να εκπληρώσουν τον ρόλο τους ως γονείς και σύζυγοι. Αυτοί οι συγκρουσιακοί ρόλοι είχαν ως αντίκτυπο την αύξηση των αυτοκτονιών των γυναικών. Αντίθετα, με την άνοδο των κοινωνικών κινημάτων για τα έμφυλα και πολιτικά δικαιώματα, και την εξισορρόπηση ως ένα βαθμό των κοινωνικών λειτουργιών των δύο φύλων, διαπιστώθηκε αρνητική συσχέτιση των αυτοκτονιών με τη γυναικεία εργασία. Άλλωστε, έρευνα στις ΗΠΑ στα 1976 έδειξε ότι μόλις το 3% εργαζόμενων μητέρων που ρωτήθηκαν θα προτιμούσε να παρέμενε στα οικιακά καθήκοντα, αντί να βρίσκεται στην αγορά εργασίας. Σε αντίθεση με τις έρευνες της δεκαετίας του 1950, στη δεκαετία του 1970 οι εργαζόμενες σύζυγοι και μητέρες δε βίωναν ανεπάρκεια στα καθήκοντά τους ως γονείς, κάτι που εκπορευόταν από τις κοινωνικές αντιλήψεις για τη γυναικεία εργασία, αλλά και τις πολιτικές δομές στήριξης των εργαζόμενων γυναικών, όπως οι παιδικοί σταθμοί για παράδειγμα.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Steven Stack, «The effect of female participation in the labor force on suicide : A time series analysis, 1948-1980», ό.π. , σ. 263. Να επισημάνουμε εδώ ότι έρευνες για την παραπάνω περίοδο, απέδειξε ότι η γυναικεία εργασία επέδρασε «θετικά» και στις αυτοκτονίες των ανδρών, οι οποίοο επίσης είχαν συγκρουσιακούς ρόλους όταν εργάζονταν οι σύζυγοί τους, αφού η «ανατάραξη» στον γάμο και η αδυναμία εκπλήρωσης των προτύπων ανδρισμού. Αυτός είναι ο λόγος που και στην επόμενη περίοδο οι αυτοκτονίες των αντρών συνεχίζουν να αυξάνονται, αφού αντιμετωπίζουν τον «ανταγωνισμό» με τις γυναίκες στην αγορά εργασίας, επιδεινώνοντας την εκπλήρωση του ρόλου τους να συντηρήσουν την οικογένεια και αυξάνοντας έτσι το χάσμα με τις αυτοκτονίες γυναικών, που μειώνονται, τουλάχιστον λαμβάνοντας υπόψη τη συμμετοχή τους στην εργασία. Το εύρημα αυτό το Stack διαφέρει από την ανάλυση των αυτοκτονιών σε σχέση με τη γυναικεία εργασία στον Καναδά, όπου η μείωση των ποσοστών αυτοκτονιών και των δύο φύλων συμβαίνει ταυτόχρονα την περίοδο διαφοροποίησης των πολιτισμικών αντιλήψεων για τη γυναικεία εργασία, Frank Trovato, Rita Vos, «Married female labor force participation and suicide in Canada, 1971 and 1981», ό.π. , σ. 669.

Οι παραπάνω μελέτες προσθέτουν επιχειρήματα στις αναλύσεις των αυτοκτονιών με βάση το φύλο, διαμορφώνοντας ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάλυσης για την εξήγηση της σχέσης του φύλου με τις αυτοκτονίες. Εισάγοντας συστατικά από το κοινωνικό περιβάλλον και τις πολιτισμικές κατασκευές των έμφυλων κοινωνικών υποκειμένων, επιχειρηματολογούν για τη «δεδομένη» υπεροχή των αντρών στις «ολοκληρωμένες» αυτοκτονίες και με ποιο τρόπο επηρεάζεται από τα κοινωνικά πρότυπα. Ωστόσο, παραμένουν σε ένα επίπεδο ανάλυσης μεγάλων κατηγοριών, αφήνοντας μικρά περιθώρια για αναλύσεις της υποκειμενικότητας, αν και με τα κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία που εμφιλοχωρούν στις αναλύσεις, αλλά και την αφομοίωση των πολιτισμικών κανόνων από τα ίδια τα υποκείμενα, κατευθύνονται, έστω με μικρά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση. Η ανάλυση πάντως εστιάζει σε μεγάλες κοινωνικές κατηγορίες και σύνολα κοινωνικών δράσεων, δομημένα στατιστικά και άκαμπτα. Από ιστορική σκοπιά, η τομή που εντοπίζουν οι παραπάνω έρευνες στην αλλαγή των πολιτισμικών προτύπων και των κοινωνικών συμπεριφορών σε σχέση με την εργασία είναι σωστά τεκμηριωμένες, αν και η συσχέτιση με τις αυτοκτονίες οφείλει να εξετάσει και άλλες πλευρές κοινωνικής διάδρασης και πολιτισμικών αφετηριών, χωρίς να διολισθαίνει σε θετικιστικού ύφους συμπεράσματα.

4.3. *«...διότι δεν μπορούσε να διαθρέψει τα τέκνα της»*

Η διατύπωση παραπέμπει στις αξίες της μητρότητας. Στον άντρα αντίθετα πιο συχνά, αναφέρονται στη συντήρηση της οικογένειάς του, περιλαμβάνοντας και τη σύζυγο ως εξαρτώμενο μέλος. Η γυναίκα που δεν μπορεί να συντηρήσει την οικογένειά της και επομένως αυτοκτονεί αντικαθιστά το άρρεν μέλος, το οποίο απουσιάζει για διάφορους λόγους. Έτσι, της αποδίδονται «ανδρικές» ιδιότητες και οι λόγοι που περιβάλλουν την αυτοκτονία της συμπίπτουν με ανάλογες των αντρών, με τη διαφορά ότι υπερτονίζεται η έλλειψη ανδρικής υποστήριξης. Η 24χρονη που στο σπίτι της στον Πειραιά έλαβε κινίνη και «προέβη εις το διάβημά της, επειδή εγκαταλείφθη προ καιρού υπό του συζύγου της» και συνεπώς αδυνατούσε να

«διαθρέψη τα δύο μικρά τέκνα της».¹⁵⁰ Στο ίδιο πλαίσιο αφήγησης, η 26χρονη γυναίκα στο Γαλάτσι έλαβε ισχυρά δόση αντεμπρίνης, «διότι την εγκατέλειψεν ο σύζυγός της και δεν είχε να διαθρέψη τα τρία ανήλικα τέκνα της».¹⁵¹ Συναφώς, η 50χρονη γυναίκα, η οποία απαγχονίστηκε στη Μυτιλήνη «δια λόγους οικονομικούς» ήταν χήρα.¹⁵² Η εγκατάλειψη από τον σύζυγο είναι ακόμα πιο δυσχερής όταν δεν απασχολείται επαγγελματικά η σύζυγος. Μια γυναίκα πνίγηκε στο Καβούρι, μιας και «περιήλθεν εις εσχάτην ένδειαν» μετά τη φυγή του συζύγου της».¹⁵³ Είναι από τις σπάνιες περιπτώσεις που κωδικοποιείται θανατηφόρα αυτοκτονία στον αστικό συντηρητικό τύπο γυναίκας, ως «οικονομικοί λόγοι». Αυτό συμβαίνει διότι η γυναίκα αντιμετωπίζει παρόμοιες κοινωνικές αναταράξεις και οικονομικές δυσχέρειες, αφού αντικαθιστά τον διαφεύγοντα σύζυγο, με συνέπεια να της «αναγνωρίζεται» ότι αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα, που την ώθησαν στην αυτοκτονία.

Στην περίπτωση κάποιων «γυναικείων» επαγγελμάτων η έλλειψη ανδρικού μέλους είναι δεδομένη εξαιτίας της «ηθικής παρέκκλισης» που αποπνέουν. Στην 26χρονη πρώην «αρτίστα» οι λόγοι που προβάλλονται για το γεγονός ότι μετά από κατάποση «οξυζενέ και αλκοόλ, ερρίφθη εις την θάλασσαν» είναι οικονομικοί.¹⁵⁴ Στις περιπτώσεις αυτές αναγνωρίζονται και στην «ανεξάρτητη» οικονομικά γυναίκα να έχει «αντρικά» προβλήματα που προκάλεσαν την αυτοκτονία της. Η «αρτίστα και χορεύτρια» που βρέθηκε νεκρή, αφού έλαβε «ισχυρότατην δόσιν βερονάλ» προέβη «εις το απονενομημένο διάβημα» ξεκάθαρα για οικονομικούς λόγους, μιας και ήταν άνεργη. Ωστόσο, επεξηγηματικά αναφέρεται ότι οι οικονομικές δυσκολίες την είχαν καταστήσει «νευρασθενή», μιας και είχε δύο απόπειρες στο παρελθόν και η διαφυγή της από το «μαρτύριο» -όπως έγραφε σε επιστολή της- επιτελέστηκε με την αυτοκτονία της.¹⁵⁵ Και σε αυτή την περίπτωση παρεμβάλλεται ως λόγος αυτοκτονίας η «νευρασθένεια», η οποία είχε θεωρητικά εκδηλωθεί με τις προηγούμενες απόπειρες

¹⁵⁰ Φωνή του Πειραιώς, 6/10/1950, σ. 2.

¹⁵¹ Καθημερινή, 4/10/1950, σ. 3.

¹⁵² Καθημερινή, 23/7/1953, σ. 3.

¹⁵³ Καθημερινή, 6/9/1950, σ. 5.

¹⁵⁴ Φωνή του Πειραιώς, 26/2/1951, σ. 2.

¹⁵⁵ Καθημερινή, 30/5/1952, σ. 3.

αυτοκτονίας, αλλά και στον τωρινό θάνατό της, αναδεικνύοντας πάλι το πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον της αυτοκτονίας. Η νεαρή γυναίκα, που είχε ήδη υποβαθμιστεί κοινωνικά, ουσιαστικά αδυνατούσε να επιβιώσει και αυτό ήταν το πραγματικό πρόβλημα, το αδιέξοδο και η έλλειψη αλληλεγγύης. Ζητήματα που προσπαθούν να αποκρύψουν οι κοινωνικοί και ηθικοί αφορισμοί.

Πάντως, η αδυναμία συντήρησης της οικογένειας εξαιτίας έλλειψης του άνδρα θεωρείται δεδομένη από διάφορες πλευρές του πολιτικού φάσματος και είναι εμποτισμένες στις πολιτισμικές σημασίες και ερμηνείες. Στα 1952 παράρτημα της γυναικείας συνδικαλιστικής ένωσης Π.Ε.Ο.Π.Ε.Φ.¹⁵⁶ για τα δικαιώματα και την αμνηστία των πολιτικών κρατουμένων, προσκείμενη στην Αριστερά, σε υπόμνημά της προς υπουργούς, βουλευτές, τοπικούς παράγοντες και στον μητροπολίτη εστίαζαν στην απελπισία των γυναικών συγγενών πολιτικών κρατουμένων, στερούμενες από οικονομικούς πόρους να συντηρήσουν τις οικογένειές τους και για τον λόγο αυτό εκλιπαρούσαν «να αφεθούν ελεύθεροι οι προστάτες μας».¹⁵⁷ Οι κοινωνικές αντιλήψεις για την έμφυλη οικονομική δραστηριότητα υποβάσταζαν ως λόγοι και συστήνονταν ως επιχειρήματα κοινωνικά αποδεκτά, με σκοπό να εξυπηρετηθούν οι στρατηγικές στοχεύσεις για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, δίχως αυτό να σημαίνει ότι δεν τις ασπάζονταν και οι γυναίκες της Αριστεράς, σαφώς προσανατολισμένες στις έμφυλες ηθικές διαστάσεις της μετεμφυλιακής Ελλάδας.

Μία αυτοκτονία μητέρας που έδωσε ιδιαίτερη δημοσιότητα η Αριστερά ήταν της 32χρονης συζύγου έγκλειστου πολιτικού κρατουμένου, η οποία έπεσε στις γραμμές του τρένου και διαμελίστηκε από τη «διερχόμενη αμαξοστοιχία». Η Μαρίνα Τσαγκαράκη δούλευε ως καπνεργάτρια τότε στον «Παπαστράτο», τότε στον

¹⁵⁶ Η Π.Ε.Ο.Π.Ε.Φ. (1950-1954) ήταν οργάνωση που μαχόταν για τα δικαιώματα των πολιτικών κρατουμένων και απαρτιζόταν από γυναίκες συγγενείς πολιτικών κρατουμένων και κυρίως μητέρες, γυναίκες, αδελφές των πολιτικών κρατουμένων. Αν και η τελική της πολιτική πρόθεση ήταν η «γενική αμνηστία», τα ζητήματα που διαπραγματευόταν εστίαζαν στην καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης και επιβίωσης των κρατουμένων στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης, δηλαδή με πολιτικούς όρους θα χαρακτηρίζονταν «ρεφορμιστικά». Παρόλα αυτά, το έντονα πολωμένο κλίμα των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1950, η δράση της προκάλεσε πολλές αστυνομικές και δικαστικές διώξεις, που οδήγησαν τελικά στη διάλυσή της στα 1954.

¹⁵⁷ Αρχείο ΠΕΟΠΕΦ, υπόμνημα παραρτήματος Θεσσαλονίκης «προς τον Υπουργόν Βορείου Ελλάδος, τον Παναγιώτατον Μητροπολίτην, Αρχηγούς Κομμάτων, κους κους Βουλευτάς, Εισαγγελείς και όλους τους τοπικούς παράγοντες», 18/6/1952, κ. 146, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

«Κεράνη» έτσι ώστε να συντηρήσει τα παιδιά της, μιας και ο σύζυγός της ήταν καταδικασμένος σε ισόβια δεσμά από το 1945 για συμμετοχή στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και για τον οποίο ακόμη εκκρεμούσε αίτηση χάριτος. Στα 1953 όμως η γυναίκα αρρώστησε από «υπερκόπωση και στερήσεις», νοσηλεύθηκε σε κλινική, αλλά κατόπιν αρνήσεως του ΙΚΑ να της αποδώσει σύνταξη, παρόλο που η «επιτροπή ιατρών του ΙΚΑ την ε χαρακτήρισε ανίκανη για εργασία», μη δυνάμενη να ανταπεξέλθει στον αγώνα επιβίωσης, αυτοκτόνησε.¹⁵⁸ Στην παραπάνω περίπτωση το πολιτικό επιχείρημα της Αριστεράς για την άδικη κράτηση των αγωνιστών της εθνικής αντίστασης ενισχύεται από πολιτισμικές κατασκευές για τις έμφυλες ιδιότητες της κοινωνικής ταυτότητας. Η έλλειψη του άρρενος μέλους της οικογενείας για πολιτικούς λόγους επέφερε πλήγμα καίριο στην επιβίωση του νοικοκυριού. Κόντρα στις «ικανότητες» του φύλου της διατήρησε την ηθική συγκρότηση όσο ζούσε. Όπως μαρτυρούν οι περίοικοι «και νέα ήταν και όμορφη... υπήρχε για αυτή και εύκολος δρόμος» και εξήραν το «φιλότιμο» που τη διέκρινε.¹⁵⁹ Γεγονός που ενισχύει το πολιτικό επιχείρημα της Αριστεράς ότι η αυτοκτονία της γυναίκας οφείλεται στην κράτηση για πολιτικούς λόγους του συζύγου-σε συνδυασμό με τη μη απόδοση σύνταξης- η οποία προκάλεσε τη βίαιη αποδιοργάνωση των έμφυλα προσδιορισμένων οικογενειακών ρόλων.

Επομένως, παρόλο που το πολιτισμικό πρότυπο ιδεοτυπικά αναφερόταν στην ενασχόληση των γυναικών με το νοικοκυριό και όχι τη μισθωτή εργασία, η γυναικεία εργασία εκτός σπιτιού επηρεαζόταν σημαντικά από τις ανάγκες βιοπορισμού της οικογένειας. Οι γυναίκες συμμετείχαν ενεργά στα οικονομικά της οικογένειας και μοιράζονταν τις αγωνίες για τη διατροφή και τις υλικές ανάγκες του νοικοκυριού. Μάλιστα, μπορεί να διαχειρίζονταν τους οικονομικούς πόρους της οικογένειας.¹⁶⁰ Αν και ενστερνίζονταν το μοντέλο του έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας, οι γυναίκες των φτωχότερων στρωμάτων αναγκάζονταν να εργάζονται. Η παραπάνω προοπτική

¹⁵⁸ *Αυγή*, 5/5/1953, σ. 1.

¹⁵⁹ Σε αυτό το σημείο βλέπουμε τον απόηχο της αυτοκτονίας σε επίπεδο γειτονιάς, που αναλόγως της ηθικής του αυτόχειρα κατηγοριοποιούνταν και ο θάνατός του, *Αυγή*, 5/5/1953, σ. 3.

¹⁶⁰ Στη Βρετανία των αρχών του εικοστού αιώνα, η συνηθέστερη πρακτική-όπως προκύπτει από πολλαπλά παραδείγματα- ήταν η διαχείριση των χρημάτων να γίνεται από τη σύζυγο και μητέρα, Janet Lewis (επιμ.), *Labour and love. Women's experience of home and family, 1850-1940*, Basil Blackwell, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1987, παραδειγματικά σ.σ. 51, 85, 197,199,223.

καθίσταται αναγκαία, όταν συνυπολογίσουμε τις περιόδους ανεργίας και ασθένειας του συζύγου. Η συμμετοχή των γυναικών –με τον ένα ή τον άλλο τρόπο- στην οικονομική διαχείριση και τις οικονομικές δυσχέρειες της οικογένειας ήταν σημαντική. Η έλλειψη οικονομικών πόρων, ήταν πιθανό να της οδηγήσει εξίσου σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, στα 1953 σε μια «παράγκα» στο Πέραμα, εκδηλώθηκε πυρκαγιά με συνέπεια να μεταφερθεί η 26χρονη σύζυγος και μητέρα ενός βρέφους οκτώ μηνών εσπευσμένα στο νοσοκομείο. Η αρχική εκτίμηση της χωροφυλακής και του κοινωνικού περιβάλλοντος ήταν ότι προκλήθηκε έκρηξη από τη λάμπα πετρελαίου, δηλαδή ότι επρόκειτο για δυστύχημα. Ωστόσο, όταν η γυναίκα κατέληξε μετά από τέσσερις ημέρες, εξετάστηκαν πιο ενδελεχώς τα δεδομένα και αναθεωρήθηκαν τα αρχικά συμπεράσματα. Σημαντικό στοιχείο διαδραμάτισε το γεγονός ότι η οικογένεια διαβιούσε μέσα στην ανέχεια. Ο σύζυγος ήταν «εργατικός και τίμιος», αλλά το τελευταίο διάστημα δεν εργαζόταν. Για αυτό –όπως δήλωσε ο διοικητής της οικείας χωροφυλακής- «κάποτε- κάποτε έρχονταν σε σύγκρουση», εξαιτίας της οικονομικής δυσανεξίας, αφού υπήρχαν στιγμές που δεν μπορούσαν να αγοράσουν και «το γάλα του παιδιού τους». Επομένως, η δημοσιογραφική και κοινωνική άποψη μεταβλήθηκε και θεώρησε ότι «μάλλον η φτώχεια» οδήγησε την 26χρονη σύζυγο και μητέρα στο «απονενοημένον διάβημα».¹⁶¹ Στην παραπάνω αφήγηση, απεικονίζονται οι καταστάσεις που βίωναν τα κατώτερα εισοδηματικά εργατικά στρώματα, οι οικογενειακές εντάσεις και διενέξεις σε περιβάλλον οικονομικής δυσπραγίας, οι πιθανές παρωθήσεις σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές για να διαφύγουν από το οικονομικό τέλμα και την ανταπόκριση των γονικών τους ρόλων. Η έστω και ολιγοήμερη ανεργία του άντρα στην παραπάνω αφήγηση, ώθησε σε αδιέξοδο την οικογένεια, που σημαίνει ότι τα εργατικά στρώματα ζούσαν χωρίς οικονομικό προγραμματισμό και σταθερό εισόδημα, αλλά μέρα με τη μέρα.

Συνεπώς, όσο και αν οι «οικονομικοί λόγοι» εμποτίζουν τις αυτοκτονίες των αντρών, αναδεικνύεται από πολλές πλευρές ότι και οι γυναίκες μοιράζονταν τις ίδιες

¹⁶¹ Σε αυτό συνηγόρησε και η άποψη του διοικητή της χωροφυλακής, ο οποίος θεώρησε απίθανο να εκτοξεύτηκε ακουσίως η λάμπα από το τραπέζι και να κάψει τη γυναίκα. Συνέκλινε πιο πολύ στη θεωρία ότι επρόκειτο για εμπρόθετο αυτοπυρπολισμό, *Φωνή του Πειραιώς*, 4/4/1953, σ. 1.

αγωνίες και συμμετείχαν ενεργά στην οικονομική διαχείριση του όποιου ανεπαρκούς εισοδήματος. Αν και δεν τους αναγνωρίζεται από το αστικό σύστημα σκέψης-παρά ελαχίστων εξαιρέσεων, όπως η παραπάνω, στην οποία όμως καθοριστικός παράγοντας ήταν η πρόσκαιρη ανεργία του άντρα- υπάρχουν γυναίκες που αυτοκτονούν καθαρά λόγω αδυναμίας εκπλήρωσης των βιοτικών αναγκών, πρώτιστα των παιδιών τους και κατόπιν και της υπόλοιπης οικογένειας.

4.4. Χρέος τιμής και η τιμή του χρέους

Οι «οικονομικοί λόγοι» αναφέρονται και στα χρέη που έχει δημιουργήσει το άτομο με οικονομικές δυσχέρειες. Ο 60χρονος που έλαβε μεγάλη ποσότητα δισκίων κινίνης στο τελευταίο του σημείωμα γράφει : «αυτοκτονώ για να μην εγκληματήσω και πάω φυλακή». Καθώς ο άνδρας διεσώθη είτε στην κατάθεσή του ότι συγκεκριμένα άτομα τον ανάγκασαν να συνάψει χρέη και τον οδήγησαν «σε πλήρη οικονομική απόγνωση». ¹⁶² Η αδυναμία επιστροφής χρημάτων στην οικογένεια επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τον συναισθηματικό κόσμο του ατόμου με οικονομικά προβλήματα. Ο 28χρονος «εκ Γορτυνίας», που βρέθηκε απανθρακωμένος στην Ηλιούπολη είχε δανειστεί χρήματα από τον πατέρα του για να ανοίξει παντοπωλείο, το οποίο απέτυχε. Η αδυναμία αποπληρωμής του χρέους, είχε ως συνέπεια τον κοινωνικό στιγματισμό της οικογένειας, καθώς ο πατέρας ήθελε τα χρήματα για να «προικήσει την κόρην του». ¹⁶³ Η ταυτότητα του ατόμου πλήττεται διπλά και ως αδερφός και ως πρόξενος της κηλίδωσης της τιμής της οικογένειας. Το ενοχικό συναίσθημα ενισχύεται για τη λανθασμένη πρότερη επιλογή και βγάζοντας και μια διάθεση αυτοτιμωρίας, το κοινωνικό υποκείμενο, αυτοκτονεί.

Εξάλλου, οι ανατιμήσεις των νομισμάτων προκαλούσαν δυσχέρειες ανάλογα με τον τρόπο που δανείζονταν οι έμποροι. Στην περίπτωση του 54χρονου εμπόρου, ο οποίος είχε συνάψει δάνεια για να αγοράσει τα προϊόντα που εμπορευόταν η ανατίμηση της

¹⁶² *Αυγή*, 20/5/1953, σ. 3.

¹⁶³ *Καθημερινή*, 10/1/1953, σ. 3.

χρυσής λίρας τον ανάγκασε να αυτοκτονήσει, μιας και αντιλήφθηκε ότι το χρέος του δε μπορούσε να το αποπληρώσει, αφού τα είδη τα πωλούσε σε δραχμές. Για τον λόγο αυτό αποφάσισε να νοικιάσει ένα δωμάτιο σε ξενοδοχείο του Σουνίου και να αυτοπυροβοληθεί.¹⁶⁴ Η κυβερνητική νομισματική πολιτική προκάλεσε την αδυναμία του εμπόρου-επαγγέλματος ιδιαίτερα ευεπίφορου σε αυτοκτονίες για «οικονομικούς λόγους» να μην μπορεί να καλύψει τα χρέη του και συνεπώς, εγκλωβισμένος και υποτιμώντας την επαγγελματική του ταυτότητα να αυτοκτονήσει.

Από την άλλη, η υποτίμηση του νομίσματος και το χρέος είναι υπεύθυνο για αυτοκτονικές συμπεριφορές και γυναικών. Στα 1953 η 27χρονη υπάλληλος ιατρού, έλαβε μεγάλη ποσότητα «ναρκωτικών και σουλφαμιδών» «δια οικονομικούς λόγους», καθώς δε θα μπορούσε να αποπληρώσει το χρέος της που είχε συνάψει, έτσι ώστε να χτίσει «μικρόν οικίσκον», εξαιτίας της «συναλλαγματικής προσαρμογής».¹⁶⁵ Η γενικότερη οικονομική πολιτική επέδρασε και στη νεαρή γυναίκα, η οποία μάλλον δεν το ανέλυσε στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής, αλλά του προσωπικού βιώματος της αδυναμίας ανταπόκρισης στο χρέος. Όπως και να έχει, οι συναλλαγές της γυναίκας για το χτίσιμο κατοικίας, που ενδεχομένως να χρησιμοποιηθεί και ως «προίκα», είναι συχνά προβληματικές. Σε ένα κοινωνικό πεδίο όπου οι χρηματιστικές συναλλαγές και σχέσεις αποτελούν προνομιακό χώρο των ανδρών, οι γυναίκες που προσπαθούν να εκτελέσουν ένα κοινωνικό και προσωπικό στόχο μέσω της κατασκευής κατοικίας, ενδεχομένως να πέσουν θύματα παραπλάνησης. Η 27χρονη γυναίκα που έπεσε από την ταρατσα της «οικίας» της-η οποία σώθηκε επειδή συγκράτησε την πτώση μια κληματαριά- προέβη στην πράξη της, διότι στον άντρα στον οποίο έδωσε προκαταβολή για ένα σπίτι, δεν υπέγραφε τα συμβόλαια.¹⁶⁶ Οι κοινωνικές αντιλήψεις για τη στρατηγική επιβίωσης, περιλαμβάνουν εχθρικές ενέργειες από την πλευρά των ανδρών, μιας και το «θύμα» χαρακτηρίζεται υπεύθυνο για τις πράξεις του και στην περίπτωση που είναι γυναίκα ακόμη περισσότερο, αφού δραστηριοποιείται σε ένα κοινωνικό χώρο, ο οποίος ανήκει στους άντρες.

¹⁶⁴ *Καθημερινή*, 10/6/1953, σ. 3.

¹⁶⁵ Το δάνειο ήταν σε χρυσές λίρες και η υποτίμηση της δραχμής αναπροσάρμοσε προς τα πάνω το χρέος και προς τα κάτω τις απολαβές *Καθημερινή*, 19/4/1953, σ. 7.

¹⁶⁶ *Καθημερινή*, 10/7/1951, σ. 3.

Επιπλέον, το χρέος μπορεί να αποβεί αιτία αυτοκαταστροφής σε τέτοιο βαθμό που είναι ικανό και χωρίς να υφίσταται να προκαλέσει ψυχική ανισορροπία. Ο 63χρονος έμπορος στον Πειραιά που βρέθηκε απαγχονισμένος εντός του καταστήματός του, όπως προκύπτει από τις ανακρίσεις, «κατετρύχετο υπό μανίας διώξεως, θεωρών εαυτόν οφειλέτην μεγάλων ποσών εις διαφόρους αρχάς και ιδιώτας», ενώ κάτι τέτοιο δεν αποδείχτηκε. Στο σημείωμα που άφησε παραδέχεται την πράξη του για να μην ενοχληθεί κανείς και αναφέρει ότι του είχε καταστεί «ανυπόφορη», λόγω της ηλικίας του η τήρηση λογιστικών υποχρεώσεων.¹⁶⁷ Η κούραση από το επάγγελμα είναι εμφανής και η αυτοκτονία προκύπτει ως απόδραση τόσο από την επαγγελματική ταυτότητα, όσο και από την αγωνία για «φανταστικά» χρέη.

Αντιστρόφως, το δάνειο μπορεί να συνάπτεται προς όφελος όλης της οικογένειας. Ο αυτοκτονήσας «αστυφύλαξ» στην Καλλιθέα προέβη στην πράξη του «μη δυνάμενος να εξοφλήσει δάνεια για επείγουσες οικονομικές ανάγκες».¹⁶⁸ Η αναφορά ότι το χρέος εξυπηρέτησε άμεσες ανάγκες της οικογένειας, απαλύνει την κριτική για το χρέος και την επακόλουθη αυτοκτονία. Η πεποίθηση ότι σύναψε δάνειο για την οικογένεια, δηλαδή ότι «ήταν για καλό σκοπό», φέρνει στη θέση του αυτόχειρα κοινωνικά υποκείμενα που αναρωτιούνται για τη δική τους αντίδραση, κατασκευάζοντας τους λόγους που αρθρώνονται για τον αυτόχειρα. Στην ίδια κατηγορία ταξινομείται και η αυτοκτονία ενός άντρα στο Ψυχικό την ίδια χρονιά. Ο 41χρονος «εργατικός», ο οποίος βρέθηκε νεκρός κατόπιν κατάποσης ισχυρής δόσης κινίνης, εργαζόταν σε ιστιοφόρο «δεσποινίδος» και είχε λάβει κάποια χρήματα για επισκευή του «σκάφους», τα οποία ήταν αδύνατο «να εξοικονομήσει». Μιας και διέθεσε τα χρήματα «δι' οικογενειακάς ανάγκας»¹⁶⁹ το ύφος της είδησης αμβλύνει τις κοινωνικές εντυπώσεις, που συνειρμικά απορρέουν από την ταυτότητα του «δανειστή» και μετέπειτα «αυτόχειρα».

Όμως, το χρέος μπορεί να αναδειχθεί και σε κυρίαρχο στοιχείο ενδοοικογενειακών συγκρούσεων. Ο 65χρονος «πεταλωτής» στη Μυτιλήνη εξαιτίας οικονομικής δυσπραγίας της δουλειάς του χρωστούσε σε διάφορους εμπόρους χρήματα, τα οποία

¹⁶⁷ Καθημερινή, 24/3/1950, σ. 3.

¹⁶⁸ Καθημερινή, 27/5/1950, σ. 3.

¹⁶⁹ Καθημερινή, 18/7/1950, σ. 5.

αναζητούσε τρόπο να τα επιστρέψει, δανειζόμενος από αλλού. Μιας και είχε αποπειραθεί και στο παρελθόν να αυτοκτονήσει, κατηγοριοποιείται ως «νευρασθενής». Το πρόσθετο άγχος που προκάλεσε η αδυναμία εξεύρεσης των χρημάτων για να επιστρέψει τα χρέη του, ενέτεινε τη «νευρασθένειά» του και σε μία στιγμή έντασης με τη σύζυγό του και μπροστά στα μάτια της θετής εφτάχρονης κόρης του τραυμάτισε με ξυριστική λεπίδα στο λαιμό την 50χρονη γυναίκα του και κατόπιν αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει. Ο λόγος που επεξηγεί την παραπάνω αυτοκτονία είναι ότι οι πιέσεις των πιστωτών ώθησαν τον 65χρονο άντρα να γίνει «ήρωας οικογενειακής τραγωδίας».¹⁷⁰ Το βάρος του χρέους εισβάλλει στην καθημερινότητα του ατόμου και διαπερνά τις σχέσεις ακόμη και με τους πιο κοντινούς ανθρώπους. Προκαλεί ενδοοικογενειακές βίαιες διενέξεις και αλλοιώνει την έμφυλη ταυτότητα του ατόμου. Το πρότυπο του ανδρισμού, υποσκάπτεται όταν κάποιος είναι χρεωμένος.

Πράγματι, το χρέος-όπως και το χρήμα- εμφιλοχωρεί και αναταράσσει οικογενειακές σχέσεις. Στα 1966, ο 61χρονος παντοπώλης σκότωσε τη σύζυγό του – πυροβολώντας εναντίον της εντός του «μικρού παντοπωλείου» του στον Κορυδαλλό- και κατόπιν εισήλθε στο δωμάτιο του 17χρονου υιού του, στήριξε το κυνηγετικό όπλο στην κοιλιά του, «επυροβόλησε δις» και με αυτό τον τρόπο αυτοκτόνησε. Η αιτία της πράξης του ήταν ότι καθιστούσε υπεύθυνη τη γυναίκα του για την απώλεια 100 χιλ. δραχ, διότι είχε προτρέψει να τα δανείσει σε κάποιο άλλο άτομο. Μάλιστα, τις τελευταίες μέρες οι περίοικοι άκουγαν συχνά τον 61χρονο άντρα να απευθύνει απειλές προς τη γυναίκα, λέγοντας : «Αν χάσω τα λεφτά καημένη μου, θα σε σκοτώσω». Καθώς το θέμα εκδικαζόταν στο δικαστήριο και η τροπή της δίκης ήταν ευνοϊκή για τον οφειλέτη, ο παντοπώλης πραγματοποίησε την απειλή του και έπειτα αυτοκτόνησε.¹⁷¹ Και από την πλευρά του δανειστή εκδηλώνονται επιθετικές συμπεριφορές, έστω στο ακραίο σενάριο, όπως το παραπάνω. Η προτροπή της συζύγου-με το δεδομένο της συμπεριφοράς του άντρα και της πρότερης αυτοκτονίας της κόρης του- ίσως δεν ήταν ικανή να πείσει τον μαινόμενο με τα χρήματα σύζυγο, αλλά να ετεροκαθόρισε τις ευθύνες του δανεισμού. Από την άλλη, μπορεί όντως να

¹⁷⁰ *Καθημερινή*, 20/5/1953, σ. 4.

¹⁷¹ Να σημειωθεί ότι η 19χρονη κόρη του ζεύγους, τελειόφοιτη γυμνασίου, είχε αυτοκτονήσει πέντε χρόνια πριν για «λόγους οικογενειακούς», *Καθημερινή*, 29/6/1966, σ. 8.

τον έπεισε, αφού είχε ερείσματα στα οικονομικά της οικογένειας. Όπως και να έχει, το σημαντικό είναι ότι το χρέυμα ξεκλήρισε μία οικογένεια, αν δεχτούμε ότι ο 61χρονος παντοπώλης λειτούργησε ως υποκείμενο των καπιταλιστικών προταγμάτων, προτύπων και σχέσεων σε βάρος της οικογένειάς του.

Συνεπώς, η αδυναμία εκπλήρωσης του χρέους, προκαλεί την αποδόμηση του εαυτού, την κοινωνική αποδιοργάνωση, τον κοινωνικό και συναισθηματικό εγκλωβισμό, που πιθανό να παρωθήσουν σε αυτοκτονικές πρακτικές. Αν και όπως τα άλλα συστατικά των «οικονομικών λόγων» που εξετάσαμε παραπάνω, το χρέος εκπορεύεται από την κυρίαρχη οικονομική πολιτική, ο ασυνεπής οφειλέτης βιώνει την ηθική απομείωση, την κοινωνική και υποκειμενική κατάκριση σε μεγαλύτερο βαθμό και αυτό τον ωθεί σε αυτοκτονίες. Αντιθέτως, σε περιπτώσεις που τα χρέη προέρχονται εμφανώς από το πολιτικό περιβάλλον και αφορούν μεγάλες κοινωνικές κατηγορίες, οι λόγοι για τις αυτοκτονίες οφειλετών αμβλύνονται και προβάλλονται ως ενδείξεις για την περεταίρω κριτική στην κυβερνητική πολιτική από την αντιπολίτευση, ενώ η κυβέρνηση παραμένει στο ηθικό περιβάλλον του ατομικής διαβολής ως υπεύθυνης του χρέους. Εκδηλώνονται δηλαδή, πολιτικοί αντιτιθέμενοι λόγοι γύρω από την αυτοκτονία εξαιτίας χρεών.

4.4.1. Το πολιτικό υπόβαθρο του χρέους

«Μας πνίγουν τα χρέη» διαμαρτύρονταν μαζί με την Αριστερά αγρότες στα 1960. Ως λύση έβλεπαν τουλάχιστον την αναστολή τους.¹⁷² Λίγες ημέρες πριν η αυτοκτονία χρεωμένου προς την αγροτική τράπεζα αγρότη στην Κω-για τον οποίο είχε εκδοθεί ένταλμα κράτησης- είχε θέσει με επιτακτικό τρόπο το πρόβλημα. Το θέμα έλαβε μεγάλη δημοσιότητα και συζητήθηκε και στη Βουλή. Εκεί, ο υπουργός γεωργίας χαρακτήρισε τον αυτόχειρα «δυστροπούντα οφειλέτη», καθώς «μπορούσε» να εξοφλήσει τα χρέη του και το απέφευγε, προτιμώντας να τα δαπανά «άσκοπα»

¹⁷² Αυγή, 20/1/1960, σ. 1.

σύμφωνα με τη συλλογιστική του υπουργού.¹⁷³ Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι η επίθεση γίνεται στην ηθική του αυτόχειρα- η οποία συμπεριλαμβάνει και την «ηθική» του χρέους- έτσι ώστε να μην ανοίξει ένα σημαντικό πολιτικό ζήτημα που αφορούσε μεγάλο μέρος του αγροτικού κόσμου. Όταν ο αγρότης αυτοκτόνησε -μόλις είχε λάβει το ένταλμα φυλάκισης και κατόπιν συνομιλίας με τον διευθυντή της τράπεζας από την οποία αντιλήφθηκε ότι ο εγκλεισμός του ήταν αναπόφευκτος αν δεν αποπληρώσει την οφειλή του- δεν του απέμενε άλλη επιλογή από το να δώσει τα χρήματα, τα οποία σύμφωνα με τον υπουργό διέθετε. Γεγονός που προφανώς δεν ίσχυε, αφού πιθανότατα θα προτιμούσε την καταβολή του συμφωνημένου μέρους του χρέους του από τον εγκλεισμό ή την αυτοκτονία, την οποία και πραγματοποίησε.

Άλλωστε, στο σημείωμα αυτοκτονίας που άφησε ο ίδιος δεν αναφέρει ότι είχε την οικονομική δυνατότητα να αποπληρώσει το χρέος του, ούτε ότι η ηθική του ήταν έξω από τις συμβατικές νόρμες. Η αριστερών τάσεων εφημερίδα *Ανεξάρτητος Τύπος*, η οποία δημοσίευσε την επιστολή προς τη γυναίκα του εξηγώντας την αυτοκτονία, υποστηρίζει ότι πρόκειται περί «φιλότιμου οικογενειάρχη» και ότι η αυτοκτονία του προήλθε από την «αναλγησία των ισχυρών», καθώς και ότι η επιστολή του αποτελεί «κατηγορώ από τον τάφον».¹⁷⁴ Ο ίδιος ο αυτόχειρας στην επιστολή του αναφέρει ότι στην παράκλησή του να τακτοποιήσει το χρέος του, ο διευθυντής του έδωσε μισή ώρα, η οποία ήταν αρκετή «να φέρω τέρμα στην ζωή μου». Παρόλο που αναγνωρίζει ότι η αυτοκτονία του είναι «έγκλημα», παρακαλεί την «Ιερά Μητροπόλι να ταφεί σαν καλός χριστιανός». Τα νοήματα που είχε εμφυτεύσει στην αυτοκτονία, δεν απέτρεψαν την πράξη του, ούτε η εικόνα που είχε για τον εαυτό του, μιας και αυτοπροσδιορίζεται ως άνθρωπος «που δεν χάνει εύκολα το θάρρος του». Υποθέτει ότι πολλοί θα τον καταδικάσουν, «θα μιλήσουν εις βάρος του», αναγνωρίζοντας και πάλι την απαξίωση του αυτόχειρα, δηλώνοντας ότι «αν και δεν είμαι άξιος τους, τους συγχωρώ». Απολογείται για την πράξη του στη γυναίκα και τη μητέρα του, αναφέροντας όμως ότι ήταν αναγκασμένος να προβεί στην πράξη του, «προκειμένου

¹⁷³ *Αυγή*, 27/1/1960, σ. 5. Ο υπουργός υπερασπίστηκε την «επιείκεια» που έδειχνε η ΑΤΕ στην Κω, αφού όπως δήλωσε σε 1.700 δανειζόμενους αγρότες κατά το 1959 είχε εκδώσει «μόλις» 21 εντάλματα. Ο υπουργός θεωρούσε ότι τόσο τα εισοδήματα από τις καλλιέργειές του, όσο και ότι εξασκούσε το επάγγελμα του «φρεατωρύχου» του απέφεραν εισοδήματα που μπορούσε να εξυπηρετήσει τις δόσεις των δανείων του, *Καθημερινή*, 26/1/1960, σ. 6.

¹⁷⁴ *Ανεξάρτητος Τύπος*, 6/1/1960, σ. 1.

να πάω στη φυλακή». Παρακινεί τους δικούς του να εξοφλήσουν τα χρέη του προς τρίτους, μιας και την τράπεζα «την πληρώνω εγώ με το αίμα μου». Αναφέρει ότι μπορούν να κατασχέσουν ακόμη, το μόνο του κεφάλαιο «το μοτόρη και το πηγάδι». Το σημείωμα τελειώνει με την προτροπή στην πατρική οικογένεια να φροντίζει τη γυναίκα του, μιας και έχει την πεποίθηση ότι από «εκεί πάνω θα βλέπω». Από το παραπάνω σημείωμα αναφαίνεται ότι η ηθική του αυτόχειρα συμβαδίζει με τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη. Το φάσμα της φυλάκισης που αντιμετώπιζε ο αγροτικός κόσμος ήταν ικανή συνθήκη αυτοκτονίας, αφού η μομφή και το στίγμα ήταν εξίσου μεγάλο, πέρα από τις δυσκολίες επιβίωσης σε συνθήκες εγκλεισμού. Η αυτοκτονία αυτή έχει πολιτικές προεκτάσεις, τόσο για την αγροτική πολιτική της κυβέρνησης, όσο και του χρηματιστικού κεφαλαίου, που στην προκειμένη περίπτωση ήταν κάτω από τον έλεγχό της. Οι διαφορετικοί πολιτικοί λόγοι που περιβάλλουν την αυτοκτονία του αγρότη στην Κω, διαμορφώνουν και τις διαφορετικές πολιτικές στοχεύσεις και αντιθέσεις μεταξύ των δύο στρατοπέδων του εμφυλίου πολέμου. Και η αυτοκτονία αναδεικνύεται ως κοινωνικό και πολιτικό γεγονός, καταδεικνύοντας υπευθύνους.

Αντιθέτως, η διάθεση της κυβέρνησης μέσω των λόγων και των κινήσεων του αρμόδιου υπουργού για αποπολιτικοποίηση του ζητήματος των χρεών των αγροτών και της προσωποποίησης του προβλήματος, τόσο στον αγρότη που αυτοκτόνησε, όσο και στον διευθυντή της τράπεζας, είναι εμφανής. Συνέπεια της παραπάνω αυτοκτονίας ήταν η μετάθεση του διευθυντή της τράπεζας, μιας και δε θα ήταν δυνατό να ασκήσει τα καθήκοντά του, εξαιτίας των αντιδράσεων που είχαν προκληθεί, «ανεξαρτήτως της υπάρξεως ή μη ευθύνης του».¹⁷⁵ Όμως, λίγες ημέρες αργότερα στην Αιτωλοακαρνανία η φυλάκιση ενός αγρότη «άπορου» και πατέρα έξι τέκνων για χρέη προς την αγροτική τράπεζα, οι υπάλληλοι της οποίας δε δέχτηκαν ούτε την έναντι κατάθεση του οφειλέτη¹⁷⁶, όπως επίσης και η κινητοποίηση αγροτών

¹⁷⁵ *Ελευθερία*, 8/1/1960, σ. 6.

¹⁷⁶ Το χρέος του ήταν περίπου δέκα χιλιάδες δραχμές και το αίτημά του να δώσει μόλις 1000 και αργότερα περισσότερα, μιας και είχε προς πώληση και «300 οκάδες» καπνά οι υπάλληλοι του ζήτησαν να τους παρουσιάσει τέσσερις εγγυητές. Αυτό δεν κατέστη δυνατό *Αυγή*, 14/4/1960, σ. 6. Βλέπουμε ότι ο απόηχος της αυτοκτονίας του αγρότη στην Κω είχε περιορισμένη χρονική διάρκεια, χωρίς να αλλάζει σημαντικά η συμπεριφορά και η ευαισθησία της κρατικής τράπεζας προς οφειλέτες, οι οποίοι πραγματικά δεν έχουν τη δυνατότητα να εξοφλήσουν τα χρέη τους και χρειάζονται πολιτική απόφαση για τη διευθέτηση του ζητήματός τους. στην παραπάνω περίπτωση η αποδόμηση του χαρακτήρα του άπορου πολύτεκνου αγρότη δε θα είχε την ίδια απήχηση, αλλά η

από τη Λαμία¹⁷⁷, αναδεικνύουν ότι η ευθύνη δεν περιοριζόταν σε ένα υπάλληλο. Σε αυτή την περίπτωση ο αγρότης δεν αυτοκτόνησε, αλλά η δημοσιοποίηση της προσωποκράτησής του για χρέος στην αγροτική τράπεζα ανέδειξε τη διασπορά του φαινομένου και την πολιτική πρακτική αντιμετώπισης των οφειλετών. Ενίσχυσε την άποψη ότι επρόκειτο για πολιτική κατεύθυνση και όχι για ατομική πρακτική ενός διευθυντή ή υπαλλήλου, που δεν εφάρμοσαν σωστά την κυβερνητική πολιτική.

Επιπλέον, η αυτοκτονία στα 1961 του 48χρονου «τοματοκαλλιεργητή και επαγγελματία» στην Ιεράπετρα ανέδειξε το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι αγρότες σε όλη τη χώρα. Ο βουλευτής Λασιθίου σε τηλεγράφημα που απέστειλε στον αθηναϊκό τύπο υποστήριξε ότι η αυτοκτονία του αγρότη συνέβη «για οικονομικούς λόγους» και ότι ανέδειξε, εξαιτίας της πρότερης ηθικής του, το «οξύ οικονομικών αδιέξοδον δια τους κατοίκους της Ιεράπετρας».¹⁷⁸ Σε όλη τη χώρα συνέβαιναν αυτοκτονίες αγροτών και το θέμα έπαιρνε πολιτικές διαστάσεις. Ο 36χρονος «ατυχής οικογενειάρχης» πατέρας τεσσάρων τέκνων και επαγγελματίας αγρότης αντιμετώπιζε έντονα οικονομικά προβλήματα και εξαιτίας αυτών βρέθηκε κρεμασμένος από δέντρο σε χωριό της Κομοτηνής.¹⁷⁹ Το αγροτικό εισόδημα φαίνεται να μην επαρκούσε για την κάλυψη των βιοτικών αναγκών πολυμελών αγροτικών οικογενειών.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, βουλευτής της ΕΔΑ Θεσσαλονίκης δήλωσε ότι ένας αγρότης που είχε μεταβεί στην πόλη να πουλήσει την παραγωγή καρπουζιών της χρονιάς, αυτοκτόνησε με λήψη γεωργικού φαρμάκου έπειτα από τη χαμηλή τιμή πώλησης της παραγωγής του. Συγκεκριμένα, όπως υποστήριξε ο βουλευτής, ο αγρότης για 5 τόνους καρπούζια έλαβε μόλις 500 δρχ, ενώ το χρέος του μόνο προς

αυτοκτονία δημιουργούσε τα αναγκαία ρήγματα που έπρεπε να συγκολληθούν και να εξακολουθήσει η ίδια πάνω κάτω κατάσταση.

¹⁷⁷ Επιτροπή αγροτών, κάτοικοι κυρίως της Ανθήλης κατήλθαν στην Αθήνα για να διαμαρτυρηθούν για τη στάση της Αγροτικής Τράπεζας στη Λαμία και να καταθέσουν υπόμνημα για τη συστηματική δίωξη αγροτών και την προσωποκράτηση αρκετών από αυτών, *Καθημερινή*, 20/2/1960, σ. 5.

¹⁷⁸ *Καθημερινή*, 11/7/1961, σ. 8. Ο αγρότης που απαγχονίστηκε στην Κρήτη δύο μήνες περίπου αργότερα ίσως να μην είχε την ίδια κοινωνική παρουσία και αποδοχή, μιας και χαρακτηρίστηκε «νευρασθενής», που ήταν και η αιτία για την αυτοκτονία του, *Καθημερινή*, 27/9/1961, σ. 6.

¹⁷⁹ Ο κοινωνικά αποδεκτός χαρακτηρισμός «οικογενειάρχης» δεν αφήνει αιχμές για την ηθική του αυτόχειρα και η αιτία που προβάλλεται-«δια λόγους οικονομικούς»- υποδηλώνει ότι οι οικονομικές δυσχέρειες ήταν οξείες και «πραγματικές» *Καθημερινή*, 27/7/1960, σ. 5.

την ΑΤΕ-για το οποίο έλαβε ειδοποιητήρια- ξεπερνούσε τις 30.000 δρχ. και για ιδιωτικό χρέος 2.500 δρχ εκδόθηκε κατασχετήριο. Αν και το θέμα αναδείχτηκε από το βουλευτή της Αριστεράς ο αυτόχειρας αγρότης «ήταν οπαδός της ΕΡΕ»¹⁸⁰, γεγονός που αναδεικνύει ότι και οπαδοί του κυβερνητικού κόμματος αντιμετώπιζαν εξίσου μεγάλα οικονομικά προβλήματα και το ζήτημα δεν αφορούσε την ηθική και οικονομική συμπεριφορά των αυτόχειρων αγροτών, ούτε οι «υπερβολές» της Αριστεράς. Η είσοδος της χρηματιστικής λογικής στην αγροτική οικονομία, επέφερε περισσότερα προβλήματα από αυτά που έλυνε. Τώρα οι αγρότες έπρεπε να παράγουν και για την τράπεζα, να πληρώνουν τα επιτόκια, χωρίς το εισόδημά τους να είναι εξασφαλισμένο και παράλληλα να υπόκειται στις διακυμάνσεις της αγοράς. Ο κίνδυνος φυλάκισης με όλους τους φαντασιακούς κοινωνικούς συνειρμούς που επιφέρει, επιφόρτιζε πολλαπλασιαστικά τους αγρότες, φέρνοντας κάποιους από αυτούς σε συναισθηματικό αδιέξοδο. Κάποιοι για να ξεφύγουν από τον εγκλωβισμό στον οποίον είχαν περιέλθει, επέλεξαν την αυτοκτονία, καταγγέλλοντας, έμμεσα ή άμεσα, το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον τους. Οι αυτοκτονίες τους πολλαπλασίασαν τους λόγους για την αγροτική πολιτική και το καθεστώς επιβίωσης του αγροτικού κόσμου της χώρας. Η παρέμβαση του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή για την εξεύρεση των υπευθύνων, ατομικοποιούσε το πρόβλημα και αποπολιτικοποιούσε ένα ζήτημα σημαντικό για τους αγρότες. Το πιθανότερο από την έρευνα ήταν να αποδειχθεί ότι το προσωπικό του υποκαταστήματος της ΑΤΕ δεν έδειξε υπερβάλλοντα ζήλο και «εξετέλεσε πιστώως όσα αι άνωθεν και η εγκύκλιος επέτασσον», ώστε η κυβέρνηση θα όφειλε να ασχοληθεί με την «ουσία του ζητήματος», όπως ανακινήθηκε από την αυτοκτονία του Λεωνίδα Κονταξή, του αγρότη στην Κω.¹⁸¹ Στον αυτόχειρα αγρότη εκδήλωσαν την αλληλεγγύη τους οι συνάδελφοί του, οι οποίοι κρίνοντας ότι η τράπεζα δε θα διστάσει να του κατασχέσει το «μοτέρι και το πηγάδι», με συνέπεια η οικογένειά του να περιπέσει σε εσχάτη ένδεια, αποφάσισαν να συλλέξουν χρήματα, πραγματοποιώντας έρανο, έτσι ώστε να συνδράμουν την οικογένειά του, όπως και ο ίδιος είχε προτρέψει.¹⁸² Η αυτοκτονία

¹⁸⁰ Αυγή, 24/8/1961, σ. 6, *Ελευθερία*, 24/8/1961, σ. 6.

¹⁸¹ *Ανεξάρτητος Τύπος*, 8/1/1960, σ. 1.

¹⁸² Συγκεκριμένα ο Αγροτικός Σύλλογος Αμαλιάδας- Περιχώρων άνοιξε λογαριασμό στην εθνική τράπεζα για να συνδράμει την οικογένεια του αυτόχειρα αγρότη στην Κω, *Ανεξάρτητος Τύπος*, 21/1/1960, σ. 1.

επομένως προκάλεσε συναισθήματα συγκίνησης και κατανόησης, πολιτικής κινητοποίησης και παράλληλα λειτούργησε ως προπέτασμα για την ανακούφιση των αγροτών. Συνεπώς, στη βουλή συζητήθηκε το θέμα για το πάγωμα των χρεών των αγροτών, μιας και υπολογιζόταν ότι πέντε εκατομμύρια αγρότες όφειλαν 4,5 δις δρχ.¹⁸³ Η Αριστερά υποστήριζε το πάγωμα των χρεών και την ανάληψη ενεργειών για τη βελτίωση του εισοδήματος των αγροτών. Από τότε έγινε πιο συστηματική η συζήτηση για τη σύνταξη των αγροτών.

Όμως, οι πολιτικοί και κοινωνικοί διαπληκτισμοί, ανέδειξαν παράλληλα την τάση για τον εκχρηματισμό της ζωής των αγροτών, όπως επέτασσε η καπιταλιστική ανάπτυξη. Βασικό στοιχείο επίσης ήταν η επιδίωξη μείωσης του αγροτικού πληθυσμού, αφού η τεχνολογία που αξιοποιήθηκε στη γεωργία δημιουργούσε επιπλέον «πλεονάζον εργατικό δυναμικό», το οποίο δεν ήταν δυνατό να απορροφηθεί στην εγχώρια βιομηχανία, μιας και είχε επιλεχθεί η τεχνολογία να εισάγεται. Έτσι μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού μετανάστευσε. Συνολικά, η εξωτερική και εσωτερική μετανάστευση των αγροτών, οδήγησε σε συνολική μείωση του αγροτικού πληθυσμού περίπου 21% στη δεκαετία του 1960.¹⁸⁴ Η αλλοίωση και ο «εκσυγχρονισμός» επομένως της οικονομίας, στην οποία επηρέασε και η ένταξη στην ΕΟΚ από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960, επέδρασε στις πολλαπλές δράσεις, αντιδράσεις και αντιστάσεις του αγροτικού πληθυσμού. Σε υπερχρεωμένους αγρότες το πρόσθετο άγχος συνηγόρησε στην εκδήλωση αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών. Η συμπεριφορά του κράτους και των ελεγχόμενων από αυτό πιστωτικών ιδρυμάτων, διακατέχονταν, σε αρκετές περιπτώσεις, από εχθρότητα και αδιαφορία για τις ανακατατάξεις στον χρεωμένο αγροτικό πληθυσμό, για τον οποίο δεν τους είχε προετοιμάσει, ούτε τους είχε προτείνει ικανοποιητική διέξοδο. Σε αυτό το υπέδαφος, οι λόγοι που αρθρώθηκαν γύρω από τις αυτοκτονίες μαρτυρούν τις δυσχέρειες του αγροτικού κόσμου και την κρατική πολιτική απέναντί τους.

¹⁸³ *Ανεξάρτητος Τύπος*, 27/1/1960, σ. 6.

¹⁸⁴ «Σύμφωνα με υπολογισμούς, το 60% των μεταναστών ήταν αγρότες-302.600 άτομα» και αν συνυπολογίσουμε και την εσωτερική μετανάστευση, η οποία υπολογιζόταν σε 605.654, «το επίπεδο της συνολικής μετανάστευσης ήταν 900.000 άτομα», στο Σάββας Ρομπόλης, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ό.π.*, σ.σ. 483-489 ` ειδικά σ.σ. 486-487.

Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι οι αυτοκτονίες για «οικονομικούς λόγους» έχουν πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Οι συνισταμένες του κατασκευασμένου επεξηγηματικού σχήματος για «οικονομικούς λόγους» αναφέρονται στην αποδόμηση της προσωπικότητας, στην κοινωνική αποδιοργάνωση, στην πολιτική αναληγσία. Όσο και αν σε αυτή την περίπτωση, το πρόβλημα ατομικοποιείται και οι αυτοκτονίες προβάλλονται ως απότοκος της ατομικής οικονομικής δυσανεξίας, εμφιλοχωρούν πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές αξίες, έμφυλα πρότυπα συμπεριφοράς και κοινωνικές ταυτότητες που δομούνται και αποδομούνται, σημεία και στοιχεία της πολιτικής οικονομίας της διερευνώμενης περιόδου. Αν ιδιαίτερα είναι ασθενής, όπως θα δούμε παρακάτω, οι παραπάνω αναλυτικές αξιώσεις επιτείνονται.

Κεφάλαιο 5°. Κοινωνικές διαστάσεις και πολιτικές συνισταμένες της ασθένειας

Η ασθένεια συνιστά και προβάλλεται ως σημαντικός παράγοντας που προκαλεί αυτοκτονικές συμπεριφορές. Ο ασθενής βιώνει την εναγώνια αναμέτρηση μπρος στο φάσμα του θανάτου. Οι αυτοκτονίες ασθενών αντανακλούν και παρεμβαίνουν στο κοινωνικό περιβάλλον και το πολιτικό πλαίσιο. Αποκαλύπτουν το βίωμα της ασθένειας στα κοινωνικά του συμφραζόμενα και υποκειμενικότητες στη διαχείριση και εσωτερίκευση της ασθένειας. Σύγχρονες ψυχιατρικές μελέτες υποστηρίζουν ότι η εκδήλωση ψυχιατρικών διαταραχών που μπορεί να επιφέρουν την αυτοκτονία παρουσιάζονται σε άτομα που πάσχουν από σωματική νόσο. Σύμφωνα με τις ίδιες μελέτες επισημαίνεται η μεταβλητότητα της αυτοκτονικής πρόθεσης κατά την πορεία της νόσου, θεωρώντας πιο σημαντική την παρώθηση σε αυτοκτονία ασθενών λίγο πριν και αμέσως μετά τη διάγνωση, στις υποτροπές ή όταν ασθενής υποφέρει για μακρύ χρονικό διάστημα. Η συχνή συνύπαρξη σωματικών και ψυχιατρικών προβλημάτων εντοπίζεται και από πολλές πλευρές της διεθνούς βιβλιογραφίας.¹

Η πιο κοινωνικοποιημένη ασθένεια και με συχνές εκφορές στον δημόσιο λόγο, πολλαπλές κοινωνικές πρακτικές και δράσεις να εκτυλίσσονται γύρω της, καθώς και με μετασχηματισμούς στον χρόνο, είναι η φυματίωση. Ιδίως, μέχρι τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1950, οι ανεπάρκειες στις υγειονομικές δομές και η έκταση της ασθένειας την είχαν καταστήσει κοινωνικό γεγονός με πολλαπλά νοήματα. Οι κοινωνικές δράσεις γύρω από τη φυματίωση εντυπώνουν την πολλαπλότητα του ασθενούς, μιας και τα «αμόλυντα στοιχεία της κοινωνικής του ταυτότητας»² προβάλλουν υποκειμενικότητες και την ποικιλότητα του «φυματικού». Η φυματίωση είχε αναφορές και διεκδικήσεις όχι μόνο για την ποιότητα της περίθαλψης, αλλά και στον κίνδυνο «μόλυνσης» στα κατώτερα εισοδηματικά λαϊκά και εργατικά στρώματα λόγω των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας.

Η φυματίωση προσέβαλλε άτομα με ελλιπή διατροφή και άσχημες συνθήκες διαβίωσης. Ήταν πολιτική με αυτή την έννοια και ταξικά προσδιορισμένη. Όπως έχει επισημάνει ο ιστορικός Χρήστος Λούκος στη μελέτη του για την πείνα στην ακραία

¹ Αντώνιος Παρασάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ.σ. 48, 124.

² Ervin Goffman, *Στίγμα*, μετ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 71.

κατάσταση της Κατοχής, η φυματίωση «θέρριζε» τις νεαρές ηλικίες κυρίως στις υποβαθμισμένες περιοχές. Ως συνέπεια του υποσιτισμού και της εξασθένησης του οργανισμού, αυξήθηκε η νοσηρότητα σε όλες τις ασθένειες, ιδιαίτερα στη φυματίωση.³ Η εξάπλωση της ασθένειας ήταν τόσο μεγάλη και η ενασχόληση της κοινωνίας, ιδίως τα πρώτα χρόνια της παρούσας μελέτης, ήταν ιδιαίτερα έντονη και διαδεδομένη. Τα αιτήματα αντικατόπτριζαν πολιτικές παρεμβάσεις για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατώτερων στρωμάτων, αλλά κύρια αιχμή είχαν την άμεση νοσηλεία και την επίλυση της επείγουσας ανάγκης αντιμετώπισης της ασθένειας. Η ασθένεια έπρεπε να διαχειριστεί από το μετεμφυλιακό κράτος, τουλάχιστον στο επίπεδο της νοσηλείας έστω και με ελαστικότητα στην ποιότητα της παρεχόμενης περίθαλψης. Οι ανεπάρκειές του προσπαθούσαν να καλυφθούν από μία οικονομία που είχε στηθεί γύρω από την ασθένεια και την περίθαλψή της.

Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη είχε αναχθεί από το κράτος και τα αστικά στρώματα σε προμετωπίδα για την καταπολέμηση της ασθένειας. Κοινωνικές παρεμβάσεις με πολιτικά συμφραζόμενα απέφευγαν να τις θίξουν. Ωστόσο, η συμβολή της ιατρικής επιστήμης στην αντιμετώπιση της φυματίωσης φαντάζει υπερεκτιμημένη. Όπως υποστηρίζει ο I. Illich, η διατροφή, το επίπεδο της κοινωνικοοικονομικής ισότητας, το νερό, ο αέρας και πολιτισμικοί παράγοντες μας δίνουν την εικόνα για το επίπεδο υγείας ενός πληθυσμού περισσότερο από την εξέλιξη και παροχή ιατροφαρμακευτικής φροντίδας. Αναφερόμενος στους θανάτους από φυματίωση στη Νέα Υόρκη επισημαίνει ότι το 1812 ήταν περισσότεροι από 700 για κάθε 10.000. Στα 1882, όταν ο Koch ανακάλυψε το βάκιλο της φυματίωσης που

³ Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.σ. 219-261, ειδικά σ. 239 και σ. 250 αντίστοιχα. Από την ιστοριογραφία και πάλι η Βασιλική Θεοδώρου υποστηρίζει ότι γιατροί και κυβερνήσεις στο μεσοπόλεμο, με διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες και πολιτικές στρατηγικές, αναγνώρισαν στον υποσιτισμό, τις συνθήκες κατοικίας και διαβίωσης του πληθυσμού την αιτία της εξάπλωσης της φυματίωσης, προσπαθώντας να λάβουν «ρεφορμιστικά» μέτρα αρωγής. Η «πολιτικοποίηση» της φυματίωσης ήταν έκδηλη τη δεκαετία του 1930, καθώς – όπως υποστηρίζει η Βασιλική Θεοδώρου- τη δεκαετία του 1910 πολλοί έριχναν την ευθύνη για την εξάπλωση της φυματίωσης σε πολιτισμικούς παράγοντες, όπως στην «αμάθεια» των λαϊκών στρωμάτων, ενώ τη δεκαετία του 1930 όλο και περισσότεροι «είχαν αρχίσει να εστιάζουν στις επιπτώσεις που είχαν στην υγεία των ατόμων η άνοδος του τιμαριθμού, οι ανθυγιεινές κατοικίες και η χαμηλή κατανάλωση ζωικών λευκωμάτων» Βασιλική Θεοδώρου, «Υποσιτισμός και φυματίωση στο Μεσοπόλεμο», *Μνήμων*, τχ 30, 2009, σ.σ. 233-261.

πήρε και το όνομά του είχαν ήδη μειωθεί στους 370 για κάθε 10.000. Στα 1910, όταν άνοιξε το πρώτο σανατόριο είχαν εκπέσει στους 180 και μετά το Β παγκόσμιο πόλεμο όταν έγινε η μαζική εισαγωγή και χρήση από τον πληθυσμό των αντιβιοτικών το ποσοστό είχε κατέλθει στους 48 ανά 10.000 θανάτους, τονίζοντας ότι η εξέλιξη της ιατρική κατανόησης και περίθαλψης ήταν αντίστροφη με την κοινωνική σημασία της ασθένειας.⁴ Οι συνθήκες διαβίωσης, κατοικίας και διατροφής που απορρέουν σε μεγάλο βαθμό από το πολιτικό περιβάλλον διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο-αν όχι το βασικότερο- για τη γέννηση και την καταπολέμηση της ασθένειας. Τα αντιβιοτικά συνετέλεσαν ως ένα βαθμό στη μείωση της θνησιμότητας⁵, αλλά το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον ήταν η βασική παράμετρος, όπως και η καλύτερη αναμέτρηση με το μικρόβιο από πιο «γερούς» οργανισμούς.

Επιπλέον, το κομμουνιστικό κίνημα, είχε εντοπίσει και πολιτικοποιήσει τη σχέση των βιοτικών συνθηκών με τη φυματίωση. Ο Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι στα 1930 περιελάμβανε τη φυματίωση στις λέξεις που θα εξαφανιστούν με την εξέλιξη και εδραίωση του σοσιαλισμού.⁶ Η Αριστερά στην Ελλάδα ήδη από τον μεσοπόλεμο σύστηνε συνδικαλιστικές οργανώσεις για τα προβλήματα διαβίωσης, νοσηλείας και περίθαλψης των ασθενών από φυματίωση. Κατά την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, η έντονη παρουσία της Αριστεράς στις διεκδικήσεις των ασθενών από φυματίωση, ευνόησε την όποια «νόμιμη» κοινωνική και πολιτική παρουσία της σε ένα ζήτημα με ευρείες κοινωνικές διαστάσεις. Η ανάδειξη των άσχημων και ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης είχαν άμεσες πολιτικές προεκτάσεις, αν και τα βασικά αιτήματα αφορούσαν την άμεση πρόσβαση στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των κατώτερων εισοδηματικά λαϊκών στρωμάτων. Στρέφονταν ενάντια στο κράτος και τις πολιτικές του, συνδέοντας την Αριστερά με ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, που αντιμετώπιζαν πανομοιότυπες δυσχερείς καταστάσεις. Από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960 τα κινήματα ατόνησαν, παρακολουθώντας την παρακμή της ασθένειας και τη σταδιακή «ατομικοποίησή» της.

⁴ Ivan Illich, *Medical Nemesis*, Pantheon Books, New York, 1976, σ.σ. 15-16.

⁵ Ό.π., σ. 23.

⁶ «Απόγονοι, /ελέγξετε καλά τα λεξικά σας : / μες απ' τη Λήθη/ θ' αναδυθούν φαντάσματα λέξεις σαν αυτές :/ «πορνεία» / «φυματίωση» / «αποκλεισμός», όχι άλλες» στο ποίημα του Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι «Με όλη μου τη φωνή», 1930, μετ. Γιάννη Ρίτσου, Κέδρος, Αθήνα χ.χ., σ. 130.

Από τα παραπάνω ανακύπτει ότι η κρατική συνδρομή ήταν απαραίτητη για μεγάλο μέρος του πληθυσμού, στην Ελλάδα και διεθνώς. Για τον λόγο αυτό ο ρόλος του κράτους αναβαθμίστηκε και στο επίπεδο της διακυβέρνησης και στο πεδίο των κοινωνικών κινημάτων. Διεθνώς, η προσδοκία για αρωγή του κράτους ήταν έκδηλη στα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο σε όλες τις χώρες και ιδιαίτερα στις φτωχότερες. Οι ανάγκες των φτωχών, αστέγων και σε περιπτώσεις μονογονεϊκών οικογενειών ήταν μεγαλύτερες από ποτέ και η προσδοκία για ανακούφιση από το κράτος μεγάλη, γεγονός που προσάρμοσε την πολιτική και των δεξιών κομμάτων, τα οποία αναγνώριζαν την ανάγκη για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, διατηρώντας την πεποίθηση τους για τη μεγάλη σπουδαιότητα της οικογένειας.⁷ Παράλληλα, κινητοποιούσε και κοινωνικές ομάδες με αίτημα την κρατική συνδρομή. Το κράτος ενισχυόταν ως δομή εξουσίας, παρά τις πολλαπλές εκφορές στους τρόπους διακυβέρνησης του πληθυσμού. Τουλάχιστον στην «επίσημη» ιατροφαρμακευτική περίθαλψη η κρατική μέριμνα έβαινε αυξανόμενη, παρά τον μικρό βηματισμό της σε σχέση με την κάλυψη των λαϊκών αναγκών.

Το κράτος αποδεχόταν κάποια από τα αιτήματα των λαϊκών στρωμάτων. Λαμβάνοντας μια σειρά θετικά μέτρα και υποχωρώντας σε ορισμένα λαϊκά αιτήματα, προσπαθούσε να κερδίσει συναινέσεις κατά την άσκηση της εξουσίας, η οποία δεν είναι δυνατό να περιορίζονται μόνο στον αυταρχισμό και την καταστολή.⁸ Συνάμα, «οι δυναστευόμενες τάξεις» έβλεπαν πέρα από υποχρεώσεις και δικαιώματα στο κράτος να εκπληρώνει κάποιες από τις ανάγκες τους.⁹ Οι διεκδικήσεις για βελτίωση της κρατικής μέριμνας για την περίθαλψη του πληθυσμού ήταν κάπως ανεκτές στην περίπτωση των ασθενών από φυματίωση με δεδομένο τον αυταρχικό χαρακτήρα του μετεμφυλιακού κράτους. Οι κινητοποιήσεις ήταν ιδιαίτερα μαχητικές και αρκετές κατέληγαν σε απεργία πείνας, μία κοινωνικά αποδεκτή μορφή διαμαρτυρίας. Το κοινωνικό βίωμα της φυματίωσης τροφοδοτούσε με αισθήματα συμπαράστασης και αλληλεγγύης ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Και η εξέλιξη της κρατικής διαχείρισης της ασθένειας -με τις όποιες «παραχωρήσεις» εξασφάλιζε-, λειτουργούσε

⁷ Tony Judth, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, ό.π., Αθήνα 2005, σ.σ. 77, 80.

⁸ Νίκος Πουλιαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μετ. Γιάννης Κρητικός, Θεμέλιο 2001, σ. 43.

⁹ Ό.π., σ. 119.

ως τακτική διακυβέρνησης, δίχως όμως να αναθεωρεί βασικές πτυχές του υφιστάμενου πολιτικού και οικονομικού περιβάλλοντος.

Εξάλλου, η εξέλιξη της ιατρικής ως επιστήμης διαμόρφωσε ένα περιβάλλον παραγωγής επαγγελματιών υγείας που μάχονταν την ασθένεια με προμετωπίδα την ιατρική πρακτική, γεγονός που επέτρεψε τη διάχυση της ιατρικής σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων. Αυτή η διαδικασία χαρακτηρίστηκε ως «ιατροποίηση της κοινωνίας».¹⁰ Η συγκρότηση των υποκειμένων στη δομή αυτή του λόγου και πρακτικής χαρακτηρίζεται για τη διασπορά της. Έκφραση της υποκειμενικότητας του «ασθενούς» είναι και η αυτοκτονία, η οποία στο επίπεδο του προσωπικού βιώματος αντικατοπτρίζει την εναγώνια, προσωπική και σε αρκετές περιπτώσεις μη μεταδιδόμενη εμπειρία μπρος στο φάσμα του θανάτου. Είναι μια έμμεση απάντηση στη συνείδηση της αδυναμίας βελτίωσης και δημιουργίας καταστάσεων. Είναι ο αποχωρισμός οικείων ανθρώπων και καταστάσεων.

Σε αντίθεση με τη φυματίωση, το «ανίατο νόσημα» -το οποίο κωδικοποιείται ως λόγος για αυτοκτονικές πρακτικές- θεωρούνταν ότι αναφέρεται στα άτομα. Σύμφωνα και με τις πολιτισμικές παραμέτρους αποκρύπτει τα άλλα στοιχεία της κοινωνικής ταυτότητας και συναισθημάτων του ατόμου και αποβαίνει ως κυρίαρχος δομημένος λόγος που συνοδεύει ανάμεσα σε άλλα και τις αυτοκτονικές συμπεριφορές. Ωστόσο, μέσα από τις αυτοκτονίες ατόμων που πάσχουν από «ανίατο νόσημα» και άλλες ασθένειες, που χαρακτηρίζονται για την πολλαπλότητά τους, αναδύονται κοινωνικές παράμετροι, πολιτικές πτυχές, αλλά και υποκειμενικότητες. Καταδεικνύονται συγκρούσεις με το κοινωνικό περιβάλλον, την ασθένεια και τον εαυτό.

Οι αυτοκτονίες ασθενών με «ανίατο» νόσημα- και πιο εξειδικευμένα ασθενών με καρκίνο- προβάλλονται ως αποτέλεσμα της ασθένειας που επιβαρύνει την ψυχική ισορροπία, σύμπτωμα της οποίας είναι η αυτοκτονία. Η πανσπερμία των ασθενειών που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία υπονοούν την κατασκευή του λόγου για την αυτοκτονία, κωδικοποιώντας την ασθένεια ως τον μόνο καθοριστικό παράγοντα. Οι κοινωνικές παράμετροι υποβαθμίζονται και το πολιτικό πλαίσιο αποσιωπάται, προβάλλοντας την «ατομική» προσβολή από την ασθένεια και την «ατομική» επιλογή

¹⁰ Γεώργιος Αλεξιάς, *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ.σ. 17-18.

της αυτοκτονίας. Όμως, τόσο η ασθένεια όσο και η επιλογή της αυτοκτονίας απορρέουν και αντιδρούν στο κοινωνικό έδαφος, όπου αυτές εκτυλίσσονται.

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύονται οι αυτοκτονίες ατόμων που πάσχουν από σωματική ασθένεια και επιχειρείται η ανίχνευση των κοινωνικών και πολιτικών παραμέτρων στην απαρχή και την αντιμετώπιση της ασθένειας. Στο πρώτο μέρος αναλύονται οι κοινωνικές διαστάσεις της φυματίωσης, οι αναφορές της στο κοινωνικό προσκήνιο, οι πολιτικές διεκδικήσεις και παρεμβάσεις για την αναχαίτισή της. Κατόπιν, εξετάζονται οι κωδικοποιημένοι λόγοι που αφορούν τις αυτοκτονίες ασθενών με μόνο πρόσχημα την οποιαδήποτε πάθηση, αποπέμποντας τις όποιες άλλες συνισταμένες της προσωπικότητας και του βιώματος του αυτόχειρα ασθενή. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τις δημόσιες αναφορές στον καρκίνο, ο οποίος θεωρητικά αποτελεί πιο «ατομικοποιημένη» ασθένεια και επιχειρείται η σύνδεσή του με το κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο. Αιχμή του κεφαλαίου αποτελεί η ανάδειξη των κοινωνικών και πολιτικών παραμέτρων που επιδρούν στον ασθενή, ώστε να τον ωθήσουν στην εκδήλωση αυτοκτονικών συμπεριφορών.

5.1. Η κοινωνική ποιητική της φυματίωσης

Οι «φυματικοί» δεν αποτελούσαν ένα ομογενοποιημένο και ενιαίο κοινωνικό σώμα. Διαφορετικές πολιτισμικές αφετηρίες, κοινωνικές εμπειρίες και προσωπικά βιώματα ενεργοποιούνται υπό το πρίσμα της ασθένειας. Άλλωστε, ο «ασθενής» δεν είναι συστατικό μίας συμπαγούς ομάδας, αλλά ποικίλλει ανάλογα με τα κοινωνικά και πολιτισμικά του χαρακτηριστικά.¹¹ Ανάμεσα σε αυτές εκδηλώσεις της υποκειμενικότητας εντάσσονται και οι αυτοκτονίες ασθενών από φυματίωση.

Η αντιμετώπιση της φυματίωσης από το κράτος αφορά κυρίως στην πρόληψη μέσω της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, το οποίο λογίζεται και δείκτης ανόδου του βιοτικού επιπέδου. Σε ένα μεγάλο διεθνές συνέδριο στα 1955 στη Μεγάλη Βρετανία

¹¹ Σεβαστή Τρουμπέτα, «Κοινωνική ιστορία της ιατρικής : θεωρητικές προσεγγίσεις και προκλήσεις» στο συλλογικό Λήδα Παπαστεφανάκη , Μανόλης Τζανάκης , Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.) *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης , Ρέθυμνο 2013 , σ.σ. 16-47 ` ειδικά σ. 37.

με πάνω από 1600 φυματιολόγους από όλο τον κόσμο και με εκπροσώπους του υπουργείου από την ελληνική πλευρά, ενώ διαπιστώθηκε η ανάσχεση της θνησιμότητας της φυματίωσης – στην Αγγλία για παράδειγμα είχε μειωθεί στο 70% σε σχέση με το 1939 – στόχευσαν στη βελτίωση των βιοτικών συνθηκών, αλλά με τη μορφή ιατρικών δράσεων, όπως του τακτικού εμβολιασμού και του έγκαιρου εντοπισμού των ασθενών και απομόνωσης αυτών μέσω τακτικών χρονικών διαστημάτων «ομαδικής μικροακτινογράφισης του πληθυσμού».¹² Εδώ διαπιστώνουμε την πρόθεση με πρόσημα την ασθένεια να εξαπλωθεί η ιατρική πρακτική σε όλο το σώμα της κοινωνίας, στον «πληθυσμό». Η ιατροκοποίηση της κοινωνίας αποσκοπούσε στην κατασκευή του κοινωνικού «σώματος» και σε ειδικές τακτικές των φορέων της. Η περαιτέρω γνώση των «ασθενών» οδηγούσε στον έλεγχο, την ταξινόμηση, την κατάταξη και την ιατρική διαχείριση του πληθυσμού. Από τα λαϊκά στρώματα η διεκδίκηση της μεγαλύτερης και καλύτερης πρόσβασης στις ιατρικές υπηρεσίες –δικαιολογημένες σε μεγάλο βαθμό- συνέβαλε στην ενίσχυση της τάσης για την κοινωνική διάχυση του ιατρικού λόγου και μορφοποιούσε και τις κρατικές πολιτικές στο υφιστάμενο πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο.

Ωστόσο, οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των λαϊκών στρωμάτων συντελούσαν στη μετάδοση της ασθένειας. Ενδεικτικά, στον Πειραιά, τα εργατικά στρώματα της πόλης αντιμετώπιζαν προβλήματα στη διατροφή και στις υποδομές, κυρίως του αποχετευτικού δικτύου. Επίσης, η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ατόμων και οι συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια, συνέβαλαν στην εξάπλωση της ασθένειας. Η θνησιμότητα ήταν σε υψηλά ποσοστά στα πρώτα χρόνια της έρευνας και κατόπιν συνεχώς έφθινε. Οι θάνατοι στον Πειραιά λειτουργούν ως παράδειγμα για να διαπιστώσουμε την εξέλιξη της ασθένειας στον χρόνο. Στον παρακάτω πίνακα βλέπουμε τους θανάτους με αιτία τη φυματίωση όπως δηλώθηκαν στο ληξιαρχείο του Πειραιά :

¹² Καθημερινή, 26/7/1955, σ. 6.

Πίνακας 5.1. Θάνατοι από φυματίωση στον Πειραιά

Έτος	1949	1950	1952	1955	1958	1961	1965
Θάνατοι με αιτία τη φυματίωση	117	99	56	30	28	28	10
Σύνολο καταγεγραμμένων θανάτων	1600	1617	1590	1602	1480	1792	1533

Πηγή : «Βιβλία θανάτων» 1949, 1950, 1952, 1955, 1958, 1961, 1965, Ληξιαρχείο Πειραιά.

Η μείωση των θανάτων από φυματίωση εκτός από τον Πειραιά, διαπιστώνεται και στην υπόλοιπη χώρα. Συγκριτικά, στο πρώτο δεκάμηνο του 1963 οι θάνατοι από φυματίωση σε όλη τη χώρα είχαν περιοριστεί στο 1,9% του συνόλου των θανάτων και με μείωση κατά 14% περίπου σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά.¹³

Όμως, σε διεθνές ιατρικό συνέδριο προσδιορίστηκε ότι παγκοσμίως οι θάνατοι από φυματίωση παραμένουν σε υψηλό επίπεδο, αφού είναι τρία εκατομμύρια ετησίως και με 1,5 δις άτομα να παρουσιάζουν θετική προδιάθεση. Τα μέσα της θεραπείας-κατόπιν έγκαιρης διάγνωσης- υπάρχουν και άρα δίνεται έμφαση στην «κατάλληλη διαβίωση».¹⁴ Καθώς η θνησιμότητα από φυματίωση είχε μειωθεί σε πολύ μεγάλο ποσοστό -τουλάχιστον στον δυτικό κόσμο- και υπήρχαν μέσα θεραπείας και προλήψεως, οι κοινωνικές συνθήκες φαίνεται ότι διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο, αφού η προσβολή και θνησιμότητα της φυματίωσης αφορούσε περιφερειακές και υπό ανάπτυξη χώρες.

Με τη φυματίωση απασχολείται όλη η ελληνική κοινωνία με ιδιαίτερη ένταση τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950. Η ανεπάρκεια των κρατικών δομών και η έκταση του προβλήματος στον πληθυσμό, καθιστούσαν την περίθαλψη προβληματική. Ο ανταγωνισμός για εισόδο στα υπάρχοντα νοσοκομεία και την απόκτηση ειδικών φαρμάκων, ήταν έντονος στα πρώτα χρόνια της έρευνας. Έτσι, τα κατώτερα λαϊκά στρώματα που αδυνατούσαν λόγω ανεπάρκειας οικονομικών πόρων

¹³ Καθημερινή , 21/2/1964, σ. 8.

¹⁴ Καθημερινή , 2/10/1963, σ. 7.

να αντιμετωπίσουν την ασθένεια, τη διαχειρίζονταν με τρόπους που αποκαλύπτουν την έκταση του προβλήματος, ως κοινωνικό γεγονός. Στον Τύπο διαβάζουμε την «τραγωδία του άνεργου φυματικού», ο οποίος παρουσιάστηκε στο πλημμελειοδικείο κατηγορούμενος για κλοπή, αλλά όπως αποκάλυψε δεν ήταν αυτός ο σκοπός του, αλλά να καταδικαστεί, έτσι ώστε να «εγκλεισθή εις τας φυλακάς – σανατόριον της Σωτηρίας δια να έχει περίθαλψιν». Η ποινή του ορίστηκε σε είκοσι ημέρες φυλακή και για αυτό καταλήγει το άρθρο με ειρωνική κάπως διάθεση, αλλά επισημαίνοντας το πρόβλημα, ότι θα φροντίσει ώστε μετά την έκτιση της ποινής του να διαπράξει σοβαρότερο αδίκημα ώστε «να κλεισθή δια περισσότερον χρόνον εις τας φυλακάς».¹⁵ Ο 30χρονος άνεργος ηλεκτροτεχνίτης αντιμετωπίστηκε με συγκατάβαση από το δικαστήριο, καθώς η ανεργία σε συνδυασμό με τη φυματίωση θα μπορούσε να οδηγήσει θεωρητικά σε πολύ χειρότερες πράξεις.

Συνάμα, ένα περιστατικό που συνέβη σε χωριό του νομού Θεσσαλονίκης στα 1951 και κράτησε «εν δικαιολογημένη συγκινήσει την κοινήν γνώμην της περιοχής», ανέδειξε τις κρατικές ανεπάρκειες στην περίθαλψη των ασθενών από φυματίωση, αλλά και τις πολιτισμικές αντιλήψεις για την ασθένεια. Συγκεκριμένα, μία χωρική μητέρα τεσσάρων τέκνων στραγγάλισε την 25χρονη κόρη της και τοποθετώντας μετά το πτώμα σε ένα βαρέλι, το πέταξε στον Αξιό. Ο λόγος, όπως ανέφερε στην υπεράσπισή της, ήταν ότι η κόρη της προσεβλήθη από φυματίωση και επειδή δεν μπορούσε να την απομονώσει τη σκότωσε «δια να προλάβη μόλυνση και των άλλων τέκνων της που εκειμόντο στο ίδιο με αυτή δωμάτιο».¹⁶ Όπως αποκαλύφθηκε από την ακροαματική διαδικασία που έγινε μετά από λίγους μήνες, η χήρα συνεργάστηκε με τη δεύτερη κόρη για να προβούν στον φόνο της κόρης και αδελφής, ενώ είχαν αρχικά ισχυριστεί ότι έπεσε να πνιγεί μόνη της λόγω της φυματίωσης, αργότερα ισχυρίστηκαν ότι βρήκαν νεκρή τη Βασιλική και δεν είχαν τα χρήματα να τη θάψουν. Τελικά, τις αποκαλύψεις έκανε ο γιος της «στραγγαλίστριας, ο οποίος σημειωτέον είναι και ούτος φυματικός».¹⁷ Είναι μια περίπτωση που καταδεικνύει την έλλειψη υποδομών για την περίθαλψη του μεγάλου αριθμού των «φυματικών» και τις

¹⁵ Καθημερινή, 19/12/1952, σ. 4.

¹⁶ Καθημερινή, 27/2/1952, σ. 4 · Ελευθερία 29/2/1952, σ. 6.

¹⁷ Ελευθερία, 29/2/1952, σ. 6.

πολλαπλές αντιδράσεις και διαχειρίσεις της ασθένειας από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα.

Η αντιμετώπιση της νόσου λοιπόν, καθίστατο ιδιαίτερα δυσχερής στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια σε ολόκληρη τη χώρα. Για παράδειγμα ολόκληρη η Ήπειρος με πληθυσμό 320.000 διέθετε μόλις 300 νοσοκομειακές κλίνες. Στο δε νοσοκομείο των Ιωαννίνων υπήρχαν 130 φυματικοί ασθενείς, ενώ διαπιστωμένα άλλοι 117 είχαν επιδοθεί σε κατ' οίκο νοσηλεία, ενώ και στην Αθήνα, τα νοσοκομεία που αντιμετώπιζαν τη νόσο είχαν κατακλυστεί και χιλιάδες διεκδικούσαν μία νοσοκομειακή κλίνη.¹⁸ Η ανεπάρκεια των υγειονομικών δομών και η πληθώρα των ασθενών ήταν τα κύρια προβλήματα. Η ίδρυση σανατορίων στη χώρα χρηματοδοτούνταν από όλες τις πλευρές και σε διάφορες επαρχιακές πόλεις. Στη Χαλκίδα για παράδειγμα ο Ερυθρός Σταυρός ανέλαβε τη δημιουργία σανατορίου.¹⁹ Ωστόσο, όσο εκτυλίσσεται η δεκαετία του 1950 η κρατική μέριμνα για τη φυματίωση, τουλάχιστον στο επίπεδο της ιδρυματικής ιατρικής εξελίσσεται και στην επαρχία. Στη Σπάρτη μετέβαινε στα 1954 ο υπουργός κοινωνικής προνοίας να κάνει εγκαίνια σανατορίου, δείχνοντας την ποιοτική διαφορά.²⁰ Όσο προχωράει η δεκαετία του 1950 η κρατική παρέμβαση εντείνεται σε αгаστή συνεργασία με την αστική φιλανθρωπία στο πλαίσιο της εξέλιξης της καπιταλιστικής οικονομίας.²¹ Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που αποκαλύπτεται από τα βιβλία του Ληξιαρχείου Πειραιά είναι η διακύμανση των ασθενών από φυματίωση που καταλήγουν στο σπίτι τους. Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται τα ποσοστά όσων ασθενών από φυματίωση κατέληξαν σπίτι τους :

¹⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Α, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 23.

¹⁹ *Βήμα*, 7/12/1951, σ. 4.

²⁰ *Νέοι Καιροί*, 4/4/1954, σ. 2 και 22/4/1954, σ. 2.

²¹ Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι η κρατική «κοινωνική μέριμνα» γίνεται εμφανής από τη δεκαετία του 1960, αν και η εξέλιξή της γίνεται με πολύ βραδείς ρυθμούς, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ.σ. 89-90.

Πίνακας 5.2. Θάνατοι από φυματίωση στην οικία στον Πειραιά

Έτος	1949	1952	1955	1958	1961	1965
%	55,5	37,5	50	25	21,4	20
Θάνατοι από φυματίωση στην οικία						

Πηγή : «Βιβλία θανάτων», 1949, 1952, 1955, 1958, 1961, 1965, Ληξιαρχείο Πειραιά

Σε μεταγενέστερο άρθρο της τοπικής εφημερίδας του Πειραιά ένας γιατρός αναφερόμενος στις καταγεγραμμένες αιτίες θανάτου, επισημαίνει ότι δεν γίνεται νεκροψία σε αρκετούς θανάτους.²² Συνεπώς, η γνώση του ιατρού είναι συνήθως από το ιστορικό. Στην εξέλιξη του συλλογισμού αυτού μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα μεγάλο ποσοστό που πέθαναν από φυματίωση στην οικία τους, γνώριζαν την πάθησή τους. Επομένως, είτε δεν είχαν τη δυνατότητα νοσοκομειακής περίθαλψης είτε δεν ήθελαν να νοσηλευτούν για διάφορους λόγους, κοινωνικούς ή προσωπικούς. Οι αντιδράσεις που εκδηλώνονται γύρω από τη φυματίωση στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια περιστρέφονται γύρω από την εξασφάλιση «κλίνης» και σύνταξης ή επιδόματος, αιτήματα που αναφέρονται στο κράτος. Η φυματίωση είχε πολλαπλές αναφορές στον δημόσιο λόγο. «Αναφορικός με το δράμα του φυματικού» διαβάζουμε σε τοπική εφημερίδα του Πειραιά, ο οποίος ήταν άστεγος εγκατεστημένος σε ένα οικόπεδο, μετά την παρέμβαση της αστυνομίας πέτυχε την εισαγωγή του στη «Σωτηρία».²³ Η εισαγωγή στο νοσοκομείο ήταν πολλαπλά επωφελής για τον άστεγο και ασθενή από φυματίωση άντρα, αλλά φαίνεται να χρειαζόταν η αστυνομική παρέμβαση κατόπιν της εκδήλωσης των «φιλανθρωπικών αισθημάτων» του κοινωνικού περιβάλλοντος.

²² «Σε αντίθεση με ότι συμβαίνει πχ. στη Γερμανία που γίνεται σε όλους», *Φωνή του Πειραιώς*, 22/11/1961, σ.σ. 1-2. Η παραπάνω αναφορά είναι των αρχών της δεκαετίας του 1960 που ήταν πιο αναπτυγμένες οι υγειονομικές δομές. Θεωρώ ότι είναι δόκιμη η υπόθεση ότι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, οι νεκροψίες θα ήταν πολύ λιγότερες.

²³ *Φωνή του Πειραιώς*, 6/6/1949, σ. 1.

Στο περιβάλλον της απουσίας περίθαλψης και αποτυχίας εισαγωγής σε σανατόριο, εντάσσονται και ορισμένες αυτοκτονίες ασθενών από φυματίωση. Ο πλανόδιος παγοπώλης από τη Μεσσήνη που αυτοκτόνησε στο σπίτι του στον Παράδεισο «απαγχονισθείς» είχε προβλήματα επιβίωσης εξαιτίας του γεγονότος ότι «ήτο φυματικός».²⁴ Ο εντοπισμός της φυματίωσης δικαιολογεί την αυτοκτονία καθοριστικά, αποφεύγοντας να προβάλλει νοήματα που απορρέουν από τα πολλαπλά συμφραζόμενα του κοινωνικού, πολιτικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος του ασθενούς. Ο 50χρονος «προστάτης πολυμελούς οικογενείας» έκοψε τον λαιμό του με ξυράφι, καθώς ήταν «φυματικός»²⁵ και προφανώς η αδυναμία για εργασία του δημιουργούσε έντονα προβλήματα επιβίωσης σε αυτόν και στα «προστατευόμενα μέλη». Ο λόγος όμως που περιβάλλει την απόπειρα αυτοκτονίας του 45χρονου επιπλοποιού ο οποίος έλαβε ισχυρή δόση λουμινάλ είναι ότι προσβλήθηκε από φυματίωση «λόγω οικονομικών στενοχωριών και ανέχειας».²⁶ Η φυματίωση αποτυπώνει κοινωνικές ανισότητες και ιεραρχίες όχι μόνο στη θεραπεία αλλά και στην απαρχή της ασθένειας. Όταν η θνησιμότητα από φυματίωση στον Πειραιά έδειχνε τα πρώτα σημάδια κάμψης στα 1952 η αστική τοπική εφημερίδα αιτιολογούσε το γεγονός από την αλλαγή στις συνθήκες εργασίας στη βιομηχανία που είχε μεγάλη συγκέντρωση εργατικού δυναμικού (σε συνδυασμό βέβαια με την καλύτερη ιατροφαρμακευτική φροντίδα σε μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού).²⁷ Η φυματίωση έχει πολιτικές συνδηλώσεις τόσο στη γέννηση, όσο και στην περίθαλψή της και οι αυτοκτονίες των «φυματικών» είναι μια έμμεση ή άμεση σε αρκετές περιπτώσεις καταγγελία στους φορείς της εξουσίας.

Η εξασφάλιση κλίνης λοιπόν, αποτελούσε βασικό κοινωνικό αίτημα που προκαλούσε έντονες πολιτικές αντιθέσεις, καθώς βασική επιδίωξη των λαϊκών στρωμάτων ήταν η επέκταση των δομών μέσω της αύξησης των κρατικών δαπανών. Η έκταση του προβλήματος δεν εξυπηρετούσε τις λαϊκές ανάγκες. Σύμφωνα με στοιχεία της Ε.Φ.Η.Α.Π.(Ένωση Φυματικών Ησφαλισμένων Αθηνών Πειραιώς),

²⁴ Καθημερινή, 6/9/1957, σ. 5.

²⁵ Καθημερινή, 25/4/1956, σ. 5.

²⁶ Καθημερινή, 7/10/1952, σ. 5.

²⁷ Φωνή του Πειραιώς, 31/1/1953, σ.1.

συνδικαλιστικής οργάνωσης προσκείμενη στην Αριστερά, στα 1952 υπήρχαν 8.500 νοσοκομειακές κλίνες για περίπου 25.000 ασθενείς, οι οποίοι είχαν «άμεση ανάγκη σανατοριακής περιθάλψεως».²⁸ Η αίσθηση της αδυναμίας εκπληρώσεως της θεραπείας επιβάρυνε τον άρρωστο οργανισμό και προκαλούσε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Όπως ο 45χρονος συνταξιούχος ναυτεργάτης, ο οποίος ευρισκόμενος έξω από κεντρική κλινική του Πειραιά έκοψε τις αρτηρίες του με ξυράφι «διότι έπασχεν από φυματίωσιν και ευρίσκετο εις δυσχεράν οικονομικήν κατάστασιν»²⁹ και αδυνατούσε να εισαχθεί για θεραπεία. Το συναίσθημα της απελπισίας και της ανυπαρξίας αρωγής εκδηλώνεται μέσα από τέτοιου τύπου αυτοκτονικές πρακτικές.

Στην περίπτωση του 38χρονου αγρότη από την Ηλεία ο οποίος βρέθηκε αναισθητός στη γαλαρία αθηναϊκού θεάτρου με δύο άδεια φιαλίδια «μπρουμυράλ» δίπλα του, η καταγγελία και η διακήρυξη ήταν ξεκάθαρη. Ο «εξ Αμαλιάδος χωρικός» είχε έρθει προ δεκαπενθημέρου όντας φυματικός για να εισαχθεί στο «Σωτηρία», αλλά δεν τα κατάφερε. Στο σημείωμα που βρέθηκε δίπλα του έγραφε : «Αυτοκτονώ. Θεωρώ υπαίτιον της αυτοκτονίας μου την κοινωνίαν». Η παραπάνω απόπειρα αυτοκτονίας κατακρίνει την πολιτική και κοινωνική διαχείριση της φυματίωσης. Ωστόσο, η απάντηση όπως προβάλλεται στον αστικό τύπο είναι κάπως αποπροσανατολιστική αναδεικνύοντας τα νοήματα που περιβάλλουν τον αυτόχειρα ως ενταγμένο στον χώρο της ψυχικής υγείας, αφού –όπως αναπαράγεται στα αστυνομικά δελτία του Τύπου- η εξήγηση της απόπειρας αυτοκτονίας εδράζεται στην πεποίθηση ότι είχε προβληθεί από «νευρασθένεια συνεπεία της φυματιώσεως».³⁰ Η σύνδεση της σωματικής οδύνης με τη «νευρασθένεια» εκπορεύεται από επιστημονικές καταγραφές, σε ένα πολιτισμικό και θεσμικό περιβάλλον που εν πολλοίς αποδέχεται τη σύνδεση ψυχικής διαταραχής και αυτοκτονικής πρακτικής. Συνάμα, συμβάλλει στην αποπολιτικοποίηση του ζητήματος των ανεπαρκειών που προκύπτουν στην περίθαλψη των ασθενών από φυματίωση, οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις φτάνουν μέχρι την αυτοκτονία.

²⁸ Το άρθρο αναφέρεται στα προβλήματα των απόρων ασθενών, αφού οι μισές εισαγωγές για νοσηλεία γίνονται από ασφαλισμένους εργαζομένους, που θεωρητικά είναι σε καλύτερη μοίρα *Αντιφυματική Ηχώ*, 26/8/1952, σ. 1,2.

²⁹ *Φωνή του Πειραιώς*, 13/7/1951, σ. 2.

³⁰ *Βήμα*, 21/3/1950, σ. 6 · *Καθημερινή*, 21/3/1950, σ. 5.

Άλλωστε, η απόρριψη εισαγωγής για νοσηλεία στο νοσοκομείο ωθούσε σε απόπειρες αυτοκτονίας και πάσχοντες από άλλες νόσους, αναδεικνύοντας την κοινωνική διασπορά του προβλήματος. Ένας 26χρονος χωρικός στην Αχαΐα έπεσε από «κλίμακα» διότι προσεβλήθη από πνευμονία και έφτασε στην Πάτρα έτσι ώστε να εισαχθεί στο Δημοτικό νοσοκομείο, αλλά δεν του «εχορηγήθη εισιτήριο», καθώς δεν είχε βιβλιάριο απορίας. Ο Δημήτρης Κ. επειδή «εστερείτο χρημάτων» είχε αποπειραθεί να αυτοκτονήσει χρησιμοποιώντας σουγιά, εισήχθη σε κλινική της πόλης από την οποία δραπέτευσε και «προέβη» στη δεύτερη απόπειρα από πτώση από κεντρική κλίμακα με συνέπεια «η κατάσταση του να είναι απελπιστική».³¹ Αυτοκτονικές πρακτικές με αίτημα την εισαγωγή στο νοσοκομείο αποτελούν έμμεση άλλα σαφή πολιτική διακήρυξη προς το κράτος και την κοινωνία και σε άλλες περιπτώσεις είναι έκκληση για βοήθεια, έστω και αν το ενδεχόμενο του θανάτου- σε κάποιες περιπτώσεις απευκταίο – είναι ισχυρό. Ο 53χρονος αλιεύς, ο οποίος ήταν ασθενής και άστεγος, «ερρίφθη εις την γραμμήν του τροχιοδρόμου» προκειμένου να αυτοκτονήσει, αλλά ο οδηγός κατάφερε να τον αποφύγει. Ο λόγος που προέβη στην πράξη αυτή ήταν για να συγκινήσει τους «αρμοδίους και εισαχθή προς θεραπείαν εις νοσηλευτικόν ίδρυμα».³² Το ύφος της είδησης παραπέμπει σε λεγόμενη «χειριστική» αυτοκτονία, δηλαδή ότι δεν επιθυμούσε πραγματικά να θέσει τέρμα στη ζωή του, αλλά να πετύχει το αίτημα του. Ανεξαρτήτως της φονικής πρόθεσης, οι κοινωνικές παράμετροι και το αίτημα που προβάλλονται, αναδεικνύουν τη δυσκολία επιβίωσης και το επίπεδο διεκδίκησης που πρόβαλλαν μέσα από αυτοκτονικές πρακτικές άτομα των λαϊκών στρωμάτων για την εισαγωγή τους σε νοσηλευτικό ίδρυμα για θεραπεία, για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Η εισαγωγή στο νοσοκομείο συνάμα με την προσδοκία της θεραπείας, λειτουργούσε και ως ανάπαυλα από τον αδιάκοπο αγώνα της επιβίωσης. Η αποστροφή για υποκριτική απόπειρα αυτοκτονίας είναι ακριβώς για να καλύψει τις πολιτικές συνισταμένες και την κοινωνική κριτική που προβάλλεται μέσω της πράξης του υποκειμένου. Άλλωστε, αν θα επέλθει ο θάνατος έπειτα απόπειρα αυτοκτονίας, είναι εν πολλοίς τυχαίο γεγονός. Στην παραπάνω περίπτωση, η αποτυχία της απόπειρας αυτοκτονίας οφείλεται στα γρήγορα αντανεκλαστικά του οδηγού και όχι στη μειωμένη αυτοκτονική πρόθεση του 53χρονου άντρα.

³¹ *Αυγή*, 19/1/1960, σ. 1.

³² *Φωνή του Πειραιώς*, 22/2/1951, σ. 2.

Εξάλλου, αυτοκτονίες ασθενών από φυματίωση εντοπίζονται και όταν εξέλθουν από το νοσοκομείο. Διαβάζουμε στο μικρής έκτασης άρθρο με τίτλο «αυτοκτονία φυματικής» ότι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού από Πειραιά προς Θεσσαλονίκη με το πλοίο «Αγγέλικα» μία γυναίκα «ερρίφθη εις την θάλασσαν πνιγείσα, η οποία ήτο φυματική και μόλις είχε εξέλθει από το «Σωτηρία»³³ Με την κατάσταση που επικρατούσε και την έλλειψη υποδομών ο ασθενής που έπαιρνε εξιτήριο πιθανότατα να μην αισθανόταν αποθεραπευμένος. Συνάμα, η παύση της νοσηλείας δημιουργούσε προβλήματα στην εκτός σανατορίου κοινωνική ζωή, αφού ο «αποθεραπευμένος» ασθενής αντιμετώπιζε πελώριες δυσκολίες να ανταπεξέλθει οικονομικά και να επιβιώσει εκτός νοσοκομειακού ιδρύματος. Ο 52χρονος από τη Χίο ο οποίος νοσηλευόταν στο «Σωτηρία» και είχε πάρει εξιτήριο εκτός από άνεργος βρέθηκε και άστεγος. Μιας και εξακολουθούσε να είναι «φυματικός» έμεινε στο δρόμο και τρεφόταν «εκ των εμπόρων της οπωραγοράς και τα ολίγα χρήματα τα οποία συγκέντρωνεν εκτελών διάφορα θελήματα». Μια μέρα βρέθηκε σε πεζοδρόμιο της αγοράς αναισθητος και η διακομιδή του στο Τζάνειο επιβεβαίωσε το θάνατό του.³⁴ Σε αυτό το κλίμα, ο Γ. έλαβε «σαράντα δισκία κινίνης και εφτά λουμινάλ», μόλις του επέδωσαν υποχρεωτικό εξιτήριο από το σανατόριο όπου νοσηλευόταν, αφού δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να παρατείνει την παραμονή του σε αυτό.³⁵ Οι παραπάνω αυτοκτονικές πρακτικές διαπλέκουν την οικονομική δυσπραγία με την ασθένεια και αναδεικνύουν την αδυναμία διαβίωσης των «φυματικών».

Οι δυσχέρειες στην επιβίωση των λαϊκών στρωμάτων επιτείνονταν εξαιτίας της φυματίωσης λοιπόν, αφού η κύρια και σε πολλές περιπτώσεις μόνη πηγή εισοδήματος είναι η αμοιβή από την εργασία τους, η οποία δεν ήταν δυνατό να ασκείται, λόγω εκτός της μειωμένης φυσικής κατάστασης- της «μολυσματικής» φύσης της ασθένειας. Το αίτημα για νοσηλεία ενισχύεται από το επιχείρημα της προστασίας των ζωντανών, ενισχύοντας το αίσθημα της «καραντίνας» και αποξένωσης των ασθενών. Η κρατική μέριμνα εξελίσσεται βασιζόμενη στον ίδιο σκοπό και διαχείριση της νόσου. Στα 1953 «δια διατάγματος» υποχρεώνονταν οι γιατροί να δηλώνουν στις

³³ Καθημερινή, 24/3/1950, σ. 5.

³⁴ Καθημερινή, 3/11/1963, σ. 15.

³⁵ Φωνή του Πειραιώς, 7/6/1953, σ. 2.

αρμόδιες υγειονομικές αρχές οποιοδήποτε κρούσμα φυματίωσης και η εισαγωγή σε σανατόρια γίνεται κατόπιν διαγνώσεως της σοβαρότητας της κατάστασης και κινδύνου μετάδοσης στο άμεσο κοινωνικό περιβάλλον τους.³⁶ Σε έρευνα συνδικαλιστών αντικατοπτρίζεται το γεγονός ότι για τους ασθενείς από την επαρχία η νοσηλεία στο «Σωτηρία» αποτελεί πρώτη προτεραιότητα αν και με αρνητικό αποτέλεσμα στην επίτευξη του στόχου αρκετές φορές. Όμως, κάποιοι που δεν μπορούν να επιστρέψουν περιφέρονταν στην πόλη αυξάνοντας «τις στρατιές των αποκλήρων, των ζητιάνων πολλαπλασιάζοντας τις εστίες μόλυνσεως για την κοινωνία».³⁷ Από όλες τις πλευρές τονιζόταν η ανάγκη νοσηλείας για τον βασικό πρόσθετο λόγο της επικινδυνότητας της «μολύνσεως» της κοινωνίας.

Επιπλέον, η φυματίωση ως «μολυσματική» ασθένεια αποδιοργανώνει το άτομο και τις οικογενειακές του σχέσεις. Στα 1951 ένας φυματικός ένα βράδυ «κατάφερε αλλεπάλληλα εις την κεφαλήν» με μπαλτά στη σύζυγό του και κατόπιν προσπάθησε να την «αποτελειώσει με ένα σουγιάν». Όπως διαβάζουμε στο άρθρο οι δύο σύζυγοι, που είχαν από ένα παιδί ο καθένας από τον πρώτο γάμο, δείγμα των κοινωνικών ανακατατάξεων της πολεμικής δεκαετίας του 1940, ζούσαν αρμονικά μέχρι το 1948 όταν προσεβλήθη από φυματίωση ο άντρας. Τότε μεταφέρθηκε σε σανατόριο στην Τρίπολη όπου επανήλθε λέγοντας ψευδώς ότι αποθεραπεύτηκε, αφού η ακτινογραφία έδειξε ότι η φυματίωση είναι ενεργή. Ο γιατρός «συνέστησε απομόνωση» έτσι ώστε να μη μολυνθούν τα ανήλικα τέκνα. Το ζευγάρι ζούσε σε μια «πραγματική τρώγλη αποτελούμενη από δύο μικρά δωμάτια» στον Κολωνό. Στις παραινέσεις της συζύγου του να ακολουθήσει τη συμβουλή του γιατρού, αυτός αντέτεινε ότι η σύζυγός του διατηρούσε άλλους ερωτικούς δεσμούς, γεγονός που ο αρθρογράφος σαφώς αμφισβητεί, κατόπιν έρευνας. Όταν παραδόθηκε στους αστυνομικούς μετά την επίθεση ο άντρας ομολόγησε ότι σκότωσε τη γυναίκα του γιατί «με απατούσε με διάφορους και ήθελε να με διώξει από το σπίτι».³⁸ Στην παραπάνω περίπτωση το ερώτημα που προκύπτει είναι να πάει που; Ποιες εναλλακτικές είχε αυτός ο άνθρωπος που ήταν ασθενής, ζούσε σε μια τρώγλη, κινδύνευε να μολύνει τα παιδιά

³⁶ Καθημερινή, 18/4/1953, σ. 4.

³⁷ Αντιφυματική Ηχώ, 26/8/1952, σ. 1,2.

³⁸ Βήμα, 7/6/1951, σ. 3. Η γυναίκα τελικά επιβίωσε σε πρώτο χρόνο από την επίθεση.

του και είχε έντονες διενέξεις με τη γυναίκα του; Ο φυματικός αυτός αποδόμησε την ιατρική διαχείριση της ζωής και στράφηκε εναντίον του προσώπου που είχε καταστεί φορέας του λόγου της.

Στην επαρχία η αντιμετώπιση της φυματίωσης ήταν ακόμη πιο δυσχερής εξαιτίας του πολιτισμικού περιβάλλοντος. Όπως υποστηρίζει ένα άρθρο στην εφημερίδα της αριστερής οργάνωσης φυματικών ασθενών το γεγονός ότι η φυματίωση είναι «κολλητική» προκαλεί συναισθήματα φόβου, άγνοιας και αντιπάθειας προς τον ασθενή από το κοινωνικό περιβάλλον εντείνονται στην επαρχία που η «αμορφωσιά και η άγνοια» είναι οξυμμένες. Στο άρθρο αντανακλάται η άποψη της γέννησης της φυματίωσης στην εργασιακή διαδικασία— φέρνοντας ως παράδειγμα τους εργαζόμενους στον καπνό στην Καβάλα και Ξάνθη- και στη νοοτροπία των κατοίκων που συμβάλλουν στην εξάπλωση της νόσου, δεν διεκδικούν καλύτερους όρους διαβίωσης και περίθαλψης και με αυτό τον τρόπο στέκονται εμπόδιο «στο οργανωμένο αγώνα» ενάντια στη φυματίωση.³⁹ Η πολιτικοποίηση της ασθένειας στην παραπάνω διεκδικητική αναφορά, είναι έκδηλη.

Συνάμα, η φυματίωση είναι κοινωνική εμπειρία με ισχυρά νοήματα που και φαντασιακά μπορεί να προκαλέσει αυτοκτονικές πρακτικές. Η μόλις 19 χρονών υπηρέτρια έπεσε στη θάλασσα «παρά τις Τζιτζιφιές» με σκοπό να αυτοκτονήσει, «διότι ενόμισεν ότι ήτο φυματική, ενώ εκ των υστέρων απεδείχθη ότι δεν ήτο».⁴⁰ Η πεποίθηση ότι πάσχει από φυματίωση προκάλεσε πανικό στη νεαρή γυναίκα, καθώς θα αποδιοργανωνόταν η ζωή της, αφού αφενός δε θα συνέχιζε να εργάζεται στο σπίτι και αφετέρου, θα είχε δυσκολίες στην αντιμετώπιση και περίθαλψη της ασθένειας. Η γνώση της ασθένειας μπορεί να επιφέρει την αυτοκτονία σε οποιοσδήποτε χώρους και σε οποιονδήποτε, σε άτομα με διαφορετικές πολιτισμικές και ιδεολογικές αφετηρίες και άλλου τύπου βιώματα. Σε αυτό το πλαίσιο, ένας πολιτικός κρατούμενος αυτοκτόνησε στις 14/4/1950, καθώς –σύμφωνα με συγκρατούμενους του- έμαθε στη Γυάρο ότι έγινε φυματικός.⁴¹ Η γνώση της ασθένειας αποβαίνει

³⁹ *Αντιφυματική Ηχώ*, 26/6/1952, σ. 1, 3.

⁴⁰ *Καθημερινή*, 15/9/1951, σ. 4.

⁴¹ Βαρδής Βαρδινογιάννης, Παναγιώτης Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα*, ό.π., σ.σ. 143-144. Η ίδια αιτιολόγηση προβάλλεται και από το αντίπαλο πολιτικό συγκρότημα του εμφυλίου, αναδεικνύοντας τα ισχυρά κοινωνικά νοσήματα που συνοδεύουν τη φυματίωση. Ο 21χρονος που έπεσε από την

μοιραία για τον συγκεκριμένο πολιτικό κρατούμενο, ενώ η διαβίωση στη Γυάρο με τον μόνιμο υποσιτισμό, την εξαντλητική καταναγκαστική εργασία, τους βασανισμούς υπολείπονται ως λόγος αυτοκτονίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να περιθάλπονται και οι συνθήκες διαβίωσης ήταν τόσο εξοντωτικές που ο κίνδυνος επιδείνωσης της ασθένειας μεγάλος. Η φυματίωση ήταν αδύνατο να θεραπευτεί σε αυτούς τους χώρους και η αίσθηση ότι το τέρμα της ασθένειας είναι ο θάνατος, φαίνεται να είναι επιπλέον παράμετροι που ώθησαν τον παραπάνω πολιτικό κρατούμενο στην αυτοκτονία.

Η φυματίωση τελικά, κωδικοποιεί τον λόγο που περιβάλλει και καθορίζει την αυτοκτονία. Στην περίπτωση της 62χρονης χωρικής από την Ηλεία, η οποία «εκάη ζώσα» εντός της οικίας της, δεν αναμένεται ούτε το επίσημο πόρισμα των αρχών. Η 62χρονη «φυματική» είχε εκδηλώσει- όπως προκύπτει από το άρθρο- αυτοκτονικές διαθέσεις και προ ημερών και επομένως «λόγω της ασθενείας της συμπεραίνεται ότι η ίδια έθεσε το πυρ στην οικία της».⁴² Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, το να πάσχει κάποιος «εκ φυματίωσης» ήταν επαρκέστατος λόγος για αυτοκτονικές πρακτικές και στα δύο φύλα. Η 40χρονη στο Κορυδαλλό, η οποία κατάπιε θραύσματα υάλου για να αυτοκτονήσει προέβη «εις το διάβημά της διότι έπασχεν εκ φυματίωσης».⁴³ Η φυματίωση σκεπάζει όλη την υπόλοιπη ταυτότητα του υποκειμένου και αναδεικνύεται σε μοναδικό λόγο γύρω από την αυτοκτονία. Σε χωριό της Αιτωλοακαρνανίας αυτοκτόνησε με τον ίδιο τρόπο κόβοντας τις αρτηρίες των χεριών του ο 30χρονος, «διότι έπασχεν εκ φυματίωσης»⁴⁴, κατά το επαναλαμβανόμενο σενάριο. Η φυματίωση καθίσταται αντικειμενική κατηγορία ανάλυσης της αυτοκτονίας και της ταυτότητας του «φυματικού». Ο αυτόχειρας φυματικός όμως, ανασύρει στην επιφάνεια ατομικά βιώματα, κοινωνικά στερεότυπα και πολιτικές συνισταμένες με την πράξη του.

Ακρόπολη ήταν πολιτικός κρατούμενος στον Άη Στράτη και είχε άδεια διότι ήταν «φυματικός». Διαπίστωσε ότι «επεδεινώθη» η κατάσταση της υγείας του και αυτοκτόνησε *Καθημερινή*, 27/5/1953, σ. 3.

⁴² *Καθημερινή*, 6/10/1951, σ. 4.

⁴³ *Καθημερινή*, 17/8/1952, σ. 5.

⁴⁴ *Καθημερινή*, 6/12/1951, σ. 5.

Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι οι αυτοκτονίες ασθενών από φυματίωση προεκτείνονται και αντανακλούν κοινωνικά αιτήματα και βιώματα. Διαγράφουν όψεις της καθημερινότητας των λαϊκών στρωμάτων, τις δυσχέρειες και εντάσεις στην επιδίωξη της επιβίωσης, που η ασθένεια επιβαρύνει. Στρέφονται σε πολιτικά ζητήματα και πρακτικές του κράτους. Εξαγγέλλουν την υποκειμενικότητα του αυτόχειρα ασθενούς. Οι αυτοκτονίες των «φυματικών» εγείρουν ερωτήματα των κοινωνικών κατασκευών και των πολιτικών παραμέτρων που τις περιβάλλουν. Σε αυτό το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον, οι διεκδικήσεις των ασθενών από φυματίωση, είχαν έντονη δημόσια παρουσία. Εκτός από τις αυτοκτονίες «φυματικών», εντοπίζουμε πολλαπλούς τρόπους διεκδίκησης με πολιτικό πρόσημο για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και περίθαλψης. Τα κοινωνικά κινήματα των ασθενών εμπίπτουν στην παραπάνω κατηγορία.

5.1.1. Κινήματα με αίτημα τη θεραπεία

Το «συνδικαλιστικό» κίνημα των ασθενών από φυματίωση είχε προσβάσεις σε διευρυμένα κοινωνικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η ισχυρή πιθανότητα προσβολής από τη νόσο και η εμπειρία από το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον συνιστούσαν ισχυρούς παράγοντες συμμετοχής και συμπάθειας σε αυτά τα κοινωνικά κινήματα. Αυτά αφορούσαν την καλύτερη διαβίωση στα σανατόρια, την παροχή περίθαλψης στα πιο αδύναμα οικονομικά λαϊκά στρώματα, αύξηση συντάξεων και επιδομάτων, καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας οι οποίες θεωρούνταν «προθάλαμοι» της φυματίωσης. Αυτά τα «μερικά» ζητήματα επέκτειναν την πολιτική κριτική στη διακυβέρνηση και ακόμα πιο πέρα στο ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα.

Η διαχείριση της φυματίωσης είχε εμποτιστεί από την καπιταλιστική οικονομία, παραμετροποιημένη στις ελληνικές νοοτροπίες και ιδιαιτερότητές της. Παράλληλα, ανά τακτά χρονικά διαστήματα εκδηλώνονταν και παράτυπες οικονομικές συμπεριφορές από τους διαχειριστές της. «Τα σάπια πνευμόνια έχουν γίνει μπίζνες» διαμαρτυρόταν η συνδικαλιστική παράταξη προκείμενη στην Αριστερά. Αφορμή ήταν η αποκάλυψη του «σκανδάλου» με πρωταγωνιστή προφυλακισμένο βουλευτή της ΕΡΕ και υπευθύνους του Σισμανογλείου. Μάλιστα εμπλεκόταν και η καθεστωτική ΓΣΕΕ, αφού ο βουλευτής κατέθεσε ότι «πλήρωνε με 85.000 τη ΓΣΕΕ

για να εγκρίνη αύξηση των νοσηλείων του ΙΚΑ» καθώς και γιατρούς και κρατικούς λειτουργούς οι οποίοι επωφελούνταν από τη διαδικασία αύξησης των νοσηλίων και των εργατικών εισφορών.⁴⁵ Η λογική της καπιταλιστικής οικονομικής διαδικασίας της μετεμφυλιακής Ελλάδας αντανακλάται και στην οικονομική διαχείριση και τις ταξικές συγκρούσεις γύρω από τη φυματίωση.

Τα αιτήματα των συνδικαλιστών αφορούσαν-εκτός από την ανάγκη αύξησης των υγειονομικών δομών- στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στους χώρους περίθαλψης. Καταγγελίες για ελλιπή διατροφή, ακαθαρσίες, άσχημη συμπεριφορά των υπευθύνων ήταν συχνές. Μία έρευνα στο μεγαλύτερο σανατόριο της χώρας κατήγγειλε τις παραλείψεις. Σε ένα άρθρο για την εμπειρία ενός επισκέπτη στο «Σωτηρία» στα 1957, ανέφερε ότι το χαρακτηριστικό της εισόδου στις κλινικές ήταν η «ανυπόφορη μυρωδιά χαρακτηριστική της αρρώστιας, από τη θεραπεία της διασωληνώσεως ανάμικτη με τη βρώμα που επικρατεί από τη γενική έλλειψη συστηματικής καθαριότητας ατομικής και γενικής».⁴⁶ Αυτή η «καταθλιπτική» ατμόσφαιρα επιβαρυνόταν από την εικόνα εγκατάλειψης, ανεπάρκειες σε ιατρισμό, στις υποδομές, ελλείψεις καθαριότητας. Το νοσοκομείο ανέδνε την οσμή της αρρώστιας και του θανάτου. Το αίτημα των συνδικαλιστών φυματικών αφορούσε την εύκολη πρόσβαση σε «ανθρώπινα» σανατόρια.

Από την άλλη, οργανώσεις, φορείς και κόμματα της Αριστεράς επέμεναν ότι οι συνθήκες διαβίωσης των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων ευνοούν την εξάπλωση της φυματίωσης σε αυτές τις συνοικίες. Πολλές από αυτές βρίσκονταν στον Πειραιά και τα περίχωρά του, όπου κατοικούσε σε μεγάλο βαθμό εργατικός πληθυσμός και πρόσφυγες. Οι εικόνες που παρουσιάζουν από τις επιτόπιες έρευνες είναι άθλιες και ιδιαίτερα νοσογόνες. Στη Δραπετσώνα, το «ελληνικό Χάρλεμ» όπως το χαρακτηρίζουν οι συντάκτες της *Αυγής* που την επισκέφτηκαν στα 1953, στη συνοικία όπου κατοικούσαν ανάμεσα στην εργοστασιακή ζώνη περίπου είκοσι χιλιάδες άτομα, πρόσφυγες στη συντριπτική τους πλειονότητα, η είσοδος στην πόλη συνοδευόταν από εικόνες «τρωγλών» με τα παιδιά να τσαλαβουτούν σε λασπωμένα βρώμικα νερά. Όταν υπήρχε δουλειά –απεικονίζουν- είναι ανθυγιεινή και

⁴⁵ *Αντιφυματική Ηχώ*, 18/5/1957, σ. 1.

⁴⁶ *Αντιφυματική Ηχώ*, 18/5/1957, σ. 1.

κακοπληρωμένη. Το σπίτι είναι υγρό, χωρίς αέρα και φως. Έτσι η φυματίωση «θερίζει».⁴⁷ Στη Δραπετσώνα όλοι οι κάτοικοι εξυπηρετούνταν από δημόσια αποχωρητήρια - δέκα σύνολο για είκοσι χιλιάδες κατοίκους- καθώς σε κανένα οίκημα δεν υπήρχε αποχωρητήριο. Στο ίδιο ύφος, στα Μανιάτικα του Πειραιά, στη «γούβα» - ένα σημείο όπου «ο ήλιος δεν το επισκέπτεται ποτέ»- σαράντα περίπου οικογένειες ζούσαν μέσα στη μούχλα. Το δίκτυο αποχέτευσης ήταν ανύπαρκτο, ακάθαρτα νερά πλημμύριζαν ολόκληρες γειτονιές και –«όπως σε όλες τις λαϊκές συνοικίες»- η πρόσβαση στο νερό αποτελούσε ιδιαίτερος δύσκολη υπόθεση. «Οι γυναίκες κουβαλάνε τους τενεκέδες από 300 μέτρα μακριά, αφού πιάσουν ουρά στη βρύση που ανοίγει λίγη ώρα κάθε πρωί».⁴⁸ Παρομοίως, στα Καμίνια, η προτροπή είναι να μην περάσει κανείς βράδυ, αφού κινδυνεύει να βρεθεί «ως το γόνατο στη λάσπη», αφού ο φωτισμός ήταν ανύπαρκτος. Τα Καμίνια, παρόλο που ήταν από τις πρώτες συνοικίες του Πειραιά, με ιστορία πάνω από εκατό χρόνια εκείνη την εποχή, οι κάτοικοί του εξακολουθούσαν να μένουν σε «τρώγλες» ανήλιες και ανθυγιεινές, χωρίς άρδευση και αποχετευτικό δίκτυο.⁴⁹ Οι παραπάνω περιγραφές αντανακλούν εμφαντικά το επίπεδο που βρίσκονταν πολλές λαϊκές συνοικίες στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950. Σε αυτό το κοινωνικό περιβάλλον η φυματίωση πρόσθετε ένα βάρος μεγάλο στους ήδη επιβαρυσμένους και γλίσχρους προϋπολογισμούς λαϊκών στρωμάτων. Από την άλλη και οι ίδιες υποδομές, και κυρίως τα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, ευνοούσαν τη μετάδοση και την προσβολή από την ασθένεια.

Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η Στατιστική Υπηρεσία κατέγραφε το μέσο μέγεθος και την κατοίκηση σε οικογένειες με μέσο μέγεθος 3,84 άτομα, στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη και σε πόλεις με πληθυσμό πάνω από 10.000 άτομα: το μέσο μέγεθος ήταν 2,6 δωμάτια(με το μαγειρείο), 17% των νοικοκυριών διέθεταν ένα δωμάτιο, 35% δύο δωμάτια, 25% τρία, 14% τέσσερα και 8% πέντε και άνω. Τον Ιούλιο του 1961 επιτροπή ειδικών, που είχε συσταθεί με κυβερνητική απόφαση και με στόχο να μελετήσει το οικιστικό πρόβλημα, εξέδωσε το πόρισμά της στο οποίο αναφερόταν ότι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός κατοικιών που βρίσκονταν στα αστικά κέντρα δεν ήταν

⁴⁷ Αυγή, 4/1/1953, σ.σ. 1, 4.

⁴⁸ Αυγή, 15/1/1953, σ. 3.

⁴⁹ Αυγή, 9/1/1953, σ.σ. 1, 4.

παρά ακατάλληλα και εντελώς ανθυγιεινά υπόγεια ή παραρτήματα κατοικιών, τα οποία χρησιμοποιούνταν άλλοτε ως παντός είδους βοηθητικοί χώροι και τα οποία συν τω χρόνω μετατράπηκαν νομίμως ή παρανόμως, για λόγους κερδοσκοπικούς ή ανάγκης, σε κατοικίες.⁵⁰ Η φυματίωση εύρισκε πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί στις δεδομένες συνθήκες διαβίωσης στις λαϊκές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά.

Εξάλλου, σε έρευνα της *Αυγής* στη Δραπετσώνα όπου τονίζονται οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης αναφέρεται ότι σε πολλά σπίτια «λείπει ο οικογενειάρχης», ο οποίος βρίσκεται σε σανατόριο. Παραδειγματικά, μια γυναίκα που μένει σε μία από αυτές τις «τρώγλες» δίνει για το νοσηλευόμενο σύζυγό της –ο οποίος είναι νοσηλευόμενος στο Σισμανόγλειο και πριν εργάτης στο εργοστάσιο Λιπασμάτων – 309 χιλιάδες δρχ το μήνα για νοσήλια, μιας και δε λάμβανε κάποιο επίδομα.⁵¹ Η παραπάνω αφήγηση υποδηλώνει ότι τα φτωχά εργατικά στρώματα, εξαιτίας οικονομικής αδυναμίας ίσως «επέλεξαν» να νοσηλεύονται οι «οικογενειάρχες». Καθώς οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης είναι κοινές και παρόλο που οι άνδρες σε πολλές περιπτώσεις ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι στην ασθένεια λόγω και των συνθηκών εργασίας που επικρατούσαν στα εργοστάσια, οι γυναίκες επιφορτισμένες με το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών είχαν επιπλέον εμπόδιο –εκτός από την οικονομική δυσπραγία- για την εισαγωγή τους για νοσηλεία. Οι έμφυλοι πολιτισμικοί προσδιορισμοί και οι τακτικές επιβίωσης του νοικοκυριού επέβαλαν την επιλογή για θεραπεία του πατέρα, μιας και η προσδοκία ίασής του θα συνέβαλε –ως καλύτερα αμειβόμενος και ανταποκρινόμενος στα πρότυπα ανδρισμού- στην οικονομική αναπαραγωγή του νοικοκυριού. Είναι συχνές άλλωστε οι αναφορές στις διεκδικήσεις για την ασφάλιση των «εξαρτώμενων μελών» των εργαζομένων, που σε πολλές περιπτώσεις συμπεριλαμβάνει και τις γυναίκες. Ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας είχε προσδέσει τη γυναίκα στο νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών, ο μισθός της θεωρούνταν συμπληρωματικός και οι προσβάσεις της στο σύστημα υγείας σε χαμηλότερο επίπεδο ή διαμέσου των αρρένων μελών της οικογένειας. Η πρόσδεση στους παραδοσιακούς ρόλους υποβάθμιζε τη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας

⁵⁰ Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, ό.π., σ.σ. 39-40.

⁵¹ *Αυγή*, 4/1/1953, σ. 1.

και η υγεία και το σώμα της δε διαφοροποιήθηκε από το πλαίσιο που είχε στηθεί γύρω από τους άντρες εργαζομένους.⁵²

Η διαφορά κατά φύλο στην περίθαλψη διαπιστώνεται και μέσω της έρευνας στους θανάτους από φυματίωση όπως καταγράφονται στο Ληξιαρχείο Πειραιά. Στον παρακάτω πίνακα αποτυπώνονται οι θάνατοι κατά φύλο που συνέβησαν στην οικία :

Πίνακας 5.3. Κατά φύλο θάνατοι στην οικία στον Πειραιά

Έτος	1949	1952	1955	1958	1961
% Θάνατοι γυναικών από φυματίωση στην οικία	63,8	52,6	66,6	42,8	37,5
% Θάνατοι ανδρών στην οικία	51,8	40	38,8	14,3	15,7

Πηγή: «Βιβλία θανάτων» 1949, 1952, 1955, 1958, 1961, Ληξιαρχείο Πειραιά

Από τον παραπάνω πίνακα διαφαίνεται η τάση να είναι περισσότεροι οι άρρενες ασθενείς από φυματίωση που καταλήγουν στο νοσοκομείο. Η κατάσταση αυτή φαίνεται να ευνοείται από τις στρατηγικές επιβίωσης των φτωχών εισοδηματικά λαϊκών στρωμάτων και τους έμφυλα προσδιορισμένους οικογενειακούς ρόλους. Το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, καθώς και πολιτισμικά νοήματα, συντελούν

⁵² Ellen Annandale, Kate Hunt «Gender inequalities in health» στο Ellen Annandale, Kate Hunt (επιμ), *Gender Inequalities in health*, Open University Press, Philadelphia 2000, σ.σ. 1-35 ειδικά σ. 4.

καθοριστικά στην περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών στη νοσηλεία. Μία ακραία περίπτωση που αντανακλά την παραπάνω θέση για τη νοσηλεία των γυναικών συνέβη στο «Σωτηρία» στα 1962, όταν ο 48χρονος καφεπώλης επισκέφθηκε τη νοσηλευόμενη γυναίκα του και κατά τη διάρκεια φιλονικίας μαζί της «εξήγαγε φιάλην με ακουαφόρτε και έρριψε κατ' αυτής το περιεχόμενό της». Ο λόγος της διένεξης ήταν ότι ο σύζυγος την κατηγορούσε ότι προσποιούνταν ότι ήταν άρρωστη από φυματίωση και τον είχε αφήσει μόνο με τα τέσσερα παιδιά τους να συντηρεί το νοικοκυριό, κάτι το οποίο αδυνατούσε να φέρει σε πέρας. Να σημειωθεί ότι μετά το περιστατικό οι γιατροί επιβεβαίωσαν ότι η γυναίκα νοσούσε από φυματίωση.⁵³

Από την άλλη, το κράτος επέκτεινε και εξέλιξε τις ιατρικές μέριμνες για τον πληθυσμό, παρά τις ανεπάρκειές του. Ο εμβολιασμός κατέστη τακτικός συμβάλλοντας στην πρόληψη. Ωστόσο, κατά κύριο λόγο στα μέσα της δεκαετίας του 1950 γινόταν εμβολιασμός σε κάποια σημεία της «τέως διοικήσεως πρωτεύουσας». Στα σχολεία και τις σχολές που ήταν συγκεντρωμένα τα παιδιά ήταν πιο εύκολο να γίνει. Το εμβόλιο B.C.G. προϋπέθετε τη «δια φυματινής δοκιμασία» το οποίο στα σχολικά ιδρύματα μόνο της πρωτεύουσας δοκιμάστηκε σε 97.788 παιδιά. Εκτός σχολικών ιδρυμάτων έχει σε διάφορες συνοικίες ιατρεία για να προσέλθουν τα άτομα από ένα ως είκοσι ετών για να εμβολιαστούν.⁵⁴ Το εμβόλιο συνέβαλε στην «οικονομική» πρόληψη της ασθένειας, δίχως να μεταβάλλει τις πολιτικές συνθήκες διαβίωσης. Στα 1957 ο εμβολιασμός καθίσταται υποχρεωτικός στα 47 νεοϊδρυθέντα αντιφυματικά ιατρεία για κάποιες κατηγορίες του πληθυσμού. Έτσι, καθίσταται υποχρεωτικός ο εμβολιασμός ατόμων μέχρι 25 ετών «διαβιούντα εις φυματικών περιβάλλον» το οποίο περιλαμβάνει πολλά άτομα λόγω της ρευστότητας του χαρακτηρισμού του. Επίσης, οι φοιτητές, οι μαθητές όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης, αθλητές, δημόσιοι υπάλληλοι, άντρες των ενόπλων δυνάμεων, το

⁵³ *Καθημερινή*, 1/1/-1962, σ. 10.

⁵⁴ *Καθημερινή*, 16/3/1955, σ. 6 . Ο εμβολιασμός των παιδιών θεωρούνταν το ισχυρότερο μέσο πρόληψης και ένδειξη κοινωνικής πολιτικής. Ωστόσο, συνέβαιναν και «ατυχήματα» θανατηφόρα σε μερικές περιπτώσεις, καθώς λίγους μήνες αργότερα κατόπιν εμβολιασμού για την καταπολέμηση της διφθερίτιδας αυτή τη φορά σημειώθηκαν δύο θάνατοι παιδιών, ενός αγοριού και ενός κοριτσιού, ύστερα από τη χορήγηση του ορρού στο υγειονομικό κέντρο Πειραιά, *Φωνή του Πειραιώς*, 22/10/1955, σ. 1 . Οι αρμόδιοι κατηγορήθηκαν για φόνο εξ αμελείας καθώς «παρά πάντα κανόνα υγιεινής» χρησιμοποιούσε το ίδιο φιαλίδιο του ορρού για είκοσι ημέρες περίπου, *Φωνή του Πειραιώς*, 26/10/1955, σ. 2.

προσωπικό εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, ακόμη και οι εκπρόσωποι του κλήρου. Στα διάσπαρτα αστικά και αγροτικά ιατρεία εξελισσόταν ο ακτινογραφικός έλεγχος και ο εντοπισμός επέφερε τη διαχείριση ανάλογα του ασθενούς μέσω της απομόνωσης και περίθαλψης. Η φυματίωση οποιασδήποτε μορφής είχε καταστεί «υποχρεωτικώς δηλωτέα», αν και θεωρούνταν άκρως εμπιστευτική. Η μη δήλωση επέφερε πρόστιμα, μικρές πειθαρχικές ποινές ακόμα και «κράτηση».⁵⁵ Η κρατική διαχείριση της ασθένειας –μέσω αποκλεισμών εν πολλοίς- φαίνεται ότι στα 1957 πρόθεση είχε να «αγκαλιάσει» και να «φροντίσει» όλο τον πληθυσμό μέσα από την επέκταση ιατρικών παρεμβάσεων.

Σε ότι αφορά το ιατρικό προσωπικό, σε μια στατιστική που αναφερόταν στο 1961, οι γιατροί της χώρας έφταναν τους 10.423 από τους οποίους οι φυματιολόγοι ήταν 237.⁵⁶ Η πλειονότητα ήταν συγκεντρωμένοι στην περιοχή της πρωτεύουσας. Στα 1962 όπου συζητούνταν το διάταγμα για τη δημιουργία περισσότερων ιατρικών συλλόγων πληροφορούμαστε ότι ο Ιατρικός Σύλλογος Αθήνας είχε 5.200 και αυτός του Πειραιά 600 γιατρούς.⁵⁷ Οι κινητοποιήσεις των ιατρών δημιουργούσαν αντιδράσεις τόσο στην κυβέρνηση, όσο και σε μερίδα του αστικού τύπου που τη στήριζε. Σε επιστολή του προέδρου του ιατρικού συλλόγου Πειραιώς προς την *Καθημερινή* απαντά στις επικρίσεις για το δικαίωμα απεργίας των γιατρών, αφού «ασκούν λειτουργήματα», επισημαίνοντας ότι είναι το «μόνο όπλο» που έχουν απέναντι στην κυβέρνηση και ότι ως γιατροί «βλέπουμε και πτωχούς δωρεάν». Τα αιτήματα των ιατρών αφορούσαν οικονομικούς λόγους, καθώς στα περισσότερα ιατρεία «ζητούν»- οι κυβερνώντες- από τον γιατρό με «2500 καθαρές δραχμές το μήνα να βλέπη γύρω στους 40 αρρώστους».⁵⁸

⁵⁵ *Καθημερινή*, 23/3/1957, σ. 6.

⁵⁶ Σύμφωνα με την παραπάνω στατιστική το 1961 τα θεραπευτήρια ήταν 1.085 και οι κλίνες έφταναν τις 48.779 που αναλογούσαν μία προς 172 κατοίκους. Επίσης, από τους γιατρούς οι 3.269 ήταν οδοντίατροι και οι κύριες ειδικότητες ήταν 4.045 γενικοί γιατροί και 1.966 παθολόγοι, *Καθημερινή*, 27/2/1963, σ. 8. Για οικονομικά αιτήματα πραγματοποιούσαν συχνά κυρίως απειλές για απεργίες οι γιατροί έτσι ώστε να έρθουν σε ένα συμβιβασμό με την κυβέρνηση, *Καθημερινή*, 14/3/1963, σ. 1.

⁵⁷ *Καθημερινή*, 1/4/1962, σ. 14.

⁵⁸ *Καθημερινή*, 3/3/1963, σ. 6.

Τα βασικά αιτήματα των κινητοποιήσεων των ιατρών αφορούσαν τον καθορισμό τον αριθμό των εξεταζόμενων, να μην μειωθεί η αμοιβή τους και προειδοποιούσαν ότι αν αυτά δεν γίνουν δεκτά, «θα έχει σοβαρόν αντίκτυπον επί του κοινωνικού συνόλου».⁵⁹ Η ταύτιση των προβλημάτων με αυτά του «κοινωνικού συνόλου» αποσκοπεί στην πίεση στην κυβέρνηση για επίλυση των ζητημάτων τους. Βέβαια, σε άλλα ζητήματα που αφορούσαν το «κοινωνικό σύνολο» δεν εκδηλώνουν το ίδιο διεκδικητικό πνεύμα. Στην προεκλογική περίοδο του 1963, ο Γ. Παπανδρέου ως αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου εντοπίζει τις αδυναμίες του συστήματος υγείας, παρά το γεγονός ότι όπως θεωρεί οι ασφαλισμένοι πληρώνουν πολλά χρήματα και θα επιδώξει την ανάσχεση «της προϊούσης προλεταριοποίησης των ιατρών» υπονοώντας και την αύξηση των αμοιβών τους όταν γίνει κυβέρνηση.⁶⁰ Οι γιατροί αν και δέχονταν συχνά τη στήριξη από τα λαϊκά στρώματα και εξομοιώνουν τις δράσεις τους με αυτές άλλων εργαζομένων, ωστόσο φαίνεται να αντιμετωπίζουν το «λειτουργήμα» που ασκούν με κάποια δόση ελιτισμού. Η στήριξη των ιατρών για τη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου είναι καθολική, αφού και επιστημονικό κύρος διαθέτουν και την προσδοκία παράτασης της ζωής ενισχύουν.

Σε αυτό το περιβάλλον, οι συνδικαλιστές «φυματικοί» μιας και πρόσκεινται στην Αριστερά είναι ευνοϊκά διακείμενοι σε κάθε κινητοποίηση των ιατρών για διεκδίκηση κυρίως αιτημάτων που αφορούν στην αύξηση των απολαβών τους. Οι διεκδικήσεις των ιατρών θεωρείται ότι αφορούν και στην καλυτέρευση των συνθηκών των νοσηλευόμενων, οι οποίοι στέκονται αρωγοί, μιας και βλέπουν «τις δυσκολίες που συναντούν οι ιατροί στην εξάσκηση του ιερού λειτουργήματός τους».⁶¹ Για τον λόγο αυτό οι νοσηλεύόμενοι στο «Σωτηρία» έστειλαν διάβημα στον υπουργό προνοίας δηλώνοντας τη συμπαράστασή τους στην απεργία των ιατρών, αφού μέρος των αιτημάτων των απεργών ιατρών αφορούσε την αύξηση της κρατικής χρηματοδότησης του σανατορίου, τη βελτίωση της διατροφής και των παρεχόμενων μέσων θεραπείας.⁶² Οι πολλαπλές εκφορές συμπαράστασης στα κινήματα των ιατρών, από

⁵⁹ *Καθημερινή*, 11/7/1963, σ. 8

⁶⁰ *Καθημερινή*, 1/11/1963, σ. 7.

⁶¹ *Αντιφυματική Ηχώ*, 22/6/1960, σ. 4.

⁶² *Αντιφυματική Ηχώ*, 25/10/1960, σ. 3.

πλήθος κοινωνικών και πολιτικών τόπων, αναδεικνύει τη διάχυση της ιατρικής επιστήμης στο κοινωνικό σώμα · τη δύναμή της ως εξουσίας γνώσης.

Για να επιστρέψουμε στα κινήματα των ασθενών από φυματίωση και τους λόγους που τα στηρίζουν, στο πολιτικό πλαίσιο έντονης καταστολής και εξοβελισμού της Αριστεράς, οι πολιτικοί κρατούμενοι ασθενείς από φυματίωση αντιμετώπιζαν με ένα επιπλέον δεινό τον πολιτικό εγκλεισμό. Οι οργανώσεις που ασχολούνταν με τα δικαιώματα των πολιτικών κρατούμενων έδιναν επιπλέον βαρύτητα στους «φυματικούς πολιτικούς κρατουμένους» καθώς είχαν ιδιαίτερες ανάγκες σε συνθήκες διαβίωσης και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Η ΠΕΟΠΕΦ σε υπόμνημα που έστειλε προς τον πρωθυπουργό, τον υπουργό δικαιοσύνης, τον διεθνή και ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και τα κοινοβουλευτικά κόμματα της αντιπολίτευσης, πιθανόν στις αρχές του 1954, καταγγέλλει τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης των πολιτικών κρατουμένων στην ειδική πτέρυγα του σανατορίου «Σωτηρία». Η ΠΕΟΠΕΦ προεκτείνει τον συλλογισμό της αναφέροντας ότι η «άδικη» φυλάκιση προκάλεσε την ασθένεια και επιδείνωσε την υγεία τους. Για τους «χιλιάδες» που χρήζουν άμεσης νοσηλείας το μοναδικό περιθώριο είναι η μεταφορά τους στο «Σωτηρία», το οποίο δεν καλύπτει τια ανάγκες παρά στο ελάχιστο. Και αν καταφέρει να βρεθεί εκεί, όπως καταγγέλλει η ΠΕΟΠΕΦ, θα βιώσουν επιπλέον στερήσεις στη διατροφή, στην καθαριότητα, στην έλλειψη των φαρμάκων, στην ιατρική παρακολούθηση. Στο επίπεδο του επισιτισμού δίνονται πληροφορίες που ως μεθοδολογικό εργαλείο επεκτείνει τη γνώση μας στις τιμές των τροφίμων ύστερα από την υποτίμηση και αναπροσαρμογή της δραχμής σε σχέση με το δολάριο στα 1953. «Το χορηγούμενο σιτηρέσιο μόλις φθάνει τις 10.000-12.000 δρχ ημερησίως», το οποίο -όπως υποστηρίζεται στο υπόμνημα- είναι το ίδιο με το 1952, «όταν ο τιμάρηθος ήταν πολύ μικρότερος», μιας και ενδεικτικά αναφέρει ότι το λάδι κοστίζει από 12.000 πλέον 24.000, το ρύζι από 4.000 πλέον 10.000 και το κρέας από 20.000 σε 30-32.000 δρχ. Η επίλυση των ζητημάτων διατροφής- καταγγέλλει η ΠΕΟΠΕΦ- γίνεται με τη χρησιμοποίηση κατώτερης ποιότητας τροφίμων, τα οποία δεν ενδείκνυνται για τους ασθενείς, και επομένως το αίτημα είναι η αύξηση του καθημερινού σιτηρεσίου.⁶³ Οι πολιτικοί κρατούμενοι που κατατάσσονταν από το κράτος στην κοινή βίαιη εγκληματικότητα, μετασχηματίζονται από την ασθένεια και πλέον emπίπτουν στην

⁶³ Αρχείο ΠΕΟΠΕΦ, «Υπόμνημα Οικογενειών πολιτικών κρατουμένων εις φυλακάς Σωτηρίας», ΑΣΚΙ.

κατηγορία του «ασθενούς» που έχει ιδιαίτερες ανάγκες και ενεργοποιεί «φιλόανθρωπα» συναισθήματα και από τις αστικές φιλανθρωπικές οργανώσεις.

Οι φυματικοί πολιτικοί κρατούμενοι αποτελούσαν ένα επιπλέον επιχείρημα από την Αριστερά για τις συνέπειες και τις συνθήκες του πολιτικού εγκλεισμού, σε ένα ευαίσθητο κοινωνικά θέμα. Η Αριστερά είχε έτσι και αλλιώς εντοπίσει την επίδραση των βιοτικών συνθηκών των εργατικών στρωμάτων στη «γέννηση» της φυματίωσης. Σε συνθήκες πολιτικού εγκλεισμού το πρόβλημα επιτεινόταν. Οι πολιτικοί κρατούμενοι θεωρούσαν ότι η κράτησή τους με τις κακουχίες, τα βασανιστήρια, την εξουθενωτική σε αρκετές περιπτώσεις εργασία, τις ανθυγιεινές συνθήκες που συνεπαγόταν «έπληξεν ανεπανορθώτως την υγείαν» τους και κατέληξαν να προσβληθούν από φυματίωση, οδηγούμενοι προς τον τραγικό θάνατο, τον βέβαιον από την επάρατον νόσον». Καταλήγουν υποστηρίζοντας ότι αυτό πρέπει να αποφευχθεί και να επανεξεταστεί η στάση του κράτους απέναντί τους, μιας και «πέραν από κάθε πολιτικόν και ιδεολογικόν χρωματισμόν το προβλημά μας είναι και παραμένει πάντοτε καθαρώς εθνικό, κοινωνικόν, ηθικόν και ανθρωπιστικόν».⁶⁴ Ο ασθενής από φυματίωση παραμένει ισχυρή κοινωνική ταυτότητα που πρέπει να αντιμετωπίζεται με σεβασμό, «ανθρωπισμό» και χρήζει περίθαλψης ακόμα και στους βίαιους χώρους πολιτικού εγκλεισμού.

Από την άλλη, στους χώρους περίθαλψης των «φυματικών», οι αρχές του νοσοκομείου θέσπιζαν τον «κανόνα» λειτουργίας και δραστηριότητας των νοσηλευομένων. Και εντύπωναν την εξουσία τους. Η διοίκηση του ΙΚΑ στα 1951 με οδηγία της απαγόρευσε τις εξόδους των ασθενών, που πριν ήταν ελεύθερες, χωρίς εξιτήρια, κατόπιν γνωμάτευσης του αρμόδιου γιατρού. Η απόφαση της διοίκησης επέβαλε «μέτρα δια την αποκατάσταση της τάξεως», μιας και το ΙΚΑ «δαπανά τεράστια ποσά τα οποία καταβάλουν οι εργαζόμενοι» και η συμμόρφωση συμβάλλει στην επίτευξη του σκοπού του «ιδρύματος και του ασθενούς, της ταχείας ίασεως»⁶⁵. Μία αντίληψη που απορρέει από πολιτισμικές κατασκευές της «φιλανθρωπίας» και της κρατικής αρωγής που διέπουν τα νοσοκομεία για τον «ευεγερθέντα»

⁶⁴ Αρχείο ΠΕΟΠΕΦ, «Υπόμνημα φυματικών πολιτικών κρατουμένων φυλακών «πρεβαντορίου» Αμφισσας », ΑΣΚΙ.

⁶⁵ Βήμα, 11/11/1951, σ. 3.

νοσηλευόμενο. Η συμμόρφωση στον κανόνα κρινόταν απαραίτητη. Για αυτό το ΙΚΑ θέσπισε τα λεγόμενα «πειθαρχικά» εξιτήρια. Η αριστερή συνδικαλιστική ένωση των φυματικών κατήγγειλε ότι ο θεσμός αυτός έγινε για να μην διεκδικούν οι νοσηλευόμενοι καλύτερους όρους διαβίωσης στα σανατόρια. «Όποιος διαμαρτύρεται, φεύγει» καταγγέλλουν οι συνδικαλιστές. Σε αυτό συνέβαλαν, ιδίως στα περιφερειακά και επαρχιακά σανατόρια οι ιδιοκτήτες, οι διοικητές» Είναι χαρακτηριστική η ταξική ανάλυση για τα υπερκέρδη των σανατοριούχων εις βάρος των ασφαλισμένων και την κακή ποιότητα υπηρεσιών και διατροφής.

Ο νοσηλευόμενος που διαμαρτυρόταν λοιπόν, κινδύνευε με την αποβολή του από το νοσοκομείο. Στο σανατόριο Ν.Ι.Ε.Θ. (σανατόριο «εργατών θαλάσσης») για παράδειγμα, είχαμε τις διαμαρτυρίες ασφαλισμένων νοσηλευομένων για τις κατασταλτικές τακτικές της διεύθυνσης σε οποιαδήποτε διαμαρτυρία. Αφορμή στάθηκε η χορήγηση εξιτηρίου σε «συνάδελφό» τους, ο οποίος –όπως ισχυρίζονται οι νοσηλευόμενοι - είχε διαμαρτυρηθεί για την κακή ποιότητα του φαγητού, εκφράζοντας και τη γνώμη και άλλων νοσηλευομένων.⁶⁶ Στα σανατόρια οι διευθυντές απέβαλλαν τους ασθενείς που θεωρούσαν «απειθαρχούς» και οι οποίοι διεκδικούσαν καλύτερους όρους διαβίωσης, που σήμαινε «λιγότερο κέρδος» για τους «σανατοριάρχες».⁶⁷ Τα «πειθαρχικά» εξιτήρια δίνονταν κατά το δοκούν και ύστερα από διεκδικήσεις νοσηλευομένων ελλόχευε ο κίνδυνος αποβολής τους από το σανατόριο. Σε μερικές περιπτώσεις δίνονταν με εντολή της χωροφυλακής –όπως υποστηρίζουν συνδικαλιστές- υποκαθιστώντας την επιστημονική γνώση με προβλήματα τάξης. Στο Σισμανόγλειο «εν σωτηρίω έτει 1958» χορηγήθηκαν τέτοια εξιτήρια και ειρωνικά συνεχίζει «δεν απομένει παρά να φύγουν και οι διευθυντές-ιατροί των κλινικών και στη θέση τους να πάνε άνδρες της χωροφυλακής».⁶⁸

Η θεσμική κάλυψη για τα «πειθαρχικά» εξιτήρια βασιζόταν στον Α.Ν. 1846/51 και όπως υποστήριζε η συνδικαλιστική οργάνωση των φυματικών πήρε μαζικές

⁶⁶ *Καθημερινή*, 28/10/1955, σ. 5. Νωρίτερα, στο «πρότυπο» σανατόριο στα Μελίσσια, με αφορμή τα «πειθαρχικά» εξιτήρια που δόθηκαν σε ασθενείς, οι οποίοι επέδωσαν υπόμνημα στο ΙΚΑ διαμαρτυρούμενοι για την κακή ποιότητα του φαγητού, εκπροσωπώντας και τους υπολοίπους, οι νοσηλευόμενοι κήρυξαν απεργία πείνας, *Αντιφυματική Ηχώ* 2/2/1952, σ. 1.

⁶⁷ *Αντιφυματική Ηχώ*, 26/9/1952, σ. 1.

⁶⁸ *Αντιφυματική Ηχώ*, 25/9/1958, σ. 3.

διαστάσεις στα πρώτα χρόνια της εφαρμογής τους. Σύμφωνα με την Ε.Φ.Η.Α.Π. μόνο εξαιτίας της παρέμβασής της αναστάλθηκαν περίπου πενήντα.⁶⁹ Το συγκεκριμένο μέτρο υποθέτουμε ότι αποσκοπούσε από τη μια στην πειθαρχημένη διαβίωση εντός τα σανατορίων, αλλά και στη διαλογή ασθενών με πολιτικά κριτήρια, λόγω των ελλείψεων στις υποδομές. Παράλληλα, ο προηγούμενος νόμος περιόριζε τις δαπάνες, γεγονός που προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες και κινητοποιήσεις. Αυτή την αναστάτωση στο χώρο των σανατορίων φρόντιζε να αποτρέψει ο κατασταλτικός μηχανισμός των «πειθαρχικών» εξιτηρίων.

Μία άλλη λειτουργία των «πειθαρχικών» εξιτηρίων διαμορφωνόταν από την καπιταλιστική οικονομική δομή των σανατορίων και τις ταξικές-στο μικροεπίπεδο-προεκτάσεις του. Ευνοούσαν –όπως υποστήριζαν οι συνδικαλιστές- τους «σανατοριάρχες», αφού αποτελούσαν ασπίδα στις διεκδικήσεις των ασφαλισμένων στα σανατόρια και με αυτό τον τρόπο μεγιστοποιούσαν το κέρδος τους καθορίζοντας τις αμοιβές, τη διατροφή, τις παροχές περίθαλψης συνολικά. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι συνδικαλιστές «χαρακτηρίζουν ανεπιθύμητο τον κάθε νοσηλευόμενο που θα διαμαρτυρηθή για το ελλειπές ή ακατάλληλο φαγητό και γενικά για τη βελτίωση των όρων νοσηλείας».⁷⁰

Ωστόσο, η μείωση του χρόνου περίθαλψης βρίσκει ενάντιους όλους τους εμπλεκόμενους και είναι από τις λίγες φορές που οι συνδικαλιστές ταυτίζουν τα συμφέροντά τους με τους «σανατοριάρχες». Οι τελευταίοι, καθώς οι «περισσότεροι είναι ιατροί φυματιολόγοι» γνωρίζουν καλύτερα από κάθε άλλον τις ανάγκες του «φυματικού». Στα 1956 έκαναν διάβημα προς την κυβέρνηση – οι «σανατοριάρχες» - έτσι ώστε να μεταβληθεί και μην εφαρμοστεί το νομοσχέδιο για τον ορισμό της μέγιστης νοσηλείας στα δύο έτη, αλλά να χρηματοδοτείται η νοσηλεία «μέχρι ίασεως» όπως προέβλεπε και διάβημα προς το ΙΚΑ έτσι ώστε να μην προτιμώνται τα κρατικά σανατόρια, καθώς το γεγονός αυτό θα περιορίσει ακόμα περισσότερο τον αριθμό των εργαζομένων στα σανατόρια.⁷¹ Συνδικαλιστές, εργαζόμενοι, «σανατοριάρχες» αντιδρούν από κοινού στην κρατική απόφαση για μείωση του

⁶⁹ *Αντιφυματική Ηχώ*, 25/2/1952, σ. 1.

⁷⁰ *Αντιφυματική Ηχώ*, 26/9/1952, σ. 1.

⁷¹ *Αντιφυματική Ηχώ*, 23/8/1956, σ. 2.

χρόνου νοσηλείας και περικοπής ουσιαστικά της χρηματοδότησης, μία απόφαση που φαίνεται να υπαγορεύτηκε από τη διαπίστωση της μείωσης της θνησιμότητας και της επέκτασης της χρήσης αντιβιοτικών φαρμάκων και εμβολιασμού. Πρόκειται για «διαταξική» διεκδίκηση ενάντια στην κυβερνητική πολιτική για τη φυματίωση.

Η πιο μαχητική αντίδραση των «φυματικών», αφορούσε στην εξαγγελία απεργίας πείνας ή την άρνηση συσσιτίου. Ως μορφή διεκδίκησης, η απεργία πείνας θεωρούνταν μορφή πάλης που στρεφόταν ενάντια «στους αρμοδίους»⁷², δηλαδή στο κράτος και τους φορείς του. Από την άλλη, αφορά και σε ζητήματα διαβίωσης στο μικροεπίπεδο του σανατορίου. Στο «Σωτηρία» ύστερα από ανακάλυψη σάπιων τροφίμων η απεργία πείνας που προκήρυξαν οι νοσηλευόμενοι ήταν η «θαρραλέα» απάντηση.⁷³ Η απεργία πείνας μπορεί να είναι ατομική και να υποστηρίζει το αίτημα τη συνέχιση της θεραπείας και όχι την περικοπή της «για λίγες δεκάρες» όπως συνέβη στο ινστιτούτο Παπαδημητρίου.⁷⁴ Η απεργία πείνας είναι κοινωνικά αποδεκτή μορφή διεκδίκησης⁷⁵ και ως ένα βαθμό ανεκτή από το κράτος στο πλέγμα καταστολής και αυταρχισμού που αυτό είχε επιβάλλει.

Η απεργία πείνας που ιδεατά μπορεί να είναι «μέχρι θανάτου», υιοθετείται ως θετική μορφή δράσης, έστω και έσχατης επιλογής. Η απόπειρα αυτοκτονίας αντίθετα, απαξιώνεται και δε θεωρείται πολιτική αντίδραση. Οι συνδικαλιστές «φυματικοί»

⁷² *Αντιφυματική Ηχώ*, 18/12/1954, σ. 1. Σε άρθρο της «κεντρίας» εφημερίδας με διάθεση αντιπολίτευσης χαρακτηρίζονται ως «δίκαια και ανθρωπιστικά» τα αιτήματα των φυματικών και θεωρεί ότι «δεν είναι υπερβολικά εν σχέσει με την οικονομική αντοχή του ιδρύματος», αναγνωρίζοντας ότι την απεργία πείνας θα υποστηρίξουν «χιλιάδες φυματικοί» από τα σανατόρια όλης της χώρας, *Αθηναϊκή*, 29/6/1954, σ.σ. 1,5.

⁷³ *Αντιφυματική Ηχώ*, 22/6/1955, σ. 2. Να πούμε ότι ύστερα από τη διαμαρτυρία η αντίδραση της διεύθυνσης ήταν να διώξει νοσηλευόμενους «γιατί είχαν το σθένος να διαμαρτυρηθούν» *Αντιφυματική Ηχώ*, 27/10/1955, σ. 2.

⁷⁴ *Αντιφυματική Ηχώ*, 22/8/1955, σ. 1.

⁷⁵ Είναι συχνές οι αναφορές σε αυτή τη μορφή διεκδίκησης από πολλαπλούς επαγγελματικούς κλάδους και εμφανίζεται και στις εργατικές διεκδικήσεις ως άμεση διεκδίκηση και μορφή σύγκρουσης με το κράτος. Και μόνο η απειλή κήρυξης απεργίας πείνας ήταν αρκετή για να δημοσιοποιηθούν τα επαγγελματικά προβλήματα και να κινητοποιηθούν οι αρχές. Αυτό συνέβη όταν για παράδειγμα οι 500 περίπου εισπράκτορες και οδηγοί λεωφορείων, οι οποίοι είχαν εγκλεισθεί στο εργατικό κέντρο Αθήνας και επέδωσαν στον αρμόδιο υπουργό τα αιτήματά τους και ο οποίος τα δέχτηκε προς συζήτηση, μιας και «ηπέλιθαν απεργίαν πείνης», *Καθημερινή*, 12/2/1956, σ. 8.

θεωρούσαν ότι η αυτοκτονία επέρχεται ως συνέπεια της ψυχικής αποδιοργάνωσης του ατόμου, αν και τα γενεσιουργά αίτια είναι πολιτικά. Χαρακτηριστική είναι η απόπειρα αυτοκτονίας νοσηλευόμενου στο «Σωτηρία» με τη λήψη 60 δισκία κινίνης και 60 ριμιφόν, διότι «εκόπη το μικρό επίδομα» το οποίο λάμβανε από το ΙΚΑ με αποτέλεσμα να απειλούνται πλέον, «η γυναίκα και τα παιδιά του όχι μονάχα να αποθάνουν από την πείνα αλλά και με έξωσι από το από το δωματιάκι που μένουν». Αυτή η άκρως ρεαλιστική απεικόνιση και πολιτική κριτική που αναδύεται από την παραπάνω αναφορά δε δικαιολογεί την αυτοκτονία αν δε διαμεσολαβείται η ψυχική αποδιοργάνωση, μιας και η εξήγηση που προβλήθηκε ήταν ότι «η τραγική αυτή θέση της οικογένειάς του, του εθόλωσε τα μυαλά και τον έσπρωξε στο απονενομημένο του διάβημα» το οποίο δεν ολοκληρώθηκε «ευτυχώς» χάρη στην έγκαιρη παρέμβαση άλλων νοσηλευομένων και κατέδειξε ότι αυτός ο «ταραχοποιός» υπήρξε «τραγικό θύμα των νόμων του ΙΚΑ».⁷⁶ Είναι τόσο ισχυρά τα νοήματα από το πολιτισμικό περιβάλλον για τη σχέση ψυχικής αποδιοργάνωσης και αυτοκαταστροφής -και κοινωνικά και πολιτικά κατακριτέα η αυτοκτονία- ώστε παρά το γεγονός ότι αποτελεί παρέμβαση και κριτική σε ένα έντονα δυσχερές οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον και χρησιμοποιείται για να καταδείξει την εχθρική αντιμετώπιση των φτωχότερων λαϊκών στρωμάτων από την κυβέρνηση, ταξινομείται στο επίπεδο της «τρέλας».

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι διαμέσου των κινητοποιήσεων και διεκδικήσεων των ασθενών από φυματίωση, διακρίνονται οι κοινωνικές ανισότητες στην απαρχή και την περίθαλψη της ασθένειας. Οι συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων και ο κίνδυνος να νοσήσουν από φυματίωση. Επίσης, αποκαλύπτονται σημεία από τη διαβίωση στα σανατόρια και τη μορφή των κινητοποιήσεων που αποκτούν καθαρά πολιτικό χαρακτήρα. Οι συνθήκες διαβίωσης στο νοσοκομείο, οι κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αφετηρίες των νοσηλευομένων στα σανατόρια, η εναγώνια με «άνισους» όρους αντιμετώπιση της ασθένειας, το βαθιά προσωπικό βίωμα του ασθενή από φυματίωση, ώθησε κάποιους από τους «φυματικούς» στην επιλογή του εκούσιου θανάτου.

⁷⁶ Αντιφυματική Ηχώ, 18/12/1954, σ. 1.

5.1.2. Στα σανατόρια

Οι αυτοκτονίες νοσηλευομένων επηρεάζονται από την ατμόσφαιρα που επικρατεί στο νοσοκομείο. Οι εντυπώσεις που προξενεί σε έναν ασθενή αποσπασμένο από τους οικείους του σε ένα ίδρυμα που για πολλούς αποτελεί τον «ναό του θανάτου», είναι η διαμόρφωση ενός συναισθήματος απελπισίας, «μιας πυκνοκατοικημένης μοναξιάς».⁷⁷ Στο νοσοκομείο ο ασθενής από φυματίωση βιώνει έναν ιδιότυπο αποκλεισμό, την εμπειρία της ασθένειας και τον θάνατο ως ισχυρό ενδεχόμενο κατάληξής της. Οι αυτοκτονίες νοσηλευομένων απορρέουν και συνιστούν αντίδραση στο κοινωνικό και συναισθηματικό καθεστώς που περιβάλλει τη νοσηλεία και μπορεί να ειπωθεί και ως παρέμβαση στη διαδικασία συγκρότησης του «παθολογικού» υποκειμένου.

Η εξοικείωση με τον θάνατο – και ως κοινωνικό γεγονός και ως συνείδηση-αποτελεί παράγοντα ευνοϊκό προς την αυτοκτονία. Το νοσοκομείο συμβάλλει στη συνειδητοποίηση του θανάτου, αφού όσο εξελίσσονται και πολλαπλασιάζονται οι δομές περίθαλψης τείνει ο θάνατος να αποπέμπεται από το κοινωνικό προσκήνιο και να «κρύβεται μέσα στα νοσοκομεία».⁷⁸ Ο νοσηλευόμενος μπρος στο φάσμα του θανάτου θέτει τα πιο θεμελιώδη ερωτήματα για τη ζωή του, διαισθανόμενος ότι δεν έχει το χρόνο να μετασχηματίσει εμπειρίες. Η ασθένεια διακόπτει βίαια την καθημερινότητά του. Παράλληλα, διαπιστώνει την αδυναμία του να διορθώσει καταστάσεις ή την ελπίδα να δημιουργήσει, αποτιμώντας τη ζωή του που κινδυνεύει να διακοπεί βίαια και σύντομα. Η κοινωνική και συναισθηματική αποδιοργάνωση που επιφέρει η ασθένεια και το πολιτισμικό περιβάλλον ωθεί τους περισσότερους ασθενείς στην αποδοχή της ιατρικής διαχείρισης ως μόνη διαφυγή από την κατάσταση του αρρώστου, αποδεχόμενος την ταυτότητα του ασθενούς ως τη μόνη κοινωνική προσωπικότητά του.⁷⁹ Οι αυτοκτονίες νοσηλευομένων αναδεικνύουν την

⁷⁷ Michel Foucault, *Η γέννηση της κλινικής*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Νήσος, Αθήνα 2012, σ. 45.

⁷⁸ Γιώργος Αλεξιάς, *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, ό.π., σ. 209 ` η διαδικασία αυτή «ιατρικοποιεί» και τον θάνατο. Όπως υποστήριζε ο Heidegger η ολοκλήρωση του ατόμου, καθώς ο θάνατος πέρα από τις κοινωνικές προβολές του έχει και ιδιαίτερα ατομικά συναισθήματα και βιώματα, περνά από τις παραστάσεις της ζωής και της ασθένειας, οι οποίες είναι συμπληρωματικές στη ζωή και την υγεία, αφού πρόταγμα κοινό είναι η «ολοκλήρωση του ατόμου», ό.π., σ. 229.

⁷⁹ Michael Taussing, «Η πραγματοποίηση και η συνείδηση των ασθενών», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Βιοκοινωνικότητες*, μετ. Μιχάλης Λαλιώτης, Νήσος, Αθήνα 2011, σ.σ. 361-400 ` ειδικά σ.σ. 366-367.

εσωτερίκευση των συνεπειών της ασθένειας, μεταφέροντας και αντιδρώντας στο ασφυκτικό πλαίσιο νοσηλείας και υπαρξιακών ερωτημάτων που δεν αποτελούν επικοινωνιακό γεγονός σε μεγάλο βαθμό.

Στο πλαίσιο της αντικειμενικοποιημένης επιστημονικής γνώσης, ο γιατρός καθορίζει την ασθένεια και τη θεραπεία χωρίς να αφουγκράζεται τον λόγο του ασθενούς.⁸⁰ Το σώμα του ασθενούς γίνεται αντικείμενο γνώσης όπου εδράζεται η ασθένεια. Αποπροσωποποιείται έτσι το υποκείμενο της οδύνης. Η αυτοκτονία εκδηλώνει εκκωφαντικά και οριστικά τον λόγο του ασθενούς. Η ένταση της οδύνης από την ασθένεια προβάλλεται ως κύριος, «φυσικός» λόγος για την αυτοκτονία των πασχόντων από φυματίωση. Στο «Σωτηρία» αυτοκτόνησε ο 33χρονος αρτηργάτης, κόβοντας «με μαχαιρίδιον τας αρτηρίας της αριστεράς του χειρός» αισθανόταν την υγεία του να χειροτερεύει και μόλις έμαθε ότι οι ιατροί «είχον αποφανθή ότι δεν θα επέζη του 24ωρου».⁸¹ Η οδύνη και η αγωνία του σαφώς νεαρού για να πεθάνει εργάτη απεικονίζεται στην πράξη του. Συνάμα όμως αναφαίνεται και η δύναμη του ιατρικού λόγου και η ολοκληρωτική διαχείριση του σώματος του ασθενούς. Η γνώση προκαλεί τον συγκεκριμένο θάνατο και όχι η ίδια η ασθένεια. Έστω για «λίγες ώρες».

Αυτοκτονικές συμπεριφορές στο «Σωτηρία» σε αυτή περίπου την ηλικία έχουν εντοπιστεί και από νοσηλευόμενες γυναίκες. Η 34χρονη νοσηλευόμενη αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «λαβούσα θραύσματα θερμομέτρου το οποίον εθρυμμάτισε δια των οδόντων της, διότι η κατάστασίς της τελευταίως επιδεινώθη».⁸² Οι απόπειρες γίνονται με οποιοδήποτε διαθέσιμο μέσο. Συχνά είναι πιο βίαιες και συνεπώς θανατηφόρες. Η οδύνη και η αναμέτρηση με την ασθένεια παραμερίζει τις αναστολές. Ο 36χρονός νοσηλευόμενος «εις το φθισιατρείον Σωτηρίαν» αυτοκτόνησε κόβοντας με ξυράφι «τας αρτηρίας του λαιμού του» εξαιτίας επιδείνωσης της καταστάσεώς του κατά το επαναλαμβανόμενο σχήμα λόγου.⁸³ Στις ηλικίες αυτές το άτομο δεν είναι προετοιμασμένο για την αντιμετώπιση της φυματίωσης, μιας ασθένειας «ανίατης» και με διαβαθμίσεις, που στην καλπάζουσα μορφή της επιδρά καταλυτικά και γοργά στις

⁸⁰ Γιώργος Αλεξιάς, *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, ό.π., σ. 68.

⁸¹ *Βήμα*, 20/7/1951, σ. 3 · *Καθημερινή*, 20/7/1951, σ. 3.

⁸² *Καθημερινή*, 17/8/1952, σ. 5.

⁸³ *Καθημερινή*, 26/9/1952, σ. 5.

νεαρότερες ηλικίες, βλέποντας στο τέλος τη διαδικασία αυτής το πολύ πιθανό ενδεχόμενο του θανάτου. Η εναγώνια αναμονή του θανάτου παύει με την αυτοκτονία. Όπως και η «άνιση μάχη» με την ασθένεια. Βίωμα προσωπικό και έντονα παραστατικό.

Η ηλικία πάντως δεν αποτελεί φραγμό στις αυτοκτονικές πρακτικές των νοσηλευόμενων. Ο 48χρονος νοσηλευόμενος που αυτοκτόνησε «βληθείς με σουγιάν» στο δεξιό μέρος του λαιμού του.⁸⁴ Επίσης, ο 58χρονος νοσηλευόμενος εργάτης «εκ Θεσπρωτίας» στο «Σωτηρία» έπεσε από τον τρίτο όροφο με αποτέλεσμα να μείνει «άπνους». Με τον ίδιο τρόπο – ρίψη από το παράθυρο- αυτοκτόνησε και η 43χρονη γυναίκα⁸⁵, υποδηλώνοντας ότι η αυτοκτονία στο σανατόριο δεν είχε έμφυλους περιορισμούς. Οι παραπάνω αυτοκτονίες νοσηλευόμενων αντικατοπτρίζουν τις εικόνες που μπορούσαν να βιώσουν οι ασθενείς στο μεγαλύτερο σανατόριο της χώρας. Συνάμα, κοινωνικοποιούσαν την αυτοκτονική πρακτική καθιστώντας την οικεία στα λαϊκά στρώματα που βίωναν παρόμοιες δυσχερείς καταστάσεις, στις ιδιαίτερες συνθήκες του νοσοκομείου. Και με αυτό τον τρόπο συμβάλλουν στην παραγωγή των λόγων που διακλαδώνονται γύρω από την αυτοκτονία. Στο «Σωτηρία» μέσα από αυτοκτονίες ασθενών βλέπουμε ακόμα την ποικιλία των πολιτισμικών αφετηριών και των κοινωνικών χαρακτηριστικών των νοσηλευόμενων. Ο 60χρονος κουρέας από την Κόρινθο, κλινήρης στο νοσοκομείο αυτοκτόνησε «λαβών ισχυράν δόσιν λουμινάλ» ενώ ήταν⁸⁶, ενώ «ημιθανής και αιμόφυρτος επί της κλίνης του» βρέθηκε ο 23χρονος μαθητής, ο οποίος είχε κόψει τις φλέβες του στο «Σωτηρία», όπου νοσηλευόταν. Ο λόγος της αυτοκτονίας σύμφωνα με το στερεότυπο ήταν ότι «είχεν επιδεινώθη η υγεία του».⁸⁷

Εκτός από το «Σωτηρία», αυτοκτονίες έχουν εντοπιστεί και σε άλλους χώρους περίθαλψης των ασθενών από φυματίωση. Στο ιστιτούτο Παπαδημητρίου ο νοσηλευόμενος υπάλληλος των Σ.Ε.Κ. «ερρίφθη από το παράθυρο του δεύτερου

⁸⁴ Καθημερινή, 12/12/1963, σ. 7 και Καθημερινή, 1/1/1957, σ. 7 αντίστοιχα.

⁸⁵ Καθημερινή, 15/9/1948, σ.3.

⁸⁶ Βήμα, 17/1/1951, σ. 4.

⁸⁷ Καθημερινή, 8/2/1953, σ.7.

ορόφου⁸⁸, ενώ στο σανατόριο Πεντέλης ο επιπλέον και «ανάπηρος πολέμου» άρχισε να πλήττει με μαχαίρι το στήθος, αλλά τελικά διεσώθη σε πρώτο χρόνο.⁸⁹ Επιπροσθέτως, στο σανατόριο της Πάρνηθας αυτοκτόνησε ο 28χρονος λαμβάνοντας 200 ριμιφόν, το φάρμακο της εποχής για την καταπολέμηση της φυματίωσης.⁹⁰ Μία ιδιαίτερη περίπτωση για την ηλικία και την καταγωγή αποτελεί η 21χρονη από τον Βόλο η οποία νοσηλευόταν στο σανατόριο «εργατών θαλάσσης» στην Πεντέλη όπου πήδηξε από παράθυρο του τέταρτου ορόφου με συνέπεια να βρει «τραγικό θάνατο».⁹¹ Το «πρότυπο» σανατόριο στα Μελίσσια δεν απέτρεψε τον 41χρονο να κόψει τις φλέβες του⁹², αναδεικνύοντας ότι η παροχή νοσηλείας και σε θεωρητικά ποιοτικά αναβαθμισμένους χώρους δεν απέτρεπε την εκδήλωση αυτοκτονικών συμπεριφορών.

Στα σανατόρια της χώρας «οι χτυπημένοι από τη μοίρα» κάνουν πρόβες θανάτου. Στο σανατόριο του Ασβεστοχωρίου της Θεσσαλονίκης αυτοκτόνησε «βληθείς δια σφαίρας περιστρόφου» ο 45ετής Κρητικός, ο οποίος απελπίστηκε αφού εκτός της φυματίωσης-η οποία τον βρήκε τόσο μακριά από τον τόπο του- προσβλήθηκε και από καρκίνο. Επίσης, σε σανατόριο στην Αρκαδία αυτοκτόνησε ο εκ Σουφλίου σε αυτό νοσηλευόμενος «ανοίξας την κοιλίαν του εις διάφορα σημεία δια ξυραφίου».⁹³ Στις δύο παραπάνω περιπτώσεις διαφαίνεται ότι η φυματίωση μπορεί να προσβάλλει ή να διαπιστώσουν την ύπαρξή της άνθρωποι πολύ μακριά από τον τόπο καταγωγής τους και ενδεχομένως κατοικίας τους. Αποκομμένοι από το οικείο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον επιβαρύνονται συναισθηματικά στην αντιμετώπιση της ασθένειας. Συναισθήματα ευεπίφορα σε αυτοκτονίες.

Μολονότι τη δεκαετία του 1960 η φυματίωση θεωρούνταν ότι με την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη μπορεί να αντιμετωπιστεί, οι αυτοκτονίες

⁸⁸ Καθημερινή 9/3/1952, σ. 5.

⁸⁹ Καθημερινή, 5/4/1955, σ. 5. Το γεγονός της αναπηρίας προβάλλεται ως επιβαρυντικό της ψυχολογίας του ατόμου που σε συνδυασμό με τη φυματίωση ωθεί σε τέτοιες ενέργειες.

⁹⁰ Καθημερινή, 2/2/1956, σ. 5.

⁹¹ Καθημερινή, 22/5/1957, σ. 5. Αυτή η περίπτωση είναι ενδεικτική της μεγάλης κάλυψης σε ανάγκες νοσηλείας ασφαλισμένων και των οικογενειών τους και μάλιστα από διάφορα μέρη της χώρας.

⁹² Καθημερινή, 4/12/1957, σ. 5.

⁹³ Καθημερινή, 11/4/1952, σ. 4 και Καθημερινή, 28/8/1952, σ. 3 αντίστοιχα.

νοσηλευομένων στα σανατόρια δεν παύουν. Η 33χρονη που νοσηλευόταν έπεσε από το παράθυρο του δωματίου που νοσηλευόταν στο «Σωτηρία», ενώ ο 38χρονος στο Σισμανόγλειο έκοψε τις φλέβες του χεριού και του λαιμού του με συνέπεια να βρει τον θάνατο⁹⁴ χωρίς να προβάλλεται ως επιχείρημα η επιδείνωση της υγείας, όπως κωδικοποιούνταν οι περισσότερες αυτοκτονικές πρακτικές νοσηλευομένων. Οι παραπάνω αυτοκτονίες αναδεικνύουν την αποξένωση που προκαλεί η νοσηλεία. Ο αποχωρισμός από τους οικείους ήταν επίπονος συναισθηματικά. Ο 65χρονος που αυτοκτόνησε «ριφθείς εκ του β ορόφου» στο σανατόριο της Τρίπολης το έπραξε όταν επέστρεψε από ολιγοήμερη άδεια, την οποία είχε περάσει στην οικογένειά του.⁹⁵ Η νοσηλεία που γίνεται για τον πρόσθετο λόγο να μην επιβαρυνθεί από την ασθένεια και η υπόλοιπη κοινωνία, δημιουργεί αποκλεισμούς και αισθήματα απομόνωσης στους ασθενείς. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 οι φυματικοί ασθενείς βίωναν με μεγαλύτερη ένταση την «αδικία» από την απομόνωση, καθώς αφορούσε όλο και μικρότερο τμήμα του πληθυσμού.

Συνεπώς, το σχήμα που κυριαρχεί στις αυτοκτονίες νοσηλευομένων είναι η γνώση ή η αίσθηση της επιδείνωσης της ασθένειας ή απλώς και μόνο η ύπαρξή της. Όταν δε συντρέχει αυτός ο λόγος η αιτία της αυτοκτονίας αποτιμάται ως ψυχική αποδιοργάνωση. Ο 48χρονος δημόσιος υπάλληλος, νοσηλευόμενος στο Σισμανόγλειο, αυτοκτόνησε «βληθείς δια σφαίρας περιστρόφου», αφού έπασχε από «νευρασθένειαν, καίτοι η ασθένειά του παρουσίαζεν αισθητήν βελτίωσιν».⁹⁶ Σε αυτό το σχήμα αντίληψης η ασθένεια και η εξέλιξή της σημασιοδοτεί την αυτοκτονία και καθορίζει την προσωπικότητα του ατόμου. Το σώμα του ασθενούς έχει μετατραπεί σε «μηχανή», κρίνεται για τις βιολογικές λειτουργίες του, αποστερώντας από το άτομο όλα τα άλλα στοιχεία της προσωπικότητάς του, του συναισθηματικού και ψυχικού του κόσμου. Ο ασθενής αντιμετωπίζεται «ως άλλη μια περίπτωση, στοιχείο που υποδεικνύει ότι αυτό το οποίο προσδιορίζει την υπόστασή του δεν είναι η προσωπικότητά του, αλλά η ασθένειά του».⁹⁷ Η αισθητή βελτίωση της υγείας του δεν

⁹⁴ Καθημερινή, 10/6/1964, σ. 7 και Καθημερινή, 30/8/1964, σ. 11 αντίστοιχα.

⁹⁵ Καθημερινή, 2/5/1965, σ. 13.

⁹⁶ Ελευθερία, 19/4/1950.

⁹⁷ Γιώργος Αλεξιάς, *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, ό.π., σ.σ. 114-115.

δικαιολογεί επομένως την αυτοκτονία του 48χρονου δημοσίου υπαλλήλου. Μίας και το σχήμα σκέψης που εντυπώνεται στις αυτοκτονίες ασθενών είναι η επιδείνωση της υγείας τους, η παραπάνω περίπτωση κρίνεται ως «παρεκκλίνουσα» συμπεριφορά και κατατάσσεται στο χώρο της ψυχικής υγείας, αντλώντας οικεία νοήματα που περιστρέφονται γύρω από την αυτοκτονία ως ένδειξη «νευρασθένειας».

Η σύνδεση της άρνησης θεραπείας ως ένδειξη ψυχοπαθολογίας εντοπίζεται και σε νοσηλευόμενους εξαιτίας άλλων ασθενειών Στην περίπτωση του 55χρονου νοσηλευόμενου στο άσυλο ανιάτων, ο οποίος «ριφθείς από μικρό ύψος» προσπάθησε να αυτοκτονήσει, έπασχε από τη νόσο του Πάρκινσον και υποβαλλόταν σε θεραπεία. Όμως «προσβληθείς υπό ψυχονευρώσεως δεν ήθελε να υποβληθή σε θεραπεία και δια τον λόγον αυτόν κατ' επανάληψιν είχε αποπειραθεί να αυτοκτονήσει».⁹⁸ Η παραπάνω περίπτωση αντανακλά την ισχύ του επιστημονικού λόγου διαπλεκόμενου με τον λόγο των αρχών. Οι επανειλημμένες απόπειρες αυτοκτονίας, που θεωρούνται ως ένα βαθμό «χειριστικές», μπορούν να καταλήξουν αντισυστημικές στο πλαίσιο της ιδρυματικής περιθαλψης. Με τις συνθήκες που επικρατούσαν σε ένα άσυλο ανιάτων στα 1950, η άποψη αυτή ενισχύεται. Η περίθαλψη δινόταν κατόπιν συμμόρφωσης στους κανόνες που τη διέπουν. Και όποιος αντιδρά, όποιος την κατακρίνει ταξινομείται στον χώρο της ψυχοπαθολογίας. Σε μία τέτοια δομή «εντός του ασύλου αλητοεπαιτών του κέντρου Κοινωνικής Προνοίας Πειραιώς» αυτοκτόνησε ο 59χρονος «τρόφιμος του ασύλου» λαμβάνοντας το περιεχόμενο «τριών φιαλιδίων λουμινάλ».⁹⁹ Η αυτοκτονία προβάλλει τη δυσκολία και αντίδραση στις συνθήκες διαβίωσης αυτών των «φιλανθρωπικών» αλλά και κατασταλτικών στο βάθος τους ιδρυμάτων.

Από την άλλη, η νοσηλεία δεν εξασφάλιζε απαραίτητα την απαλλαγή από τα προβλήματα επιβίωσης των φτωχότερων οικονομικά λαϊκών στρωμάτων. Κρεμασμένος από ένα δέντρο βρέθηκε ο 62χρονος νοσηλευόμενος στο «Σωτηρία», ο οποίος είχε εισαχθεί για νοσηλεία πριν από οκτώ ημέρες - όντας φυματικός- και ήταν

⁹⁸ *Καθημερινή*, 12/4/1950, σ. 3. Η επαιτεία διωκόταν με βάση τον 407ΠΚ αλλά συνεχίζει σε όλη την περίοδο να αποτελεί λόγο αστυνομικής παρέμβασης όπως αποδεικνύει και η αναφορά στα 1963 της αστυνομικής διεύθυνση ότι η δίωξή τους είναι συστηματική, *Καθημερινή*, 16/9/1963, σ. 6.

⁹⁹ *Καθημερινή*, 17/1/1950, σ. 3.

πατέρας τεσσάρων τέκνων και άπορος.¹⁰⁰ Τα προβλήματα των άπορων ασθενών δεν εξαντλούνταν με την επίτευξη της εισαγωγής στο σανατόριο κατόπιν αναμονής και «ανταγωνισμού». Η παραπάνω αυτοκτονία αντικατοπτρίζει και την πρόσθετη συναισθηματική επιβάρυνση που εκπορεύονται από το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Η ύπαρξη εξαρτώμενων μελών, απορίας, ηλικίας και ασθένειας μπορούν να ειδωθούν ως παράγοντες του απαγχονισμού του νοσηλευομένου.

Οι αυτοκτονίες νοσηλευομένων λοιπόν, αντανακλούν την ποικιλότητα της ατομικής ιδιοσυγκρασίας του ασθενή. Αποτελούν έκφραση της διασποράς του υποκειμένου της ιατρικής γνώσης και διαχείρισης, καθώς και μορφή υποκειμενικότητας. Συνιστούν μια παρέμβαση ιδιάζουσα στη σχέση του ατόμου με την ασθένεια, τη θεραπεία και το κοινωνικό υπόβαθρο όπου εκτυλίσσονται οι σχέσεις αυτές. Η αυτοκτονία είναι μια ρηξικέλευθη παρεμβολή του παθολογικού υποκειμένου κατά τη διαδικασία συγκρότησής του. Από την άλλη, η άμεση συσχέτιση στις περισσότερες περιπτώσεις της ασθένειας με την πρόκληση ψυχοπαθολογίας, που έχει ως συνέπεια την αυτοκτονία, προβάλλει μια κωδικοποίηση, η οποία απορρέει από τα ισχυρά νοήματα απόσυρσης του αυτόχειρα στον χώρο της ψυχικής υγείας, παράγοντας λόγους εξουσίας, αποπολιτικοποιώντας την αυτοκτονία και εξορίζοντάς τη στο κοινωνικό περιθώριο. Η κανονικοποίηση της αυτοκτονίας ως σύμπτωμα φυσικής ή πνευματικής ασθένειας, αποκρύπτοντας τις κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους της, αναδεικνύει πολλαπλά πεδία και στρατηγικές εξουσίας.

5.2. Το «ανίατο νόσημα»

Στο πλαίσιο της άσκησης της ιατρικής επιστήμης οι κοινωνικοί και πολιτικοί παράγοντες υποβαθμίζονται, αποδίδοντας ευθύνη στην ηθική και τη συμπεριφορά του ασθενούς. Έτσι συχνά οι καπνιστές, οι χρήστες αλκοόλ και ναρκωτικών, σεξουαλικά μεταδιδόμενες νόσοι, υπέρβαροι, κοπέλες με εκτός γάμου εγκυμοσύνη συνθέτουν ένα μέρος του καμβά όπου εκδηλώνονται τα αισθήματα ηθικής

¹⁰⁰ Καθημερινή, 6/7/1956, σ. 5.

αποδοκιμασίας και της ατομικής υπευθυνότητας για την εκδήλωση της ασθένειας.¹⁰¹ Η αντίληψη αυτή αποπολιτικοποιεί την ιατρική επιστήμη ως ουδέτερη αντικειμενική γνώση και αποστρέφει την αιτία από τις κοινωνικές και πολιτικές συνισταμένες. Συνάμα, κατασκευάζει την ταυτότητα του «ασθενούς» και τις προσδοκώμενες συμπεριφορές του.

Η ιατρική επιστήμη για να επιτύχει, πρέπει να διαχυθεί στην κοινωνία να φτάσει στην πιο απομακρυσμένη ύπαρξη. Η φροντίδα του εαυτού, η διατροφή, η υγιεινή και η αποφυγή νοσογόνων εστιών εμπίπτουν στην ιατρική διαχείριση του πληθυσμού. Η ιατρική δεν αποτελείται μόνο από τις θεραπευτικές γνώσεις, αλλά περιλαμβάνει πλέον «μια γνώση του υγιούς ανθρώπου, δηλαδή μια εμπειρία του μη νοσούντος ανθρώπου, αλλά ταυτόχρονα και έναν ορισμό του πρότυπου ανθρώπου. Αποκτά μια κανονιστική θέση στη διαχείριση της ανθρώπινης ύπαρξης, η οποία δεν τη νομιμοποιεί απλώς να μοιράζει συμβουλές περί φρόνιμης ζωής, αλλά την εξουσιοδοτεί να διαφεντεύει τις σωματικές και ηθικές σχέσεις του ατόμου και της κοινωνίας όπου ζει».¹⁰² Τη δεκαετία του 1960 σε μεγάλο βαθμό αυτό εντοπίζεται στον καρκίνο, μια πιο «ατομικοποιημένη» ασθένεια στις κοινωνικές εντυπώσεις της σε σύγκριση με τη διαχείριση της φυματίωσης την προηγούμενη δεκαετία. Ο καρκίνος αποτελεί στο συλλογικό φαντασιακό μία μάχη της ανθρωπότητας με τη νόσο με προμετωπίδα την ιατρική πρακτική.

Όπως και άλλες ασθένειες, το «ανίατο νόσημα» θεωρούνταν επαρκής και αυτόνομος λόγος αυτοκτονίας. Στην περίπτωση του 65χρονου εργάτη ο οποίος στα 1949 αυτοκτόνησε στον ηλεκτρικό σταθμό του Μοσχάτου «κατετέθη ότι έπασχεν εκ χρονίου νοσήματος, ένεκεν του οποίου, προφανώς, αυτοκτόνησε».¹⁰³ Το ανίατο νόσημα γίνεται «προφανής» λόγος για το τελευταίο αποτύπωμα του αυτόχειρα, αποκρύβοντας όλα τα άλλα συστατικά της ταυτότητάς του και τα βιώματά του. Ο άντρας που βρέθηκε απαγχονισμένος στον εξώστη της οικίας του σε χωριό της

¹⁰¹ Margaret Lock, «Ιατρική γνώση και πολιτική του σώματος», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.) , *Βιοκοινωνικότητες*, ό.π., σ.σ. 89-116 ` ειδικά σ.σ. 96-97.

¹⁰² Michel Foucault, *Η γέννηση της κλινικής*, ό.π., σ. 68.

¹⁰³ *Φωνή του Πειραιώς*, 22/9/1949 , σ. 2.

Αρκαδίας «έπασχεν εξ ανιάτου νοσήματος»¹⁰⁴ Το «ανιάτο νόσημα», που δικαιολογεί και «εκλογικεύει» την αυτοκτονία, προσβάλλει άνδρες και γυναίκες σε διάφορες ηλικιακές ομάδες. Ο 47χρονος ο οποίος στο Δαφνί περιέβρεξε τα ρούχα του με βενζίνη, τους έβαλε φωτιά και απανθρακώθηκε, «διότι έπασχεν εξ ανιάτου νοσήματος»¹⁰⁵, ενώ και η 44χρονη στη Νέα Σμύρνη πήρε μεγάλη ποσότητα αντεμπρινών, διότι έπασχε από «ανιάτη ασθένεια».¹⁰⁶ Στις παραπάνω περιπτώσεις αντανακλάται ο λόγος που περιβάλλει τις αυτοκτονικές πρακτικές, χωρίς να έχει σημασία ο ακριβής προσδιορισμός της ασθένειας, καθώς και η πολλαπλότητα των ατόμων που εντοπίζεται. Άτομα διαφορετικού φύλου, ηλικίας, κοινωνικών αναφορών και πολιτισμικών αφετηριών προβαίνουν σε αυτοκτονικές πρακτικές πάσχοντες «εξ ανιάτου νοσήματος», το οποίο αποτελεί ισχυρό στοιχείο για την αποκωδικοποίηση και κατόπιν κωδικοποίηση της αυτοκτονίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο 50χρονος κάτοικος Ηρακλείου πνίγηκε στη θάλασσα «πάσχων εξ ανιάτου νοσήματος».¹⁰⁷

Το «ανιάτο νόσημα» λοιπόν, λειτουργεί ως αναλυτικό εργαλείο για την αυτοκτονία. Στις μεγάλες ηλικίες επίσης, παρουσιάζεται ως αυτόνομος λόγος αυτοκτονίας. Η αυτοκτονία της «γριάας» στο Μεσολόγγι είναι μια τέτοια περίπτωση. Η 70χρονη χήρα ερρίφθη το πρωί από παράθυρο της οικίας της «διότι έπασχεν εξ ανιάτου νοσήματος». Επιπλέον, ο 76χρονος σε χωριό έξω από τη Χαλκίδα έπεσε στην πυρά επίσης «πάσχων εξ ανιάτου νοσήματος», ενώ και ο 80χρονος ομογενής «εξ Αμερικής, ο οποίος έκοψε τις φλέβες του με συνέπεια το θάνατό του έπασχε επίσης «εξ ανιάτου νοσήματος».¹⁰⁸ Συνάμα, ο 80χρονος που βρέθηκε πνιγμένος στον Πειραιά «εντός του φρέατος της οικίας του» προέβη στην πράξη του διότι ως «διεπιστώθη ο ατυχής γέρων έπασχεν εξ ανιάτου νοσήματος».¹⁰⁹ Προφανώς στις ηλικίες αυτές είναι

¹⁰⁴ Καθημερινή, 22/8/1963, σ. 7.

¹⁰⁵ Καθημερινή, 13/2/1951, σ. 3.

¹⁰⁶ Καθημερινή, 19/4/1955, σ. 5.

¹⁰⁷ Καθημερινή, 27/9/1961, σ. 6.

¹⁰⁸ Καθημερινή, 22/11/1952, σ. 3 ` Καθημερινή, 4/1/1956, σ. 5 ` Καθημερινή, 29/12/1963, σ. 12.

¹⁰⁹ Καθημερινή, 21/4/1948, σ. 3. Το ίδιο και ο 70χρονος που αυτοκτόνησε στο Πυριτιδοποιείο έπασχε «εξ ανιάτου νοσήματος» Καθημερινή, 24/5/1955, σ. 5. Στο ίδιο πλαίσιο είναι και η αυτοκτονία του 80χρονου ξυλουργού στη Θεσσαλονίκη ο οποίος πνίγηκε στη θάλασσα Καθημερινή, 29/11/1963, σ. 7

περισσότερο πιθανή η ύπαρξη κάποιου σοβαρού νοσήματος και κατόπιν της αυτοκτονίας κωδικοποιείται και η ερμηνεία της. Παράλληλα, όσο επεκτείνονται οι ιατρικές υπηρεσίες στην κοινωνία, οι ηλικιωμένοι γενικά ως ομάδα θεωρούνται ως κατηγορία άμεσης ανάγκης ιατρικής φροντίδας. Σε αυτή την εξέλιξη της ιατροκοποίησης των ηλικιωμένων αμελούνται συχνά οι κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές και οικονομικές συνισταμένες που τους περιβάλλουν.¹¹⁰ Οι ειδήσεις για αυτοκτονίες ηλικιωμένων, παρά την ελλειπτικότητα τους, γεφυρώνουν ως ένα βαθμό στο φάσμα ανάλυσης το προσωπικό βίωμα της ασθένειας και της περίθαλψης, που είναι αναγκαία και των κοινωνικών συμφραζομένων.

Όπως προκύπτει από ειδήσεις αυτοκτονιών ασθενών αντρών και γυναικών βιώνουν την εναγώνια, προσωπική και απροσπέλαστη, αντιμετώπιση της ασθένειας. Από την άλλη, όπως επισημαίνεται και από την ψυχιατρική, ο ασθενής που πάσχει από ανίατη ασθένεια αισθάνεται ότι πέρα από το ότι υποφέρει ο ίδιος, γίνεται βάρος στα οικεία του πρόσωπα.¹¹¹ Οι αυτοκτονίες σε αυτό το κοινωνικό υπόβαθρο αφήνουν μια αίσθηση θυσίας. Πώς αλλιώς μπορεί να ειπωθεί η αυτοκτονία του 75χρονου «εργάτη εκ Κωνσταντινουπόλεως», ο οποίος βρέθηκε κρεμασμένος με σχοινί από τη δοκό της στέγης «δια να μη γίνη βάρος εις την θυγατέρα και τον γαμβρόν του, μετά των οποίων και διέμενε στερούμενος άλλων συγγενών».¹¹²

Ωστόσο, το συναίσθημα του υποκειμένου ότι είναι «βάρος» στους άλλους αντλεί και συμβαίνει στο ιστορικά προσδιορισμένο πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον. Στις αυτοκτονίες ηλικιωμένων και των δύο φύλων αναδύονται σχέσεις και συγκρούσεις στην οικογένεια. Το παραπάνω αντιληπτικό σχήμα δε βρίσκει καλύτερη εφαρμογή του από ότι στην ιστορία της «75ετούς γριάας», η οποία έπεσε στις γραμμές του τρένου με σκοπό να διαμελισθεί από τη διερχόμενη αμαξοστοιχία, διότι «την εγκατέλειψαν τα τέκνα της, τα οποία μέχρι πρότινος της παρείχον περίθαλψιν».¹¹³ Οι

¹¹⁰ Maria Cattell, «Gender, aging and health : A comparative approach» στο Carolyn Sargent, Carolline Brettell (επιμ.), *Gender and health* , Prentice Hall, New Jersey 1996, σ.σ. 87-122 ` ειδικά σ.σ. 87-88.

¹¹¹ Βασίλης Κονταξάκης , Αθανασία Παπαδοπούλου, «Νεοπλασματικές παθήσεις και αυτοκτονικότητα» στο Β. Κονταξάκης, Λ. Λύκουρας, Μ. Χαβάκη-Κονταξάκη, Χ. Χριστοδούλου (επιμ.), *Αυτοκαταστροφική συμπεριφορά* , Βήτα, Αθήνα 2013 ,σ.σ. 169- 175 ` ειδικά σ. 173.

¹¹² *Καθημερινή*, 18/3/1953, σ. 5.

¹¹³ *Φωνή του Πειραιώς*, 29/4/1953 , σ. 1.

κοινωνικές παράμετροι που ανάγονται στις ενδοοικογενειακές σχέσεις και συγκρούσεις ενυπάρχουν και σε αυτοκτονικές πρακτικές που έχουν ως άμεση εξήγηση του «ανίατο νόσημα». Ο 66χρονος στη Νέα Φιλαδέλφεια προέβη στο «διαβημά» του διότι- όπως ανέφερε- «εγκατελείφθη υπό των τέκνων του»¹¹⁴ αναδεικνύοντας ότι τέτοιες πρακτικές αφορούν και τα δύο φύλα. Καθώς ο απόηχος μιας αυτοκτονίας επιδρά λίγο ως πολύ στους ζωντανούς, η κωδικοποίηση της αυτοκτονίας στο υπόβαθρο σωματικής οδύνης, απεμπολεί τα οποιαδήποτε ενοχικά συναισθήματα μπορεί να ανακύπτουν. Από την άλλη, ανιχνεύεται η αυτοκτονική πρακτική ως διεκδίκηση θέσεων στην οικογένεια και αναθεώρησης ή επίτευξης έμφυλων κοινωνικών ρόλων, που αφορά και τις γυναίκες μεγάλης ηλικίας. Οι αυτοκτονίες μεγαλύτερων σε ηλικία ανθρώπων σχετίζονται με τη σχέση με τα παιδιά τους. Στον Πειραιά έπεσε στις γραμμές του τρένου μία 75χρονη, αλλά διεσώθη. Η «ατυχής γραία» δήλωσε ξεκάθαρα ότι ο λόγος που αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει ήταν ότι «δεν περιεθάλπετο από τα τέκνα της».¹¹⁵ Στο πλαίσιο της επαναδιαπραγμάτευσης των όρων των οικογενειακών σχέσεων διαπιστώνουμε αυτοκτονικές πρακτικές ηλικιωμένων ανθρώπων με κοινό παρονομαστή το αίσθημα απομόνωσης, εγκατάλειψης και σε κάποιες περιπτώσεις επιβίωσης, που κατά την κοινή πολιτισμική αντίληψη «οφείλουν να δώσουν τα παιδιά». Ο επαναλαμβανόμενος χαρακτηρισμός αυτοχείρων ως «ατυχής» στη συγκεκριμένη κατηγορία του πληθυσμού ίσως να υποδηλώνει και την κοινωνικά κατακριτέα διαγωγή των υπόλοιπων μελών της οικογένειας.

Εκτός των ηλικιωμένων, το «ανίατο νόσημα» αποτελεί σε κάποιες περιπτώσεις λόγο αυτοκτονίας και νεαρής ηλικίας ατόμων. Η 25χρονη «ισραηλίτις» που έλαβε ισχυρά δόση δηλητηρίου διότι «έπασχε από ανίατον νόσημα».¹¹⁶ Ο μόλις 27 ετών άνδρας που αυτοκτόνησε στο Γαλάτσι λαμβάνοντας παραθείο έπασχε από απροσδιόριστο «ανίατο νόσημα».¹¹⁷ Επιπροσθέτως, η 33χρονη έγγαμος μητέρα δύο τέκνων που αυτοκτόνησε στη Σαλαμίνα «αποκόψασα δια μαχαίρας τον λαιμόν της», εξαιτίας

¹¹⁴ Καθημερινή, 28/9/1963, σ. 7.

¹¹⁵ Καθημερινή, 30/4/1953, σ. 5.

¹¹⁶ Καθημερινή, 17/2/1953, σ. 3.

¹¹⁷ Καθημερινή, 23/12/1964, σ. 11.

«ανιάτης» ασθένειας που δεν προσδιορίζεται.¹¹⁸ Μιας και εξέλιπαν οι κοινωνικοί λόγοι, η αυτοκτονία της δικαιολογείται από το γεγονός, αντλώντας και από ευρύτερες πολιτισμικές κατασκευές, ότι ήταν «πολύ άρρωστη». Μία ιδιαίτερη περίπτωση για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της αυτόχειρος είναι της 33χρονης έγγαμης υπηρέτριας η οποία έπεσε από την ταράτσα του σπιτιού που εργαζόταν «πάσχουσα εξ ανιάτου νοσήματος».¹¹⁹ Η γυναίκα που αυτοκτόνησε ήταν ηλικιακά μικρή για ανιάτο νόσημα, αλλά κάπως μεγάλη για υπηρέτρια, πόσο μάλλον που ήταν παντρεμένη. Η παραπάνω αυτοκτονία αναδεικνύει περιπτώσεις που η γυναίκα συνεχίζει να εργάζεται ως «υπηρέτρια» και μετά τον γάμο, αν και αυτός θεωρούνταν απαλλακτικός παράγοντας από το επάγγελμα. Γεγονός που σημαίνει ότι οι ανάγκες επιβίωσης του νοικοκυριού στα δύσκολα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια ανέτρεπαν αξίες γύρω από τον έμφυλο καταμερισμό ρόλων του νοικοκυριού.

Από την άλλη, σε κάποιες αυτοκτονίες το «ανιάτο νόσημα» έρχεται να δικαιώσει την υστεροφημία του αυτόχειρα. Επαναπροσδιορισμός των αιτίων της αυτοκτονίας συνέβη στην περίπτωση του τέως υπουργού του πολιτικού γραφείου όταν «εξηκριβώθη ότι ο αυτόχειρ προέβη εις το διαβημά του, όχι ως ανακριβώς εγράφη για οικονομικούς λόγους, αλλά διότι είχε καταληφθή από την έμμονον ιδέαν ότι έπασχεν εξ ανιάτου νοσήματος», το οποίο όμως «δεν εξηκριβώθη υπό των ιατρών».¹²⁰ Το «ανιάτο νόσημα» έστω και φαντασιακά λειτουργεί ως εργαλείο αναπροσαρμογής των λόγων της αυτοκτονίας. Κατά αυτό τον τρόπο το «ανιάτο νόσημα» ως ερμηνεία αυτοκτονικών πρακτικών γίνεται σημείο και κοινωνικό σύμβολο.

Επιπλέον, το «ανιάτο νόσημα» θεωρείται ότι αποδιοργανώνει ψυχικά το άτομο. Στην Αθήνα, στους Αμπελοκήπους, ο 45χρονος καφεπώλης έπεσε από το παράθυρο του σπιτιού του, από ύψος δηλαδή 6 μέτρων. «Ως εξηκριβώθη έπασχεν από ανιάτον νόσημα και είχε καταντήσει ψυχοπαθής».¹²¹ Στην περίπτωση του 66χρονου που στο

¹¹⁸ Καθημερινή, 31/3/1964, σ. 7.

¹¹⁹ Βήμα, 17/3/1951, σ. 4 · Καθημερινή, 17/3/1951, σ. 3.

¹²⁰ Καθημερινή, 17/9/1952, σ. 3. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις η υστεροφημία του αυτόχειρα και κυρίως η συνέχιση ζωής της οικογένειάς του, απαλλαγμένης από αρνητικά νοήματα που περιβάλλουν τον αυτόχειρα και συνάμα τους οικείους του δικαιολογεί με τη «νευρασθένεια» κυρίως το «απονενοημένο διάβημά» του, αλλά και με το «ανιάτο νόσημα» ή σοβαρές παθήσεις εξίσου.

¹²¹ Καθημερινή, 26/7/1951, σ. 3.

σπίτι του στο Ψυχικό κλείστηκε στο λουτρό με οινόπνευμα και σπέρτα, περιλούστηκε με αυτό και έθεσε πυρ με αποτέλεσμα να υποκύψει λίγο αργότερα, η διαπίστωση των αστυνομικών αρχών όπως εκφράστηκε από τον διοικητή ήταν ότι «επρόκειτο περί αυτοκτονίας οφειλομένης εις την ανίατον πάθησιν του αυτόχειρος και εις την συνεπείαν ταύτης νευρασθένειαν».¹²² Η αντίληψη που προτείνεται είναι ότι η ανίατη ασθένεια προκαλεί ψυχική αποδιοργάνωση. Ωστόσο, στην παραπάνω αυτοκτονία ο εξαιρετικά βίαιος τρόπος που επιλέχθηκε και η ηλικία του άντρα θα κατέτασσε την αυτοκτονία στη νευρασθένεια και έπονται άλλες ενισχυτικές παράμετροι του αυτόχειρα όπως είναι η ανίατη πάθηση.

Όπως δομείται έτσι και αποδομείται ο λόγος που ερμηνεύει την αυτοκτονία ως ασθένεια. Ανάλογα με το πόρισμα των αστυνομικών αρχών θα ερμηνευτεί και η αυτοκτονία, παρά τις διαβεβαιώσεις του αυτόχειρα. Ο 57χρονος παραγγελιοδόχος, ο οποίος ενώ βρισκόταν στο γραφείο του εβλήθη με σφαίρα περιστρόφου στον κρόταφο, άφησε εφτά επιστολές στη σύζυγο, σε δημόσιους οικονομικές υπηρεσίες, συγγενείς και την αστυνομία, όπου σε αυτή την τελευταία αναφέρει : «Αυτοκτονώ. Μην αναζητήσετε τα αίτια της αυτοκτονίας μου. Δεν μπορώ να ανθέξω πια στη μακροχρόνιο ασθένειά μου». Ωστόσο, η τελευταία προτροπή του άφησε ασυγκίνητες τις αρχές οι οποίες κατέληξαν ότι είχε οικονομικά προβλήματα, εξαιτίας ότι ήταν «πλουτίσας επί κατοχής» -χαρακτηρίζοντας μέσω του υποκειμένου και την πράξη- έπρεπε να πληρώσει φόρους και «τελευταίως δυσχερών να φανή συνεπής προς τις υποχρεώσεις του κατετρώχετο από νευρασθένειαν».¹²³ Η παραπάνω περίπτωση αναδεικνύει την ισχύ της άνωθεν κατασκευής του λόγου. Τα πολλαπλά διαβήματα που έκανε ήταν ερέθισμα για την ταξινόμηση του στον χώρο της ψυχικής υγείας, αγνοώντας επιδεικτικά την αιτία που το υποκείμενο της πράξης ήθελε να προβάλλει.

Το «ανίατο» νόσημα συνυπάρχει με άλλες ασθένειες που δικαιολογούν και καθορίζουν την αυτοκτονική πρακτική. Το «καρδιακό νόσημα» είναι μία από αυτές. Ενδεικτικά, ο 66χρονος ζαχαροπλάστης που αυτοκτόνησε στο σπίτι του στην Καλλιθέα «βληθείς δια σφαίρας περιστρόφου εις τον δεξιόν κρόταφον διότι έπασχεν

¹²² Καθημερινή, 31/3/1953, σ. 5.

¹²³ Βήμα, 6/7/1951, σ. 4.

εκ καρδιακού νοσήματος». ¹²⁴ Το άτομο αδυνατώντας να εσωτερικεύσει τη σωματική οδύνη προτιμά να αυτοκτονήσει. Εξαιτίας «ανιάτου καρδιακού νοσήματος» αυτοκτόνησε και ο 62χρονος καθηγητής της Αγγλικής «βληθείς δια κυνηγετικού όπλου εις την καρδιάν». ¹²⁵ Η σφαίρα τραυμάτισε θανάσιμα το όργανο που χώλαινε και έφερε το υποκείμενο στη συνειδητοποίηση του σίγουρα επικείμενου θανάτου, η επιλογή του οποίου αποδέσμευε το άτομο από την άγνωστη επιβεβαίωσή του. Με διαφορετικό τρόπο, αλλά για τον ίδιο λόγο να προβάλλεται –το καρδιακό νόσημα– αυτοκτόνησε ο 55χρονος εργάτης στη Νέα Ιωνία «απαγχονισθείς με την ζώνη της πυτζάμας του». ¹²⁶ Στις μέσες ηλικίες η ύπαρξη καρδιακού νοσήματος φαντάζει ως ιδιαίτερα πιθανή. Ωστόσο, προσβάλλει και νεαρά άτομα. Ο 28χρόνος υπάλληλος του σταθμού Α βοηθειών αυτοκτόνησε «εντός αυτού» λαμβάνοντας ισχυρή δόση «κυανιούχου καλίου». Ο θάνατός του επήλθε «κεραυνοβόλως» και έπασχε «εκ καρδιακού νοσήματος». ¹²⁷ Η πάθηση της καρδιάς του νεαρού αυτόχειρα προβάλλεται σε αυτό το αναλυτικό πλαίσιο ως ενισχυτικός παράγοντας της αυτοκτονίας του. Ο επινοημένος λόγος που κωδικοποιεί την αυτοκτονία εξετάζει τη φυσική κατάσταση του αυτόχειρα ως καθοριστικού παράγοντα αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς, ανεξάρτητα από την ηλικία του και άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά.

Εξάλλου, η επιληψία λόγω και της νευρολογικής διαταραχής που επιφέρει συναντάται ως πάθηση που προκαλεί τη «νευρασθένεια», η οποία τελικά ωθεί στην αυτοκτονία. Ο 29χρονος στο Λιόπεσι που βρέθηκε απαγχονισμένος «από ελαίαν» εμπίπτει σε αυτή την κατηγορία. ¹²⁸ Απαγχονισμένος επίσης βρέθηκε σε χωριό της Κρήτης 47χρονος «επιληπτικός» άντρας. ¹²⁹ Στην περίπτωση της διπλής απόπειρας αυτοκτονίας στο Περιστέρι ο 38χρονος οικοδόμος, ο οποίος έπασχε από «τραυματική επιληψίαν» μιμήθηκε την 24χρονη παντρεμένη γυναίκα με την οποία συζούσε, λαμβάνοντας μεγάλη δόση «καταπραϋντικών φαρμάκων». Ενώ ο λόγος

¹²⁴ Καθημερινή, 21/6/1950, σ. 3.

¹²⁵ Φωνή του Πειραιώς, 26/8/1949, σ. 2.

¹²⁶ Καθημερινή, 12/11/1952, σ. 3.

¹²⁷ Καθημερινή, 16/1/1955, σ. 6.

¹²⁸ Καθημερινή, 18/3/1955, σ. 5.

¹²⁹ Καθημερινή, 3/9/1963, σ. 7.

είναι η έλλειψη χρημάτων που ζητούσε ο σύζυγος για να χορηγήσει το διαζύγιο¹³⁰, η ύπαρξη της ασθένειας κρίνεται άξια αναφοράς αναπαράγοντας τη διαδεδομένη αντίληψη της σύνδεσης νόσου και αυτοκτονικής πρακτικής. Το ίδιο συμβαίνει σε περιπτώσεις συγκρούσεων ανάμεσα στα δύο φύλα, όπου η επιληψία είναι η αιτία των οικογενειακών διενέξεων.¹³¹ Η επιληψία ως «λόγος» αυτοκτονίας εντοπίζεται όπως είδαμε και στα δύο φύλα, σε νεαρότερα άτομα και με διαφορετική οικογενειακή κατάσταση.¹³² Είναι ασθένεια που σε οξύτατη μορφή θεωρείται ότι είναι λόγος για την αποτροπή της πολιτικής εξορίας.¹³³ Η επιληψία αποτελούσε επίπονη ασθένεια από νεαρή ηλικία και δύσκολη στην περίθαλψή της. Ο 18χρονος που έπεσε στις ρόδες αυτοκινήτου και «συνεθλίβη» ήταν «άεργος και ψυχοπαθής λόγω επιληψίας».¹³⁴ Η ύπαρξη της ασθένειας υποδηλώνει την κοινωνική και ψυχική διαταραχή του ατόμου. Και προβάλλεται ως επαρκής λόγος αυτοκτονίας.

Η πανσπερμία ασθενειών που περιβάλλουν την αυτοκτονία ενισχύει τη δύναμη του λόγου και αναπαράγει το πολιτισμικό στερεότυπο της διασύνδεσης ασθένειας κι αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς. Ενδεικτική των παραπάνω είναι η αυτοκτονία του 62χρονου στο νοσηλευτικό ίδρυμα του Μετοχικού Ταμείου παρά τα Ηλύσια «πάσχων εκ στηθάγχης».¹³⁵ Επίσης, ο 76χρονος που αυτοκτόνησε δια απαγχονισμού σε χωριό της περιφέρειας Πατρών έπασχε από «έλκους στομάχου».¹³⁶ Η οποιαδήποτε ασθένεια λοιπόν, μπορεί να εκληφθεί ως αιτία αυτοκτονίας. Η 67χρονη από την

¹³⁰ *Καθημερινή*, 28/3/1957, σ. 5.

¹³¹ Αναφέρομαι στην απόπειρα αυτοκτονίας μιας γυναίκας, η οποία έλαβε «βρωμιούχο κάλιο» για να αυτοκτονήσει, «διότι πάσχουσα εξ επιληψίας δεν διήγεν αρμονικό βίον μετά του συζύγου της», *Καθημερινή*, 25/6/1950, σ. 5.

¹³² Η 28χρονη που έπεσε σε φρέαρ για να πνιγεί στη Ν. Φιλαδέλφεια είναι μία περίπτωση *Καθημερινή*, 4/8/1957, σ. 8. Η 26χρονη μητέρα τριών τέκνων έλαβε αρσενικό στην Πάτρα για να αυτοκτονήσει «διότι έπασχεν εξ επιληψίας» *Καθημερινή*, 7/8/1957, σ. 6..

¹³³ Ο επιληπτικός πολιτικός κρατούμενος του Άη Στράτη είχε έρθει για νοσηλεία καθώς έπασχε από «επιληψία» βαρείας μορφής». Ο επανεκτοπισμός του θεωρείται ότι φέρει το σοβαρό κίνδυνο μέχρι και θανάτου του από τις συνθήκες που επικρατούσαν στην εξορία και θα επιδεινώναν την υγεία του *Αυγή*, 13/2/1960, σ. 1.

¹³⁴ *Καθημερινή*, 21/6/1958, σ. 5.

¹³⁵ *Βήμα*, 17/3/1951, σ. 4 · *Καθημερινή* 17/3/1951, σ. 3.

¹³⁶ *Καθημερινή*, 9/12/1955, σ. 5.

Κορινθία που έπεσε από τον εξώστη του πρώτου ορόφου και τραυματίστηκε θανάσιμα στο κρατικό νοσοκομείο Πειραιά νοσηλευόμενη ως «πάσχουσα εκ γλαυκώματος» emπίπτει σε αυτή την περίπτωση.¹³⁷ Η ασθένεια όσο ιδιόρρυθμη και σπάνια και αν ακούγεται αν θεωρείται ανίατη προβάλλεται ως αιτία για αυτοκτονίες. Η 71χρονη που έπεσε από την ταράτσα του σπιτιού της έπασχε από «ελεφαντίασιν, η οποία είναι ανίατος και την είχε κατανήσει νευρασθενική». Η γυναίκα αυτή, αφού μόλις πριν λίγες ημέρες έχασε την αδερφή της – γεγονός που επέτεινε τη «νευρασθένειά» της- άφησε και επιστολή στις ανηψιές της «γαλλιστί» όπου απολογούνταν που θα τις λυπήσει, αλλά «δεν δύναται να γίνει διαφορετικά».¹³⁸ Το ίδιο και ο 55χρονος υποδηματοποιός «πάσχων εκ κιρρώσεως» αυτοκτόνησε στην Αθήνα πέφτοντας στις ρόδες «αυτοκινήτου-ψυγείου».¹³⁹ Από την άλλη, η 46χρονη χήρα στα Κάτω Πατήσια που ήπια βενζίνη με σκοπό το θάνατό της προέβη στην πράξη της «διότι έπασχεν εκ χολολιθιάσεως».¹⁴⁰ Οι παραπάνω περιπτώσεις υποδηλώνουν το αναλυτικό σχήμα που περιβάλλει τις αυτοκτονίες, το οποίο εκκινεί από την αναζήτηση της φυσικής κατάστασης του αυτόχειρα εξαιτίας της αντίληψης ότι η σωματική ασθένεια αποτελεί έδαφος στο οποίο εκδηλώνονται αυτοκτονικές συμπεριφορές.

Συνάμα, οι αυτοκτονίες «λόγω ανίατου νοσήματος» συνοδεύονται από πληροφορίες για τις οικογενειακές σχέσεις του αυτόχειρα. Ο 45χρονος δασοφύλακας ο οποίος αυτοκτόνησε στα Σούρμενα «βληθείς δια σφαίρας όπλου Μάνλιγερ» εκτός του ότι έπασχε από ανίατο νόσημα «η σύζυγός του επέμενεν όπως εν ζωή της μεταβίβαση την οικία του».¹⁴¹ Η αποδιοργάνωση των οικογενειακών σχέσεων με βάση την ασθένεια είναι δεδομένη. Και το βίωμα του επερχόμενου θανάτου. Το «ανίατο νόσημα» δεν προστατεύει και άτομα με θεωρητικά ισχυρές αντιστάσεις στην αυτοχειρία. Αυτό αναδεικνύει ο 54χρονος ιεροψάλτης, ο οποίος βρέθηκε

¹³⁷ Καθημερινή, 22/9/1964, σ. 7.

¹³⁸ Καθημερινή, 3/4/1953, σ. 5.

¹³⁹ Καθημερινή, 23/6/1964, σ. 14.

¹⁴⁰ Καθημερινή, 5/5/1957, σ. 7. Την ίδια χρονιά στη Μυτιλήνη αυτοκτόνησε ένας εργάτης «ριφθείς εις την θάλασσαν», ο οποίος έπασχε «εξ ασθενείας του προστάτου» Καθημερινή, 18/6/1957, σ. 7.

¹⁴¹ Καθημερινή, 27/3/1951, σ. 3.

κρεμασμένος στην κληματαριά της αυλής του σπιτιού του, «πάσχων εξ ανιάτου νοσήματος»¹⁴², καταδεικνύοντας τη δύναμη του βιώματος και του κανόνα.

Από την άλλη, αυτοκτονικές πρακτικές εντοπίζουμε και σε μέλη της οικογένειας των ασθενών. Αυτές συνήθως συμβαίνουν, διότι το υγιές μέλος της οικογένειας δεν έχει να συνδράμει οικονομικά στη θεραπεία του μέλους που νοσεί. Όταν η κυβέρνηση ανακοίνωνε την πρόθεσή της να ληφθούν μέτρα έτσι ώστε να μη γίνονται δεκτοί στα κρατικά νοσοκομεία οι «πάσχοντες εξ ανιάτων νόσων»¹⁴³, το πρόβλημα εντάθηκε. Το μέτρο εφαρμόστηκε τα επόμενα χρόνια στερώντας τη δυνατότητα περίθαλψης -πέρα από κάποια «άσυλα ανιάτων» με όλους τους συνειρμούς που απορρέουν από αυτά και τη δεδομένη ανεπάρκειά τους στην κάλυψη των αναγκών των ασθενών- και επιβαρύνοντας τους ήδη φτωχούς σε αρκετές περιπτώσεις οικογενειακούς προϋπολογισμούς. Το συναίσθημα ότι αφήνει ανυπεράσπιστο τον οικείο του που νοσεί, τον καθιστά φαντασιακά υπεύθυνο για τον θάνατό του. Σε αυτό το πολιτικό περιβάλλον, 24χρονος ναύτης έπληξε με μαχαίρι την κοιλιά του για να αυτοκτονήσει, «διότι δεν είχε χρήματα να αγοράσει τα φάρμακα για τη βαρεία άρρωστη μητέρα του».¹⁴⁴ Επίσης, η νεαρή εργάτρια που έλαβε δηλητήριο «εντός της οικίας της» προέβη στην πράξη της, διότι ο πενιχρός μισθός δεν της επέτρεπε να «διαθρέψει τον πατέρα και την αδελφή της, οι οποίοι είναι ασθενείς».¹⁴⁵ Η αδυναμία συνδρομής και επίτευξης του ανατιθέμενου κοινωνικού ρόλου ωθεί σε αυτοκτονίες. Η πολιτική συνθήκη που συμβαίνουν οι αυτοκτονίες αυτές ανακύπτει ως ιδιαίτερα εχθρική για τα κατώτερα εισοδηματικά λαϊκά στρώματα. Στα 1963 εξέπνευσε στο λαϊκό νοσοκομείο η 52χρονη γυναίκα όπου είχε διακομισθεί με καθολικά εγκαύματα συνεπεία της αυτοπυρπολήσεώς της εξαιτίας του γεγονότος ότι ο σύζυγός της «έπασχεν από ανιάτον νόσημα».¹⁴⁶ Φαίνεται ότι το ενδεχόμενο απώλειας του συντρόφου, η πεποίθηση αδυναμίας αποτροπής του και η φαντασιακή αίσθηση της έμφυλης κοινωνικής απομόνωσης που συνεπαγόταν, ωθούσε φορές σε αυτοκτονικές

¹⁴² Καθημερινή, 6/6/1950, σ. 5.

¹⁴³ Καθημερινή, 2/8/1963, σ. 6.

¹⁴⁴ Φωνή του Πειραιώς, 5/5/1953, σ. 1.

¹⁴⁵ Καθημερινή, 13/4/1951, σ. 3.

¹⁴⁶ Καθημερινή, 16/5/1963, σ. 7.

συμπεριφορές. Ακόμα πιο χαρακτηριστική είναι η αυτοκτονία της 62χρονης που ακολούθησε αμέσως τον σύζυγό της, ο οποίος έπεσε στο κενό από το δωμάτιο κλινικής που νοσηλευόταν, αν και δεν είχε κάποια ανήκεστη βλάβη. Μόλις ο 65χρονος «ερρίφθη εις το κενόν», εξαιτίας «μεγίστης απογοητεύσεως», τον ακολούθησε η 62χρονη σύζυγός του, η οποία τον «υπερηγάπα».¹⁴⁷ Πέρα από το συναισθηματικό δέσιμο των δύο συζύγων, η απόφαση του άντρα να αυτοκτονήσει άφηνε χωρίς πολλά περιθώρια κοινωνικής διαβίωσης τη σύζυγό του, γεγονός που ίσως επέδρασε στην αυτοκτονία της.

Σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω, σε κάποιες περιπτώσεις ο ίδιος ο ασθενής με «ανίατο νόσημα» επιλέγει τον θάνατο τον δικό του, αφού προηγουμένως θανατώσει το «εξαρτώμενο» μέλος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «οικογενειακή τραγωδία» στη Νέα Φιλαδέλφεια που συνέβη στα 1957. Ο 57χρονος καταγόμενος από τη Μικρά Ασία σοφέρ – «μέχρι χθες υποδειγματικός σύζυγος και πατέρας τριών τέκνων» - αυτοκτόνησε «βληθείς δια σφαίρας περιστρόφου», αφού προηγουμένως με το ίδιο όπλο «εξετέλεσε κατά κυριολεξίαν» τη συνομήλικη σύζυγό του εντός του δωματίου τους όπου αυτή κοιμόταν. Ο σοφέρ που ζούσε αρμονικά με τα τρία τέκνα του προσεβλήθη από όγκο στον δεξιό οφθαλμό, ο οποίος αφαιρέθηκε και παρόλο που ήταν καλοήθης έχασε το φως του με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εργασθεί και από τότε άρχισαν τα προβλήματα. «Η δυστυχία ήρχισε να πλήττει σκληρά την οικογένειαν και ο σοφέρ κατελήφθη από μελαγχολίαν». Όταν δε πήγε στον ειδικό ιατρό και διαπίστωσε ότι αντιμετωπίζει παρόμοιο πρόβλημα και στο άλλο μάτι «απελπισθείς διότι θα ετυφλούτο τελείως και φανταζόμενος ότι έχει προσβληθή από καρκίνον» αποφάσισε να γράψει ένα σημείωμα στον αδερφό του για να τον παρακαλέσει όπως φροντίσει τα τρία ανήλικα παιδιά του και την «ημιπαράλυτη» αδερφή τους για την οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή μεριμνούσε ο ίδιος. Ο «τραγικός ήρωας» εξηγεί τους «ήδη γνωστούς λόγους» του δράματος και ο ίδιος λέει στην επιστολή στον αδερφό του ότι πρώτα θα σκοτώσει τη γυναίκα του, «διότι με την αθώα ψυχή της δεν θα μπορέσει να ζήσει και να μεγαλώσει τα παιδιά».¹⁴⁸ Η αδυναμία εργασίας λόγω αναπηρίας προκάλεσε την αποδιοργάνωση της οικογενειακής ζωής, αναδεικνύοντας

¹⁴⁷ Καθημερινή, 22/4/1964, σ. 8.

¹⁴⁸ Καθημερινή, 6/6/1957, σ. 6.

και την απουσία ως ένα βαθμό του κράτους πρόνοιας. Από την άλλη, στην παραπάνω περίπτωση αναδεικνύονται πολιτισμικές αντιλήψεις που παρεισφρεύουν στις έμφυλες σχέσεις στην οικογένεια. Ο άντρας, ως αρχηγός της οικογένειας, σκέφτηκε να απαλλάξει τη γυναίκα του από τις δυσκολίες επιβίωσης που θα προέκυπταν, αφού θεωρούσε ότι η έμφυλη ταυτότητά της δε θα εξασφάλιζε την επιβίωση στα παιδιά τους. Για αυτό απευθύνθηκε στον αδερφό του, ο οποίος θα ήταν σε θέση λόγω φύλου να μεριμνήσει για τα ορφανά πλέον παιδιά του. Στο σημείο αυτό διαγράφεται ότι η απόφαση του άντρα είναι η μόνη ισχύουσα για την οικογένεια και επηρεάζει αποφασιστικά τα υπόλοιπα μέλη.

Εξάλλου, η «ανίατη ασθένεια» επιδείνωσε τη ζηλοτυπία ενός άντρα στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος δολοφόνησε τη φίλη και κατόπιν έλαβε βιτριόλι για να αυτοκτονήσει. Βρέθηκε αναισθητός στην περιοχή του Λευκού Πύργου και εξέπνευσε στο νοσοκομείο που μεταφέρθηκε.¹⁴⁹ Στην παραπάνω περίπτωση η ζηλοτυπία οξύνεται με την ανακάλυψη της «ανιάτης ασθένειας», αφού διακατέχεται το άτομο από έντονα αισθήματα μειονεξίας και κατωτερότητας. Ο άντρας προφανώς θεώρησε ότι ως «άρρωστος», δε θα ήταν πια επιθυμητός πλέον, δε θα ήταν ικανός να συνάψει γάμο με τη γυναίκα και να δημιουργήσουν οικογένεια, αφού η ασθένεια λειτουργούσε ως ανασταλτικός παράγοντας σε αυτή την προοπτική. Το αίσθημα κατωτερότητας, αλλά και το αίσθημα κτητικότητας αποτέλεσαν το υπόστρωμα της πράξης του.

Ο Marx -μεταφράζοντας και παρεμβαίνοντας σε μία περίπτωση που παρουσιάζει ο Peuchet- παρουσιάζει πώς επιδρούν τα «αισθήματα μειονεξίας» που περιβάλλουν στη σχέση του ασθενή - για του οποίου την πάθηση η «επιστήμη είναι ανίσχυρη» - με τη σύντροφό του.¹⁵⁰ Αναφέρεται στην αυτοκτονία μίας γυναίκας, η οποία πνίγηκε ύστερα από υπερβολική ζηλοτυπία του συζύγου της, ο οποίος άρχισε να παραμορφώνεται ύστερα από μια σπάνια πάθηση. Τα αισθήματα αυτοπεποίθησης που είχε πριν μεταβλήθηκαν «σε δειλία». Άρχισε τότε να περιορίζει τη νεαρή σύζυγό του και να διαπληκτίζονται συχνά. Αυτές οι πράξεις του ασθενή συζύγου είχαν

¹⁴⁹ Καθημερινή, 25/3/1962, σ. 12.

¹⁵⁰ Στη συγκεκριμένη περίπτωση η έντονη ζηλοτυπία του συζύγου επέφερε την αυτοκτονία, Karl Marx, *Περί αυτοκτονίας*, ό.π., σ.σ. 22–23.

καταδικάσει- όπως υποστηρίζει ο Marx παραβάλλοντας και τις πολιτικές απόψεις για την αστική κοινωνία- τη γυναίκα «σε ανυπόφορη σκλαβιά» την οποία επέβαλε ο σύζυγός της «βασιζόμενος στον αστικό κώδικα και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας» , διότι «η γυναίκα αποτελεί μέρος του νοικοκυριού του». Βλέπουμε ότι ο Marx μέσα από την αυτοκτονία της γυναίκας εκθέτει τα επιχειρήματά του για το αίσθημα ιδιοκτησίας που αλλοτριώνει τα άτομα στην αστική κοινωνία. Ένα σχήμα που μπορεί να εκληφθεί ως αρχή του μαρξιστικού σχήματος βάσης-οικοδομήματος που θα αναλύσει στα «ώριμα» έργα του. Επίσης, ο Marx αναλύει τα άτομα ως υποκείμενα στην αστική κοινωνία που ζουν, η οποία επιδρά καθοριστικά στα συναισθήματά τους και στη σχέση μεταξύ των φύλων. Από την άλλη βλέπει την αυτοκτονία ως απόρροια της καταπίεσης του ζηλόφθονα συζύγου, αναδεικνύοντας την πολιτική σημασία της στο μικροεπίπεδο εξουσίας των έμφυλα προσδιορισμένων σχέσεων όπως εκφράζονται και στο γάμο. Στο άλλο επίπεδο-αυτό των επιπτώσεων στις κοινωνικές σχέσεις του «ανίατου» νοσήματος- διακρίνεται ότι επιφέρει αισθήματα κατωτερότητας, αποδιοργανώνει σχέσεις, ενδεχομένως παρωθεί σε αυτοκτονικές πρακτικές, προκαλεί συγκρούσεις ανάμεσα στα δύο φύλα.

Συνεπώς, από πολλαπλούς πολιτισμικούς, κοινωνικούς και θεσμικούς τόπους εκφράζεται η πεποίθηση ότι η ύπαρξη σωματικής ασθένειας-ως το πιο αδύναμο σημείο του ατόμου- ενδεχομένως να προκαλέσει αυτοκτονικές συμπεριφορές. Ιδιαίτερα, όταν η ασθένεια θεωρείται από την ιατρική «ανίατη», καθίσταται αυτόνομος και μονολιθικός λόγος αυτοκτονίας. Η ιατρική διαχείριση της ζωής σταδιακά και σταθερά διαχεόταν στο κοινωνικό σώμα. Βασικό «ανίατο νόσημα» μετά την κάμψη της θνησιμότητας της φυματίωσης, αποτέλεσε ο καρκίνος. Στην αντιμετώπισή του συνασπίστηκαν πολλαπλές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

5.3. Ο «αντικαρκινικός αγώνας»

Το «ανίατο νόσημα» τελικά αντικατοπτρίζει ποικίλες ασθένειες, αν και κάποιες από αυτές είναι συνώνυμες της αδυναμίας αντιμετώπισής τους. Ο καρκίνος είναι από τις σκληρότερες μορφές της. Από διάφορες διαχρονικές και διατοπικές επιστημονικές μελέτες εκτιμάται ότι «οι ασθενείς με καρκίνο αυτοκτονούν δύο φορές συχνότερα

από τον γενικό πληθυσμό». Ο κίνδυνος είναι μεγαλύτερος στους ασθενείς με ψυχιατρική διαταραχή -εκτιμάται ότι περίπου 40% των ογκολογικών ασθενών «πάσχουν από ψυχιατρική διαταραχή»- αφού υπολογίζεται ότι περίπου το 60% αναπτύσσουν αυτοκτονικό ιδεασμό ιδιαίτερα τις πρώτες μέρες που μαθαίνουν ότι έχουν νοσήσει.¹⁵¹ Ο καρκίνος ιδιαίτερα προκαλούσε αυτοκτονίες λόγω της γνώσης της αδυναμίας αντιμετώπισής του και της μεγάλης θνησιμότητάς του.

Στην περίπτωση του 70χρονου, ο οποίος «ηυτοκτόνησε ριφθείς εις την θάλασσα», οι ανακρίσεις έδειξαν ότι ο «ατυχής γέρων έπασχεν εκ καρκίνου» και είχε εκδηλώσει τάσεις αυτοκτονίας και στο παρελθόν.¹⁵² Στα 1950 οι λιμενικές αρχές στον Πειραιά περισυνέλεξαν το πτώμα του 70χρονου μικροπωλητή, ο οποίος είχε αυτοκτονήσει πέφτοντας στη θάλασσα, ο οποίος « έπασχεν εκ καρκίνου, είχε δε πολλάκις εκδηλώσει τάσεις αυτοκτονίας».¹⁵³ Κατά τη διάρκεια του βιώματος και της γνώσης της πάθησης εκδηλώνονται αυτοκτονικές πρακτικές υποδηλώνοντας την έξαρση των συναισθημάτων. Η γνώση της προοπτικής της ήττας προβάλλεται ως λόγος για την αυτοκτονία του 58χρονου αυστριακού γιατρού-ραδιολόγου ο οποίος αυτοκτόνησε «λαβών ισχυρά δόσιν βερονάλ διότι έπασχεν από καρκίνο».¹⁵⁴

Το άτομο που ασθενεί σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνο για την κατάστασή του. Μία τέτοια άποψη αντανακλά την καπιταλιστική νοοτροπία, η οποία διακατέχεται από την ατομιστική λογική.¹⁵⁵ Όμως, διαμορφώνοντας παράλληλα ηθικά πεδία, σε έρευνα της τοπικής αστικής εφημερίδας του Πειραιά στα 1955, γιατροί, οι οποίοι επεσήμαναν την αύξηση των καρδιοπαθειών, της στηθάγχης, του έλκους στομάχου ακόμα και του καρκίνου, θεωρούσαν ότι αυτές εκδηλώνονται σε μεγαλύτερη συχνότητα στις πόλεις και σε μικρότερες ηλικίες, γεγονός που υποδηλώνει ότι είναι ψυχοσωματικές νόσοι εξαιτίας του έντονου ρυθμού της αστικής μεταπολεμικής ζωής. Η προτροπή γιατρών του Πειραιά –ενέχοντας και ηθικά

¹⁵¹ Βασίλης Κονταξάκης, Αθανασία Παπαδοπούλου, «Νεοπλασματικές παθήσεις και αυτοκτονικότητα», ό.π.

¹⁵² *Καθημερινή*, 10/8/1950, σ. 5.

¹⁵³ *Φωνή του Πειραιώς*, 9/8/1950, σ. 2.

¹⁵⁴ *Καθημερινή*, 14/11/1950, σ. 5.

¹⁵⁵ Γιώργος Αλεξιάς, *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, ό.π., σ.σ. 155-156.

συστατικά- είναι να «περιορισθήτε στις φροντίδες εκείνες που συνδέονται βασικά με τον βιοπορισμόν σας. Μη ζητάτε πολλά. Δηλαδή μην αυξάνεται τις αξιώσεις από τον εαυτό σας» και κάνοντας τη ζωή «πιο λιτή» θα έχετε το μόνο «φάρμακο», το οποίο μπορεί να αποδειχτεί «θαυματουργό».¹⁵⁶ Η υπομονή και η αποφυγή των εντάσεων συνάδει με τις πολιτικές και ηθικές παραινέσεις όπως εκφράζονται από την κρατική και θρησκευτική εξουσία, αποκαλύπτοντας τα πολλαπλά πεδία διάχυσης των λόγων τους. Προφανώς για τα εργατικά στρώματα με τον εναγώνιο εξαντλητικό καθημερινό αγώνα επιβίωσης η παραπάνω προτροπή δεν μπορούσε να βρει πρόσφορο έδαφος.

Η σύνδεση ψυχικής υγείας και καρκίνου είχε επισημανθεί και από άγγλο καρκιнологό στα 1954. Ο δημοφιλής χειρουργός, ο οποίος είχε 45ετή εμπειρία επί του καρκίνου, υποστήριζε ότι μία στις τρεις περιπτώσεις καρκίνου «προκαλείται από την έλλειψιν ψυχικής ευφορίας». Συνάμα, προέβαλλε ως σημαντική παράμετρο της θεραπείας τη διάθεση του ατόμου και τη θέλησή του να αντιμετωπίσει την ασθένεια, αναδεικνύοντας ως σημαντική την ψυχική διάθεση σε συνδυασμό με τις ιατρικές πρακτικές για την επιβίωση του ατόμου το οποίο είχε προσβληθεί από τη νόσο. Όσον αφορά στη γέννηση του καρκίνου, διαπιστώνει ότι οι ιατροί αποφεύγουν να θίξουν το θέμα της ψυχικής διάθεσης και προσπαθεί επιστημονικά να αποδείξει ότι η «ψυχική κατάθλιψις και αι εσωτερικαί συγκρούσεις», αλλοιώνουν λειτουργίες της χολής και κατ' επέκταση του εγκεφάλου, που μπορούν να είναι υπεύθυνες για καρκινογενέσεις.¹⁵⁷ Πέρα από την ενδεχόμενη συσχέτιση της ψυχοπαθολογίας με την εκδήλωση καρκίνου, ψυχιατρικές μελέτες σε ποικίλα χωροχρονικά πλαίσια έχουν διαπιστώσει ότι η αντιμετώπιση της ασθένειας χωλαίνει όταν εντοπίζεται ψυχιατρική διαταραχή και συγκεκριμένα κατάθλιψη, η οποία αυξάνει τη θνησιμότητα των

¹⁵⁶ *Φωνή του Πειραιώς*, 26/1/1955, σ.σ. 1-2. Τα περιστατικά στα οποία αναφέρονται οι γιατροί και ξεφεύγουν από τον πίνακα γνώσης στη δεδομένη χρονικά στιγμή είναι για νεαρές γυναίκες και μητέρες που παρουσίασαν καρκίνο – ενώ «βέβαια δεν κάπνιζαν» - η εμφάνιση έλκους στομάχου σε νεαρούς άνδρες και η αύξηση του αριθμού αντρών κυρίως 35-40 ετών με καρδιακά προβλήματα σε αντίθεση με το χωριό που οι άνθρωποι ζούνε περισσότερο. Στην εξέλιξη της ιατρικής γνώσης τα ερωτήματα αυτά απαντήθηκαν, ωστόσο βλέπουμε την «ευθύνη» του ασθενή στη γέννηση της ασθένειας, αφού ιατρικά δε μπορεί να απαντηθεί.

¹⁵⁷ *Καθημερινή*, 9/7/1954, σ. 1.

ασθενών με καρκίνο, εξαιτίας και της «συνυπάρχουσας αυτοκτονικότητας», σε αρκετές περιπτώσεις.¹⁵⁸

Από την άλλη, συζήτηση μεγάλη έγινε για τη σχέση του καπνίσματος με τον καρκίνο. Όταν αποφάνθηκε η ιατρική επιστήμη ότι αυτή η σχέση είναι ισχυρή, κυρίως για τον ιδιαίτερα θανατηφόρο καρκίνο του πνεύμονα, η διακοπή του καπνίσματος αποτελούσε μονόδρομο για τον υποψήφιο ασθενή. Όμως, λόγω κυρίως των ανταγωνισμών μερίδων της αστικής τάξης, η συζήτηση επεκτάθηκε στη μόλυνση του περιβάλλοντος. Ύστερα από έρευνες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, η βρετανική ιατρική εταιρεία δήλωσε ότι «απεδείχθη ότι το κάπνισμα προκαλεί καρκίνο του πνεύμονος», μιας και από στατιστικές μελέτες ότι οι «μανιώδεις καπνισταί παρουσιάζουν ποσοστόν θνησιμότητος μέχρι 30πλασίου εκείνου των μη καπνιζόντων».¹⁵⁹ Όπως υποστηρίζουν έρευνες των κοινωνικών επιστημών, το κάπνισμα για τις γυναίκες των φτωχών λαϊκών στρωμάτων μεταβαλλόταν σε «σημαντικό σύμβολο της συμμετοχής στα καταναλωτικά πρότυπα των ενηλίκων», συμβάλλοντας στη διατήρηση της ψυχικής υγείας σε μια ζωή στερήσεων.¹⁶⁰ Το κάπνισμα λοιπόν, περιπλέκεται με πολιτισμικές παραμέτρους και κοινωνικά πεδία δραστηριότητας.

¹⁵⁸ Βασίλης Κονταξάκης, Αθανασία Παπαδοπούλου, «Νεοπλασματικές παθήσεις και αυτοκτονικότητα», *Ό.π.*, σ.σ. 170-171.

¹⁵⁹ *Καθημερινή*, 8/3/1962, σ. 1. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν πορίσματα και από τις ΗΠΑ και πλέον η πεποίθηση έγινε βεβαιότητα *Καθημερινή* 15/3/1962, σ. 1. Αντίδραση υπήρξε από τις καπνοβιομηχανίες λέγοντας ότι τα πορίσματα δεν έλαβαν υπόψη τους τη μόλυνση του περιβάλλοντος, *Καθημερινή*, 17/3/1962, σ. 2. Ορισμένοι αμερικανοί κυρίως επιστήμονες συμφωνούσαν με την άποψή τους και ενίσχυαν τα επιχειρήματα των καπνοβιομηχάνων, φτάνοντας στο συμπέρασμα ότι «δεν απεδείχθη ότι το κάπνισμα προκαλεί καρκίνο», *Φωνή του Πειραιώς*, 18/9/1961. Η σθεναρή αντίσταση της οικονομίας του καπνού οδήγησε σε κάποιους περιορισμούς, όπως αύξηση φόρων και περιορισμό διαφημίσεων, αλλά όχι στην κατάργηση, αφού η οικονομία του καπνού ήταν ισχυρή. Επιπτώσεις διαφαίνονταν και στην ελληνική οικονομία. Η πεποίθηση πλέον του ιατρικού κόσμου για τη συσχέτιση καπνίσματος και καρκίνου ανησυχεί μερίδα των αστικών στρωμάτων, καθώς η ιατρική γνωμάτευση μπορεί να επιφέρει μείωση στην κατανάλωση καπνού, γεγονός που θα «έχει σοβαράς συνέπειας εις την οικονομίαν της χώρας», η οποία θα πρέπει να αναδιαρθρωθεί και να μη στηρίζεται τόσο στον καπνό όπως στο παρελθόν, *Καθημερινή*, 9/3/1962, σ. 1. Είναι πάντως τέτοιο το κύρος και η διάχυση της ιατρικής επιστήμης ώστε έξι μελλοθάνατοι σε φυλακές των ΗΠΑ αποφάσισαν να διακόψουν το κάπνισμα για να μην «αποθάνουν από καρκίνον του πνεύμονος» *Καθημερινή*, 16/2/1964, σ. 4.

¹⁶⁰ Sarah Nettleton, *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετ.. Ανθή Βακάκη, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σ.σ. 89-90.

Ενώ οι ιατρικές έρευνες προειδοποιούσαν για τον κίνδυνο για την υγεία, που έχει το κάπνισμα, στην Ελλάδα η κατανάλωση παρουσίαζε σημαντική αύξηση στα 1963. Οι λόγοι για αυτή την αύξηση εντοπίζονταν στη γυναικεία συμμετοχή στην κατανάλωση και στην κατανάλωση των νέων. Μιας και η μισή κατανάλωση αφορούσε την Αθήνα, διαβλέπουμε σημεία λειτουργίας του καπνίσματος, ως πολιτισμικού συμβόλου, κυρίως στις γυναίκες της πόλης.¹⁶¹ Μάλιστα, ακόμη και στα 1967 η πλειοψηφία των αμερικανών δε θεωρούσαν ότι το κάπνισμα έχει άμεση σχέση με την πρόκληση καρκίνου του πνεύμονα και αντιτίθονταν στην απαγόρευση του καπνίσματος για λόγους δημόσιας υγείας.¹⁶² Αποψη που ενισχύθηκε την ίδια χρονιά από μελέτες ελβετών επιστημόνων, οι οποίοι κατέληξαν ότι οι νεοπλασματικές ασθένειες δεν προέρχονται από το κάπνισμα, το οποίο είναι υπεύθυνο για άλλες αρνητικές επιδράσεις στον οργανισμό, όπως η «χρόνια βρογχίτιδα» και ότι ο συνδυασμός καπνίσματος με «ιογενείς μολύνσεις» επιδρά στο σχηματισμό καρκινικών κυττάρων.¹⁶³ Η διακοπή του καπνίσματος επομένως, δε συνιστούσε πλατιά διαδεδομένη πρακτική αντιμετώπισης του καρκίνου στα χρονικά πλαίσια της έρευνας, αν και φαίνεται σταδιακά να κερδίζει έδαφος. Η σχέση ανάμεσα στο κάπνισμα και τον καρκίνο θα σταθεροποιηθεί όταν καμφθούν –εκτός των αντιστάσεων των καπνοβιομηχανιών- οι αμφιβολίες από πλευρές της ιατρικής επιστήμης, οι οποίες θα διαχυθούν στο κοινωνικό σώμα.

Εξάλλου, ο καρκίνος είναι τόσο επίφοβος που και φαντασιακά μπορεί να προκαλέσει αυτοκτονία. Ο 52χρονος δερματοτεχνίτης που κατάπιε 80 δισκία κινίνης το έκανε με το πρόσχημα ότι «εφαντάσθη ότι έπασχεν από καρκίνο», κατόπιν πόνων

¹⁶¹ Συγκεκριμένα, το πρώτο δεκάμηνο του 1963 είχαν καταναλωθεί πάνω από 11 εκατομμύρια κιλά τσιγάρων, αυξημένα κατά 500.000 κιλά περισσότερα σε σχέση με το αντίστοιχο δεκάμηνο του 1962. Στο παραπάνω επιχείρημα ίσως μπορεί να προστεθεί μία μεγαλύτερη καταναλωτική δυνατότητα των νέων και των γυναικών σε σχέση με παλαιότερα και στην πόλη σε σχέση με το χωριό, εξαιτίας και μεγαλύτερων περιθωρίων εύρεσης εργασίας, *Βήμα*, 19/2/1964, σ. 4.

¹⁶² Σύμφωνα με την έρευνα που έγινε στις ΗΠΑ μόλις το 40% υποστήριζε την επιστημονική θεωρία ότι το κάπνισμα προκαλεί καρκίνο των πνευμόνων και μόλις ένας στους τρεις αμερικανούς που συμμετείχαν στην έρευνα υποστήριζαν την απαγόρευση διάθεσης τσιγάρων, με το σκεπτικό της ελεύθερης επιλογής των καπνιστών να προκαλούν βλάβες στην υγεία τους, αν το επιθυμούν *Καθημερινή*, 4/1/1967, σ. 5.

¹⁶³ *Καθημερινή*, 4/3/1967, σ. 3.

που αισθανόταν.¹⁶⁴ Η 65χρονη που έπεσε από το παράθυρο της οικίας της και βρήκε το θάνατο, το έπραξε, διότι «κατείχετο από την έμμονον ιδέαν ότι είχε προσβληθή από καρκίνον και κατέστη νευρασθενής».¹⁶⁵ Ο ιατρικός λόγος που διαχέεται και ενσωματώνεται στην κοινωνία συγκροτεί πολλαπλά το παθολογικό υποκείμενο. Στις αυτοκτονικές πρακτικές εντοπίζουμε τη διασπορά του και το βίωμα μέσα από εκδηλώσεις της υποκειμενικότητας. Τα στοιχεία για τη θνησιμότητα του καρκίνου είναι έτσι και αλλιώς τραγικά που μπορούν να δικαιολογήσουν την αγωνία. Σύμφωνα με μια στατιστική από το νεκροταφείο Πειραιά ήδη ανάμεσα στα 1951 και 1952 εντοπίζεται αύξηση των θανάτων από καρκίνο. Έτσι, το 1951 σε σύνολο 1778 θανάτων είχαμε ως αιτία θανάτου τον καρκίνο 242, δηλαδή το 13,6% , ενώ το 1952 σημειώθηκαν σε σύνολο 1767 θανάτων 280 ενταφιασμοί ασθενών με καρκίνο, δηλαδή 15,8%.¹⁶⁶ Στα 1957 οι θάνατοι από καρκίνο στη χώρα είχαν αυξηθεί καθώς στο πρώτο οκτάμηνο σημειώθηκαν 4.928 έναντι 4.585 το οκτάμηνο του προηγούμενου έτους.¹⁶⁷ Στα 1961, διαπιστώνεται αλματώδης και μεγάλη αύξηση των θανάτων εξαιτίας του καρκίνου. Η αστική εφημερίδα του Πειραιά αναλύει ότι στα 1938 ο καρκίνος ήταν έκτη αιτία θανάτου, ενώ στα 1953 είναι δεύτερη και στα 1960 ανταγωνίζεται τις καρδιακές παθήσεις ως πρώτη αιτία θανάτου. Συγκεκριμένα, ο καρκίνος «στα 1938 είχε επί 1.000 θανάτων 52,1 δικά του θύματα, στα 1953 126,4» και στα 1960 το ποσοστό είχε σχεδόν τριπλασιαστεί.¹⁶⁸

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που παραβάλλεται στο παραπάνω άρθρο είναι η δήλωση των ιατρών ότι στην Ελλάδα οι θάνατοι από καρκίνο είναι ακόμη περισσότεροι, μιας και δεν γίνεται, όπως συνέβαινε τότε στις περισσότερες δυτικές χώρες, νεκροψία σε κάθε θάνατο που συμβαίνει. Από το παραπάνω στοιχείο προκύπτει ότι μάλλον οι

¹⁶⁴ *Καθημερινή*, 11/12/1952, σ. 5. Και από το διεθνές περιβάλλον έχουμε ανάλογη περίπτωση, αναδεικνύοντας τον «τρόμο» του καρκίνου - σε μεγάλο βαθμό δημιουργημένο από την ιατρική επιστήμη- όταν ιάπωνας επιχειρηματίας «έκανε χαρακίρι», επειδή νόμιζε ότι έπασχε από καρκίνο- και μέσα στο πολιτισμικό περιβάλλον της «ήττας» των ιαπώνων- ενώ τελικά από τη νεκροψία αποδείχτηκε ότι ήταν «έλκος στομάχου» , *Καθημερινή* 29/10/1965, σ. 7.

¹⁶⁵ *Καθημερινή*, 22/4/1952, σ. 5.

¹⁶⁶ *Φωνή του Πειραιώς*, 31/1/1953, σ. 1.

¹⁶⁷ *Καθημερινή*, 25/12/1957, σ. 12.

¹⁶⁸ *Φωνή του Πειραιώς*, 22/11/1961, σ.σ. 1-2.

αιτίες θανάτου συνάγονται από το ιατρικό ιστορικό και το περιβάλλον του ατόμου, χωρίς να αποτυπώνουν με ακρίβεια και σαφήνεια τι ακριβώς επέφερε το μοιραίο. Η αντιμετώπιση ως ένα βαθμό της θνησιμότητας της φυματίωσης, της ελονοσίας και άλλων «παλαιότερων ασθενειών» και η εξέλιξη της «ιατρικοποίησης» της κοινωνίας μετασχημάτισε τις αιτίες θανάτου συμβάλλοντας στη μεγαλύτερη εξειδίκευσή τους. Συνάμα, θεωρούσαν λογικό ότι όσο αυξάνεται το προσδόκιμο ζωής, η προσβολή από καρκίνο ήταν πιο πιθανή. Η έγκαιρη διαπίστωση και η αύξηση της περίθαλψης του καρκίνου ανέβασαν το ποσοστό θνησιμότητάς του, μορφοποιώντας τα στατιστικά των θανάτων.

«Ο καρκίνος αποτελεί σήμερα το νούμερο ένα εχθρό της ανθρωπότητας» ανέφερε το άρθρο της πειραιϊκής εφημερίδας στα 1958, που ήθελε να προβάλει την επιτυχία του «αντικαρκινικού αγώνα». Εκείνο τον καιρό γίνονταν ενέργειες για να κατασκευαστεί το «αντικαρκινικό ινστιτούτο στον Πειραιά» και ο πολιτευόμενος και γιατρός που πρωτοστατούσε δήλωσε ότι «θα απαιτηθούν πολλοί ετήσιοι, έρανοι» έτσι ώστε να προσαρμόζονται τα μηχανήματα στις νέες επιστημονικές ανακαλύψεις, με στόχο «να βγούμε νικηταί» και ο καθένας να συμμετέχει, αφού «ένας πολίτης μεταξύ τεσσάρων είναι υποψήφιος θύμα της νόσου».¹⁶⁹ Στα 1963 διοργανώθηκε έρανος με επικεφαλής τον αρχιεπίσκοπο για την ενίσχυση της «επιτροπής αντικαρκινικού αγώνος». Μιας και βασική επιδίωξη είναι η ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος του κοινού, έτσι ώστε να αντληθούν περισσότερα χρήματα, επισημαίνεται ότι εξαιτίας του καρκίνου «αποθνήσκουν 11.000» ετησίως στη χώρα και παραλληλίζει τη διεξαγωγή εράνου με αυτές του που συμβαίνουν στις χώρες του «πολιτισμένου κόσμου», αφού ο «αντικαρκινικός αγώνας» θεωρείται ότι δεν μπορεί να διεξαχθεί μόνο από το κράτος, αλλά χρειάζεται και η συνδρομή της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας» μέσω της χρηματοδότησης του εγχειρήματος.¹⁷⁰ Ο καρκίνος είχε γίνει διεθνές πρόβλημα, καθώς μπορούσε να προσβάλλει άτομα οποιασδήποτε κοινωνικής κατηγορίας. Για το λόγο αυτό συμμετείχαν στην «αντικαρκινική μάχη» φορείς της κρατικής και πνευματικής ηγεσίας, ανώτερα και κατώτερα εισοδηματικά στρώματα.

¹⁶⁹ *Φωνή του Πειραιώς*, 18/6/1958, σ. 1 . Να αναφέρω παρενθετικά εδώ ότι η ανέγερση του «αντικαρκινικού ινστιτούτου» ξεκίνησε να θεμελιώνεται στα 1959, αλλά άρχισε τη λειτουργία με πολλές ελλείψεις μόλις στα 1967. Είναι το σημερινό αντικαρκινικό νοσοκομείο «Μεταξά».

¹⁷⁰ *Καθημερινή*, 16/5/1963, σ. 8.

Επιπλέον, η «αντικαρκινική μάχη» διεξάγεται παραμερίζοντας τις έντονες ιδεολογικές συγκρούσεις. Από την Αριστερά γίνεται λόγος για τη «μάστιγα που δέρνει τη χώρα μας» δίνοντας πληροφορίες από την εξέλιξη των γνώσεων και των πρακτικών γύρω από την ασθένεια για να εφαρμοστούν και στην Ελλάδα ασκώντας και κριτική στην κυβέρνηση για να οργανώσει καλύτερα τον «αντικαρκινικό αγώνα».¹⁷¹ Για τον καρκίνο και την αντιμετώπισή του έχει συχνά άρθρα και η *Αυγή* από γιατρούς στην Ελλάδα και την ΕΣΣΔ.¹⁷² Σε σχέση με τη φυματίωση η κριτική είναι πιο ήπια και η πρόσδεση στις ανακαλύψεις της ιατρικής δεδομένη. Ο καρκίνος αφορούσε και τα δύο διεθνώς ανταγωνιστικά πολιτικά συστήματα και η ιατρική επιστήμη λειτουργούσε με σχετική αυτονομία από το πολιτικό περιβάλλον. Σε αυτό το σχήμα, ευθύνες εντοπίζονται και στη συμπεριφορά του ασθενούς, ο οποίος παρουσιάζεται ως ένα βαθμό γενεσιουργός παράγοντας της νόσου. Το γενικότερο οικονομικό περιβάλλον και οι συνέπειες που είχε στην υγεία του πληθυσμού υποβαθμίζεται. Αφήνοντας άθικτα σημεία της βιομηχανικής κοινωνίας ιδιαίτερα «καρκινογόνα», μιας και η βιομηχανία και η ραδιενέργεια αποτελούσαν βάση της παραγωγικής δραστηριότητας και συγκρίσεων όλων των διεθνώς ανταγωνιστικών συστημάτων, η πολιτική κριτική έμεινε στο απυρόβλητο. Ο καρκίνος παρουσιάζεται ως μια «προσωπική τραγωδία». Ωστόσο, ο καρκίνος μπορεί να αναλυθεί σε σχέση με τις οικονομικές πολιτικές, την παραγωγή τροφίμων και φαρμάκων, τις ιατρικές πρακτικές, τους έμφυλους διαχωρισμούς που απορρέουν από το πολιτισμικό πλαίσιο, γεγονός που τον καθιστούν πολιτικό θέμα.¹⁷³ Αιχμή του δόρατος στην «αντικαρκινική μάχη» αποτελεί η ιατρική πρακτική –απόλυτα απαραίτητη στους ασθενείς- υποκρύπτοντας όμως πολιτικές πτυχές και πολιτισμικά συμφραζόμενα, τα οποία αν εξέλειπαν, ενδεχομένως θα περιόριζαν την έκταση της ασθένειας. Ο

¹⁷¹ *Αυγή*, 16/1/1955, σ.σ. 3-4.

¹⁷² Ο γιατρός Σηλιόπουλος που ήταν και υποψήφιος της Αριστεράς σε δημοτικές εκλογές στις αρχές της δεκαετίας του 1950 υποστήριζε ότι πρέπει να ανιχνευθεί περεταίρω αν η πρόκληση ελονοσίας καθώς είχε θετικά αποτελέσματα, αλλά το επιστημονικό συμβούλιο το απέρριψε, *Αυγή*, 17/1/1960, σ. 1 και 6, *Αυγή* 19/1/1960, σ. 1 και 7. Επίσης, εξετάζει πόσο επηρεάζουν «τα καυσαέρια και οι χρωστικές ουσίες», αλλά και η κακή διατροφή όπως επίσης και η κληρονομικότητα, *Αυγή*, 17/2/1960, σ. 1 και σ. 5.

¹⁷³ Suzan Sherwin, «Cancer and women», στο Carolyn Sargent, Carolline Brettell, *Gender and health*, ό.π., σ.σ. 187-204 ειδικά σ.σ. 194-195.

μετασχηματισμός τους όμως, ουσιαστικά θα αναθεωρούσε το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγεται η ασθένεια.

Στα 1963 η «ανθρωπότητα» με επικεφαλής την ιατρική αισιοδοξούσε ότι κέρδιζε βήματα στη μάχη για τον καρκίνο. Η αμερικανική ιατρική εταιρεία σε ανακοίνωσή της «επισημαίνει την πρόοδο των επιστημόνων» στον «αγώνα» τους για να επιλύσουν το «μυστήριο του καρκίνου». Η βασική πρόοδος παρατηρήθηκε στον τομέα της «γνώσης» του καρκίνου ως ασθένεια, δηλαδή την αλλοίωση ορισμένων κυττάρων και η ανεξέλεγκτη αναπαραγωγή τους. Από εκεί και πέρα, τεχνικές όπως οι ακτινοβολίες, οι χειρουργικές επεμβάσεις και φαρμακευτικά σκευάσματα «έχουν αποσπάσει χιλιάδες καρκινοπαθείς από τα νύχια του θανάτου». Η γνώση της ασθένειας, η διαχείριση ορισμένων τύπων καρκίνου και η μείωση της θνησιμότητας, σε συνδυασμό με την πρόληψη, δημιουργούσαν ένα αίσθημα αισιοδοξίας για την τελική θεραπεία, η οποία «είναι κιόλας στο δρόμο», αλλά με «αλληπάλληλα αργόσυρτα βήματα, παρά ως «θριαμβευτική επέλασις».¹⁷⁴ Ότι ο καρκίνος προέρχεται από ιούς και ότι σε αυτή την αντιληπτική βάση θα αντιμετωπιστούν καλύτερα οι κακοήθεις όγκοι, συμφωνεί και ο «επιφανής σοβιετικός ιολόγος», αναδεικνύοντας τη σύμπλευσή του με δυτικούς ομολόγους του.¹⁷⁵ Σε άρθρο ρώσου καθηγητή δίνεται το έναυσμα για να «εξαπολύσωμεν συγχρονισμένην εκστρατείαν εναντίον του θανάτου», αναδεικνύοντας την οικουμενικότητα του προβλήματος.¹⁷⁶ Ο καρκίνος - σε σύμπλευση και με το πολιτισμικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1960-

¹⁷⁴ *Καθημερινή*, 19/3/1963, σ. 7. Οι οποιεσδήποτε έγκυρες ή όχι εξελίξεις αναφέρονται τακτικά και από διάφορα μέρη του κόσμου. Το φάρμακο για τη λευχαιμία από ανταπόκριση στο Τορόντο είναι ένα παράδειγμα σε αυτό, *Καθημερινή*, 1/6/1963, σ. 5 ή ότι τελικά «η κριεβόζη» όπως ανακοίνωσε η αμερικανική κυβέρνηση δεν αποτελεί φάρμακο κατά του καρκίνου, αλλά μια «ευθνή» χημική ένωση, *Καθημερινή* 12/9/1963, σ. 3. Ωστόσο, λίγο αργότερα σε συνέδριο στη Νέα Υόρκη άλλα φάρμακα φαίνεται να είναι αποτελεσματικά στην αντιμετώπιση της νόσου. Συγκεκριμένα, το «χλωροκουϊν» στην εξάλειψη όγκων από 14 διαφορετικές περιπτώσεις καρκίνου *Καθημερινή*, 17/10/1963, σ. 4. Τελικά οι «πρόοδοι της ιατρικής» στα 1963 απέδειξαν ότι οι έρευνες για τον καρκίνο ήταν πιο εντατικές από ποτέ άλλοτε, αν και το σημαντικότερο «pentazocine» το οποίο αποσκοπούσε στην ανακούφιση από τον πόνο *Καθημερινή*, 31/12/1963, σ. 7.

¹⁷⁵ *Καθημερινή*, 27/8/1963, σ. 1.

¹⁷⁶ Η μέθοδος που προτείνει είναι της «καταψύξεως» για την επαναφορά της λειτουργίας εγκεφάλου. Μάλιστα παρουσίασε την επαναφορά στη ζωή ενός σκύλου νεκρού για τέσσερα λεπτά, ο οποίος όμως θα ήταν ιδιαίτερα προσβεβλημένος, λόγος για τον οποίο οι έρευνες πρέπει να εξελιχθούν, *Καθημερινή*, 9/10/1963, σ. 5.

χαρακτηρίζεται ως πιο «ατομικοποιημένη» ασθένεια, που «χτυπούσε» πλούσιους και φτωχούς και δεν υπήρχε θεραπεία για κανένα.

Στον καθαυτό τομέα των ιατρικών εξελίξεων, η γνώση της μορφής της ασθένειας συγκεκριμενοποιείται, αλλά στον τομέα της καταπολέμησης χωλαίνει. Ωστόσο, οι έρευνες για την αντιμετώπιση του καρκίνου σχηματοποιούνται και εντείνονται κατά τη δεκαετία του 1960. Οι ακτινοβολίες στα 1962 θεωρούνταν αποτελεσματικός τρόπος αντιμετώπισης που θα περιόριζε σαφώς τη θνησιμότητα.¹⁷⁷ Στα 1964 η νέα εξέλιξη στη «μάχη κατά του καρκίνου» ήταν η «χημειοθεραπεία», την οποία κορυφαίοι επιστήμονες από όλο τον κόσμο θεωρούσαν την κρίσιμη ιατρική παρέμβαση, η οποία θα κατάφερνε «το αποφασιστικό κτύπημα κατά του καρκίνου». Σε αυτό είχαν πειστεί και οι κυβερνήσεις, αφού όπως ανέφερε διάσημος αμερικάνος τα κονδύλια για την έρευνα των επιπτώσεων της «χημειοθεραπείας» στους καρκινοπαθείς ανέρχονται σε ένα εκατομμύριο δραχμές ετησίως, ενώ όλες οι άλλες είναι δύο εκατομμύρια.¹⁷⁸ Βέβαια κάποια φάρμακα για τη «θεραπεία» του καρκίνου απαγορεύονταν από τα ποινικά δικαστήρια. Παράδειγμα σε αυτό αποτελεί η απόφαση δικαστηρίου στη Νέα Υόρκη απαγόρευσης παρασκευής και διάθεσης αντικαρκινικού εμβολίου, με το ιδιόρρυθμο απόφθεγμα ότι η βιομηχανία ενδιαφερόταν «μόνο για τα κέρδη της», παραβιάζοντας το νόμο και «κινητοποιώντας το κοινό» για προσωπικό όφελος και το κέρδος.¹⁷⁹ Γύρω από την ασθένεια είχε στηθεί μία οικονομία που το κράτος παρενέβη για να ελέγξει και να ρυθμίσει. Η ελπίδα των ασθενών και η επιθυμία ανακάλυψης θεραπείας, ωθούσε σε πειραματισμούς αμφίβολου αποτελέσματος, αλλά επίσης έδινε το έναυσμα για την εξυπηρέτηση ειδικών συμφερόντων και κατευθύνσεων, που εκπορεύονταν από την αναγνωρισμένη «επίσημη ιατρική».

Συμπερασματικά, όπως συνάγεται από τα παραπάνω, η ασθένεια έχει κοινωνικές προεκτάσεις, πολιτικές συνισταμένες και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Εκδηλώνεται,

¹⁷⁷ Καθημερινή, 26/1/1962, σ. 2.

¹⁷⁸ Βήμα, 5/1/1964, σ. 8. Τις απόψεις του για τη «χημειοθεραπεία» της ανέπτυξε στο πλαίσιο της διοργάνωσης του επιστημονικού τμήματος της ελληνικής αντικαρκινικής εταιρείας, αποδεικνύοντας ότι σχετικά με τον καρκίνο η ελληνική εταιρεία παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις.

¹⁷⁹ Καθημερινή, 7/3/1967, σ. 7.

διαμορφώνεται και αντιμετωπίζεται στο έδαφος κοινωνικών βιωμάτων, πολιτισμικών συμβάσεων και κοινωνικών κανονικοποιήσεων. Η κοινωνικοποιημένη φυματίωση, αλλά και ο «ατομικοποιημένος» καρκίνος έχουν πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνδηλώσεις. Διαμέσου των αυτοκτονικών πρακτικών ασθενών, αναδεικνύονται βιώματα των λαϊκών στρωμάτων μπρος στο φάσμα του θανάτου. Εκφράζονται πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές αξίες, που διαβάλλουν τη μονοδιάστατη εξήγηση της αυτοκτονίας ως ατομικής παρέκκλισης, εξαιτίας ψυχικής ή σωματικής οδύνης. Αναδεικνύουν τις πολλαπλές κοινωνικές ταυτότητες του υποκειμένου που επιλέγει τον εκούσιο θάνατο. Έμφυλες κοινωνικές ταυτότητες που συγκροτούνται στο πλαίσιο του συστήματος της σεξουαλικότητας και διαμορφώνουν τη δράση των υποκειμένων, όπως αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 6°. Η πειθάρχηση στη σεξουαλικότητα

Οι λόγοι για τις αυτοκτονικές πρακτικές στο έδαφος της σεξουαλικότητας αποτελούν το βασικό σημείο ανάλυσης του παρόντος κεφαλαίου. Η πειθάρχηση στη σεξουαλικότητα αποτελεί μια διαδικασία που συμπεριλαμβάνει λογοπρακτικές για την καθοδήγηση της σεξουαλική συμπεριφοράς των υποκειμένων, η οποία αλληλοδιαπλέκεται, ενισχύεται και προσαρμόζεται με δομήσεις και αποδομήσεις έμφυλων συστατικών της ταυτότητας, προκαλεί επαναθεωρήσεις και ανανεώσεις στις τακτικές άσκησης της εξουσίας. Η αυτοκτονική πρακτική ανάγεται στις πολλαπλές αποκρίσεις του κοινωνικού υποκειμένου στο σύστημα της σεξουαλικότητας και σημαίνεται ως αντίδραση στους πολλαπλούς τρόπους άσκησης της διακυβέρνησης της σεξουαλικής διαγωγής. Η σεξουαλικότητα θα αναλυθεί στα κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά συμφραζόμενα, συνδεδεμένα μεταξύ τους με περίπλοκους τρόπους, αλλά με κοινή κατεύθυνση την απόσπαση της παραδοχής, της υποταγής, της συμμόρφωσης στο σύστημα της σεξουαλικότητας.

Ο Georges Bataille υποστήριζε ότι στα κυρίαρχα στρώματα είχε εδραιωθεί η πεποίθηση της αντίστροφης σχέσης μεταξύ της επένδυσης ενέργειας στην εργασία και τη σεξουαλική ζωή.¹ Μια άκρατη και ακυβέρνητη σεξουαλικότητα αντιστρατεύεται την εργασιακή πειθαρχία και τα ιδανικά που θέλει το κοινωνικό υποκείμενο να αποκτήσει μέσα από αυτή. Συνάμα, η κυρίαρχη αντίληψη ήταν ενάντια και στο ξόδεμα ενέργειας χωρίς άμεση υλική ανταπόκριση τόσο για τον ίδιο, όσο κυρίως και για το καπιταλιστικό σύστημα. Καθώς, η σεξουαλικότητα διαχέεται συνολικά στον κοινωνικό ιστό, νοηματοδοτώντας έμφυλους ρόλους, αναπαράγοντας εξουσίες, κατασκευάζοντας πλαίσια κοινωνικών πρακτικών, «έχει μεγάλη κοινωνική σημασία ώστε να αφεθεί στην τύχη των ατομικών σχεδιασμών». Το «κοινωνικά διαπλασμένο βιολογικό σώμα» απολήγει να είναι «σώμα πολιτικοποιημένο», που μεταφέρει τις ιδιότητες των φύλων στην καθαρότητά τους, χωρίς προσμίξεις και το σώμα στη «βασική εκπαίδευσή» του συναρτάται με το σώμα της υποταγής της γυναίκας και μάλιστα η «ανδροκεντρική θεώρηση» διατρέχει το σώμα της κοινωνίας,

¹ Georges Bataille, *Μελέτες για τον ερωτισμό*, μετ. Τασία Χατζή, Εντροπία, Αθήνα χ.χ., σ.σ. 20- 24.

ανανεώνοντας και εμπλουτίζοντας με νέες μορφές την «ανδρική κυριαρχία».² Επομένως, διαμέσου του συστήματος σεξουαλικότητας διαπλάθονται, εγκαθιδρύονται και ασκούνται κυριαρχίες. Σε αυτό το σχήμα ανάλυσης, οι αυτοκτονικές πρακτικές συνιστούν αντιδράσεις στο σύστημα της σεξουαλικότητας, αναδεικνύουν διαφωνίες, αλλά και συμφωνίες του σεξουαλικού υποκειμένου κατά τη συγκρότησή του. Οι λόγοι που ερμηνεύουν τις αυτοκτονικές πρακτικές, συνιστούν και απορρέουν από έμφυλα νοήματα, υπακούουν σε πολιτισμικά και πολιτικά στην ουσία τους συμφραζόμενα, διαπλάθοντας ιεραρχικά δομημένες κοινωνικές σχέσεις.

Η ανάλυση της σεξουαλικότητας στις κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις της, διαβάλλει κατεστημένες πεποιθήσεις και «αντικειμενικότητες», που αναπαράγουν έμφυλες ανισότητες και τακτικές της εξουσίας, οι οποίες διαμορφώνουν το πλαίσιο δράσης των υποκειμένων.³ Η σεξουαλικότητα βασίζεται και συμπλέει με πολιτικές στοχεύσεις. Η κατασκευή της γυναικείας σεξουαλικότητας για παράδειγμα, η οποία υπόκειντο ιδεοτυπικά σε ασφυκτικό έλεγχο την περίοδο της έρευνας, είχε ως κύριο συστατικό τη μητρότητα. Όπως υποστηρίζει η Αλεξάνδρα Χαλκιά, οι λόγοι που «εμφίλοχωρούν στη μητρότητα, παραπέμπουν και επεκτείνονται σε ένα είδος καθήκοντος προς το έθνος, συνεισφέροντας στην αναπαραγωγή και επιβίωσή του. Η μητρότητα είναι το κυρίαρχο στοιχείο της «γνήσιας ελληνίδας»⁴, που την ξεχωρίζει από άλλες γυναίκες, που δεν έχουν παιδιά. Η μητρότητα επομένως, αναλύεται σε πολιτικά συμφραζόμενα και προτάγματα. Ξεφεύγει από τη βούληση του υποκειμένου. Η «αυτενέργεια» του υποκειμένου διοχετεύεται με τέτοιο τρόπο ώστε να λειτουργεί υπέρ του έθνους και της ευημερίας του.⁵ Η σεξουαλική συμπεριφορά της γυναίκας

² Pierre Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, Αθήνα 1996, σ.σ. 54-55.

³ Jacquelyn White, Barrie Bondurant, Cheryl Brown Travis, «Social constructions of sexuality : Unpacking Hidden Meanings », στο Cheryl Brown Travis, Jacquelyn White (επιμ.), *Sexuality, Society and Feminism*, American Psychological Association, Washington, 2000, σ.σ. 11-33.

⁴ Αλεξάνδρα Χαλκιά, *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007, σ. 273.

⁵ Ό.π. , σ.σ. 311, 340 και passim. Η Αλεξάνδρα Χαλκιά αναφέρεται στη μελέτη της στη σύγχρονη Ελλάδα, όπου η υπογεννητικότητα είχε αναδειχθεί σε κυρίαρχο πρόβλημα, κάτι που δεν ίσχυε στην περίοδο που ερευνάται. Το συνδεδεμένο στοιχείο με τον συλλογισμό μου αποτελεί η κατασκευή της γυναικείας σεξουαλικότητας και η συσχέτισή της με την αναπαραγωγή ως συστατικό της εθνικής ταυτότητας, γεγονός που απεικονίζει τους πολλαπλούς λόγους που αρθρώνονται και συστήνουν τη σεξουαλικότητα και έχουν σε πολιτικές στοχεύσεις και κατασκευές της εθνικής ταυτότητας.

εντάσσεται στις πολιτικές στρατηγικές και τα πολιτισμικά συμφραζόμενα στη δεδομένη ιστορική συγκυρία.

Εξάλλου, στο επίπεδο -της δύσκολης στην αποκρυπτογράφηση και την επικοινωνιακή μετάδοση⁶- ηδονής, η ανάλυση κινδυνεύει να διολισθήσει σε «ουσιοκρατικού» τύπου αναλύσεις. Ωστόσο, υποκρύπτει συναισθηματισμούς που βιώνονται εντός, εκτός και εναντίον του συστήματος της σεξουαλικότητας, υπερβαίνει τις οριοθετήσεις του, συμπαρασύρει σε ένα αίσθημα απελευθέρωσης και αποσάρθρωσης της ταυτότητας, μία συνθήκη εκμηδένισης του υποκειμένου, ένας πρόσκαιρος θάνατος. Η συνύφανση της σεξουαλικής ζωής με τον θάνατο είναι ισχυρή στο έργο του Bataille. Δεν είναι τυχαίο όπως ο ίδιος διατεινόταν ότι οι πιο κοινότητες απαγορεύσεις πλήττουν τη σεξουαλική ζωή και τον θάνατο.⁷ Έτσι, και αλλιώς ο Bataille υποστήριζε την ολοκλήρωση του «είναι» με τον θάνατο και αφού κάτι τέτοιο είναι αδύνατο μιας και συνεπάγεται την καταστροφή, οφείλουμε να το αναζητήσουμε στο «αίσθημα του θανάτου».⁸ Μία αίσθηση που ριζώνει στην έκσταση που διαμορφώνουν οι ερωτικές περιπτώξεις. Και αυτό συμβαίνει με την «καταπάτηση των ορίων», την οποία «έχει κερδίσει ο θάνατος».⁹

Φαίνεται ότι για τις νεαρές γυναίκες αυτό το ξεπέραςμα των ορίων απαιτεί μια «δικαιολογία» για να συμβεί. Στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο είναι η υπόσχεση της «αποκατάστασης».¹⁰ Η υπόσχεση γάμου είναι η συνθήκη που επιτρέπει στη νεαρή γυναίκα να αφεθεί σε σεξουαλικές σχέσεις εκτός γάμου. Με αυτό τον τρόπο παρακάμπτονται οι αναστολές της νεαρής γυναίκας και «ενδίδει» στη

⁶ Ο David Cooper εμβριθώς παρατηρούσε τη δεκαετία του 1970 ότι «το πρώτο πράγμα που πρέπει να πει κανείς για τον οργανισμό είναι πως δεν μπορεί να μιλήσει για αυτόν. Μπορεί ωστόσο, να μιλήσει «γύρω από αυτόν» και τότε ανακαλύπτει ότι μια τέτοια ομιλία γίνεται αμέσως πολιτική με σαφείς συνέπειες για την πολιτική δράση», David Cooper, *Η γλώσσα της τρέλας*, ό.π., σ. 65.

⁷ Georges Bataille, *Μαντάμ Εντουάρντα*, μετ. Δημήτρης Δημητριάδης, Άγρα, Αθήνα 1981, σ. 8.

⁸ Ό.π., σ. 14

⁹ Όπ., σ. 72.

¹⁰ «Με έφαγες να ολοκληρώσουμε» διατυπώνει η νεαρή γυναίκα στον «νέο»- που ανέβαλε τον γάμο με διάφορα προσχήματα - ως προϋπόθεση να επιτευχθεί ο γάμος. Κατόπιν, τον «απειλήσε» ότι θα αυτοκτονήσει και θα τον δυσφημήσει και κατηγορήσει ως υπαίτιο της αυτοκτονίας της, αφού είναι «επαγγελματίας διαφθορέας», στη δημοφιλή κωμωδία του ελληνικού κινηματογράφου, *Ο ατσίδα*, 1962.

σεξουαλική πράξη, η οποία σε μεγάλο βαθμό ικανοποιεί και την ίδια. Αισθάνεται όμως τη συναισθηματική ασφάλεια ότι δε θα βιώσει τη διαπόμπευση, αφού θα ικανοποιήσει τη σεξουαλική της επιθυμία σε κοινωνικά αποδεκτά πλαίσια, μιας και θα επιτευχθεί ο γάμος. Αν όμως ανακαλύψει ότι αυτές ήταν ανεκπλήρωτες υποσχέσεις του άντρα για να συμβεί η σεξουαλική πράξη, τότε η επιλογή της αυτοκαταστροφής φαντάζει πιθανή. Σε αυτή την περίπτωση ασκεί πίεση στον άντρα ως μόνο μέσο διεκδίκησης της προοπτικής του γάμου. Η όποια ενδεχομένως σεξουαλική επιθυμία της γυναίκας καναλιζάρεται και κανονικοποιείται στο σύστημα της γυναικείας σεξουαλικότητας. Άλλωστε, όπως ανέλυε και ο Bourdieu, «η σεξουαλικότητα είναι πολιτικά κοινωνικοποιημένη και η ίδια η σεξουαλική εμπειρία είναι πολιτικά προσανατολισμένη υπό τη μορφή σωματικών διαθέσεων(έξεων)».¹¹ Καθώς η αποδόμηση της κοινωνικής εικόνας των γυναικών είναι συντριπτική, η σεξουαλική πράξη εκτός γάμου καθίσταται ιδιαίτερα «ακριβή» υπόθεση, στερώντας οποιαδήποτε απελευθερωτική εμπειρία σε κάθε περίπτωση, μιας και διαπνέεται από διάφορους αξιακούς κώδικες και οριοθετήσεις.

Παρομοίως, στο διεθνές περιβάλλον, αν και την περίοδο της έρευνας εντοπίζονται διεκδικήσεις για διευρυμένα όρια κοινωνικών και σεξουαλικών συμπεριφορών, βασικό αξιακό πρόταγμα παρέμενε ο γάμος. Οι μεταλλάξεις στο σύστημα της σεξουαλικότητας, χωρίς αλλαγή του πυρήνα του, αντικατοπτρίζουν την παραγωγική αφομοίωση των αντιστάσεων, τις αναθεωρήσεις και τον εμπλουτισμό των τακτικών της εξουσίας, εντός του συστήματος της σεξουαλικότητας. Η Μάρθα Μιχαηλίδου μέσα από την έρευνά της στον βρετανικό εμπορικό τύπο της δεκαετίας του 1950 ανέδειξε τη συσχέτιση της θηλυκότητας με τη σεξουαλικότητα και μάλιστα με μοναδική εκφορά της αυτή του έγγαμου βίου. Συνεχίζοντας η ίδια, υποστηρίζει ότι η επιστήμη της σεξολογίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, η δημοφιλία και χρηματοδότησή της ήταν για την προστασία της οικογένειας ως μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Η σχέση της αναπαραγωγής με τη σεξουαλικότητα ως συστατικών της θηλυκότητας, «ηθικής και ενσώματης» και η αποτροπή της διάσπασης των δύο «θηλυκών» χαρακτηριστικών» εκτός της οικογένειας αποτέλεσαν το κύριο διακύβευμα των επιστημονικών σεξουαλικών αναζητήσεων, παρά τις όποιες διαφωνίες ή διαιρέσεις. Η σύνδεση των σεξολογικών ερευνών με τον γάμο

¹¹ Pierre Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, όπ., σ. 72.

εκφραζόταν από πλήθος τόπους και στη μεταπολεμική Βρετανία ιδρύθηκαν οργανισμοί για την υλική και συναισθηματική στήριξη, ως κατεξοχήν τύπου «κοινωνικής και βιολογικής αναπαραγωγής».¹²

Συνάμα, έρευνα που διεξήχθη στο Αμβούργο, τα πορίσματα της οποίας ανακοινώθηκαν στα 1960, ανέδειξε τη ρευστότητα των γυναικείων προτύπων, σε αντίθεση με προγενέστερες εποχές που «τα πράγματα ήταν απλούστερα». Βασική διαφοροποίηση που εντοπίζει η έρευνα είναι ότι άλλαξε η «παθητική» στάση των γυναικών της αποδοχής των «επιθυμιών των αντρών». Όμως, στα 1960 είχε συντελεστεί «η μεγαλύτερη επανάσταση στην ιστορίαν της ανθρωπότητας», δηλαδή αυτή των γυναικών. Ωστόσο, και τότε ακόμα, έστω σε πιο «μοντέρνες» εκδοχές και παρά τη χειραφέτησή της, υποτίθεται ότι για τις γυναίκες «τελικός σκοπός παραμένει πάντοτε ο γάμος».¹³ Σε αυτό το πολιτισμικό περιβάλλον, οι αυτοκτονικές πρακτικές νεαρών γυναικών, εξηγούνταν –με εμμονικό αρκετές φορές τρόπο-ως απόρροια αναταράξεων στις ερωτικές σχέσεις.

Στη μελέτη του για τους λόγους που περιστρέφονται γύρω από τις αυτοκτονίες γυναικών στις ΗΠΑ τον 19^ο αιώνα, ο ιστορικός Howard Kushner, αναλύει ότι οι αυτοκτονίες γυναικών ήταν δικαιολογημένες ως «απόρριψη έπειτα από αθέμιτες σχέσεις». Οι αυτοκτονίες γυναικών εκλαμβάνονταν ως «ατομική συναισθηματική πράξη», ενώ των αντρών εκλαμβάνονταν ως δείκτης της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης. Ο Kushner ισχυριζόταν ότι τα στατιστικά υπάκουαν στις πολιτισμικές συμβάσεις που καθόριζαν την αυτοκτονία ως «ανδρική» υπόθεση, μιας και η ταύτιση των γυναικών με την οικογένεια, τις απομάκρυνε από τον «πολιτισμό» και τις έδενε με την παράδοση, «προφυλάσσοντας» τις γυναίκες από την αυτοκτονία.¹⁴ Οι επινοημένοι λόγοι που εξηγούν την αυτοκτονία των νεαρών γυναικών πολλαπλασιάζουν και εμπίπτουν στις στρατηγικές δόμησης του γυναικείου

¹² Μάρθα Μιχαηλίδου, «Η ψυχρή σύζυγος», στο Μάρθα Μιχαηλίδου, Αλεξάνδρα Χαλκιά (επιμ.), *Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος*, Κατάρτι και Δίνη, Αθήνα 2006, σ. 244-269 ` ειδικά σ.σ. 260-263.

¹³ *Ανεξάρτητος Τύπος*, 17/2/1960.

¹⁴ Howard Kushner, "Suicide, Gender and the Fear of Modernity", στο John Weaver & David Wright (επιμ.), *Histories of Suicides*, ό.π., σ.σ. 26-30 ` το παράθεμα, σ. 29.

σεξουαλικού υποκειμένου και τις τεχνικές διαχείρισης της σεξουαλικής διαγωγής, με απώτερο σκοπό την πειθάρχηση στη σεξουαλικότητα.

Το κεφάλαιο εκκινεί με την ανάλυση των αυτοκτονιών νεαρών κυρίως γυναικών για «αισθηματικούς λόγους» και επιχειρεί να αποσυνθέσει τα συστατικά που τους αποτελούν. Κατόπιν, αναλύεται η απαξίωση των «εκβιαστικών» αυτοκτονικών πρακτικών των νεαρών γυναικών, οι οποίες όμως εμπίπτουν στο σύστημα της σεξουαλικότητας και αποτελούν μέσο διεκδίκησης των νεαρών γυναικών στην προσπάθειά τους να ανταπεξέλθουν στα πρότυπα της γυναικείας σεξουαλικής συμπεριφοράς. Ωστόσο, η κωδικοποίηση των αυτοκτονικών πρακτικών των νεαρών γυναικών για «αισθηματικούς λόγους», μπορεί να υποκρύπτει άλλες αιτίες, πρακτικές και βιώματα των γυναικών. Οι συνθήκες εργασίας αποπέμπονται και σπάνια σχολιάζονται, όπως αγνοείται και η κριτική ανάλυση του συμπαγούς συστήματος σύνθεσης και περιφρούρησης της σεξουαλικής διαγωγής των νεαρών ανύπαντρων γυναικών. Τις πολλαπλές πτυχές των αυτοκτονικών πρακτικών, υπονοούν τα ίδια τα υποκείμενα της πράξης και οι ιστορικές διαστάσεις της έρευνας. Η πρόθεση αποπροσανατολισμού των «λόγων» των αυτοκτονικών πρακτικών, θα αναλυθεί, ενδεικτικά, διαμέσου των αυτοκτονικών πρακτικών «υπηρετριών» και εργατριών.

Στο κλείσιμο του πρώτου μέρους του κεφαλαίου, αναλύονται οι στάσεις και η αποδιοργάνωση που συνεπάγεται η εμφανής «πληγή» των προγαμιαίων σεξουαλικών σχέσεων, δηλαδή να καταστεί έγκυος η ανύπαντρη γυναίκα. Οι αναφορές στο «αντικανονικό» επιδεικνύουν τις συνέπειες της πράξης και περιχαράκωνουν τον χώρο της «κανονικής» σεξουαλικής συμπεριφοράς. Ο φόνος του νεογέννητου εκτός γάμου παιδιού εκπορεύεται από «οικονομικές, πολιτισμικές, πολιτικές και οικονομικές» παραμέτρους, που ωθούν τις γυναίκες να προβαίνουν σε τέτοιου είδους συμπεριφορές. Βασικό υπόβαθρο για τον φόνο του «εκ κλεψιγαμίας τέκνου» αποτελεί το αίσθημα «ντροπής» και το «στίγμα»¹⁵ που βιώνουν οι γυναίκες που γεννούν παιδί έξω από τη συνθήκη του γάμου.

Οι πολλαπλές δράσεις των έμφυλων σεξουαλικών υποκειμένων, στο εύκαμπτο πλαίσιο της σεξουαλικότητας, παρεισφρέουν στις διπλές αυτοκτονίες, που

¹⁵ Eirini Papadaki, «Unwed pregnancy and adoption in postwar Greece (1950-1983) », *Journal of Modern Greek Studies*, τχ. 37(2), Οκτώβριος 2019, σ.σ. 271-293 ` ειδικά, σ. 272.

ανιχνεύονται στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου. Το πέρασμα κατόπιν στην ανάλυση των προτύπων ανδρισμού, της σεξουαλικής ταυτότητας των ανδρών, αμφισβητούν έμφυλα στερεότυπα και ιδεοτυπικές προσδοκώμενες συμπεριφορές. Η διαχείριση της ανδρικής σεξουαλικότητας αποτελεί μέριμνα διακυβέρνησης και εμφιλοχωρεί πρότυπα συμπεριφοράς και «συναισθήματα» και στους άνδρες. Το πλήγμα της μη εκπλήρωσης των συστατικών του ανδρισμού, ενδεχομένως να προκαλέσει αυτοκαταστροφική συμπεριφορά ή επιθετικότητα προς τους άλλους, είτε και τα δύο.

Η άρνηση της γυναίκας ή των οικογενειών τους για επικείμενο γάμο, διαταράσσει τον κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένο συναισθηματισμό του άνδρα. Σε παρόμοιας ατμόσφαιρας καταστάσεις, ο άνδρας βιώνει την αναπροσαρμογή των κοινωνικά επίκτητων ιδιοτήτων του φύλου του, αφού «ένιωθε να απειλούνται οι εξουσίες του, η ταυτότητά του και η καθημερινή του ζωή».¹⁶ Η απόρριψη συμπίπτει με την υποβάθμιση στην αντρική ιεραρχία, στον «αντρικό» ανταγωνισμό. Η άρνηση της γυναίκας επιφέρει τη δυσφορία, μιας και το υποκείμενο στο οποίο ασκεί εξουσία, αντιστέκεται, δε συμμορφώνεται, διαφεύγει από την εξουσία του.

Άλλωστε, στις κατασκευασμένες έμφυλες ταυτότητες, η άσκηση ανδρικής βίας εμπίπτει στα «ανδρικά» χαρακτηριστικά. Σε διάφορα πολιτισμικά αφηγήματα και πολιτιστικά εγχειρήματα, από τη μια, η ανδρική ταυτότητα συστήνεται με στοιχεία βίας και επιθετικότητας, με «επιθυμίες» που μπορούν να καταλήγουν «φονικές»¹⁷, από την άλλη, η γυναικεία σεξουαλικότητα, συγκροτείται ως ευάλωτη και τρωτή στην άσκηση βίας. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, αναλύονται οι πολιτισμικές συνισταμένες του λεγόμενου φόνου-αυτοκτονίας, δηλαδή της δολοφονίας της γυναίκας από τον άνδρα και κατόπιν την αυτοκτονία του.

Διάφορες μελέτες ισχυρίζονται ότι το βασικό κίνητρο στις παραπάνω περιπτώσεις είναι η δολοφονία και ότι η αυτοκτονία έρχεται ως επιστέγασμα από το «ενοχικό»

¹⁶ Elisabeth Badinter, *XY Η ανδρική ταυτότητα*, μετ. Λίνα Σταματιάδη, Κάτοπτρο, Αθήνα 1994, σ. 33.

¹⁷ Joseph Bristow, *Sexuality*, Routledge, London 1997, σ.117.

συναίσθημα, από τις συνέπειες που καλείται να αντιμετωπίσει ο δράστης.¹⁸ Μολονότι, οι ποινικές και κοινωνικές συνέπειες της πράξης αποτελούν ισχυρό επιχείρημα που οδηγεί στην αυτοκτονία τον άνδρα, οι πολιτισμικές και κοινωνικές διαστάσεις παραμένουν ακλόνητες προϋποθέσεις της πράξης και κυρίως της απόκτησης περεταίρω γνώσης κατασκευής του έμφυλου σεξουαλικού υποκειμένου. Συνεπώς, η σύνθεση και αλληλεπίδραση των συνεπειών της πράξης με το πολιτισμικό περιβάλλον, φαίνεται πιο εποικοδομητική στην ανάλυση του φαινομένου.

6.1.«...δια αισθηματικούς λόγους»

Οι «αισθηματικοί λόγοι» συνιστούν κωδικοποιημένο λόγο που διατρέχει και σχηματοποιεί έμφυλες σεξουαλικές ταυτότητες, κοινωνικές σχέσεις, οικογενειακούς δεσμούς, κοινωνικά στερεότυπα, οργανώνουν και κανονικοποιούν σεξουαλικές σχέσεις, επιδιώκοντας να εμφυσήσει τα πρότυπα σεξουαλικής συμπεριφοράς. Αναφέρονται κυρίως σε ανύπαντρες νεαρές γυναίκες, οι οποίες επιδίδονται σε αυτοκτονικές πρακτικές, που περιστρέφονται σε αναταράξεις στη σεξουαλική σχέση τους εκτός γάμου. Οι «αισθηματικοί» λόγοι που υποβαστάζουν τις αυτοκτονικές πρακτικές νεαρών ανύπαντρων γυναικών αναλύονται σε πολλαπλά συνδεδεμένα συστατικά. Κύριο σημείο τους αποτελεί η σύναψη ερωτικών σχέσεων με «άτακτο» τρόπο και χωρίς να επιτυγχάνεται το βασικό προβαλλόμενο πρότυπο της θηλυκότητας, δηλαδή ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας. Στον αστικό τύπο, παρά τις πολιτικές αποχρώσεις και τις διάφορες διαβαθμίσεις λόγων και ενασχόλησης με το φαινόμενο, υπερτερούν σαφώς οι αιτιολογήσεις των αυτοκτονικών πρακτικών ως συνέπεια της έλλειψης πειθάρχησης στη γυναικεία σεξουαλικότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο αφήγησης, η 21χρονη σε χωριό της Μεσσηνίας, θεωρήθηκε ότι ήταν «αδύνατο να ζήσει» έπειτα από την αποκάλυψη των ερωτικών σχέσεων που

¹⁸ Rosemary Gartner, Bill Mccarthy, «Twentieth century trends in homicide followed by suicide in four North American cities», στο John Weaver & David Wright (επιμ.) ,*Histories of Suicides*, ό.π., σ.σ. 280-300 ειδικά, σ. 287.

διατηρούσε με νεαρό συγχωριανό της. Η Παναγιώτα χαρακτηρίζεται από τον συντάκτη του άρθρου, ως «ωραιότητα» και δημοφιλής στο χωριό της. Όταν όμως «κατελήφθη ασχημονούσα» εντός του ναού του χωριού της με νέο με τον οποίο συνδεόταν, επήλθε το ρήγμα. Η νεαρή γυναίκα, συνειδητοποιώντας το κοινωνικά απαράδεκτο της πράξης της, απαγχονίστηκε στο σπίτι της, όπου επέστρεψε μετά το γεγονός.¹⁹ Ο επαπειλούμενος θρυμματισμός της δημόσιας εικόνας της, η αποπομπή της από την κλειστή κοινωνία του χωριού, η διάρρηξη των οικογενειακών σχέσεων την ώθησαν στην αυτοκτονία, η οποία ανέδειξε και λόγους που συστήνουν τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Η απόφασή της να αυτοκτονήσει αποτέλεσε τον επίλογο της σύγκρουσης του εαυτού με το κοινωνικό περιβάλλον, της αποτυχίας εκπλήρωσης των έμφυλων ρόλων και των προσδοκιών που είχαν οι άλλοι από αυτή, την (αυτό)τιμωρία της παράβασης των κοινωνικών κανόνων.

Επιπλέον, ένα άλλο σημείο των ερμηνειών των αυτοκτονιών με πρόσχημα τους «αισθηματικούς λόγους», ήταν όταν ο ερωτικός δεσμός περιέλθει στη γνώση της οικογένειας. Η 19χρονη ιδιωτική υπάλληλος στα 1951, εγκατέλειψε το σπίτι της ένα κυριακάτικο πρωινό και κατευθύνθηκε στην ακτή Βουλιαγμένης για να πέσει στη θάλασσα. Μετά από λίγο «ανεσύρθη πνιγείσα». Είχαν προηγηθεί έντονες επιπλήξεις από τους οικείους της, «διότι είχε συνδεθή συναισθηματικώς» με συνάδελφό της. Η νεαρή γυναίκα πριν αποχωρήσει από το σπίτι της άφησε σημείωμα στο οποίο έγραφε: «Την στιγμήν που θα διαβάζετε το σημείωμα δεν θα υπάρχω στη ζωή. Ζητώ συγγνώμη πρώτα από τον θεό και μετά από τους ανθρώπους. Συγχωρήστε με».²⁰ Στο παραπάνω σημείωμα αυτοκτονίας, διακρίνουμε την έντονη αγωνία για θεϊκή συγχώρεση, υποδηλώνοντας την ταύτιση της αυτοχειρίας με την αμαρτία, η οποία ήταν ευρέως κοινωνικά αποδεκτή συνεπαγωγή. Η απολογητική διάθεση υποκρύπτει έμμεση κριτική στη στάση των δικών της ανθρώπων απέναντί της, μιας και υπονοεί και διακηρύσσει την ηθική της μέσα από τη θρησκευτικότητά της. Επιδιώκει με αυτό τον τρόπο την εξιλέωση μέσα από το τελευταίο της αποτύπωμα.

Οι ανύπαντρες γυναίκες υφίσταντο τον έλεγχο των αρσενικών μελών της οικογένειας. Συνέπεια «της ντροπής που νιώθει ένας άντρας από την ανυπόληπτη

¹⁹ *Αθηναϊκή*, 26/7/1954, σ. 8 και *Απογευματινή*, 26/7/1954, σ. 8.

²⁰ *Καθημερινή*, 26/6/1951, σ. 3.

συμπεριφορά ενός θηλυκού μέλους της στενής οικογένειάς του που πλήττει άμεσα τη δική του υπόληψη»²¹, η επιτήρηση ήταν εξαντλητική και διαπνεόταν και από στοιχεία κακομεταχείρισης. Αυτό αναδεικνύει η πτώση της 24χρονης από ύψος 15 μέτρων σε λατομεία της Αμφιάλης, εξαιτίας της συμπεριφοράς του πατέρα και αδερφού της, οι οποίοι-όπως η ίδια ανέφερε στο σημείωμά της- την «εκακομεταχειρίζετον».²² Η αυτοκτονία της νεαρής γυναίκας αποτέλεσε καταγγελία προς τα πολιτισμικά έμφυλα πρότυπα, τα οποία την καταπίεζαν. Διεκδίκησε την απαλλαγή της από την αφόρητη κατάσταση με τον μόνο τρόπο, τον οποίο θεώρησε ότι μπορούσε να αποδράσει, αλλά και κοινωνικοποιώντας το γεγονός. Ήταν μία πολιτική διακήρυξη για το πλέγμα των έμφυλων ιεραρχικά δομημένων σχέσεων, που εξελίσσονταν στην οικογένεια.

Συνεπώς, οι «αισθηματικοί λόγοι», που εξηγούν αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές, αποτελούν επικοινωνιακό γεγονός, κωδικοποιημένο, αλλά με ποικίλες συνδηλώσεις. Μία συχνή αιτιολόγηση αυτοκτονικής συμπεριφοράς είναι «διότι εγκατελείφθη υπό του μνηστήρος της».²³ Η παραστατική εικόνα της εγκατάλειψης σήμαινε για τις νεαρές γυναίκες έντονη συγκρουσιακή σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον, μιας και βρίσκονταν ένα βήμα πριν την εκπλήρωση του κοινωνικού προτύπου της θηλυκότητας, δηλαδή του γάμου. Η συναισθηματική αποδιοργάνωση που επόταν ωθούσε σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Η 18χρονη στον Βύρωνα αυτοκτόνησε «βληθείσα δια σφαίρας περιστρόφου στην καρδιά», διότι ο αρραβωνιαστικός της «επέστρεψε τον αρραβώνα». Το ζευγάρι φιλονικούσε διαρκώς, εξαιτίας της «αδικαιολόγητης» ζηλοτυπίας του άντρα και η οικογένεια της κοπέλας παρενέβαινε για να διορθώσει την κατάσταση μέχρι το βράδυ της αυτοκτονίας της νεαρής κοπέλας, όταν η απόφαση διάλυσης του αρραβώνα κατέστη οριστική.²⁴ Το γεγονός της αποδοχής του μέλλοντα «γαμπρού» από την οικογένεια επιφόρτιζε με επιπλέον

²¹ Έφη Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., σ.σ. 128-129.

²² *Φωνή του Πειραιώς*, 20/3/1962, σ. 2.

²³ Ενδεικτικά για το 1950, η 19χρονη που έπεσε από βράχο στο Σχιστό Κορυδαλλού όταν «εγκατελείφθη παρά του μνηστήρος της», *Καθημερινή*, 23/3/1950, σ. 3. Η 28χρονη γυναίκα, η οποία έλαβε βάμμα ιωδίου σε «ποτήριον» όταν «εγκατελείφθη υπό του μνηστήρος της», *Φωνή του Πειραιώς*, 6/10/1950, σ. 2. Επειδή, «εγκατελείφθη υπό του μνηστήρος της» έλαβε κίνηνη και η 22χρονη «αρτίστα καφωδείου», *Φωνή του Πειραιώς*, 28/12/1950, σ. 2.

²⁴ *Βήμα*, 8/4/1950, σ. 3.

συναισθηματικό βάρος την κοπέλα, έτσι ώστε να μην προκαλέσει με ενδεχόμενα λάθη της συμπεριφοράς της τον χωρισμό. Τα ενοχικά συναισθήματα συνετέλεσαν πολλαπλασιαστικά στην απόφαση του εκούσιου θανάτου. Παρόμοιο σκηνικό υπόβαθρο έχει η απόπειρα αυτοκτονίας της 23χρονης στο Γουδί, η οποία είχε διένεξη με τον 32χρονο μνηστήρα της, για ασήμαντη αφορμή και από δική της υπαιτιότητα. Η νεαρή γυναίκα άφησε σημείωμα στο οποίο έγραφε ότι : «Φεύγω για το μεγάλο ταξίδι της λησμονιάς γιατί δεν μπορώ να ζήσω ολομόναχη στον κόσμο χωρίς αγάπη. Ούτε ημπορώ να αγαπήσω άλλον άνδρα. Προτιμώ να αποθάνω».²⁵ Η νεαρή γυναίκα διαισθάνθηκε ότι η διάλυση του αρραβώνα είναι καθοριστική για τη ζωή της, την αλλοίωση της κοινωνικής φυσιογνωμίας της.

Ωστόσο, και η επίτευξη του γάμου δεν απαλλάσσει πάντα από την αυτοκτονική πρακτική, αλλά μοιάζει ορισμένες φορές σαν πρόσκαιρη υποχώρηση. Νεαρή γυναίκα σε χωριό της Ηπείρου βρέθηκε κρεμασμένη σε δέντρο έξω από το ναό στον οποίο «επρόκειτο να τελέσει τους γάμους της». Ο λόγος του απαγχονισμού της νεαρής γυναίκας ήταν η αποστροφή της για τον επικείμενο γάμο.²⁶ Σε παρόμοια ατμόσφαιρα, η 27χρονη κάτοικος Π. Κοκκινιάς αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «ριφθείσα παρά τις σιδηροδρομικές εγκαταστάσεις του αγίου Ιωάννη Ρέντη προ διερχόμενης αμαξοστοιχίας» και τραυματίστηκε σοβαρά. Μόλις πέντε ώρες προ του «διαβήματός» της είχε τελέσει το γάμο της με 30χρονο τεχνίτη σιδηροδρομικό.²⁷ Επομένως, και η εκπλήρωση του προτύπου του γάμου, δεν αποτελεί εξ ορισμού προστατευτικό παράγοντα αναχαίτισης αυτοκτονικών πρακτικών, ούτε αποτρέπει από αιχμηρές κριτικές για τη σεξουαλική συμπεριφορά τους. Η 25χρονη εργάτρια «ερρίφθη από το παράθυρο της οικείας της» στον Πειραιά, κατόπιν έντονης διένεξης με τον σύζυγό της που αφορούσε την κοινωνική διαγωγή της, αφού την κατηγόρησε ότι «δήγεν βίον ελευθεριάζοντα».²⁸ Οι παραπάνω αυτοκτονικές πρακτικές, αποκαλύπτουν μια προσωρινή υποχώρηση, αλλά και τον διαρκή έλεγχο της σεξουαλικότητας των γυναικών, ακόμα και μετά την εκπλήρωση του ορόσημου του γάμου.

²⁵ *Η Καθημερινή*, 14/4/1953, σ. 5.

²⁶ *Ελευθερία*, 9/2/1960, σ. 1.

²⁷ *Καθημερινή*, 31/5/1960, σ. 7.

²⁸ *Φωνή του Πειραιώς*, 9/7/1949, σ. 2.

Εξάλλου, στα σημειώματα αυτοκτονίας που αφήνουν οι ερωτευμένοι αναφέρεται σε αρκετές περιπτώσεις, η επίτευξη της σχέσης μετά θάνατο, η αύρα της αιωνιότητας που περιβάλλει την ερωτική σχέση, που για κοινωνικούς λόγους δεν επιτυγχάνεται στην επίγεια ζωή. Όταν όμως αυτοκτόνησε η 28χρονη γυναίκα στο αραιοκατοικημένο Πυριτιδοποιείο «κατά τραγικότατο» τρόπο αυτοπυρπολούμενη, τα επιχειρήματα εξέλειπαν και συνεπώς η «νευρασθένεια» αποτέλεσε την αναμενόμενη διάγνωση, αφού δεν υπήρχε κανένα συναισθηματικό, οικογενειακό και οικονομικό εμπόδιο για την πραγματοποίηση του γάμου. Στην επιστολή που άφησε στον 33χρονο σερβιτόρο με τον οποίο επρόκειτο να παντρευτεί αναφέρεται στην πράξη της ως προστασία από την ανεξήγητη δυστυχία που θα προκαλούσε η συμπεριφορά της σε αυτόν.²⁹ Η συγκεκριμένη αυτοκτονία δεν εμπίπτει στους γνωστούς λόγους που διακλαδώνονται γύρω από τη γυναικεία αυτοκτονία και για αυτό συνεπικουρείται από την ψυχική αποδιοργάνωση.

Καθώς τα κορίτσια αντιμετωπίζονταν ως «ενσώματα σεξουαλικά υποκείμενα που χρειάζονται μονίμως προστασία και περιορισμό»³⁰, η κατασκευή του κανόνα και ο έλεγχος της σεξουαλικής διαγωγής ξεκινούσε από νεαρή ηλικία. Ένα «κοινωνικό πρόβλημα» με διεθνείς διαστάσεις ήταν η ηλικία κατά την οποία θεωρείται ότι πρέπει η κοπέλα να «δώσει το πρώτο της φιλί» Ανταπόκριση της αριστερών τάσεων εφημερίδας *Ανεξάρτητος Τύπος* από το Παρίσι στα 1960, ανέφερε τη γνώμη ιατρών, ψυχολόγων και παιδαγωγών-δείχνοντας την εξειδίκευση και τη διασπορά των ειδικών ασχολούνται δηλαδή με το σεξ των ανηλίκων- για την ώριμη ηλικία, καθώς το πρώτο φιλί πρέπει να δοθεί σε τέτοια ηλικία, ώστε η κοπέλα να είναι προετοιμασμένη ότι συνέπεια πιθανή αυτού «είναι ο γάμος». Η επέμβαση των γονιών θεωρείται επιβεβλημένη, διότι η «ανώριμη» κοπέλα, η οποία δε δίνει έμφαση στο φιλί και

²⁹ Ολόκληρη η επιστολή αναφέρει: «Αγάπη μου γλυκειά. Γεια σου. Αυτή τη στιγμή που σου γράφω φεύγω από κοντά σου, γιατί δεν ήθελα να σε κάνω δυστυχισμένο. Ήταν γραφτός μου ο πικρός αυτός θάνατος. Έζησα μαζί σου τις γλυκειές μου ώρες και για αυτό μετά τον θάνατό μου θα σ' αγαπάω αιώνια. Δεν ξέρω αν εσύ έχης κανένα παράπονο από εμένα, αλλά και αν είχες βάσταξέ το μυστικό. Θέλω έστω και πεθαμένη να μ' αγαπάς όπως με αγαπούσες αληθινά. Δεν έχω άλλο κουράγιο να σου γράψω αν και έχω όλη την ευχαρίστησι πολλά μα πάρα πολλά να σου γράψω. Δε με αφήνει η ταραχή να προχωρήσω. Σε γλυκοφιλώ με αληθινή αγάπη. Θα σε λατρεύω και στον άλλο κόσμο», *Καθημερινή*, 3/6/1953, σ. 4.

³⁰ Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*» : επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο , ό.π., σ. 33.

εναλλάσσει συντρόφους έχει ροπή να ακολουθήσει «ολισθηρό δρόμο». Η περιφρούρηση εναπόκειται στους γονείς. Αυτό που αλλάζει με την παρέμβαση των ειδικών είναι ο τρόπος με τον οποίο γίνεται ο έλεγχος των γονιών, οι οποίοι οφείλουν να προσεγγίσουν την κόρη τους, χωρίς κανγάδες και να εξηγήσουν «καθαρά και ήρεμα» τις συνέπειες της πράξης της. Οι «ομολογίες» δε θα έρθουν με βίαιο τρόπο, αλλά με τη σωστή προσέγγιση και χωρίς πιέσεις, θα μιλήσει μόνη της. Με αυτό τον τρόπο, η κόρη θα απαλλαγεί από «το αίσθημα ενοχής» και οι γονείς θα έχουν τη δυνατότητα «να κατευθύνουν καλύτερα» τη μελλοντική συμπεριφορά της.³¹ Το πρόταγμα όπως διαπιστώνουμε της γυναικείας σεξουαλικότητας παραμένει η δημιουργία οικογένειας, το οποίο καθορίζει και χαρακτηρίζει την ηθική της κοπέλας. Ο τρόπος που εμφυσά πλέον τα πρότυπα σεξουαλικότητας, προσομοιάζει σε πιο επεξεργασμένη μορφή της εξουσίας και ελέγχου από τους γονείς, οι οποίοι «οφείλουν» να ακολουθήσουν, ως γνήσιοι τοποτηρητές, τις «επιστημονικές» παραινέσεις.

Η «παιδαγωγικοποίηση» του σεξ των ανηλίκων έχει επισημανθεί από το M. Foucault. Όπως υποστήριζε «όντας άκαιρη» μία σεξουαλική δραστηριότητα «φυσική» και συνάμα «παρά φύσιν» «είναι φορέας κινδύνων φυσικών και ηθικών, συλλογικών και ατομικών». Επομένως, «οι γονείς, οι οικογένειες, οι παιδαγωγοί, οι γιατροί, οι ψυχολόγοι» οφείλουν με υπευθυνότητα «και με συνοχή» να χειραγωγήσουν και να αποτρέψουν αυτό «τον πολύτιμο και επίφοβα επικίνδυνο σεξουαλικό σπόρο».³² Η συνάφεια με την παραπάνω αναφορά είναι σαφής, με αιχμή την κατασκευή της γυναικείας σεξουαλικότητας από νεαρή ηλικία και από πλήθους τόπους. Στο πλαίσιο αυτό αντανακλάται ένας «εκσυγχρονισμός» των μεθόδων σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης. Η αναζήτηση και ο έλεγχος της σεξουαλικότητας από νεαρή ηλικία και με πολλαπλές πρακτικές και φορείς, που συνδέονται με τις ιδιαιτερότητές του σε ένα κοινό νήμα λόγων και έχουν στοχευμένη στρατηγική να επιτελέσουν, επιδιώκουν τον καθορισμό και την πειθάρχηση στη γυναικεία σεξουαλικότητα. Η σεξουαλική συμπεριφορά εμποτίζεται με ηθικές διαστάσεις και κοινωνικά σύμβολα.

³¹ *Ανεξάρτητος Τύπος*, 6/1/1960, σ.σ. 3-4.

³² Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ.1. ό.π., σ.σ. 129-130.

Είναι τέτοια η εμμονή με τη σεξουαλική πειθάρχηση -όπως επηρεάζεται και από την εμφάνιση των νεαρών γυναικών- που η αυτοκτονία μπορεί να περάσει σε δεύτερη μοίρα. Μια Κυριακή του 1958 μία 22χρονη γυναίκα, η οποία είχε εξαφανιστεί εδώ και δυο ημέρες από το σπίτι της, έβγαλε το παλτό και το πανωφόρι της και από ύψος 25 μέτρων από βραχώδη υψώματα της Πειραιϊκής έπεσε στο κενό και «συνετρίβη». Ωστόσο, είχε φροντίσει «δια να μη παρέχη αντιαισθητικών θέαμα» να προσδέσει «το κάτω μέρος του ενδύματός της».³³ Προφανώς, η νεαρή γυναίκα πολτοποιήθηκε από τη ρίψη από τόσο μεγάλο ύψος και παρά τις κινήσεις της που όπως φαίνεται σχεδίαζε τις δύο ημέρες της εξαφάνισής της και την ένταση του συναισθήματος μπροστά στην επιλογή του θανάτου, ο αρθρογράφος προτιμά να εξάρει το πολιτισμικό σενάριο της έμφυλης σεξουαλικής ηθικής της.

Οι αυτοκτονίες νεαρών γυναικών λοιπόν, για «αισθηματικούς λόγους», συνιστούσαν ρωγμή στην ενσφήνωση του συστήματος της σεξουαλικότητας, στη διακυβέρνηση του σώματός τους εντός του συστήματος της σεξουαλικότητας, αντικατοπτρίζοντας συναιδέσεις και αντιστάσεις, αποδοχές και συγκρούσεις. Οι νεαρές γυναίκες με τις αυτοκτονικές πρακτικές τους, έθεταν ένα εκβιαστικό ερώτημα που έπρεπε να απαντηθεί. Συχνά, οι λόγοι απόκρισης του φαινομένου, απαξίωναν το υποκείμενο της πράξης –όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω- αφού θεωρητικά δεν είχε το πρόταγμα του θανάτου. Η αποστροφή προς το υποκείμενο της αυτοκτονικής πρακτικής, λειτουργούσε ως διαχείριση του φαινομένου και ως τεχνική διατήρησης και εμπέδωσης των έμφυλων ιεραρχικών κοινωνικών σχέσεων και των αποδεκτών σεξουαλικών συμπεριφορών.

6.1.1. «Η με παίρνεις ή αυτοκτονώ»

Σε άρθρο της τοπικής αστικής εφημερίδας του Πειραιά στα 1952 επισημαίνεται η διόγκωση των «αποπειρών αυτοκτονίας». Ο αρθρογράφος κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στις απόπειρες αυτοκτονίας και τις αυτοκτονίες, ανάλογα με το φύλο του υποκειμένου της πράξης. Από το άρθρο προκύπτει ότι οι αυτοκτονίες αφορούν

³³ Καθημερινή, 1/4/1958, σ. 5.

άνδρες και «ελάχιστες γυναίκες».³⁴ Οι απόπειρες αυτοκτονίας αντίθετα, αφορούσαν συνήθως νεαρές «ονειροπόλες» γυναίκες –εξακολουθεί ο συντάκτης του άρθρου-, οι οποίες έχουν τα ρομαντικά ιδεώδη του γάμου και του έρωτα. Αυτές οι κοπέλες συχνά λαμβάνουν «δέκα ασπιρίνες ή αντεμπρίνες ή λίγο καλμόλ ή φωνάζουν να τις πιάσουν γιατί θα πέσουν στη θάλασσα ή στον ηλεκτρικό».³⁵ Η απάντηση στην έστω και «απρόθυμη» απόπειρα αυτοκτονίας γυναικών ήταν απαραίτητη, και για αυτό γίνεται συστηματική προσπάθεια στο επίπεδο του λόγου να απαξιωθεί μία συμπεριφορά και το υποκείμενο αυτής που ξεφεύγει από τις κοινωνικές νόρμες, καθώς και να απολέσει την κοινωνική της σημασία.

Συναφώς, «με παροξυσμό αίματος και θανάτου» άρχισε η αθηναϊκή Άνοιξη του 1954, όπως υποστήριζε ο αρθρογράφος της *Αθηναϊκής* αναφερόμενος στις πολλές απόπειρες αυτοκτονίες νεαρών γυναικών όλες «δια αισθηματικούς λόγους».³⁶ Ο συντάκτης του άρθρου ερμηνεύει το φαινόμενο ως έλλειψη πολιτισμού και ψυχικής ισορροπίας, που αφετηρία του έχει το μέγλωμα των νέων ανθρώπων στην περίοδο της Κατοχής, που εκτός των άλλων, η επιτήρηση των κοριτσιών ήταν ελλιπής. «Η με παίρνεις ή αυτοκτονώ!» υποτίθεται ότι συχνά λένε οι γυναίκες που επιδίδονται σε αυτοκτονικές πρακτικές για «αισθηματικούς λόγους».³⁷ Ο πολιτισμός νοείται στο παραπάνω αφηγηματικό σενάριο ως αποδοχή των κοινωνικών αξιών, προτύπων και πολιτισμικών σημασιών που εντυπώνονται στο δεδομένο σύστημα της σεξουαλικότητας. Μπορούμε να διακρίνουμε τη συστηματική προσπάθεια στο

³⁴ Να αναφέρω εδώ ότι η έρευνα η δική μου σε μερίδα του αστικού τύπου τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, ενισχύει την πεποίθηση ότι οι αυτοκτονίες νεαρών γυναικών οφείλονται σε «αισθηματικούς λόγους». γυναικών. Συγκεκριμένα το διάστημα 1950-1953, εντόπισα 150 απόπειρες αυτοκτονίας με «ξεκάθαρη»-μιας και οι ερμηνείες συμπλέκονται σε αρκετές περιπτώσεις- αιτιολόγησή τους «αισθηματικούς λόγους», εκ των οποίων 125 αφορούσαν γυναίκες και μόλις 25 άντρες, *Καθημερινή, Φωνή του Πειραιώς, 1950-1953*.

³⁵ *Φωνή του Πειραιώς, 23/1/1952, σ. 1*

³⁶ *Αθηναϊκή, 20/4/1954, σ.σ. 1,5*. Στις φωτογραφίες από το παραπάνω άρθρο φαίνεται η νεαρή γυναίκα, η οποία έπεσε από βράχο της Ακρόπολης, αλλά δε θανατώθηκε, η συνδρομή αρχικά περαστικών-γεγονός που σημαίνει ότι οι απόπειρες αυτοκτονίας ήταν οικείο φαινόμενο στο κοινωνικό τοπίο τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950- και κατόπιν τη μεταφορά της νεαρής γυναίκας με φορείο για να της παρασχεθεί ιατρική συνδρομή.

³⁷ Αντίστοιχα οι νεαροί άντρες -σύμφωνα με τον αρθρογράφο- απειλούν «ή με παίρνεις ή σε σκοτώνω» αναδεικνύοντας και τους έμφυλους ρόλους και δράσεις στις ερωτικές σχέσεις.

επίπεδο του λόγου να απαξιωθεί και να χάσει την κοινωνική σημασία της η πράξη και να απαξιωθεί υποκείμενο αυτής, αφού με την ίδια ειρωνική διάθεση και σε άρθρο του *Βήματος* θέτει το γρίφο στους αναγνώστες του αν γνωρίζουν «πόσο εφτήνηνε η ζωή και ακρίβηνε ο έρωτας στην Ελλάδα». Η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός ότι εντός μόνο ενός εικοσιτετραώρου εντοπίστηκαν πέντε απόπειρες αυτοκτονίας γυναικών, όλες για αφορμή τον έρωτα». Η επίπληξη ολοκληρώνεται καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι «πόλεμοι γίνονται, έθνη εξαφανίζονται... λαοί επαναστατούν, ατομικές βόμβες κατασκευάζονται κι ο μόνος που μένει ακλόνητος στο θρόνο του είναι ο έρωτας».³⁸

«Νέο κύμα αυτοκτονιών ενέσκηψε τελευταίως» είχε ως πρωτοσέλιδο η αστική συντηρητική εφημερίδα του Πειραιά στα 1961. Η σοβαρότητα του τίτλου αμβλύνεται όταν επεξηγείται, αφού αναφέρεται σε απόπειρες αυτοκτονίας νεαρών γυναικών με θεωρητικά μικρή ποσότητα φαρμακευτικών σκευασμάτων με κύρια-αν όχι μόνη αιτία όπως διατείνεται ο αρθρογράφος- τον έρωτα. Μάλιστα, χαρακτηρίζει τις απόπειρες αυτοκτονίας με φαρμακευτικά σκευάσματα «πολύ της μόδας» τελευταία, αναδεικνύοντας τη διάδοση του φαινομένου. Το άρθρο κλείνει με την προτροπή να πέσουν από την Ακρόπολη για να αποδείξουν τη φονική τους πρόθεση.³⁹ Το ειρωνικό ύφος της είδησης για τη φονική πρόθεση των γυναικών στις απόπειρες αυτοκτονίας για «αισθηματικούς λόγους» προσδοκά στην εκρίζωση ενός φαινομένου αρκετά διαδεδομένου από τον κοινωνικό καμβά.

Εξάλλου, σε νομικό κείμενο του 1962 αναλύεται με νομικά επιχειρήματα το άρθρο 301 ΠΚ «περί συμμετοχής σε αυτοκτονία», το οποίο να υπενθυμίσουμε ότι επέσυρε ποινή από 10 μέρες μέχρι 5 έτη και κόλαζε την παρότρυνση, υποβοήθηση και ηθική αυτουργία σε αυτοκτονία με την προϋπόθεση όμως την «αληθή πρόθεση» του αυτόχειρα. Η νομική απόφαση εξαιρεί τις νεαρές γυναίκες-τις οποίες χαρακτηρίζει μειωμένης πνευματικής ικανότητας και αντίληψης- οι οποίες συχνά «εις τον κοινωνικό βίο» αναζητούν «δήθεν»- όπως υποστηρίζει- τον θάνατο προβαίνοντας σε «θεατρικές» απόπειρες αυτοκτονίας με σκοπό «να προσελκύσουν την προσοχή ή να

³⁸ *Βήμα*, 20/7/1950, σ. 3.

³⁹ *Φωνή του Πειραιώς*, 22/9/1961, σ. 2.

εκβιάσουν κάποιο άτομο».⁴⁰ Η αιχμηρή κριτική στοχεύει στην απαξίωση τόσο της πράξης, όσο και του υποκειμένου αυτής.

Από την άλλη, η αυτοκτονική πρακτική είναι πιθανό να λειτουργούσε και ως έκφραση της επιθυμίας σύναψης γάμου με τον συγκεκριμένο άντρα. Η εκδήλωση αυτή λειτουργεί «συγκινησιακά» και για τον άνδρα και επηρεάζει τη στάση του. Όταν εξήλθε από το νοσοκομείο από όπου είχε διακομισθεί έπειτα από εκούσια κατάποση μεγάλης δόσης φαρμάκου-«δια λόγους αισθηματικούς»- η 17χρονη μοδίστρα «εμνηστεύθη επισήμως» με τον 20χρονο φίλο της.⁴¹ Η πρακτική είναι διαδεδομένη στο θηλυκό μέρος του ζευγαριού κυρίως, εναρμονίζεται και διαπλάθει την ερωτική σχέση. Σε αυτό το αφήγημα εντάσσονται και αρκετές απόπειρες αυτοκτονίας σε κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου. Θεωρητικά, η νεαρή γυναίκα κάνει «χειριστική» απόπειρα αυτοκτονίας, με σκοπό είτε να πείσει την οικογένεια να παντρευτεί τον «νέο που αγαπά» είτε να πείσει τον άντρα να συνάψει τον γάμο, αλλά και να εκφράσει τον συναισθηματικό, οικογενειακό και κοινωνικό εγκλωβισμό της σε περίπτωση εγκατάλειψης από τον άντρα.⁴²

Ωστόσο, μοιραία στάθηκε η κατάποση καρφίτσων για μια 18χρονη σε χωριό της Αχαΐας, η οποία έπραξε με αυτό τον τρόπο εξαιτίας της άρνησης των γονιών της να «υπανδρευθή νέον του χωριού της»⁴³, όπως και για τη 19χρονη στη Θεσσαλονίκη, η οποία έπεσε σε φρεάτιο και αυτοκτόνησε, διότι «οι γονείς της ηρνούντο» να συγκατατεθούν στη σύναψη γάμου με «υπαξιωματικόν του Β.Ν. εξ Αθηνών».⁴⁴ Εξάλλου, δεν υποκρίθηκε η 30χρονη σε χωριό της Μεσσηνίας όταν πνίγηκε

⁴⁰ Μενέλαος Μπακατσούλας, «Η Συμμετοχή εις Αυτοκτονίαν», *Ποινικά Χρονικά*, 1Β, 1962, σ. 198. Στο ίδιο ύφος και ο ιατροδικαστής Κάτσας, ο οποίος υποστήριζε ότι αν «έλειπε ο έρωσ», οι αυτοκτονίες των γυναικών θα ήταν ελάχιστες. Όσο για τις «αποτυχημένες» απόπειρες αυτοκτονίας, ο ιατροδικαστής διατεινόταν ότι «ουχί σπανίως», οι απόπειρες αυτοκτονίας νεαρών γυναικών με φάρμακο ή δηλητήριο –χωρίς να λαμβάνει «επαρκή δόσιν» και «εγκαίρως μετανοούσα εκρήγνυται εις κραυγάς, εκζητούσα βοήθειαν, αποτελεσματικήν πολλάκις»- είναι «σκηνοθετημένη ηθοποιΐα», Γρηγ. Κάτσας, «Περί αυτοκτονιών», *Αστυνομικά Χρονικά* 19, 1954, σ. 917.

⁴¹ *Καθημερινή*, 24/5/1953, σ. 5.

⁴² Ενδεικτικά, *Της νύχτας τα καμώματα*, 1957 · *Στουρνάρα* 288, 1959 · *Ο ασιδάς*, 1962 · *Η χαρτοπαίχτρα*, 1965 · *Γαμπρός από το Λονδίνο*, 1967.

⁴³ *Καθημερινή*, 18/6/1955, σ. 5.

⁴⁴ *Καθημερινή*, 30/3/1956, σ. 5.

πέφτοντας εκουσίως σε φρεάτιο, διότι «εγκαταλείφθη υπό του εραστού της»⁴⁵ · ούτε η νεαρή φοιτήτρια στον Κορυδαλλό, η οποία φάνηκε πιο αποφασισμένη. Η νεαρή γυναίκα έλαβε «100 σουμπλιμέ» και βρήκε τον θάνατο, μιας και οι γονείς του νεαρού αξιωματικού «εκ Μυτιλήνης» ζητούσαν –και μάλιστα απροσδόκητα- μεγαλύτερη «προίκα», την οποία αδυνατούσε να δώσει ο δημόσιος υπάλληλος πατέρας της κοπέλας.⁴⁶ Έτσι έληξε το «παζάρι» για την επίτευξη του κοινωνικού συμβολαίου. Στην παραπάνω περίπτωση, η φοιτήτρια βιώνει πολλαπλή υποβάθμιση της θέσης της στην κοινωνία της «αντρικής κυριαρχίας». Πολλαπλασιαστικοί λόγοι για την αυτοκτονία της νεαρής γυναίκας. Πολλαπλοί λόγοι αντίθεσης και διακήρυξης διαμέσου του τελευταίου της αποτυπώματος.

Από τους παραπάνω λόγους που περιβάλλουν αυτοκτονικές πρακτικές νεαρών γυναικών, αναδύεται η πρόθεση απαξίωσης της πράξης και του υποκειμένου αυτής, με το πρόσχημα της έλλειψης φονικού κινήτρου. Πέρα από το ίδιο το γεγονός των αρκετών «αθέλτων» θανάτων που έχουν εντοπιστεί, μιας και ο θάνατος είναι ένα αποτέλεσμα αμφίβολο και η φονική πρόθεση δεν αποτελεί μετρήσιμο μέγεθος, βασικά σημεία των αυτοκτονικών πρακτικών αποτελούν το κοινωνικό μήνυμα και οι πολιτισμικές αναφορές που αυτές εκπέμπουν. Η απαξίωση εμπίπτει στη διαχείριση του φαινομένου, με απώτερο σκοπό τον έλεγχο και την «ομαλή» διακυβέρνηση της γυναικείας σεξουαλικότητας, την αναπαραγωγή του υποτελούς ρόλου των νεαρών γυναικών. Ωστόσο, οι ερμηνείες των αυτοκτονικών πρακτικών συγκροτούν επινοήσεις που υπακούουν σε στρατηγικές της εξουσίας και σε αρκετές περιπτώσεις αποπροσανατολίζουν από το νόημα των αυτοκτονικών πρακτικών νεαρών κυρίως γυναικών. Οι κοινωνικές συνθήκες, τα βιώματα και οι πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις - όπως αυτές υφέρπουν στις αυτοκτονικές πρακτικές «υπηρετριών» και «εργατριών» - διαβάλλουν την ερμηνεία και κανονικοποίηση των αυτοκτονικών πρακτικών νεαρών γυναικών ότι οφείλονται αποκλειστικά σε «αισθηματικούς λόγους».

⁴⁵ *Ελευθερία*, 2/6/1961, σ. 6.

⁴⁶ *Φωνή του Πειραιώς*, 27/5/1952, σ. 2.

6.1.2. Οι «υπηρέτριες»

Οι αυτοκτονικές πρακτικές λοιπόν, νεαρών ανύπανδρων γυναικών κωδικοποιούνταν συνηθέστερα ως απότοκος «ερωτικής απογοητεύσεως». Μεγαλύτερο μερίδιο σε αυτή την ταξινόμηση είχαν οι «υπηρέτριες», οι οποίες προσέβλεπαν στον γάμο –εκτός άλλων πολιτισμικών παραμέτρων που εκτέθηκαν παραπάνω- για την ανέλιξη στην κοινωνική ιεραρχία, αφού βρίσκονταν στην κατώτερη κοινωνική βαθμίδα, να αναβαθμιστούν σε «κυρίες» και ενδεχομένως να απαλλαγούν από την υπηρετική εργασία με όλους τους συνειρμούς που αυτή συνεπαγόταν. Έστω και ένας φτωχός γάμος, συνιστούσε ταξική ανέλιξη στη δομή της οικιακής εργασίας. Οι αυτοκτονικές πρακτικές τους σχεδόν μονοδιάστατα εντάσσονταν στους «αισθηματικούς λόγους».

Πιο συγκεκριμένα, το πτώμα της 26χρονης γυναίκας που είχε ξεβραστεί στην ακτή της Βάρκιζας, διαπιστώθηκε ότι αφορούσε «υπηρέτρια», η οποία εργαζόταν σε οικία στο Ψυχικό. Η απόρριψη της εγκληματικής ενέργειας έγινε αμέσως από την αστυνομική και ιατροδικαστική αυτοψία και το πιθανότερο σενάριο που προκρίθηκε ήταν αυτό της αυτοκτονίας και όχι του δυστυχήματος. Αν και η νεαρή γυναίκα βρέθηκε με τα εσώρουχα και το φόρεμα και τα υποδήματά της στην ακτή, γεγονός που θα ενίσχυε την προοπτική του ατυχήματος, αφού πιθανό να έβγαλε τα ρούχα της για να κολυμπήσει Αύγουστο μήνα, από τις ανακρίσεις «εξακριβώθηκε» ότι η 26χρονη «υπηρέτρια» διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με ένα σερβιτόρο, ο οποίος την επισκεπτόταν στο Ψυχικό. Ωστόσο, η αναφορά για τη διακοπή των σχέσεων με τον σερβιτόρο λίγο καιρό πριν, ώθησε στην αστυνομική ταξινόμηση του πνιγμού στην αυτοκτονία «λόγω ερωτικής απογοητεύσεως».⁴⁷ Η δύναμη του κανόνα και του λόγου αναδεικνύεται και στην παραπάνω περίπτωση καθορίζοντας την πράξη του υποκειμένου από τα χαρακτηριστικά του. Στην απόπειρα αυτοκτονίας της 22χρονης υπηρέτριας εκ Πύργου γνωστού γιατρού της Αθήνας, η οποία αφού έλαβε πρώτα ποσότητα ασπιρινών «ερρίφθη εις τον φωταγωγόν», η αιτιολόγηση της πράξης της είναι ξεκάθαρη. Ο φίλος της αθέτησε την υπόσχεση γάμου, την οποία της είχε δώσει.⁴⁸ Όμως, αναταραχή προκάλεσε στους κρατικούς μηχανισμούς η 20χρονη

⁴⁷ *Απογευματινή*, 9/8/1954, σ. 6.

⁴⁸ *Καθημερινή*, 8/10/1953, σ. 5.

υπηρέτρια η οποία βρέθηκε πνιγμένη στο Φάληρο και έπειτα από διήμερες «εξαντλητικές» ανακρίσεις διαπιστώθηκε η αυτοκτονία της και η ανάγκη δήλωσης ότι ήταν «αμέμπτων ηθών».⁴⁹ Μιας και δεν ενέπιπτε στους «δημοφιλείς» επινοημένους λόγους αυτοκτονίας λοιπόν, αμφισβητείται ακόμα και το ίδιο το γεγονός της αυτοκτονίας της.

Καθώς, οι υπηρέτριες κρίνονταν ως ανίκανες να περιφρουρήσουν τη σεξουαλικότητά τους, τον ρόλο της πειθάρχησης στα πρότυπα θηλυκότητας των «υπηρετριών» αναλάμβανε η οικογένεια που εργαζόταν, της οποίας ως έστω κατώτατο στην ιεραρχία μέλος μπορούσε να προσβάλλει και να «εκθέσει». Η πειθάρχηση στο σύστημα της σεξουαλικότητας πραγματοποιούταν κυρίως από την «κυρία». Η 18χρονη γυναίκα, το πτώμα της οποίας βρέθηκε, σε προαύλιο σπιτιού καλής συνοικίας της Αθήνας, ήταν η «υπηρέτρια» γνωστού ιατρού, η οποία είχε πηδήξει από την ταρατσα, ύψους 35 μέτρων. «Εκ των ανακρίσεων απεδείχθη» ότι η κοπέλα συνδεόταν «με κάποιον Γιάννην, αγνώστου επωνύμου» και για τον λόγο αυτό συχνά «υφίστατο παρατηρήσεις» από την οικογένεια. Εξαιτίας «διενέξεων» με τον φίλο της ή «διότι παρετηρήθη», η «υπηρέτρια» αφαίρεσε τα υποδήματά της και αθόρυβα ανέβηκε στην ταρατσα για να αυτοκτονήσει.⁵⁰ Παρόλο που αυτή είχε εγκαταλείψει το σπίτι κάποιες μέρες, χωρίς να έχει δηλωθεί η εξαφάνισή της, συνέπειες για την οικογένεια δεν υπήρξαν, αφού όπως φαίνεται είχαν το δικαίωμα της χειραγώγησης της «υπηρέτριας».

Οι «υπηρέτριες» λοιπόν, αντιμετωπίζονταν ως μονοσθενείς προσωπικότητες με αποκλειστικό μέλημα τη σύναψη γάμου. Στη μελέτη του νομικού Μπακατσούλα, διαγράφεται η συμμετοχή νεαρών υπηρετριών με αυξημένα ποσοστά στις αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Ο ερευνητής, αν και αναγνωρίζει τις ιδιαίτερες συνθήκες που βιώνουν οι υπηρέτριες - όπως η απομάκρυνση από την οικογένεια και το οικείο κοινωνικό περιβάλλον, οι δυσχέρειες προσαρμογής στις νέες εργασιακές συνθήκες και τους κανόνες συμπεριφοράς- εντούτοις θεωρεί ως κύριο αίτιο για την εκδήλωση αυτοκτονικών συμπεριφορών των υπηρετριών, ότι ερχόμενες στην πόλη

⁴⁹ *Καθημερινή*, 3/7/1957, σ. 5.

⁵⁰ *Καθημερινή*, 28/1/1950, σ. 7. Επίσης, η επίπληξη της «κυρίας της» για τις ερωτικές σχέσεις «μετά τινός νέου» ήταν ο λόγος που η 16χρονη «υπηρέτρια εξ Ευβοίας» αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «ριφθείσα εις την θάλασσαν», *Απογευματινή*, 8/1/1954, σ. 6.

για να εργαστούν «έχουσιν την πρώτην αυτών ερωτικήν περιπέτεια με τα δυσμενή συνήθως επακολουθήματα, την εξώγαμον κύησιν και την εγκατάλειψιν».⁵¹ Αυτό που δεν αναφέρει ο συγγραφέας είναι ότι ενδεχομένως οι νεαρές υπηρέτριες να είχαν την πρώτη σεξουαλική επαφή-ηθελημένη ή καταναγκαστική⁵²- με κάποιο από τα άρρενα μέλη της οικογένειας.

Όπως και να έχει, τα βιώματα των «υπηρετριών» ως στιγματισμένα, κατώτατα στην κοινωνική ιεραρχία υποκείμενα και οι συνθήκες εργασίας τους⁵³ ίσως αποβαίνουν πιο καθοριστικές συνιστώσες της αυτοκτονίας τους. Άλλωστε, σποραδικά, αλλά τακτικά ανέκυπταν ειδήσεις για κακοποιήσεις υπηρετριών, με πιο γνωστή βέβαια αυτή της Σπυριδούλας στα 1955.⁵⁴ Από το «δράμα» της Σπυριδούλας, «συνταράχτηκε» η ελληνική κοινωνία και κάποιοι είχαν διαθέσεις μέχρι «κλυντσαρίσματος».⁵⁵ Στην παραπάνω περίπτωση, η «κυρία» και ο «κύριος», ξεπέρασαν τα όρια της εξουσίας τους. Το νέο πρόταγμα αφορούσε όχι να αντικατασταθεί το υποκείμενο της εξουσίας ή η ιεραρχική σχέση ανάμεσα στην «υπηρέτρια» και την «κυρία» βασικά, αλλά να θέσει κάποια όρια στα ήδη διευρυμένα πλαίσια των δικαιοδοσιών των «κυριών». Η διαχείριση των υπηρετριών όφειλε να συμμορφώνεται με κάποιους κανόνες και

⁵¹ Μενέλαος Μπακατσούλας, *Τα Αίτια της Αυτοκτονίας. Εγκληματολογική, Κοινωνιολογική και Στατιστική Μελέτη*, Αθήνα 1965, σ.σ. 128-129.

⁵² Άλλωστε, «οι περισσότερες υπηρέτριες εγκατέλειψαν το πόστο τους όταν κάποιο μέλος της οικογένειας του εργοδότη τους προσπάθησε να τις βιάσει», Ποθητή Χαντζαρούλα, «Οι δυναμικές σχέσεις εργοδότης και οικιακής εργάτριας», στο Ιορδάνης Ψημμένος (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό δυναμικό*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ.σ. 113-153· ειδικά, σ. 144.

⁵³ Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την Υποταγή. Οι Έμμισθες Οικιακές Εργάτριες στην Ελλάδα το Πρώτο Μισό του Εικοστού Αιώνα*, Παπαζήσης, 2012· ιδίως, σ.σ. 30-31, 90-92, 132-138.

⁵⁴ Η μόλις 13χρονη Σπυριδούλα κατηγορήθηκε για κλοπή από τους «κυρίους» της, οι οποίοι για να ομολογήσει την «κλοπή» που εκείνη αρνούταν επίμονα ότι έπραξε, την υπέβαλαν σε βασανιστήρια, μέχρι που με το καυτό σίδερο της προκάλεσαν πολλαπλά εγκαύματα στο σώμα. «Δυο χρόνια ήμουν στα χέρια των βασανιστών μου», δίχως να τους λείψει τίποτα και «χωρίς αξιώσεις» υποστήριζε η Σπυριδούλα από το κρεβάτι του Τζανείου όπου νοσηλευόταν. «Βλέπετε η μοίρα των φτωχών κοριτσιών είναι πάντα άδικη», απόληγε η Σπυριδούλα. Παρενθετικά, η Σπυριδούλα είχε πέντε αδερφές και έναν αδερφό και ο χωροφύλακας πατέρας τους «ούτε με το μισθό ούτε με τη σύνταξη» μπορούσε να καλύψει τα έξοδα βιοπορισμού της οικογένειας, με συνέπεια και άλλες αδερφές να είναι «υπηρέτριες». Η Σπυριδούλα έστειλε στη «μανούλα» της εκατό δραχμές τον μήνα στην οικεία τους σε χωριό κοντά στο Μεσολόγγι, *Φωνή του Πειραιώς*, 8/8/1955.

⁵⁵ *Φωνή του Πειραιώς*, 9-10/8/1955.

τουλάχιστον, να μην ασκούνται «βασανιστήρια». Ο αστικός τύπος πρότεινε μία «νεωτερική διαχείριση» της εξουσίας πάνω στις «υπηρέτριες», έτσι ώστε να είναι πιο πειθήνιες και παραγωγικές. Πρόκειται για μια πιο επεξεργασμένη μορφή εξουσίας, που όλο και ευρύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας αποδέχονταν, η οποία συνέπιπτε με κάποιο «εκσυγχρονισμό» στις μεθόδους και τακτικές της, συνθήκη που διαπιστώνεται από πλήθος κοινωνικούς και πολιτισμικούς τόπους, όσο εκτυλίσσεται η περίοδος της έρευνας.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι αντιδράσεις για το καθεστώς εργασίας των υπηρετριών πλήθυναν τη δεκαετία του 1960, όπως διαπιστώνουμε από αναφορές στον Τύπο. Οι «υπηρεσίες» είχαν συμπεριληφθεί στο ΙΚΑ, έτσι ώστε να έχουν δικαίωμα σύνταξης και υγειονομικής περίθαλψης. Ωστόσο, πολλά κορίτσια από την επαρχία εργαζόνταν σε σπίτι μακρινών συγγενών τους ή ακόμη ήταν «βαφτισιμιές των κυριών» τους. Η υποχρέωση προς τους γονείς τους και τις ίδιες ήταν να τις «προικίσουν» όταν βρισκόταν όμως ο κατάλληλος γαμπρός. Μισθό δεν έπαιρναν, μιας και θεωρούνταν εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας.⁵⁶ Μάλιστα ο συντάκτης του άρθρου, ο οποίος τις χαρακτηρίζει «σύγχρονες δούλες», αναφέρει ότι οι «κύριοι» αποφεύγουν με τεχνάσματα σε πολλές περιπτώσεις και προσδοκούν να μένουν ανύπαντρες οι «υπηρέτριες» για το υπόλοιπο του βίου τους, ανατρέφοντας και τα παιδιά των νεαρότερων μελών της οικογένειας. Ίσως αυτή να ήταν και η περίπτωση της 40χρονης «υπηρέτριας» που αυτοκτόνησε «ριφθείσα» από το παράθυρο «των άνω ορόφων» πολυκατοικίας στο κέντρο της Αθήνας.⁵⁷

Παρά τις αντιδράσεις, αναφορές σε κακοποιήσεις «υπηρετριών» δεν έλειπαν και την επόμενη δεκαετία. Στα 1964 το τριμελές πλημμελειοδικείο της Θεσσαλονίκης καταδίκασε σε φυλάκιση οκτώ μηνών τη σύζυγο «γνωστού ποτοποιού» της πόλης για «κατ' εξακολούθησιν» κακοποίηση της 17χρονης «υπηρέτριας», η οποία εργαζόταν στο σπίτι της. Η οικογένεια της υπηρέτριας συγκατένευσε στην αποζημίωση των 60.000 δραχμών και έτσι συμβιβάστηκαν με την κατηγορούμενη, η οποία

⁵⁶ *Καθημερινή*, 7/8/1962, σ. 2.

⁵⁷ *Καθημερινή*, 3/11/1962, σ. 7. Αυτοκτονία υπηρέτριας μεγαλύτερης ηλικίας είχε σημειωθεί και στον Πειραιά, όπου στην οικία αξιωματικού του λιμενικού όπου εργαζόταν αυτοκτόνησε η 55χρονη «υπηρέτριά» του «αφήσασα την στρόφιγγα του αεριόφωτος ανοικτήν» *Ελευθερία*, 24/5/1960, σ. 6.

παραδέχτηκε μετανιωμένη της εναντίον της κατηγορίας.⁵⁸ Φαίνεται πάντως ότι τη δεκαετία του 1960, οι καταγγελίες για τις εξαιρετικές συνθήκες εργασίας των «υπηρετριών», δημοσιοποιούνταν πιο εύκολα. Η εξουσιαστική δομή στο πλαίσιο εργασίας εξακολουθούσε να υφίστανται, αλλά για να μη διαφύγει το υποκείμενο της εξουσίας, «φιλελευθεροποιήθηκαν» οι σχέσεις ανάμεσα στην οικογένεια και τις οικιακές εργάτριες και ομαλοποιήθηκαν σε ένα πιο «φιλελεύθερο» και πιο «ισότιμο» επίπεδο. Όμως, οι εργασιακές συνθήκες των «υπηρετριών», η υποβαθμισμένη κοινωνική τους θέση και τα βιώματά τους παρέμεναν ευεπίφορα σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, εντός της οικίας όπου εργαζόταν βρέθηκε νεκρή η 18χρονη «υπρέτρια» γνωστού ιατρού, «μάλλον» από φαρμακευτική δηλητηρίαση. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξαν κατόπιν της παρατηρήσεως ότι «είχε καταληφθεί τελευταίως υπό μελαγχολίας», εξαιτίας «αισθηματικών της υποθέσεων» και με το πρόσχημα αυτό υποστηρίχθηκε ότι πιθανότατα «ηυτοκτόνησεν εξ απογοητεύσεως».⁵⁹ Αντιπαραθετικά, οι «απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης» θα μπορούσαν να είχαν προκαλέσει τη «μελαγχολία» της νεαρής υπρέτριας. «Οι μορφές της ψυχολογικής, συμβολικής και σωματικής βίας που ασκούνταν στο προσωπικό, όπως το ξύλο, η τιμωρία, το κούρεμα, η στέρηση φαγητού, οι δοκιμές της τιμότητας, αποτελούσαν ταπεινωτικές δοκιμασίες, οι οποίες απειλούσαν ακόμα και τη σωματική ακεραιότητα των γυναικών»⁶⁰, δεν αποτελούσαν «αισθηματικές υποθέσεις», αλλά τεχνικές εξουσίας, υποταγής, υποτέλειας. Η αυτοκτονία μπορεί να ειπωθεί ως διαφυγή και αντίδραση στην πλήρη υποταγή και την κοινωνική υποβάθμιση των οικιακών εργατριών.

Εξάλλου, η αναπαραγωγή του λόγου για αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές της «ευθιξίας» υποδηλώνει την υπερβολή της αντίδρασης στα εξωτερικά ερεθίσματα και υποβιβάζει το γεγονός απαξιώνοντας το υποκείμενο της αυτοκτονικής πρακτικής.

⁵⁸ *Αυγή*, 29/7/1964, σ. 1. Επίσης, η 22χρονη υπρέτρια από τη Σίφνο, κατήγγειλε ότι είχε κακοποιηθεί από την «κυρία» της- «σύζυγο γιατρού» στη Σύρο- όταν εργαζόταν για αυτή, *Καθημερινή*, 14/9/1966, σ. 8.

⁵⁹ *Ανεξάρτητος Τύπος*, 21/11/1959.

⁶⁰ Ποθητή Χαντζαρούλα, «Οι δυναμικές σχέσεις εργοδότριας και οικιακής εργάτριας», *Ό.π.*, σ.σ. 132,146.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων αφορά νεαρές γυναίκες, που αντιδρούν σε επισημάνσεις για τη συμπεριφορά τους, κοινωνικά αποδεκτές στο πλαίσιο της «επιτήρησης» και της αφομοίωσης των κοινωνικών ρόλων που οφείλουν να διαδραματίσουν. Η 20χρονη «υπηρέτρια» που έλαβε «λάβδανο» σε μεγάλη ποσότητα εντός αθηναϊκής οικίας όπου εργάζονταν, έπραξε κατά αυτό τον τρόπο «για λόγους ευθιξίας».⁶¹ Προφανώς, όπως υπονοείται από την είδηση, η «ευθιξία» προήλθε από παρατηρήσεις της οικογένειας στην οποία εργαζόταν και μπορεί να αφορούσε την επίτευξη των εργασιακών της υποχρεώσεων ή της κοινωνικής συμπεριφοράς της, κυρίως σε σχέση με το κατά πόσο πληροί την έμφυλη σεξουαλική ηθική. Η «ευθιξία» αποσείει τις ευθύνες για την αυτοκαταστροφική συμπεριφορά της νεαρής «υπηρέτριας» από τον φορέα εξουσίας και επιβολής, κρίνοντας ως υπερβολική την αντίδραση του υποκειμένου.

Ωστόσο, σε περιπτώσεις που οι αυτοκτονικές πρακτικές είναι θανάσιμες ενεργοποιούνται οι αρχές και διεξάγονται ανακρίσεις για την εξακρίβωση των αιτίων. Στο Ηράκλειο η 17χρονη «υπηρέτρια» πνίγηκε σε φρεάτιο και η είδηση αποπνέει σοβαρότητα και επίσημο ύφος.⁶² Οι ανακρίσεις συνεχίζονταν, αν και σε αυτές τις περιπτώσεις συνήθως για κοπέλες αυτής της ηλικίας και κυρίως για «υπηρέτριες» οι κωδικοποιημένοι λόγοι μονότονα αναφέρονται σε αποτυχημένες ερωτικές σχέσεις, διότι αν εκλείπει αυτός ο λόγος θα καταταχθούν στη «νευρασθένεια», μιας και το επίπεδο διαβίωσης και η συμπεριφορά των «κυρίων» και «κυριών» σπάνια εξετάζεται ως αίτιο αυτοκτονίας, αποφεύγοντας ενοχοποιήσεις σε άτομα με σαφώς υψηλότερο κοινωνικό κύρος. Οι «αισθηματικοί» λόγοι που περιστρέφονται γύρω από τις αυτοκτονίες υπηρετριών αποπροσανατολίζουν και στην ουσία αποπολιτικοποιούν την πράξη τους, αλλά και τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους. Παρόμοιο επεξηγηματικό πλαίσιο περιβάλλει και τις αυτοκτονικές πρακτικές των εργατριών.

⁶¹ *Απογευματινή*, 18/1/1954, σ. 8.

⁶² *Αθηναϊκή*, 3/6/1954, σ. 7.

6.1.3. Οι εργάτριες

Οι αυτοκτονίες εργατριών ενέπιπταν επίσης στους «αισθηματικούς λόγους». Η αιτία θανάτου της μόλις 15χρονης εργάτριας, η οποία βρέθηκε με μία πέτρα στο κεφάλι στην παραλιακή οδό Φαλήρου-Σουνίου ήταν δύσκολο να ταξινομηθεί. Ο ιατροδικαστής ανέφερε ότι δε βρέθηκαν κακώσεις, αλλά απορούσε πώς ήταν δυνατό να είχε αυτοκτονήσει να συντρίψει μόνη της το «νιακό ιστό» αυτοτραυματιζόμενη με μία μεγάλη πέτρα. Το μυστήριο «εξιχνιάστηκε» όταν βρέθηκε επιστολή της στα «θυλάκια της ποδιάς της» που φορούσε στο εργοστάσιο όπου εργαζόταν και στην οποία αποχαιρετούσε το φίλο της.⁶³ Σε αυτό το σχήμα τυποποίησης των λόγων των αυτοκτονικών πρακτικών εργατριών κατατάσσεται η απόπειρα αυτοκτονίας της 23χρονης εργάτριας με «καλμόλ» εντός του εργοστασίου που εργαζόταν στο Μοσχάτο, «μάλλον» για «αισθηματικούς λόγους»⁶⁴, υποδηλώνοντας τη διευρυμένη κοινωνική αντίληψη που διαμορφώνει τις κωδικοποιήσεις, χωρίς απαραίτητα να υπάρχουν τα στοιχεία για αυτό.

Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση τα αίτια της αυτοκτονίας είναι απότοκος πολλαπλών παραγόντων. Το εργασιακό καθεστώς, οι πολιτισμικές αντιλήψεις, τα κοινωνικά βιώματα των εργατριών, ενδεχομένως να απέβαιναν σημαντικότεροι λόγοι αυτοκτονίας. Η υποδεέστερη θέση των εργατριών σε σχέση με τους άντρες συναδέλφους τους ήταν διαδεδομένη, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό. Κοινή συνισταμένη ερευνών από το διεθνές περιβάλλον, αποτελεί ότι η έμφυλη διαφοροποίηση στον εργασιακό χώρο, η άνιση αντιμετώπιση και αμοιβή των γυναικών, αφού οι τελευταίες συνήθως αναλάμβαναν εργασίες «μικρής εξειδίκευσης και χαμηλής αμοιβής». Απορρέοντας από τη συγκρότηση του έμφυλου υποκειμένου εντός του συστήματος της σεξουαλικότητας, οι γυναίκες θεωρούνταν ότι είναι προορισμένες για τη δημιουργία οικογένειας, την ανατροφή των παιδιών, τον συμπληρωματικό μισθό. Εξαιτίας της πεποίθησης ότι οι άντρες εργάζονται «συνεχώς», ενώ οι γυναίκες διακοπτόμενα ανάλογα με τις υποχρεώσεις τους στην οικιακή εργασία, η εργασιακή εκπαίδευση, αφορούσε άντρες και συνεπώς και οι ειδικευμένες εργασίες απευθύνονταν σε άντρες εργαζομένους. Στην παραπάνω

⁶³ Καθημερινή, 5/5/1961, σ. 7.

⁶⁴ Καθημερινή, 19/2/1954, σ. 3.

συνθήκη συνηγορούσαν και τα συνδικάτα, τα οποία ήταν έμφυλα προσδιορισμένα και με πολύ χαμηλή παρουσία και εκπροσώπηση των γυναικών. Οι «κοινωνικές και σεξουαλικές δομές», αφαιρούσαν τη δυνατότητα των γυναικών να εισέλθουν σε «αντρικά» επαγγέλματα. Από αυτές τις έμφυλες διαφοροποιήσεις στον χώρο εργασίας, επωφελούνταν και οι εργοδότες, αφού αύξαναν το κέρδος τους χρησιμοποιώντας γυναίκες, που και την ίδια εργασία να έκαναν πληρώνονταν λιγότερο, εξαιτίας των πολιτισμικών προσδιορισμών.⁶⁵

Ο μισθός της εργάτριας στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια ήταν μικρότερος και από αυτόν τον χαμηλό αντρικό. Οι δυσκολίες αυτοσυντήρησης ήταν δεδομένες. Όταν όφειλε να συνδράμει και την οικογένειά της συχνά έρχεται σε αδιέξοδο. Σε τέτοια συναισθηματική και κοινωνική ατμόσφαιρα η νεαρή εργάτρια έλαβε «άγνωστον δηλητήριο» όταν συνειδητοποίησε ότι δεν ήταν δυνατό «να διαθρήψη τον πατέρα και την αδελφήν της, οι οποίοι είναι ασθενείς».⁶⁶ Επομένως, τα συναισθηματικά καθεστώτα των εργατριών διαταράσσονταν και από άλλα ερεθίσματα, εκτός των «αισθηματικών» προβλημάτων. Η νεαρή εργάτρια βρέθηκε ανάμεσα στην ανυπαρξία κοινωνικής πρόνοιας και τα καθήκοντα του μόνου ικανού προς εργασία στην οικογένεια ατόμου, τα οποία απορρέουν από κοινωνικές αξίες και προσωπικά συναισθήματα, που έχει το μόνο ικανό προς εργασία στην οικογένεια άτομο.

Πέρα από το χαμηλό ημερομίσθιο, οι εργασιακές συνθήκες ήταν πιεστικές και εξαντλητικές. Ενδεικτικά, στις καπναποθήκες ΣΕΚΕ στη Θεσσαλονίκη συνέβησαν λιποθυμίες καπνεργατριών, εξαιτίας του εξαντλητικού ωραρίου. Το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης και το Παγκαπνεργατικό Σωματείο εξέδωσαν έντονες ανακοινώσεις διαμαρτυρίας, κατακεραυνώνοντας την εργατική πολιτική της κυβέρνησης. Το ύφος των ανακοινώσεων είναι επικριτικό για τον εσωτερικό τρόπο λειτουργίας των καπναποθηκών, οι οποίες έχουν μετατραπεί σε «στρατόπεδα αισχράς εκμεταλλεύσεως και βασάνων» και πλέον το «δελτίο αποδόσεως εργασίας» που αποδίδουν οι καπνέμποροι «αντικατέστησε το μαστίγιο».⁶⁷ Οι εργοδότες

⁶⁵ Thea Sinclair, «Women, work and skill», στο Nanneke Redclift, Thea Sinclair (επιμ.), *Working Women. International perspectives on labour and gender ideology*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1991, σ.σ. 1-24 τα παραθέματα, σ.σ. 3, 5, 10-11.

⁶⁶ *Καθημερινή*, 13/4/1951, σ. 3.

⁶⁷ *Αυγή*, 17/7/1954, σ. 1.

επωφελούνταν από τις πολιτισμικές αντιλήψεις και τους έμφυλους διαχωρισμούς με στόχο να διατηρήσουν τα κέρδη τους σε υψηλά επίπεδα, μειώνοντας το κόστος εργασίας και συνεπώς παραγωγής. Οι εργασιακές συνθήκες επομένως δεν αποκλείεται να συνιστούσαν μία επιπλέον παράμετρο αυτοκτονίας.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, η 25χρονη εργάτρια της καπνοβιομηχανίας Κεράνη, που «μάλλον» αυτοκτόνησε στην Καστέλα, όπου και διέμενε, δεν το έπραξε για «αισθηματικούς λόγους», αν και βρέθηκε νεκρή στον κατεξοχήν τόπο όπου αυτοκτονούν «οι αισθηματικοί και ονειροπόλοι». Η νεαρή εργάτρια με τον μισθό της συντηρούσε τη μητέρα της και κυρίως τον 23χρονο «φυματικό» αδερφό της, ο οποίος νοσηλευόταν στο «Σωτηρία». Η ίδια φέρεται να είχε ιατρικό πρόβλημα με την καρδιά της, μιας και είχε ζητήσει άδεια με σκοπό να βελτιώσει την υγεία της. παράλληλα, ζήτησε και το ποσό των διακοσίων χιλιάδων δραχμών του 1949, ως ενίσχυση και αντικαταβολή, αίτημα το οποίο δεν έγινε αποδεκτό. Όλη αυτή η ατμόσφαιρα είναι πιθανόν να ώθησαν την 25χρονη εργάτρια στην απόφαση να πηδήξει στους βράχους και να βρει το θάνατο.⁶⁸ Αν και η αστυνομία έτεινε στην εκδοχή του δυστυχήματος, η νεαρή εργάτρια είχε επωμιστεί μεγάλο φορτίο, το οποίο ήταν δύσκολο διαχειρίσιμο συναισθηματικά και υλικά. Η έλλειψη αρσενικού μέλους ικανού για βιοπορισμό της πρόσδωσε ένα ρόλο που ξεφεύγει από τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους και την κωδικοποίηση των λόγων που διακλαδώνονται γύρω από τις αυτοκτονίες νεαρών εργατριών. Βίωνε την οικονομική δυσανεξία και η άρνηση σε ένα ευτελές για το εργοστάσιο δάνειο επιδείνωσε την ήδη επιβαρυσμένη της συναισθηματική κατάσταση. Η παραπάνω εργάτρια βίωσε το αδιέξοδο και φαίνεται να συνειδητοποίησε τις συνθήκες εργασίας της. Η αυτοκτονία ήρθε ως επιστέγασμα της αδυναμίας της να διαχειριστεί μια κατάσταση, η οποία προέκυπτε από την ταξική της τοποθέτηση σε ένα ζοφερό περιβάλλον με μικρά περιθώρια πολιτικής αντίδρασης και αλληλεγγύης.

Εξάλλου, κάποιες ειδήσεις για τις απόπειρες αυτοκτονίας εργατριών, ενώ προβάλλουν «επιπόλαιους» λόγους, κατόπιν αποκαλύπτουν μια ολόκληρη ιστορία. Μία τέτοια περίπτωση είναι της 24χρονης εργάτριας του Παπαστράτου, η οποία έλαβε «άγνωστο φαρμακευτικό παρασκεύασμα», διότι η μικρότερη αδελφή της «έβαλεν άνευ αδειάς της το ιδικόν της φόρεμα». Εντούτοις, αυτή η προβαλλόμενη -

⁶⁸ Φωνή του Πειραιώς, 27/9/1949, σ. 1.

και ίσως αποπροσανατολιστική- επιπόλαιη υπερευαισθησία, εκπορεύεται από το γεγονός ότι η νεαρή γυναίκα ζούσε «εν διαστάσει» με τον σύζυγό της αρκετά χρόνια και προσπαθούσε εργαζόμενη στο καπνεργοστάσιο να επιβιώσει με το 5ετές τέκνο της. Όμως, «συνεπεία των στερήσεων προσεβλήθη εκ νευρασθενείας» και προέβη στην απόπειρα.⁶⁹ Στη γυναίκα δεν αναγνωρίστηκαν «αντρικοί» λόγοι για την αυτοκτονική πρακτική της, αλλά επινοήθηκε ένας λόγος που να προσιδιάζει στις «γυναικείες ανάγκες» και την πνευματική -πολιτισμικά προσδιορισμένη- πτυχή της θηλυκότητας.

Αν οι εργάτριες και οι υπηρέτριες των αρχών του 20^{ου} αιώνα εμπλούτισαν την έμφυλη κοινωνική ταυτότητα με αυτή της «οικονομικά αυτόνομης» γυναίκας⁷⁰, οι αυτοκτονίες συναδέλφων τους μισό αιώνα αργότερα αναδεικνύουν ότι αυτό είναι διακύβευμα, συχνά ιδιαίτερα μακρινό. Σε έρευνα της κοινωνιολόγου Ιωάννας Λαμπίρη, η οποία ολοκληρώθηκε στα 1960 για τα κίνητρα και τις επιδιώξεις των εργατριών από τα Μέγαρα της δεκαετίας του 1950 στην «Πειραιϊκή-Πατραϊκή» που λειτουργούσε εκεί υποστήριξε ότι οι νεαρές εργάτριες παρά την απασχόλησή τους έξω από το σπίτι και την κάποια οικονομική ανεξαρτησία τους, βρίσκονταν κάτω από τη στενή επιρροή του οικογενειακού περιβάλλοντος, αναπαράγοντας τους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους που τους είχαν επιβληθεί. Άλλωστε, η πλειονότητα των νεαρών εργατριών δούλευε για να «φτιάξουν την προίκα τους».⁷¹ Γεγονός είναι ότι η μισθωτή εργασία δεν τις ωθούσε στην αίσθηση ανεξαρτησίας, αλλά στόχευε στην ανταπόκριση στις υλικές συνθήκες ύπαρξης και ανάγκες της οικογένειας.⁷² Το πλέγμα ελέγχου ήταν ασφυκτικό. Η οικογένεια-κυρίως τα άρρενα μέλη, αλλά και η μητέρα- ενεργούσε με γνώμονα την περιφρούρηση της σεξουαλικότητας και τη διαφύλαξη της κοινωνικής εικόνας των νεαρών εργατριών και κατά επέκταση και των ίδιων.

⁶⁹ Καθημερινή, 9/7/1950, σ. 5.

⁷⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, «Γυναικείες αυτοκτονίες στο γύρισμα του αιώνα», ο.π., σ.σ. 49-70` ειδικά σ. 63

⁷¹ Αναφέρεται στο Μάγδα Νικολαΐδου, *Η γυναίκα στην Ελλάδα*, Καστανιώτη, Αθήνα 1981, σ.σ. 55-56 και Λουκία Μουσούρου, *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια*, Εστία, Αθήνα 1985, σ.σ. 70-71.

⁷² Elizabeth Roberts, «Women 's strategies», στο Janet Lewis (επιμ.), *Labour and love. Women' s experience of home and family, 1850-1940*, ο.π., σ.σ. 223-247 `ειδικά σ. 226.

Η 17χρονη εργάτρια έπειτα από την επίπληξη του πατέρα της, επειδή άργησε να επιστρέψει στο σπίτι αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει καταπίνοντας ικανή ποσότητα βάμματος ιωδίου⁷³, όπως επίσης και η 17χρονη εργάτρια έλαβε ποσότητα βάμματος ιωδίου στο σπίτι της στον Πειραιά, «διότι την επέπληξεν ο πατέρας της, επειδή επέστρεψεν εις την οικίαν της εις ώρα προκεχωρημένην».⁷⁴ Οι παρατηρήσεις δεν ασκούνταν μόνο από τα άρρενα μέλη της οικογένειας, αλλά και από τη μητέρα. Άλλωστε, οι γυναίκες σαφώς αναπαράγουν τα στερεότυπα και με αυτό τον τρόπο μεταδίδουν στις κόρες τους ιεραρχικά διαρθρωμένους έμφυλους ρόλους και την αναπαραγωγή των κοινωνικών προτύπων θηλυκότητας, που εκφράζονται με τον υποδεέστερο ρόλο της γυναίκας στη δουλειά, στην οικογενειακή και την κοινωνική ζωή.⁷⁵ Στο παραπάνω πλαίσιο, η 18χρονη εργάτρια, η οποία έπεσε από ύψος τριάντα μέτρων στα λατομεία έπειτα από επίπληξη της μητέρας της για «αδικαιολόγητη» απουσία από το σπίτι της, διασώθηκε από καθαρή τύχη, εξαιτίας «εμπλοκής των ενδυμάτων της», περισυλλέχτηκε από τους εργάτες της εταιρείας και διακομίστηκε με απλές αμυχές στο νοσοκομείο.⁷⁶ Η 21χρονη εργάτρια στον Πειραιά έλαβε κινήνη από τη φορτικότητα της μητέρας «ίνα διαλύση την μνηστείαν της μετά τινός νέου»⁷⁷, ενώ η 20χρονη εργάτρια έλαβε κινήνη εντός «του παραπήγματος» στο οποίο διέμενε στον Πειραιά, «διότι η μήτηρ» εναντιωνόταν να μνηστευθεί με τον νέο «μετά του οποίου συνεδέετο αισθηματικώς».⁷⁸ Η εργασία δεν απάλλασσε τη νεαρή γυναίκα από την εκπλήρωση των έμφυλων ρόλων και της συμμόρφωσής της στους οικογενειακούς έμφυλα προσδιορισμένους κανόνες.

Αντιθέτως, η 18 εργάτρια κατάφερε το πρώτο βήμα αντίστασης στην οικογενειακή εξουσία, φεύγοντας «προ έτους» από την «πατρικήν οικίαν» για να ακολουθήσει τον «εραστήν» της, αλλά κατέφυγε στην εκούσια κατάποση κινήνης, αφού δεν μπορούσε

⁷³ Φωνή του Πειραιώς, 11/8/1951, σ. 2.

⁷⁴ Φωνή του Πειραιώς, 18/5/1951, σ. 2.

⁷⁵ Μάγδα Νικολαΐδου, *Η γυναίκα στην Ελλάδα*, ό.π., σ.σ. 72, 81.

⁷⁶ Φωνή του Πειραιώς, 26/5/1951, σ. 2.

⁷⁷ Φωνή του Πειραιώς, 21/12/1951, σ. 2

⁷⁸ Φωνή του Πειραιώς, 22/7/1952, σ. 2.

«να συντηρηθή», μιας και ο φίλος της «την εγκατέλειψε» προ διμήνου.⁷⁹ Ο χωρισμός συνιστά διπλό πλήγμα για τη νεαρή γυναίκα, καθώς απομακρύνθηκε και από την οικογένειά της, από την οποία ίσως να απολάμβανε κάποια συναισθηματική και υλική στήριξη, αφού ο μισθός τον οποίο λάμβανε η νεαρή εργάτρια, σε καμία περίπτωση δεν ήταν αρκετός για να επιβιώσει εκτός πατρικής εστίας και ερωτικής σχέσης, δημιουργώντας ένα πρόσθετο ανάχωμα στην ανεξαρτησία των νεαρών γυναικών, ένα μέσο για την πειθάρχηση στη σεξουαλικότητα.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η μονοσήμαντη αναφορά στους «αισθηματικούς λόγους», λειτουργεί αποπροσανατολιστικά. Οι αφηγήσεις ζωής μέσω του τελευταίου αποτυπώματος «υπηρετριών» και εργατριών, διεγείρουν αμφισβητήσεις για τα αίτια των αυτοκτονιών τους και διαβάλλουν τον κωδικοποιημένο λόγο που ανάγεται μόνο στις ερωτικές σχέσεις. Διαφαίνεται η διάθεση αποπολιτικοποίησης των αυτοκτονικών πρακτικών τους. Οι διατυπώσεις διακρίνονται για τις υπεκφυγές τους και την αποσιώπηση άλλων συνισταμένων της βιωμένης εμπειρίας, που ενδεχομένως να ωθούσαν τις νεαρές ανύπαντρες γυναίκες σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.

6.1.4. Το «εκ κλεψιγαμίας τέκνο»

Μία ανταπόκριση από τα δικαστήρια Πειραιά επεσήμανε τις περιπτώσεις «σεξουαλικών» εγκλημάτων.⁸⁰ Τα εγκλήματα αφορούσαν, ανάμεσα στα άλλα, εκθέσεις και θανατώσεις βρεφών, όπως και αμβλώσεις. Συνήθως αναφέρονταν περιπτώσεις «φτωχών εργατριών», οι οποίες «παρεσύρθησαν», ακούγοντας τη «φωνή της φύσεως» και δεν προστάτεψαν την «κοινωνική» τους σεξουαλικότητα. Μέσω των αστικών δικαστηρίων, κυρίως του πλημμελειοδικείου, επιχειρούσαν να συνάψουν γάμο με τον άντρα, ο οποίος μετά τις σεξουαλικές επαφές τις άφησε, έτσι ώστε να απαλλαγούν από το κοινωνικό στίγμα και να ενσωματωθούν στο κοινωνικό πρότυπο της συζύγου και μητέρας. Ωστόσο, τόσο στα κακουργιοδικεία όσο και στα

⁷⁹ Καθημερινή, 1/7/1950, σ. 3.

⁸⁰ Φωνή του Πειραιώς, 31/3/1950, σ. 1.

πλημμελειοδικεία, φτάνουν υποθέσεις που αφορούν «εκ κλεψιγαμίας» τέκνα και αφορούν και επιστήμονες, οι οποίοι προφανώς διενεργούσαν τις παράνομες εκείνη την εποχή αμβλώσεις.⁸¹ Από το ύφος του άρθρου συνάγεται ότι και οι νεαρές γυναίκες, που προέβαιναν σε αμβλώσεις κάθονταν στο εδώλιο του κατηγορούμενου, όπως προφανώς και αυτές που προέβαιναν σε βρεφοκτονία, του νεογνού, καρπού του «παράνομου σεξουαλικού δεσμού». Στην περίπτωση κάποιων γυναικών από χωριά, το άλγος είναι ακόμα μεγαλύτερο, καθώς είναι πιθανό να εγκλειστούν στη φυλακή και κατόπιν η μετάβαση στο χωριό είναι αδύνατη, εξαιτίας του διπλού κοινωνικού στίγματος. Στην περίπτωση των αμβλώσεων, η συμμετοχή γιατρού μπορεί να είναι καταστρεπτική για την καριέρα του. Άλλωστε, ο νόμος ήταν άκαμptos και δεν επιδεχόταν πολλαπλές ερμηνείες. Είναι τέτοια η δύναμη του κοινωνικού κανόνα, που η ίδια η μητέρα απολήγει να «αποπνίγει» το νεογνό.

Ωστόσο, η άμβλωση, παρόλο που ήταν απαγορευμένη, αποτελούσε σχετικά διαδεδομένη πρακτική-εκτιμάται ότι οι αμβλώσεις κυμαίνονταν από 100.000-300.000 ετησίως- και συνήθως γινόταν με «υψηλό κόστος» σε ιδιωτικές κλινικές.⁸² Οι γυναίκες που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα ή και τα «κοινωνικά δίκτυα» για να προβούν στην παράνομη άμβλωση, απευθύνονταν σε άτομα με μικρή γνώση και χωρίς μέσα για να αποβάλλουν εκουσίως το παιδί-συχνά συμμετείχε η μητέρα σε αυτές τις πρακτικές- με αποτέλεσμα να κινδυνεύει σοβαρά η υγεία τους.⁸³ Οι νεαρές γυναίκες που έμεναν έγκυες εκτός γάμου, χωρίς μέσα βιοπορισμού και σε ένα εχθρικό περιβάλλον, τόσο για τις ίδιες, όσο και για τα «νόθα», δεν ήταν ικανές να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και για αυτό –αν δεν έκαναν «πρακτική» άμβλωση- προέβαιναν σε βρεφοκτονίες. Συχνά, συμμετείχαν και οι μητέρες των νεαρών γυναικών, αφού η καυστική κοινωνική κριτική για τη σεξουαλικότητα της γυναίκας, επέφερε πλήγματα στη συνολική κοινωνική φυσιογνωμία της οικογένειας. Ο συνεπαγόμενος κοινωνικός στιγματισμός ωθούσε στη δολοφονία του «εκ κλεψιγαμίας» τέκνου.

⁸¹ Στην Ελλάδα η άμβλωση αποπαινωποιήθηκαν μόλις το 1986 με τον νόμο 1609, Αλεξάνδρα Χαλκιά, *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 31.

⁸² Eirini Papadaki, «Unwed pregnancy and adoption in postwar Greece (1950-1983) », ό.π., σ. 280.

⁸³ Ο.π., σ.σ. 281-282.

«Υπό του φόβου της κατασχύνης» λοιπόν, η νεαρή γυναίκα προέβη «εις τον άγριον τεμαχισμόν» του νεογέννητου βρέφους που έτηκε. «Η κακούργα παιδοκτόνος», η οποία δικαζόταν στο κακουργιοδικείο, ήταν σε διάσταση με τον σύζυγό της στην Ηλεία και είχε έρθει στην Αθήνα όπου εργαζόταν σε διάφορα σπίτια αστικών στρωμάτων ως υπηρέτρια, αποκρύπτοντας την εγκυμοσύνη. Όταν ήρθε η ώρα να γεννήσει κατέβηκε στην κουζίνα από το δωμάτιο «υπηρεσίας» στο σπίτι όπου εργαζόταν, «έλαβε τραπεζομάχαιρον και κατεκρεούργησε με λύσσαν» το «νόθο» τέκνο.⁸⁴ Οι «ζωντοχήρες» θεωρούνταν διαθέσιμες σεξουαλικά⁸⁵, όπως σε μεγάλο βαθμό και οι «υπηρέτριες». Η κοινωνική απόρριψη για το «εκ κλεψιγαμίας» τέκνο, παραμένει κυρίαρχος λόγος που υποστηρίζει τις δολοφονίες των νεογνών. Η 20χρονη υπηρέτρια συνελήφθη, διότι έπνιξε το «εκ κλεψιγαμίας» βρέφος της και το πέταξε σε κάδο. Όπως δήλωσε πατέρας του παιδιού ήταν ένας συντοπίτης της, ο οποίος της «έταξε γάμο».⁸⁶ Επιπλέον, η «υπηρέτρια», η οποία σε προάστιο της Πάτρα άφησε τυλιγμένο σε εφημερίδα το νεογνό της, συνελήφθηκε και ομολόγησε κατόπιν πίεσεων την ενοχή της⁸⁷, ενώ και η «υπηρέτρια», η οποία σε προάστιο της Πάτρα άφησε τυλιγμένο σε εφημερίδα, συνελήφθηκε και ομολόγησε κατόπιν πίεσεων την ενοχή της⁸⁸, αποκαλύπτοντας και τη χωρική διασπορά του φαινομένου. Οι υπηρέτριες ενέχονταν σε αρκετές περιπτώσεις ανεπιθύμητων εγκυμοσυνών, εξαιτίας και επιθέσεων που δέχονταν ενδεχομένως και από άρρενα μέλη στο σπίτι που εργάζονταν.

Και όσο προχωράμε στη δεκαετία του 1960 οι θάνατοι βρεφών «εκ κλεψιγαμίας» δεν παύουν. Η 23χρονη καθαρίστρια στην Αθήνα προέβη σε βρεφοκτονία ειδικευμένης μορφής, αφού πρώτα στραγγάλισε το νεογνό και κατόπιν συνέτριψε

⁸⁴ *Φωνή του Πειραιώς*, 5/4/1952, σ. 2.

⁸⁵ «Πες μου έτσι να ορμήσω!» ήταν η αντίδραση του επαρχιώτη που «είχε ανέβει στην Αθήνα για δουλειές», στο άκουσμα της πληροφορίας ότι η καμαριέρα του ξενοδοχείου με την οποία φλέρταρε ήταν «ζωντοχήρα», στην κωμωδία του ελληνικού κινηματογράφου, *Μακρυκωσταίοι και Κοντογιώργηδες*, 1960.

⁸⁶ *Καθημερινή*, 3/8/1957, σ. 5.

⁸⁷ *Απογευματινή*, 17/8/1954, σ. 6.

⁸⁸ *Απογευματινή*, 17/8/1954, σ. 6.

πλήρως το κεφάλι του για να βεβαιωθεί για το θάνατό του.⁸⁹ Η μόλις 16χρονη κοπέλα στην Κομοτηνή συνελήφθηκε όταν έγινε αντιληπτή ότι έπνιξε στο βόθρο του σπιτιού της, το «αρτιγέννητον εκ κλεψιγαμίας τέκνον της».⁹⁰ Αν και έχει επιτευχθεί θεωρητικά κάποιος «εκσυγχρονισμός» των έμφυλων προτύπων και των κοινωνικών σχέσεων, το στίγμα της εκτός γάμου εγκυμοσύνης παραμένει ισχυρό και ωθεί τις νεαρές γυναίκες στη δολοφονία του νεογνού.

Ωστόσο, η 22χρονη ανύπαντρη γυναίκα στην Τριφυλία δεν είχε τις συναισθηματικές αντοχές να περιμένει τη γέννηση του παιδιού, αλλά προτίμησε να αυτοκτονήσει όταν διένυε τον έβδομο μήνα της κύησης απαγχονιζόμενη από την οροφή του σπιτιού της.⁹¹ Η νεαρή γυναίκα αντιμετώπιζε αδιέξοδες καταστάσεις, καθώς είχε βρεθεί ανάμεσα στα κοινωνικά πρότυπα θηλυκότητας και κοινωνικής ηθικής και στην ενδεχόμενη επιθυμία της να γίνει μητέρα. Εξάλλου, ο προστατευτικός ρόλος στην αυτοκτονία της εγκυμοσύνης και της μητρότητας δεν αποτελεί θέσφατο-όπως συχνά υποστηρίζεται- αλλά επηρεάζεται σημαντικά από τις κοινωνικές συνθήκες και το πολιτισμικό περιβάλλον που λαμβάνει χώρα η εγκυμοσύνη, αν δηλαδή είναι επιθυμητή ή όχι.⁹² Σε αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο και ψυχολογικό καθεστώς μία 35χρονη γυναίκα, η οποία ήταν εφτά μηνών έγκυος, ανασύρθηκε νεκρή, αφού είχε πνιγεί στην Πειραιϊκή. Η γυναίκα ήταν νοσηλευόμενη σε κλινική «ως πάσχουσα από νευρασθένειαν βαρείας μορφής» από την οποία είχε δραπετεύσει.⁹³ Η νοσηλεία ίσως ήταν αποτέλεσμα της ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης. Από την άλλη, η 25χρονη χήρα έλαβε ποσότητα δηλητηρίου για να αυτοκτονήσει, μιας και την εγκατέλειψε ο «εραστής» της, ενώ ήταν έγκυος⁹⁴, αποκαλύπτοντας με την αυτοκτονική πρακτική της τις δυσκολίες διαχείρισης της κοινωνικής αποπομπής. Οι παραπάνω περιπτώσεις αντανακλούν ότι οι γυναίκες συνθλιβόνταν ανάμεσα στα αποδεκτά πρότυπα σεξουαλικής συμπεριφοράς και στον ρόλο της μητρότητας. Υπερνικούσαν τα

⁸⁹ Καθημερινή, 27/7/1965, σ. 7.

⁹⁰ Καθημερινή, 20/8/1966, σ. 7.

⁹¹ Καθημερινή, 1/3/1964, σ. 11.

⁹² Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 55.

⁹³ Καθημερινή, 6/1/1956, σ. 5.

⁹⁴ Καθημερινή, 9/7/1953, σ. 5.

συναισθηματικά διλήματα και τον κοινωνικό εγκλωβισμό είτε θανατώνοντας το νεογνό είτε προβαίνοντας σε αυτοκτονίες.

Συγκεφαλαιώνοντας μέχρι εδώ, ένα σημείο που εντοπίζουμε είναι ότι οι σεξουαλικές σχέσεις πριν τον γάμο δεν ήταν τόσο σπάνιο συμβάν όσο μπορεί να υποθέταμε και όπως υποκριτικά προβαλλόταν. Οι κατασταλτικές τακτικές για να αναχαιτιστεί, να διαχειριστεί, να αποπεμφθεί από το κοινωνικό προσκήνιο, δεν είχαν σε αρκετές περιπτώσεις το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Η περιφρούρηση της σεξουαλικότητας συγκρούσαν με ανεπιθύμητες συμπεριφορές, αλλοιωνόταν από τις σεξουαλικές συμπεριφορές των υποκειμένων. Μολονότι, ο έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικότητας ανάγεται σε πρωτίστης σημασίας, οι άνδρες επίσης, αντιμετώπιζαν περιορισμούς, ελέγχους και περιχαρακώσεις στις ερωτικές επιλογές τους, οι οποίες παρωθούσαν σε αυτοκτονικές πρακτικές, αναδεικνύοντας ότι στο έδαφος της σεξουαλικότητας οι έμφυλες ταυτότητες είναι εύπλαστες και δυναμικές. Οι αυτοκτονίες για λόγους «ερωτικής απογοητεύσεως» αφορούσαν και άνδρες, έστω και σε μικρότερο βαθμό.

6.2. Η συγκίνηση

Την ημέρα των εκλογών του 1951 μία έκρηξη χειροβομβίδας στον Βύρωνα διατάραξε «την παραδειγματική ησυχία και τάξιν». Οι φόβοι του αρθρογράφου της αστικής συντηρητικής εφημερίδας για αναζωπύρωση της «ανταρσίας» δεν επιβεβαιώθηκαν, καθώς διαπιστώθηκε ότι ο κρότος οφειλόταν στην απόφαση ενός νεαρού ζευγαριού να αυτοκτονήσει. Από τον τίτλο ακόμα το άρθρο-το οποίο έχει και φωτογραφίες του ζευγαριού από προηγούμενες στιγμές της ζωής τους- αναφέρει ότι ο λόγος της αυτοκτονίας του νεαρού ζευγαριού ήταν η άρνηση συγκατάθεσης στον προσδοκώμενο γάμο «των οικείων της νεανίδος». Ο 26χρονος εργάτης είχε επανειλημμένα προσεγγίσει την οικογένεια της 21χρονης κοπέλας, αλλά αυτοί ήταν ανένδοτοι στην προοπτική σύναψης γάμου. Ωσπου, οι δύο «εραστές» αποφάσισαν να

στηρίζουν τη χειροβομβίδα στο στήθος τους και να βρουν τον «τραγικό» θάνατο.⁹⁵ Τα προσκόμματα ώθησαν στην παραπάνω κοινή απόφαση του ζευγαριού να θέσει τέρμα στη ζωή του. Η διπλή αυτοκτονία του ανύπαντρου ζευγαριού, συνήθως επιφέρει συναισθήματα κοινωνικής συμπάθειας.

Σε αυτό το κλίμα, «συγκινητική» χαρακτηρίστηκε η απόπειρα αυτοκτονίας ενός ζευγαριού στην Κηφισιά. Επρόκειτο για τον 23χρονο άνεργο και τη μνηστή του οι οποίοι βρέθηκαν σε ημιλιπόθυμη κατάσταση, μιας και είχαν τραυματίσει «τας αρτηρίας» και των δύο χεριών τους. Ο λόγος ήταν η εμμονή της οικογένειας 22χρονης γυναίκας να διαλύσουν τη μνηστεια, μιας και ο μόλις «απολυθείς εκ των τάξεων του πολεμικού ναυτικού» δεν είχε καταφέρει να βρει δουλειά. Η οικογένεια της κοπέλας δεν έδωσε άλλο κοινωνικό χρόνο στον άνεργο άντρα με συνέπεια το νεαρό ζευγάρι να προβεί σε απόπειρα αυτοκτονίας.⁹⁶ Προηγουμένως, οι δύο νέοι είχαν επιδώσει μέσω φιλικού προσώπου δύο επιστολές για την οικογένεια. Αυτό ίσως σημαίνει ότι η αυτοχειρία πυροδοτεί την αναδιοργάνωση των οικογενειακών σχέσεων σε ένα ζήτημα καθοριστικό για τα νεαρά οικογενειακά μέλη, όπως αυτό του γάμου. Παράλληλα, ευρύτερα πολιτισμικά και κοινωνικά συμφραζόμενα υποβόσκουν στην παραπάνω αφήγηση. Ο άντρας δεν είχε εκπληρώσει τον ρόλο του εν δυνάμει «προστάτη», αφού ήταν άνεργος και η γυναίκα δεν υπάκουε στις ελεγχόμενες παρεμβάσεις της σεξουαλικότητάς της. Αν ιδίως υπήρχε οικονομική εξάρτηση για να επιτευχθεί ο γάμος, η αυτοκτονική πρακτική φάνταζε ως ενδεδειγμένη λύση.

Εξάλλου, ο 24χρονος σε χωριό της Αιτωλοακαρνανίας αποφάσισε να χρησιμοποιήσει το περίστροφο το οποίο είχε παράνομα στην κατοχή του για να σκοτώσει την 22χρονη κοπέλα με την οποία διατηρούσε ερωτικό δεσμό και κατόπιν να αυτοκτονήσει. Ωστόσο, το όπλο έπαθε αφλογιστία και έτσι αποφεύχθηκε ο διπλός θάνατος. Η αιτία που θα προέβαιναν σε αυτή την πράξη ήταν η άρνηση των

⁹⁵ *Καθημερινή*, 10/9/1951, σ. 3. Μετά την αυτοκτονία του ζευγαριού οι δύο οικογένειες αποποιούνταν την ευθύνη για την επιθυμία διάλυσης του δεσμού των δύο νέων, που ουσιαστικά τους οδήγησε στην απόφαση της διπλής αυτοκτονίας, *Φωνή του Πειραιώς*, 11/9/1951, σ. 1.

⁹⁶ *Φωνή του Πειραιώς*, 9/8/1952, σ. 2. Παρόμοια είναι και η διπλή απόπειρα αυτοκτονίας στην Πνύκα, ενός 31χρονου άνεργου και της 23χρονης ιδιωτικής υπαλλήλου, οι οποίοι έλαβαν δόση φαρμάκου, «διότι ηγαπώντο και και συνήντων δυσχέρειας να νυμφευθούν», *Καθημερινή*, 29/3/1958, σ. 5.

οικογενειών τους να παντρευτούν, επειδή «ήσαν πτωχοί».⁹⁷ Και πάλι ο οικονομικός φραγμός και η οικονομική υποδούλωση του νεαρού ζευγαριού, συνιστά τακτική της πειθάρχησης στη σεξουαλικότητα. Σε παρόμοιο πλαίσιο, η έντονη αντίδραση της οικογένειας του 30χρονου άντρα προβάλλεται ως η κύρια αιτία για την «ερωτική τραγωδία» στη Λέρο. Πιο συγκεκριμένα, οι γονείς του δεν επιθυμούσαν να συνάψει γάμο με την 20χρονη φίλη του με την οποία διατηρούσε ερωτικό δεσμό και κατόπιν του «ψυχικού αδιεξόδου» στο οποίο περιήλθαν-όπως υποστηρίζει η δημοσιογραφική αφήγηση- ο άντρας εξήγαγε το περίστροφο και σκότωσε τη φίλη του και κατόπιν με το ίδιο όπλο αυτοκτόνησε.⁹⁸ Ο εγκλωβισμός του άντρα σε αυτή την περίπτωση, ανάμεσα στην οικογένειά του και την υπόσχεση αποκατάστασης στην κοπέλα, ωθεί στην πρωτοβουλία της διπλής αυτοκτονίας.

Στις παραπάνω αφηγήσεις, αντικατοπτρίζονται το κοινωνικό και πολιτισμικό αξιακό υπόβαθρο, η αλληλοδιαπλοκή και αλληλεπίδραση της πειθάρχησης στη σεξουαλικότητα με ευρύτερα πεδία εξουσίας. Άλλωστε, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι απαγορεύσεις ανάγονται σε αδυναμίες εκπλήρωσης των προτύπων της έμφυλης ταυτότητας, η οποία στοχοθετείται και αναστέλλεται από το καπιταλιστικό σύστημα. Στη συνέχεια, διαμέσου της ανάλυσης συστατικών της ανδρικής ταυτότητας, αναδεικνύεται η αμφισημία των στερεοτύπων, η πολλαπλότητα της δράσης των υποκειμένων στο σύστημα της σεξουαλικότητας, η ρευστοποίηση των «λόγων» αυτοκτονίας, η ευπλαστότητα της έμφυλης σεξουαλικής ταυτότητας.

6.3. Η ρευστότητα των κωδικοποιημένων λόγων

Ο άντρας έχει διάφορες εξουσίες, αλλά και καθήκοντα. Οφείλει να μετουσιώσει τις κοινωνικές συνθήκες σε «ανδρικές αρετές», να επιβεβαιώσει τον ανδρισμό του, ο οποίος είναι επίσης κοινωνικά κατασκευασμένος και κρίνεται σε κάθε στάδιο της συγκρότησης του ανδρικού υποκειμένου. «Ο κυρίαρχος είναι κυριαρχούμενος, αλλά

⁹⁷ Καθημερινή, 15/5/1966, σ. 16.

⁹⁸ Ανεξάρτητος Τύπος, 2/10/1959.

από την κυριαρχία του».⁹⁹ Όταν συναντήσει την άρνηση της δημιουργίας οικογένειας, αμφισβητείται ο ανδρισμός του, υποβαθμίζεται η προσωπικότητά του, αφού κατακρίνεται ως ανίκανος να λάβει θέση στο σύστημα της έμφυλης εξουσίας, να επιβεβαιώσει την κυριαρχία του, χειραγωγώντας το αντίθετο φύλο και αποκτώντας μια κοινωνική φυσιογνωμία που να ανταποκρίνεται στο φύλο του. Ενδεχόμενη συνέπεια των παραπάνω καταστάσεων είναι η εκδήλωση αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς. Η απόρριψη μπορεί να γίνει από την οικογένεια της γυναίκας με την οποία διατηρεί ερωτικό δεσμό ή την ίδια. Ωστόσο, σε άλλες περιπτώσεις τα εμπόδια εκπορεύονται από τη δική του οικογένεια και σε αυτές τις περιπτώσεις που βιώνει εγκλωβισμό για να αποδείξει τον ανδρισμό του ή να υποταχτεί στην οικογενειακή θέληση, για να διαφυλάξει την τιμή του, προτιμά να αφαιρέσει τη ζωή του.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, σε χωριό της Καρδίτσας απαγχονίστηκε ένας 19χρονος, διότι ο πατέρας της 17χρονης «μετά της οποίας συνεδέετο αισθηματικώς» δεν έδινε τη συγκατάθεσή του για να τελέσουν τους γάμους τους.¹⁰⁰ Στο ίδιο σχήμα, με λήψη κινήσης αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει ο 25χρονος έξω από το σπίτι της μνηστής του ώστε αυτή να μη «διαλύση τον αρραβώνα».¹⁰¹ Οι «αισθηματικοί λόγοι» κατά αναλογία των αγοριών έχει μεγάλη διασπορά, χωρική και κοινωνική. Στο Χορτιάτη της Θεσσαλονίκης βρέθηκε απαγχονισμένος ο 16χρονος ποιμένας, ο οποίος αυτοκτόνησε «λόγω έντονων παρατηρήσεων των γονέων του δι' ερωτικής σχέσεις του μετά νεανίδος».¹⁰² Επιπλέον, ο 28χρονος «οργανοποιός» στη Δραπετσώνα έλαβε ποσότητα στρυχνίνης, «διότι τον εγκατέλειψε η μνηστή του». Διασώθηκε εξαιτίας της «εγκαίρου πλύσεως στομάχου» στην οποία υποβλήθηκε στο Τζάνειο νοσοκομείο.¹⁰³

Η άρνηση λοιπόν, των γονέων της νύφης και ενδεχομένως και η δική της σε πρόταση για πιο ριζοσπαστικές κινήσεις μπορεί να καταλήξουν σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Ο 25χρονος διερμηνέας στη Θεσσαλονίκη σε

⁹⁹ Pierre Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, ό.π., σ. 58.

¹⁰⁰ *Καθημερινή*, 12/8/1954, σ. 5.

¹⁰¹ *Καθημερινή*, 12/8/1950, σ. 3.

¹⁰² *Ελευθερία*, 9/5/1961, σ. 7.

¹⁰³ *Αθηναϊκή*, 17/7/1954, σ. 6.

συνάντηση με τη φίλη του, «κόρη αλευροβιομηχάνου», ενώ συζήτησαν εντός αυτοκινήτου για την απόρριψη της πρότασης γάμου που έκανε στους γονείς της, εξήγαγε περίστροφο και αυτοκτόνησε.¹⁰⁴ Η στάση των γονέων επιφέρει την ανάγκη επιλογής της κοπέλας για τις επόμενες κινήσεις της και με ποιον θα έρθει σε ρήξη. Στην παραπάνω αυτοκτονία ενδεχομένως να μην απάντησε θετικά στην επιλογή που της πρότεινε ο νεαρός άντρας –να αγνοήσουν την αρνητική στάση των γονέων της- ο οποίος αφού αποφάσισε να αυτοκτονήσει φαίνεται ότι η προοπτική να προχωρήσουν παρά την άρνηση των γονέων της θα ήταν πρώτη επιλογή του.

Καθώς, η κατασκευή της ανδρικής ταυτότητας δε συνιστά στάσιμη διαδικασία, ο άντρας κρίνεται για τις αποκρίσεις σε συγκεκριμένες καταστάσεις, τη δυνατότητα να διαρθρώνει εκπληρώνοντας τα συστατικά που συνθέτουν την αντρική ταυτότητα, να «αποδεικνύει ότι είναι άντρας».¹⁰⁵ Η δημιουργία οικογένειας αρχικά, και η διακυβέρνηση οικογένειας κατόπιν, διαγράφονται ως βασικές ανδρικές «αρετές». Ο 22χρονος ράπτης βρέθηκε απαγχονισμένος από ένα πεύκο, διότι η μητέρα του και οι γονείς της νέας που διατηρούσαν ερωτικό δεσμό «έφερον αντιρρήσεις» για τον γάμο. Στο σημείωμα που άφησε γράφει: «αυτοκτονώ, διότι είχα εκτεθή στην κοινωνία».¹⁰⁶ Η απόρριψη συνεπαγόταν την υποβάθμιση της κοινωνικής του ταυτότητας, η οποία από την παραπάνω αναφορά προκύπτει ότι είναι δημόσια αναγνωρίσιμη και υπό κρίση.

«Έτσι πεθαίνουν οι φιλότιμοι άνδρες !» διακήρυξε ο 21χρονος στην Πειραιϊκή πριν πηδήξει στη θάλασσα, αφήνοντας την 19χρονη φίλη του «να εκβάλλη γοεράς κραυγάς».¹⁰⁷ Ο νεαρός άντρας συνθλίφθηκε ανάμεσα στις προτροπές και πιέσεις της οικογένειάς του και της υλοποίησης της υπόσχεσής του για γάμο με «ωραϊάν μοδίσταν». Ο νεαρός είχε ταξιδέψει στην Πάτρα από όπου καταγόταν για να συζητήσει την απόφασή του και εκεί του έγιναν έντονες συστάσεις να μην προβεί στον γάμο. Την ημέρα εκείνη έγραψε ένα ποίημα αποχαιρετισμού, διασκέδασε με τους φίλους του, οι οποίοι δεν κατάλαβαν τίποτα από τις προθέσεις του και έπειτα

¹⁰⁴ *Βήμα*, 11/7/1950, σ. 5.

¹⁰⁵ Elisabeth Badinter, *XY Η ανδρική ταυτότητα*, ό.π., σ. 18.

¹⁰⁶ *Καθημερινή*, 5/5/1951, σ. 3.

¹⁰⁷ *Καθημερινή*, 2/8/1952, σ. 3.

πήγε στην Πειραιϊκή, όπου η φίλη του πρόλαβε να τον αναχαιτίσει αρχικά, αλλά κατόπιν ο άντρας, αφού αναφώνησε την ηθική του αποτίμηση για τον ανδρισμό, πνίγηκε.

Εξάλλου, στον έλεγχο της σεξουαλικότητας και της σεξουαλικής πειθάρχησης των αγοριών συνεπικουρούσε και η μητέρα. Σε αυτό το σημείο διαπιστώνουμε για μία ακόμα φορά, ότι η εξουσία δεν κατέχεται οριστικά, αλλά κυκλοφορεί. Το θηλυκό μέρος της οικογένειας μπορεί να υφίσταται διακρίσεις που απορρέουν από τους έμφυλους ιεραρχικά δομημένους κοινωνικούς ρόλους, αλλά ως προς τα νεαρά μέλη του νοικοκυριού αποκτά μια άλλη σχέση δύναμης, που το καθιστά κυρίαρχο στη μικροδομή της «διαπαιδαγωγικής» εξουσίας, παρά το γεγονός ότι απευθύνεται σε άρρενα μέλη. Ο 17χρονος εργάτης στη Νίκαια αποπειράθηκε να απαγχονιστεί όταν βρισκόταν μόνος στην πατρική εστία, αλλά «δισώθη γενόμενος εγκαίρως αντιληπτός» από τους γείτονες. «Ως ωμολόγησεν» ο νεαρός άντρας έπραξε με αυτό τον τρόπο, κατόπιν επιπλήξεως της μητέρας του «δια τας σχέσεις του με δύο νεανίδας», που βρήκε τη φωτογραφία τους.¹⁰⁸

Από την άλλη, οι περιπτώσεις που νεαροί άντρες κάνουν απόπειρα αυτοκτονίας «χειριστική» δεν είναι τόσο συχνές, αφού δε συμβαδίζουν με τα πρότυπα ανδρισμού, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν. Οι διαβάτες κάτω από τον βράχο της Ακρόπολης είδαν έναν 28χρονο άνδρα να κάνει κινήσεις που παρέπεμπαν σε αυτοκτονική πρόθεση. Αφού όμως ειδοποίησαν τους φύλακες διαπίστωσαν ότι μάλλον «εσκηνοθέτησε την απόπειραν», προκειμένου να συγκινήσει την 23χρονη γυναίκα που πολιορκούσε, παρά το γεγονός ότι το σημείωμα που βρέθηκε στα «θυλάκιά του» δε μαρτυρά μειωμένη αυτοκτονική πρόθεση.¹⁰⁹ Η αυτοκτονική πρακτική σε αυτό το σχήμα θεωρείται σαν μια πλευρά εκθήλυνσης των ερωτικών σχέσεων και του υποκειμένου της πράξης. Διαπιστώνεται και εδώ μία απαξίωση, σε ρευστό έμφυλο υπόβαθρο. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η μοναδική «χειριστική» απόπειρα αυτοκτονίας για «αισθηματικούς λόγους» από άντρα που έχει εντοπιστεί στον ελληνικό κινηματογράφο της περιόδου ενσαρκώνεται από τον απομακρυσμένο από

¹⁰⁸ Καθημερινή, 20/5/1953, σ. 5.

¹⁰⁹ «Ευγενία. Φεύγω από τον μάταιον αυτόν κόσμο, όπου οι άνθρωποι σου ενεστάλαξαν το μίσος εναντίον μου. Είμαι βέβαιος ότι θα σε συναντήσω εις τους ουραμούς, οπότε πλέον θα είσαι δική μου», Καθημερινή, 31/5/1953, σ. 5.

πολλά από τα παραδοσιακά πρότυπα ανδρισμού, «μοντέρνου» και δημοφιλούς ηθοποιού της εποχής.¹¹⁰ Η πρακτική της «χειριστικής» απόπειρας αυτοκτονίας λοιπόν, δε συνάδει με την ανδρική ταυτότητα. Ο άντρας που προβαίνει σε τέτοιου τύπου πράξεις εκπίπτει από τα πρότυπα ανδρισμού.

Ένα περιστατικό που συνέβη στα 1956 – και αφορά μάλιστα άντρα- υποδηλώνει ότι η απόπειρα αυτοκτονίας λειτουργούσε ως μέσο πίεσης και αντίστασης στην άρνηση του γονέα να συγκατατεθεί στον γάμο με το πρόσωπο που έχει επιλέξει ο ίδιος. Συγκεκριμένα η σύλληψη του 49χρονου λατόμου και του 29χρονου ναυτικού υιού του αποκάλυψε ότι σε δημιουργήθηκε σκηνή έντασης ύστερα από την επίμονη άρνηση του πατέρα να δώσει τη συγκατάθεσή του να γίνει ο γάμος με «τη νεανίδα» με την οποία συνδεόταν ο υιός του. Κατόπιν, ο 29χρονος ναυτικός «εξήγαγε σουγιάν» και «προσεποιήθη» ότι έμπηξε το μαχαίρι στην καρδιά. Η αντίδραση του πατέρα- «νομίσας ότι ο υιός του πράγματι απειράθη να αυτοκτονήσει»- ήταν να επιχειρήσει να αυτοτραυματιστεί με το ίδιο μαχαίρι, κάτι που ματαιώθηκε τελικά.¹¹¹ Αν και «σκηνοθετημένη» η παραπάνω αυτοκτονική πρακτική αντανάκλα το περιβάλλον και τις αντιδράσεις στις διενέξεις που σχηματοποιούνται με αφορμή τις διαφωνίες που ανακύπτουν για το πρόσωπο που θα εκπληρώσει την κοινωνική σύμβαση του γάμου με το νεαρό μέλος της οικογένειας. Η αυτοκτονική πρακτική είναι το ισχυρότερο μέσο πίεσης των νεαρών γυναικών και λιγότερο των αντρών να επιβάλλουν τη θέση τους στην εξουσία που ασκείται από τους γονείς.

6.3.1. «*Η με παίρνεις ή σε σκοτώνω*»

Η άρνηση της κοπέλας στην προοπτική σύναψης γάμου, συνεπάγεται ως «πολιτισμικό σενάριο»¹¹², την εκδήλωση επιθετικότητας από τη μεριά του θιγμένου άντρα. Κάποιες από τις φονικές επιθέσεις, καταλήγουν σε αυτοκτονία του δράστη,

¹¹⁰ Αναφέρομαι στην ταινία του 1962 *Μην είδατε τον Παναή* όπου ο Ανδρέας Μπάρκουλης παριστάνει αυτοκτονία για να συγκινήσει την αγαπημένη και να της δείξει τη μεταμέλειά του για ένα λάθος της πρότερης έντονης ερωτικής του ζωής.

¹¹¹ *Καθημερινή*, 22/8/1956, σ. 5.

¹¹² Έφη Αβδελά *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., σ.σ. 44-46.

αφού επιπλέον καλούνται να αντιμετωπίσουν τις ποινικές και κοινωνικές συνέπειες της πράξης τους. Η προσδοκώμενη, αλλά εξαιρετική, συμπεριφορά των ανδρών, η οποία λειτουργεί και ως φόβητρο, απορρέει και προβάλλει συστατικά του ανδρισμού ως πολιτισμική κατασκευή. Σε ότι αφορά το συναισθηματικό καθεστώς, ο G. Bataille ισχυριζόταν ότι «ουσιαστικά ο έρωτας ανυψώνει την αίσθηση που έχει ένα ον για ένα άλλο σε αυτό το βαθμό έντασης, όπου την ενδεχόμενη στέρηση της κατοχής του άλλου-ή την απώλεια του έρωτά του- δεν την αισθάνεται κανείς λιγότερο σκληρά από μια απειλή θανάτου».¹¹³ Κύρια πτυχή του «έρωτα» ως συναίσθημα είναι ότι προσδιορίζεται κοινωνικά και ιστορικά, αντλώντας «επιλογές» από κοινωνικά περιβάλλοντα και υποκειμένα σύμφυτα με τις κοινωνικές αξίες και πολιτισμικές συνισταμένες των υποκειμένων. Η στέρηση πραγματικά μπορεί να βιωθεί και να προκαλέσει θανάτους, αλλά όχι τόσο εξαιτίας ουσιοκρατικών ή «ψυχολογικών» συνισταμένων, αλλά κυρίως εξαιτίας έκπτωσης της κοινωνικής φυσιογνωμίας και αυτοεικόνας του «ερωτευμένου». Όπως υποστήριζε και ο M. Foucault, «η σχέση εξουσίας βρίσκεται κιάλας εκεί που είναι η επιθυμία» και θεωρούσε «μάταιο και να εξορμήσουμε σε αναζήτηση μιας επιθυμίας εκτός εξουσίας».¹¹⁴ Οι άντρες μπρος το φάσμα του κοινωνικού διασурμού και της αυτοϋποτίμησης, επιλέγουν να φονεύσουν τη γυναίκα και κατόπιν να αυτοκτονήσουν.

Επομένως, η διάλυση μνηστείας από τη γυναίκα και η επιμονή της στον χωρισμό και στην αποφυγή επανασύνδεσης, είναι πιθανό να έχει ολέθριες συνέπειες για την ίδια, από άντρες μάλιστα που είναι φορείς εξουσίας, έστω σε χαμηλό επίπεδο. Η 26χρονη Μαρίκα δεν επιθυμούσε να επανασυνδεθεί με το χωροφύλακα και τότε αυτός, αφού επιχείρησε να τη βιάσει, μη αποδεχόμενος το τελεσίδικο του χωρισμού, έβγαλε το όπλο, την πυροβόλησε θανάσιμα δύο φορές και κατόπιν αυτοκτόνησε με το ίδιο όπλο.¹¹⁵ Η κτητικότητα και η απόρριψη να έχει η γυναίκα βούληση, επέφεραν τον παραπάνω φόνο. Η συνειδητοποίηση της απώλειας της συντρόφου-σε συνάφεια

¹¹³ Georges Bataille, *Μελέτες για τον ερωτισμό*, ό.π., σ. 126.

¹¹⁴ Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ.1, ό.π., σ. 103. Στο δεύτερο σκέλος του παραθέματος από τον Foucault διαβλέπουμε την απόρριψη της εμπρόθετης δράσης του υποκειμένου. Η έννοια της υποκειμενικότητας -όπως έχει αναλυθεί στην εισαγωγή- καλύπτει ως ένα βαθμό το έλλειμμα.

¹¹⁵ *Αθηναϊκή*, 6/2/1954, σ. 6.

και με τις ποινικές ευθύνες και την κοινωνική κατακραυγή- απολήγουν στην απόφαση να αυτοκτονήσει και ο άντρας.

Εξάλλου, «δια λόγους αισθηματικούς» ο άντρας σε χωριό της Αχαΐας τραυμάτισε «σοβαρώς δια μαχαίρας» κατόπιν άρνησής της, τη 17χρονη με την οποία επιθυμούσε να συνάψει ερωτικές σχέσεις και με το ίδιο μαχαίρι τραυματίστηκε στην κοιλιά με σκοπό να αυτοκτονήσει.¹¹⁶ Όταν αποδομείται η κυριαρχία των ανδρών να επικρατήσουν σεξουαλικά επί των γυναικών, είναι πιθανό να αυτοκτονήσουν ή να σκοτώσουν¹¹⁷ -ή και τα δύο θα προσέθετα. Ο έλεγχος της γυναίκας είναι προαπαιτούμενο για να αισθανθεί ότι ανταποκρίνεται στην ανδρική ταυτότητα. Αποτελεί ισχυρή πεποίθηση ότι ο έλεγχος επί των γυναικών είναι σημάδι του ανδρισμού τους. Η αποτυχία σε άλλους τομείς επιτείνει το συναίσθημα απογοήτευσης. Ωστόσο, το καθοριστικό είναι η γαλούχηση και καθοδήγηση της γυναικείας σεξουαλικότητας.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, «ερωτική απελπισία» είχε καταλάβει τον καθηγητή για τη 17χρονη μαθήτριά στην οποία παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα στην οικία της στην Τρίπολη. Ο καθηγητής φέρεται να ήταν ερωτευμένος με τη νεαρή μαθήτριά, μιας και από τις ανακρίσεις διαπιστώθηκε ότι και αυτός το είχε «εκμυστηρευτεί» σε συγγενή του και ότι μάλιστα η κοπέλα «δεν ανταπεκρίνετο εις τον έρωτά του». Η κοπέλα αντιτάχθηκε στα ερωτικά καλέσματα του καθηγητή με τον οποίο δεν είχε συνάψει σχέσεις, αφού «απεδείχθη εκ της ιατροδικαστικής εξετάσεως ότι ήτο αγνή». Ενώ κραύγαζε σε βοήθεια προς τη μητέρα της, ο άντρας απτόητος συνέχισε να της καταφέρει κτυπήματα με το μαχαίρι –δεκαεφτά σύμφωνα με την αστυνομία- τα οποία αποδείχτηκαν θανάσιμα. Μετά τη δολοφονία, ο άντρας κατέφυγε σε δασώδη περιοχή και με το ίδιο μαχαίρι αυτοτραυματίστηκε θανάσιμα στο λαιμό και στο στήθος. Η κηδεία της κοπέλας ήταν «πάνδημος και εν μέσω συγκινητικών εκδηλώσεων». Αντίθετα, η κηδεία του δολοφόνου και αυτόχειρα έγινε σε απόλυτη μοναξιά και

¹¹⁶ *Καθημερινή*, 10/7/1955, σ. 6.

¹¹⁷ Frank Pittman, *Ο άνδρας σε κρίση*, μετ. Αλέξιος Ζώτος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ.σ. 109-111.

χωρίς θρησκευτική ακολουθία «κατόπιν απαγορευτικής διαταγής» του μητροπολίτη». ¹¹⁸

«Αναπάντεχα», σε μια ακόμα συνθήκη, έχουν εντοπιστεί, έστω σπανιότερα, περιπτώσεις γυναικών που επιτίθενται στον άντρα και επιχειρούν να αυτοκτονήσουν. Η 23χρονη νοσοκόμος «ετραυμάτισε» τον 28χρονο ιδιωτικό υπάλληλο «φίλον» της και κατόπιν επιχείρησε να αυτοκτονήσει. Κατά τη διάρκεια έντονης σύγκρουσης, η νεαρή νοσοκόμος αρχικά «εκσφενδόνισε κατ' αυτού ένα ανθοδοχείον» στο κεφάλι, κατόπιν «μαινόμενη ήρchiσε να τον κτυπά λυσσωδώς εις την κεφαλήν» και σε άλλα σημεία του σώματός του «προξενήσασα και άλλα τραύματα, ενώ συγχρόνως τον συνέθλιπεν εις το υπογάστριο». Η απροσδόκητης έντασης και βιαιότητας επίθεση που δέχτηκε ο άντρας, τον ανάγκασε να φωνάξει προς βοήθεια –και πράγματι γείτονες τον συνέδραμαν, αφότου άκουσαν τις κραυγές του- διαφοροποιώντας τους έμφυλους ρόλους όρους της ερωτικής σύγκρουσης. Η αιτία που προβάλλεται για τη συμπεριφορά της γυναίκας είναι ότι φοβόταν ότι θα την εγκατέλειπε ο εδώ και δυο χρόνια μνηστήρας της, μιας και «είχε συνδεθή ερωτικώς με κάποια άλλη. Λίγες ώρες μετά το συμβάν και με πρόσκληση για τακτική δικάσιμο για βαριά σωματική βλάβη αυτοτραυματίστηκε με «ξυριστική λεπίδα» στις αρτηρίες των δύο χεριών της. ¹¹⁹ Πλέον ίσως και να αντιλήφθηκε ότι η απώλεια του «φίλου» της ήταν οριστική και μαζί της η αναίρεση της εκπλήρωσης του προτύπου του γάμου.

Παρομοίως, η 21χρονη στη Θεσσαλονίκη χρησιμοποίησε το «όπλο» εκδίκησης των γυναικών ως αντίδραση στην εγκατάλειψή τους. Συγκεκριμένα, η νεαρή γυναίκα έριξε στον 23χρονο «εραστή» της, ο οποίος σκόπευε να διαλύσει τον ερωτικό τους δεσμό βιτριόλι και στη συνέχεια επιχείρησε να πει το υπόλοιπο καυστικό υγρό, αλλά «συνεκρατήθη» από περαστικούς, οι οποίοι την αφόπλισαν και οδηγήθηκε στο αστυνομικό τμήμα. ¹²⁰ Εξάλλου, η 18χρονη στο Ζαγόρι Ηπείρου επιχείρησε να τραυματίσει με βιτριόλι τον 35χρονο «εραστή» της, αλλά απέτυχε και ευθύς ρίχτηκε

¹¹⁸ Στο τελευταίο συνετέλεσε και η θρησκευτική απαγόρευση της κήδευσης, εξαιτίας του «αμαρτήματος» της αυτοκτονίας, *Ελευθερία*, 25/2/1961 ` *Καθημερινή*, 24- 25/2/1961, σ. 8.

¹¹⁹ *Καθημερινή*, 22/7/1958, σ. 5.

¹²⁰ *Ελευθερία*, 1/9/1961, σ. 6.

στην παρακείμενη λίμνη με σκοπό να αυτοκτονήσει.¹²¹ Στις παραπάνω περιπτώσεις, αντιστρέφονται τα έμφυλα υποκείμενα που προβαίνουν σε επίθεση εναντίον του ατόμου με το οποίο συνδέονται ερωτικά και κατόπιν επιχειρούν να αυτοκτονήσουν.

Από τα παραπάνω ανακύπτουν οι μετατοπίσεις των υποκειμένων στον άξονα της σεξουαλικότητας. Η ρευστότητα και οι μετασχηματισμοί των έμφυλων ταυτοτήτων. Η ευκαμψία των ορίων του συστήματος της σεξουαλικότητας. Ομεταλλάξεις στα νοήματά του, η ανασύνθεση του συστήματος της σεξουαλικότητας, η κατασκευή νέων οριοθετήσεων. Οι πολλαπλές αποκρίσεις των σεξουαλικών υποκειμένων και η αμφισβήτηση των στερεοτύπων. Οι αυτοκτονικές πρακτικές που συντελούνται στο έδαφος «αντικανονικών» σεξουαλικών σχέσεων συνιστούν ρωγμές στο σύστημα της σεξουαλικότητας, στη διαχείριση της σεξουαλικής διαγωγής, αλλά συνάμα οριοθετούν και το «κανονικό». Αποτελούν εκφάνσεις υποκειμενικότητας και αντιστάσεις στην εξουσία που ασκείται στο επίπεδο των άμεσων κοινωνικών σχέσεων · αντιστίξεις στην πειθάρχηση στη σεξουαλικότητα. Σε συναφές αναλυτικό πλαίσιο-και με αλληλοδιαπλοκή των παραγόντων και των «λόγων» αυτοκτονίας που συνέχουν τα προηγούμενα κεφάλαια- θα ανιχνευτούν οι οικογενειακές διαμάχες, οι οποίες μπορεί να παρωθήσουν σε αυτοκτονικές πρακτικές.

¹²¹ Δε γνωρίζουμε αν ήταν επιτυχημένη η απόπειρα τραυματισμού, το σχέδιο της νεαρής γυναίκας θα ήταν η απόπειρα αυτοκτονίας της όπως στην προηγούμενη περίπτωση, αλλά φαίνεται πιθανό, παρά το γεγονός ότι το ύφος της είδησης αναφέρει την αποτυχία τραυματισμού ως αιτία της απόπειρας αυτοκτονίας, *Καθημερινή*, 16/2/1960, σ. 6.

Κεφάλαιο 7^ο. Η οικογένεια ως πεδίο συγκρούσεων

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθούν οι αυτοκτονικές πρακτικές ως απότοκος ενδοοικογενειακών συγκρούσεων. Πιο συγκεκριμένα, θα ανιχνευθούν πτυχές των διαταραγμένων οικογενειακών σχέσεων που παρωθούν τα μέλη της οικογένειας- ανήλικα ή ενήλικα, αρσενικά ή θηλυκά- σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Βασική παράμετρος του κεφαλαίου συνιστά η διερεύνηση όψεων της ελληνικής οικογένειας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα και το πολιτισμικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον που επιδρά στην κατασκευή της οικογένειας. Τελικά, σκοπός του κεφαλαίου συνιστά η αποσύνθεση, ανάλυση και εξειδίκευση των συστατικών που συνιστούν αυτοκτονικές πρακτικές για «λόγους οικογενειακούς».

«Γιατί αυτοκτονούν οι νέοι;» αναρωτιόταν ο αρθρογράφος της συντηρητικής εφημερίδας του Πειραιά. «Βαρέθηκε μήπως τη ζωή του; Παρατηρήθη από τους γονείς του και η ευθιξία του τον ώθησε να πνιγή; Ήταν άραγε νευρασθενής; Ή μήπως ήταν ερωτευμένος και ο έρωτάς του δεν εύρισκε ανταπόκρισιν;»¹. Στο παραπάνω άρθρο ομαδοποιούνται και κωδικοποιούνται επίπεδα «λόγων» αυτοκτονίας, αποστρέφοντας όμως τον προβληματισμό από τις ιεραρχικές σχέσεις που έχουν δομηθεί στο οικογενειακό κοινωνικό σύστημα. Ωστόσο, οι αυτοκτονικές πρακτικές των ανηλίκων είναι διαπροσωπικό γεγονός και δείχνει τη διάθεση του εφήβου να ενταχθεί και να διαχειριστεί έστω με αυτό τον τρόπο την υποβάθμιση της προσωπικότητάς του και τις διαταραγμένες οικογενειακές ή άλλες κοινωνικές σχέσεις.² Οι αυτοκτονικές πρακτικές ανηλίκων³ λοιπόν, συμβαίνουν στο έδαφος σχέσεων εξουσίας που διαμορφώνονται σύμφωνα με τους ρόλους που οφείλει να διαδραματίσει κάθε μέλος

¹ Φωνή του Πειραιώς, 21/10/1952, σ. 1.

² Alan Berman, «The adolescent: The individual in cultural perspective», *Suicide and Life-threatening Behavior*, τχ 27(1), Άνοιξη 1997, σ.σ. 5-14 · ειδικά, σ.σ. 6 και 12 αντίστοιχα. Στην παραπάνω μελέτη αναφέρεται μια περίπτωση σχολικής αποτυχίας μαθητή, ο οποίος εκδήλωσε αυτοκαταστροφική συμπεριφορά, επειδή αισθανόταν «ντροπή και ένιωθε εξευτελισμένος» και ένιωθε αποτυχημένος όταν συναναστρεφόταν έπειτα από αυτό την οικογένειά του, ό.π. , σ. 5. Επίσης, αναφέρεται μελέτη του κοινωνιολόγου Jim Coleman για την «ισότητα στην εκπαιδευτική δυνατότητα», όπου αναφέρεται ως ένα από τα πορίσματα της έρευνας ότι η σχολική αποτυχία, επηρεάζεται περισσότερο από την κοινωνική θέση και σχέσεις του μαθητή, παρά από την ποιότητα του σχολείου, ό.π. , σ. 9, εξαιτίας του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου που διέπει τις αναλύσεις του για την εκπαίδευση.

³ Την εποχή αυτή το νομικό όριο της ενηλικίωσης είναι τα εικοσιένα έτη, Έφη Αβδελά «Νέοι εν κινδύνω» : επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, ό.π. , σ. 22.

στην οικογενειακή συμβίωση. Η οικογένεια ανάγεται σε συμπαγή ομάδα που επηρεάζει την κοινωνική και προσωπική ταυτότητα του κάθε ατόμου σύμφωνα με τα κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένα πρότυπα συμπεριφοράς.

Ως εκ τούτου, η αναπαραγωγή και η μητρότητα, όπως και το φύλο, αποτελούν κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές στο ιστορικό περιβάλλον όπου διαδραματίζονται. Πολλές πρακτικές που έχουν αναχθεί στη «φύση», αρθρώνονται σε πολιτισμικούς προσδιορισμούς και κοινωνικές αντιλήψεις, δηλαδή είναι κοινωνικές κατασκευές με μετασχηματισμούς στον χρόνο και επηρεαζόμενες από το πολιτισμικό πλαίσιο που τις περιβάλλει, διακρινόμενες για την ποικιλότητά τους.⁴ Όπως έχει υποστηριχθεί και από την κοινωνιολογία οι ηθικές και κατ' επέκταση πολιτικές και κοινωνικές θέσεις, βασίζονται στο γεγονός ότι η οικογένεια εκλαμβάνεται περισσότερο ως «βιολογική μονάδα, παρά σαν κοινωνική διευθέτηση». Και για αυτό τον λόγο θεωρείται-η οικογένεια- σαν η «ενσάρκωση των γενικών ανθρώπινων αξιών, παρά σαν σύμβαση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας».⁵ Επειδή η οικογένεια συνδέεται στενά με τη βιολογική αναπαραγωγή, «φυσικοποιείται» και ακριβώς αυτές οι επικλήσεις στο «φυσικό» είναι απόρροια της αντίστασης στην κοινωνική αλλαγή.⁶ Όμως, οι οικογένειες είναι ιστορικά προσδιορισμένες, αναθέτοντας κοινωνικούς έμφυλα προσδιορισμένους ρόλους και δραστηριότητες στα μέλη τους, ανάλογα με τις μεταλλάξεις που συντελούνται στο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Οι οικογένειες δεν είναι στατικές, αλλά μετασχηματίζονται στον χρόνο και διαπλάθουν τις σχέσεις μεταξύ των μελών τους.⁷

Επιπλέον, η οικογένεια επιδρά καθοριστικά στην διαχείριση της πολιτικής συμπεριφοράς των ατόμων, αφού εμποτίζει τα άτομα με την κυρίαρχη κοινωνική και πολιτική ιδεολογία. Ο David Cooper ισχυριζόταν ότι η οικογένεια ως θεσμός κοινωνικοποίησης θεμελιώνει τον «κονφορμισμό και την ομαλότητα». Μάλιστα, στην υπερβολή της ανάλυσής του, ο Cooper θεωρεί ότι «ανατρέφω ένα παιδί, στην

⁴ Louise Tilly, Joan Scott, *Women, work and family*, Routledge, New York and London 1987, σ. 8.

⁵ Michel Barret, Mary McIntosh, *Η αντικοινωνική οικογένεια*, μετ. Δημήτρης Παντελίδης, Κάλβος, Αθήνα 1987, σ.σ. 34.

⁶ Ο.π., σ. 44.

⁷ Louise Tilly, Joan Scott, *Women, work and family*, ό.π., σ.σ. 7-8.

πράξη σημαίνει περισσότερο καταστρέφω ένα άτομο».⁸ Το κρίσιμο σημείο από την παραπάνω ανάλυση για την εξέλιξη της έρευνάς μου δεν είναι τόσο η αξιολογική απόφαση, που έχει τη σημασία της, αν και είναι κάπως αμφίσημη. Περισσότερο, το καίριο σημείο είναι αυτό της διακυβέρνησης μέσα από ένα θεωρητικά θεσμό του «ιδιωτικού βίου» των πολιτών, της επιβολής, της ανάδυσης στους κόλπους της οικογένειας ιεραρχικών σχέσεων δύναμης και επιβολής, σχέσεων εξουσίας. Και η αυτοκτονία και σε αυτό το σημείο αποβαίνει πολιτική πράξη αντίδρασης, αν όχι αντίστασης, στο «ιδιωτικό σύστημα διακυβέρνησης».⁹ Η αυτοκτονία αντανακλά ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, ρήξεις, αλλά και συναινέσεις στο μικροεπίπεδο της εξουσίας και διακυβέρνησης. Οι ερμηνείες των αυτοκτονιών για «οικογενειακούς λόγους», συμβάλλουν στη ανάλυση των οικογενειακών σχέσεων, των έμφυλων ταυτοτήτων, της κοινωνικής καθημερινότητας.

Από την άλλη, όπως υποστηρίζει ο Ronald Laing η οικογένεια μετασχηματίζεται σε «οικογένεια» μέσα από την εσωτερίκευση, τον διαμελισμό και άλλες λειτουργίες. Πιθανότερο είναι-όπως συνεχίζει- το άτομο να «έχει μεγαλύτερη συνείδηση μιας εικόνας της οικογένειας, παρά της οικογένειας καθ' εαυτής». Ουσιαστικά αυτά τα περισσότερο «κλειστά» συστήματα δικτυώνονται και διαχέονται στις σχέσεις του ατόμου με το κοινωνικό περιβάλλον και προκαλούν μετασχηματισμούς. Μέσα στην οικογένεια, η «οικογένεια» -αποφαινεται ο Laing- αποτελεί τον κόσμο ολόκληρο και η καταστροφή της «οικογένειας», της συνδεσμοποίησης των μελών και των νοημάτων που υποβαστάζουν τις σχέσεις τους ενδέχεται να βιωθεί ως γεγονός χειρότερο από τον φόνο ή «πιο εγωιστικό από την αυτοκτονία».¹⁰ Η «οικογένεια» δημιουργείται στα πρώτα χρόνια της ζωής του υποκειμένου και λόγω της πολλαπλής δράσης των ατόμων μπορεί να επικοινωνήσει και να εμφανιστεί στα «απειράριθμα σύνολα υποσυστημάτων» που συνθέτουν τη μεγάλη εικόνα και το ψηφιδωτό της κοινωνίας. Η εσωτερίκευση της οικογένειας ενδέχεται να προκαλέσει ανασυνθέσεις στα στοιχεία που απαρτίζουν το σύνολο και στις σχέσεις μεταξύ τους. Αυτό το

⁸ David Cooper, *Ο θάνατος της οικογένειας*, μετ. Χρύσα τσαμάδου, Καστανιώτης, Αθήνα 1988, σ.σ. 18-19.

⁹ Έφη Αβδελά, *«Νέοι εν κινδύνω : επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο»*, ό.π., σ. 381.

¹⁰ Ronald Laing, *Η πολιτική της οικογένειας*, μετ. Ιουλία Παλλίδη, Καστανιώτης, Αθήνα 1975, σ. 28

«οικογενειακό» σύνολο σχέσεων, υποστηρίζει ο Laing, το οποίο είναι δυνατό να απεικονίζεται στα συναισθήματα, στο σώμα, στις σκέψεις του ατόμου ενδέχεται να αποτελέσουν σενάρια που περιβάλλουν και σε κάποιο βαθμό καθορίζουν τις δραστηριότητές του.¹¹ Επιπροσθέτως, εκδηλώνονται συγκρούσεις στη διαμόρφωση της «οικογένειας». Οι αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές στο έδαφος ενδοοικογενειακών διενέξεων αντλούν από και σηματοδοτούν διαταραγμένες «οικογενειακές» σχέσεις.

Συνάμα, βασικό στοιχείο της αυτοκτονικής πρακτικής των μαθητών, αιτιολογούνται ως απόρροια της επίπληξης των γονέων έπειτα από τη σχολική αποτυχία. Ωστόσο, το παραπάνω επεξηγηματικό σχήμα επικάλυπτε ποικίλες συγκρούσεις και δυσκολίες συμβίωσης μεταξύ παιδιών και γονιών. Η σχολική αποτυχία φαντάζει ως ένα δικαιολογημένο γεγονός διαπόμπευσης του μαθητή. Διαταράσσει τις οικογενειακές σχέσεις, αλλά εσωτερικεύεται και από τον ίδιο ως αρνητικό γεγονός. Ωστόσο, η αδυναμία ανταπόκρισης στις σχολικές απαιτήσεις είναι απόρροια πολλαπλών συνθηκών και παραγόντων, επηρεάζεται από κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα. Αν και, «οι παιδαγωγικές πρακτικές είναι αναμεταδότες της κατανομής εξουσίας»¹², ο μαθητής με την αυτοκτονική πρακτική του, επιδεικνύει και κάποια συνειδητοποίηση προσωπικής ευθύνης, μία διάθεση απόδρασης από τα ενοχικά συναισθήματα που τον έχουν κατακλύσει και τελικά, καταβάλλει.

Εκτός των ανήλικων που επιδίδονται σε αυτοκτονικές πρακτικές, έντονες συγκρούσεις που παρωθούν σε αυτοκτονίες έχουν σημειωθεί και ανάμεσα σε συζύγους. Οι λόγοι που διαπλέκονται γύρω από τις αυτοκτονίες αυτές παραπέμπουν στο πολιτισμικό περιβάλλον και στις έμφυλα προσδιοριζόμενες κοινωνικές ταυτότητες. Η επιβολή των προτύπων της θηλυκότητας και η πειθάρχηση στους κανόνες δομούν ένα ασφυκτικό πλαίσιο ελέγχου της συμπεριφοράς της συζύγου που ενδεχομένως να οδηγήσει διαταραγμένο συναισθηματικό καθεστώς. Η δημοσιοποίηση των συνθηκών διαβίωσης, η αντίδραση στην υποβάθμιση της κοινωνικής της θέσης, η αδυναμία διαφυγής εξαιτίας πολιτισμικών παραμέτρων και

¹¹ Ο.π., σ. 33.

¹² Basil Bernstein, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μετ. Ιωσήφ Σολομών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991, σ. 126.

έμφυλα διατυπωμένων σχέσεων εξουσίας, ωθούν τις συζύγους σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές.

Σε συναφές πλαίσιο, η αυτοκτονία του συζύγου ενεργοποιείται από την ανεκπλήρωτη σύσταση της ανδρικής ταυτότητας σε συγκρουσιακή σχέση με την καθοδήγηση και διατήρηση της οικογενειακή ισορροπίας. Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις οι άνδρες προβαίνουν σε φόνο της συζύγου -επίσης ενταγμένο στις «ανδρικές» ιδιότητες- προτού αυτοκτονήσουν. Τα ερμηνευτικά πλαίσια που καθορίζουν την αυτοκτονία, ανακύπτουν και στην περίπτωση που προηγείται απόπειρα δολοφονίας του συζύγου προς τη σύζυγο. Η συνειδητοποίηση της απώλειας του δικού τους ανθρώπου και το συνεπαγόμενο έντονο ενοχικό συναίσθημα, παρωθούν προς την αυτοκτονία έπειτα από φόνο¹³, στην περίπτωση βέβαια που δεν το είχε σχεδιάσει εκ των προτέρων. Πρόσθετα στοιχεία που ωθούν τον σύζυγο στην αυτοκτονία κατόπιν δολοφονίας της συζύγου είναι η ενδεχόμενη κοινωνική αποπομπή και η συνεπαγόμενη ποινική μεταχείριση.

Εξάλλου, σημαντική εστία εκδήλωσης οικογενειακών συγκρούσεων με απόληξη αυτοκτονικές πρακτικές, αποτελεί η οικογενειακή περιουσία και ο ενδεχόμενος διαμοιρασμός της, κυρίως βέβαια όταν τα οικογενειακά οικονομικά και εισοδηματικά δεδομένα είναι ιδιαίτερος αδύνατο να ικανοποιήσουν τις ανάγκες και τα πρότυπα επιβίωσης των μελών της οικογένειας. Τα νεαρότερα μέλη εκφράζουν την επιθυμία ανεξαρτητοποίησης, επιδιώκοντας συνήθως τη δημιουργία δικής τους οικογένειας, προσδοκώντας για να το επιτύχουν να αξιοποιήσουν την οικογενειακή περιουσία. Εντάσεις τέτοιου τύπου έχουν εντοπιστεί κυρίως ανάμεσα σε παιδιά και γονείς, αλλά και μεταξύ αδερφών.

Επομένως, οι αυτοκτονίες για «οικογενειακούς λόγους» αντικατοπτρίζουν τις πολλαπλές συγκρούσεις στην καθημερινότητα της «οικογένειας» και υποδηλώνουν τεταμένες σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της. Ωστόσο, παρά τη διαλυτική διάσταση που προκύπτει και προκαλεί τις αυτοκτονικές πρακτικές, η οικογένεια «δείχνει πιο συνεκτική από την εικόνα που σκιαγραφούν οι παραπάνω περιπτώσεις, επιβεβαιώνοντας την κεντρική θέση της στην ελληνική κοινωνία, την οποία

¹³ Sandra Flynn, *A mixed methods study of homicide followed by suicide*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Manchester, Manchester 2013, σ. 71.

αναγνωρίζουν τόσο οι παρατηρητές της εποχής όσο και σύγχρονοι ερευνητές». ¹⁴ Η οικογένεια εκφράζει, αποκαλύπτει και απορρέει από κοινωνικές αξίες, πολιτισμικές κατασκευές, πολιτικές διακυβέρνησης, πολλαπλά επίπεδα δράσης και αντίδρασης των κοινωνικών υποκειμένων κατά τη δυναμική συγκρότηση των οικογενειακών ρόλων και των σχέσεων μεταξύ των μελών της.

7.1. αντί-κανονικότητες ανηλίκων

Από τη ριζοσπαστική φεμινιστική κοινωνιολογία, έχει υποστηριχθεί - με κάποια δόση υπερβολής- ότι για τη συντηρητική σκέψη, τα παιδιά θεωρούνταν κτήμα, «ιδιοκτησία». Οι γονείς επιχειρούν να τα καθορίσουν συνολικά και γίνονται πηγή «υπερηφάνειας ή απογοήτευσης». Άλλωστε, τα παιδιά «παράγονται από και για τους γονείς τους». Η επιλογή του «ακατάλληλου τρόπου ζωής» επιφέρει μία ιδιαίτερη συναισθηματική δυσaréσκεια, αφού οι διαφωνίες δεν είναι όπως με τους υπόλοιπους ανθρώπους που ο ανήλικος συναναστρέφεται. ¹⁵ Αυτό μπορεί σε περιπτώσεις να δημιουργήσει ενοχικά συναισθήματα στο παιδί, καθώς η σύγκρουση μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα έντονη. Η συμπεριφορά του νεαρού μέλους καθορίζεται από το βαθμό υποταγής στα κελεύσματα διαγωγής όπως διατυπώνονται από τους γονείς του, διαφορετικά χαρακτηρίζεται απείθαρχος και γίνεται αντικείμενο καταστολής και διαρκούς υποβάθμισης της προσωπικότητάς του. Οι συγκρούσεις στο πλαίσιο της διαταραγμένης επικοινωνίας και σχέσης, ενδεχομένως να ωθήσουν και σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές με την πρόθεση να εκδηλώσουν ρηξικέλευθα μία

¹⁴ Έφη Αβδελά «*Νέοι εν κινδύνω*» : επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, ό.π., σ. 301.

¹⁵ Michel Barret – Mary McIntosh, *Η αντικοινωνική οικογένεια*, ό.π., σ.σ. 61-62. Να πούμε εδώ, ότι η συλλήβδην κατηγοριοποίηση της συμπεριφοράς των οπαδών του συντηρητικού κόμματος σε άλλα πεδία κοινωνικών σχέσεων και τόπων εξουσίας, δεν είναι γόνιμη, αφού και «προοδευτικοί» ψηφοφόροι δεν αντιμετωπίζουν αυτονόητα «προοδευτικά» τις σχέσεις τους με το άλλο φύλο ή τα παιδιά τους. Ωστόσο, φαίνεται η μαχητική συγκρουσιακή πολιτική διάσταση των συγγραφέων να συμπεριλάβουν όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής με αντιθετικό, διχαστικό, συγκρουσιακό πολιτικά τρόπο.

αντίδραση και να κοινωνικοποιήσουν στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας την ανάγκη μετασχηματισμού των σχέσεών τους, καθώς το όριο αντοχής έχει πια ξεπεραστεί και οι ισορροπίες έχουν διαταραχθεί.

Η δυσκολία πειθάρχησης των νεαρών μελών της οικογένειας συχνά αποδίδονταν στις ιδιορρυθμίες της συμπεριφοράς και τον «χαρακτήρα» του νεαρού μέλους της. Για παράδειγμα, ο 16χρονος μαθητής που αυτοκτόνησε «βληθείς δια σφαίρας περιστρόφου» στον κρόταφο, ήταν «ζωηρός» στο χαρακτήρα και «υφίστατο διαρκώς επιπλήξεις από την μάμμην του και τους γονείς του». Η παρουσία της γιαγιάς φαίνεται καταλυτική και οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις συχνές. Ο 16χρονος άφησε σημείωμα στο οποίο αναφέρει : «Η ζωή που ζω δεν υποφέρεται. Ακούω συνεχώς κατσάδες, ειρωνείες, βρισιές. Κάθε διασκέδασις στην ζωήν μου πάει χαμένη. Η γιαγιά μου είπεν ότι αν είχε πιστόλι θα με σκότωνε. Ένα κάθαρμα, ένας εκβιαστής δεν χρειάζεται να υπάρχη στη ζωή. Κυρίως με πείραζαν οι κατάρες του μπαμπά και οι ειρωνίες της γιαγιάς. Αυτό που έκανα το έκανα ύστερα από πολλή σκέψη. Μην κλάψετε».¹⁶ Το σημείωμα αποκαλύπτει ότι η εσωτερίκευση των κανόνων της οικογένειας που απέτυχε να αφομοιώσει ο νεαρός μαθητής, του δημιούργησαν κάποιο ενοχικό συναίσθημα για το γεγονός ότι δεν κατάφερε να συμπεριφέρεται ως «φυσιολογικός». Από την άλλη είναι ξεκάθαρη η κατηγορία στα υπόλοιπα να μέλη της οικογένειας για την «ανυπόφορη» κατάσταση που βίωνε. Η αυτοκτονία του μπορεί να εκληφθεί ως έκφραση καταπιεσμένων συναισθημάτων προς το οικογενειακό του περιβάλλον.¹⁷

¹⁶ Καθημερινή, 30/3/1950, σ. 3.

¹⁷ Οι R. Laing και A. Esterson στη μελέτη τους για τις οικογένειες ατόμων που έχουν χαρακτηριστεί κλινικά σχιζοφρενείς στη Βρετανία τις δεκαετίες 1950 - 1960 και νοσηλεύτηκαν σε ψυχιατρικό ίδρυμα αναλύουν ότι κυρίαρχο ρόλο στη συμπεριφορά και τα συναισθήματα για τα οποία χαρακτηρίστηκαν σχιζοφρενείς, αποτελούσαν επικοινωνία συγκρουσιακή της εσωτερίκευσης των σχέσεων με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Σε μία περίπτωση τα ξεσπάσματα οργής και οι «ασυναρτησίες» της νεαρής γυναίκας που σταδιακά την οδήγησαν σε πολυετή νοσηλεία σε ψυχιατρικό ίδρυμα, είχαν αφετηρία στην αρνητική εσωτερίκευση της πειθάρχησης που υφίστατο από τους γονείς της. «Με απόκαμε ψυχικά» εξομολογείται αναφερόμενη στη μητέρα της. Μία από τις κλινικά παρεκκλίνουσες ψυχικές διεργασίες της νεαρής γυναίκας ήταν η «έλλειψη συναισθημάτων» προς τους άλλους. Αντίθετα, οι Laing και Esterson διαπίστωσαν ότι ουσιαστικά ήθελε να εκφράσει την έλλειψη συναισθημάτων των άλλων προς την ίδια. Συνάμα, η «σχιζοφρένεια» εκπορεύτηκε και εκδηλώθηκε ως αντίδραση στο συγκεκριμένο οικογενειακό πλέγμα. Παρόμοιες διαστάσεις ενέχει και η αυτοκτονίας ως ψυχιατρικής κατηγορίας του 16χρονου μαθητή, R. D. Laing,

Οι οικογενειακές διενέξεις που προκαλούν αυτοτραυματισμό καταδεικνύουν από την αρχή τον υπεύθυνο όταν αναφέρονται στην ψυχική αποδιοργάνωση του νεαρού μέλους της οικογένειας. Ο 20χρονος υποδηματεργάτης που αυτοτραυματίστηκε «με φάλτσέταν εις αμφοτέρας τας χείρας» ήταν «νευρασθενής» και επομένως ότι τον επέπληξε η μητέρα του περνά σε δεύτερη μοίρα.¹⁸ Από την παραπάνω απόπειρα αυτοκτονίας όμως, αναδεικνύεται ότι στις διαρθρωμένες ιεραρχικά οικογενειακές σχέσεις το υποκείμενο ασκεί ή υφίσταται εξουσία ανάλογα με το σημείο που θα βρεθεί. Η μητέρα που ως γυναίκα αντιμετωπίζει διακρίσεις και υποβιβασμούς στο κοινωνικό πεδίο και συνεπώς και στην οικογένεια, έχει το δικαίωμα επιβολής ως προς τα παιδιά. Η εμφύσηση των κοινωνικών και οικογενειακών κανόνων στα παιδιά της συμβαίνει με τη μέθοδο της επιβολής.

Εξάλλου, έρευνες για τις απόπειρες αυτοκτονίας εφήβων από το διεθνές περιβάλλον των δεκαετιών 1950 και 1960, έχουν υποστηρίξει ότι οι έφηβοι με την αυτοκαταστροφική πράξη τους, αποσκοπούν στην κατάκτηση της αγάπης και της προσοχής των γονιών τους να μετασηματίσουν τη διαταραγμένη επικοινωνία.¹⁹ Όμως, σε άλλες περιπτώσεις-υποστηρίζουν οι παραπάνω αναλύσεις- οι έφηβοι εκφράζουν οργή και εχθρότητα προς τα άτομα του άμεσου κοινωνικού τους περιβάλλοντος από τα οποία εξαρτώνται. Στην περίπτωση που η απόπειρα αυτοκτονίας δε μετασηματίσει τις διαταραγμένες οικογενειακές σχέσεις, μπορεί να επαναληφθεί με σφοδρότερο τρόπο και να καταλήξει στον θάνατο.

Επομένως, η προσφυγή σε μια συμπεριφορά αυτοκτονίας, ανεξάρτητα από το αν λειτουργεί σαν επίκληση ή αν πραγματικά υπερισχύει η επιθυμία του θανάτου, αναδεικνύει μια «διαστροφή» της επικοινωνίας του εφήβου με το οικογενειακό και

A. Esterson, *Η ψυχική ισορροπία, η τρέλα και η οικογένεια*, μετ. Δημήτρης Κιούσης, Ράππα, Αθήνα 1975, σ.σ. 93-96. Οι αντιδράσεις ως απότοκος της πειθάρχησης του νεαρού μέλους στους οικογενειακούς κανόνες, ποικίλουν. Ο 14χρονος στις ΗΠΑ, φαινομενικά δίχως κάποιο «σοβαρό λόγο», σκότωσε αλλεπάλληλα, τον πατέρα του, «τη μηστή του και την μάμμη του», χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό «τυφέκιον, περιστροφον, τόξον, τέλος ως χασαπομαχαίραν», αναδεικνύοντας μια άλλη πτυχή και κατάληξη των ενδοοικογενειακών συγκρούσεων, *Καθημερινή*, 3/1/1967, σ. 5.

¹⁸ *Καθημερινή*, 20/9/1950, σ. 3.

¹⁹ Pamela Cantor, «The adolescent attempter : Sex, sibling position, and family constellation», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 2(4), 1972, σ.σ. 252-261.

κοινωνικό του περιβάλλον. Η τάση αυτοκτονίας μεταφράζει την ανικανότητα της οικογένειας να εκπληρώνει τον ρόλο της σαν στήριγμα του εφήβου ή εκφράζει και την άμεση ευθύνη της.²⁰ Συνάμα, η αυτοκτονική πρακτική, ενώ είναι μια απόπειρα φυγής από μία πραγματικότητα, αποτελεί ταυτόχρονα και μια ύστατη προσπάθεια τροποποίησής της.²¹ Διαμέσου της αυτοκαταστροφής του λοιπόν, ο νέος επιδιώκει να αποκτήσει δικαίωμα λόγου. Επιπλέον, η αυτοκτονία του μοιάζει ως απότοκος των επιτιμήσεων, που εσωτερικεύει ο έφηβος, επωάζει και τελικά τον εξουθενώνουν. Συνεπώς, χωρίς να διαβλέπει άλλο τρόπο διαφυγής και μέσο πίεσης του προσωπικού και κοινωνικού του εγκλωβισμού, εκδηλώνει αυτοκτονική συμπεριφορά, η οποία- σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης- μπορεί να εκληφθεί και ως αντίσταση στις τακτικές χειραγώγησης, στο σύστημα διακυβέρνησης, στο οποίο ο ανήλικος έχει περιορισμένο δικαίωμα λόγου και θεωρεί ότι δεν έχει άλλη δυνατότητα μετασχηματισμού. Αυτά τα «δικαιώματα» επιδιώκει να κατακτήσει διαμέσου της απόπειρας αυτοκτονίας ή τη συνειδητή εκούσια επιλογή αφαίρεσης της ζωής του.

Συνεπώς, οι αναστατώσεις που προκαλεί η αυτοκτονική συμπεριφορά εντοπίζονται σε πολλαπλά επίπεδα και σαφώς, έχουν αντίκτυπο και στην υπόλοιπη οικογένεια. Οι γονείς μπορεί να βιώσουν αίσθημα ενοχής τόσο στο προσωπικό συναισθηματικό επίπεδο, όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, αφού αλλοιώνεται η κοινωνική φυσιογνωμία τους, μιας και είναι πιθανό να χαρακτηριστούν ανίκανοι για να διεκπεραιώσουν τον ρόλο τους ως «γονείς». Η αυτοκτονία του παιδιού τους, μπορεί να αποστερήσει το κοινωνικό κύρος και την κοινωνική καταξίωση, την οποία ενδεχομένως είχαν αποκτήσει ως καθοδηγητές της διαγωγής του εφήβου. «Πρόκειται για την καταφανή εικονογράφηση της αποτυχίας τους ως γονιών με κύρος και ισχύ να επιβάλλουν πειθαρχία και υπακοή», όπως υποστηρίζει η ιστορικός Έφη Αβδελά αναλύοντας σε άλλο πλαίσιο τις περιπτώσεις ανηλίκων που αποτελούσαν αντικείμενο ποινικής και θεσμικής διαχείρισης.²² Σε παρόμοια κοινωνική υποβάθμιση, είναι πιθανό να υποπέσουν και οι γονείς των παιδιών που προβαίνουν σε αυτοκτονίες.

²⁰ Henri Chabrol, *Οι Τάσεις Αυτοκτονίας του Εφήβου*, μετ. Αικατερίνη Τερζόγλου, Χατζηνικολή, Αθήνα 1987, σ. 18.

²¹ Ο.π., σ. 69.

²² Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*»: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, ό.π., σ. 256.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας μπορεί να κρίνουν ότι δεν αντέδρασαν σωστά στα σημεία προειδοποίησης ή να νιώθουν ένοχοι ότι προκάλεσαν κιόλας την αυτοκτονία.²³ Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και ο κοινωνικός απόηχος της αυτοκτονίας και η εσωτερικεύσή της στους γονείς. Τα ενοχικά συναισθήματα των γονέων είναι έντονα, μιας και η αποτυχία εκπλήρωσης του ρόλου τους καθίσταται εμφανής. Με την αυτοκτονία του ο νέος διαφεύγει από την εξουσία των γονέων οριστικά και αμετάκλητα. Συχνά, η οικογένεια του αυτόχειρα μπορεί να αποσιωπήσει την πραγματική αιτία θανάτου, εξαιτίας του κοινωνικού στιγματισμού που μπορεί να επιφέρει. Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι οι στενοί συγγενείς του αυτόχειρα μπορεί να επιμηκύνουν και να έχουν μεγαλύτερη ένταση στο πένθος τους, αφού εκλαμβάνουν την αυτοκτονία ως μομφή εναντίον τους, μία επιθετική συμπεριφορά «εκδίκησης» ή «τιμωρίας» απέναντί τους.²⁴

Εναλλακτικά, για να αποφευχθεί ο στιγματισμός της οικογένειας, πρέπει ο έφηβος να χαρακτηριστεί ιδιαιζόντως «απειθαρχος» και ότι ξεφεύγει από τις καθορισμένες νόρμες διαπαιδαγώγησής του, με σκοπό να προβληθεί η αυτοκτονική πρακτική του ως απόρροια της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και της διαταραγμένης προσωπικότητάς του. Από τη μομφή είναι δυνατό να απαλλαγούν οι γονείς, αν η «κοινωνία» καθορίσει έτσι και αλλιώς προβληματική τη συμπεριφορά του εφήβου, ο οποίος δεν ήταν δυνατό να προσαρμοστεί και να αφομοιώσει τους κανόνες διαπαιδαγώγησης και τα πρότυπα συμπεριφοράς που προσιδιάζουν στην ηλικία και τη θέση του στην οικογένεια. Η δομή σπάνια αμφισβητείται· μόνο τα συγκεκριμένα άτομα κρίνονται. Συνεπώς, ο «υπεύθυνος» είναι είτε ο γονέας -ο οποίος δε διαχειρίστηκε με κατάλληλο τρόπο την εξουσία του- είτε ο «απειθαρχος» νέος, ο οποίος ήταν ανάξιος νουθέτησης της συμπεριφοράς του. Με αυτό τον τρόπο

²³ Maurice Farber, «Factors determining the incidence of suicide within families», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 7(1), Άνοιξη 1977, σ.σ. 3-6. Το παραπάνω άρθρο προσπαθεί να αναδείξει επιχειρήματα για τις αυτοκτονίες που συμβαίνουν μέσα στην ίδια οικογένεια και εκτιμά ότι μία παράμετρος είναι η ενοχή από τη διαταραγμένη συμβίωση, υποστηρίζοντας ότι και η αυτοκτονία ίσως σε κάποιες περιπτώσεις επιδιώκει να γεμίσει ενοχές κάποιο κοντινό πρόσωπο.

²⁴ Αντώνιος Παρασάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 64. Στην παραπάνω μελέτη που ένα από τα σημεία της είναι και οι συνομιλίες με συγγενείς του αυτόχειρα και πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 2000 επισημαίνεται ότι σχεδόν οι μισοί αυτόχειρες είχαν επικοινωνήσει με κάποιο τρόπο την πρόθεσή τους στο στενό κοινωνικό και οικογενειακό τους περιβάλλον, που δεν τους πήραν στα σοβαρά και ένωσαν «τύψεις» για αυτό, Ό.π., σ.σ. 105, 133.

ισχυροποιείται η δομή της εξουσίας και κρίνονται απλώς οι φορείς ή τα υποκείμενα στα οποία ασκείται. Σε αυτό το πλαίσιο, διαβάζουμε ότι δια «ασήμαντον αφορμήν» επίπληξε τη 17χρονη κόρη του ο πατέρας στον Πειραιά και αυτή αντέδρασε καταπίνοντας καλμόλ ώσπου να τη μεταφέρουν στο νοσοκομείο όπου γλίτωσε τον θάνατο.²⁵ Η θέση ότι ήταν μικρής σημασίας η αφορμή της επίπληξης δεν αναιρεί το δικαίωμα του πατέρα για την καθοδήγηση της διαγωγής της κόρης του. Αυτή η εξελικτική καταπίεση των συναισθημάτων της κόρης ίσως να είναι η βαθύτερη αιτία της απόπειρας αυτοκτονίας και η «ασήμαντη» αφορμή να αποκάλυψε την «άδικη» συμπεριφορά του πατέρα -όπως μπορεί να το αντιλαμβάνεται η κόρη- και να εκπορεύεται από μία παρατεταμένη άνιση σχέσης χειραγώγησης και υπακοής, πειθάρχησης και αντίδρασης.

Οι απόπειρες αυτοκτονίας δια λόγους «ευθιξίας» -και μάλιστα για «ψύλλου πήδημα» έχουν γίνει πολύ της «μόδας»- διεκτραγωδούσε ο τακτικός αρθρογράφος της αστικής πειραιϊκής εφημερίδας στα 1953. Αφορμή στάθηκε η νέα απόπειρα με καρφίτσες μιας 19χρονης κοπέλας, η οποία έπειτα από διένεξη με τον μικρότερο αδερφό της, «παρετηρήθη από τη μητρυιά της». Όπως εκτυλίσσεται η εξιστόρηση της οικογενειακής κατάστασης της «φτωχής» και «υπερευαίσθητης» κοπέλας, διαπιστώνουμε ότι τα κίνητρα ανάγονταν σε βαθύτερα αίτια που άπτονται των σχέσεων με τη θετή μητέρα της. Η 19χρονη ήταν μέλος εργατικής οικογένειας στον Πειραιά και είχε τέσσερα αδέρφια, τα οποία γεννήθηκαν από τον γάμο του πατέρα της με τη «μητρυιά» της. Οι διενέξεις ήταν τακτικές και τα αισθήματα μειονεξίας της κοπέλας διαρκή. Το αποκορύφωμα ήταν η αντίδραση της συζύγου του πατέρα της, η οποία την επέπληξε για τις νουθεσίες της-κοινωνικά αποδεκτές αν ήταν από άλλο μέλος της οικογένειας- σε ένα από τα ανήλικα αδέρφια της. Εκείνη τη στιγμή άρχισε να καταπίνει τις καρφίτσες και μάλλον οτιδήποτε θα βρισκόταν μπροστά της, προτού μεταφερθεί στο νοσοκομείο.²⁶ Αυτό που καταλογίζεται στις αυτοκτονικές πρακτικές «δια λόγους ευθιξίας» είναι η υπερβολική αντίδραση σε επιπλήξεις των μεγαλύτερων κυρίως προς τα νεαρά κορίτσια, η υπερβολική «ευαισθησία» τους, υπονοώντας ότι οι απόπειρες αυτοκτονίας ενέχουν κάποια δόση επιπολαιότητας. Ωστόσο, και σε αυτή

²⁵ *Φωνή του Πειραιώς*, 13/11/1952, σ. 2.

²⁶ *Φωνή του Πειραιώς*, 4/3/1953, σ. 1.

την περίπτωση οι αυτοκτονικές πρακτικές καταδεικνύουν διαταραγμένες σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Συνιστούν αντίδραση προς τα υποκείμενα που βρίσκονται πιο πάνω από τις ίδιες στην οικογενειακή ιεραρχία. Αντικατοπτρίζουν κοινωνικά βιώματα των λαϊκών οικογενειών και αντανακλούν σημεία του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο οι οικογενειακές σχέσεις, νοηματοδοτήσεις και διαμορφώσεις εκτυλίσσονται. Η «υπερβολική ευθιξία» λειτουργεί ως ανάχωμα στη διαβολή του πλέγματος των οικογενειακών σχέσεων, επιρρίπτοντας ουσιαστικά την ευθύνη στην ανήλικη.

Στην απόπειρα πνιγμού του 17χρονου «ερωτύλου» μαθητή, η απαξίωση ξεκινά από την αρχή της είδησης και εξακολουθεί όταν περιγράφει και αποστρέφεται την κοινωνική διαγωγή του μαθητή. Η απόπειρα απέτυχε, αλλά το αυτοκτονικό σχέδιο και το σημείωμα υπήρχαν. Ο νεαρός ήταν θεωρητικά ερωτευμένος με μία κοπέλα, η οποία «απέκρουε τον έρωτά του». Για αυτό αποφάσισε να πάει εκατό μέτρα από το σπίτι της και να πέσει στη θάλασσα. Ωστόσο, ο δημοσιογραφικός λόγος απαξιώνει τον μαθητή, πληροφορώντας ότι δεν είναι «θύμα του έρωτος», αλλά ένας «ευφάνταστος νέος». Ο αρθρογράφος συνεχίζει την αρνητική κριτική του λέγοντας ότι διαφημίζει τις αμφισβητούμενες ερωτικές επιτυχίες του, επιθυμεί να γίνει ηθοποιός, μέχρι που «δεν παραλείπει να φτιάχνει στο κομμωτήριο τα μαλλιά του περμανάντ(!)». Αυτού του είδους η συμπεριφορά αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι η συμπεριφορά του προς την οικογένειά του χαρακτηρίζεται «διόλου καθώς πρέπει» και ότι ήθελε να «αποπλανήσει» τα κορίτσια τον θέτουν εκτός του κοινωνικού φάσματος αποδεκτής ηθικής σύστασης και συμπεριφοράς. Ωστόσο, όπως ακροθιγώς θίγεται από την είδηση, ήταν μαθητής νυχτερινής σχολής που με προσπάθεια επιδίωκε να αποκτήσει το απολυτήριο γυμνασίου, είχε φίλους και κανονικές σχέσεις με συμμαθητές του, είχε εκμυστηρευτεί και στο παρελθόν ότι θα αυτοκτονήσει και στο σημείωμα που άφησε παρουσιάζεται ιδιαίτερα ευγενής, ταπεινόφρονας και μυστικοπαθής, αφού όπως λέει «μητέρα να μη στενοχωρηθής. Από σένα και τις αδελφές μου δεν έχω παράπονο. Θέλω να ξεχαστώ από τον κόσμο. Στην κηδεία μου να έρθει εκείνη και οι φίλοι μου».²⁷ Την απόπειρα αυτοκτονίας στην παραπάνω περίπτωση οργανώνουν λόγοι που ανάγονται στην κοινωνική κριτική σε σημεία της συμπεριφοράς του, αλλά ακόμα και της εμφάνισής του. Η κατηγοριοποίηση του

²⁷ Φωνή του Πειραιώς, 21/10/1952, σ. 1.

ανήλικου εκπορεύεται από τους κυρίαρχους αξιακούς κώδικες και τις πολιτισμικές συμβάσεις, τις οποίες αν δεν αφομοιώσει, απαξιώνεται τόσο ο ίδιος, όσο και η αυτοκτονική πρακτική του.

Σε παρόμοιο ύφος, η κριτική που ασκήθηκε στη 14χρονη, η οποία βρέθηκε αιμόφυρτη και διαμελισμένη από το τρένο στις γραμμές του οποίου έπεσε και αυτοκτόνησε, ήταν δριμεία και ηχηρή. Ίσως, για την αποποίηση ευθυνών από την οικογένεια, ίσως για την αποβολή των ενοχικών αισθημάτων, η Ελένη χαρακτηρίζεται από τους οικείους της ως «αφελής και καθυστερημένη διανοητικώς». Η απουσία της συχνά «επί ώρας αδικαιολογήτως» ήταν ο βασικός λόγος που «εξυλοκοπείτο υπό των γονέων της». Ερωτικό αίσθημα δε φαίνεται να υπήρχε για να δικαιολογήσει την απουσία και το απόγευμα της αυτοκτονίας της είχε επισκεφθεί μια φίλη της και όταν επέστρεφε σπίτι, οι γείτονες την πληροφόρησαν ότι την αναζητούν εξαγριωμένοι οι οικείοι της.²⁸ Η Ελένη, ίσως γιατί είχε ξεπεράσει το όριο αντοχής από τις τακτικές επικρίσεις και χειροδικίες, προτίμησε να πέσει στις γραμμές του τρένου. Η αυτοκτονία της επικοινωνήσε τις συγκρουσιακές καταστάσεις και σχέσεις που προκύπτουν στο πεδίο της οικογένειας, όπως και την καταφυγή σε χαρακτηρισμούς που ανάγονται στην ψυχιατρική και διανοητική αποτίμηση των αυτόχειρων εφήβων, που απαλύνει τον κοινωνικό απόηχο της αυτοκτονίας τους. Άλλωστε, η ψυχιατρική πλαισίωση των παιδιών από ειδικούς επεκτείνεται και στην Ελλάδα, ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950.²⁹

²⁸ *Καθημερινή*, 15/4/1953, σ. 3.

²⁹ Σε σειρά άρθρων του στα 1953, ο «καθηγητής νευρολογίας και ψυχιατρικής» Κ. Δ. Κωνσταντινίδης, και μάλιστα στα *Αστυνομικά Χρονικά*, αναγνωρίζει «εις την καθ' ημάς εποχήν έχουν τοποθετηθή εις το κέντρον του ενδιαφέροντος της κοινωνίας. Ενδιαφερόμεθα σήμερον δια την σωματικήν και ψυχικήν υγιάν κατά μείζονα λόγον η εις άλλην εποχήν». Βασικό σημείο είναι η διερεύνηση των δυσχερειών που ανακύπτουν κατά τη διαπαιδαγώγηση και ως συνέπεια έχουν ψυχοπαθολογικές και αντικοινωνικές, όπως τις χαρακτηρίζει εκδηλώσεις. Βασικά σημεία που εστιάζει στην ανάλυσή του είναι ψυχολογικοί παράγοντες και άλλοι που απορρέουν από το κοινωνικό περιβάλλον. Ένα από τα βασικά σημεία του κοινωνικού περιβάλλοντος που προκαλούν «παθογόνες» καταστάσεις είναι «η εσφαλμένη διαπαιδαγώγησις». Επομένως, η επιστήμη-γνώση ξεκάθαρα οικοδομεί το πλαίσιο της «σωστής» διαπαιδαγώγησις και επιχειρεί να παρέμβει καθοριστικά στην οικογενειακή διακυβέρνηση, Κ.Δ. Κωνσταντινίδης, «Αίτια των ψυχοπαθολογικών και αντικοινωνικών εκδηλώσεων των παιδιών ως και δυσχερειών περί την διαπαιδαγώγησιν αυτών», *Αστυνομικά Χρονικά*, τχ 3, 1/7/1953, σ.σ. 115-118, τχ 4, 15/7/1953, σ.σ. 166-169, τχ 4, 15/7/1953, σ.σ. 166-169, τχ 5, 1/8/1953, σ.σ. 208-210.

Η παιδοψυχίατρος και διευθύντρια του «κέντρου μαθητικής αντιλήψεως» που είχε συστήσει το υπουργείο παιδείας εκτιμούσε ότι στα 1958 περίπου είκοσι χιλιάδες παιδιά παρουσιάζουν ψυχικές διαταραχές στα ελληνικά σχολεία. Όπως υποστηρίζει, το κράτος κάνει κάποια μικρά βήματα προς την ψυχιατρική υποστήριξη και συνάμα διαχείριση των μαθητών, που η παιδοψυχίατρος και λόγω ειδικότητας θεωρεί ότι αυτό πρέπει να γενικευτεί, μιας και «η επιστήμη διαθέτει πλέον τα μέσα διαγνώσεως και θεραπείας». Η «εξέταση» περιβάλλει λεπτομερώς τις παιδικές δραστηριότητες- συνομιλίες, τεστ, ο τρόπος που μιλάει, ζωγραφίζει, παίζει με τα παιχνίδια του είναι μερικά σημεία αξιολόγησης- και ταξινομεί το παιδί αναλόγως αν έχει «οργανικές βλάβες του εγκεφάλου». Τα περισσότερα παιδιά γεννιούνται «αρρωστημένα», διατείνεται η παιδοψυχίατρος, το οποίο απορρέει από τις άσχημες κοινωνικές και ψυχολογικές συνθήκες, από τη διάρκεια της κύησης ακόμα. Το μικρότερο ποσοστό από τα είκοσι χιλιάδες «ψυχικά διαταραγμένα» παιδιά που γεννήθηκαν «υγιή» βίωσαν την «αυστηρότητα των γονέων και των δασκάλων», οι οποίοι προφανώς έπρεπε να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της επιστήμης. Το πρόταγμα-συνεχίζει η παιδοψυχίατρος- είναι η «επιστημονική παρακολούθηση του παιδιού», ώστε να αντιδρά μέσα στα όρια του κανόνα και να επισημαίνονται τα συμπτώματα ψυχιατρικών διαταραχών. Για την επίτευξη του παραπάνω σκοπού, χρήσιμοι «συνεργάτες» και «τοποτηρητές» προβάλλονται οι γονείς και οι δάσκαλοι, οι οποίοι «επιβάλλεται» να ζητούν ψυχιατρική συνδρομή όταν διαπιστώνουν «οκνηρίες, αμέλειες, υπέρμετρη ζωνρότητα, υπερβολική νωθρότητα, καθυστερήσεις, αδυναμία στα μαθήματα» ως μερικές από τις παρεκκλίνουσες συμπεριφορές.³⁰ Η ψυχιατρικοποίηση της παιδικής συμπεριφοράς και της νεότητας στα τέλη της δεκαετίας του 1950 εντοπίζεται από πολλαπλούς θεσμικούς τόπους, υποδηλώνοντας έναν ιδιότυπο εκσυγχρονισμό του κυρίαρχου συστήματος εξουσίας και αποσκοπώντας στην εσωτερικεύσή του από τα άτομα. Είναι ένας ιδιότυπος εκσυγχρονισμός, που απαντά στις σύγχρονες ανάγκες και τακτικές διαχείρισης του πληθυσμού, εμπλέκοντας όλο το περιβάλλον, οικογενειακό και κοινωνικό. Υποκινεί τη σκέψη για ένα δειλό και συντηρητικό εκσυγχρονισμό στις

³⁰ *Βήμα*, 10/1/1958, σ. 1.

τακτικές διακυβέρνησης και την τάση «διείσδυσης του κράτους στον ιδιωτικό χώρο», όπως υποστήριζε και ο κοινωνιολόγος David Garland.³¹

Δηλαδή, διαμέσου της συστηματικής παρακολούθησης των παιδιών, επεκτείνεται η παρακολούθηση και στο άμεσο κοινωνικό τους περιβάλλον, καθορίζοντας με ψυχιατρικά μέτρα τη συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά. Μέσα από τα επιστημονικά καθεστώτα γνώσης ασκούνται περίπλοκες και πιο επεξεργασμένες τακτικές της εξουσίας, οι οποίες ίσως να παράγονταν στις παρυφές του κράτους και όχι στην κορυφή του. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υποστήριξε ότι οι διανοούμενοι ήταν εξαρτώμενοι ή γενικά είχαν μια οργανική σχέση με το κράτος και αυτός ήταν και ο λόγος που δεν εκδήλωσαν αξιοσημείωτη αντίδραση στο καθεστώς της «εθνικοφροσύνης».³² Σε συνέχεια αυτού του συλλογισμού, οι νεωτερικές τακτικές άσκησης εξουσίας που ήταν εμφανείς από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οφείλονταν στην οργανική σύνδεση των διανοουμένων και των ακαδημαϊκών με το κράτος, όπου αντανακλαστικά λείαιναν την αυταρχική εικόνα του. Οι «ειδικοί» πλήθαιναν και η «διαπαιδαγώγηση» ασκούνταν -αργά, αλλά εξελικτικά- σε πολλαπλά σημεία. Οι γονείς απέκτησαν στηρίγματα, αλλά και έλεγχο, από το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο.

Ωστόσο, η αυτοκτονία της 17χρονης «ωραιότητας» μαθήτριας -όπως άλλωστε φαίνεται και στη δημοσιευμένη φωτογραφία³³- προκάλεσε συναισθήματα συμπάθειας από το κοινωνικό της περιβάλλον. Η μαθήτρια είχε λάβει «λουμινάλ» από το πρωί, γεγονός που έγινε αντιληπτό από τους οικείους αργά το βράδυ, όταν και διακομίστηκε στο Τζάνειο. Ενώ οι λόγοι που προβάλλονται είναι αυτοί της «ερωτικής απογοητεύσεως», η εξιστόρηση των γεγονότων αφήνει περιθώρια σε άλλες εκδοχές και παρότρυνε σε πολλαπλούς κοινωνικούς συνειρμούς. Η νεαρή μαθήτρια

³¹ Έφη Αβδελά, «Νέοι εν κινδύνω» : επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο , ό.π., σ. 28.

³² Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 44. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και η πλειοψηφία των «διανοουμένων» είχε άμεση ή έμμεση «εξάρτηση από τον κρατικό ή ημικρατικό- τουλάχιστον ως το 1955 που ορισμένοι από τους διανοούμενους κάπως ανεξαρτητοποιήθηκαν- προϋπολογισμό» και αυτός ήταν ο λόγος ότι η καταστολή ήταν η μία μόνο όψη της «συντριπτικής κοινωνικής σημασίας του κράτους», ό.π., σ.σ. 29-30.

³³ *Φωνή του Πειραιώς*, 11/12/1952, σ.σ. 1,2.

χαρακτηριζόταν «ευφρέστατη» και δούλευε και ως δακτυλογράφος τα απογέματα σε εφημερίδα. Όμως, είχε δημιουργήσει «σκάνδαλα» και στο ημερολόγιό της γραμμένο «αγγλιστί» αναδεικνύονταν σημάδια «ερωτικής απογοήτευσης». Η νεαρή γυναίκα από την Κοκκινιά το τελευταίο διάστημα πιεζόταν από τους γονείς της να παντρευτεί κάποιο νέο που της υποδείκνυαν, αλλά αυτή εναντιωνόταν επειδή ήταν «αμόρφωτος». Η πίεση έγινε μεγαλύτερη όταν ο πατέρας της έπεισε τον προϊστάμενό της να την απολύσει για να «αναγκαστεί» να παντρευτεί, μιας και με αυτό τον τρόπο θα έχανε την ανεξαρτησία της. Η κοπέλα έλαβε τα χάπια φροντίζοντας να μην γίνει αντιληπτή. Λίγες ημέρες μετά κατέληξε στο νοσοκομείο, χωρίς να «μάθουμε ποτέ» τους λόγους της αυτοκτονίας. Ωστόσο, οι παριστάμενοι από την οικογένεια, την εργασία όπου απολύθηκε, το σχολείο –όλους τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου που ασφυκτικά την πολιορκήσαν- ήταν «συντετριμμένοι».³⁴ Η αυτοκτονία της νεαρής μαθήτριας, η οποία φαίνεται να διαβιούσε σε συγκρουσιακές σχέσεις με το κοινωνικό περιβάλλον και τους ρόλους που της επεφύλασσε και ήταν τόσο αποφασισμένη που δεν έστειλε κάποια επιστολή, ούτε «εκβίασε» κανένα με την πράξη της, διακήρυξε την αντίθεσή στο πλαίσιο που κατασκεύασαν οι «σημαντικοί άλλοι» για αυτήν. Όπως ανέλυσε ο Γιώργος Μαργαρίτης στη μελέτη του για τις αυτοκτονίες γυναικών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι γυναίκες με την αυτοκτονία τους προσπάθησαν στον δικό τους «κοινωνικό μικρόκοσμο» να διεκδικήσουν και να αντισταθούν στην υποβάθμιση που τους επιφύλασσε ο «ανδρικός κόσμος», να «υπερβούν τα όρια και τις αντοχές της κοινωνίας, αυτοκαταστρεφόμενες έστω».³⁵ Και πράγματι, η παραπάνω αυτοκτονία, μπορεί να εκληφθεί ως πολιτική πράξη αντίστασης στο μικροεπίπεδο της εξουσίας, έμφυλης, οικογενειακής, σεξουαλικής, και κοινωνικής ταυτόχρονα.

³⁴ Φωνή του Πειραιώς, 15/12/1952, σ. 1.

³⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, «Γυναικείες αυτοκτονίες στο γύρισμα του αιώνα», *Ο.π.*, σ. 64.

7.1.1. Πολλαπλές παράμετροι της σχολικής αποτυχίας

Ο Frederick Reese στη μελέτη του για τις αυτοκτονίες μαθητών στο Οχάιο των ΗΠΑ το χρονικό διάστημα 1963-1965, υποστήριξε ότι τουλάχιστον οι μισοί μαθητές από το δείγμα που χρησιμοποίησε, είχαν κακή σχολική επίδοση και έλαβαν βαθμούς κάτω από τη βάση τη στιγμή της αυτοκτονίας τους.³⁶ Παρόμοια είναι και τα δικά μου ευρήματα για την προηγούμενη δεκαετία από αναφορές σε μερίδα του αστικού τύπου, όπου αφορούν τις αυτοκτονίες και τις απόπειρες αυτοκτονίας μαθητών και μαθητριών, εντοπίζοντας τους λόγους στην αποτυχία σε προβιβαστικές ή απολυτήριες εξετάσεις.³⁷ Σύμφωνα με τη μελέτη του Reese για τις αυτοκτονίες μαθητών στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1960, τουλάχιστον εξακόσια άτομα ηλικίας 10-19 ετών αυτοκτονούσαν σε ετήσια βάση και η αυτοκτονία αποτελούσε την τέταρτη αιτία θανάτου στις ηλικίες 14-19 ετών, θεωρώντας ότι υπήρχε αυξητική τάση, μιας και στα 1964 το ποσοστό αυτοκτονιών ήταν υψηλότερο κατά 5% σε σχέση με την αρχή της δεκαετίας.³⁸

Για τα νεαρά μέλη της οικογένειας, η απόρριψη στις εξετάσεις προκαλεί συναισθηματική και κοινωνική αποδιοργάνωση. Η 15χρονη μαθήτρια στον Υμηττό έλαβε κινήνη, «επειδή απερρίφθη εις τις εξετάσεις».³⁹ Παρομοίως, ο 19χρονος

³⁶ Frederick D. Reese, *School-age suicide : The educational parameters*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ohio State, Ohio 1966, σ. 81.

³⁷ Συγκεκριμένα για την τριετία 1951-1953 από τις 23 αυτοκτονικές πρακτικές μαθητών και μαθητριών που εντόπισα στον συντηρητικό τύπο -για να εμπίπτει στο ίδιο πλαίσιο λόγου αυτοκτονίας- οι 11 ήταν ξεκάθαρα συνδεδεμένοι με τη σχολική αποτυχία, ενώ σε τρεις περιπτώσεις δεν αναφέρονται οι λόγοι, *Καθημερινή*, 1951-1953, *Φωνή του Πειραιώς*, 1951-1953.

³⁸ Frederick D. Reese, *School-age suicide : The educational parameters*, ό.π., σ.σ. 1, 11. Ωστόσο, όπως αναφέρεται στην παραπάνω μελέτη, οι αυτοκτονίες είναι υποτιμημένες, εξαιτίας της πίεσης της οικογένειας και της έλλειψης εξειδίκευσης των επιθεωρητών που ταξινομούν τους θανάτους, ό.π., σ. 12. Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται και από μεταγενέστερη μελέτη, που παρακολουθεί τις αυτοκτονίες στις ηλικίες 15-19 ετών την περίοδο 1953-1987 και επισημαίνει ότι οι αυτοκτονίες στα πρώτα χρόνια της έρευνας ήταν υποτιμημένες, δηλώνοντας αρκετούς θανάτους ως δυστυχήματα. Η σωστότερη ταξινόμηση των θανάτων από τους ερευνητές είναι ένας από τους παράγοντες που εξηγεί τον τριπλασιασμό των αυτοκτονιών στην παραπάνω χρονική περίοδο-σε συνάφεια με την αύξηση των αυτοκτονιών των ενηλίκων, αλλά και κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους- με το ζενίθ να είναι την περίοδο 1964-1971 και μετά να σταθεροποιείται, Mike Miles, «Teen suicide and changing cause of death certification, 1953-1987», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ. 21(3), 1991, σ.σ. 245-259.

³⁹ *Καθημερινή*, 24/7/1950, σ. 3.

«εύθικτος» μαθητής έλαβε μεγάλη ποσότητα «αντεμπρινών» έπειτα από την επίπληξη του πατέρα του για τη σχολική επίδοσή του.⁴⁰ Η αποτυχία στις εξετάσεις προκαλούσε συγκρούσεις, λόγω πολλαπλών παραγόντων. Αφενός, λειτουργούσε αποτρεπτικά για μαθητές και κυρίως μαθήτριες που ήθελαν να παραμείνουν στο σχολείο και κινδύνευαν να αποχωρήσουν κατόπιν παρέμβασης των γονιών, εξαιτίας της μειωμένης σχολικής του επίδοσης. Ένας άλλος παράγοντας ήταν ότι στις δύσκολες οικονομικές συνθήκες που διαβιούσαν οι λαϊκές οικογένειες, η απαλλαγή από την οικονομική συνεισφορά του έστω και νεαρού μέλους γινόταν με την υποχρέωση θετικής απόδοσης στο σχολείο. Επιπλέον, βασική οικογενειακή συνθήκη αποτελεί η υποχρέωση κάθε προσώπου της, να φέρει σε πέρας τον ρόλο που του έχει ανατεθεί, διαφορετικά χαρακτηρίζεται ως «εγωιστής».⁴¹ Συνεπώς, ο μαθητής και η μαθήτρια «οφείλουν» να επιτυγχάνουν στις εξετάσεις, έτσι ώστε να διευκολύνουν την εύρυθμη λειτουργία της οικογένειας και την κοινωνική της εικόνα και καταξίωση.

Σε αυτό το πλέγμα οικογενειακών σχέσεων, η 17χρονη μαθήτρια γυμνασίου στη Λάρισα αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει, «διότι την επετίμησεν ο πατέρας της» για την αποτυχία της στις εξετάσεις.⁴² Εξάλλου, δύο 17χρονες μαθήτριες έλαβαν από κοινού την απόφαση να αυτοκτονήσουν, λαμβάνοντας δισκία κινίνης. Επειδή η δόση ήταν ισχυρή, οι δύο μαθήτριες δεν ήταν σε θέση να επικοινωνήσουν, ωστόσο αφού προέκυψε ότι «είχαν αποτύχει εις τους διαγωνισμούς»⁴³, «διαλευκάνθηκε» το μυστήριο. Σε αυτό το πολιτισμικό περιβάλλον ανάλυσης λόγων αυτοκτονίας, δε φαντάζει παράξενη η αντίδραση της 18χρονης μαθήτριας, η οποία κατάπινε κινίνη, διότι έμεινε μετεξεταστέα στα μαθηματικά⁴⁴ ούτε η αντίδραση της 17χρονης μαθήτριας γυμνασίου στη Σητεία της Κρήτης, η οποία αυτοκτόνησε λαμβάνοντας ισχυρή δόση «αγνώστου δηλητηρίου», όταν απορρίφθηκε στις προαγωγικές

⁴⁰ *Αθηναϊκή*, 10/7/1954, σ. 6.

⁴¹ R. D. Laing, A. Esterson, *Η ψυχική ισορροπία, η τρέλα και η οικογένεια*, ό.π., σ. 119.

⁴² *Καθημερινή*, 5/2/1957, σ. 5. Ίσως και η 14χρονη και 16χρονη μαθήτριες στην Αθήνα που σε σύντομο χρονικό διάστημα με τη 17χρονη στην Πάτρα αποπειράθηκαν να αυτοκτονήσουν, να παρακινήθηκαν από τους ίδιους λόγους-οι οποίοι δεν αναφέρονται- στην πράξη τους, *Καθημερινή*, 9/2/1957, σ. 5 και *Καθημερινή*, 10/2/1957, σ. 7.

⁴³ *Βήμα*, 9/2/1958, σ. 10.

⁴⁴ *Καθημερινή*, 1/7/1950, σ. 7.

εξετάσεις.⁴⁵ Αναιρώντας τα υπόλοιπα ζητήματα που περιχαρακώνουν και επηρεάζουν τη συμπεριφορά των μαθητών στο οικογενειακό περιβάλλον, η ανεπαρκής σχολική επίδοση κωδικοποιείται ως η μοναδική αιτία των αυτοκτονικών πρακτικών.

Επιπλέον, σε περίπτωση εξαφάνισης, έπειτα από διαπληκτισμό για τη σχολική επίδοση, η ανησυχία των γονέων για αυτοτραυματισμό ήταν έντονη, αναδεικνύοντας στο σημείο αυτό την ισχύ του στερεοτύπου. Οι γονείς του 17χρονου-τον οποίο είχαν πριν επιπλήξει έντονα για την αποτυχία του στις εξετάσεις- παρουσιάστηκαν να δηλώσουν ότι εξαφανίσθηκε και συνεπώς εξέφρασαν τους φόβους τους «μήπως» αυτός επιχειρήσει αυτοκτονήσει.⁴⁶ Στην παραπάνω περίπτωση αναδεικνύεται πόσο κοινωνικά διαδεδομένη ήταν η πεποίθηση ότι η κακή σχολική επίδοση και η ενδοοικογενειακή σύγκρουση που ακολουθούσε, κατέληγαν στην εκδήλωση αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών των μαθητών. «Φεύγω και θα το μετανιώσετε» ήταν η τελευταία φράση του 17χρονου μαθητή γυμνασίου στην Τρίπολη προς τους γονείς του, οι οποίοι τον είχαν επιπλήξει προηγουμένως για τη χαμηλή σχολική επίδοσή του, πριν να εξαφανιστεί. Με τον φόβο ότι ήταν απειλή αυτοκτονίας, κινητοποιήθηκε η αστυνομία.⁴⁷ Στην παραπάνω περίπτωση διακρίνουμε τη μομφή που εξαπολύει ο μαθητής για τη συμπεριφορά των γονιών του και τη διάθεση δημιουργίας αισθημάτων ενοχής σε αυτούς.

Συναφώς, ξεκάθαρη παρουσιάζεται η αιτιολόγηση της απόπειρας αυτοκτονίας με κινήτη της 15χρονης μαθήτριας της πέμπτης τάξης του γυμνασίου στον Βόλο, η οποία έμεινε μετεξεταστέα στα λατινικά. Την ίδια ημέρα αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «δια απαγχονισμού» σε χωριό της Μεσσηνίας μαθήτρια της τρίτης τάξης του γυμνασίου, «διότι απερρίφθη κατά τας εξετάσεις»⁴⁸, αναδεικνύοντας την τοπική διασπορά του φαινομένου. Λίγες ημέρες αργότερα βρέθηκε νεκρός 16χρονος μαθητής στο Παλαιό Ηράκλειο με άδειο «φιαλίδιον περιέχον ναρκωτικών» δίπλα του. Όπως διαπιστώθηκε είχε αποκρύψει από τους γονείς του την αποτυχία του στις προαγωγικές

⁴⁵ Καθημερινή, 6/7/1960, σ. 5

⁴⁶ Καθημερινή, 14/8/1951, σ. 3.

⁴⁷ Καθημερινή, 10/3/1962, σ. 7.

⁴⁸ Καθημερινή, 4/7/1953, σ. 3.

εξετάσεις.⁴⁹ Στις παραπάνω παραπάνω αυτοκτονικές πρακτικές, αντανακλάται η επιλογή των νεαρών μαθητών να αποκρύψουν την «αποτυχία» τους να ανταπεξέλθουν στον ρόλο που τους έχει ανατεθεί από την «οικογένεια». Οι αυτοκτονίες αντικατοπτρίζουν το βίωμα, ρεαλιστικό ή ενδεχόμενο, της απόρριψης των γονέων και της περιθωριοποίησης στην οικογενειακή ιεραρχία και αποπομπής τους από το πλαίσιο εύρυθμης λειτουργίας της οικογένειας, με προεκτάσεις και στο κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο ενδεχομένως να επιφέρει αρνητικούς χαρακτηρισμούς στην οικογένεια, εξαιτίας της σχολικής αποτυχίας των νεαρών μελών της. Είναι το βίωμα του στιγματισμού και της υποτίμησης του εαυτού και από το ίδιο το υποκείμενο.

Εξάλλου, η μόλις 12χρονη μαθήτρια, η οποία έλαβε «30 δισκία» ασπιρίνες και ισάριθμα δισκία κινίνης, έπραξε κατά αυτό τον τρόπο «διότι την επέπληξαν οι οικείοι της επειδή δεν έλαβε καλόν βαθμόν εις τας εξετάσεις των γαλλικών».⁵⁰ Μία είδηση από τη Γαλλία που δημοσιεύτηκε την ίδια ημέρα, αναδεικνύει κάποιες πτυχές του συναισθηματικού καθεστώτος του μαθητή που αποτυγχάνει στη σχολική του επίδοση ή διαγωγή του και βρίσκεται αντιμέτωπος με τις εξουσίες που τον περιτριγυρίζουν, καθώς και τις τακτικές «διαπαιδαγώγησης» που εφαρμόζονται πάνω του με σκοπό την πειθάρχηση της συμπεριφοράς του, τον συνετισμό και τη διάπλαση της κοινωνικής του ταυτότητας. Οι οδύνες που βιώνει ο ανήλικος εμφανίζονται εκκωφαντικά με την αυτοκτονία του, αφήνοντας άναυδους, καχύποπτους, καυστικούς, υποκριτικούς και με διάθεση απόταξης της όποιας ευθύνης τους εμπλεκόμενους στους μηχανισμούς της πειθάρχησης και οριοθέτησης της συμπεριφοράς του ανηλίκου. Ο 15χρονος μαθητής λυκείου στην περιοχή των Βερσαλιών αποβλήθηκε από το σχολείο για «ανυπακοή» και «απειθαρχία». Επιστρέφοντας σπίτι του, κατευθύνθηκε στο υπόγειο και αυτοπυροβολήθηκε με περίστροφο στον κρόταφο. Πριν αυτοκτονήσει άφησε σημείωμα στους γονείς του στο οποίο έγραφε : «Προτιμώ να εξαφανισθώ, δια να μην σας προξενώ πλέον στενοχωρίας. Σας φιλώ και σας ζητώ συγγνώμην». Η μεσοαστική οικογένεια-ο

⁴⁹ *Καθημερινή*, 10/7/1953, σ. 3. Την επόμενη μέρα έφτασε η είδηση από χωριό της Ηλείας ότι ο 18χρονος μαθητής έπεσε σε φρεάτιο και διασώθηκε «υπό προσδραμόντων ομοχωρίων του» είχε επίσης απορριφθεί στις εξετάσεις, *Καθημερινή*, 11/7/1953, σ. 3.

⁵⁰ *Καθημερινή*, 14/2/1957, σ. 5.

πατέρας του ήταν χειρουργός οδοντίατρος- κινητοποίησε δικαστική δίωξη προς τον διευθυντή του σχολείου, διότι δεν έλαβε «επαρκείς ηθικές προφυλάξεις» για την αποβολή. Μάλιστα διεκδικούσαν αποζημίωση δύο εκατομμυρίων φράγκων από τον διευθυντή του σχολείου.⁵¹ Αν κοιτάξουμε πιο προσεχτικά το σημείωμα, θα διαπιστώσουμε ότι το ενοχικό συναίσθημα που αποπνέει και η διάθεση συγχώρεσης που προσδοκά, υποδηλώνει ότι ο μαθητής, αναγνώριζε την απρεπή συμπεριφορά του και είχε εσωτερικεύσει τους οικογενειακούς κανόνες και κώδικες συμπεριφοράς. Συνιστούσε λοιπόν, υποκείμενο με τη διττή φουκωική έννοια. Η αυτοκτονία του κινητοποίησε τους γονείς του-σε ένα πιο φιλελεύθερο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον από το ελληνικό της εποχής- για να αναζητήσουν ευθύνες από τον φορέα του άλλου πυλώνα εξουσίας, δηλαδή του σχολείου. Ίσως, αν δεν είχε αυτοκτονήσει να είχε καταλήξει στην επίπληξη από τους γονείς του. Ωστόσο, ο αυτόχειρας μαθητής μετά από λίγο καιρό θα καταδικαστεί στην περιφρόνηση, μιας και σε αυτή την περίπτωση, η διαδεδομένη αντίληψη μπορεί να κωδικοποιηθεί «ότι πολλοί μαθητές επιπλήττονται και τιμωρούνται, ελάχιστοι όμως αυτοκτονούν». Ο περιοριστικός αυτός συλλογισμός δεν προσφέρει τίποτα, αν δεν αναλογιστούμε τη διασπορά του υποκειμένου, τις πολλαπλές αποφάνσεις και δράσεις του κατά τη διαδικασία συγκρότησής του, αν δεν ενσκήψουμε στη δομή της εξουσίας και στους μετασχηματισμούς της και δε λάβουμε υπόψη ότι όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει και αντίσταση. Μία αντίσταση που στην περίπτωση της αυτοκτονίας είναι ρηξικέλευθη, ολοκληρωτική και οριστική.

Ωστόσο, η σχολική αποτυχία αντικατοπτρίζει, επηρεάζεται και εκπορεύεται από πολλαπλές κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συμβάσεις και συνθήκες, οι οποίες μας αποτρέπουν να την εκλάβουμε μονοδιάστατα ως ατομική παρέκκλιση και να προσάψουμε την ευθύνη αποκλειστικά στον μαθητή. Ενδεικτικά στα 1955, σε δημοσίευση τοπικής εφημερίδας του Πειραιά αναφέρεται ότι «κυκλοφόρησε η φήμη» κυρίως από μαθητές, αλλά και λιγότερο από γονείς ότι οι «καθηγητικοί σύλλογοι των γυμνασίων» ήταν «αμείλικτοι» στη βαθμολόγησή τους, γεγονός που κινητοποίησε

⁵¹ *Καθημερινή*, 14/2/1957, σ. 1. Μιας και πρόκειται για ανταπόκριση από το εξωτερικό, η παραπάνω αυτοκτονία αφήνει μεγαλύτερα περιθώρια ανάλυσης του περιβάλλοντος του μαθητή που αυτοκτόνησε. Το αναλυτικό πλαίσιο της παραπάνω αυτοκτονίας, εντάσσεται στον λόγο και το επεξηγηματικό σχήμα των αυτοκτονιών μαθητών και μαθητριών και στην Ελλάδα κατά τη διερευνώμενη περίοδο.

και την επιθεώρηση μέσης εκπαίδευσης. Λαμβάνοντας αφορμή από όλα τα δημόσια γυμνάσια του Πειραιά, αλλά και γύρω δήμων-Μοσχάτου και Νίκαιας- εξακριβώθηκε ότι σε δεκατέσσερα γυμνάσια από 7.550 μαθητές στις προαγωγικές εξετάσεις, 1046 «απερρίφθησαν ολοσχερώς», ενώ άλλοι 1046 θα επανεξεταστούν σε διάφορα μαθήματα. Το περίπου 14% που απέτυχε τελείως είναι υψηλό ποσοστό. Από την άλλη, ενδιαφέρον έχει η κατανομή των «απορριφθέντων» μαθητών. Έτσι στο πρότυπο γυμνάσιο Πειραιά έδωσαν εξετάσεις 690, 63 απέτυχαν και 120 θα επανεξεταστούν σε διάφορα μαθήματα τον Σεπτέμβριο, ενώ αντίθετα στην «εμπορική Σχολή Πειραιώς» από τους 674 μαθητές, προήχθησαν μόλις οι 222, απορρίφθηκαν εντελώς 252 και 202 θα επανεξεταστούν. Επομένως, στο άρθρο επισημαίνεται η διαφορά και προτείνει να ακολουθηθεί η εκπαιδευτική διαδικασία του προτύπου γυμνασίου, μιας και θα στελεχώσουν οι μαθητές μελλοντικά είτε ως «επιστήμονες» είτε αν τραπούν σε «πρακτικά επαγγέλματα» την παραγωγική διαδικασία. Σύσταση του αρθρογράφου προς τους μαθητές είναι η «επιμέλεια», μιας και θεωρεί ότι το σχολείο έχει αναβαθμιστεί, ενώ από τους καθηγητές ζητά απλώς «κατανόησιν».⁵² Η επιφόρτιση των μαθητών με δυσκολότερες εξετάσεις επιφέρει μία διαλογή σε αυτούς που θα συνεχίσουν, αφαιρώντας από την εξίσωση κοινωνικά ζητήματα και πολιτισμικές παραμέτρους, υιοθετώντας ένα κοινό σύστημα, άκαμπτο για όλους. Η ευθύνη, μιας και οι νέοι θεωρούνται ανώριμοι, επιβαρύνει τους ίδιους και το πόσο επιμελείς είναι. Οι περισσότεροι επιτυχόντες στο πρότυπο γυμνάσιο σε αντίθεση με την «εμπορική σχολή» παρεμβάλλει πολλαπλούς λόγους που συμβαίνει αυτό. Ένα επιχείρημα που θα μπορούσε να προβληθεί είναι ότι το πολιτισμικό περιβάλλον παροτρύνει τους μαθητές του να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές. Η στόχευση αυτή υπονοεί την ανυπαρξία οικονομικών αναγκών της οικογένειας, στις οποίες οφείλει να συνεισφέρει και ο μαθητής ή να υποστεί τις οικογενειακές διενέξεις που ανακύπτουν από αυτές, προβλήματα που ενδεχομένως να αντιμετώπιζαν πολλοί από τους μαθητές της εμπορικής σχολής. Συνεπώς, το διαφορετικό πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον επιδρά στις επιδόσεις των μαθητών του προτύπου γυμνασίου και της εμπορικής σχολής.

Το κυριότερο ζήτημα που ανακύπτει από τα παραπάνω, είναι ότι η «αναβάθμιση» του γυμνασίου κρίνεται από τον βαθμό δυσκολίας των εξετάσεων. Όμως, οι

⁵² *Φωνή του Πειραιώς*, 22/8/1955, σ. 1.

«δύσκολες» εξετάσεις απηχούν, εκτός των άλλων, πολιτικές προθέσεις και «συνδικαλιστικά» αιτήματα «μορφωμένων» κοινωνικών ομάδων. Άλλωστε, από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, υπήρχε η τάση για περιορισμό του αριθμού των μαθητών και των φοιτητών. Στην Ελλάδα επεκτάθηκε η άποψη περί «θεσιθήρα» και «επιστημονικού προλεταριάτου» και παρουσιάστηκαν οι πρώτοι άνεργοι πτυχιούχοι. Τα απολυτήρια της δημόσιας εκπαίδευσης και της τριτοβάθμιας ήταν εφόδιο σε κοινωνική ανέλιξη και την είσοδο στα μικροαστικά στρώματα, σε πολλές περιπτώσεις μέσα από την απασχόληση στο δημόσιο τομέα, ο οποίος είχε αυξημένες ανάγκες και το πολιτικό πλέγμα των πελατειακών σχέσεων που ευνοούσε την τάση αυτή. Επιπλέον, συντεχνιακοί λόγοι συντηρητικών διανοουμένων-που προσέγγιζαν την ΕΡΕ- συνεπικουρούσαν την τάση για τη διατήρηση χαμηλού αριθμού ατόμων με ανώτερη μόρφωση. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, εντάθηκε ο βαθμός δυσκολίας των εξετάσεων και επιβλήθηκαν δίδακτρα. Η κατάσταση αυτή θα μεταβληθεί τη δεκαετία του 1960 από τις πολιτικές ηγεσίες, καθώς έρχεται και στην Ελλάδα η άποψη περί ανθρώπινου κεφαλαίου, αλλά τα αποτελέσματα δεν είναι εντυπωσιακά. Η στροφή στις τεχνικές σχολές ήταν η καινούργια τάση του κράτους.⁵³ Η δυσκολία επομένως των εξετάσεων καθορίζεται από πολιτικές επιλογές, σύνδεσης του απολυτηρίου ή του πτυχίου με τις ανάγκες της αγοράς, προσδοκώντας κάποιοι μαθητές να αποθαρρυνθούν και να μη συνεχίσουν ή να αποτύχουν. Οι εξετάσεις αποτελούν μηχανισμό διαλογής και ταξινόμησης.

Ερευνητές από τον χώρο της εκπαίδευσης στις ΗΠΑ, στο κλίμα αναθεωρητισμού των δεκαετιών του 1960 και 1970, διαμέσου των αυτοκτονιών μαθητών επιδιώκουν να προτείνουν νέες κατευθύνσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα, κρίνοντας ότι η αυτοκαταστροφική συμπεριφορά είναι συνέπιά του. Οι παραπάνω μελέτες θεωρούν ότι η κοινωνική απομόνωση είναι βασικός παράγοντας εκδήλωσης αυτοκτονικής συμπεριφοράς, επισημαίνουν την ανάγκη να μειωθεί η απόσταση ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές, να γνωρίσουν τις ειδικές δεξιότητες του μαθητή και το εκπαιδευτικό σύστημα να ενισχύσει με δραστηριότητες και παραινήσεις για την κοινωνικοποίηση των μαθητών. Σε ότι αφορά στις χαμηλές σχολικές επιδόσεις, οι

⁵³ Παντελής Κυπριανός, «Φοιτητές κι μαθητές στην Ελλάδα το 19^ο και 20^ο αιώνα: Συγκριτική προσέγγιση», στο Κατερίνα Δαλακούρα Σοφία Χατζηστεφανίδου, Αντώνης Χουρδάκης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σ.σ. 59-77 ` ειδικά σ.σ. 71-77.

οποίες ελαττώνουν την αυτοεκτίμηση και αυτοπεποίθηση του μαθητή, οι συγγραφείς των άρθρων προτείνουν διάφορες παρεμβάσεις, όπως τη διαφορετική σύνθεση των τάξεων και διαβάθμιση γνώσεων, όπου το συναίσθημα αυτό απαλύνεται ή εξουδετερώνεται, με τις πιο ριζοσπαστικές απόψεις σε αυτό το κλίμα κριτικής να φτάνουν στο σημείο να προτείνουν την πλήρη εξάλειψη των βαθμών και την αντικατάστασή τους με εξατομικευμένες κλίμακες δεξιοτήτων και εξέλιξης μαθητικών γνώσεων. Όπως ισχυρίζονται, η δυσaréσκεια των γονέων, ο καθορισμός της όλης κοινωνικής ταυτότητας και διαγωγής του μαθητή εξαρτάται από τη σχολική του επίδοση και σε συνδυασμό με τα αισθήματα μειονεξίας, είναι ευεπίφορος παράγοντας για την εκδήλωση αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών.⁵⁴ Η αποδόμηση που επιφέρει στην κοινωνική ταυτότητα του μαθητή και οι αναταράξεις στις οικογενειακές σχέσεις, θεωρούνται συνέπειες της χαμηλής σχολικής επίδοσης, οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις ωθούν σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Γεγονός που υποδηλώνει, στο παραπάνω σχήμα ανάλυσης, ότι η εσωτερίκευση είναι επώδυνη και η καινούργια κατάσταση σε κάποιες περιπτώσεις αφόρητη, μιας και δεν υπάρχει δυνατότητα –όπως βιώνεται από τον μαθητή– βελτίωσης των προοπτικών.

Τελικά, οι μαθητές αντιμετωπίζουν ποικίλα προβλήματα, τα οποία διαφοροποιούν και τα κίνητρα αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών. Ο 15χρονος μαθητής ο οποίος διέμενε σε ξενοδοχείο της Αθήνας, δε φαίνεται να είχε τη δυνατότητα να εξακολουθεί να παρακολουθεί τα μαθήματά του, αφού είχε έρθει «εκ της ιδιαίτερας πατρίδος» του με σκοπό να βρει εργασία. Όταν δεν ευοδώθηκαν οι προσδοκίες του, αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «απαγχονιζόμενος με την γραβάτα του», μιας και τον κατέκλυσαν

⁵⁴ Frederick Reese, «School age suicide and the educational environment», *Theory Into Practice*, τχ 7(1), Φεβ. 1968, σ.σ. 10-13 · Richard Sartore, «Students and suicide : An interpersonal tragedy», *Theory Into Practice*, τχ 15(5), σ.σ. 337-340. Στις παραπάνω αναφορές διακρίνεται η τάση για την ενσωμάτωση στην εκπαιδευτική διαδικασία της θεωρίας των «συστημάτων», με την εμπλοκή δηλαδή εκπαιδευτικών, γονέων, πλήθος ειδικών, της διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής δομής με στόχο την πολιτική διαχείριση της νεότητας με αφορμή την αποτροπή της αυτοκτονίας. Πρόκειται για ένα πιο «φιλελεύθερο» στις διακηρύξεις και στην εφαρμογή συστήματος γνώσης, απλωμένο σε πολλαπλά επίπεδα του «μαθητή» ως υποκειμένου, της «προσωπικότητάς του», της «ψυχής» του. Από μια άλλη οπτική, με βάση το πλαίσιο των ζητημάτων και των δράσεων που θέτει ως προμετωπίδα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία πιο επεξεργασμένη και «συναινετική» μορφή εξουσίας - γνώσης για την καλύτερη αφομοίωση του μαθητή και του περιβάλλοντός του στις αξίες της αστικής κοινωνίας. Επιπλέον, όπως υποστήριζε ο Basil Bernstein, οι ταξικές ανισότητες αναπαράγονται, παρά την όποια αντίθεση «συντηρητικής» ή «προοδευτικής» παιδαγωγικής πρακτικής, Basil Bernstein, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, ό.π., σ. 112.

τα οικονομικά προβλήματα⁵⁵ και αδυνατούσε να διαβιώσει μόνος στην Αθήνα. Η παραπάνω απόπειρα αυτοκτονίας αναδεικνύει τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι μαθητές των κατώτερων εισοδηματικά λαϊκών στρωμάτων. Τα οικονομικά προβλήματα συντελούν στη χαμηλή επίδοση των μαθητών. Το εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργεί σε δύο τόπους, το σχολείο όπου γίνεται η διδασκαλία, αλλά και το σπίτι όπου γίνεται η μελέτη και η πρόσληψη της γνώσης. Είναι αναγκαίος ένας χώρος ήσυχος και απομονωμένος, αλλά αυτό δεν είναι εφικτό στα φτωχότερα στρώματα, με αποτέλεσμα όσο το παιδί μεγαλώνει, να γίνεται « η αποτυχία προσδοκία και πραγματικότητα».⁵⁶ Επιπροσθέτως, οι οικογένειες με οικονομικές δυσανεξίες, είναι πιο ευεπίφορες στις συγκρούσεις και ανάμεσα στους γονείς, γεγονός που καθιστά ακόμη δυσκολότερη τη μαθησιακή διαδικασία των παιδιών.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, παρά την ατομικοποίηση που επιχειρείται για τη σχολική αποτυχία, παράγοντες από το κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον είναι καθοριστικοί για την αποδόμηση της ταυτότητας και την υποβάθμιση του μαθητή και της μαθητρίας, τη χαμηλή επίδοσή του, οδηγούν σε συγκρούσεις και συνιστούν τη συνθήκη που σε ορισμένες περιπτώσεις παρωθούν στην εκδήλωση αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών. Στη συνέχεια θα στρέψουμε το βλέμμα μας σε άλλο σημείο ενδοοικογενειακών συγκρούσεων και συγκεκριμένα τις διενέξεις μεταξύ συζύγων.

7.2. Η συζυγική ρήξη

7.2.1. Επιλογή διαφυγής

Ψυχιατρικές μελέτες έχουν αναδείξει ότι η κακοποίηση της γυναίκας, σωματική, ψυχολογική ή σεξουαλική είναι παράγοντας που ωθεί τις γυναίκες σε αυτοκτονία. Ειδικότερα, η κακοποίηση της γυναίκας από τον σύζυγο είναι σημαντικός

⁵⁵ Καθημερινή, 23/3/1952, σ. 5.

⁵⁶ Basil Bernstein, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μετ. Ιωσήφ Σολομών, Αλέξανδρεια, Αθήνα 1991, σ. 132.

παράγοντας που μπορεί να ωθήσει σε αυτοκτονίες τις γυναίκες συζύγους.⁵⁷ Οι αυτοκτονίες των έγγαμων γυναικών, επηρεάζονται -σε μεγάλο βαθμό και εκτός των άλλων- εξαιτίας της αδυναμίας της γυναίκας να αντιδράσει, να αμυνθεί και να διεκδικήσει την ταυτότητά της, λόγω του κοινωνικού περιβάλλοντος και των ιδιαίτερων πολιτισμικών παραμέτρων που χαρακτηρίζουν μία συγκεκριμένη ιστορικά κοινωνία, αφού η θέση της ήταν υποδεέστερη. Η σύζυγος ανήμπορη και εγκλωβισμένη κοινωνικά να χωρίσει, ως απόκριση στην κακομεταχείριση του συζύγου, επιλέγει την αυτοκτονία, η οποία λειτουργεί ως δημοσιοποίηση των προβλημάτων και επιφέρει –έστω και πρόσκαιρα- την καταδίκη του άντρα. Η γυναίκα με αυτό τον τρόπο επεμβαίνει και «τιμωρεί» τον σύζυγο για τη συμπεριφορά του.

Από το θεσμικό περιβάλλον επίσης, εντυπώνεται η ανισότητα των συζυγικών σχέσεων, αφού ο αστικός κώδικας που τέθηκε σε ισχύ στα 1946 καθόριζε την έμφυλη ανισότητα στην οικογένεια. Στο άρθρο 1387 του τέταρτου βιβλίου με τίτλο «Οικογενειακόν Δίκαιον» όριζε ότι «ο ανήρ είναι η κεφαλή της οικογενείας και αποφασίζει περί παντός ότι αφορά τον συζυγικόν βίον, ενώ η απόφασις αυτού δεν παρίσταται ως κατάχρησις δικαιώματος». Θεσμικά η γυναίκα δεν εκφράζεται ως άτομο με τη δική της προσωπικότητα, ούτε αποκτά ανεξάρτητη κοινωνική θέση, αφού ανήκει στην οικογένεια του πατέρα ή του συζύγου.⁵⁸ Η αυτοκτονική πρακτική σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να εκληφθεί ως αντίδραση στην παραπάνω θεσμική και πολιτισμική σύμβαση. Εξάλλου, η κατώτερη θέση της συζύγου στην οικογένεια, επιδρά στην παρώθηση σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές όταν ο σύζυγος διαλύσει τον γάμο με δική του πρωτοβουλία. Αυτό αναφαίνεται από την αυτοκτονία γυναίκας «ριφθείσας εντός φρέατος» σε χωριό της Θεσσαλονίκης, όπου η βασική επισήμανση είναι ότι «τελεί εις διάστασιν μετά του συζύγου της»⁵⁹, υποδεικνύοντας που πρέπει να στρέψουμε τη σκέψη μας για την εξήγηση της αυτοκτονίας της χωρικής. Επίσης, η 38χρονη, η οποία έπεσε στις γραμμές του τροchioδρόμου μπροστά σε διερχόμενη αμαξοστοιχία, διασώθηκε την τελευταία στιγμή, κατόπιν έγκαιρου φρεναρίσματος του οδηγού. Η γυναίκα είχε εγκαταλειφθεί από τον σύζυγό της, ο

⁵⁷ Αντώνιος Παρασχάκης, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, ό.π., σ. 56.

⁵⁸ Μάγδα Νικολαΐδου, *Η γυναίκα στην Ελλάδα*, ό.π., σ.σ. 18-19.

⁵⁹ *Καθημερινή*, 22/3/1952, σ. 5.

οποίος είχε δημιουργήσει δεσμό με μια άλλη γυναίκα.⁶⁰ Ο χωρισμός για τη σύζυγο συχνά συνεπάγεται κοινωνική αποδιοργάνωση και ελαχιστοποίηση των δυνατοτήτων οικονομικής επιβίωσης, καθώς αφενός, αν εργάζεται είναι χαμηλότερα αμειβόμενη λόγω των έμφυλων διακρίσεων στη μισθωτή αμοιβή και αφετέρου, η όποια περιουσία-μέσω του θεσμού της προίκας κυρίως- ανήκει στον σύζυγο.

Οι νεαρές γυναίκες δεν ανεξαρτητοποιούνταν από την πατρική οικογένεια-τόσο τη δική τους όσο και του συζύγου- ούτε με τον γάμο. Η παραπάνω κοινωνική συνθήκη αναδεικνύεται στην αυτοκτονία της 21χρονης με ισχυρή δόση «αρσενικού» στη Στυλίδα, η οποία προέβη στην πράξη της, διότι «παρητηρήθη υπό των γονέων της, επειδή μετέβη άνευ αδείας εις τον κινηματογράφο».⁶¹ Η νεαρή έγγαμος γυναίκα φαίνεται να υφίσταται επιτήρηση για την κοινωνική της διαγωγή και ψυχαγωγία από πλήθος τόπους συγγενείας, ιδιαίτερα σε πιο «κλειστές» κοινωνίες που καθιστούν τον έλεγχο πιο ενδελεχή. Από την άλλη, το «τραγικόν συζυγικόν δράμα» που συνέβη σε χωριό της Εύβοιας είχε άλλους αποδέκτες και καταδείκνυε ως ενόχους την πατρική οικογένεια του άντρα. Όπως πληροφορούμαστε, η 26χρονη Ευμορφία, παντρεμένη και εγκυμονούσα, έπεσε «εντός φρέατος» με σκοπό να αυτοκτονήσει. Ο σύζυγός της έπεσε να τη σώσει, αλλά οι αυτόπτες μάρτυρες ανέφεραν ότι έγινε πάλι μεταξύ τους ακούγοντας την έγκυο γυναίκα να μάχεται κραυγάζοντας «καλύτερα να πεθάνω, παρά να ζω μαρτυρική ζωή» με αποτέλεσμα να πνιγούν και οι δύο. Από τις ανακρίσεις που ακολούθησαν «διεπιστώθη ότι η Ευμορφία» αυτοκτόνησε ως αντίδραση στους τακτικούς καυγάδες μεταξύ του ζευγαριού «τη προτροπή της μητέρας του συζύγου».⁶² Η παρέμβαση των πατρικών οικογενειών, ιδιαίτερα στην επαρχία, παραμένει ισχυρή και μετά τον γάμο, «διαπαιδαγωγώντας» το παντρεμένο ζευγάρι στους νέους έμφυλα προσδιορισμένους ρόλους εξουσίας.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, ένα χωριό της Μάνης –«και ολόκληρος ο νομός Λακωνίας»- υποτίθεται ότι «συνταράχτηκε» στα 1954 από την αυτοκτονία μίας εγκύου παντρεμένης γυναίκας. Η μόλις 19 ετών γυναίκα είχε παντρευτεί πριν εννέα μήνες και είχε μεταφερθεί στο χωριό του συζύγου της, ο οποίος αγόρασε σπίτι

⁶⁰ *Φωνή του Πειραιώς*, 17/4/1950, σ. 2.

⁶¹ *Ελευθερία*, 10/1/1961, σ. 8.

⁶² *Καθημερινή*, 30/5/1956, σ. 6.

χρησιμοποιώντας και την προίκα που έλαβε, η οποία ήταν «3.000 οκάδες ελαίου». Στη συνεχή κακομεταχείριση από τον εργάτη σύζυγο προστέθηκε και αυτή του αδερφού και ολόκληρης της οικογένειάς του, η οποία είχε αναλάβει την επίβλεψη και χειραγώγηση της συμπεριφοράς της γυναίκας, μιας και ο άντρας έλειπε συχνά από το σπίτι, αφού εργαζόταν στα έργα οδοποιίας στο Γύθειο και αναγκαζόταν να διαμένει εκεί, λόγω των μακρινών αποστάσεων και της συνεχούς εργασίας. Η αφόρητη ζωή που βίωνε η νεαρή γυναίκα εντάθηκε και ίσως η εγκυμοσύνη της να προδιάθετε το μέλλον της, που φάνταζε ζοφερό, μιας και το διαζύγιο ίσως να μην ήταν επιθυμητό ούτε από την οικογένειά της, παρόλο που μετά την αυτοκτονία επέρριψε ευθύνες στον σύζυγο και την οικογένειά του. Έτσι, έπειτα από μία έντονη χειροδικία σε βάρος της από τον σύζυγό της, η Σαπφώ βρέθηκε απαγχονισμένη από ένα δέντρο «εις τους αγρούς»⁶³ και -έστω με την αυτοκαταστροφή της- δημοσιοποίησε τα μαρτυρικά βιώματά της, μιας και πιθανότατα δεν είχε άλλο τρόπο να τα εκφράσει. Ο σύζυγος και ο αδερφός του –και όχι η μητέρα του που επίσης μετείχε στην κακομεταχείριση- συνελήφθησαν ως ηθικοί αυτουργοί, χωρίς ίσως όμως η δικαστική ποινή να αρμόζει στις πράξεις τους και να απαλύνει το συναίσθημα από την απώλεια της Σαπφούς.

Εξάλλου, η αυτοκτονία έγγαμης γυναίκας στη Βόνιτσα, προκάλεσε την οργή του αρθρογράφου της *Καθημερινής*, για τη «σήψη» που είχε διαχυθεί στην αγροτική Ελλάδα. Η 37χρονη γυναίκα έλαβε θανάσιμη δόση παραθείου και κατόπιν συνελήφθηκε ο ιερέας, ο οποίος κατηγορούνταν ότι διατηρούσε ερωτικό δεσμό και για αυτό συνελήφθηκε.⁶⁴ Ο αρθρογράφος υπεραμύνθηκε για τις κατηγορίες περί «έκλυσης ηθών» στις πόλεις, καταδεικνύοντας διαμέσου της αυτοκτονίας της 37χρονης γυναίκας τα «κοινωνικά σκάνδαλα» στην επαρχία και την αναγκαιότητα – «δια την εθνικήν επιβίωσιν»- κάποιας «ηθικής αναγέννησης» την οποία θεωρεί σημαντικότερη και πιο αναγκαία και από την «υλικήν ευημερίαν», απαντώντας έτσι με ιδεαλιστικό τρόπο σε κριτικές του καπιταλισμού από την υλιστική και μαρξιστική σκοπιά. Η «έκλυσις ηθών» έγινε μεγαλύτερη στην εξέλιξη των ανακρίσεων για την αυτοκτονία της γυναίκας, καθώς διαπιστώθηκε ότι ήταν αναμειγμένοι δύο ξάδερφοί της, οι οποίοι απειλούσαν να «διαπομπεύσουν την ωραία εξαδέλφην τους, αν αυτή

⁶³ *Απογευματινή*, 27/8/1954, σ. 6.

⁶⁴ *Καθημερινή*, 30/7/1960, σ. 6 και 31/7/1960, σ. 7.

δεν υπέκυπτε εις τας ορέξεις των». Συνάμα, κρατήθηκε και ο σύζυγος της αυτόχειρος, και μάλιστα σε απομόνωση, διότι αντιλήφθηκε εγκαίρως ότι είχε λάβει δόση του δηλητηριώδους γεωργικού φαρμάκου και δεν έκανε κάποια ενέργεια για να αποτρέψει το θάνατό της.⁶⁵ Πιθανότατα, ο σύζυγος βρήκε ένα τρόπο για να εκδικηθεί για την κηλίδωση της τιμής του στην μικρή τοπική κοινωνία.

Από την άλλη, η αφορμή για τη λήψη υπερμαγγανικού καλίου της 25χρονης στο Νέο Φάληρο θεωρήθηκε ότι ήταν οι δριμείες παρατηρήσεις του συζύγου της για την αμέλειά της να τοποθετήσει πάγο στο ψυγείο με συνέπεια να «αποσυντεθούν οι εις αυτό τοποθετημένοι ιχθύς».⁶⁶ Προφανώς, η αιτία της απόπειρας αυτοκτονίας της νεαρής γυναίκας φαντάζει υπερβολική ή επιπόλαιη, έστω και αν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 η διατροφή των λαϊκών στρωμάτων είχε καταστεί δύσκολη υπόθεση. Το πιθανότερο είναι ότι οι επιπλήξεις από τη μεριά του συζύγου ήταν τακτικές και αφορούσαν περισσότερα θέματα και η «αυθόρμητη», «παρορμητική» αντίδραση της παραλίγο αυτόχειρος ήρθε ως επιστέγασμα αυτής της συζυγικής κατάστασης.

Οι συγκρούσεις ανάμεσα στο ζευγάρι λοιπόν, ενδεχομένως να απολήξουν στην εκδήλωση αυτοκτονικών πρακτικών. Η γυναίκα που έλαβε ποσότητα κινίνης και «κατόπιν έθραυσε τα σωληνάρια και κατέπιε τα θραύσματα» έπραξε με αυτό τον τρόπο, «διότι την εξύβρισεν ο σύζυγός» της.⁶⁷ Αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές έπειτα από συζυγικές συγκρούσεις χαρακτηρίζονται για τον αυθορμητισμό τους, αφού δεν υπάρχει σχέδιο, χωρίς ωστόσο να σημαίνει ότι δεν είναι πιθανό να έχει επεξεργαστεί και δομηθεί η αντίδραση αυτή έπειτα από προηγούμενες τακτικές οικογενειακές διενέξεις. Για τον λόγο αυτό, οι αφορμές κάποιες φορές κρίνονται ως επιπόλαιες ή ρηχές. Ωστόσο, οι συνθήκες συνιστούν την πυροδότηση της αυτοκαταστροφικής πρακτικής, έπειτα από το ξεπέρασμα του ορίου αντοχής.

⁶⁵ *Καθημερινή*, 31/7/1960, σ. 12. Τελικά για τον ιερέα ασκήθηκε δίωξη για παράβαση του ποινικού κώδικα «περί αναρμόστων πράξεων και διαταράξεως του θρησκευτικού συνεδρίου», όπως επίσης για παράβαση του άρθρου 354 για «μοιχεία' ύστερα από μήνυση του συζύγου, *Καθημερινή*, 2/8/1960.

⁶⁶ *Φωνή του Πειραιώς*, 27/7/1953, σ. 1.

⁶⁷ *Καθημερινή*, 19/10/1950, σ. 3.

Δηλαδή, είναι προς διερεύνηση -αλλά και υπό αίρεση- η παρορμητική διάσταση της αυτοκαταστροφικής πρακτικής στο έδαφος συζυγικών διενέξεων.

Οι απόπειρες αυτοκτονίας, αν αποτύχουν, φαίνεται να απαλύνουν την ένταση και η διακήρυξη να λαμβάνεται υπόψη και να μεταβάλλει τις διαταραγμένες σχέσεις. Ως «αυτοθυσία συζύγου» χαρακτηρίστηκε η πράξη του νεαρού άνδρα, ο οποίος έπεσε στο «φρέαρ» για να σώσει από βέβαιο πνιγμό τη σύζυγό του, η οποία είχε βουτήξει με σκοπό να αυτοκτονήσει «δια λόγους οικογενειακούς».⁶⁸ Η απόπειρα αυτοκτονίας μπορεί να λειτουργήσει ως εκτόνωση των συγκρούσεων μεταξύ των συζύγων. Στο Πολύγωνο μια 38χρονη γυναίκα πότισε τα ρούχα της με βενζίνη και «έθεσε πυρ», κατόπιν έντονου διαπληκτισμού με τον αρτεργάτη άντρα της, ο οποίος έφυγε από το σπίτι, διότι όταν επέστρεψε από την εργασία του «δεν εύρεν έτοιμον το φαγητόν». Η γυναίκα διεσώθη έχοντας υποστεί σοβαρά εγκαύματα από τους γείτονες και ο σύζυγος την επισκέφθηκε στο νοσοκομείο «μετανοήσας δια τα τραγικά αποτελέσματα της μεταξύ των σκηνής».⁶⁹ Η αιτία φαίνεται επιπόλαιη, αλλά μάλλον και σε αυτή την περίπτωση είναι το αποτέλεσμα τακτικών διενέξεων μεταξύ του ζευγαριού και «ελλιπούς» ανταπόκρισης στις απαιτήσεις των έμφυλων ρόλων εντός της οικογένειας. Η αυτοκτονία σημαίνεται ως παρότρυνση για αλλαγή στάσης και συμπεριφοράς, λειτουργεί δηλαδή ως διάμεσος αιτήματος. Εξαιτίας του διλήμματος που τίθεται, είναι πιθανό να διορθωθούν οι μεταξύ τους σχέσεις, λόγω του διακυβεύματος της απώλειας.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι αυτοκτονίες έγγαμων γυναικών εκπορεύονται και προβάλλουν τις συγκρούσεις που ανακύπτουν στις συζυγικές σχέσεις και τις έμφυλες ανισότητες στο πλαίσιο της συζυγικής σχέσης. Ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, οι αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές δεν αφορούν μόνο τα ανήλικα μέλη και τις συζύγους, που θεωρούνται υποδεέστερα μέλη στην οικογενειακή ιεραρχία, αλλά και τον άντρα, που θεωρείται ο «αρχηγός» της οικογένειας, ιδίως όταν κατακρίνεται ότι δεν πληροί τις απαιτήσεις που απορρέουν από την ανδρική ταυτότητα.

⁶⁸ Καθημερινή, 20/11/1951, σ. 3.

⁶⁹ Καθημερινή, 21/10/1951, σ. 5.

7.2.2. Ανδρικές ανεπάρκειες

Ορισμένοι άνδρες προέβαιναν σε αυτοκτονικές πρακτικές όταν εγκαταλείπονται από τις γυναίκες τους. Αν ο χωρισμός αποτελεί αποκύημα της συμπεριφοράς τους, ίσως να εντείνονται ενοχικά συναισθήματα που αισθάνονται μέσω της αυτοκριτικής που υποβάλλουν τον εαυτό τους, να συνειδητοποιούν τα σφάλματα που έπραξαν και να κατανοούν ότι δεν έχουν δυνατότητα να μετασχηματίσουν την κατάσταση. Σε αυτό το πλαίσιο, ο 28χρονος υφαντουργός στο Κερατσίνι είχε παντρευτεί προ διετίας «εξ έρωτος» τη γυναίκα του, αλλά ενώ αρχικά «διήγαν αρμονικώτατον βίον», ο σύζυγος –«προσβληθείς υπό νευρασθένειας»- άρχισε να κακομεταχειρίζεται και να ασκεί βία στη σύζυγό του. Σε μία από τις «νευρικές κρίσεις» τους, απέπεμψε τη σύζυγο με το παιδί τους. Όταν συνειδητοποίησε τις πράξεις του και θέλησε να επανορθώσει, η σύζυγός του απέκρουσε τις παραινέσεις του να επιστρέψει στο σπίτι, αλλά δέχτηκε να συνοδεύσει το κοριτσάκι τους για να ειδωθούν. Μόλις, έφυγε το μικρό παιδί συνοδεία με τη μητέρα, κλείστηκε σε ένα δωμάτιο και έμπηξε «ευμεγέθη μάχαιραν» στην καρδιά του, αφού πρώτα είχε πει «αντίο για πάντα» στο μικρό κοριτσάκι του.⁷⁰

Παρομοίως, ο 43χρονος εργάτης-έγγαμος και πατέρας δύο παιδιών- στο Μπραχάμι απαγχονίστηκε «δια λόγους οικογενειακούς», ο οποίος είχε αποπειραθεί να αυτοκτονήσει και πριν λίγο καιρό «τραυματισθείς δια μαχαίρας εις το στήθος», διότι βρισκόταν σε διάσταση με τη σύζυγό του. Στην επιστολή που άφησε αποχαιρετά όλους «για πάντα» και προτρέπει τη σύζυγό του να επιμεληθεί της φροντίδας των παιδιών τους και «να τα αγαπά όπως τα ηγάπα και αυτός».⁷¹ Στις παραπάνω αυτοκτονίες αντικατοπτρίζεται η διάθεση εξιλέωσης μέσα από την ταύτιση με την αγάπη για τα παιδιά. Το επιχείρημα της ορθής ανταπόκρισης στον γονικό ρόλο, αφαιρεί επιχειρήματα από την πλευρά της συζύγου και μετατοπίζει το υποκείμενο της ευθύνης διάλυσης του γάμου. Η εξιλέωση εκκινεί από τα στερεότυπα που περιστρέφονται γύρω από την αποφασιστικότητα της επιλογής των γυναικών να διαλύσουν τον γάμο. Είναι μια συνδιαλλαγή και επικοινωνία του αυτόχειρα με την κοινωνία.

⁷⁰ Καθημερινή, 23/7/1953, σ. 5.

⁷¹ Καθημερινή, 23/6/1953, σ. 3.

Αντιθέτως, φαίνεται ότι όταν η διαγωγή του συζύγου δεν είναι σύμφωνη με το κοινωνικό πρότυπο και έχει ξεπεράσει όλα τα όρια στα περιθώρια βελτίωσης και εναρμόνισης στον «οικογενειακό βίο», δικαιώνεται η γυναίκα που διαλύει τον συζυγικό δεσμό. Στο σπίτι του στο Χαλάνδρι βρέθηκε απαγχονισμένος ένας 47χρονος άντρας, ο οποίος βρισκόταν σε διάσταση με τη μόλις 25χρονη σύζυγό του, η οποία τον είχε εγκαταλείψει παίρνοντας μαζί και τα τρία παιδιά τους. Το γεγονός περνά απαρατήρητο, μιας και ο αυτόχειρας «εμεθύσκετο συχνά»⁷² με όλα τα κοινωνικά φαντασιακά που επιφέρει η συμπεριφορά του, υποβαθμίζοντας την κοινωνική του ταυτότητα και την τελευταία πράξη της ζωής του. Οι συγκρούσεις επιφέρουν αυτοκτονικές πρακτικές και από τον σύζυγο, κατόπιν διενέξεων. Ο 33χρονος ράπτης σε χωριό της Αιτωλοακαρνανίας, έπειτα από έντονη σύγκρουση με τη σύζυγό του, κατευθύνθηκε στην Τριγωνίδα, στα νερά της οποίας πνίγηκε.⁷³ Και σε αυτή την περίπτωση τα έμφυλα όρια και η ταυτότητα του υποκειμένου της αυτοκτονικής πρακτικής παρουσιάζονται ρευστά και εύκαμπτα.

Στην περίπτωση του άνδρα που βρέθηκε απαγχονισμένος στη Ρόδο η μομφή είναι πιο ξεκάθαρη. Ο άντρας ήταν έγγαμος και πατέρας τεσσάρων παιδιών. Ωστόσο, το πρόβλημα αφορούσε στη συμπεριφορά του, μιας και επρόκειτο για «μέθυσο», ο οποίος προκαλούσε τακτικά «σκηνές» στη γυναίκα και τα παιδιά του και –ίσως το κυριότερο- απέφευγε «την εργασίαν μολοντί ήτο τεχνίτης σιδηρουργός και ηδύνατο» να εργασθεί. Αν και η επιθετική συμπεριφορά του άνδρα μπορεί να είναι πραγματική, ο ίδιος ερμηνεύει κάπως διαφορετικά την αυτοκτονία του. Στο λιγόλογο σημείωμα που άφησε γράφει ότι αυτοκτονεί «δια λόγους οικογενειακούς και οικονομικούς. Χαιρετώ την γυναίκα και τα παιδιά μου».⁷⁴ Καταγράφει δηλαδή λόγους κοινωνικά διαδεδομένους και την τελευταία ώρα τα συναισθήματα προς την οικογένειά του δεν είναι εχθρικά. Και στην παραπάνω αυτοκτονία ενυπάρχει η διάθεση εξιλέωσης του αυτόχειρα, η αυτοκτονία του παρεμβαίνει ως διάλογος με την κοινωνία για την αποπομπή του από τη σύζυγό του και την κοινωνική καταδίκη του.

⁷² Καθημερινή, 13-6-1950, σ. 5

⁷³ Καθημερινή, 1/8/1953, σ. 3.

⁷⁴ Καθημερινή, 18-6-1950, σ. 5

Η διάλυση του γάμου επιφέρει πλήγματα στην ταυτότητα του ανδρισμού του συζύγου, μιας και δεν ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις και στην διακυβέρνηση της οικογένειας, ως η υποτιθέμενη κεφαλή της. Ο ρόλος του στην οικονομική αναπαραγωγή του νοικοκυριού και η χειραγώγηση της συμπεριφοράς της συζύγου συνιστούν συστατικά της ταυτότητάς του. Η αδυναμία διατήρησης της συζυγικής ισορροπίας και συνθήκης, κυρίως έπειτα από διάθεση έντονης αυτοκριτικής και αυτοεπιτίμησης κατασκευάζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν να εκδηλωθούν αυτοκτονικές πρακτικές από τη μεριά του συζύγου. Ωστόσο, σε άλλες περιπτώσεις, οι σύζυγοι μπορεί να προβούν σε αυτοκτονία, κατόπιν δολοφονίας κάποιου άλλου μέλους και κυρίως της συζύγου. Στο ίδιο πλαίσιο πολλαπλότητας αντιδράσεων στο έδαφος ενδοοικογενειακών συγκρούσεων, λιγότερες γυναίκες αυτοκτονούν, αφού πρωθύστερα δολοφονούν τα παιδιά τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις το πολιτισμικό σενάριο που κατασκευάζεται κωδικοποιείται ως «οικογενειακό δράμα».

7.2.3. Τα «οικογενειακά δράματα»

Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα «οικογενειακά δράματα» έχουν πρωταγωνιστή άντρα που επιτίθεται προς τη σύζυγό του και κατόπιν αυτοκτονεί. Τα υλικά με τα οποία κατασκευάζεται η ανδρική ταυτότητα επιδρούν στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς. Όπως έχει υποστηριχθεί από την ψυχιατρική, όταν ένας άνδρας εκδηλώνει βίαιη συμπεριφορά απέναντι σε μια γυναίκα, είναι πιθανό να αισθάνεται ότι απώλεσε τον έλεγχο του θηλυκού ατόμου, το οποίο όφειλε να χειραγωγήσει.⁷⁵ Επηρεασμένοι λοιπόν, από τα πρότυπα του ανδρισμού εκδηλώνουν την κτητικότητα τους με επίθεση στη σύζυγο και απόπειρα αυτοκτονίας κατόπιν. Ο υπάλληλος δημοτικού νοσοκομείου της Δράμας προκάλεσε πυρκαγιά στο σπίτι της πεθεράς του στη Ξάνθη όπου είχε καταφύγει η «εν διαστάσει» σύζυγός του με την τρίχρονη κόρη τους με αποτέλεσμα να καεί η οικεία ολοσχερώς –μαζί με τρεις παρακείμενες- και να απεγκλωβιστούν σε κρίσιμη κατάσταση οι δυο γυναίκες και το παιδί. Όπως αποδείχτηκε προτού να περιλούσει με πετρέλαιο το δωμάτιο και προκαλέσει την

⁷⁵ Frank Pittman, *Ο άνδρας σε κρίση*, ό.π., σ. 127.

πυρκαγιά, είχε πλήξει «εφτάκις» με μαχαίρι τη σύζυγό του. Ο νοσοκομειακός υπάλληλος και «ήρωας του απαισίου οικογενειακού δράματος» κατόπιν αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «αποκόψας τας αρτηρίας του».⁷⁶ Η οικογένεια της συζύγου μπορεί να περιλαμβάνεται στον σχεδιασμό του άντρα, μιας και ενδεχομένως να θεωρούσε ότι όφειλαν να συμβάλλουν στη συμμόρφωσή της στους έμφυλους κοινωνικούς κανόνες και να την επηρεάσουν ώστε να γυρίσει στην οικογενειακή εστία.

Οι ειδήσεις για διενέξεις συζύγων ήταν τακτικές και απεικόνιζαν σκηνές ιδιαίτερης έντασης και βιαιότητας. Στην Κατερίνη στα 1956 ένας 54χρονος άντρας –πατέρας εφτά ενήλικων παιδιών- «επολτοποίησε την κεφαλήν της συζύγου του με σκεπάρνι» έπειτα από έναν από τους τακτικούς διαπληκτισμούς ανάμεσα στο ζευγάρι που συνέβαιναν το τελευταίο διάστημα. Τον επίλογο του «οικογενειακού δράματος» αποτέλεσε η αυτοκτονία του άντρα, ο οποίος μετά τον φόνο της συζύγου του πήγε στο σιδηροδρομικό σταθμό της Κατερίνης και «ερρίφθη προ διερχόμενης αμαξοστοιχίας» με συνέπεια το θάνατό του. Ο λόγος που αναλύει την πράξη του 54χρονου άντρα-όπως προκύπτει από τις καταθέσεις των εφτά ενήλικων παιδιών του, απόντα στις εργασίες τους την ώρα του συμβάντος- είναι ότι είχε προσβληθεί «προφανώς υπό μανίας καταδιώξεως», μιας και ζητούσε επίμονα από τη σύζυγό του την πώληση της «μικράς κτηματικής περιουσίας» για να φύγουν, αφού φοβόταν τη δολοφονία του και έτσι σε στιγμή «μανιακού παροξυσμού» δολοφόνησε τη σύζυγό του και κατόπιν αυτοκτόνησε.⁷⁷ Η ψυχική διαταραχή που καταλογίστηκε στον άντρα, φαίνεται να είναι απόρροια της βιαιότητας της πράξης και της αποφασιστικότητας του αυτόχειρα. Και καθώς δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες για την αφερεγγυότητα των λεγομένων του 54χρονου άντρα, η πράξη του τον καθορίζει και η ψυχιατρική επιστήμη παρεμβαίνει για να τον αποσπάσει από το κοινωνικό σύνολο, υποσκάπτοντας και παραγράφοντας τα υπόλοιπα στοιχεία της προσωπικότητας και της κοινωνικής δράσης του.

Εξάλλου, από τη διεθνή βιβλιογραφία προκύπτει ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο φόνος – αυτοκτονία έρχεται ως επιστέγασμα προσωπικών κοινωνικών αποτυχιών, όπως η ανεργία, το χαμηλό εισόδημα, οι ανεκπλήρωτες αξίες και στοχεύσεις που το

⁷⁶ Καθημερινή, 20/5/1953, σ. 5.

⁷⁷ Καθημερινή, 26/5/1956, σ. 6

άτομο θέτει. Σε αυτό το συναισθηματικό περιβάλλον, η απόρριψη ή εγκατάλειψη μπορεί να λειτουργήσει ως επιβαρυντικός παράγοντας στον φόνο- αυτοκτονία.⁷⁸ Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση οι κοινωνικές έμφυλες ταυτότητες είναι που θρυμματίζονται και η συναισθηματική αποδιοργάνωση απορρέει από κοινωνικές διαπομπεύσεις, αποξένωση, υποβιβασμό και υποτίμηση. Η απόρριψη από κοντινό άνθρωπο –και δη τον ερωτικό σύντροφο ή τη σύζυγο- ωθεί σε μεγάλο βαθμό στις παραπάνω συμπεριφορές. Το ίδιο αναλυτικό υπόβαθρο συναντάμε και στην περίπτωση των αυτοκτονιών. Το πρόσθετο στοιχείο, είναι το ενοχικό συναίσθημα που ανασύρεται και προβάλλεται έπειτα από τη δολοφονία της συζύγου. Όπως έχει υποστηριχθεί από τη βιβλιογραφία, η αυτοκτονία ακολουθεί, εξαιτίας «αισθημάτων, ενοχής και του φόβου των συνεπειών που ακολουθούν τη δολοφονία».⁷⁹ Ο ποινικός κολασμός με όλους του συμπαρασύροντες συνειρμούς και η κοινωνική αποκήρυξη, συνιστούν επιπλέον λόγους που ωθούν τον δράστη στην αυτοκτονία. Επομένως, σημαντικές παράμετροι της ακολουθούμενης μετά από φόνο αυτοκτονίας, είναι δυνατό να αποβούν η κοινωνική αποδιοργάνωση και επιτίμηση, χωρίς ενδεχομένως κοινωνικά, προσωπικά ή συγγενικά στηρίγματα προς τον δράστη. καθώς και η ακολουθούμενη ποινική μεταχείριση. Στις περιπτώσεις δολοφονίας της γυναίκας και απόπειρας αυτοκτονίας του συζύγου, η τοπική κοινωνία και οι αρχές διαμορφώνουν και χαρακτηρίζουν τον άντρα ανάλογα με την ακρίβεια των ισχυρισμών του, που θεωρητικά τον ώθησαν στην πράξη. Ο 45χρονος καπνοπαραγωγός στην Κομοτηνή δολοφόνησε τη σύζυγό του, μητέρα τριών παιδιών, με κυνηγετική καραμπίνα, ενώ αυτή κοιμόταν και στη συνέχεια έστρεψε το όπλο και αυτοπυροβολήθηκε στο πρόσωπο, χωρίς να καταφέρει να πληγεί θανάσιμα. Μιας και στην πράξη του προέβη «άνευ αφορμής», χαρακτηρίστηκε εκ των υστέρων «σχιζοφρενής»⁸⁰

Από την άλλη, οι οικονομικές δυσχέρειες αποδιοργανώνουν τα πρότυπα αναπαραγωγής του νοικοκυριού. Έτσι και αλλιώς, όπως υποστηρίζεται από τη βιβλιογραφία, προστατευτικός παράγοντας για την αποτροπή αυτοκαταστροφικών

⁷⁸ Marieke Liem, «Homicide followed by suicide : A review», *Aggression and Violent Behavior*, τχ 15, 2010, σ.σ. 153-161 ` ειδικά, σ. 154.

⁷⁹ Sandra Flyn, *A mixed methods study of homicide followed by suicide*, ό.π., σ. 72.

⁸⁰ *Καθημερινή*, 14/9/1961, σ. 8.

συμπεριφορών παντρεμένων αποτελεί το υψηλότερο οικονομικό επίπεδο.⁸¹ Πράγματι, έχουν διαπιστωθεί έντονες διενέξεις, συγκρούσεις, επιθέσεις και αυτοκτονικές πρακτικές στο παντρεμένο ζευγάρι στο έδαφος οικονομικών δυσχερειών. Ο άντρας πιθανότατα υφίσταται έντονες κριτικές από τη γυναίκα για την ανικανότητα να ανταπεξέλθει στον ρόλο του⁸², να ανταποκριθεί στις ανάγκες που απορρέουν από την ταυτότητα ανδρισμού του, καθοριστικό σημείο της ανδρικής ταυτότητας. Σε αυτό το υπόβαθρο έχουν διαπιστωθεί και φόνοι-αυτοκτονίες. Ο 30χρονος πυροβόλησε με το πιστόλι του την 20χρονη σύζυγό του με την οποία βρισκόταν σε διάσταση και έπειτα αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει. Οι λόγοι που το ζευγάρι βρισκόταν σε διάσταση ήταν οι συνεχείς προστριβές που είχαν ανακύψει στο έδαφος έντονων οικονομικών δυσχερειών.⁸³ Εξίσου σημαντικά επομένως είναι τα πολιτισμικά συμφραζόμενα που ωθούν σε αυτοκτονικές πρακτικές και όχι μόνο οι υλικές συνθήκες διαβίωσης. Στην καθημερινότητα του λαϊκού νοικοκυριού, συναντάμε την έμφυλη αποτύπωση στο πρόσωπο του συζύγου, της ανικανότητας του να ανταπεξέλθει στις ανάγκες αναπαραγωγής του νοικοκυριού. Στο βάθος του παραπάνω συλλογισμού, ανιχνεύεται η πρόθεση της έμμεσης δικαίωσης της πολιτικής εξουσίας από τον «ιδιωτικό» βίο των λαϊκών στρωμάτων, από ατομικές βιογραφίες, από «ανίκανους» άντρες, αποστρέφοντας το βλέμμα από τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες που είναι συνυφασμένες με το καπιταλιστικό σύστημα.

Τα οικονομικά προβλήματα παρεισφρεύουν και σε οικογένειες με θεωρητικά ανώτερα εισοδηματικά κριτήρια. Ο δικηγόρος «εκ Βόλου» στη Θεσσαλονίκη αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα, εξαιτίας «ελλείψεως πελατείας» και αυτός ήταν ο κύριος λόγος για τις τακτικές διενέξεις με τη σύζυγό του. Όπως αναφέρεται στη δικογραφία που σχηματίστηκε σε βάρος του, στη διάρκεια μιας από τις συζυγικές συγκρούσεις επιτέθηκε στη σύζυγό του «δια ξυριστικής λεπίδος» και κατόπιν με την ίδια λεπίδα «έκοψε την καρωτίδα του». Η γυναίκα «περιέργως» υπέβαλε μήνυση για ανθρωποκτονία από πρόθεση, ενώ ο σύζυγος βρισκόταν σοβαρότατα τραυματισμένος

⁸¹ Sandra Flynn, *A mixed methods study of homicide followed by suicide*, ό.π., σ. 43.

⁸² «Άντρες να σου πετύχουν..να ξενοπλένουμε για να τους ταΐζουμε» διαμαρτύρονταν οι γυναίκες των άνεργων λαϊκών στρωμάτων στην κοινωνική τοιχογραφία και ηθογραφία, κινηματογραφική ταινία του Αλέκου Αλεξανδράκη «Συνοικία το όνειρο», 1961.

⁸³ Αυγή, 2/11/1965, σ. 7.

και φρουρούμενος στο νοσοκομείο, μιας και ασκήθηκε δίωξη σε βάρος του.⁸⁴ Από το ύψος της είδησης προκύπτει η διαφωνία για τις νομικές διαδικασίες που κίνησε η σύζυγος, αντικατοπτρίζοντας ως ένα βαθμό τους έμφυλους ρόλους της οικογένειας και υπονοώντας ότι οι διενέξεις θα ήταν προτιμότερο να μη βγαίνουν από το στενό οικογενειακό περιβάλλον, να μη δημοσιοποιούνται.

Στο έδαφος οικονομικής δυσανεξίας ανακύπτει και η συμπεριφορά του 50χρονου εμπόρου υφασμάτων στον Πύργο, έγγαμου και πατέρα τεσσάρων παιδιών, ο οποίος αντιμετώπιζε έντονα οικονομικά προβλήματα, αφού χρωστούσε μεγάλα χρηματικά ποσά σε διάφορους προμηθευτές του, με συνέπεια να χρεοκοπήσει. Το «οικονομικό αδιέξοδο» στο οποίο είχε περιέλθει, είχε αναστατώσει τον ίδιο, αλλά και τις ενδοοικογενειακές σχέσεις, κυρίως με τη σύζυγό του, με την οποία είχε τακτικούς και έντονους διαξιφισμούς. Μία μέρα του καλοκαιριού του 1953 αποφάσισε να συνοδεύσει δύο από τα άρρενα παιδιά του, ηλικίας έξι και οκτώ ετών, στη θάλασσα, «παρά τις αντιρρήσεις της συζύγου του». Εκεί, αποφάσισε να πνιγούν και οι τρεις μαζί. Η αιτιολόγηση που προβλήθηκε για την πράξη ήταν η «εκδίκηση» προς τη σύζυγό του, η οποία δεν δεχόταν να «πωλήσουν το ήμισυ της οικίας των» για να πληρώσει μέρος των υπέρογκων χρεών του, τα οποία ανέρχονταν σε «πολλά εκατομμύρια δραχμών».⁸⁵

Σε συναφές πλαίσιο, «οικογενειακή τραγωδία» σημειώθηκε και σε χωριό της Καστοριάς, όταν ο 30χρονος ποιμένας σκότωσε κατόπιν πάλης την 26χρονη έγκυο σύζυγό του. Σε αυτή την περίπτωση ο φόνος προήλθε κατόπιν συνεχών διενέξεων για ζηλοτυπία και κατηγορία προς τη σύζυγο ότι το παιδί «δεν είναι δικό του», μέγιστη προσβολή για τον ανδρισμό του όπως την είχε δομήσει. Στην είδηση διακρίνουμε την αμφιβολία της προμελέτης, καθώς «μάλλον καταληφθείς υπό τύψεων και μεταμεληθείς», έλαβε την απόφαση να απαγχονιστεί.⁸⁶ Βασικό σημείο της αποτίμησης της πράξης του συζύγου εξαιτίας ζηλοτυπίας, αφορούσαν στην πραγματικότητα των αιτίων που προέβαλλε. Αστήρικτη θεωρήθηκε και η ζηλοτυπία του 51χρονου άντρα, ο οποίος στα 1962, στην Κατερίνη, επιτέθηκε στην 36χρονη

⁸⁴ *Απογευματινή*, 20/5/1954, σ. 6.

⁸⁵ *Καθημερινή*, 29-30/7/1953, σ. 6.

⁸⁶ *Καθημερινή*, 5/5/1957, σ. 6.

σύζυγό του και της κατάφερε «αλλεπάλληλα πλήγματα δια πελέκεως κατά της κεφαλής», έχοντας υποψίες ότι τον απατά. Κατόπιν ο 51χρονος άντρας κατέφυγε σε δασώδη περιοχή, όπου όταν τον βρήκαν οι χωροφύλακες που τον καταδίωκαν είχε αποπειραθεί ανεπιτυχώς να αυτοκτονήσει. Οι ανακρίσεις «απέδειξαν» το αστήρικτο της κατηγορίας και ο δράστης χαρακτηρίστηκε «ψυχοπαθής». Ένα επιπλέον επιχείρημα για την ψυχική αποδιοργάνωση του αυτόχειρα-ίσως σημαντικότερο από τις «αναληθείς» υποψίες του- ήταν ότι στο σημείο όπου βρέθηκε αναισθητός από την απόπειρα αυτοκτονίας, βρέθηκαν «κατατεμαχισμένα» χαρτονομίσματα 25.000 δραχμών.⁸⁷ Μία πράξη, που ενέχει πολλαπλούς συμβολισμούς για τις οικογενειακές διενέξεις και την ψυχική ανισορροπία, αλλά υπονοεί και τους λόγους της συζυγικής σύγκρουσης.

Σε αντιπαράθεση με τα παραπάνω, σε σπάνιες περιπτώσεις, έχουν εντοπιστεί και γυναικείες συζυγικές δολοφονίες, αναδεικνύοντας ότι-έστω μειονοτικά- ξεφεύγουν ότι έμφυλες «ιδιότητες» του υποκειμένου είναι εύκαμπτες και δυναμικές. Το κακουργιοδικείο Θεσσαλονίκης καταδίκασε σε φυλάκιση μία 48χρονη, διότι το δικαστήριο έκρινε ότι ήταν συνεργός στον φόνο του συζύγου της 52χρονης αδερφής της, η οποία είχε δηλητηριάσει τον σύζυγό της με παραθείο και κατόπιν επειδή «τη βασάνιζαν οι τύψεις» αυτοκτόνησε με τον ίδιο τρόπο. Αν και η καταδικασθείσα ομολόγησε ότι βοήθησε να «τεμαχίσουν» και έθαψαν τα μέλη σε αγρόκτημα, αρνήθηκε ότι συμμετείχε στη δολοφονία του γαμπρού της, του οποίου ήταν «ερωμένη».⁸⁸ Στην παραπάνω περίπτωση αναδεικνύονται η ρευστότητα και η έμφυλη μετατόπιση του υποκειμένου της δολοφονίας του συζύγου και αυτοκτονίας κατόπιν. Το ενοχικό συναίσθημα και ο φόβος της τιμωρίας εντοπίζεται και στα δύο φύλα.

Εξάλλου, οι γυναίκες κυρίως φονεύουν τα παιδιά τους και κατόπιν αυτοκτονούν. Βασικοί λόγοι είναι οι «οικογενειακοί», δηλαδή διαταραγμένες σχέσεις με τον σύζυγο. Με το «ανήλικο τέκνο» πνίγηκε σε ποτάμι μία χωρική στο νομό Ιωαννίνων «δια λόγους οικογενειακούς». Μάλιστα, ο σύζυγός της συλλήφθηκε ως «ηθικός

⁸⁷ Αυτό μάλιστα αναφέρεται ήδη από τον τίτλο του άρθρου, υποδηλώνοντας την αξία του χρήματος. Για το παραπάνω συμβάν Καθημερινή, 27/7/1962, σ. 6 και 28/7/1962, σ. 6.

⁸⁸ Αυγή, 20/5/1965, σ. 6.

αυτουργός».⁸⁹ Στα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η οικογένεια αποδίδονται και «οικογενειακά δράματα» που συμβαίνουν στο εξωτερικό και αφορούν γυναίκες. Τα Χριστούγεννα του 1962 μια είδηση από τη Ρουέν της Γαλλίας εμπίπτει σε αυτό το πλαίσιο. Μία γυναίκα βρέθηκε αιμόφυρτη «με μαχαιρωμένο το λαιμό» με τον ίδιο «σουγιά», που πρωτότερα είχε σκοτώσει τα δυο ανήλικα παιδιά τους. Όπως πληροφορούμαστε από τη δημοσιογραφική αφήγηση, η «άτυχη» γυναίκα είχε στο παρελθόν νοσηλευτεί σε «ψυχιατρείο» λόγω «νευρικής καταθλίψεως» έπειτα από απόπειρα αυτοκτονίας που είχε πράξει, εξαιτίας των «οικονομικών δυσκολιών» που αντιμετώπιζε το ζεύγος στη συντήρηση της οικογένειας. όταν πήρε εξιτήριο η ψυχική της κατάπτωση φαινόταν να είχε αποκατασταθεί, μέχρι που λίγες ημέρες πριν προβεί στην παιδοκτονία η «υγεία της μεταβλήθη αποτόμως», χωρίς οι ψυχίατροι να επιβάλλουν αναγκαστική νοσηλεία, διότι δε θεωρούσαν ότι είναι επικίνδυνη αρχικά για τον εαυτό της και κυρίως για τους άλλους. Παρόλο που η γυναίκα ετοιμάζε τα δώρα για τις γιορτές, αποφάσισε να σκοτώσει τα παιδιά της – στα οποία ήταν «εξαιρετικά αφοσιωμένη» σύμφωνα με μαρτυρίες περιοίκων- και κατόπιν να αυτοκτονήσει.⁹⁰ Οι κοινωνικές συνθήκες λοιπόν, επιδρούν σαφέστατα στην πράξη της μητέρας. Από κοινωνιολογική σκοπιά, ο φόνος των παιδιών από τη μητέρα και η κατοπινή αυτοκτονία της μπορεί να ειπωθεί ως κοινωνική κριτική με πολλαπλούς αποδέκτες.⁹¹

Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις οι διενέξεις του συζυγικού ζεύγους, καταλήγουν σε επίθεση της μητέρας στο παιδί ως «εκδίκηση» προς τον σύζυγο για τη συμπεριφορά του. Σε αυτό το πλαίσιο εμπίπτει η απόπειρα της 25χρονης στην Πάτρα, η οποία-κατόπιν έντονης διένεξης και ξυλοδαρμού της από τον 25χρονο σύζυγο της –

⁸⁹ *Αθηναϊκή*, 12/4/1954, σ. 8, *Απογευματινή*, 12/4/1954, σ. 8.

⁹⁰ *Καθημερινή*, 30/12/1962, σ. 7. Λίγους μήνες μετά σε άλλη πόλη της Γαλλίας, παρόμοιο θέαμα αντίκρισε ένας άντρας όταν επέστρεψε από την εργασία του στη συζυγική εστία, αφού βρήκε αιμόφυρτη τη σύζυγό του και τις δύο κόρες του, ηλικίας δύο και τεσσάρων ετών. Όπως αποκαλύφθηκε από επιστολή της γυναίκας-και είχε εκλαϊκευμένα αποδοθεί στον τύπο- «ένιωθε απέραντη αηδία για τη ζωή» την οποία είχε κληροδοτήσει και στις δύο κόρες της και για το λόγο αυτό αποφάσισε να τις σκοτώσει και κατόπιν να αυτοκτονήσει *Καθημερινή*, 1/8/1963, σ. 5.

⁹¹ Halkias Alexandra, «Nationalism, lipstick and kitchen knives : Representations of power and society in the case of Vazirani», στο S. Shifrin (επιμ.), *Re-framing representations of women*, Ashgate Publishing, Hampshire, England 2008, σ.σ. 225-240.

αποπειράθηκε να «στραγγάλισει» το βρέφος της, αλλά μετά την παρέμβαση των γειτόνων αυτό διασώθηκε. Ο άντρας μετά από τη βίαια συμπεριφορά του είχε δηλώσει ότι πλέον την εγκαταλείπει. Η οικογένεια όντως διασπάστηκε-έστω για κάποιο απροσδιόριστο διάστημα- με το βρέφος να παραδίδεται στο βρεφοκομείο και τη γυναίκα σε κλινική-πιθανότατα νευρολογική- «προς θεραπείαν».⁹² Ο Resnick στα 1969 προσδιόρισε πέντε κατηγορίες φόνου παιδιών-αυτοκτονίας. Οι δύο που ταιριάζουν ως θεωρητικό σχήμα στις παραπάνω περιπτώσεις έχουν ως κίνητρα τον «αλτρουισμό», δηλαδή την πεποίθηση ότι έτσι απαλλάσσει τα παιδιά και τον εαυτό της από τα δεινά και παράλληλα η πράξη της εκλαμβάνεται ως εκδίκηση προς τον σύζυγο για τη συμπεριφορά του.⁹³ Ειδικά σε μία σύγχρονη έρευνα στις ΗΠΑ η συντριπτική πλειονότητα γυναικών που σκοτώνουν παιδιά και αυτοκτονούν είναι μητέρες.⁹⁴ Η αίσθηση ότι οφείλουν να τα προστατεύσουν από την αδυναμία συντήρησης στο έδαφος οικονομικών προβλημάτων, τις οδηγεί σε αυτή την κατάσταση. Επίσης, η αποδιοργάνωση που προκαλείται στην οικογένεια εξαιτίας της συμπεριφοράς του συζύγου, τις οδηγεί στην πράξη αυτή και ως άγρια τιμωρία απέναντί του. Βασικό σημείο που συνάγεται από τις παραπάνω περιπτώσεις είναι το βαθύ αίσθημα κτητικότητας της μητέρας για τα παιδιά, που χρησιμοποιούνται ως μέσο και η μητέρα ασκεί πάνω τους δικαίωμα ζωής και θανάτου.

Συνεπώς, τα οικονομικά προβλήματα επιφορώνουν στις οικογενειακές σχέσεις, προκαλούν συγκρούσεις, φόνους και αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Από ανάλογες αυτοκτονίες που παρουσιάστηκαν παραπάνω επιβεβαιώνεται με τον πιο ηχηρό τρόπο ότι το χρήμα «υπερβαίνει κατά πολύ τις οικονομικές λειτουργίες που του αποδίδονται». Μιας και είναι ουσιαστικά «κοινωνικό φαινόμενο» διέπεται από «συναισθήματα, πεποιθήσεις, ηθικές νόρμες, διενέξεις»⁹⁵, με μία ενδεχόμενη συμπεριφορά να συνιστά και η αυτοκτονία. Η κατοχή, η απώλεια, η αναζήτηση του χρήματος εμπλέκεται στον σχηματισμό ταυτοτήτων, αποτελεί υπόστρωμα για

⁹² Καθημερινή, 5/2/1957, σ. 5.

⁹³ J. E. Logan, S. Walsh, Nimeshkumar Patel, J. E. Hall, «Homicide- followed- by- suicide incidents involving child victims», *Am. J Health Behav.* , τχ 37(4), σ.σ. 531-542 ` ειδικά σ. 531.

⁹⁴ Ενώ ούτε οι μισοί πατέρες, ό.π. , σ. 536.

⁹⁵ Damien de Blic, Jeanne Lazarus, *Η κοινωνιολογία του χρήματος*, μετ. Ξανθίππη Τσελέντη, Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σ. 11.

οικογενειακές συγκρούσεις, διαβάλλει σχέσεις. Η οικογενειακή περιουσία έχει αποτελεί αίτιο οικογενειακών προστριβών, που ως συνέπεια μπορεί να έχουν και την αυτοκτονία.

7.3. Διενέξεις για την οικογενειακή περιουσία

Με αφορμή την οικογενειακή περιουσία, οικογένειες έχουν αποδιοργανωθεί, οικογενειακές σχέσεις έχουν διασπαστεί, αυτοκτονικές πρακτικές έχουν εκδηλωθεί. Βασικό αίτιο είναι οι διαφορετικές φιλοδοξίες διαμοιρασμού ή οικειοποίησης οικογενειακών περιουσιακών στοιχείων στα οποία αποβλέπουν τα μέλη της οικογένειας. «Οικογενειακή τραγωδία» εκτυλίχτηκε σε χωριό της Άρτας, όταν έπειτα από έντονο λεκτικό διαπληκτισμό με τον πατέρα του, ο οπλίτης ΤΕΑ έστρεψε το όπλο προς το μέρος του και αυτοκτόνησε. Η μητέρα, που προσπάθησε να τον αποτρέψει πυροβολήθηκε «εκ εκτυροσκοροτήσεως» και αυτή.⁹⁶ Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν αυτή η αφήγηση είναι πιστή στην πραγματικότητα, ωστόσο για αυτό που είμαστε βέβαιοι είναι ότι ο πατέρας διατήρησε το διαφιλονικούμενο αντικείμενο- τα κτήματά του- αν και έμεινε μόνος.

Οι «κτηματικές» διαφορές προκαλούσαν έντονες συγκρούσεις και ανάμεσα σε άλλους στενούς συγγενείς. Σε χωριό της Έδεσσας ο 51χρονος μικροπωλητής είχε καιρό διαφορές για κληρονομικά ζητήματα που αφορούσαν τα οικογενειακά κτήματα και μία ημέρα στα 1962 σε στιγμή έντονης λογομαχίας με τον αδερφό του, «εξεμάνη» και του επιτέθηκε με μαχαίρι και τον «έπληξε κατ' επανάληψιν εις τον λαιμόν και στο στήθος». Μόλις συνειδητοποίησε την πράξη του άρχισε με το ίδιο μαχαίρι να αυτοτραυματίζεται σε διάφορα μέρη του σώματός του.⁹⁷ Λίγες ημέρες αργότερα σε χωριό της Κρήτης ο 35χρονος αγρότης τραυμάτισε θανάσιμα με μαχαίρι την 55χρονη πεθερά του και κατόπιν με το ίδιο μαχαίρι αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει «αποκόψας τον λαιμόν του». Και σε αυτή την περίπτωση οι λόγοι που προβλήθηκαν

⁹⁶ Καθημερινή, 29/7/1958, σ. 6.

⁹⁷ Καθημερινή, 26/6/1962, σ. 8.

ήταν οι «κτηματικές διαφορές».⁹⁸ Στις περιπτώσεις αυτές οι αυτοτραυματισμοί απαντούν στις ψυχολογικές, κοινωνικές και ποινικές συνέπειες της πράξης του ατόμου.

Συναφώς, σε χωριό της Αχαΐας η διαμάχη μεταξύ αδερφών «δια κτηματικής διαφοράς» δεν είχε το «αίσιο» σχετικά τέλος της προηγούμενης αναφοράς. Συγκεκριμένα, στα 1960 ο 35χρονος «νευρασθενής» χωρικός κατά τη διάρκεια έντονου διαπληκτισμού με τον αδερφό του για την οικογενειακή περιουσία και «υπό το κράτος νευρικής υπερδιεγέρσεως» στην οποία τελούσε, πυροβόλησε με το περίστροφο το οποίο έφερε μαζί του τρεις φορές εναντίον του 28χρονου αδερφού του, ο οποίος «έμεινε άπνους». Στη συνέχεια ο δράστης εξαφανίστηκε σε δασώδη περιοχή, όπου οι χωροφύλακες που τον καταδίωκαν, τον εντόπισαν νεκρό στο βάθος χαράδρας, αφού είχε αυτοτραυματιστεί στον κρόταφο με το ίδιο περίστροφο.⁹⁹ Οι αναφορές στην ψυχική αποδιοργάνωση του 35χρονου άντρα υποδηλώνουν το στιγμιαίο της πράξης του, που δεν «ορίζει» τον εαυτό του. Ωστόσο, η έννοια και η «αξία» της ιδιοκτησίας και του χρήματος είναι αυτή που «πρόσκαιρα» θολώνει το μυαλό. Ο χαρακτηρισμός «νευρασθενής» δε φαίνεται να είναι μόνιμος, αφού ακολουθεί ως χαρακτηρισμός την αποτρόπαια κοινωνικά πράξη. Συνεπώς, η «στιγμιαία» αντίδρασή του σε ένα κοινωνικό φαινόμενο, σε μια κοινωνική αξία- ήταν αυτή που όπλισαν το χέρι του. Η παραπάνω περίπτωση αναδεικνύει για άλλη μια φορά ότι η αυτοκτονία ανάγεται καθοριστικά σε κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, ενδεχομένως περισσότερο από την οποιαδήποτε ψυχιατρική παρέκκλιση.

Το αίσθημα της ιδιοκτησίας εμπλέκεται στις οικογενειακές σχέσεις, λοιπόν. Όταν τα νεαρά μέλη της οικογένειας επρόκειτο να δημιουργήσουν δική τους οικογένεια, οι διενέξεις γύρω από την περιουσία είχαν ιδιαίτερη ένταση. Στη Θεσσαλονίκη βρέθηκε ένας άντρας απαγχονισμένος, ο οποίος διέμενε με την εδώ και τρία χρόνια σύζυγό του στην πατρική εστία, η οποία όμως τον εγκατέλειψε, αφού δεν είχε ξεκαθαρίσει περιουσιακά ζητήματα με τον πατέρα του, όπως της είχε υποσχεθεί. Τότε ο άντρας, που διεκδικούσε μέρος των κτημάτων έτσι ώστε να ανεξαρτητοποιηθεί οικονομικά και να εκπληρώσει το συζυγικό του ρόλο, άφησε σημείωμα στο οποίο εύχεται «ας

⁹⁸ Καθημερινή, 3/7/1962, σ. 8.

⁹⁹ Καθημερινή, 29/6/1960, σ. 8.

χαίρωνται οι γονείς μου τας περιουσίας των».¹⁰⁰ Ξεκάθαρα δηλαδή υποδεικνύει ενόχους. Ο νεαρός άντρας βρέθηκε συντετριμμένος, αφού βρισκόταν στο μέσο της έντονης σύγκρουσης ανάμεσα σε κοινωνικούς ρόλους και επιταγές της πατρικής οικογένειας και στην προοπτική της κοινής ζωής με τη γυναίκα που είχε συνάψει γάμο. Σημαντική παράμετρος της παραπάνω αυτοκτονίας ήταν τα πλήγματα που δέχθηκε στην ανδρική του ταυτότητα και η υποβάθμιση της προσωπικότητάς του.

7.3.1. Για τον «οικίσκον» και όχι μόνο

Κλείνοντας, θα αναφερθώ σε μία αυτοκτονία, η οποία, αν και έχει αφορμή διένεξη για την πενιχρή οικογενειακή περιουσία, συμπυκνώνει και αποτυπώνει τις πολλαπλές κοινωνικές διαστάσεις και πολιτισμικές αντιλήψεις σχετικά με την αυτοκτονία. Πρόκειται για την αυτοκτονία της 21χρονης μοδίστρας που έλαβε μεγάλη δημοσιότητα στα 1950 -αντικατοπτρίζοντας την εισβολή στον δημόσιο λόγο γυναικών αφανών μέχρι τότε- η οποία έπεσε στα λατομεία της Νέας Ελβετίας από ύψος 70 μέτρων στον γκρεμό. Η 21χρονη άφησε τέσσερις επιστολές, εκ των οποίων η μία αφορούσε επεξηγήσεις του διαβήματός της προς το κοινό, μέσω των αστυνομικών συντακτών των εφημερίδων. Η Πηνελόπη διατηρούσε ερωτικό δεσμό με τον 25ετή τορναδόρο και προγραμματίζαν τον γάμο τους, με την προϋπόθεση να τους δώσει ο πατέρας της προίκα τον «οικίσκον» του. Όμως, ο πατέρας τους δήλωσε ότι τον οικίσκον θα άφηνε εις την Πηνελόπην μετά τον θάνατόν του, αλλά ο μνηστήρας της θεώρησε πλέον «διαλυθέντα τον αρραβώνα». Το ζήτημα της προίκας υπήρξε σημαντικός λόγος διάλυσης του αρραβώνα. Το παραπάνω συμβάν για τα λαϊκά στρώματα υποδηλώνει ότι κι ένα μικρό σπίτι ήταν σημαντικό περιουσιακό στοιχείο, στο οποίο βασίζονταν για να δημιουργήσουν τη δική τους οικογένεια. Τη νύχτα που αποφάσισε να αυτοκτονήσει η νεαρή γυναίκα, είχε προηγουμένως έναν ακόμη διαπληκτισμό με τον πατέρα της. Στο εκτενές σημείωμα –«προς το κοινό»- που άφησε αναφέρει :

«Φεύγω από τη ζωή και λυπάμαι γιατί δεν την έζησα όπως θα έπρεπε. Δεν θέλω κανείς να λυπάται για μένα και για τον άδικο χαμό μου, γιατί είναι στα αλήθεια άδικο

¹⁰⁰ Καθημερινή, 30/5/1954, σ. 8.

μια κοπέλα στα 21 χρόνια της ζωής της να φεύγει από τον κόσμο τόσο νέα. Είναι δεύτερα φορά που απεφάσισα τον θάνατό μου, απόδειξη ότι δεν με φοβίζει καθόλου. Την πρώτη φορά ήμουνα παιδί 15 ετών χωρίς καμία κακία στην καρδιά μου όταν αποφάσισα να πεθάνω. Έπεσα από τα νταμάρια του Βύρωνος, μα ο θεός δεν με θέλησε κοντά του. Δεν σκοτώθηκα μα δεν μετάνιωσα ποτέ για την απόφαση που είχα πάρει. *Και είθε την ημέρα την σημερινή να ησυχάσω από τα βάσανα που περνώ κάθε μέρα.* Το ξέρω ότι ο κόσμος είπε ότι ήθελε γιατί δεν ήξερε την αλήθεια. Αυτό όμως δεν με στενοχώρησε καθόλου. Αρκεί που είχα τη συνείδησή μου αναπαυμένη γιατί δεν είχα κάνει κακό σε κανένα. Ήθελα απλώς να πεθάνω. Γι αυτό και δεν μπορούσε κανένας να με εμποδίσει. Είχα κι εγώ τις δικές μου σκέψεις στο μυαλό μου. *Δεν φαντάζομαι ο κόσμος για μένα να το χαρακτηρίσει αυτό που κάνω δειλία, όπως λέει συνήθως για τους ανθρώπους που αυτοκτονούν. Όχι δεν είναι δειλία όταν κανείς αντικρίζει τον θάνατο με όλο το θάρρος και δεν τον φοβίζεται η σκέψη ότι πεθαίνει.* Εγώ τουλάχιστον πεθαίνω και είμαι πολύ ευχαριστημένη για αυτό που κάνω. Έτσι θα βγει ο πατέρας μου από την σκοτούρα την δική μου. Μιας και του είμαι βάρος ασήκωτο όπως μου έχει πη επανειλημμένως. Μόνο μία χάρη ζητώ και τελευταία. Να μην νοιασθεί κανείς για τον χαμό μου. Όπου πέσει το σώμα μου εκεί θέλω να μείνει. Ας μου ρίξουν λίγο χώμα και αυτό να είναι η κηδεία μου. Ούτε έξοδα ούτε τίποτε και ούτε να πενθήσει για μένα κανείς γιατί δεν μου αξίζει τέτοια τιμή. *Και ούτε να πιστέψει κανείς τι θα πούνε οι δικοί μου. Θέλω το μυστήριο του θανάτου μου να μείνει για όλους άλυτο».*¹⁰¹

Κύριο σημείο του σημειώματος κρίνεται η αποστροφή στον κοινωνικό «μύθο», που ταύτιζε την αυτοκτονία με τη δειλία, τη δραπετεύση, τη διαφυγή, την «εύκολη λύση».¹⁰² Άλλωστε, η υπερνίκηση του ενστίκτου της ζωής θεωρείται δύσκολη υπόθεση και αποτελεί έναν από τους κυριότερους αιτιολογικούς παράγοντες που κατατάσσουν στον χώρο της ψυχικής ανισορροπίας και της ψυχιατρικής διαταραχής.

¹⁰¹ Καθημερινή, 17/6/1950, σ. 3. Τα πλάγια γράμματα συνιστούν υπογραμμίσεις δικές μου.

¹⁰² Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι από διάφορες πλευρές έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η αυτοκτονία απαιτεί θάρρος, προετοιμασία και γενναιότητα για την υπέρβαση του ενστίκτου της επιβίωσης. Οι αναφορές για τη δειλία έγκεινται κυρίως στην πεποίθηση ότι αποτελεί δραπετεύση από τους εγκλωβισμούς που συνυπάρχουν στο άτομο, το οποίο «παρατείνεται» με την αυτοκτονία του, δίχως να δώσει τη μάχη για την επίλυση των όποιων οριακών καταστάσεων και δυσχερειών του έχουν παρουσιαστεί, Thomas Joiner, *Myths about Suicide*, ό.π., σ.σ. 13-29.

Ακόμη, σημαντικό στοιχείο του σημειώματος συνιστά η άποψη της νεαρής γυναίκας ότι οι λόγοι της αυτοκτονίας συνιστούν επινοήσεις. Άλλωστε, ο «λόγος» του αυτόχειρα που εκδηλώνεται με την κοινωνική πρακτική του - ανεξάρτητα αν αφήνει ή όχι σημείωμα- και οι ερμηνείες που αποδίδονται για τον θάνατό του –«παράγοντας σημασίες και νοσηματοδοτώντας εμπειρίες»- «επιχωριάζουν»¹⁰³ και αναδύουν το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Στο σημείωμα αυτοκτονίας της Πηνελόπης, αναφέρεται και εκφράζεται ρητά ο εγκλωβισμός, που της προκάλεσαν τα «βάσανα» της ζωής, τα οποία ορίζει ως αιτίες που πυροδότησαν την απόφαση του εκούσιου θανάτου της. Αν και ποικίλλει το περιεχόμενο των δυσανεξιών του κοινωνικού βίου και οι αντιδράσεις του καθενός, τα «βάσανα» αντικατοπτρίζουν πολλαπλά επίπεδα και πεδία σχέσεων εξουσίας, που διατρέχουν το κοινωνικό σώμα στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Σε ότι αφορά στο «συναισθηματικό» καθεστώς της νεαρής γυναίκας που αυτοκτόνησε, διαβλέπουμε μία δόση ενοχικής αυτοκριτικής, εξιλέωσης, αναθέματος, προτροπής, παράκλησης, που εξειδικεύονται σε τρία ολιγόλογα αυτή τη φορά σημειώματα προς τον πατέρα, την αδερφή και ίσως τη μοναδική φίλη της. Η νεαρή μοδίστρα θεώρησε ότι υπαίτιος για τη μη εκπλήρωση του κοινωνικού προτύπου του γάμου ήταν ο πατέρας της, ο οποίος σε ένα κράτος που δεν ήταν κι ιδιαίτερα προσφιλές στα γηρατειά προφανώς ανησυχούσε μήπως μείνει μέχρι άστεγος, αν παραχωρούσε το σπίτι του. Τον κατακρίνει για τη στάση του, απέναντί του, παρά τις δικές του αγωνίες και φόβους, απολήγοντας σε ένα εκβιαστικό δίλημμα. Φαντάζει δηλαδή, κάπως εγωιστική η πράξη της. Ωστόσο, ο πατέρας αναχαίτισε τη δημιουργία της δικής της οικογένειας και την προοπτικής της ζωής εντός των προτύπων που συγκροτούσαν τις έμφυλες κοινωνικές ταυτότητες, πιθανό για πολλαπλούς λόγους πέρα από τον μικρό «οικίσκο», βασίζοντας τη συμπεριφορά του στις οικογενειακές ιεραρχικά διαρθρωμένες έμφυλες σχέσεις. Στο τηλεγραφικό σε σχέση με το προηγούμενο σημείωμα αυτοκτονίας που άφησε η Πηνελόπη, απολήγει ότι αυτός δε θα λυπηθεί για τον χαμό της, αφού την κατηγορούσε ότι «ζει εις βάρος του». Μάλιστα, προτρέπει και την αδερφή της να απαλλαγεί από το σπίτι του πατέρα της, μήπως και «βρει

¹⁰³ Νίκος Κοταρίδης (εισαγ.-επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο τραγούδι*, ό.π., σ. 10. Προφανώς, ο Νίκος Κοταρίδης αναφέρεται σε εντελώς διαφορετικό ιστορικό περιβάλλον και πολιτισμικό τοπίο, αλλά αναλογίες ανακύπτουν στο θεωρητικό επίπεδο ανάλυσης του λόγου του αυτόχειρα και του αντίκτυπου που έχει η αυτοκτονία του.

ησυχία». Το ανάθεμα προς τον πατέρα της ως κύριο υπαίτιο του αφανισμού της, επισύρει πολλαπλούς συνειρμούς για τα νοήματα που συνέχουν τις οικογενειακές σχέσεις και τα πολλαπλά σημεία προστριβών και ενδοοικογενειακών συγκρούσεων, που μία ενδεχόμενη αντίδραση συνιστά και η αυτοκτονία. Άλλωστε, το συναίσθημα οριοθετείται, αναφέρεται σε και αντλεί από κοινωνικές διεργασίες, σχέσεις και ταυτότητες. Συνεπώς, τα «συναισθήματα» που ωθούν σε αυτοκτονικές συμπεριφορές δεν αποτελούν ατομική παρέκκλιση, αλλά αλληλεπιδρούν με το κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου εκδηλώνονται.

Η παραπάνω αυτοκτονία ανασυσταίνεται σε πολλαπλά κοινωνικά συμφραζόμενα και ερμηνεύεται με πολλαπλά λογοθετικά επεξηγηματικά σχήματα. Όπως και σε κάθε άλλη αυτοκτονία που παρουσιάστηκε στην παραπάνω μελέτη, τα κοινωνικά υποκείμενα που επέλεξαν τον θάνατο δεν μπορούν να ομαδοποιηθούν σωρηδόν, όπως και να ενταχθούν αυτόματα στον χώρο της ψυχοπαθολογίας, αφού τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του αυτόχειρα, οι εμπειρίες του, οι αντιδράσεις του στο κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο, διαφέρουν. Παραστατικά και ρηξικέλευθα με την αυτοκτονία του αντικατοπτρίζονται συναισθήματα, εγκλωβισμοί, αντιστάσεις και κοινωνικά στιγμιότυπα της μετεμφυλιακής Ελλάδας.

Επίλογος

Αν και έχει υποστηριχθεί από πολλές πλευρές ότι η αυτοκτονία εμπίπτει σε πολυεπίπεδη ανάλυση και έχει γίνει αντικείμενο πολλαπλών επιστημονικών πειθαρχιών, ο ψυχιατρικός λόγος ανάγεται ως ο κυρίαρχος στην εξήγηση του φαινομένου της αυτοκτονίας, τη διαχείριση του αυτόχειρα, την αποτροπή της αυτοκτονίας ` η αυτοκτονία λογίζεται συνηθέστερα, ως πρόβλημα δημόσιας υγείας και κοινωνικής παθολογίας. Η ψυχιατρική ανάλυση της αυτοκτονίας έχει πολλά σημεία άξια αναφοράς και διερεύνησης, έστω και αν προκύπτουν κυρίως από την κλινική παρατήρηση, όπου και ειδικές είναι οι συνθήκες και εξαιρούνται πολλές περιπτώσεις ατόμων που επέλεξαν τον εκούσιο θάνατο, διαφεύγοντας ή μη έχοντας καμία επαφή με την ψυχιατρική διαχείριση της αυτοκτονικής συμπεριφοράς. Το βασικό ζήτημα του ψυχιατρικού λόγου έγκειται στα συμπεράσματα και τον τρόπο που τα επιβάλλει ως τα μοναδικά ορθά και στο γεγονός ότι έχει καταστεί κομβικό σημείο της νεωτερικής εξουσίας. Συνάμα, η ψυχιατρική ανάλυση, υποβαθμίζοντας άλλα στοιχεία του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος, απαξιώνει τον αυτόχειρα και αποπολιτικοποιεί την πράξη του, αφού τη χαρακτηρίζει -οριακά μονοδιάστατα- ως ψυχιατρική παρέκκλιση, ως ατομική περίπτωση και αναλύει την αυτοκτονία, ανιστορικά και ότι ισχύουν τα ίδια δεδομένα σε όλες τις κοινωνίες και εποχές. Επομένως, αποπέμπει το όποιο κοινωνικό μήνυμα επιθυμούσε ο αυτόχειρας να εκφράσει με την αυτοκτονία του και διοχετεύει σε πολιτικά ακίνδυνα κανάλια τον όποιο κοινωνικό αντίκτυπο έχει η πράξη του.

Κατά αντιδιαστολή, στην παρούσα διατριβή, οι λόγοι για τις αυτοκτονίες συμπλέκονται και αναφέρονται στο κοινωνικό πλαίσιο, διαβάλλοντας την εδραιωμένη πεποίθηση ότι η αυτοκτονία είναι σύμπτωμα «ψυχοπαθολογίας» και ότι ο αυτοκτόνος είναι αυτονόητα προορισμένος να ενταχθεί στον χώρο της ψυχικής ανισορροπίας. Από κοινωνιολογική και ιστοριογραφική σκοπιά, στο πλαίσιο της οποίας εντάσσεται η παρούσα διατριβή, η εμβάθυνση στις κοινωνικές αντιλήψεις, σχέσεις και ταυτότητες, στα νοήματα που συνέχουν τις κοινωνικές πρακτικές στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο, συνιστούν σημαντικούς-αν όχι καθοριστικούς- παράγοντες στη μελέτη και την ανάδυση πτυχών που επεξηγούν το «απονενοήμενο», αλλά διάβημα του κοινωνικού υποκειμένου. Η αυτοκτονία συνιστά «λόγο» και κοινωνική πρακτική των ανθρώπων της καθημερινότητας, αφού ανασύρει στην

επιφάνεια τις αγωνίες τους, τις κοινωνικές σχέσεις τους, τις επιθυμίες τους, τις απογοητεύσεις τους. Μέσα από την ανάλυση της αυτοκτονίας, ξεδιπλώνονται κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικά νοήματα, πολιτικές διαστάσεις και οικονομικοί παράμετροι, πειθαρχήσεις και αντιστάσεις στα πολλαπλά επίπεδα άσκησης και εκφοράς της εξουσίας.

Βασική πτυχή της παρούσας διατριβής λοιπόν, συνιστά η κοινωνική ατμόσφαιρα της αυτοκτονίας να αναδεικνύει ανάδειξη σημεία των κοινωνικών σχέσεων και του πολιτισμικού περιβάλλοντος του ατόχου στη δεδομένη ιστορική συγκυρία, το πολιτικό πλαίσιο, τα αδιέξοδα, του εγκλωβισμού και το κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένο συναισθηματικό καθεστώς που ώθησαν κοινωνικά υποκείμενα σε αυτοκτονικές πρακτικές. Παράλληλα, οι «λόγοι» της αυτοκτονίας συχνά συνιστούν επινοήσεις και σημασιοδοτήσεις που συνδιαλέγονται με ευρύτερα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Οι «λόγοι» για τις αυτοκτονίες είναι πολλαπλοί -συχνά συγκρουσιακοί και εξαρτώνται από το ποιος τους εκφέρει- και σε αρκετές περιπτώσεις, απέχουν παρασάγγας από το πραγματικό «αίτιο», το οποίο δεν είναι ποτέ μοναδικό και μονόπλευρα «ατομικό». Οι λόγοι που εκτυλίσσονται σχετικά με τις αυτοκτονίες, υπακούουν σε πολιτισμικές συμβάσεις, προδιαθέτουν σε κοινωνικές σχέσεις, κατασκευάζουν νοήματα, πολιτισμικές, πολιτικές και κοινωνικές ατενίσεις που προέρχονται, αναφέρονται και περιχαρακώνουν κοινωνικές συνθήκες των ζωντανών. Τελικά, οι λόγοι για τις αυτοκτονίες, απορρέουν και εμφυσούν λόγους για τη ζωή.

Επιπλέον, το αναλυτικό σχήμα των παραπάνω αυτοκτονιών, συντείνει στη θέση ότι οι κοινωνικές ταυτότητες είναι ρευστές, δυναμικές και ποτέ οριστικά κατασκευασμένες. Η αυτοκτονία ενισχύει το επιχείρημα ότι η συγκρότηση της ταυτότητας προκαλεί και εξελίσσεται με θεωρήσεις και αναθεωρήσεις, δομήσεις και αποδομήσεις. Συνάμα, η ανάλυση της αυτοκτονίας ανακαλεί και ανασύρει υποκειμενικότητες στο κοινωνικό τοπίο όπου δραστηριοποιούνται. Η αυτοκτονία συνιστά ρωγή και ρηξικέλευθη αντίδραση σε κωδικοποιημένες αντιλήψεις, νοηματοδοτικές κατασκευές που συνέχουν τις έμφυλα προσδιορισμένες κοινωνικές σχέσεις δύναμης και ανισότητας. Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα διατριβή, επιχειρήθηκε να αναλυθεί η έμφυλη διάσταση της αυτοκτονίας, τόσο στους λόγους που διατυπώνονται σχετικά με τις γυναικείες αυτοκτονικές συμπεριφορές, όσο και

στις δομήσεις και αποδομήσεις της γυναικείας ταυτότητας · τις κοινωνικές παρεμβολές που πυροδότησαν την αυτοκτονική πρακτική. Η ανάλυση των γυναικείων αυτοκτονικών πρακτικών, καθιστά προβληματική την πεποίθηση ότι η αυτοκτονία μοιάζει να αφορά κυρίως τους άνδρες και διαβάλλει τους λόγους που προβάλλονται ως αιτίες των γυναικείων αυτοκτονιών. Άλλωστε, έχει διαπιστωθεί ότι τα στατιστικά στοιχεία ταξινόμησης ενός θανάτου ως αυτοκτονία ενέχουν αμφισημίες και είναι υποτιμημένα, αφού υπακούουν σε πολιτισμικές συμβάσεις και κοινωνικά πρότυπα. Επιπλέον, μιας και η πρόθεση του θανάτου, είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί, οι απόπειρες αυτοκτονίας των νεαρών γυναικών, εμπίπτουν στην αυτοκτονική συμπεριφορά και αποτελούν κρίσιμο στοιχείο ανάλυσης, αφού αντανακλούν κοινωνικούς εγκλωβισμούς, τις συμφωνίες και τις ασυμφωνίες του υποκειμένου στο σύστημα της σεξουαλικότητας, πολιτικές διαχείρισης του έμφυλα προσδιορισμένου σώματος. Οι αυτοκτονικές πρακτικές των γυναικών συνιστούν ρωγμή και αντίδραση στην κατασκευή της γυναικείας σεξουαλικής ταυτότητας και αναδεικνύουν τα όρια της «ομαλής» εσωτερίκευσης των κανονιστικών προτύπων, που απορρέουν από το κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον. Ανοιχτό παραμένει το ερώτημα αν η παρατηρούμενη αυξανόμενη «φιλελευθεροποίηση» των έμφυλων σχέσεων, εξελίσσεται και πέρα από τα χρονικά όρια της έρευνας, ποια είναι τα βασικά της συστατικά και ποιες είναι οι επιπτώσεις και οι μεταβολές που επιφέρει στην αυτοκτονική συμπεριφορά των γυναικών, σε θεωρητικά πιο ανεκτά πολιτισμικά και πολιτικά περιβάλλοντα.

Εξάλλου, στις δύο δεκαετίες που καλύπτει η έρευνα, παρατηρείται μία ολοένα μεγαλύτερη τάση σύγκλισης με τα δυτικά πρότυπα · ένας ιδιότυπος εκσυγχρονισμός, παρά ή παράλληλα με το αυταρχικό πολιτικό περιβάλλον. Άλλωστε, οι διεργασίες που ζυμώνονται στην κοινωνία και οι μεταβολές στις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, δεν αντανακλώνται αυτόματα, αυτόνοτα και μονοσήμαντα και στην κεντρική πολιτική σκηνή. Οι εκσυγχρονιστικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, εμφίλοχωρούν και στη διαχείριση της αυτοκτονικής συμπεριφοράς. Η αυτοκτονία όλο και αποσυρόταν από τον δημόσιο λόγο και μετατέθηκε σε ειδικούς διαφόρων επιστημονικών και θεσμικών ιδιοτήτων. Από τα μέσα δεκαετίας του 1950, σταδιακά, οι ειδήσεις για τις αυτοκτονίες είναι ολοένα και μικρότερες, δίνοντας όλο και λιγότερα στοιχεία για τον αυτόχειρα, το κοινωνικό του περιβάλλον και τις

πολιτισμικές του αφετηρίες. Στα ανώτατα όρια της έρευνας δε, οι αναφορές σε αυτοκτονίες καθίστανται σπάνιες και εξαιρετικές. Η ανάθεση της αυτοκτονίας σε ειδικούς επιστήμονες και ειδικούς χώρους, αντικατοπτρίζει τις σύγχρονες τάσεις άσκησης της εξουσίας -που δειλά είχαν αρχίσει να ενστερνίζονται και να αναπαράγονται από διάφορα κοινωνικά στρώματα, ποικίλους πολιτισμικούς, πολιτικούς και θεσμικούς τόπους και φορείς- ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1960 και στην Ελλάδα. Μένει ανοιχτό το ερώτημα για την εξέλιξη αυτής της διαδικασίας πέρα από τα απώτατα χρονικά όρια της έρευνας και τις συνέπειες την αυτοκτονική συμπεριφορά.

Από την άλλη, μετατοπίσεις στο επίπεδο του λόγου σχετικά με τις αυτοκτονίες διαπιστώνουμε και από τις αντιμαχόμενες πλευρές του εμφυλίου, οι οποίες είχαν συχνά αποκλίνουσες -αλλά και απρόσμενα συγκλίνουσες- αποτιμήσεις της αυτοκτονίας. Στο σχήμα της Αριστεράς, η αυτοκτονία αρχικά πολιτικοποιείται, αφού θεωρεί ότι οι αυτοκτονίες εκπορεύονται από το καπιταλιστικό σύστημα και τις κοινωνικές ανισότητες που αυτό παράγει, καθώς και από το αυταρχικό πολιτικό πλαίσιο της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Στο υλιστικό σχήμα της Αριστεράς, οι περισσότερες αυτοκτονίες εκλαμβάνονται ως απόρροια οικονομικών δυσανεξιών και αδιεξόδων. Ωστόσο, η κατάληξη του παραπάνω συλλογισμού είναι ότι οι οικονομικοί και κοινωνικοί εγκλωβισμοί προκαλούν ψυχοπαθολογία που αντανακλάται στην αυτοκτονική πρακτική, η οποία έτσι και αλλιώς-και στο σχήμα ανάλυσης της Αριστεράς- ταυτίζεται με την ψυχική ανισορροπία. Από την άλλη, η Δεξιά, ατομικοποιεί το πρόβλημα, επιχειρεί να αποδομήσει την ηθική του αυτόχειρα και καταλήγει ότι η αυτοκτονία συμπίπτει με την ψυχιατρική παρέκκλιση. Το επιχείρημα που προβάλλει είναι ο πολύ μικρός αριθμός των ατόμων που αυτοκτόνησαν σε σχέση με τους ανθρώπους που αντιμετωπίζουν παρόμοιους κοινωνικούς εγκλωβισμούς. Συνεπώς, αν και οι δυο αντιμαχόμενες πλευρές του εμφυλίου εκκινούν από άλλη αφετηρία και προβάλλουν αντικρουόμενα επιχειρήματα σχετικά με την αυτοκτονία, εντούτοις η κοινωνική συνεπαγωγή με όλους τους συνειρμούς που αυτή επιφέρει - ότι η αυτοκτονία συνιστά σύμπτωμα ψυχοπαθολογίας δηλαδή - συνιστά σημείο συμφωνίας. Μένει ανοιχτό το ερώτημα αν υπάρχουν και άλλα σημεία σύγκλισης πολιτικών διακυβέρνησης των δύο αντιμαχόμενων πολιτικών στρατοπέδων του εμφυλίου, παρά το έντονα πολεμικό κλίμα που κυριαρχούσε στο πολιτικό προσκήνιο.

Ακόμα πιο αντικρουόμενες -αλλά και σταδιακά συγκλίνουσες- πολιτικές αποτιμήσεις της αυτοκτονίας, απαντώνται στους λόγους που διακλαδώνονται γύρω από τις αυτοκτονίες των πολιτικών κρατουμένων. Στην περίπτωση αυτή διαπιστώνονται αντεγκλήσεις και σε σχέση με το ίδιο το γεγονός, που επηρεάζονται από την ταυτότητα και τα συνεκτικά στοιχεία της ομάδας των πολιτικών κρατουμένων. Στα χρόνια του εμφυλίου, ανάλογα και με το επίπεδο πολιτικής στράτευσης και θέσης στην ιεραρχία του κόμματος, οι αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων, συνηθέστερα, αντιμετωπίζονταν από τους ίδιους τους πολιτικούς κρατούμενους ως έμμεση δολοφονία των διωκτικών αρχών, που πρόβαλλαν το επιχείρημα της αυτοκτονίας για να καλύψουν τη δολοφονία, συνήθως εξαιτίας των βασανιστηρίων. Από την Αριστερά, οι πολιτικοί κρατούμενοι αντιμετωπίζονταν ως μάρτυρες της αναμορφωτικής εξουσίας, οι οποίοι έπρεπε να υπομείνουν τις όποιες κακουχίες και να ατενίσουν με τόλμη το εκτελεστικό απόσπασμα αν χρειαστεί. Η αυτοκτονία θεωρούνταν πράξη δειλίας και κατακριτέα, που δε συμβάδιζε με τις πολιτικά και ηθικά χαρακτηριστικά του αγωνιστή. Ωστόσο, η βιαιότητα και οι μέθοδοι «ανάληψης» στους τόπους εξορίας και φυλακής, ο ασυνήθιστα μεγάλος αριθμός ατόμων που υφίσταντο τις τακτικές της αναμορφωτικής εξουσίας και η ήττα στο πεδίο των συγκρούσεων, οδήγησαν την Αριστερά -που πλέον διεκδικούσε νόμιμη κοινωνική και κοινοβουλευτική παρουσία- σε αναθεωρήσεις και πολιτική χρήση της αυτοκτονίας των πολιτικών κρατουμένων. Θεωρούσε ότι οι αυτοκτονίες των πολιτικών κρατουμένων ήταν βασικά απόρροια των συνθηκών που βίωναν, που κλόνιζαν την ψυχική υγεία τους, με συνέπεια να αυτοκτονήσουν, καταδεικνύοντας ως ένοχο το καθεστώς που προέκυψε μετά τον εμφύλιο · ασκούσαν πολιτική κριτική μέσω των αυτοκτονιών στην αντιδημοκρατική όπως την χαρακτήριζαν κυβέρνηση. Όπως και σε άλλες αυτοκτονίες, διαπιστώνουμε την πολιτική διάσταση και χρήση των αυτοκτονιών, ανάλογα με το πολιτικό περιβάλλον από το οποίο απορρέουν και στο οποίο εκτυλίσσονται. Στην παραπάνω ανάλυση, η πολιτική διάσταση των αυτοκτονιών έχει ένα όριο, αφού στο βάθος του συλλογισμού ο αυτόχειρας αποπέμπεται ως ψυχικά παρεκκλίνων από την κοινότητα και η πράξη του δε λογίζεται ότι εκπέμπει πολιτικό μήνυμα με πολλαπλούς αποδέκτες.

Εξάλλου, στις ερμηνείες για τις αυτοκτονίες πολιτικών κρατουμένων-όπως και στις άλλες αυτοκτονίες- εμφιλοχωρούν πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές αξίες,

συστατικά της έμφυλης ταυτότητας. Οι άκαμπτες και μονολιθικές εξηγήσεις της αυτοκτονίας συστέλλουν τη γνώση μας για το φαινόμενο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αυτοκτονίες ατόμων που πάσχουν από κάποια φυσική ασθένεια, η οποία θεωρείται αυτόνομη «δικαιολογημένη» αιτία αυτοκτονίας. Οι πολιτικές διαχείρισης της ασθένειας, το κοινωνικό περιβάλλον και οι οικονομικές παράμετροι του ασθενούς που προέβη σε αυτοκτονία συνιστούν εξίσου σημαντικούς παράγοντες για την επιλογή του. Η μονοδιάστατη ερμηνεία περιορίζει την ανάλυση του φαινομένου και υποβαθμίζει την όποια ενδεχόμενη αιχμηρή κριτική του αυτόχειρα. Αν και σε αρκετές αυτοκτονίες το αίτιο που προβάλλεται για την αυτοκτονία ενός ανθρώπου φαίνεται ιδιαίτερα πειστικό, η ανάλυση της αυτοκτονίας οφείλει να εμπλουτιστεί και πέρα από το προφανές, έτσι ώστε να προβούμε σε γόνιμες παρατηρήσεις και ενδεχομένως, σε αναθεωρήσεις.

Η αυτοκτονία λοιπόν, αναφέρεται στο κοινωνικό πλαίσιο, διαβάλλει πεποιθήσεις, περιβάλλεται από κοινωνικές αξίες, διατρέχει πολιτισμικές αντιλήψεις, αντικατοπτρίζει εικόνες, βιώματα και κοινωνικές πρακτικές της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Η αυτοκτονία αντιστέκεται και συμπλέει με κοινωνικές ταυτότητες, έμφυλους ρόλους, το σύστημα της σεξουαλικότητας, νοηματοδοτήσεις για την αυτοκτονία, πολιτισμικές συμβάσεις, κοινωνικά πρότυπα, αξίες και σχέσεις στην ιστορική τους ιδιαιτερότητα. Συνάμα, αντανακλά συναινέσεις και αντιθέσεις, αποδοχές και συγκρούσεις του κοινωνικού υποκειμένου κατά τη διαδικασία συγκρότησής του.

Πηγές

Αδημοσίευτες

Αρχείο ΕΔΑ , *Καταστάσεις νεκρών πολιτικών κρατουμένων, βιογραφικά νεκρών πολιτικών κρατουμένων*, κουτί 144 , ΑΣΚΙ.

Αρχείο ΕΔΑ, *Αρχείο Π.Ε.Ο.Π.Ε.Φ.*, κ. 146, ΑΣΚΙ.

Ληξιαρχείο Δήμου Πειραιά, *Βιβλία Θανάτων*, 1948-1967, επιλεγμένες χρονιές.

Τζάνειο Νοσοκομείο Πειραιά, *Γενικό Μητρώον Ασθενών Τζανείου, Βιβλίο Ασθενών*, 1960-1970.

Δημοσιευμένες

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή πληθυσμού 1951, τ.ΙΙΙ, Πίνακες οικονομικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού*, Εθνικό τυπογραφείο, Αθήνα 1958.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή πληθυσμού 1961, τ.ΙΙΙ, Απασχόλησις*, Αθήνα 1962.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1956*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1960.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1957*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1960.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1958*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1961.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1959*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1962.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1960*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1963.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1961*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1963.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1962*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1964.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1963*, Αθήνα 1965.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1964*, Αθήνα 1966.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1965*, Αθήνα 1967.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1966*, Αθήνα.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της φυσικής κινήσεως του πληθυσμού της Ελλάδος, έτους 1967*, Αθήνα 1969.

Εφημερίδες-Περιοδικά

Αθηναϊκή, 1954-1955

Αντιφουματική Ηχώ, 1952-1960

Απογευματινή, 1954

Αστυνομικά Χρονικά, 1953-1954

Αυγή, 1953-1955, 1960-1961, 1964-1967

Βήμα, 1949-1951, 1958, 1964

Δελτίο του ΔΣΕ, 1948

Δημοκρατικός, 1950

Δημοκρατική, 1951

Δημοκρατικός Στρατός, 1948 - 1949

Ελευθερία, 1949-1951, 1960-1961

Επιθεώρηση Τέχνης, 1962

Καθημερινή, 1948-1967

Μάχη, 1950

Νέοι Σκοποί, 1954

Ριζοσπάστης, 1947

Φωνή του Πειραιώς, 1949-1967

Ταινίες

Γαμπρός από το Λονδίνο, Γ. Δαλιανίδης, 1967

Εις το όνομα του πατρός, J. Sheridan, 1993

Η χαρτοπαίχτρα, Γ. Δαλιανίδης, 1965

Μακρυκωσταίοι και Κοντογιώργηδες, Α. Σακελλάριος, 1960

Μην είδατε τον Παναή, Ο. Λάσκος, 1962

Ο ατσίδα, Γ. Δαλιανίδης, 1962

Συνοικία το όνειρο, Α. Αλεξανδράκης, 1961

Στουρνάρα 288, Ν. Δημόπουλος, 1959

Της νύχτας τα καμώματα, Α. Σακελλάριος, 1957

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβδελά, Έφη, *Νέοι εν Κινδύνω : Επιτήρηση, Αναμόρφωση και Δικαιοσύνη Ανηλίκων Μετά τον Πόλεμο*, Πόλις, 2013.

Αβδελά, Έφη, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002.

Αλεξιάς, Γεώργιος, *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Αμπατζόγλου, Γρηγόρης, *Ψυχιατρική και Ιατρική*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991.

Αποστολόπουλος, Βασίλης, *Το χρονικό μιας εποποιίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998.

Ασημόπουλος, Χάρης, *Η Καθημερινή Ζωή στο Ψυχιατρείο. Μορφές ιδρυματισμού και ιδρυματικής κακοποίησης*, Καστανιώτης, Αθήνα 2009.

Badinter, Elisabeth, *XY Η ανδρική ταυτότητα*, μετ. Λίνα Σταματιάδη, Κάτοπτρο, Αθήνα 1994.

Βαρδινογιάννης, Βαρδής, Αρώνης, Παναγιώτης, *Οι μισοί στα σίδερα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1995.

Barret, Michel, McIntosh, Mary, *Η αντικοινωνική οικογένεια*, μετ. Δημήτρης Παντελίδης, Κάλβος, Αθήνα 1987.

Bataille, Georges, *Μελέτες για τον ερωτισμό*, μετ. Τασία Χατζή, Εντροπία, Αθήνα χ.χ.

Bataille, Georges, *Μαντάμ Εντουάρντα*, μετ. Δημήτρης Δημητριάδης, Άγρα, Αθήνα 1981.

Baudrillard, Jean, «Η συμβολική ανταλλαγή και ο θάνατος», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Περί θανάτου. Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, μετ. Κώστας Αθανασίου, νήσος, Αθήνα 2008, σ.σ. 99-129.

Bernstein, Basil, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μετ. Ιωσήφ Σολομών, Αλέξανδρεια, Αθήνα 1991.

Blic, de Damien, Lazarus, Jeanne, *Η κοινωνιολογία του χρήματος*, μετ. Ξανθίππη Τσελέντη, Πολύτροπον, Αθήνα 2008

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Εμπειρία της Φυλακής και της Εξορίας. Οι Πολιτικοί Κρατούμενοι στον Εμφύλιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, 2004.

Βόγλης, Πολυμέρης, «Ανάμεσα στην άρνηση και την αυτοάρνηση : πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα, 1945-1950» , στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο* , Αλεξάνδρεια , Αθήνα 2003, σ.σ. 87 -105.

Βόγλης, Πολυμέρης, Στρατής Μπουρνάζος «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα» , στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα* , τ. Δ2 , σ.σ. 51-81.

Βουλγαράκης, Ηλίας, *Αυτοκτονία και εκκλησιαστική ταφή*, Αρμός, Αθήνα 1992.

Bourdieu, Pierre, *Η ανδρική κυριαρχία*, επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, Αθήνα 1996.

Γαβριήλ, Ιωάννα, *Η αυτοκτονία στην Πελοπόννησο: επιδημιολογία, ψυχοπαθολογία, κοινωνικοί παράγοντες*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πάτρας, 1986.

Camus, Albert, *Ο μύθος του Σισύφου*, μετ. Νίκη Καρακίτσου-Ντουζέ, Μαρία Κασαμπάλου-Ρομπλέν, Καστανιώτης, Αθήνα 2007.

Chabrol, Henri, *Οι Τάσεις Αυτοκτονίας του Εφήβου*. , μετ. Αικατερίνη Τερζόγλου, Χατζηνικολή, Αθήνα 1987.

Γιαννόπουλος, Γιώργος, *Μακρόνησος. Μαρτυρίες ενός φοιτητή 1947-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001.

Γκριτζώνας, Κώστας, *Μαχητρίες του Δημοκρατικού Στρατού* , Φιλίστωρ , Αθήνα 2001.

Γονατίδης, Γιάννης, «Αυτόχειρες στην Ερμούπολη τον 19^ο αιώνα», *Μνήμων*, τχ. 36, 2017-2018.

Cooper, David, *Η γλώσσα της τρέλας*, μετ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, Ελεύθερος Τύπος, χ.χ.

Cooper, David, *Ο θάνατος της οικογένειας*, μετ. Χρύσα τσαμάδου, Καστανιώτης, Αθήνα 1988.

Δενδρινός, Κλεόβουλος, *Άγνωστες σελίδες από τη Μακρόνησο (1948-1950)*, Αθήνα 1998.

Δοκίμιο Ιστορίας ΚΚΕ, τ. Β, 1949-1968, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011.

Durkheim, Emile, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, μετ. Μανώλης Μαρκάκης, Αναγνωστίδης, Αθήνα χ.χ.

Ehrenberg, Alain, *Η κούραση να είσαι ο εαυτός σου. Κατάθλιψη και Κοινωνία*, μετ. Βασιλική Δημουλά, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013.

Ελεφάντης, Άγγελος, *Μας πήραν την Αθήνα...*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Ελεφάντης, Άγγελος *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.

Επιστημονικό Συμπόσιο 1949-1967. Η Εκρηκτική Εικοσαετία, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002.

Foucault, Michel, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. τ. 1*, μετ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ράππα 1982.

Foucault, Michel, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, μετ. Καίτη Χατζηδήμου- Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππα, Αθήνα 1989.

Foucault, Michel, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, μετ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, 1991.

Foucault, Michel, *Οι Λέξεις και τα Πράγματα*, μετ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1993.

Foucault, Michel, *Η γέννηση της κλινικής*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Νήσος, Αθήνα 2012.

Foucault, Michel, *Η Ιστορία της Τρέλας*, μετ. Φραγκίσκη Αμπατζόγλου, Ηριδανός, Αθήνα 1978.

- Goffman, Erving, *Στίγμα*, μετ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Goffman, Erving, *Άσυλα*, μετ.. Ξενοφών Κομνηνός, Ευρυαλός, Αθήνα 1994.
- Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Ριζοσπάστης - Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998.
- Θεοδώρου, Βασιλική, «Υποσιτισμός και φυματίωση στο Μεσοπόλεμο», *Μνήμων*, τχ 30, 2009, σ.σ. 233-261.
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945-1967*, Αθήνα 1994.
- Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.
- Judth, Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μετ. Νικηφόρος Σταματάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005.
- Καλοφωλιάς, Ιωάννης, *Η Αυτοκτονία εν τω Κρατικό Θεραπευτήριο Ψυχικών Παθήσεων Αθηνών κατά τα έτη 1945 μέχρι 1972*, Αθήνα 1977.
- Καμαρινός, Αρίστος, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2000.
- Καμπέρης, Νίκος, *Αδιέξοδα και απελπισία στην ελληνική ύπαιθρο : οι αυτοκτονίες των αγροτών : έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, 1994-2008*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2016.
- Καρυωτάκης, Κώστας, *Άπαντα*, Αλμώπας, Αθήνα χ.χ.
- Κονταξάκης, Β., Λύκουρας, Λ., Χαβάκη-Κονταξάκη, Μ., Χριστοδούλου, Χ. (επιμ.), *Αυτοκαταστροφική Συμπεριφορά*, Βήτα, Αθήνα 2013.
- Κοταρίδης, Νίκος, (εισαγ.-επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο τραγούδι*, Πλέθρον, Αθήνα 1996.
- Κουσίδου, Ντούνια, Σταυρόπουλος, Σταύρος, *Αριστερή Νεολαία Ελλάδα 1950-1953*, Φιλιπότης, Αθήνα 1993.

- Κουτσούκαλης, Αλέκος, *Το χρονικό μιας τραγωδίας*, Ιωλκός, Αθήνα 1998.
- Κυπριανός, Παντελής, «Φοιτητές κι μαθητές στην Ελλάδα το 19^ο και 20^ο αιώνα: Συγκριτική προσέγγιση», στο Κατερίνα Δαλακούρα, Σοφία Χατζηστεφανίδου, Αντώνης Χουρδάκης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σ.σ. 59-77.
- Κύρκος, Μιχάλης, *Πίσω από τα κάγκελα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996.
- Laing, Ronald, *Η πολιτική της οικογένειας*, μετ. Ιουλία Ραλλίδη, Καστανιώτης, Αθήνα 1975.
- Laing, R. D., Esterson, A., *Η ψυχική ισορροπία, η τρέλα και η οικογένεια*, μετ. Δημήτρης Κιούσης, Ράππα, Αθήνα 1975.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων, 1947-1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Λειβαδίτης, Μίλτος, *Ψυχιατρική και Δίκαιο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994.
- Λέκκα, Βάσια, *Ιστορία και θεωρία της ψυχιατρικής*, Futura, Αθήνα 2012.
- Λέφας, Γιάννης, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου*, τ. Α, Β, Αλφειός, Αθήνα 1998.
- Levi, Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, μετ. Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 2000.
- Levi, Primo, *Εάν αυτό είναι άνθρωπος*, μετ. Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 1997.
- Λιναρδάτος, Σπύρος *από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Α-Ε, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.
- Lock, Margaret, «Ιατρική γνώση και πολιτική του σώματος», στο Αθανασίου, Αθηνά (επιμ.), *Βιοκοινωνικότητες*, μετ. Μιχάλης Λαλιώτης, Νήσος, Αθήνα 2011, σ.σ. 89-116.

Λούκος, Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

Λυδάκη, Άννα, *Μέσα από την κάμερα. Κινηματογράφος και κοινωνική πραγματικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009.

Λυμπεράτος, Μιχάλης, *Μετά τον εμφύλιο*, Νότιος Άνεμος, Αθήνα 2015.

Λυμπεράτος, Μιχάλης, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Στοχαστής, Αθήνα 2011.

Μαγιακόφσκι, Βλαντιμίρ, *Ποιήματα*, μετ. Γιάννη Ρίτσου, Κέδρος, Αθήνα χ.χ.

Μαδιανός, Μιχάλης, *Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση και η ανάπτυξή της από τη θεωρία στην πράξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994.

Μαυρίκος, Γιώργος, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα 1918-1948*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2004.

Μανούσακας, Γιάννης, *Εμφύλιος στη σκιά της Ακροναυπλίας*, Δωδώνη, Αθήνα 1986.

Μάργαρης, Νίκος, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τ. Α, Β, Αθήνα 1966.

Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 1, 2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001.

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Γυναικείες αυτοκτονίες στο γύρισμα του αιώνα», στο συλλογικό, *Άνθρωποι στα άκρα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002.

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Ο εμφύλιος πόλεμος την εποχή του ολοκληρωτικού πολέμου», *Ο Πολίτης*, τχ. 74, 3/2000, σ.σ. 39-44.

Marx, Karl, *Περί αυτοκτονίας*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα 2003.

Marx, Karl, *Το κεφάλαιο*, τ.1, μετ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996.

Μητροσύλη Μαρία κ.α., *Μελέτη της νομικής και κοινωνικής θέσης των ασθενών στο κρατικό θεραπευτήριο Λέρου*, Αϊβαλή, Αθήνα 1995.

Minois, George, *Ιστορία της αυτοκτονίας. Η δυτική κοινωνία αντιμέτωπη με τον εκούσιο θάνατο*, μετ. Ξανθίπη Τσελέντη, Πολύτροπον, Αθήνα 2006.

Μίσσιος, Χρόνης, *...καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, Γράμματα, Αθήνα 1985.

Μιχαηλίδου, Μάρθα Αλεξάνδρα Χαλκιά (επιμ.), *Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος*, Κατάρτι και Δίνη, Αθήνα 2006.

Μουσούρου, Λουκία, *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια*, Εστία, Αθήνα 1985.

Μουσσάς, Γ., Τουρνικιώτη, Κ., Τσελεμπής, Α., Ρίζος, Ε., Μπράτης, Δ., Βασιλά-Δέμη, Κ., «Απόπειρες αυτοκαταστροφής στο Γενικό Νοσοκομείο και προειδοποιητικά σημεία επαγρύπνησης», *Ψυχιατρική*, τχ 20(2), 2009, σ.σ. 153-161.

Μπακατσούλας, Μενέλαος, *Τα Αίτια της Αυτοκτονίας. Εγκληματολογική, Κοινωνιολογική και Στατιστική Μελέτη*, Αθήνα 1965.

Μπακατσούλας, Μενέλαος, «Η Συμμετοχή εις Αυτοκτονίαν», *Ποινικά Χρονικά*, τχ. IB, 1962.

Μπελεγρίνος, Σ., Ζάχαρης, Θ., Φραδέλος, Ε., «Η αυτοκτονία ως κοινωνικό και ψυχολογικό φαινόμενο», *Επιστημονικά Χρονικά*, τχ. 19(4), 2014, σ.σ. 370-379.

Μπενβενίστε, Ρίκα, «Πίστη και απελπισία: οι αυτοκτονίες στις μεσαιωνικές μαρτυρίες», στο συλλογικό, *Άνθρωποι στα άκρα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002.

Μπέτας, Θανάσης, «*Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω*». *Εργασία και Επιβίωση στον Βόλο, 1918-1972*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2015.

Μπόγερ, Ρίτσαρντ, Μορέ, Χέρμπερτ, *Η άγνωστη ιστορία του εργατικού κινήματος των ΗΠΑ*, μετ. Αθηνά Παναγούλοπούλου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1993.

Nettleton, Sarah, *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετ.. Ανθή Βακάκη, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.

Νικολαΐδου, Μάγδα, *Η γυναίκα στην Ελλάδα*, Καστανιώτη, Αθήνα 1981.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία : κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Osborne, Thomas, «Η Σαγήνη της Αποστέρησης», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Περί θανάτου. Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, μετ.. Κώστας Αθανασίου, νήσος, Αθήνα 2008.

Παναγιωτόπουλος, Νίκος, *Η οδύνη των ανέργων*, Πολύτροπον, Αθήνα 2005.

Παπαρίζος, Αντώνης, *Η ελευθερία ενώπιον του θανάτου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Παππά, Έλλη, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010.

Παππάς, Ευάγγελος, *Συμβολή στη διερεύνηση της αυτοκτονικής πρόθεσης και φονικότητας στις απόπειρες αυτοκτονίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998.

Παπαχαράλαμπος, Χάρης, *Η συμμετοχή σε αυτοκτονία*, Σάκκουλας, Αθήνα 1997.

Παρασχάκης, Αντώνιος, *Μελέτη ψυχολογικής-ψυχιατρικής αυτοψίας αυτοκτονιών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012.

Πασσερίνη, Λουίζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα*, μετ. Οντέ Βαρόν-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

Pittman, Frank, *Ο άνδρας σε κρίση*, μετ. Αλέξιος Ζώτος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Πέρρος, Παναγιώτης, *Αυτοθέλητη έξοδος. Η ηθική της αυτοχειρίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015.

Πετρόπουλος, Ηλίας, *Αυτοκτονία*, Δίγαμμα, Αθήνα 1973.

Πικρός, Γιώργης, *Το χρονικό της Μακρονήσου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989.

Πορίχη, Ευγενία, *Νοσηματοδότηση της αυτοκτονικής πράξης : Μια ιδιογραφική προσέγγιση μέσω της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2018.

Πουλαντζάς, Νίκος, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μετ. Γιάννης Κρητικός, Θεμέλιο 2001.

Ρήγος, Άλκης, Σεφεριάδης, Σεραφείμ, Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Η «σύντομη δεκαετία του '60 : θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.

Ριζάς, Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο : κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.

Σανγκουνιέτι, Τζανφράνκο, *Περί της τρομοκρατίας και του κράτους* , μετ. Κώστας Κουρεμένος, Ύψιλον, Αθήνα 1980.

Σβώλος, Θανάσης, *Αντάρτης στα βουνά του Μοριά*, Αθήνα 1990.

Szasz, Thomas, *Νόμος, Ελευθερία και Ψυχιατρική*, μετ. Κωνσταντίνος Σπίγγος, Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2007.

Steinbeck, John, *Ο δρόμος με τις φάμπρικες*, μετ. Κοσμάς Πολίτης, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2006.

Taussing, Michael, «Η πραγματοποίηση και η συνείδηση των ασθενών», στο Αθανασίου, Αθηνά (επιμ.), *Βιοκοινωνικότητες* , μετ. Μιχάλης Λαλιώτης , Νήσος, Αθήνα 2011.

Τρουμπέτα, Σεβαστή, «Κοινωνική ιστορία της ιατρικής : θεωρητικές προσεγγίσεις και προκλήσεις» στο συλλογικό Παπαστεφανάκη, Λήδα, Τζανάκης, Μανόλης, Τρουμπέτα, Σεβαστή (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας* , Πανεπιστήμιο Κρήτης , Ρέθυμνο 2013, σ.σ. 16-47.

Τσαλίκογλου, Φωτεινή, «Ο Φόβος της Τρέλας» , στο Μίλτος Λειβαδίτης (επιμ.) *Επικινδυνότητα και Κοινωνική Ψυχιατρική* , Παπαζήση , Αθήνα 1990.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

Υδραίος, Θόδωρος, *Γράμματα από τη φυλακή* , Αθήνα 1984.

Φλούντζης, Αντώνης, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιπότη, Αθήνα 1984.

Φο, Ντάριο, *Ο τυχαίος θάνατος ενός αναρχικού (και μερικών άλλων ανατρεπτικών)*, μετ. -εισαγωγή Βασίλης Τομανάς.

Χαβάκη-Κονταξάκη, Μπεάτα, Ι., «Αυτοκτονία», στο Αθανάσιος Δουζένης, Λευτέρης Λύκουρας (επιμ.), *Ψυχιατροδικαστική*, Πασχαλίδης, Αθήνα 2008, σ.σ. 111-118.

Χαλκιά, Αλεξάνδρα, *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.

Χαντζαρούλα, Ποθητή, *Σμιλεύοντας την Υποταγή. Οι Έμμισθες Οικιακές Εργάτριες στην Ελλάδα το Πρώτο Μισό του Εικοστού Αιώνα*, Παπαζήσης, 2012.

Χαντζαρούλα, Ποθητή, «Οι δυναμικές σχέσεις εργοδότης και οικιακής εργάτριας», στο Ιορδάνης Ψημμένος (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό δυναμικό*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

Χαραλάμπης Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία : η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985.

Χατζόπουλος, Χαράλαμπος, *Το πρόβλημα της αυτοχειρίας*, Διδακτορική Διατριβή, Θεολογική Σχολή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1969.

Χριστοδούλου Γ.Ν. και συνεργάτες, *Ψυχιατρική*, Βήτα, Αθήνα 2000.

Ξενόγλωσση

Ahlburg, Dennis, Schapiro, Morton Owen, «Socioeconomic ramifications of changing cohort size: an analysis of U.S. Postwar suicide rates by age and sex», *Demography*, τχ 21(1), Φεβρουάριος 1984, σ.σ. 97-108.

Anderson, Olive, *Suicide in Victorian and Edwardian England*, Clarendon Press, Oxford 1987.

Anderson, Olive, «Did suicide increase with industrialization in Victorian England ?», *Past & Present*, 86, Φεβρουάριος 1980, σ.σ. 149-173.

Andres, Antonio Rodriguez, «Income inequality, unemployment, and suicide : a panel data analysis of 15 european countries», *Applied Economics*, 2005, τχ 37, σ.σ. 439-451.

Annandale, Ellen, Hunt, Kate, «Gender inequalities in health» στο Ellen Annandale, Kate Hunt (επιμ.), *Gender Inequalities in health* , Open University Press, Philadelphia 2000 , σ.σ. 1-35.

Basbug, Gokce, Sharone, Ofer, «The emotional toll of long-term unemployment : Examining the interactions effects of gender and marital status», *The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, τχ 3(3), Απρίλιος 2017, σ.σ. 222-244.

Berman, Alan, «The adolescent: The individual in cultural perspective», *Suicide and Life-threatening Behavior*, τχ 27(1), Άνοιξη 1997, σ.σ. 5-14.

Bristow, Joseph, *Sexuality*, Routledge, London 1997.

Caneto, Silvia, Sara, Sakinofski, Isaak, «The gender paradox in suicide», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 28(1), 1998, σ.σ. 1-23.

Cantor, Pamela, «The adolescent attempter : Sex, sibling position, and family constellation», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 2(4), 1972.

Cattell, Maria, «Gender, aging and health : A comparative approach» στο Carolyn Sargent, Carolline Brettell (επιμ.), *Gender and health* , Prentice Hall, New Jersey 1996 , σ.σ. 87-122.

Claassen, Cynthia, Yip, Paul, Corcoran, Paul, Robert Bossart, Lauren, Bruce, Currier, Glenn, «National suicide rates a century after Durkheim : Do we know enough to estimate error?» , *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 40, 2010, σ.σ. 193-223.

Denning, Diane, Conwell, Yeates, King, Debora, Cox, Chris, «Method choise, intent and gender in completed suicide», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 30(3), 2000.

Farber, Maurice, «Factors determining the incidence of suicide within families», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 7(1), Άνοιξη 1977.

- Flyn, Sandra A *A mixed methods study of homicide followed by suicide*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Manchester, Manchester 2013.
- Fountoulakis, K.N., «Employment insecurity, mental health and suicide», *Psychiatriki*, τχ 3(4), 2017, σ.σ. 259-264.
- Garraty, John, *Unemployment in history*, Harper and Row, New York 1979.
- Giddens, Anthony, «The suicide problem in French sociology», *The British Journal of Sociology*, τχ. 16(1), Μάρτιος 1965.
- Goeschel, Christian, «Suicide in nazi concentration camps 1933-39» , *Journal of contemporary history*, τχ 45, Ιούλιος 2010, σ.σ. 628-648.
- Jamison, Kay, Redfield, *Night falls fast*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 2000.
- Joiner, Thomas, *Myths about suicide*, Harvard University Press, Massachusetts-London 2010.
- Halkias Alexandra, «Nationalism, lipstick and kitchen knives : Representations of power and society in the case of Vazirani», στο S. Shifrin (επιμ.), *Re-framing representations of women*, Ashgate Publishing, Hampshire, England 2008, σ.σ. 225-240.
- Hamermesh, Daniel, Soss Neal, «An economic theory of suicide», *Journal of Political Economy*, τχ 82(1), Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974, σ.σ. 83-98.
- Hawton, Keith, *Suicide and attempted suicide among children and adolescents*, Sage Publications, California, 1986.
- Healy, Roisin, «Suicide in Early and Modern Europe», *The Historical Journal* , τχ.49(3), Σεπτέμβριος 2006.
- Kelleher, Michael, J., Kelleher, Michael, J.A., Daly, Maura, Daly, Frank, Crowley, Michael, Keely, Helen, «Deliberate self-poisoning, unemployment, and public health», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 26(4), 1996, σ.σ. 365-373.

Kessler, Ronald, C., McRae, James, A., «Trends in the relationship between sex and attempted suicide», *Journal of Health and Social Behavior*, τχ 24, Ιούνιος 1983, σ.σ. 98-110.

Komarovsky, Mirra, *The unemployed man and his family*, Alta Mira Press, California 2004.

Kushner, Howard, «Women and suicide in historical perspective» , *Signs*, τχ. 10, 1985, σ.σ. 537-552.

Lewis, Janet (επιμ.), *Labour and love. Women' s experience of home and family, 1850-1940*, Basil Blackwell, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1987.

Liem, Marieke, «Homicide followed by suicide : A review», *Aggression and Violent Behavior*, τχ 15, 2010.

Light, W. Donald, «Psychiatry and suicide : the management of a mistake», *American Journal of Sociology*, τχ 77, Μάρτιος 1972, σ.σ. 821-838.

Logan, J. E., Walsh, S., Patel, Nimeshkumar, Hall, J. E., «Homicide- followed- by- suicide incidents involving child victims», *Am. J Health Behav.* , τχ 37(4), σ.σ. 531-542.

MacDonald, Michael, «The secularization of suicide in England 1660-1800», *Past and Present*, τχ. 111, Μάιος 1986.

Marks, Alan, Abernathy, Thomas, «Towards a sociocultural perspective on means of self-destruction», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 4(1), 1974.

Marsh, Ian, *Suicide. Foucault, history and truth*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Miles, Mike, «Teen suicide and changing cause of death certification, 1953-1987», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ. 21(3), 1991.

Morrissey, Suzan, «Patriarchy on trial : Suicide, discipline, and governance in imperial Russia», *The Journal of Modern History*, τχ. 75(1), Μάρτιος 2003.

Pamper, C., Fred, «National context, social change and sex differences in suicide rates», *American Sociological Review*, τχ 63(5), Οκτώβριος 1998.

Papadaki, Eirini, «Unwed pregnancy and adoption in postwar Greece (1950-1983) », *Journal of Modern Greek Studies*, τχ. 37(2), Οκτώβριος 2019, σ.σ. 271-293.

Platt, Stephen, «Unemployment and suicidal behavior : A review of the literature», *Social Science and Medicine*, τχ 19(2), 1984, σ.σ. 93-115.

Platt, Stephen, Kreitman, Norman, «Trends in parasuicide and unemployment among men in Edinburg, 1968-1982, *British Medical Journal*, τχ 289, 20-10-1984, σ.σ. 1029-1932.

Pokorny, Alex, «Human Violence : A comparison of homicide, aggravated assault, suicide and attempted suicide», *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Political Science*, τχ 56, Δεκέμβριος 1965.

Reese, D., Frederick, *School-age suicide : The educational parameters*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ohio State, Ohio 1966.

Reese, Frederick ,«School age suicide and the educational environment», *Theory Into Practice*, τχ 7(1), Φεβ. 1968, σ.σ. 10-13.

Riaz, Hassan, *Suicide in Australia*, Αυστραλία 1992, διαθέσιμο στο <http://crg.aic.gov.au/reports/23-86.pdf> (τελευταία ανάκτηση 25/11/2019).

Sartore, Richard, «Students and suicide : An interpersonal tragedy», *Theory Into Practice*, τχ 15(5), σ.σ. 337-340.

Schmaal, Lianne, κ.α., «Imaging suicidal thoughts and behaviors : a comprehensive review of 2 decades of neuroimaging studies, *Molecular Psychiatry*, τχ. 25, 2020, σ.σ. 408-427.

Scott, Joan, Wallach, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York, 1999.

Sherwin, Suzan, «Cancer and women», στο Carolyn Sargent, Carolline Brettell, *Gender and health*, στο Carolyn Sargent, Carolline Brettell (επιμ.), *Gender and health*, Prentice Hall, New Jersey 1996, σ.σ. 187-204.

Shneidman, Edwin, Farberow, Norman, «Clues to suicide», *Public Health Reports*, τχ. 71(2), Φεβ. 1956, σ. 109-114.

Sinclair, Thea, «Women, work and skill», στο Nanneke Redclift, Thea Sinclair (επιμ.), *Working Women. International perspectives on labour and gender ideology*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1991, σ.σ. 1-24.

Smith, Richard, « “I couldn’ t stand it any more” : suicide and unemployment», *British Medical Journal*, τχ. 291, Νοέμβριος 1985, σ.σ. 1563-1566.

Stack, Steven, «Suicide : A 15-year review of the sociological literature. Part I : Cultural and economic factors», *Suicide and Life-Threatening Behavior*, τχ 30(2) , 2000, σ.σ. 145-162.

Stack, Steven, «The effect of female participation in the labor force on suicide : A time series analysis, 1948-1980», *Sociological Forum*, τχ 2(2), 1987, σ.σ. 257-277.

Stengel, E. «The reactions of society to attempted suicide», *The Howard Journal of Crime and Justice*, τχ. 9(3), Ιούλιος 1956.

Tilly, Louise, Scott, Joan, *Women, work and family*, Routledge, New York and London 1987.

Trovato, Frank, Vos, Rita, «Married female labor force participation and suicide in Canada, 1971 and 1981», *Sociological Forum*, τχ 7(4), 1992, σ.σ. 661-677.

Weaver, John, Wright, David (επιμ.), *Histories of suicide*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London 2009.

White, Jacquelyn, Bondurant, Barrie, Travis, Cheryl, Brown, «Social constructions of sexuality : Unpacking Hidden Meanings », στο Cheryl Brown Travis, Jacquelyn White (επιμ.), *Sexuality, Society and Feminism*, American Psychological Association, Washington, 2000, σ.σ. 11-33.

Young, Bijou, «The economy of suicide : A time-series study of USA», *American Journal of Economics and Sociology*, τχ 51(1), Ιανουάριος 1992, σ.σ. 87-99.